महान् सम्राट् अकबर

(ભારતના ભૂત તથા વર્તમાન
સમયના ચિતાર સાથે)

मूळ लेखकः श्रीयुत बंकिमचंद्र लाहिडी

अनुवादकः भीमजी हरजीवन परीख

સ્થળ મહુડા-કાઠીઆવાડ

सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय तरफथी

संपादक अने प्रकाशकःभिक्षु–अखंडानंद

સ્થળ અમદાવાદ અને મુંબઈ

આવૃત્તિ બીજી, સં૦ ૧૯૮૧, કુલપ્રત ૫૧૦૦

મૂલ્ય રૂ ૧, પાકા પૂંઠા સાથે ૧।, પોસ્ટેજ જૂદુ

બહારના વેચનાર બે આના વધુ લેશે

અમદાવાદ 'સસ્તુંસાહિત્ય મુદ્રણાલય'માં ભિક્ષુ. અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત

आ पुस्तकविषे थोडाक अभिप्राय

કેળવણી—(જુન ૧૯૧૬) "શહેનશાહ અકબરના સંબંધમાં કેટલાક પુસ્તકો પ્રકટ થયેલાં હોવા છતાં શ્રી બંકિમચંદ્ર લાહિડી બી એ એલ. એમ બી. એમના મૂળ પુસ્તકમાં વિશેષતા જોવામાં આવ્યાથી તેનો આ ગુર્જર અનુવાદ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે, તે પુસ્તક વાચ્યા પછી યથાર્થજ લાગે છે. × × × 'અકબર'ના સબંધી બીજાં ઘણાં પુસ્તકો વાંચ્યાં હોય તેમને પણ આ 'સમ્રાટ અકબર'નું એકવાર અવલોકન કરવા અમારી ભલામણ છે"

સરસ્વતી—(જુન ૧૯૧૬) "ઇસકા પ્રધાન વિષય અકબરકા જીવનચરિત હૈ. પર ઇસમેં ઔર ભી અનેક ઐતિહાસિક બાતોંકા બિચાર કિયા ગયા હૈ. ભારતકે પ્રાચીન ગૌરવકા વર્ણન કરકે યહ દિખાયા ગયા હૈ કિ સ્વાર્થાન્ધતા ઔર આત્મદ્રોહ કે કારણ હી હિંદુઓંકા અધઃપતન હુઆ. × × × × × પુસ્તકકી રચનાશૈલી બહુત અચ્છી હૈ યહ જીવનચરિત હોકર ભી ઇતિહાસ હૈ ઔર ઇતિહાસ હોકરભી ઉપન્યાસવત્ મનોરંજક હૈ."

પટેલબંધુ—" ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી " તરફથી અત્યાર પહેલાં અકબરના બે ચરિત્રો પ્રકટ થઇ ચૂક્યા છે અને આ ગ્રંથ ત્રીજો છે. મહાન પુરુષોના જૂદા જૂદા લેખકોના હાથે લખાયલાં અનેક ચરિત્રો પ્રકટ થાય તો તે દરેકમાંથી કંઇ નહિ ને કઈકે નવું જાણવાનું મળી આવે વળી દરેક લેખકના આદર્શ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, એટલે જેમ શોધક બુદ્ધિથી સંસ્કારી લેખકોને હાથે વધારે ચરિત્રો લખાય તેમ ચરિત્રનાયકના જીવનનું અન્વેષણ સારી પેઠે થાય, અને સમાજને ઘણું જાણવાનું મળી શકે આ હેતુથી તથા આ ગ્રંથનો આદર્શ હિંદીઓમાં રાષ્ટ્રીયતા જગાડવાનો હોવાથી અમે એને સહર્ષ આવકાર આપીએ છીએ, અને આ ચરિત્ર ત્રીજું છતાંયે તે વધારો પડતું નથી એમ અમને લાગે છે."

" અકબર જેવા રાજનીતિનિપુણ, પ્રજાહિતૈષી અને ઉદાર સમ્રાટને આ ગ્રંથના કર્તા બાબુ બંકિમચંદ્ર લાહિડી બી એ એલ એમ. બી જેટલો ન્યાય આપે છે, તેટલો અત્યાર સુધીના કોઇ પણ ભાષામાં પ્રકટ થયલા તેના ચરિત્ર લખનારે નહિ આપ્યો હોય. "

"અમને આ પુસ્તક વિશેષ મોહક તો એટલા માટે લાગે છે કે, લેખક અકબરના સમયના હિંદુસ્તાનનું ભવ્ય ચિત્ર આપણી સંમુખ ખડું કરે છે, અને તેની સાથે આપણી હાલની સ્થિતિની તુલના કરીને દેશોદ્ધાર માટે સ્થળે સ્થળે બોધ કરતો રહે છે. વાચકમાં દેશાભિમાન અને રાષ્ટ્રીયતા ઉત્પન્ન કરવાનો એક પણ પ્રસંગ લેખકે ભાગ્યેજ જવા દીધો છે"

बीजी आवृत्तिनुं निवेदन

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ નવ વર્ષ પર નીકળ્યા પછી એકાદ બે વર્ષમાં તે મળતુ બંધ થયું હતું સંયોગો અનુકૂળ થતા હવે તેની આ બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ નીચે આપેલા આગલી આવૃત્તિના નિવેદન તેમજ મૂળ ગ્રંથકારના વિજ્ઞાપનમાં આ ગ્રં   ઉદ્દેશ અને રચના વિષે જણાવાયું છેજ

હવે પછી બે એક માસમાજ વિવિધ ગ્રંથમાળાદ્વારા પ્રસિદ્ધ થનાર **સ્વામી રામતીર્થના** સદુપદેશના ચોથા ગ્રંથમાં આવેલા '**અકબરદિલી**' નામક લેખમાં સ્વામીજીએ સમ્રાટ અકબરના સબંધમા તેમજ હિંદુમુસલમાનોની એકતાની બાબતમા જે હૃદયગ્રાહી ભાવો દર્શાવ્યા છે, તે પણ આ પછીના પૃષ્ઠોમા આપેલા જણાશે.

પુસ્તકની છેવટે આપેલા શુદ્ધિપત્ર મુજબ સુધાર્યા પછીજ પુસ્તક વાચવુ જોઇએ

સંવત ૧૯૮૧ પોષ માસ — ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

पहेली आवृत्तिना निवेदननो सारांश

ચરિત્રમાળાનુ આ ૫૧ થી ૫૪ મુ પુસ્તક હોઇને તેમા મહાન મોગલસમ્રાટ અકબરનુ જીવનચરિત્ર સમાયલુ છે શ્રીયુત બંકિમચંદ્ર લાહિડીએ બંગાળીમા લખેલા પુસ્તકનો આ અનુવાદ છે

જે સરલ, મધુર અને અસરકારક શૈલીથી તથા દેશહિતૈષિતાના ઉચ્ચ ભાવથી આ ચરિત્ર તેમણે આલેખ્યુ છે, સ્થળે સ્થળે ભારતની આગલી ઉન્નત અવસ્થાનુ અને વર્તમાન હીન દશાનુ ઉંડી લાગણીથી ભાન કરાવતા જઇને તેની પુન ઉન્નતિને માટે તેમાં જે જે ઉદ્દગારો દર્શાવ્યા છે, અનેક ઐતિહાસિક સ્થળોને જાતોજાત નિહાળીને તેના જે જે હૃદયગ્રાહી વર્ણનો તેમાં આપ્યા છે, અકબરની યોગ્યતા રૂડે પ્રકારે વર્ણવવા ઉપરાત તેનાપર કેટલાક ઐતિહાસિકો તરફથી મૂકાતા આરોપોના પણ સપ્રમાણ અને સયુક્તિક રદિયા આપીને તેને જે ઇન્સાફ આપ્યો છે, તેમજ ગ્રંથમા આવતી હકીકતો તથા ઉતારાઓ કયા કયા ગ્રંથના કયા ભાગમાથી લેવામા આવ્યા છે, તે પણ સ્થળે સ્થળે આપતા ચાલીને ગ્રંથની ઐતિહાસિક પ્રમાણિકતા દર્શાવવામા આવી છે, તેને માટે ઉક્ત લેખકને જેટલો ધન્યવાદ અપાય તેટલો ઓછો છે. ગ્રંથની આવી વિશેષતા અને ઉપકારકતાને લીધેજ ગુજરાતીમા બે ત્રણ સ્થળેથી અકબરસબધી પુસ્તકો નીકળેલાં હોવા છતા અત્ર તરફથી આ ભાષાતર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યુ છે

ફાગણ-સ૦ ૧૯૭૨ — ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

बंगाळी ग्रंथकारनुं विज्ञापन

તમે કોઇ સુંદર વસ્તુ જુઓ, તો શું તે વસ્તુ તમારા મિત્રને બતાવવાની તમને ઇચ્છા ન થાય? અકબરની શોભા જોવાથી મને પણ તે મારા બંધુઓ સમક્ષ રજુ કરવાની અભિલાષા થઈ મારી પાસે એવી શક્તિ કે એટલો સમય પણ નથી, કે મેં પોતે જેવી સુંદરતા પ્રત્યક્ષ કરી છે, તેવી હું મારા બન્ધુઓને પ્રત્યક્ષ કરાવી શકું!

ભારતનું પ્રાચીન ગૌરવ અતિ ઉજ્જ્વલ તથા અતિ મનોહર છે તેની તુલના જગતના ઇતિહાસમાં અન્ય કોઇ સાથે થઇ શકે તેમ નથી. અમે સર્વથી પ્રથમ તે ગૌરવનું ચિત્ર રજુ કર્યું છે ત્યાર પછી સ્વાર્થ અને આત્મદ્રોહને લીધે હિંદુ-ઓનું કેવી રીતે અધઃપતન થયું તથા સ્વાર્થરહિત કિંવા યથાર્થ સ્વદેશહિતૈષી સમ્રાટકુલતિલક અકબરે ભારતવર્ષની મહા ઉન્નતિ સાધવા કેવા પ્રયત્નો કર્યા, તેમજ તેના વંશધરોના પ્રતાપે ભારતની કેવી પાયમાલી થઇ, અને છેવટે પોતાની જ સ્વાર્થાંધતાને લીધે હિંદુઓની સમસ્ત આશાઓ અગાધ સાગરમાં કેવી રીતે ડૂબી ગઇ, તેનું વર્ણન કર્યું છે અમે એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે હિંદુઓને કોઇ પણ પ્રકારનો અભાવ નહોતો, પણ એકમાત્ર સ્વાર્થાંધતાને લીધેજ તેમણે સર્વસ્વ ગુમાવ્યું છે, અને એકમાત્ર સ્વાર્થપરાયણતાને લીધેજ તેઓ પરાધીન બન્યા છે, મતલબ કે હિંદુઓ પોતે પોતાનાજ પાપનું પરિણામ ભોગવી રહ્યા છે

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં મેં અનેક પુસ્તકો તથા પત્રિકાઓનો આધાર લીધો છે, એટલા માટે તે સર્વ પુસ્તકોના લેખકો, અનુવાદકો તથા સંપાદકો વગેરેનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

પેટ ભરવાની ચિંતાજ જેના હૃદયમાં મુખ્યભાવે રહ્યા કરતી હોય, અર્થાત્ સવારથી સાંજપર્યંત જેને આજીવિકાઅર્થેજ પરિશ્રમ કરવો પડતો હોય, તેવા માણસે સાહિત્યસેવાની ભાવના રાખવી, એ એક પ્રકારની દુરાશા નહિ તો બીજું શું? એવા મનુષ્યની સાહિત્યસેવામાં પુષ્કળ ભૂલો તથા ખામીઓ રહી જાય, એમાં પણ આશ્ચર્ય શું? છતાં મેં પરિશ્રમ કરવામાં કોઇ જાતનો સંકોચ કર્યો નથી ઇતિહાસ જેવા શુષ્ક વિષયને આ-વાર્તા તથા નવલકથાના-યુગમાં યથાશક્તિ રસિક બનાવવા માટે મેં બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે જો આ પુસ્તકના વાચનથી કોઇના અંતઃકરણમાં કિંચિત્ માત્ર પણ નિઃસ્વાર્થ સ્વદેશપ્રેમ જાગૃત થશે તો હું મારી નિંદા તથા મશ્કરી સાંભળીને પણ દિલગીર થઇશ નહિ અને હદ ઉપરાંતના શ્રમથી મારી તબિયત બગડશે તોપણ હું દુઃખિત થઇશ નહિ

આરારિયા, (પૂર્ણિયા)
શ્રાવણ, બંગાબ્દ-૧૩૦૮

શ્રી બંકિમચંદ્ર લાહિડી

सम्राट् अकबरनी महत्ता

(સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ચોથો, ભાગ ૧૨-૧૩ માંથી)

સામવેદના કેનોપનિષદ્‌મા એક કથા છે કે ઇન્દ્રિયોના દેવતાઓ એકવાર અતિ મહત્ત્વની લડાઇ જીત્યા અને પછી ભોગવિલાસ તથા આમોદપ્રમોદથી વિજયનો ઉત્સવ ઉજવવા લાગ્યા એ પછી એ દેવતાઓને કેવી રીતે શિક્ષણ મળ્યુ (કેવી રીતે તેમનો તે વિજય-મદ ઉતારવામા આવ્યો) તેનુ ઉપનિષદ્‌મા બહુ ઉત્તમ વર્ણન કરેલુ છે. એવા ધર્મ-શિક્ષણને નિરતર સ્મરણમા રાખે (અર્થાત્ વિજયથી છકી ન જાય) એવો તો ભારતવર્ષના બાદશાહોમા એક માત્ર અકબરજ થઇ ગયો છે

*　　*　　*

શુ દોસ્ત કે શુ દુશ્મન, આઇને અકબરીના શેખ સાહેબ (અબુલફઝલ) કે ખુફિયા નવીસ હઝરત મુલ્લા (બાદાઉની), પોર્ટુગાલના પાદરી કે સિધગુજરાતના જૈની, અમીર કે ગરીબ, વિદ્વાન કે મૂર્ખ, દુરાચારી કે જીતેન્દ્રિય, એ સર્વનાં અત -કરણ જેણે જીતેલા હતા અને જે જ્યા પણ ઇચ્છામા આવે ત્યા અને તેના ખોળાનુ ઓશીકુ કરીને જરા પણ ચિતાવિના પગ લાબા કરીને ઉંઘી શકે એવો હતો, તે કોણ ? હિંદુસ્તાનનો શાહેનશાહ અકબર

*　　*　　*　　*

એ બાદશાહનું મુખમડળ વસન્તના પુષ્પની પેઠે પ્રફુલ્લ રહેતું સુશીલતા-દર્શક હાસ્ય તો જાણે એના હોઠમાં પરોવીજ રાખ્યુ હતુ ! પ્રસન્નના શામાટે ન હોય ? જ્યાં વિશ્વપ્રેમ અથવા ઇશ્વરભક્તિ છે, ત્યાં શોક અને ક્રોધનો શુ ભાર કે એની પાસે આવી શકે ?

*　　*　　*

ભાગવત, મહાભારત અને વિશેષત ભગવદ્‌ગીતા, વિષ્ણુપુરાણ તથા ઉપનિષદોનો ફારસી ગદ્યપદ્યમા અનુવાદ લખાવ્યા પછી એ અનુવાદોને સાભળ્યા કરવા અને પોતાના આચરણ (વ્યવહાર-વર્તન) વડે બધાને સભળાવ્યા કરવા, એજ અકબરનુ સર્વથી મુખ્ય કામ હતું

*　　*　　*

ઇંગ્લડમા ઇલિઝાબેથનો શાસનકાળ અથવા પર્શિયા-જર્મનીમાં મહાન ફ્રેડરીકના રાજ્યસમયની વિદ્યાકલાની ઉન્નતિ તેમજ દેશપ્રેમધની ઉત્તમતાની સાથે તો હિદુસ્તાનના (સમગ્ર બાદશાહોમા) એક અકબરનાજ રાજ્યશાસનની તુલના કરી શકાય તેમ છે; પરતુ એ બન્ને છત્રધારીઓ પણ પોતપોતાના દેશમા સર્વપ્રિયતાની દષ્ટિએજ માત્ર અકબરની બરાબરી કરી શકે તેમ છે; બાકી ધાર્મિક પરિશોધ, ઇશ્વરોપાસના અને સમસ્ત સપ્રદાયોપ્રતિ પક્ષપાતરહિત વર્તનને માટે તો અકબરનીજ કીર્તિ સર્વોપરિ છે

* * * *

વહાલા વાચકો ! જે ધર્મમા તમે ઉછરેલા હો, તે ધર્મના વિરોધીઓનાં વ્યાખ્યાન વક્તૃતા સાભળવામાં ચિત્તને કેટલુ બધુ સાહસ અને ધૈર્ય દાખવવુ પડે છે ? પરતુ વાહ રે વીર અકબર તારૂજ એક એવુ ચિત્ત છે કે જે બધાનુ ચિત્ત બની રહ્યુ છે. તે તો જાણે પ્રજાના બધાં ઘરોમાં જન્મ લીધો હતો, બધા ધર્મોના ખોળામાં રમ્યો હતો અને બધા સપ્રદાયોમાં ઉછર્યો હતો ! માત્ર મુસલમાન ધર્મજ નહિ પરતુ હિંદુધર્મ, જૈનમત અને ખ્રિસ્તીધર્મ પણ એટલાજ મહાન પ્રભાવથી તારા જન્મજાત ધર્મ જેવા બની રહ્યા હતા ! હિંદુસ્તાન " ઇતિખાબે જહા–અર્થાત્ જગતની સર્વોત્કૃષ્ટભૂમિ" ના નામથી ઓળખાય છે અને શું " ઇતિખાબે હિંદુસ્તાન–અર્થાત્ ભારતશ્રેષ્ઠ " બની રહ્યો છે !

વહાલાં ભારતવાસીઓ ! નિરાશ ન બનો આ બીજ ઉગ્યા વિના નહિ રહે અનંત શક્તિરૂપી પ્રકૃતિ આ એડનો ખેડુત છે વિશ્વાસની ઓછપ હોય તમારા શત્રુઓને ! નિશ્ચયથી બેનસીબ રહે તમારી બલા ! મારા પ્રાણુ ! તમારા વિઘ્નો દૂર થાઓ ! માટીના જડ દેહામા પણ અન્નનું બીજ કુદરતીરીતે ઉગી નીકળે છે, તો પછી શું તમો મનુષ્યોની સાથેજ પરમાત્માને મશ્કરી કરવી છે કે હૃદયની ભૂમિમાં પણ અકબરનું બીજ નહિ ઉગી નીકળે ?

* * *

અકબરની પાસે એના દૂધભાઇના ઉડાઉપણાની અનેક ફરિયાદો અને નિંદાઓ આવતી; પરતુ અકબર તેને એક કાને સાભળી બીજે કાને કાઢી નાખતો. ખજાનાના શુભેચ્છકોએ છેવટે જ્યારે અત્યત સખ્ત શબ્દોમાં કહ્યુ કે, " જહાંપનાહ ! આટલી બધી રહેમ શુ વાજબી કહેવાય ? " ત્યારે અકબરે ઉત્તર આપ્યો કે, "ભાઈ ! શુ તમે નથી જાણતા કે મારી અને તેની (દૂધભાઇની) વચ્ચે દૂધની એકજ નદી વહે છે, કે જેને પાર કરવી અથવા સુકાવી દેવી મારે માટે અશક્ય છે ?

* * *

અકબરે અને એના દૂધભાઇએ એકજ રાજપૂત માનુ દૂધ પીધુ હતુ, તો શુ હિંદુ અને મુસલમાન એકજ માતા (ભારત) નુ દૂધ નથી પીતા ? પાછળનો વિરોધ ભૂલી જાઓ. લડાઇઝગડા અને ગાળાગાળી માફ કરો. રીસાયેલા રિઝાઇ જાઓ

* * * *

પરતુ સફળતાદાયક એક્તા(મેળ) તો કેવળ (નિઃસ્વાર્થ) ભલમનસાઇવડેજ થઇ શકે છે. ઇંદ્રિયોના ગુલામ હોવા છતાંયે જે લોકો ઉન્નતિની આશા રાખે છે અને પોતાનાં અવિદ્યા–અજ્ઞાનને સ્થિર રાખવા સારૂજ જેઓ મેળ–સપ–એક્તા કરે છે! તેઓ તો એક રીતે રેતીનાંજ દોરડાં વણે છે.

* * * *

अनुक्रमणिका

અકબર–વય ૧૩ વર્ષ

સમ્રાટ અકબર

Lakshmi Art Bombay 8

सम्राट् अकबर

प्रथम अध्याय–भारतनुं गौरव

" પ્રથમ પ્રભાત–ઉદય તવ ગગને,
પ્રથમ સામ–રવ તવ તપોવને,
પ્રથમ પ્રચારિત તવ વન–ભવને,
જ્ઞાન–ધર્મ વિષયક પુણ્યકાહિણી " (સર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર)

જે પઠાણ નૃપતિઓના પ્રબળ પ્રતાપની સામે થવાનો કોઈથી વિચાર પણ થઈ શકતો નહોતો તે પ્રતાપ આજે ક્યાં ગયો ? દિગ્પાળ સરખા મહાબળવાન્ અને પરાક્રમી મોગલસમ્રાટો કે જેમણે ભારતસામ્રાજ્યની સ્થાપના, સુદૃઢતા તથા સુરક્ષા કરી હતી તેઓ પણ આજે ક્યાં ગયા ? આજે તે સર્વ કાળરૂપી મહાસાગરમાં સદાને માટે વિલુપ્ત થઈ ગયું છે ! જેઓએ પોતાના બળાભિમાનને વશીભૂત થઈ એમ ધાર્યું હતું કે, " અમારો અંત આવવાનોજ નથી–આવી પણ શકે નહિ, " જેઓની વિજયપતાકા એક કાળે કાબૂલથી લઈ કાછાડપર્યંત ફરકી રહી હતી, જેમના સામ્રાજ્ય–વિસ્તાર તથા ધનૈશ્વર્યની પાસે રોમનરાજ્ય બિસાતમાં નહોતું, જેઓએ પોતાની શક્તિની ઉન્મત્તતાને લીધે વિદેશી લૂટારાઓના હુમલાની કાંઈ પણ પરવા નહિ રાખતાં પોતાનો અતુલ રત્નભંડાર કેવળ શોભાને માટે પ્રાસાદો તથા સિંહાસનો ઉપરજ મઢી દીધો હતો, જેઓએ મોટી મોટી મહેલાતો ચણાવી પોતાની નિવાસભૂમિને સ્વર્ગની ઉપમા આપતાં લેશ પણ સંકોચ કર્યો નહોતો અને જેઓએ ચણાવેલા સંગેમરમરના મહેલો પોતાની અદ્ભુત શોભાને લીધે આજે પણ પૃથ્વીમાં એક મહાન વિસ્મયકારક દૃશ્યરૂપે લેખાય છે, તેઓ આજે માત્ર કથા–કહાણીરૂપેજ આપણી પાસે રહી ગયા છે ! પેલી શીખુકંઠ અને સુંદર શ્વેત મહેલાતોવાળી દીલ્હી તથા આગ્રા નગરી, આજે એક કંગાળ વિધવાની* માફક, શુભ્ર વસ્ત્રવડે પોતાના મુખને છુપાવી, યમુનાની

* હિંદની રાજધાનીતરીકે દીલ્હી પાછી સ્વીકારાઈ તે પૂર્વે મૂળ બંગાળી લેખ લખાયેલો છે. મંત્રી. સ૦ સા૦

રેતીવાળા સ્મશાનમા જાણે કાતરકંઠે રુદન કરી રહી હોય અને જાણે એ રુદનની અશ્રુધારાવડેજ યમુનાનો પ્રવાહ વહી રહ્યો હોય, એમ શુ નથી લાગતુ ? હાય ! કેટલુ બધુ પરિવર્તન !

તે મોગલો અને પઠાણો આજે પણ ભારતમાં વિદ્યમાન છે અને તે પવિત્ર નદી જાહ્નવી તથા યમુના આજે પણ તેમના બળવીર્યની સ્તુતિ કરતી વહી રહી છે, છતાં શામાટે તેમના સુખનો અંત આવ્યો ? શામાટે તેમના સામ્રાજ્યનુ પતન થયુ ? શામાટે તેઓ આ દીન તથા ક્ષીણ હિંદુઓદ્વારા ભારતની રંગભૂમિ ઉપરથી અદૃશ્ય થઇ ગયા ? શરીરના કે ધનના બળથી અભિમાની બનીને સામાન્યજનોના હિતને ભોગે યથેચ્છપણે વર્તે જનાર તથા દુ ખી જનોના કરુણ કઠના રોદનસ્વરોથી હૃદયને જરા પણ ગળવા ન દેનાર પાષાણહૃદયના માનવો, જો જરા પણ જોઇ શકવાની શક્તિ ધરાવતા હોય તો તેમને ચેતવવા માટે હતભાગિની દિલ્હી તથા આગ્રા નગરી, પઠાણ તથા મોગલોના રુધિરથી લખાયેલા ઇતિહાસો પોતાની છાતીમાં દબાવી રાખીને આજે શોક અને વિષાદપૂર્વક ઉભી રહી છે !

જેઓ સ્વાર્થી આવેશમા તણાયા વિના પોતાની જન્મભૂમિને ઐક્યભાવ-દ્વારા મહાશક્તિશાળી બનાવવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી, એકમાત્ર માતૃભૂમિના કલ્યાણને અર્થેજ સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નો, સાધનાઓ તથા ઇચ્છાઓ કરે છે, તેવા પુરુષો સ્વદેશને કેવી રીતે ઉન્નત તથા ગૌરવયુક્ત કરી શકે છે, તેનુ મનોહર ચિત્ર અકબરચરિત્રમાં સ્પષ્ટ તરી આવે છે એ અકબર આજે કેટલીએ શતાબ્દીઓ થયા સમયના પ્રવાહમાં અદૃશ્ય થઇ જવા છતાં તેનુ ગૌરવ આજે પણ સમસ્ત પૃથ્વીને રોમાંચિત કરે છે ! આજે પણ વસુધરા પોતાની અનેક જીહ્વાઓવડે તેની કીર્તિનુ ગાન ગાઇ રહી છે !

આધુનિક સમયમાં અકબરના જેવો સ્વદેશપ્રેમી પુરુષ ભારતમાં જન્મ્યો નથી જે કાળે સકુચિત દૃષ્ટિવાળા અવિચારી હિંદુઓ તથા મુસલમાનો સ્વાર્થ-વૃત્તિને આધીન થઇ, કેવળ ક્લેશ અને કકાસમાજ વખત ગુજારતા હતા અને તે રીતે જન્મભૂમિને રસાતળના ગભીર અંધકારમાં સમાધિસ્થ કરતા હતા, તે કાળે અકબરનો જન્મ થયો હતો તેણે દુ ખ તથા દુર્ગતિમાંથી જન્મભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવા માટે અને માતૃભૂમિને જગતમા અતુલનીય બનાવવા માટે પોતાની સમસ્ત શકિતનો ઉપયોગ કર્યો હતો વિવાદમાજ રચીપચી રહેલા ભારતવર્ષને એકછત્રની સુશીતળ છાયા નીચે સ્થાપી, હિંદુઓ તથા મુસલમાનોને એક્તાના સૂત્રથી બાંધી, એક પ્રબળ અને શક્તિશાળી રાજનૈતિક જાતિ તૈયાર કરવાનો તેણે પ્રયાસ કર્યો હતો પોતે મુસલમાન હોવા છતાં હિંદુધર્મ સ્વીકાર્યો હતો, અને ભારતના સિંહાસન માટે હિંદુ-મુસલમાન ઉભયના લોહીથી જન્મેલો રાજ-વંશ ચાલુ કરવા પોતાથી બનતુ કર્યું હતુ, અને તેમ કરીને ટુંકી દૃષ્ટિવાળા

મુસલમાન સામ્રાજ્યને તેણે સમાનતા, મૈત્રી અને સ્વાધીનતામય બનાવી, હિંદુ-મુસલમાનના એક અપૂર્વ સમ્મિલિત સામ્રાજ્યરૂપે સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ટુંકામાં હતભાગિની ભારતભૂમિનો રસાતળના ઉંડા અંધકારમાંથી ઉદ્ધાર કરી તેને મહાગૌરવયુક્ત પદે સ્થાપન કરવાનો તેણે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો. માતૃભૂમિના કલ્યાણ અર્થે અતિ ડહાપણભર્યા જે માર્ગો તેણે શોધ્યા તથા સ્વીકાર્યા હતા, તેનો જ્યારે આપણે વિચાર કરીશું ત્યારે આપણને આશ્ચર્ય થયા વિના રહેશે નહિ. હિંદુ-મુસલમાનનું ચિરઆવાસ સ્થળ—આ ભારતવર્ષ કે જ્યાં આજકાલ સ્વાર્થી હિંદુઓ તથા મુસલમાનો પરસ્પર કલેશ-કંકાસમાં તલ્લીન રહે છે, તે દેશની પ્રજાએ સમ્રાટ્ કુલતિલક અકબરની સ્વદેશસેવાનું ખાસ મનન કરવું જોઇએ, તેનું જીવનચરિત્ર ઘેરેઘેર વંચાવું જોઇએ અને માત્ર વાણીમાંજ સર્વસ્વ માની બેસનારા નિષ્કર્મી શિક્ષાભિમાની "સુશિક્ષિતો" એ પણ તેમાંથી શિક્ષણ મેળવવું જોઇએ. દેશના કમનસીબે અકબર જેવા સમ્રાટ્‌ની સ્વદેશહિતૈષિતા તે કાળના હિંદુ-મુસલમાનો બરાબર સમજી શક્યા નહિ, તેમજ વધારે દુર્ભાગ્યની વાત તો એ છે કે ખુદ અકબરના વંશજોજ અકબરની મંગળમયી નીતિને અનુસરી શક્યા નહિ અને અકબરના શરીરની સાથેજ તેની ઉદાર રાજનીતિને પણ સમાધિમંદિરમાં દાટી દીધી! વયોવૃદ્ધ અને તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિયુક્ત ઇતિહાસ આજે પણ કહી રહ્યો છે કે—"જો આ ભારતવર્ષ અકબરની રાજનીતિને યથાયોગ્યરૂપે અનુસરી શક્યો હોત તો તેની પાછળથી જે દુર્દશા થઇ તે ન થાત! પૃથ્વીની સમસ્ત શક્તિઓ એકીસાથે ભારતવર્ષ ઉપર આક્રમણ કરત તો પણ ભારતવર્ષ પોતાનું સ્વત્વ ન ગુમાવત અને જગતની પ્રજાઓમાં પોતાનું અતુલ ગૌરવ સ્થાપન કરવાને પણ સમર્થ થાત."

ભૂતકાળમાં ભારતનું ગૌરવ કેવું હતું? આર્યભૂમિમાં ઘોર અંધકારમયી રજની વિસ્તરી તે પહેલાં કેવો પૂર્ણ પ્રકાશમય સૂર્ય પ્રકટ થઇ ગયો હતો' એ વાત કહેતાં અમારૂં હૃદય ચીરાઇ જાય છે! અમને એમજ લાગી આવે છે કે અમારા સુખના દિવસો ગયા તો ભલે ગયા, પણ સુખની સાથે અમારી સ્મૃતિ પણ કેમ ન ચાલી ગઇ? ભારતનો ગૌરવ-રવિ મૂળથીજ અસ્ત થયેલો નહોતો—ભારતવર્ષના ભાગ્યમાં મૂળથીજ ઘનઘોર અંધકાર લખાયેલો નહોતો, જ્ઞાન અને ધર્મ, સભ્યતા અને સ્વતંત્રતા, જો વસ્તુતઃ કોઇ પણ સ્થળે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયા હોય તો તે સ્થળ આ ભારતવર્ષજ છે. પ્રાચીન પૂર્વગગનમાં સર્વ પ્રથમ જે મનોહર લોહિત છટાનો વિકાસ થયો હતો, તેજ લોહિત છટા આજે પશ્ચિમમાં ઉતરી છે અને પ્રખર પાશ્ચાત્યજ્ઞાનરૂપે યૂરોપ તથા અમેરિકાને અજવાળી રહી છે, ત્યારે ભારતવર્ષમાં અત્યારે રાત્રિકાળ છે!

ભારતવર્ષમાં પ્રથમ પ્રકાશનો ઉદય ક્યારે થયો? એવો પ્રશ્ન આ સ્થળે

ઉદ્ભવવા યોગ્ય છે. અમે કહીએ છીએ કે પૃથ્વીમા જો સર્વ કરતા અધિક પ્રાચીન સમયનું ગૌરવ સિદ્ધ કરવા કોઇ દેશ સમર્થ હોય તો તે આ ભારતવર્ષજ છે પંડિત પુરુષો એવુ અનુમાન કરે છે કે ક્રાઇસ્ટથી હજારો વર્ષ પૂર્વે, હિંદુઓની અતિ પ્રાચીન કીર્તિસ્વરૂપ ઋગ્વેદની રચના થઈ હતી આ વેદમા આર્યજાતિની સભ્યતા અને જ્ઞાનનાં જે પ્રમાણો મળી આવે છે, તે ઉપરથી એવુ અનુમાન થઇ શકે છે કે, ઋગ્વેદની રચના થઇ તે પૂર્વે પણ સહસ્ર સહસ્ર વર્ષો પહેલાં આર્યપ્રજાએ જ્ઞાન અને સભ્યતાસબંધી અતિ ઉન્નત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરેલી હોવી જોઇએ પૃથ્વીના ઇતિહાસમા સર્વથી પ્રથમ એકેશ્વરવાદ પ્રવર્તિત કરવાનુ માન ઋગ્વેદનેજ ઘટે છે સુપ્રસિદ્ધ જર્મન પંડિત શોપનહોર લખે છે કેઃ—"મનુષ્યજ્ઞાનનો છેલ્લામા છેલ્લો જે ઉત્કર્ષ સંભવે, તે ઉત્કર્ષમાથીજ વેદરૂપી ફળ ઉત્પન્ન થયુ છે ઓગણીસમી સદીએ આપણને જે જે અને જેટલા જેટલા ઉપહારો આપ્યા છે તે સર્વ કરતાં વેદના સારાશરૂપ ઉપનિષદ્નો પ્રાચીન ઉપહાર સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે પૃથ્વીમાંનો ગમે તે ગ્રંથ તમે વાચો પણ ઉપનિષદ્ના જેવો અપૂર્વ, ઉપકારક તથા પવિત્ર ગ્રંથ અન્ય એકે નહિ જણાય તે ગ્રંથના વાચનથી જેવી રીતે મે મારા જીવનમા શાતિ પ્રાપ્ત કરી છે તેવીજ રીતે મૃત્યુસમયે પણ તેમાથી શાંતિ મેળવીશ "

પંડિતશિરોમણિ મેક્સમૂલર કહે છે કે—" ભારતનુ વેદાત એ સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ તથા સર્વોત્કૃષ્ટ દર્શન છે "

આ સર્વોત્કૃષ્ટ દર્શનની ભારતમાજ રચના થઇ હતી ડેબિય સાહેબ લખે છે કે —" કપિલનુ દર્શન એજ પૃથ્વીનુ સર્વથી પ્રથમ દર્શન છે હું કોણ છુ ? મારૂ શુ થશે ? આ પૃથ્વી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઇ ? આ સર્વ ગંભીર પ્રશ્નોનો કેવળ યુક્તિદ્વારા ઉત્તર આપવાનો પૃથ્વીના ઇતિહાસમા જો કોઇએ સર્વથી પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે કપિલેજ કર્યો છે " ફ્રેંચ દાર્શનિક કુજે લખે છે કેઃ—" ભારતના દર્શનશાસ્ત્રમાં એવુ તો ગંભીર સત્ય સમાયેલુ છે કે, વર્તમાન પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની ગંભીર શોધના પરિણામે જે સત્ય આપણને અત્યારે મળી આવ્યુ છે અને જે સત્યની આગળ બીજુ કાંઇ સત્ય હશે કે નહિ તે વિચારી શકવાની પણ આપણામાં શક્તિ નથી, એમ આપણે ન છૂટકે સ્વીકારવુ પડે છે, તે સત્યની સાથે જ્યારે ભારતના દાર્શનિક સત્યની તુલના કરીએ છીએ ત્યારે આપણને પ્રાપ્ત થયેલુ સત્ય એવુ તો નિર્માલ્ય લાગે છે કે ભારતીય દર્શનની પાસે પરાજિત થઇ, તેને પ્રણામ કર્યા વિના આપણાથી રહેવાતું નથી, એટલુ જ નહિ પણ આ સર્વશ્રેષ્ઠ દર્શનની રચના, મનુષ્યજાતિના શૈશવક્ષેત્રરૂપ પ્રાચ્ય પ્રદેશમાજ થઇ હતી, એમ પણ સ્વીકાર્યા વિના ચાલતુ નથી "

ગૌતમેજ સર્વથી પ્રથમ ન્યાયશાસ્ત્રની રચના કરી હતી પાછળથી ગ્રીક પંડિતોએ તેની ઉન્નતિ કરી હતી હિંદુ ન્યાયશાસ્ત્રીની નિગમન–પદ્ધતિની સાથે

પાશ્ચાત્ય ન્યાયની નિગમન—પદ્ધતિ એટલી બધી મળતી આવે છે કે તેથી આપણને આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતુ નથી

પંડિત કોલબ્રુક અને બેન્ટલી સાહેબના અભિપ્રાય પ્રમાણે જ્યોતિષવિદ્યાની ચર્ચા પણ ભારતવર્ષમાંજ પ્રથમ શરૂ થઇ હતી. પાંચમા સૈકામાં આર્યભટ્ટે સૂર્ય અને ચંદ્રના ગ્રહણનુ યથાર્થ કારણ તથા પોતાની ધરી ઉપર પૃથ્વી ફરી રહી છે વગેરે વિષયોનુ સ્પષ્ટીકરણ કર્યુ હતુ તેમણે ઇસ્વીસનના પાંચમા સૈકામા પૃથ્વીની પરિધિનો જે નિર્ણય કર્યો હતો તેની સાથે પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ નિર્ણીત કરેલી વર્તમાન પરિધિનો મુકાબલો કરવાથી તેમાં વિશેષ ભેદ જણાતો નથી છઠ્ઠા સૈકામાં પંડિતવર વરાહ મિહિરે સર્વથી પ્રથમ મધ્યાકર્ષણ—શક્તિની શોધ કરી હતી સાતમા સૈકામા બ્રહ્મગુપ્તે જ્યોતિષ્ક—મંડળ સબંધી અનેક નવી વાતો તથા સિદ્ધાંતો શોધી કાઢયા હતા તેમના ગ્રંથમા પણ પૃથ્વીની મધ્યાકર્ષણશક્તિસબંધી ઉલ્લેખ મળી આવે છે. પૃથ્વી ગોળ છે, એ વાત પણ પ્રાચીન ભારતીય યુગમા નિશ્ચિત થઇ ચૂકી હતી

ગણિતશાસ્ત્ર, દશમચિન્હવિન્યાસ, રેખાવિદ્યા, ત્રિકોણમિતિ તથા બીજગણિત આદિ વિષયોની શોધ પણ ભારતવર્ષમાંજ સર્વથી પ્રથમ થઇ હતી. પંડિત કોલબ્રુક સાહેબે લખ્યુ છે કે—" હિન્દુઓએ ગ્રીકની સહાય લીધા વિના બીજગણિત શોધી કાઢયુ હતું " હંટર સાહેબ કહે છે કે—" બ્રાહ્મણોએ પાશ્ચાત્ય પ્રદેશની સહાય સિવાય ગણિત અને બીજગણિતની અત્યંત ઉન્નતિ કરી હતી " સારાંશ કે ભારતવાસીઓએજ જ્યોતિષવિદ્યા તથા રેખાવિદ્યામા સર્વ પ્રથમ બીજગણિતનો પ્રયોગ કર્યો હતો આરબોએ ભારતના બીજગણિતનો તથા દશમઅંકવિન્યાસ-પદ્ધતિનો અનુવાદ કરી, પોતાના દેશમાં પ્રચાર કર્યો હતો અને ત્યાંથી તે વિદ્યા યૂરોપમાં દાખલ થઈ હતી સુપ્રસિદ્ધ ભાસ્કરાચાર્યે ઇ૦ સ૦ ૧૧૫૦ મા પોતાનો ' સિદ્ધાંતશિરોમણિ ' નામનો ગ્રંથ સમાપ્ત કર્યો હતો એ ગ્રંથમાં બીજગણિત, લીલાવતી તથા ગોળાધ્યાય ઇત્યાદિ વિષયોનો સમાવેશ થઇ જાય છે. ભાસ્કરાચાર્યે ઉક્ત ગ્રંથમાં એવી તો ગંભીર અને કઠિન પ્રતિજ્ઞાઓનું સમાધાન કર્યું છે કે યૂરોપીય પંડિતો સત્તરમા તથા અઢારમા સૈકાપર્યંત એ પ્રતિજ્ઞાઓનો નિર્ણય કરવાને શક્તિમાન થઇ શક્યા નહોતા એક કાળે ભારતવર્ષે ગણિતશાસ્ત્રમા એટલી બધી ઉન્નતિ કરી હતી કે પાશ્ચત્ય ગણિતશાસ્ત્રીઓ આજે પણ તે વૃત્તાંત સાંભળી આશ્ચર્યમુગ્ધ થયા વિના રહેતા નથી

પંડિતવર ગોલ્ડસ્ટુકારના મત પ્રમાણે ઇ૦ સ૦ પૂર્વે નવમા તથા દશમા સૈકામાં પાણિનિએ જગતમા સર્વથી પ્રથમ વ્યાકરણની રચના કરી હતી પાણિનિ જેવો વૈયાકરણી પૃથ્વીમાતાએ બીજો એક ઉત્પન્ન કર્યો નથી

ચિકિત્સાશાસ્ત્ર પણ સર્વથી પ્રથમ ભારતવર્ષમાંજ રચાયુ હતું. ચરક અને

સુશ્રુત આજે ભારતના અતીત ગૌરવની ઘોષણા કરી રહ્યા છે આરબોએ ઉક્ત ચિકિત્સાશાસ્ત્રનો અનુવાદ કરી પ્રથમ પોતાના દેશમાં તેનો પ્રચાર કર્યો, પાછળથી ને ચિકિત્સાશાસ્ત્રે યૂરોપમા પણ પ્રવેશ કર્યો સત્તરમા સૈકાપર્યંત યૂરોપની ચિકિત્સાપ્રણાલિ આરબોની ચિકિત્સાપ્રણાલિનેજ અવલબી રહી હતી. પ્રાચીન ભારતવાસીઓ શબનુ પૃથક્કરણ કરી દેહસબધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા હતા અસ્ત્રપ્રયોગ વડે ચિકિત્સા કરતા હતા અને તે માટે તેમણે ૧૨૭ પ્રકારના અસ્ત્રો પણ શોધી કાઢયા હતાં ડૉક્ટર રૅાયલી લખે છે કે – "ખરેખર આશ્ચર્યનો વિષય છે કે તે સમયના ચિકિત્સકો મૂત્રાશયમાંનો પથ્થર કાપીને બહાર કાઢી શકતા, અને યત્રોદ્વારા ગર્ભાશયમાથી બાળકને પણ બહાર ખેચી શકતા હતા "

રસાયણવિદ્યાની ચર્ચા પણ ભારતવાસીઓએ સર્વથી પ્રથમ શરૂ કરી હતી ડૅાક્ટર રૅાયલી કહે છે કે –" ધાતુઓમાથી તૈયાર કરવામાં આવેલી ઔષધિઓ સેવન કરવાની વિધિ સર્વથી પ્રથમ ભારતવર્ષમાજ ચરક તથા સુશ્રુતે પ્રવર્તાવી હતી

ઉદ્ભિદ્વિદ્યા (વનસ્પતિવિદ્યા)નો પ્રથમ પ્રચાર પણ સુશ્રુતેજ કર્યો હતો

મહાભારત તથા રામાયણ જેવા મહાકાવ્યો આજે પણ ભારતના અતીત ગૌરવની સાક્ષી આપી રહ્યા છે। જનસમાજને ધર્મ તથા નીતિના માર્ગે વાળવા માટે ઉક્ત મહાકાવ્યો કરતાં ઉત્કૃષ્ટ અને મનોહર કાવ્ય જગતમા અન્ય કોઇ સ્થળે કદાપિ ગવાયુ નથી પ્રતિદિન ભારતવર્ષના પ્રત્યેક ગૃહમાં એ કાવ્ય આજે પણ પ્રકારાંતરે ધ્વનિત થાય છે રામલીલા, કૃષ્ણલીલા અથવા નાટક–નવલકથા કે આખ્યાનરૂપે, ઉક્ત મહાકાવ્યના અતુલનીય–અત્યુજ્જ્વળ ચિત્ર ઉપર એવા તો વિવિધ રગો અને પટો ચડાવવામા આવ્યા છે કે ભારતવાસી હિદુઓ ગમે તેવા દુ ખ કે આપત્તિના સમયમા પણ પોતાનો ધર્મભાવ બહુ આનદ અને સતોષપૂર્વક સાચવી શકે છે જ્ઞાનાભિમાની છતા જડ દૃષ્ટિવાળુ (બાહ્ય–જડ–જગત તરફ જેની દૃષ્ટિ છે તેવુ) યૂરોપ જ્યારે પીરામીડ તથા ચીનાઇ દીવાલને જોઇ અતિ આશ્ચર્યમાં ડૂબી જાય છે, ત્યારે ભારતવાસી ઉંડા વિષાદ–ગભીર સ્વરમા માત્ર એટલુજ બોલે છે કે —

अहन्यहनि भूतानि गच्छन्ति यममन्दिरम् ।
शेषा स्थिरत्वमिच्छन्ति किमाश्चर्यमत परम् ॥*

મહાકવિ કાલિદાસની તુલના અન્ય કોની સાથે થઇ શકે તેમ છે ? પાશ્ચાત્ય જગતનો મહાકવિ શેકસપીઅર બહુ યશસ્વી લેખાય છે, પરતુ કાલિદાસની યશ સીમા

* ભાવાર્થ —હરહમેશ કેટલાંએ પ્રાણીઓ યમમદિર તરફ પ્રયાણ કરે છે। છતા બાકી રહેલાં જીવતા પ્રાણીઓ પોતાને સ્થિર સમજી બેઠા છે, એના જેવુ મહત્ આશ્ચર્ય બીજુ કયું હોઇ શકે ?

તો શેક્સપીઅરને પણ ઉલ્લઘી જાય છે કાલિદાસનું નાટક શાકુંતલા, સમસ્ત જગતમાં આદરણીય મનાય છે પાશ્ચાત્યભૂમિમાંથી ગેટે જેવો કવિવર કહે છે કે—" જો તમારે વસન્તઋતુના મુકુલદલનો ઉપભોગ કરવો હોય અને તેની સાથે તેજ વખતે ગ્રીષ્મઋતુના મધુર ફળો પણ ચાખવા હોય, અથવા જેવડે તમારૂં હૃદય પરિપૂર્ણ તૃપ્તિ પામે, પુલકિત થાય, મુગ્ધ થાય, એવુ જો કાઇ જોઇતુ હોય, ટુકામા કહું તો સ્વર્ગ અને મર્ત્યધામને જો તમે એકત્રિત કરી ઉભયનો સ્વાદ એકસાથે લેવા માગતા હો, તો હુ કહુ છુ કે 'અભિજ્ઞાન શાકુંતલ' વાંચો એક માત્ર 'અભિજ્ઞાન શાકુંતલ'ના વાચનથી સર્વ પ્રકારના આસ્વાદો તમે એકીસાથે મેળવી શકશો"

નવલકથાઓ અને ટુકી વાર્તાઓસબધે શુ વિશેષ કહેવાની જરૂર છે? લોકશિક્ષાનિમિત્તે રચાયલી પચતત્રની વાર્તાઓ સર્વત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે ધીમે ધીમે તે વાર્તાઓ પર્શીઅન, અરબી, ગ્રીક, લૅટીન, હિબ્રુ, સ્પેનીશ, જર્મન, અગ્રેજી તથા યૂરોપની અન્ય ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓમા પણ અનુવાદિત થઇ ગઈ છે

સગીતવિદ્યાએ પણ ભારતવર્ષમાંજ સૌથી પ્રથમ જન્મ લીધો હતો ભારતીય ઋષિઓએ સામવેદ ગાવા માટે સગીતની ચર્ચાનો પ્રથમ આરભ કર્યો હતો ક્રાઇસ્ટના જન્મ પૂર્વે પ્રાય ત્રણસે–ચારસે વર્ષ ઉપર હિદીઓએ સા, રી, ગ, મ, પ, ધ, ની, આદિ સપ્તસ્વરોના વિભાગો પાડી નામકરણ કર્યું હતુ ભારતના આ સપ્તસ્વરો ઇરાનમાં થઈ અરબસ્તાનમા આવ્યા હતા અને ત્યાંથી એકાદશ શતાબ્દીના આરભમા યૂરોપમા પ્રવૃત્ત થયા

ઇસુ–ક્રાઇસ્ટનો જન્મ થયો તે પૂર્વે ઘણા વર્ષો પહેલા ભારતવાસીઓએ શિલ્પવિદ્યાની ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી હતી આધુનિક સમયનો તાજમહેલ જેવી રીતે પૃથ્વીની એક મહાન વિસ્મયકારક વસ્તુ લેખાય છે, તેવીજ રીતે પ્રાચીન સમયની સાચી અને કારલાની ગુફાઓ વગેરે આજે પણ પ્રવાસીઓને વિમુગ્ધ કરે છે કારલાનુ આશ્ચર્યકારક શિલ્પનૈપુણ્ય અદ્યાપિ અદ્ભુત લેખાય છે, તેની તુલનામાં મૂકી શકાય એવુ અન્ય શિલ્પનૈપુણ્ય પૃથ્વીના કોઇ ભાગમા નથી મુબઇની નજીક આવેલા પર્વત ઉપર કોતરીને ફક્ત મનોહર ગુફાઓ તૈયાર કરવામાં આવી છે ઓરીસા પ્રાંતમાં પણ પર્વત કોતરીને બે ત્રણ માળનાં ગૃહો તથા ગુફાઓ એવી સુદર રીતે નિર્માણ કર્યા છે કે ભારતવાસીઓના શિલ્પનૈપુણ્ય માટે આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતુ નથી

પુરાતન કાળમા ભારતવાસીઓ પથ્થર કોતરીને હસ્તી, મૃગ, મનુષ્ય તથા વૃક્ષની એવી તો મનોરમ પ્રતિમાઓ તૈયાર કરી શકતા કે ફર્ગ્યુસન સાહેબ કહે છે કે, પૃથ્વીના કોઇ પણ ભાગમાં એવી સુદર મૂર્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકી નથી

પ્રાચીન દીલ્હીમા એક લોહસ્તભ આજે પણ દષ્ટિગોચર થાય છે લંબાઈમાં

તે સ્તંભ ૨૩ ફીટ અને નવ ઇંચ છે, નીચલા ભાગનો વ્યાસ ૧૬ ઇંચ તથા ઉપલા ભાગનો વ્યાસ ૧૨ ઇંચ છે આ સ્તંભના દર્શનમાત્રથી ફર્ગ્યુસન સાહેબને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું હતું. તેમણે એક સ્થળે લખ્યું છે કે:–"આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વર્તમાન યૂરોપ આજપર્યંત જે પ્રકારના લોહસ્તંભોનું નિર્માણ કરી શક્યું નહોતું અને આજે પણ આવો સ્તંભ તૈયાર કરી શકે કે નહિ તે કહી શકાતું નથી, એવા લોહસ્તંભો હિંદુઓએ બહુ લાંબા કાળ પહેલાં અર્થાત્ ચોથા કિંવા પાંચમા સૈકામાં બનાવ્યા હતા આ પ્રકારનો લોહસ્તંભ તૈયાર કરવા માટે આપણને હિંદુઓની બુદ્ધિ માટે જેટલું આશ્ચર્ય થાય તેટલુંજ આશ્ચર્ય તેની લેખન તથા સ્થાપનકળા માટે પણ થયા વિના રહેતું નથી આટલાં આટલાં સૈકાંઓ થયાં આ સ્તંભ વાયુ અને વૃષ્ટિના આઘાતો સહનો આવે છે છતાં તે લેશ પણ શિથિલ થયો નથી અને તેનાપર એક પણ ડાઘ કે ખાડો પડેલો દેખાતો નથી અક્ષરો પણ જાણે હજી હમણાંજ કોઇએ લખ્યા હોય એવા જણાય છે! આવા સ્તંભો ભારતવર્ષમાં વિરલ નથી, અર્થાત્ અનેક છે. ઉક્ત લોહસ્તંભના નિર્માણ પછી ઘણા લાંબા કાળે કોનારકમાં એક મંદિર તૈયાર થયું હતું. તેની અગાસી ઉપર પણ એવાજ અનેક લોહસ્તંભો આપણે જોઇ શકીએ છીએ"

મૃતદેહ સડી ન જાય અને કાયમને માટે રહી શકે એના ઉપાયો પણ ભારતવાસીઓ એક દિવસે જાણતા હતા તેઓ એક એવો લેપ તૈયાર કરતા કે જેની સહાયથી શબ ગંધાયા વગર કે સડયા વગર ઘણા લંબા સમય સુધી રહી શકતું

ભારતની માટીમાંથી રત્ન, સુવર્ણ, રૂપું તથા ત્રાંબુ વગેરે કિંમતી પદાર્થો મળી આવતા જગતમાં સુપ્રસિદ્ધ ગણાતો કોહીનૂર ભારતવર્ષમાંજ ઉત્પન્ન થયો હતો આર્યાવર્તના વૃક્ષો પણ લોહસ્તંભ જેવાં દૃઢ હોય છે અહીંના પહાડો, સમુદ્રો તથા વૃક્ષો એકકાળે–અત્યારે પણ શ્વેત આરસ પથ્થર, મુક્તાફળ તથા ચંદન–કેસરની સુગંધ આપી રહ્યાં છે! આ સુવર્ણમયી ભારતમાતાના ઉદરમાં કયી વસ્તુનો અભાવ હતો તેજ સમજાતું નથી!

સાંપ્રતમાં જે હિંદુઓ દુઃખ કે આપત્તિના સમયે પોતાની પત્નીનો ક્ષણવારનો વિરહ સહન કરી શકતા નથી, પુત્ર–પરિવારને ત્યજી અમુક સમયપર્યંત દેશભ્રમણ કરવાનું પણ જેમને બહુ ભારે પડી જાય છે અને બહાર દેશાંતરમાં જઇ પોતાના આત્મબળ ઉપર કેવી રીતે દૃઢ રહેવું તેનું જેમને લેશમાત્ર જ્ઞાન નથી, તેજ હિંદુઓ પોતાના ગૌરવના દિવસમાં ઉત્સાહ અને ઉમંગપૂર્વક દિગ્–દિગંતરમાં દોડતા અને ત્યાં પોતાની સત્તા તથા ગૌરવનો વિસ્તાર કરતા હતા, એમ ઇતિહાસ જણાવે છે ભારતવાસીઓ પોતાના દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી અનેક પ્રકારની દ્રવ્યસામગ્રીઓ પોતાની સાથે લઇ કાસ્પીઅન સમુદ્ર તથા ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારાની પ્રદેશ ઉપર ઉતરતા અને ત્યાં વ્યાપાર કરતા પ્રાચીન સમયમાં

ભારતનાં રેશમી વસ્ત્રો, મણિમુક્તામય અલંકારો તથા ઢાકાની મલમલ વગેરે દ્રવ્યો મધ્ય એશિયા, આફ્રિકા તથા યૂરોપમાં વેચાણને માટે જતા અને ત્યાંની પ્રજાને તથા ત્યાંના વિદેશી નરપતિઓને આશ્ચર્ય પમાડતાં હતા ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ચોથા સૈકામાં યૂરોપના દિગ્વિજયી સમ્રાટ્ અલેકઝાન્ડરના સૈન્યની ચિકિત્સા કરવા ભારતવર્ષમાંથી ચિકિત્સકોને સાદર બોલાવવામા આવતા અને આઠમા સૈકામા તો બગદાદના નરપતિએ પોતાની ચિકિત્સાને માટે એક હિંદુ ચિકિત્સકની નિમણૂક કરી હતી. સોળમા સૈકામાં ભારતવાસીઓ અરબી સમુદ્ર ઓળગીને આફ્રિકાની ભૂમિ સુધી પહોચી ગયા હતા અને ત્યા આબીસીનીયાનો સુદૃઢ કિલ્લો તેમણેજ તૈયાર કર્યો હતો.

ગૌરવના દિવસોમા મહાસમુદ્રો પાર કરવા એ હિંદુઓને માટે રમતની વાત હતી. અરબી સમુદ્ર પાર કરીને, હિંદુઓ ભારતવર્ષમાંથી આફ્રિકાપર્યંત પહોચ્યા હતા, એટલુજ નહિ પણ ત્યાં નીલ નદીના કિનારે પોતાનાં સંસ્થાનો પણ સ્થાપ્યા હતાં

પ્રાચીન કાળમા હિંદુઓએ ભારતવર્ષની દક્ષિણ દિશાએ મથુરાં નગરી (વર્તમાન મદુરા), બ્રહ્મદેશમા હસ્તિનાપુર અને સુદૂર સીયામ પ્રદેશમા અયોધ્યા નગરી (વર્તમાન અયુથા) ની સ્થાપના કરી હતી. બ્રહ્મદેશ, શ્યામદેશ, આનામ, કે-બોડીયા, જાવા તથા બલિદ્વીપમા હિંદુસંસ્થાનોની પ્રતિષ્ઠા કરી હિંદુરાજ્યની સ્થાપના હિંદુઓએ કરી હતી ચીનનો પરિવ્રાજક ફાહ્યાન કે જે ઈ૦ સ૦ ૪૦૦ ની સાલમા નૌકાદ્વારા ભારતવર્ષમાંથી પોતાના દેશમા જવા પાછો ફર્યો હતો તે પોતાના ઇતિવૃત્તમાં લખે છે કે, તેણે પોતે તે સમયે જાવા અને બલિના ટાપુ-ઓમાં અનેક બ્રાહ્મણોને વસવાટ કરતા જોયા હતા

ભારતવાસીઓ કિંવા ઉપર કહ્યા તે ટાપુઓમા વસતા અનેક હિંદુઓ પ્રશાંત મહાસાગરને ઓળંગી અમેરિકા સુધી પહોંચ્યા હતા અને ત્યા પણ પોતાનાં હિંદુસંસ્થાનો વસાવ્યાં હતા કેબોડીયા અને જાવાના ટાપુ (યવદ્વિપ) ના પ્રાચીન હિંદુઓની સભ્યતાની સાથે, અમેરિકામા આવેલા મેકસીકો પ્રદેશની પ્રાચીન સભ્યતા અનેક અંશે મળતી આવતી હતી મેક્સીકોમાં હિંદુઓના સંસ્થાનને સૂચવનારા અનેક ચિન્હો મળી આવે છે પંડિતવર મેક્સમૂલરે લખ્યુ છે કે:—"પ્રાચીન એશીયા અને પ્રાચીન અમેરિકાની ભાષામાં તથા ધર્મમાં એવા ચિન્હો મળી આવે છે કે પુરાતન કાળમાં એશિયાવાસી અનેક લોકોએ અમેરિ-કામા વસવાટ કર્યો હવો, એમ સ્વીકાર્યા વિના ચાલતુ નથી. તેઓએ એશીઆના ઉત્તરભાગમાંથી અથવા તો દક્ષિણભાગમાંથી પોતાની મુસાફરી શરૂ કરેલી હોવી જોઇએ. અનુકૂળ પવનની સહાયતા મળતાં પોતાના વહાણોના સઢો ચડાવી એક ટાપુમાંથી બીજા ટાપુમાં અને બીજા ટાપુમાંથી ત્રીજા ટાપુમાં, એમ અનેક

દ્વાપુઓને ઓળંગી છેવટે તેઓ અમેરિકાસુધી પહોંચેલા હોવા જોઇએ ”

વળી એકવાર બૌદ્ધયુગ તરફ દૃષ્ટિ કરો ! અંધકારયુક્ત આકાશમાં રાતા-પીળા-લીલા આદિ વિચિત્ર વર્ણોથી શોભતા તેજઃપુંજસમો બૌદ્ધયુગ ભારતના ઇતિહાસમાં કેવો મનોહર, સુંદર અને ઉજ્જવળ જણાય છે ! ઇ૦ સ૦ પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં બુદ્ધદેવે ભારતમાં જન્મ લીધો હતો અને સંસારના શોક-તાપવડે રીબાતા પૃથ્વીનાં સમસ્ત મનુષ્યોને ઉદાર ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો હતો તેમણે સ્પષ્ટ ઘોષણા કરી હતી કે, મનુષ્ય પોતાના વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યબળથી, પરોપકાર વૃત્તિથી તથા નિઃસ્વાર્થ વર્તનથી, સુખ-દુઃખાતીત એવી મુક્તિ આ લોકમાંજ મેળવી શકે છે આ ધર્મના પ્રતાપે ભારતવાસીઓના અંતઃકરણો એક કાળે વિશ્વપ્રેમની ભાવનાઓથી કેવા ઉદ્દીપ્ત થઇ રહ્યાં હતા ? તે કાળે ભારતવર્ષમાં આદર્શ નૃપતિઓનો અને આદર્શ ધનાઢ્યોનો અભાવ નહોતો તેમણે તે સમયે અસંખ્ય બૌદ્ધવિહારોની સ્થાપના કરી હતી આ વિહારોમાં હજારો ભારતવાસી ત્યાગીઓ, વિદ્યાર્થીઓ તથા અધ્યાપકો જીવનપર્યંત વાસ કરતા અને સ્વાર્થસંબંધી ચિંતાઓને તિલાંજલિ આપી કેવળ ધર્મ અને જ્ઞાનની ચર્ચા કિંવા છીનવણીમાંજ પોતાનો સર્વ સમય વ્યતીત કરતા હતા આવા અભ્યાસી પુરુષોના ખાન-પાનની તથા વસ્ત્રાદિની સઘળી વ્યવસ્થા વિહારના વ્યવસ્થાપકો પોતે પોતાના ખર્ચે કરી આપતા હતા અધ્યયન અને અધ્યાપન સિવાય વિહારોમાં બીજી કોઇ પ્રકારની વાર્તા કે ચર્ચા પણ થતી નહોતી બૌદ્ધશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, દર્શનચર્ચા, વેદ, વ્યાકરણ તથા ચિકિત્સાશાસ્ત્ર આદિ અનેક આવશ્યક વિષયોનું ત્યાં શિક્ષણ મળી શકે એવી સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી અમે એવી એક સંસ્થાનું-નાલંદાનું કિંચિત્ વર્ણન આગળ ઉપર આપીશું મતલબ કે સમસ્ત ભારતવર્ષ એક કાળે જ્ઞાનના પ્રકાશથી પ્રકાશિત-ઉજ્જવળ તથા દીપ્તિમય બની રહ્યો હતો ભારતના આ મૂળ મહાસ્રોતમાંથી જ્ઞાન અને ધર્મનો જે પ્રબળ પ્રવાહ વહી રહ્યો હતો, તે પ્રવાહ સમગ્ર પૃથ્વી ઉપર ધીમે ધીમે ફરી વળ્યો હતો ! તિબેટ, ચીન અને કોરીયાના નૃપતિઓ પોતાના રાજ્ય તરફથી પુનઃ પુનઃ દૂત મોકલી બહુ બહુ વિનતિ, બહુ બહુ પ્રાર્થના તથા બહુ બહુ સન્માનપૂર્વક ભારતવર્ષીય બૌદ્ધ મહાપંડિતોને પોતાના રાજ્યમાં આમંત્રિત કરતા બૌદ્ધવિદ્વાનો ત્યાં જઇ ધર્મના પ્રચારની સાથે જ્ઞાનનો પણ વિસ્તાર કરતા તે ઉપરાંત તિબેટ, ચીન, તાતાર, આનામ તથા શ્યામ આદિ દૂર દેશાવરથી સંખ્યાબંધ મનુષ્યો ભારતવર્ષમાં આવી બની શકે તેટલો લાંબો વખત રહી સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરતા અને જ્યારે અભ્યાસ પૂરો કરીને પોતાના દેશમાં પાછા વળતા ત્યારે પોતાની સાથે અનેક સંસ્કૃત પુસ્તકો પણ સ્વદેશમાં લઇ જતા. આજે પણ જાપાન જેવા દૂર દેશમાં બૌદ્ધયુગનાં સંસ્કૃત પુસ્તકો મળી આવે છે આજે જેવી રીતે નવીન જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા

માટે અનેકને યૂરોપ જવું પડે છે, તેવી રીતે પ્રાચીન બૌદ્ધયુગના સમયમાં અનેક પ્રાંતવાસીઓને ભારતવર્ષમા આવવુ પડતુ અને તેઓ ભારતના જ્ઞાનભંડારમાથી અપૂર્વ રત્નો પોતાની સાથે લઇ જતા ભારતવાસીઓનુ જીવન તે કાળે કેવળ પરોપકારમયજ હતુ, એમ કહીએ તોપણ લેશમાત્ર અત્યુક્તિ નથી સહસ્ર-સહસ્ર ભારતવાસીઓ પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક સ્વદેશનો પરિત્યાગ કરી દિગ્દિગંતમાં ભારતવર્ષના ગૌરવનો પ્રચાર કરવા બહાર નીકળી પડતા. અત્યારના સમયમા દેશાટન સુગમ ગણાય છે, પરંતુ તે કાળે દેશભ્રમણ સુગમ નહોતુ પૂર્વે ભારતવાસી-ઓ ક્રૂર-ભયંકર પ્રાણીઓથી ભરપૂર જંગલો પસાર કરીને, હજારો લૂટારાઓ તથા ધાડપાડુઓના ભયમાથી હિંમતપૂર્વક પમાર થઇને તથા દુર્ભેદ્ય નદીઓ, પહાડો અને અરણ્યો ઓળંગીને બહુ કઠિનતાથી ઇચ્છિત સ્થાને પહોચી શકતા આટલી આટલી મુશ્કેલીઓ છતાં ભારતીય પ્રજાજનો ઉત્તરમા નેપાળ, કાશ્મીર, તિબેટ, બાલ્હીક, બુખારા, મંગોલીઆ, ચીન, કોરીયા તથા જાપાન અને પશ્ચિ-મમા કાબૂલ, સીરીયા, પેલેસ્ટાઇન, આફ્રિકાસ્થિત મીસર તથા સાઇરિણી તેમજ યૂરોપાતર્ગત મેસિડોન તથા એપિરસ, પૂર્વમા બ્રહ્મ, કોચીનચીન, જાવા, સુમાત્રા તથા ફારમોસાના ટાપુઓ અને દક્ષિણમાં લંકાપર્યંત દેશાટન કરતા તથા વાણિજ્ય-વ્યાપાર ચલાવતા હતા અનેક હિંદીઓ ઉક્ત સ્થાનોમાં ઘણો લાંબો સમય નિવાસ કરીને જ્ઞાન તથા ધર્મનો પ્રચાર પણ કરતા હતા ઇ० સ० ના ચોથા સૈકામા ફાહિયાન સ્થળમાર્ગે થઇને ભારતવર્ષમા આવતો હતો ત્યારે તેણે સાઇબીરીયાની દક્ષિણે આવેલા તાતાર પ્રદેશમાં, કાસ્પીયન સરોવરની પશ્ચિમ દિશામા આવેલા યૂરોપખંડમાં તથા અફગાનીસ્થાનમા બૌદ્ધધર્મનો પ્રબળ પ્રભાવ પ્રત્યક્ષ જોયો હતો આજે પણ યૂરોપના ઉત્તરપ્રાંતમા આવેલા લાપ્લેંડ દેશમાં બૌદ્ધ ધર્મ પ્રચલિત છે ભારતવર્ષનો બૌદ્ધધર્મ સમગ્ર માનવજાતિના એક તૃતી-યાંશ ભાગના ધર્મરૂપે આજે પણ ટકી રહ્યો છે

પૃથ્વીના પ્રધાન લેખાતા ધર્મોએ ભારતવર્ષની માટીમાથીજ એક કાળે પો-ષણ મેળવ્યુ હતુ ધર્મરૂપી વૃક્ષોને ઉગવા માટે ભારતવર્ષ જેવી અન્ય એકે પૃથ્વી અનુકૂળ નથી ક્રાઇસ્ટના જન્મ પૂર્વે ભારતના સમ્રાટ્ અશોકવર્ધને પેલેસ્ટાઇનમા બૌદ્ધધર્મપ્રચારકો મોકલ્યા હતા, એટલુંજ નહિ પણ ક્રાઇસ્ટના પોતાના સમયમા પણ બૌદ્ધશ્રમણો ત્યા રહીને બુદ્ધધર્મનો પ્રચાર કરી રહ્યા હતા, એવા અનેક પ્રમાણો મળી આવે છે બીજી રીતે જોઇએ તો બુદ્ધ અને ક્રાઇસ્ટના જીવનચરિત્ર માં તેમજ ધર્મસિદ્ધાતમા તથા ઉપદેશમા ક્વચિત્ એવી તો સમાનતા મળી આવે છે કે આપણને આશ્ચર્ય થયા વિના રહે નહિ. પ્રાચીન બૌદ્ધ ગ્રંથોના ઉપદેશ જનક આખ્યાનો લગભગ સઘળાંજ બાઇબલમા પણ મળી આવે છે રોમન કૅથો લિકોનો યાજક સંપ્રદાય, તેમનાં ધર્માનુષ્ઠાનો તથા રીતિ-નીતિઓ એ સર્વ જાણે

કે બાૈદ્ધધર્મનુ ચોકખુજ અનુકરણુ હોય એમ સ્પષ્ટ જણુાઈ આવે છે યૂરોપ જે વિશુદ્ધ ધર્મને માટે અભિમાન લે છે, તે ધર્મ ભારતવર્ષીય અ શોવડેજ પરિપૂર્ણુ છે, એમ કહીએ તો અયોગ્ય નથી જર્મન પડિત શોપનહોરે લખ્યુ છે કે –" ક્રિશ્ચિયન ધર્મનુ મૂળ સત્ય ભારતવર્ષ છે " એ ઉપરથી જણુાય છે કે ઘણુ કરીને ક્રિશ્ચિયન ધર્મે ભારતમાથીજ પોતાનુ પોષણુ મેળવ્યુ હતુ રૂશીયાના એક ક્રિશ્ચિયન પાદરીને થોડા સમય ઉપર જે એક ગ્રથ મળી આવ્યો હતો તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે, કે ક્રાઇસ્ટે પોતે ભારતવર્ષમા તથા તિબેટમા લાબો સમય રહીને હિ દુધર્મ તથા બાૈદ્ધધર્મનુ શિક્ષણુ પ્રાપ્ત કર્યું હતુ.

બાૈદ્ધધર્મમાથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્રિશ્ચિયન ધર્મપ્રત્યે મહ મદીય ધર્મ અત્યત આભારી છે મહમદ પોતે ક્રાઇસ્ટને ઇશ્વરપ્રેરિત માનતા હતા તે સિવાય ધર્મમ દિરમાં ઉપાસના કરવા જવુ, ઉપાસના પણુ પાંચવારજ કરવી અને ઉપાસના પૂર્વે સર્વેએ સાથે મળી ઉચ્ચસ્વરે પ્રાર્થના કરવી ઇત્યાદિ પદ્ધતિઓ પણુ મહમદીય ધર્મે બાૈદ્ધધર્મ પાસેથીજ ગ્રહણુ કરી હતી

ભારતવર્ષનો પ્રબળ પ્રતાપ એક કાળે અતુલનીય હતો ભારતવાસીઓએ એક સમયે સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાધી લંકાનગરી ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો. ભારતવર્ષમા વીર નરોજ વસતા હતા અને તેને લીધેજ કુરુક્ષેત્ર આજે ભારતના શ્મશાનક્ષેત્રરૂપે ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ થયું છે.

ઇ૦ સ૦ પૂર્વે પાચમા સૈકામા ગ્રીસના સુપ્રસિદ્ધ પ્રવાસી અને ઇતિહાસના પિતાસ્વરૂપ લેખાતા હેરોડોટસે લખ્યુ છે કે –" વર્તમાન સમયે સમગ્ર પૃથ્વીમાં ભારતવાસી પ્રજા સર્વ કરતાં અધિક પ્રબળ પ્રજા છે "

ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ચોથા સૈકામા મહાબળશાલી મહારાજ ચ દ્રગુપ્ત મગધના સિંહાસન ઉપર બિરાજતા હતા તેમને છ લાખ પદાતિકો, ત્રીશ હજાર ઘોડેસ્વારો તથા નવ હજાર હાથીઓ હતા તેમણે સમસ્ત આર્યાવર્તને એક શાસન–છત્ર નીચે આણ્યો હતો દિગ્વિજયી અલેકઝાંડરના મૃત્યુ પછી તેના એક સેનાપતિ સેલ્યુકસે એશિયાના પશ્ચિમ ભાગ ઉપર વિજય મેળવી ભારતવર્ષ ઉપર હલ્લો કર્યો હતો, પણુ મહારાજ ચ દ્રગુપ્તે તે હલ્લો પાછો કહાડયો હતો અને સેલ્યુકસને પરાજિત કર્યો હતો ગ્રીક પ્રવાસી મેગાસ્થિનિસ જે ઘણા દિવસો સુધી મહારાજ ચ દ્રગુપ્તના દરબારમા દૂતરૂપે રહ્યો હતો, તે રાજધાની પાટલીપુત્રનુ વર્ણુન કરતાં લખે છે કે —

" નગરીની પરિધિ કિ વા વિસ્તાર પ્રાય ૨૫ માઇલ જેટલો છે નગરીની ચોતરફ ૪૦૦ હાથ પહોળી તથા ત્રીશ હાથ ઉડી ખાઇ છે એક મજબૂત કીલ્લો નગરીનુ સર્વદા રક્ષણુ કરી રહ્યો છે કીલ્લામા ૬૪ મુખ્ય દ્વારો છે અને તેમાં થઇને પ્રજા આવજા કરી શકે છે કીલ્લા ઉપર પહેરેગીરો રહી શકે તે માટે ૫૭૦ કોઠાઓ કિ વા ચૂડાગૃહો પણુ છે "

મેગાસ્થિનીસ પોતાનો જાતિ-અનુભવ દર્શાવતાં કહે છે કે –" સાહસ એ તો ભારતવાસીઓનો સર્વપ્રધાન મુખ્ય ગુણ છે યુદ્ધવિદ્યામાં તેઓ એશિયાની તમામ પ્રજાઓ કરતા ચડી જાય તેવા છે, એ વાત અનેક પ્રકારે સિદ્ધ થઇ ચૂકી છે."

ઈ૰ સ૰ પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં ચંદ્રગુપ્તનો પૌત્ર મહારાજ અશોકવર્ધન મગધની ગાદી ઉપર આવ્યો હતો, તે પણ બૌદ્ધધર્માનુયાયી હતો. તેના સમયમાં ભારતવર્ષ ઉન્નતિના સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચી ચૂક્યો હતો, ભારતનું ગૌરવ ચતુર્દિશામાં વિસ્તાર પામી ચૂક્યું હતું. અશોકનું સામ્રાજ્ય ભારતના અનેક ભાગોમાં તેમજ કાબૂલ, કંદહાર અને બલ્ખ આદિ પ્રદેશોમાં પણ પ્રવર્તતું હતું. મીસર, મેસિડોનીયા, સિરિયા, સાઇરિન્ની અને એપિરસ આદિ અતિ દૂરવર્તી દેશોના નરપતિઓ પણ અશોકની સાથે મૈત્રીના સંધિસૂત્રથી જોડાયેલા હતા. ફાહિયાને અશોકના રાજમહાલયનાં ખંડીએર પાટલીપુત્રમાં પ્રત્યક્ષપણે નિરખીને એક સ્થળે લખ્યું છે કે – "અશોકે રાક્ષસોદ્વારા પથ્થર ઉપર પથ્થર ખડકાવીનેજ આ ઉપરાઉપરિ માળ તૈયાર કરાવ્યા હતા. મહાલયોની આસપાસનો કીલ્લો, તોરણદ્વાર (મુખ્ય દરવાજો) તથા એ સર્વની શિલ્પકુશળતા જોવાથી ખાત્રી થાય છે કે આવું કામ મનુષ્યોથી તો થવું સંભવે નહિ. આ મહાલયોનાં પડી ગયેલાં ખંડિયેરો આજે પણ વિદ્યમાન છે." અશોકે બૌદ્ધધર્મોપદેશકોને એશિયાના ચારે ખુણામાં તથા આફ્રિકા અને યૂરોપમાં પણ ધર્મપ્રચાર અર્થે મોકલી દીધા હતા. તેણે પોતે ભારતવર્ષમાં અસંખ્ય બૌદ્ધવિહારોની સ્થાપના કરી હતી. ચીન અને તિબેટના પરિવ્રાજકોએ પટણાની પાસે આવેલા નાલંદાવિહારનું જેસંક્ષિપ્ત વર્ણન લખી રાખ્યું છે, તે વાંચવાથી જણાય છે કે નાલંદાના વિહારને ચાર માળ હતા અને તે એટલા બધા ઉંચા હતા કે જાણે તે ગગન સાથેજ વાતો કરી રહ્યા હોયને! એક મહેલ તો ૧૬૦૦ ફીટ લાંબો તથા ૪૦૦ ફીટ પહોળો હતો, એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. આ વિશાળ સ્થાનમાં વિદ્યાર્થીઓ તથા ગુરુઓ એકત્ર વાસ કરતા. આ પ્રાસાદોનાં ખંડીએરો પાસે કેટલાએ બૌદ્ધમંદિરોનાં ખંડીએરો આજે પણ જોઇ શકાય છે. નાલંદાવિહારની પાસે મોટાં મોટાં તળાવો પણ ખોદાવવામાં આવ્યાં હતાં, અને તેમાનાં એક-બે તળાવો તો એક માઇલ જેટલા વિસ્તારવાળાં હતાં, એમ કહેવાય છે. નાલંદાના વિહારમાં પ્રાય: દશ હજાર વિદ્યાર્થીઓ તથા ગુરુઓ એકત્ર વાસ કરતા હતા અને તેમના ખાનપાન તથા વસ્ત્રાદિ માટે રાજ્ય તરફથી વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી. સઘળા બૌદ્ધ વિદ્યાર્થીઓ તથા ગુરુઓ રાત્રિ-દિવસ ભણવા-ભણાવવામાંજ પોતાના સમયનો સદુપયોગ કરતા. ચીનાઇ પરિવ્રાજક હુએનસીગે આ દૃશ્ય પ્રત્યક્ષપણે જોયા પછી લખ્યું છે કે –" નાલંદાના બૌદ્ધ તપસ્વીઓ ખરેખર મહા પંડિત છે. સમગ્ર ભારતવર્ષ આ તપસ્વીઓનું સન્માન કરે છે અને તેમની આજ્ઞાને અવનત મસ્તકે અનુસરે છે." અશોકે જેવી રીતે અસંખ્ય વિદ્યા-

મંદિરોની તથા ધર્મમંદિરોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, તેજ પ્રમાણે મનુષ્યો અને પશુઓની સેવા-શુશ્રૂષા તથા ઔષધાદિની વ્યવસ્થા થઇ શકે તે માટે અગણિત ઔષધાલયો તથા પશુશાળાની પણ સ્થાપના કરી હતી ઔષધાલયમાં પીડિત મનુષ્યો વિનાખર્ચે આહાર તથા ઔષધ મેળવી શકતાં સદ્‌ગુણી પુરુષોના ગુણની કદર કરવા માટે પ્રસંગોપાત અશોક એક મહાન સભા બોલાવતો અને તે સભામાં ગુણી પુરુષોના ગુણો બદલ તેમને પુરસ્કાર આપી સંતુષ્ટ કરતો આથી ગુણી મનુષ્યોને અનેકગણું ઉત્તેજન તથા ઉત્સાહ મળતો, એ કહેવાની જરૂર નથી તેણે અનેક રાજમાર્ગો તૈયાર કરાવી, પ્રવાસીઓને બહુ તાપ ન લાગે તે માટે રસ્તાની બને બાજુએ વૃક્ષો રોપાવ્યા હતાં તથા તૃષાતુરો માટે સ્થળે સ્થળે અનેક કૂવાઓ તેમજ વિરામને માટે અનેક મુસાફરખાના પણ તૈયાર કરાવ્યા હતાં તેના અનુશાસન સંબંધી અનેક શિલાલેખો આજે પણ ભારતના ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમાં મળી આવે છે કે જે અંધકારરૂપ સમુદ્રની મધ્યમાં દીવાદાંડીસ્વરૂપ ઉભા રહી ભારતના અતીત ગૌરવનું દર્શન કરાવતા, ઇતિહાસને અજવાળી રહ્યા છે શિલાલેખવાળો એક એક સ્તંભ સળંગ એકજ પથ્થરમાંથી બનાવવામાં આવ્યો હોય, એમ પ્રત્યક્ષ જોઇ શકાય છે એક મહાન કઠિન પથ્થરને કોતરતાં અને તેને ગોળ તથા સીધો બનાવતાં કેટલી મહેનત અને બુદ્ધિ વાપરવી પડે છે તેનો ખ્યાલ શિલ્પશાસ્ત્રીઓ સિવાય અન્યને ભાગ્યેજ આવી શકે આ અનુશાસન-સ્તંભ ઉપર એવા ભાવના વાક્યો કોતરવામાં આવ્યાં છે કે-"સાધારણ જનસમાજને માટે અવિરામ નિર્મળ ન્યાય મળે તેના જેવું મંગળકારી કાર્ય અન્ય એક પણ નથી આવો અદલ ઇન્સાફ પ્રજાગણને મળી શકે તેને માટે હું સર્વનો જવાબદાર છું-અર્થાત્ પ્રજાગણને નિષ્પક્ષપાતપણે ન્યાય આપવો એ મારૂં મુખ્ય કર્તવ્ય છે, કારણ કે ન્યાય એજ પ્રજાકીય ઉન્નતિમાં મુખ્ય હેતુભૂત છે પ્રજાને ન્યાય આપવાપ્રતિ મારૂં સંપૂર્ણ લક્ષ છે" કોઇ કોઇ શિલાલેખમાં એમ પણ જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે-"મારી એવી એકાંત અને પ્રબળ ઇચ્છા છે કે ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ, પોતપોતાના સંપ્રદાયને ભલે અવલંબે, પણ તેઓ પોતપોતાના ચારિત્ર્યની ઉન્નતિ કરવામાં સર્વદા પ્રયત્નશીલ રહે અને પરસ્પરમાં સુલેહ-સંપ તથા શાંતિ સચવાઇ રહે, તથા મતભેદ, ઈર્ષ્યા અને દ્વેષના હેતુભૂત ન થાય, એ સર્વે લક્ષમાં રાખે, એવી મારી ઇચ્છા છે" અશોકના નામનું કીર્તન આજે યૂરોપના બોલગ ડીથી જાપાનપર્યંત અને સાઇબીરીયાથી લઇ લંકાપર્યંત એકસરખા સન્માનપૂર્વક થાય છે, તેનું કારણ તેના ઔદાર્ય તથા સચ્ચરિત્ર સિવાય બીજું સંભવતું નથી પંડિતવર કોપેનના મત પ્રમાણે ભારતવર્ષનો અશોક એ યૂરોપના સીઝર તથા શાર્લમેન કરતાં પણ વધારે સુપ્રસિદ્ધ છે

ત્યારબાદ ઉત્તરભારતમાં આંધ્રવંશ તથા ગુપ્તવંશના રાજાઓએ શાસન પ્રવ-

તળિયુ ઇ૦ સ૦ ના છઠ્ઠા સૈકામાં મહારાજ વિક્રમાદિત્યે જન્મ લીધો હતો તેમનો પ્રતાપ અને યશ આજે પણ ભારતવર્ષના સેંકડો મનુષ્યો મુક્તકંઠે ગાઇ રહ્યાં છે વિક્રમાદિત્યના સમયમાજ મહાકવિ કાલિદાસે ભારતના સાહિત્યોદ્યાનમા સુરમ્ય કાવ્યની સુગંધ પ્રસારવાનો આરંભ કર્યો હતો.

ઇ૦ સ૦ ના સાતમા સૈકામાં બૌદ્ધ મહારાજ હર્ષવર્ધન અથવા શિલાદિત્યે કાન્યકુબ્જના સિંહાસન ઉપર વિરાજી સમસ્ત આર્યાવર્ત ઉપર પોતાનો અધિકાર વિસ્તાર્યો હતો. તેમની પાસે ૫૦ હજાર પદાતિકો, ૨૦ હજાર ઘોડેસ્વારો તથા પાંચ હજાર હાથીઓની સેના હતી તેઓ પ્રત્યેક પંચમ વર્ષે એક બૌદ્ધમહોત્સવ કરતા અને તે સમયે દીન-દરિદ્ર મનુષ્યોને માટે હજારો અને લાખો રૂપીઆની સખાવતો કરતા

હિંદુઓ પોતાના ગૌરવપૂર્ણ સમયમા નિ શંકપણે વિદેશયાત્રા અથવા સમુદ્રયાત્રા કરતા હતા તે કાળે સમુદ્રયાત્રાના કારણે કોઇને બ.તિબહાર થવુ પડતુ ન હોતુ અને એવી સામાજિક ઉદારતાને લીધેજ હિંદુઓ આટલી ઉન્નતિ તથા મહત્તા પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા ઘણા લાંબા વખત પહેલાં એક પ્રકારની ખાસ નૌકાદ્વારા સમુદ્ર પાર કરવાની કળા હિંદુપ્રજામાં જાણીતી હતી ત્યાર બાદ તેમણે મહાન સમુદ્રયાનો તૈયાર કરી સમુદ્રમા મુસાફરી કરવાનુ ચાલુ રાખ્યુ હતું પૂર્વે તામ્રોલુક બંદર સમુદ્રકિનારે વસેલું હતુ ફાહિયાને આ બંદરથી એક મોટી હિંદુ નૌકામા બેસી લંકાની મુસાફરી પૂરી કરી હતી અને જાવાના ટાપુમાથી પણ તે હિંદુનીજ નૌકામા બેસીને ચીન દેશમા પાછો ફર્યો હતો ચીનના પરિવ્રાજકો ભારતીય સમુદ્રયાનોદ્વારાજ પોતાના સ્વદેશમા જઇ શકતા હતા આ નૌકાઓની વ્યવસ્થા તથા તેને હંકારવાનુ કાર્ય પણ હિંદુઓજ કરતા હતા એક એક નૌકામા કિંવા પોતમા ૨૦૦ મુસાફરો યાત્રા કરી શકતા બ્રાહ્મણો પણ તે સમયે ઉક્ત નૌકાઓમા બેસી ચીન દેશમાં જતા હતા ઉડીસાવાસીઓ પણ બહુ લાંબા વખતથી નાનાં નાના વહાણો તૈયાર કરી સમુદ્રમા મુસાફરી કરતા હતા ચીનાઇ પરિવ્રાજક હ્યુએનસીંગ, જે ઇ૦ સ૦ ના સાતમા સૈકામા ભારતવર્ષમા આવ્યો હતો તે લખે છે કે –" ઉડીસાના બંદરેથી નૌકામાં બેસીને અનેક વણિકો અતિ દૂર દેશમા જતા હતા " જ્યારે હિપોલસ અરબી સમુદ્ર પાર કરવાનુ સાહસ કરી શક્યો નહોતો, જ્યારે ગ્રીસ અને રોમ દેશનાં વહાણોએ ભારતના મહાસાગરમા દર્શન પણ આપ્યાં નહોતા, તે વખતથી હિંદુઓ મહાન સમુદ્રયાનો તૈયાર કરી શકતા હતા, અને બંગાળાના સમુદ્રને અતિ સહેલાઇથી પાર કરી લંકા, બ્રહ્મદેશ, મલાકા તથા સુમાત્રાના ટાપુઓમાં પોતાનો વ્યાપાર-ધંધો વિસ્તારતા હતા બંગાળી પ્રજા તામ્રોલુક બંદરે વહાણો તૈયાર કરતી હતી. તેઓ બંગાળી ઉપસાગરના સમીપમાં થોડા ખર્ચે

એવા તો સુંદર અને સુદૃઢ વહાણો નિર્માણ કરતા હતા કે તુર્કરાજા પોતે બહુ દૂર દેશાવરમાંથી પણ ભારતવર્ષીય વહાણોજ પસંદ કરતો અને ખરીદતો. ચટ્ટગામમાં હજી પણ કેટલાક બંગાળીઓ વહાણો તૈયાર કરે છે. સમ્રાટ અકબરે યૂરોપની નૌકાસેના સાથે હરીફાઈ કરવા જે મહાન જહાજો તૈયાર કરાવ્યા હતા તેનું વર્ણન અમે હવે પછી આપીશું

આ હતભાગ્ય દેશનો ભૂતકાળ ખરેખર બહુ મનોહર હતો ગ્રીક પ્રવાસી મેગાસ્થિનીસે પોતાની દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરી લખ્યું છે કે—"હિંદુ પ્રજા શાંત, સ્થિર તથા શાંતિપ્રિય છે. તેઓમાં ઉત્કૃષ્ટ કૃષિકારો તેમજ ઉત્કૃષ્ટ સૈનિકો પણ ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ પોતાના વૈરાગ્યભાવ તથા સત્યવ્રત માટે બહુ સુપ્રસિદ્ધ છે તેઓ ન્યાયપ્રિય પણ એટલા બધા છે કે તેમને અદાલતોનો કે કોર્ટોનો આશ્રય લેવાની જરૂર પડતી નથી સ્વભાવથીજ તેઓ એવા સાધુપ્રકૃતિના અને સુશીલ છે કે ચોરી શું કહેવાય તેનીજ તેમને ખબર નથી. ભારતવર્ષમાં રાત્રિએ કે દિવસે ગૃહદ્વાર બંધ કરવાની જરૂર પડતી નથી ખત ઉપર સહી કે દસ્તાવેજ કરવાની પણ આવશ્યકતા નથી રહેતી તેઓ અસત્ય બોલતા નથી એ તેમની ખાસ ખુબી છે ભારતવર્ષના એક ક્ષેત્રની પાસે ગમે તેવું યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હોય તોપણ ખેડુત નિર્ભયપણે પોતાના ખેતરને ખેડયા કરે છે સૈન્યના માણસો તે ખેડુતને, ખેતરને કે તેના ગામને કશી પણ ઇજા કરતાં નથી ભારતવર્ષમાં ગુલામગીરીની પદ્ધતિ નથી ભારતની જમીન પણ બહુ રસ-કસવાળી છે ઘણુંખરાં ખેતરોમાં નહેરમારફત પાણી પહોંચાડવામાં આવે છે. ભારતવર્ષમાં પૂર્વે કદાપિ દુષ્કાળ પડયો નથી, તેમજ પુષ્ટિકારક ખાદ્ય દ્રવ્યોનો પણ કદાપિ અભાવ થયો નથી ભારતવર્ષની સ્ત્રીઓ પણ અત્યંત પતિપરાયણા તથા સાધ્વી છે" ઇ૦ સ૦ ના સાતમા સૈકામાં ચીનાઈ પરિવ્રાજક હુએનસીંગે ભારતવર્ષમાં મુસાફરી કરીને લખ્યું હતું કે–" સર્વ ભારતવાસીઓ સરળ સ્વભાવના તથા સાધુ પ્રકૃતિવાળા છે. લોકોને કેવી રીતે છેતરવા તથા ઠગવા એ તેમને આવડતું નથી તેઓ કોઇનો પણ વિશ્વાસઘાત કરતા નથી પોતાના મુખથી બોલેલા શબ્દોને કે વાક્યોને જીવ જતા સુધી બરાબર વળગી રહે છે વસ્તુત તેઓ આપણા સન્માનને પાત્ર છે." પૂર્વે આર્યપ્રજા ગૌરવર્ણી હતી તેમનામાં અત્યારના જેવા જ્ઞાતિભેદો નહોતા તેઓ પોતે જમીન ખોદીને, નહેરો કે નીકદ્વારા પોતાનાં ખેતરોમાં પાણી લઇ જતા પૂર્વે ભારતવર્ષમા, સ્ત્રીઓમાં લાજ કાઢવાની રીત નહોતી પ્રભુની પ્રતિમા-ને ચઢાવેલી માળાઓ જેવી રીતે નદીમા સ્વચ્છંદે–નિર્દોષ આનંદે ભ્રમણ કરતી વહી જાય છે તેવી રીતે કુલલલનાઓ પણ કુસુમમાળાની પેઠે રાજમાર્ગ ઉપર વિનાસંકોચે હરીફરી શકતી હતી રાજા તથા રાણી પણ ખુલ્લી રીતે ઘોડાગાડીમા બેસી ગામમા ફરવા નીકળતાં અને લોકોની પૂજાનો સત્કાર કરતાં,

એટલુંજ નહિ પણ રાજદંપતી પોતે જાતે પ્રજાવર્ગની સ્થિતિનુ નિરીક્ષણ કરી યોગ્ય ઉપાયો લેતાં અત્યારે પણ મહારાષ્ટ્ર દેશમાં તથા નેપાળમાં પડદાપદ્ધતિ કે લાજ કાઢવાની પ્રથા નથી. ભારતીય રમણીઓ ઘણા લાંબા કાળ પૂર્વે યથાયોગ્ય શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકતી અને શિક્ષણની સાથે સંગીતનુ પણ જ્ઞાન મેળવી શકતી ગાર્ગી, મૈત્રેયી, લીલાવતી તથા ખન્ના આદિ વિદુષી રમણીઓના પવિત્ર જીવનચરિત્રથી ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ ઉજ્જવળ છે આ કાળે પણ મહારાષ્ટ્ર દેશમાં તથા નેપાળમા અને ઓરીસા પ્રાંતમાં સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવાની પ્રથા બરાબર ચાલી આવે છે ભારતીય હિંદુસમાજમાં એક કાળે વિધવાવિવાહ પણ પ્રચલિત હતો અત્યારે પણ પંજાબ, ઉડીસા તથા નેપાલના બ્રાહ્મણોમા વિધવા-વિવાહનો રિવાજ પ્રવર્તે છે, એટલુજ નહિ પણ બંગાળા સિવાયના ઘણાખરા પ્રદેશોમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા કાયસ્થ સિવાય સર્વ જાતિઓમાં વિધવાવિવાહ પ્રચલિત છે પૂર્વે આ દેશમા બાળલગ્નનુ નામ-નિશાન પણ નહોતુ. એક દિવસે ભારતીય વીરરમણીઓ રથ ચલાવવામાં, ઘોડેસ્વારીમાં તથા હથિયાર વાપરવામા બહુ કુશળતા ધરાવતી હતી અત્યારે પણ મહારાષ્ટ્ર તથા રાજસ્થાનના કેટલાક પ્રદેશોમા સ્ત્રીઓ ઘોડેસ્વાર થઇ બહાર નીકળે છે. ઓગણીસમા સૈકાના મધ્યભાગમાં કેટલીક હિંદુલલનાઓએ હાથમા બંદુક લઇ અંગ્રેજોની સાથે યુદ્ધ પણ કર્યું હતુ પૂર્વે આર્યો મૂર્તિપૂજક નહોતા સર્વથી પ્રથમ તેઓ પ્રકૃતિનુ સૌંદર્ય નિરખી બહુજ આશ્ચર્યમુગ્ધ થયા હતા અને એ સૌંદર્યની પૂજા-આરાધના કરવામાં તત્પર થયા હતા ઋગ્વેદમા આકાશ તથા ઉષા આદિની આરાધના સબંધે કેટલીક ગીતિઓ મળી આવે છે, તે ઉક્ત સૌંદર્યપૂજાનુજ સૂચન કરે છે તેઓ જેમ જેમ જ્ઞાનની ઉન્નતિ કરતા ગયા તેમ તેમ તેઓ પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિમાંથી ઇશ્વરતત્ત્વ સમીપ પહોચતા ગયા છેવટે તેમણે નિર્ણય કર્યો કે ઈશ્વર એક છે અને તેજ આ વિસ્મયકર સૃષ્ટિનો સ્રષ્ટા છે. આવી શ્રદ્ધાએ પહોચ્યા પછી અર્થાત્ ઇશ્વર અને પ્રકૃતિનુ સ્વરૂપ જાણ્યા પછી તેઓ ઇશ્વરની માનસિક ઉપાસના કરવા લાગ્યા આ ઉપાસનાના ફળસ્વરૂપે અતિ ગૌરવપૂર્ણ ઉપનિષદો આ કાળે પણ આપણી પાસે રહી ગયા છે જ્યારે આપણે કોઇ એક નિર્મળ ઝરણાવાળા, સુદર હજારો પક્ષીઓના કલરવથી ગાજી રહેલા, સ્નિગ્ધ મલયપવનથી સુવાસિત થયેલા તથા સ્થિર-શાંત, આમ્ર, નારિકેળ, વટવૃક્ષ, અશોકતરુ આદિ સુદર વૃક્ષોવાળા અને મધુર ફળયુક્ત અનેકવિધ લતાઓવાળા નાના ગામડામા એકલા ફરવા નીકળી પડીએ છીએ ત્યારે આસપાસનુ મનોહર સૌંદર્ય તથા શાંતિ આપણા મનને આશ્ચર્ય પમાડયા વિના રહેતાં નથી. તે સમયે આપણને એમજ લાગી આવે છે કે ખરેખર આજ સ્થળે એક દિવસે આપણું પવિત્ર તપોવન હતું. આજ સ્થળે કોણ જાણે કેટલાએ તપ-

સ્વી મહાત્માઓએ ફળ–ફૂલાદિ ભક્ષણ કરી, પર્ણકુટી તૈયાર કરી, સ્વેચ્છાપૂર્વક વિલાસ, વૈભવ અને ઐશ્વર્યને લાત મારી, કેવળ ધર્મ અને જ્ઞાનના અનુશીલનાર્થેજ પોતાનુ સમસ્ત જીવન વહન કર્યું હશે ! આ તપોવનમા કેટલીક સ્રીઓ, કન્યાઓ, તથા કેટલાએ વિદ્યાર્થીઓ બાળકો નિત્ય વૃક્ષની સુશીતળ છાયામા બેસી, અમૃતભાષી તપસ્વીના મુખથી વેદ–વેદાતનુ અધ્યયન કર્યા કરતા હશે ! આજ તપોવન એક સમયે ઋષિઓના ગભીર સામવેદધ્વનિવડે પ્રભાતે તથા સાયકાળે ધ્વનિત થઇ રહેતુ હશે ! આ તપોવનમાં રાજાઓ અને રાણીઓ સ્વય પધારી ઋષિઓની પાસેથી રાજનીતિનુ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી, પુન પોતાના આવાસે વિનયપૂર્વક ચાલ્યા જતા હશે ! આ ભારતવર્ષમા–આ તપોવનમા એક કાળે નિસ્વાર્થ, પરોપકારી ઋષિ–મુનિઓ વિરાજતા હતા જેમના પ્રતાપે ભારતમાતાએ પૂર્વે અનેક આદર્શ રાજાઓ, આદર્શ રાણીઓ તથા આદર્શ ગૃહસ્થો ઉત્પન્ન કર્યા હતા ભારતવર્ષના ઇતિહાસમા આદર્શચરિત્રશાળી મનુષ્યોનો અભાવ નથી જનસમાજમાંના પૂજ્યપાદ પુરુષો અર્થાત્ ઋષિ–મુનિઓ મહાન ઉન્નત હતા, તેનેજ લીધે ભારતવર્ષે સર્વત્ર મહત્તા અને ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું હતુ પૂર્વ પુરુષો ભારતની પ્રાચીન જાહોજલાલીનુ, ભારતના પ્રાચીન ગૌરવનુ મનોહર ચિત્ર સુવર્ણપટ ઉપર યત્નપૂર્વક આકી ગયા છે ! આ સ્વર્ગીય ચિત્ર તેમણે કોને માટે અકિત કરી રાખ્યુ હશે તેનો ઉત્તર અમે આપી શકતા નથી, કારણ કે અમે તે જાણતા નથી અમારા ભૂતકાળના ઇતિહાસને પોતાના હૃદયમા સ્થાન આપી, અમારૂ સાહિત્યમદિર શામાટે સમુજ્જ્વળ બની રહ્યુ છે, તેનો ઉત્તર કોણ આપી શકે તેમ છે ?

द्वितीय अध्याय–अधःपतन

કહે, ઓ ઇતિહાસ ! અમારા ભારતવર્ષનો ગૌરવ–રવિ એવો તે કેવી રીતે અસ્ત થયો કે પુનઃ તે ઉદિતજ થઇ શક્યો નહિ ? એવુ તે શુ કારણ હતુ કે પઠાણોના સામ્રાજ્યનુ પતન થવા છતાં પણ હિદુ–સામ્રાજ્ય સ્થાપિતજ થઇ શક્યુ નહિ ? એવો તે શો અતરાય આવી પડયો કે મોગલ–સામ્રાજ્ય છિન્ન–ભિન્ન થવા છતા હિદુઓનો ગૌરવ–સૂર્ય પુન ભારતાકાશમા પ્રકાશિતજ થઇ શકયો નહિ ?

હવે ૪૦ સ૦ ના આઠમા સૈકામા આપણે પ્રવેશ કરવો પડશે જેમ કરતાં આપણી દૃષ્ટિએ તે સમયનાં કઇ જૂદાંજ દશ્યો પ્રતીત થયા વિના રહેશે નહિ. તમે ધારીને જોશો તો જણાશે કે જે નિસ્વાર્થી મહાપુરુષો અપૂર્વ પ્રકારે એશિયા, આફ્રિકા અને યૂરોપમાં ભારતના ગૌરવનો વિસ્તાર કરી રહ્યા હતા, તેઓ ચિર-

કાલને માટે ભારતની રંગભૂમિ ઉપરથી અદૃશ્ય થઈ ગયા છે વેર-વિદ્વેષ વિનાનો બૌદ્ધધર્મ કે જે અત્યારપર્યંત આ ઘણાધર્મમય તથા ઘણીજાતિમય ભારતવર્ષને સંમિલિત-એકત્રિત કરવા માટે, કિંવા પ્રજાકીય કલ્યાણની સિદ્ધિને અર્થે સ્નેહપૂર્વક પ્રયત્નો કરી રહ્યો હતો, તે બૌદ્ધધર્મ પણ આ રંગભૂમિ ઉપરથી અદૃશ્ય થઈ ગયો છે બૌદ્ધશીક્ષાના ગર્ભાકોમાં જે ગગનસ્પર્શી વિદ્યાલયો અને જ્ઞાનમંદિરો માનવદૃષ્ટિને રંજિત કરતા હતા, તે ભૂતકાળના શ્યામ પડદા પાછળ છુપાઈ ગયાં છે, અને તેને બદલે ધૂળમાં આળોટતા અવશેષોના વિષાદમય દેખાવો આપણને શોકમગ્ન કરે છે. સામાન્ય જનસમાજ પણ જ્ઞાનના પઠનપાઠનમાંથી નિવૃત્ત થયો છે બ્રાહ્મણો એવા તો સ્વાર્થી બની ગયા છે કે તેમણે જ્ઞાન અને ધર્મને કેવળ પોતાની સાંપ્રદાયિક સંકુચિત સીમામાંજ પૂરી રાખ્યાં છે વેદરૂપી ખાણમાંનુ વિશુદ્ધ કાંચન પ્રજાવર્ગને આપવાને બદલે તેઓ સુવર્ણરંજિત (સોનાથી ગીલ્ટ કરેલા) તાંબાના કકડાઓને "સોનુ" કહીને લોકોને આપવા લાગ્યા છે રાજપૂતો પણ કંઈ જૂદાજ પ્રકારનો પાઠ ભજવી રહ્યા છે। સમગ્ર ભારતવર્ષમાં અનેક નાના નાના હિંદુરાજ્યો સ્થાપિત થઈને તે સર્વ પરસ્પર કલેશ-કંકાસ કરી રહ્યા છે સ્વાર્થાંધતાનુ ઘનઘોર વાદળ ભારત ઉપર સર્વત્ર ફરી વળ્યુ છે સ્વાર્થી વાસનામાંથી ઉદ્ભવેલી, દેખાવમાં સુંદર અને નિરાપદ જણાતી નીતિનુ નિસંકોચપણે સૌ કોઈ અવલંબન લેવા લાગ્યા છે સ્વાર્થી નીતિના ધોરણેજ સઘળાં કાર્યો થઈ રહ્યા છે. ટુંકામાં કહીએ તો ભૂતકાળના સુખમય દિવસો પસાર થઈ ગયા છે અને તેથી કરીને વિદેશી રાજાઓની વિજયપતાકા અનાયાસે હિંદમાં ફરકી રહી છે હિંદુઓનાજ દોષને લીધે હિંદમાં વિદેશી પ્રજાએ પગપેસારો કરવો શરૂ કર્યો છે

પ્રાય ઈ० સ० ૭૧૧માં વીસ વર્ષની વયનો એક બાળકસરખો મુસલમાન-કાસીમ, પોતાની સાથે માત્ર ૭ હજાર માણસોની સેનાને લઈને, બલુચિસ્તાનના વિસ્તૃત જંગલોને વિનાવિરોધે ઓળંગી ભારત ઉપર ચઢી આવ્યો સિંધના હિંદુ રાજ્ય ઉપર વિજય મેળવી તેણે કેટલાંએ હિંદુમંદિરો તોડી નાખ્યા, કેટલીએ મૂર્તિઓના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા ! અનેક હિંદુઓને મુસલમાન તથા કેદી થવુ પડ્યુ, અનેક હિંદુઓના મુડદા ધૂળમાં આળોટવા લાગ્યાં અને ચોતરફ લૂંટફાટ ચાલી રહી ! તેણે પ્રત્યેક નગરીના મુખદ્વાર પાસે હાજર થઈને, હિંદુ અધિવાસીઓને ઈસ્લામ ધર્મ સ્વીકારવાનુ ફરમાવ્યુ અને જેઓ ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકારી શકે તેમ ન હોય તેમણે પુષ્કળ ધન-સંપત્તિ અર્પણ કરવી, એવી પણ તેજ સાથે આજ્ઞા થઈ હિંદુઓએ પોતાની વહાલામાં વહાલી ધન-સંપત્તિ અર્પણ કરીને પણ પોતાનો પ્રાણપ્રિય ધર્મ સાચવી રાખ્યો તે અર્પણને "જજીયા"ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. વખત જતાં આરબોએ એવો નિયમ કર્યો કે કાફર પ્રજામાં જે માણસ

વધારે ધનવાન હોય તેણે પ્રત્યેક વર્ષની આખરે રૂ ૧૨, સામાન્ય સ્થિતિનો હોય તેણે રૂ. ૬, તથા મજુરી કરીને ખાતો હોય તેણે રૂ. ૩, રાજ્યના ખજાનામાં ભરી જવા. ત્યાર પછી એવો કાયદો બાંધવામા આવ્યો કે વિધર્મી પ્રજા અર્થાત્ હિંદુઓ ખાતાપીતાં જે કાંઈ બચાવી શકે તે સર્વ માલ-મિલ્કત તેમણે જજીઆવેરારૂપે ખજાનામાં આપી દેવી ફીરીસ્તાએ લખ્યુ છે કે મૃત્યુના જેટલોજ ભારે દંડ આપવો, એજ જજીઆવેરાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. કાફરો પોતે આ કર આપવાનું ખુશીથી સ્વીકારતા અને એમ કરીને પોતાના ધર્મનું તથા પ્રાણનું રક્ષણ કરતા. આટલો આટલો જૂલમ છતાં હિંદુપૂર્ણ સમગ્ર ભારતવર્ષે એકત્રિત થઇને કાસીમના અત્યાચાર સામે પ્રબળ આંદોલન કરવાનુ તો એક બાજુએ રહ્યુ, પણ કેટલાક હિંદુ રાજાઓએ ઉલટું આ નવા આવેલા અપરિચિત, અજાણ્યા, વિદેશી, વિધર્મી, આક્રમણકારીનું શરણ લીધુ અને તેની સાથે તેઓ પોતે પણ પોતાના સ્વદેશનું સત્યાનાશ કહાડવા લાગ્યા !

કાસીમના આગમન પછી લગભગ ત્રણસો વર્ષ પસાર થઇ ગયા, તે સમયે પણ ભારતવર્ષમા કેવળ હિંદુ રાજ્યજ પ્રવર્તતું હતુ છેલ્લાં સો વર્ષમા કાબૂલની રાજગાદી ઉપર હિંદુ રાજા હતો, એમ પણ ઇતિહાસ જણાવે છે આટલુ છતા નજીકમાજ એટલે કે ગિજનીમાં જે સમયે મહમદ પોતાનુ લશ્કરી બળ તૈયાર કરી રહ્યો હતો, અથવા બીજા શબ્દોમા કહીએ તો જે સમયે હિંદના ગૃહદ્વાર પાસે એક પ્રબળ તસ્કર શક્તિનો સંચય કરી રહ્યો હતો, તે સમયે પણ ભારતના બુદ્ધિમાન ગણાતા હિંદુ નરપતિઓ પોતાનાં આગળાવગરનાં દુર્બળ દ્વાર બંધ કરીને પરસ્પર ક્લેશ-કંકાસમાંજ વખત વીતાવતા હતા હિંદુઓના આ પ્રકારના આત્મકલેશને લીધેજ મહમદ પ્રાય ત્રીશ વર્ષ દરમિયાન સત્તરવાર ભારતવર્ષ ઉપર ચડી આવ્યો અને તેને અગ્નિ તથા તલવારની ધારદ્વારા સ્મશાન જેવો બનાવી મૂક્યો ! ઇ૦ સ૦ ૧૦૦૧-૧૦૦૩ મહમદ નગરકોટનું મંદિર લૂટીને પોતાની સાથે સાતસો મણ જેટલી સુવર્ણમુદ્રાઓ, સાતસો મણ જેટલા સોના-રૂપાનાં વાસણો, ચાળીસ મણ જેટલુ વિશુદ્ધ સુવર્ણ, બે હજાર મણ જેટલુ રૂપુ તથા વીસ મણ જેટલુ બહુમૂલ્ય ઝવેરાત સ્વદેશમાં લઇ ગયો હતો થાણેશ્વર આદિ નગરો ઉપર હલ્લો કરી, લૂટની સાથે બે લાખ હિંદુઓને પણ પોતાના સ્વદેશમાં મહમદે મોકલી દીધા હતા ઇતિહાસકાર ફીરીસ્તા લખે છે કે "આ હિંદુઓની વિશાળ સંખ્યાને લીધે ગિજની શહેર જાણે હિંદુનગર હોય એવો ભાસ થઇ આવતો હતો" એક બીજી લૂટ વેળા મહમદ મથુરા નગરીનાં દેવાલયોમાથી સોનાની છ મૂર્તિઓ તથા એ મૂર્તિઓના અંગ ઉપર રહેલાં '૧૧ કિંમતી રત્નો સ્વદેશમા લઇ ગયો હતો આટલી લૂટો અને આટલા હલ્લાઓ પછી જો આપણે કાશીવિશ્વેશ્વરના મંદિરને તથા અમૃતસરના સુશોભિત શીખમંદિરને સોનાનાં પત-

રાથી મઢાયલાં ન જોતા હોત, ભારતની અનેક દેવમૂર્તિઓ ઉપર રત્નમાળા વિરાજતી આપણે ન જાણતા હોત અને તાજમહેલ તથા મયૂરાસન એ સર્વ કલ્પિત કહાણી છે, એમ આપણે સ્વીકારતા હોત તો મહમદને લૂટમાં મળેલી કિંમતી સંપત્તિનું ફીરીસ્તાએ જે વર્ણન કર્યું છે તે માનવામાં આપણે શંકાશીલજ રહેત ધન-સંપત્તિની વાતને એક બાજુએ રહેવા દઈએ લૂટ પછી મહમદ મથુરા આદિ સ્થાનોમાંથી એટલા બધા હિંદુ કેદીઓને પોતાની સાથે સ્વદેશમાં લઈ ગયો હતો કે મુસલમાન લેખક અલબેરૂની લખે છે કે, " મહમદે પ્રત્યેક કેદીની કિંમત માત્ર અઢી રૂપીઆની ઠરાવી, તોપણ ખરીદનારાઓની યોગ્ય સંખ્યા મળી શકી નહિ. તે સમયે મથુરા અતિ સમૃદ્ધિશાળી નગરી હતી." મહમદ લખે છે કે, " અહીં હજારો અને લાખો ઝરૂખાઓ, વિશ્વાસી મનુષ્યના વિશ્વાસની માફક દૃઢ ભાવે ઉભા રહ્યા છે તેમાંના અનેક તો સંગેમરમર પથ્થરના બનેલા છે હિંદુઓનાં મંદિરો તો એટલાં બધાં છે કે તેની ગણત્રી પણ થઈ શકતી નથી અપરિસીમ ધન ખર્ચ્યા સિવાય આ નગરીની આવી સુંદર અવસ્થા કોઈ કાળે સંભવની નથી બસો વર્ષના સતત્ પ્રયત્ન અને પરિશ્રમ સિવાય આવી એક સુંદર નગરી તૈયાર થઈ શકે નહિ" અફસોસ! મુસલમાન રાજાઓના જુલમને લીધે મથુરાની એ મહેલાતો અને જાહોજલાલી આજે જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ છે! એનુ વર્ણન માત્ર કથા-વાર્તારૂપેજ આપણે સાંભળી શકીએ છીએ! તે સમયે ગુજરાતનુ સોમનાથનું મંદિર બહુ પ્રસિદ્ધ હતુ. ઉક્ત મંદિરની દિવાલો ઉપર અને ૫૬ થાંભલાઓ ઉપર વિવિધ વર્ણનાં બહુમૂલ્ય રત્નો ફૂલના આકારે સર્વદા શોભા પામતા હતા મંદિરમાં રાત્રિ-દિવસ એક મહાન દીપક પ્રકાશતો હતો અને તે દીપક એક સોનાના સળીઆવાળા મોટા ફાનસમાં મૂકવામાં આવતો હતો ૪૦ મણ વજનની એક સાંકળવડે એક મોટો ઘંટ મંદિરની મધ્યમાં ટાંગવામાં આવ્યો હતો અને તે સાંકળ પણ સુવર્ણનીજ બનેલી હતી મહમદે તે મંદિર તોડી નાખ્યુ અને પાંચ ગજ લંબાઈવાળી શિવમૂર્તિના સ્વરૂપને કકડા કરી તેની અંદર રહેલું અમૂલ્ય અગાધ ઝવેરાત લઈ ગયો. હિંદુઓની દેવમૂર્તિ ઉપર મુસલમાનો નિત્ય પદ-પ્રહાર કરી શકે એટલા માટે મહમદે તે શિવમૂર્તિનો એક કકડો ગિજનીની મસ્જીદના પગથિયા ઉપર તથા બીજો એક કકડો પોતાના રાજપ્રાસાદની નીસરણી ઉપર સ્થાપિત કર્યો. ઉક્ત મનોહર મંદિરનાં ખંડીએર ઉપર અત્યારે મુસલમાન મસ્જિદ વિરાજે છે.

એજ સમયે એક તરફ જ્યારે સમસ્ત ભારતવર્ષ હિંદુરાજ્યોથી પરિપૂર્ણ હતો, ત્યારે બીજી તરફ મહમદ સ્વદેશથી બહુ દૂર કાન્યકુબ્જપર્યંત અથવા ગિજનીથી ગુજરાતના દક્ષિણ ભાગપર્યંત પહોંચવાનો યત્ન કરી રહ્યો હતો કેટલીએ દુસ્તર નદીઓ અને નાળાં ઓળંગીને, તૃણહીન પાણીવગરનાં લાંબાં

આમાં મરુભૂમિના જંગલો ઉલ્લંઘીને, કેટલીક વાર તાપ તથા તૃષાથી અકળાઇને, કેટલીક વાર ભૂખ–તૃષાથી મૃતપ્રાય અવસ્થામાં સપડાઇને પણ તે વિવિધ નગરો તથા પ્રાંતો ઉપર પુનઃ પુનઃ હલ્લા કરવા લાગ્યો છતાં કવચિત્ કોઇ કોઇ હિંદુ રાજા સિવાય સમસ્ત ભારતવર્ષે એકત્ર થઇ મહમદના જુલમમાંથી આત્મરક્ષા મેળવવાનો લેશ પણ પ્રયત્ન કર્યો નહિ, શત્રુને તેના જુલમનો બદલો આપવાની ભારતવર્ષે હિંમત કરી નહિ

શામાટે આટલા આટલા જુલમો સહવા છતા ભારતવાસીઓ જાગૃત ન થયા ? અલબેરૂની પોતે, તે સમયની ભારતવર્ષની શોચનીય અવસ્થાનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપે છે—"ભારતવર્ષ અનેક નાનાં નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાઇ ગયેલ છે. સર્વ કોઇ પોતના સ્વાર્થનાજ વિચારોમા તલ્લીન છે ક્ષુદ્ર રાજ્યે પરસ્પર યુદ્ધ કરવા સિવાય બીજુ કાંઇ સમજતા નથી, એ યુદ્ધમા તેમની ઘણીખરી શક્તિ નાશ પામી છે બ્રાહ્મણો પોતાની સત્તાનું રક્ષણ કરવા માટે એટના બધા વ્યાકુળ રહે છે અને જાતિભેદને લીધે ક્રોધ તથા વૈરની લાગણીઓ એટલી બધી પ્રબળ રહ્યા કરે છે કે જો કોઇ વૈશ્ય કે શૂદ્ર વેદમંત્રનું ઉચ્ચારણ કરે છે તો બ્રાહ્મણો તેના ઉપર હાથમા તલવાર લઇને તૂટી પડે છે અને તે વૈશ્ય અથવા શૂદ્રને રાજદરબારમા હાજર કરી તેની જીભ કાપી લે છે, ત્યારેજ શાંત થાય છે. બ્રાહ્મણોની પાસેથી રાજ્યનો કોઇ પણ પ્રકારનો કર કે વેરો લેવામા આવતો નથી. હિંદુઓમા બાળલગ્ન કરવાની પ્રથા ચાલે છે પતિના મૃત્યુ પછી સગા–સંબંધીઓ સુખે નહિ રહેવા દે એમ ધારી વિધવાઓ પતિની પાછળ બળી મરે છે. હિંદુઓ હવે પોતાનો દેશ તજીને દેશાન્તર જતા નથી તેઓ પોતાની જાતિ સિવાયના કોઇ પણ મનુષ્યપ્રત્યે સન્માન દર્શાવતા નથી તેઓ એમ સમજે છે કે — "અમારા દેશના જેવો બીજો એકકે ઉત્કૃષ્ટ દેશ આ પૃથ્વીતળ ઉપર નથી અમારા જેવી શ્રેષ્ઠ જાતિ આ ભૂમિ ઉપર અન્ય એક પણ નથી" તેઓ જો વિદેશમાં મુસાફરી કરતા હોત અને અન્ય જાતિઓની સાથે પરિચય રાખતા હોત, તો તેઓ પોતાના મિથ્યાભિમાનરૂપી પંજામાથી મુક્ત થઇ શક્યા હોત, અર્થાત્ પોતાની ભૂલ સમજી શક્યા હોત હિંદુઓના પૂર્વપુરુષો અત્યારના હિંદુઓ જેવા સંકુચિત વિચારના નહોતા '

મહમદ ગિજનીની બાદ લગભગ ૧૫૦ કે તેથી સહેજ વધારે વર્ષે તે વખતનો ગિજનીનો રાજ્યાધિપતિ મહમદઘોરી પુનઃ ભારતવર્ષ ઉપર ચડી આવ્યો દીલ્હીનો અધિપતિ પૃથ્વીરાજ કેટલાક હિંદુ રાજાઓની સાથે મળીને મહમદઘોરીની સામે કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયો તેણે મહમદઘોરીને પરાજિત કરી તેના દેશમા નસાડી મૂક્યો ત્યારબાદ વળી પાછા હિંદુઓ આત્મકલહ કરવા લાગ્યા. ભારતવર્ષના ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠો તેજ કાળે વસ્તુત કલંકિત થયાં

કાન્યકુબ્જનો અધિપતિ જયચંદ પૃથ્વીરાજની સામે સંગ્રામ કરવાને તૈયાર થયો અને શત્રુનું સત્યાનાશ વાળવા માટે મહમદઘોરીને પોતાની મદદે બોલાવ્યો. ભારતવર્ષ ઉપર વિજય મેળવવાનો બહુ સારો લાગ જોઇ ઘોરી પોતાના સૈન્ય સાથે ભારતમાં આવ્યો. ગણ્યા-ગાંઠયા હિંદુરાજાઓ સિવાય ભારતવર્ષના એક ચતુર્થાંશ જેટલા હિંદુઓ પણ પૂર્વના જુલમને યાદ કરી મહમદઘોરીની વિરુદ્ધમાં લડવાને તૈયાર થયા નહિ પુનઃ કુરુક્ષેત્રમાં મહાન યુદ્ધ થયું. પૃથ્વીરાજ પરાજિત થયો. મહમદઘોરી ભારતમાં પઠાણ રાજ્યની સ્થાપના કરવામાં ફતેહમંદ થયો. (ઇ० સ० ૧૧૯૩)

મુસલમાન ઇતિહાસલેખકો પોતાના પક્ષનું વીરત્વ સિદ્ધ કરવા, ઉક્ત યુદ્ધમાં મુસલમાન લશ્કરની સામે અનેક હિંદુરાજાઓએ એકત્ર થઇને યુદ્ધ કર્યું હતું એવો હેવાલ પોતાના ઇતિહાસમાં આપે છે, પણ તે હેવાલ અંગ્રેજી ઇતિહાસ-લેખકો પોતાના વિજયવર્ણનને જેવી રીતે અતિશયોક્તિમય બનાવે છે તેવોજ અત્યુક્તિવાળો છે, એમ કહેવામાં હરકત નથી. ખરેખરજ જો અનેક હિંદુરાજાઓ ઉક્ત યુદ્ધમાં એકત્ર થયા હોય તો, હિંદુઓમાં કોઇ પણ વીર પુરુષ નહિ હોવાથી મુસલમાન સેના અસંખ્ય હિંદુઓને પરાજિત કરી શકી, એમજ સ્વીકારવું પડે, પરંતુ અમે તે વાતનો સ્વીકાર કરી શકતા નથી, કારણ કે અલૌકિક વીરત્વ દર્શાવવામાં હિંદુઓએ કદાપિ પાછી પાની કરી હોય એમ ઇતિહાસ કહેતો નથી. કદાચિત્ કોઈ કોઈ પ્રસંગે કેટલાક હિંદુ રાજાઓ એકત્રિત થતા હોય તો તે વાતની અમે ના પાડતા નથી, પરંતુ એ એકતા કાયમને માટે ટકી રહે એવો કોઇએ ઉપાય કર્યો ન હતો. વસ્તુતઃ દીર્ઘકાળપર્યંત અક્યભાવે રહીને સુનેહસંપપૂર્વક કામ કરવાને તેઓ સમર્થ થઇ શક્યા નહોતા.

મનુષ્ય શું કોઇ પણ કાળે સ્વદેશદ્રોહ કરીને સુખી થઈ શકે? જયચંદે ઘોરીને બોલાવીને જે ભયંકર અગ્નિચિતા પ્રકટાવી, તે ચિતાની જ્વાળામાં પોતે અને પોતાનો શત્રુ ઉભય, થોડા સમયના અંતરેજ બળીને ભસ્મીભૂત થઈ ગયા!

પઠાણોએ દીલ્હીમાં ૩૩૩ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. વખત જતાં તેઓ પણ વંશ-પરંપરાના હકને માટે પરસ્પર આત્મકલેશ કરવા લાગ્યા, અને વિદેશી વિવિધ રાજાઓના હલ્લાઓથી પીડાવા લાગ્યા છતાં તેઓ પોતાનું સમસ્ત બળ હજી ગુમાવી બેઠા નહોતા. પ્રસંગોપાત્ તેઓ નાની નાની સેનાઓ મોકલી ક્યાંઇ છળથી તો ક્યાંઇ બળથી, અતિ સમૃદ્ધિશાળી હિંદુ રાજાઓને પોતાના પંજામાં સપડાવતા હતા. નાના નાના રાજ્યો હસ્તગત કરવાં એ હવે તેમને માટે બહુ મુશ્કેલ કામ નહોતું. ધીમે ધીમે તેઓએ હિંદુ ઉપર જુલમ ગુજારવો શરૂ કર્યો.

બ્લૉકમૅન સાહેબે લખ્યું છે:—" હિંદુઓનું ધનૈશ્વર્યજ તેમના સત્યાનાશમાં મૂળ કારણભૂત નિવડ્યું છે. હિંદુઓનું ધન તથા ઐશ્વર્ય જોઈનેજ પઠાણો

લૂટફાટ કરવાને લલચાયા હતા હિંદુઓનો ધર્મ તે કાળે તેમને રાજનૈતિક ક્ષેત્રમા પ્રવેશ કરવાનો નિષેધ કરતો હતો, અર્થાત્ રાજકીય કાર્યોમાં ધર્મ એ એક મહાન અંતરાયરૂપ થઇ પડયો હતો. પઠાણ રાજાઓના જુલમને લીધે હિંદુઓનાં અનેક તીર્થો નાશ પામવા લાગ્યા હિંદુઓને યાત્રાએ જવા પહેલા પઠાણ રાજાઓને અમુક કર આપી અનુમતિ મેળવવી પડતી. ઇ૦ સ૦ ના ચૌદમા સૈકાના મધ્યભાગમાં પ્રત્યેક હિંદુપરિવારને માથાદીઠ કર આપવો પડતો, અને તે પણ એવી રીતે કે જે મનુષ્ય ધનવાન લેખાતો હોય તેના ઘરમા જેટલા ઉમરલાયક મનુષ્યો હોય તે પ્રત્યેક મનુષ્યદીઠ વાર્ષિક ૪૦ રૂપિયા, સામાન્ય સંપત્તિવાળા મનુષ્ય પાસેથી ૨૦ રૂપિયા, અને પ્રત્યેક દરિદ્રી મનુષ્ય પાસેથી ૧૦ રૂપિયા "જજીયા વેરારૂપે" વસુલ કરવામાં આવતા આ કર સંબંધી કાયદાનો ઉલ્લેખ ફીરોજશાહના ઇતિહાસમાં આ પ્રમાણે છેઃ—" રાજ્યનો કોઇ પણ અમલદાર જ્યારે પણ કર માગે ત્યારે હિંદુઓએ અતિ નમ્રતાપૂર્વક અવનત મસ્તકે તે કર આપી દેવો જો કોઇ પણ મુસલમાન નોકર હિંદુઓના મુખમાં ગમે તેવો હલકો પદાર્થ નાખવા માગે તો હિંદુઓએ કાંઇ પણ વાંધો નહિ ઉઠાવતાં મુખ પહોળુ કરી ઉભા રહેવુ, કે જેથી તે રાજ્યનો અમલદાર અનાયાસે પોતાની ઇચ્છા સફળ કરી શકે. હિંદુના મુખમા આવી ગર્હિત વસ્તુ નાખવાનો ઉદ્દેશ ખરાબ છે, એમ કોઇએ માનવુ નહિ, પણ તેદ્વારા હિંદુઓની રાજભક્તિની પરીક્ષા કરવાનો તથા ઇસ્લામ ધર્મની મહત્તા દર્શાવી હિંદુ ધર્મપ્રત્યે સ્પષ્ટ તિરસ્કાર બતાવવાનોજ ઉદ્દેશ તેમા સમાયલો છે મુસલમાન અમલદારોનુ આ કામ કોઇ પણ પ્રકારે અન્યાયયુક્ત નથી, કારણ કે ઇશ્વરે પોતે કહ્યુ છે કે, તમારે કાફરો પ્રતિ તિરસ્કાર દર્શાવવો " મહમદે પણ કહ્યુ છે કે, " હિંદુઓને લૂટવા, તેમજ તેઓને કાયમને માટે ગુલામ બનાવવા તેમની હત્યા કરવાથી સ્વર્ગના દ્વાર ખુલ્લાં થઇ જાય છે, તેઓ શામાટે ઇસ્લામ ધર્મનો સ્વીકાર ન કરે? તેમને ફરજ પાડીને પણ ઇસ્લામ ધર્મમાં શ્રદ્ધાવાળા બનાવવા " હિંદુઓપ્રતિ નિકૃષ્ટ વ્યવહાર કરવા એ આપણુ ધર્મકાર્ય છે, કારણ કે હિંદુઓજ મહમદના મુખ્ય શત્રુઓ છે જજીયાવેરો લઇને હિંદુઓને છૂટા મૂકી દેવા એ બહુ અનુચિત કાર્ય છે, કારણ કે એક આબુ હાનિફ સિવાય હિંદુઓ પાસેથી જજીયા વેરો લેવાસંબંધે કોઇ સભામદે પોતાનો મત આપ્યો નથી સઘળા વ્યવસ્થાપકોએ એકમતે કબૂલ કર્યું છે કે " કા તો હિંદુઓએ ઇસ્લામ ધર્મ ગ્રહણ કરવો અને નહિ તો શરીરના ટુકડા કરાવવા તૈયાર રહેવુ " પાઠક! આટલા જુલમના શ્રવણમાત્રથી તારી આંખમાથી જો આંસુ પડતાં હોય તો હજી જરા હૈયુ દૃઢ કરી આગળ વાંચ એક પઠાણ સમ્રાટે એક વખત કોઇ પણ પ્રકારના દોષ વગરનાં નિરપરાધી લાખો મનુષ્યોને મારી નાખ્યાં હતા, બીજા એક પઠાણ રાજાએ એક

હિંદુરાજાની જીવતાં ચામડી ઉતરાવી હતી અન્ય એક પઠાણ રાજાએ દીલ્હીથી રાજધાની ફેરવી દેવગિરિ નગરમાં ગાદી સ્થાપવાના વિચારથી દીલ્હીના સમસ્ત રહેવાસીઓને દેવગિરિમાં જઇને વસવાનો હુકમ ફરમાવ્યો હતો અને એથી કરીને અસંખ્ય મનુષ્યોને અકાળે મરણને શરણ થવું પડયું હતું. અન્ય એક પઠાણ સમ્રાટે કાન્યકુબ્જ જેવા મોટા અને સમૃદ્ધિશાળી સ્થળના નિવાસીઓની ઉમરનો પણ વિચાર કર્યા વિના કતલ કરી હતી તેને જ્યારે મૃગયા રમવાની ઇચ્છા થતી ત્યારે તે પોતાના સૈન્યદ્વારા અનેક મનુષ્યોને ઘેરી લેતો અને પછી તેમના ઉપર સ્વેચ્છાપૂર્વક તૂટી પડતો ! એ ઘેરાવામાં ગમે તો પુરુષ, ગમે તો સ્ત્રી કે બાળક હાથ આવે તો તેમને વિવિધ પ્રકારે રીબાવીને મારી નાખતો અને એ પ્રમાણે પોતાનો પૈશાચિક શોખ પૂરો કરતો આવી ક્રૂર રીતે તે માત્ર એક કે એવારજ નહિ, પણ વારવાર મૃગયા રમતો લોહીથી ટપકતાં, દેખવામાં પણ ભયંકર લાગે એવા, હજારો અને લાખો નરમુંડોદ્વારા તે પોતાની રાજધાનીના કીલ્લાને શણગારતો ! વળી બીજા એક સમ્રાટે તો નગરકોટની સમસ્ત દેવમૂર્તિઓ તોડી, કટકા કરીને, તે પ્રત્યેક કટકાને ગોમાંસ લગાડી બ્રાહ્મણોને ગળે લટકાવી દીધા હતા તે વખતનો એક મુસલમાન રાજા જો કોઇ જાન જતી જોતો તો તે જાનની કન્યાને વાહનમાંથી એકદમ ઉપાડી પોતાના મહેલમાં લઇ જતો, અને તેણીનું સતીત્વ નષ્ટ કરીને પાછી રવાના કરી દેતો દક્ષિણના એક મુસલમાન નરપતિએ સત્તર વર્ષની અંદર, પાંચ લાખ હિંદુઓને મારી નાખ્યા હતા આ પ્રમાણે પઠાણોના ત્રાસને લીધે ભારતવર્ષ સ્મશાનાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયું હતું જે સાહિત્યરૂપી બગીચો નિત્ય નવા નવા કુસુમોના સૌંદર્ય અને સુગંધવડે પ્રફુલ્લ રહેતો તે આ પ્રમાણે સુકાઇને કરમાઈ ગયો, અને સ્વદેશહિતૈષિતા, નિઃસ્વાર્થતા, જ્ઞાન અને ધર્મ, એ સર્વ વસ્તુઓ ભારતમાંથી અદૃશ્ય થઇ ગયાં ! સમગ્ર દેશ વિષાદ અને નિરાશાના ઘોર અંધકારમાં ડૂબી ગયો !

આવી રીતે દુઃખ અને દુર્ભાગ્યને સહન કરતાં કરતા, ઇ૦ સ૦ ચૌદનો સૈકો પ્રાયઃ પૂરો થવા આવ્યો, એટલામાં વળી બીજીજ તરફથી દુર્દશાનું વાદળ અકસ્માત ચડી આવ્યું ! મધ્ય એશિયામાંથી, પ્રસિદ્ધ તૈમુરલંગ, ભારતના પઠાણ રાજાઓમાં આત્મક્લેશ સળગ્યો છે, એવા સમાચાર સાંભળતાંની સાથેજ પુષ્કળ સેનાને પોતાની સાથે લઇ ભારતવર્ષ ઉપર ચડી આવ્યો. તે સમયે દીલ્હીની ગાદીએ મહમદ તઘલખ રાજ્ય કરતો હતો તૈમુરે નિર્વિઘ્નપણે અનાયાસે સિંધુ નદી પાર કરી અને પોતાના સૈન્ય સાથે આગળ વધવાનું ચાલુ રાખ્યું. રસ્તામાં જે કોઇ નગરી કે પ્રદેશ આવતો તે લૂંટતો, સળગાવતો અને નિરપરાધી નિવાસીઓને કેદ કરી કિંવા તલવારદ્વારા કતલ કરતો તે આગળ વધવા લાગ્યો. એમ કહેવાય છે કે તેણે પોતાની મુસાફરી દરમિયાન રસ્તામાંજ એક લાખથી

વધારે ભારતવાસીઓને કેદ કર્યા હતા તથા જેમની ઉંમર ૧૫ વર્ષથી અધિક હોય તેમને અતિ નિષ્ઠુરભાવે મારી નાખ્યા હતા પઠાણ રાજાની સંપ વગરની, નેતા વગરની તથા બીકણ અને બાયલા પુરુષોની એક નાની જેવી સેના તૈમુરની સામે થઇ, પણ તે અનાયાસે પરાજિત થઇ નાસી ગઇ અને તૈમુર દીલ્હીના દરવાજા પાસે આવીને ઉભો રહ્યો દીલ્હીશ્વર જીવ લઇને ગુજરાતમાં ભાગી ગયો. તૈમુરે પ્રતિજ્ઞા કરી કે " હુ દીલ્હીના રહેવાસીઓને કોઇ પણ રીતે રંજાડીશ નહિ " આથી દીલ્હીના મૂર્ખ રહેવાસીઓએ દરવાજાનાં બારણાં તૈમુરને માટે ખુલ્લાં મૂકી દઇ વિનાવિવાદે પોતાની જન્મભૂમિ શત્રુના ચરણમા સમર્પી દીધી (ઇ૦ સ૦ ૧૩૯૮) તે સમયે દીલ્હી એ કાઇ સામાન્ય નગરી નહોતી, તેમજ દીલ્હીના રહેવાસીઓ પાસે આત્મરક્ષા કરવાના પૂરતા સાધનો નહોતા, એમ પણ નહોતુ અમે જે વખતની આ વાત લખીએ છીએ તે પહેલા પ્રાય ૫૦ વર્ષ આફ્રિકાનો સુપ્રસિદ્ધ મુસાફર ઇબ્નબતુતા ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો તે લખે છે કે – "દીલ્હી એક મહાસમૃદ્ધિશાળી નગરી છે જગતમાં અહીંના જેવા દેવમદિરો તથા મહેલાતો અન્ય ક્યાય પણ હોય એમ મને લાગતુ નથી આ મહાનગરીની આસપાસ એક મોટો કીલ્લો આવી રહેલો છે તે કીલ્લો ૧૧ હાથ જેટલો જાડો તથા તેનો નીચેનો ભાગ પથ્થરવતી અને ઉપરનો ભાગ ઇંટાવતી બાધેલો છે આ કીલ્લાની અંદર અનેક ઓરડાઓ તથા ભડારો છે તેમા પહેરેગીરો રહે છે, એટલુજ નહિ પણ યુદ્ધમા ઉપયોગી થાય એવા અનેક શસ્ત્રો તથા ખાવાના પુષ્કળ દ્રવ્યો પણ તેમાં સંગ્રહિત કરવામા આવે છે આ કીલ્લાની મધ્યમાં થઇને ઘોડેસ્વાર પાયદળ ખુશીથી એક છેડેથી બીજે છેડે જઇ શકે છે "

તૈમુર આનંદપૂર્વક પોતાના સૈન્યની સાથે દીલ્હીમા દાખલ થયો, અને તેણે જયના ઉલ્લાસથી મદોન્મત્ત બની મહોત્સવ ઉજવવાનો શરૂ કર્યો ! દારૂ અને સુંદરીઓની મધ્યમા નાચ–ગાન તથા આમોદ–પ્રમોદ ચાલવા લાગ્યો ! બરાબર પાચ દિવસ સુધી તૈમુરે અને તેના સૈન્યે મહાનગરી દીલ્હીમા લૂટફાટ, અગ્નિદાહ, સતીત્વનાશ તથા નરહત્યાદિ પૈશાચિક દેખાવો ભજવી બતાવ્યા ! સેંકડો બકરાંઓના ટોળાને જેમ એક ગોવાળ દોરી જાય તેવી રીતે એક એક મોગલ સૈનિક સેંકડો રહેવાસીઓને કેદ કરી યથેચ્છ દુષ્ટતા દર્શાવવા લાગ્યો એકમાત્ર દીલ્હી નગરીમાજ શત્રુઓની સેના કરતા દશગણા વધારે રહેવાસીઓ નગરીના ભિન્ન ભિન્ન ભાગમાં વસતા હતા ફીરીસ્તા લખે છે કે – " લૂંટની લાલચથી મોગલ સેના આ મહાનગરીમાં આમતેમ છૂટી–છવાઇ થઇ ગઇ દીલ્હીના વિવિધ લતાઓ તથા વિવિધ રાજમાર્ગોમા મોગલો વહેચાઇ જઇને મોજ માણવા લાગ્યા લૂટમાં મળી આવેલા દ્રવ્યોવડે તેઓ ફુલાઇ જવા લાગ્યા દીલ્હીના શહેરીઓએ જો આ લાગ સાધી તેમને મારી પાછા હઠાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત તો તેઓ

બહુ સહેલાઇથી સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકયા હોત. તૈમુરની સેનાએ ધર્મનો, જાતિનો કે ઉમરનો કાંઈ પણ વિચાર નહિ કરતા જેમ આવે તેમ કતલ ચલાવવા માંડી! મુડદાંઓના ઢગલાઓથી રાજમાર્ગો બંધ થઇ ગયા! રોમાંચ ઉભાં કરે તેવા આ જુલમનું સંપૂર્ણ વર્ણન અમે આપી શકીએ તેમ નથી માત્ર કલ્પનાવડેજ તેનો યથાર્થ ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે " મુસલમાન ઐતિહાસિકોના મત પ્રમાણે તૈમુરલંગે માત્ર દીલ્હીમાંજ એક લાખ હિંદુઓની હત્યા કરી હતી આ વાત કલ્પનામિશ્રિત કિંવા અસંભવિત હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. જે દેશની પ્રજા યોગ્ય સમયે પોતાના સ્વદેશના રક્ષણને માટે પોતાનું રુધિર વહેવડાવી શકતી નથી, અને જેઓ સ્વર્ગથી પણ અધિક મહિમામયી જન્મભૂમિની ઉપેક્ષા કરી પોતાનાં સ્વાર્થી સુખો અને વિલાસવૈભવોમાંજ તલ્લીન રહે છે, તે પ્રજા આવા દુ:ખો, દુરાચારો તથા અન્યાયો સહન કરે એમાં આશ્ચર્ય નથી કરેલાં કર્મનો બદલો મળ્યા વિના રહેતો નથી જે દેશની સમસ્ત પ્રજા કેવળ વર્તમાન-નોજ વિચાર કરી વિલાસી અને કોમળ પ્રકૃતિની બની જાય છે તે દેશની પ્રજા ઉપર નિષ્ઠુર લૂટારાઓ અનાયાસે ફાવ્યા વિના રહેતા નથી તૈમુરલંગનો અત્યાચાર શું સૂચવે છે? દીલ્હીના અધિવાસીઓ જો પોતાની સ્વાર્થી ભાવનાઓને એક બાજુએ મૂકી દઈ, કલેશ-કુકામને તિલાંજલિ આપી એકત્ર થઇ શકયા હોત, તો શું તૈમુરની સેના આટલો જુલમ ગુજારી શકત? કોઇ પણ દેશની પ્રજા જ્યારે વર્તમાન સુખોને તુચ્છ ગણી કાઢી ભવિષ્ય તરફ દૃષ્ટિ કરે છે, અને ભય કિંવા ચિંતાને મન તળે કચરી કેવળ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા તૈયાર થાય છે, ત્યારે ગમે તેવા પ્રબળ શત્રુને પણ તેનાપર અન્યાય કે અત્યાચાર કરવો ભારે પડે છે, કારણ કે તે પ્રબળ શત્રુ પ્રત્યક્ષ જોઇ શકે છે કે અત્યાચાર અને અન્યાયનો બદલો કદાપિ મળ્યા વિના રહેશે નહિ, પરંતુ ભારતવાસીઓ નિઃસ્વાર્થ-ભાવે એકત્ર થઈ શકયા નહિ, સ્વદેશરક્ષા પાસે પોતાના સ્વાર્થી વિચારોને વિસરી શકયા નહિ. પરિણામ તેનું એજ આવ્યું કે તેઓ નિત્ય ઉત્તરમાંથી આવતા વિદેશી શત્રુઓના પગની લાતો સહન કરતાજ રહ્યા! અને સહન કરવા છતાં તેમના પગને ચાટતાજ રહ્યા!

તૈમુરલંગ પોતાની પાછળ ભારતમાં મહામારી, દુર્ભિક્ષ તથા અરાજકતાને ઉત્તરાધિકારીરૂપે નિમી, અપરિસીમ ધનરત્ન તથા અસંખ્ય કેદીઓને સાથે લઇ સ્વસ્થાને ચાલ્યો ગયો. તેની સાથે પઠાણશક્તિ પણ ભારતમાંથી અંતર્હિત થઇ. છતાં પઠાણ રાજાઓએ હિંદુ પ્રજાપ્રતિ નિષ્ઠુર જુલમ ગુજારવો બંધ કર્યો નહોતો. સમ્રાટ સિકંદર લોદીએ હિંદુઓના દેવમંદિરો તોડવાનું અને મૂર્તિઓ નષ્ટ કરવાનું હજી પણ ચાલુજ રાખ્યું હતું તેણે હિંદુઓને તીર્થયાત્રાએ જવાની તથા ગંગામાં સ્નાન કરવાની ખાસ મનાઇ કરી હતી એક બ્રાહ્મણે એક સમયે કોઇને એવે

ઉપદેશ આપી રહ્યો હતો કે—" ભક્તિ અને વિશ્વાસપૂર્વક ગમે તે ધર્મનું પાલન કરવામાં આવે તો ઈશ્વરની કૃપા પ્રાપ્ત થવા વિના રહે નહિ " આ વાતની સમ્રાટને ખબર પડી કે તુરતજ તે બ્રાહ્મણને રાજસભામાં હાજર કરવામાં આવ્યો અને તેનો તિરસ્કાર તથા અપમાન કરી, પોતાનો ઉદાર મત પાછો ખેંચી લેવાની આજ્ઞા ફરમાવવામાં આવી બ્રાહ્મણ ઉપદેશક કોઈ રીતે ડગ્યો નહિ અને પોતાના વિચારમાં દૃઢ રહ્યો તે હાલના સુશિક્ષિતો કિંવા બુદ્ધિમાનોના જેવો ડાહ્યો નહોતો પોતાના વિચારોને વેચીને બીજાની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે, અથવા ક્ષમા માગીને કે દિલગીરી દર્શાવીને કે પોતાના આંતરિક વિચારોને પાછા ખેંચી લઈને આનંદ-સુખમાં રહેવાનું કબૂલ કરે વિપત્તિના સાગરમાં ડૂબવા છતાં તે અતિ દૃઢતાપૂર્વક પોતાના સિદ્ધાંતોને વળગી રહ્યો અને તે સિદ્ધાંતોનું સમર્થન કરવા લાગ્યો છેવટે સમ્રાટ તેનો શિરચ્છેદ કર્યો પઠાણ નૃપતિઓની દશા આ પ્રમાણે જે સમયે અતિશય શોચનીય થઈ પડી હતી, તે સમયે ચિતોડના મહારાણા સંગ્રામસિંહે અઢારમી વાર દીલ્હીશ્વર તથા માળવાના મુસલમાન રાજાની સામે યુદ્ધ કર્યું અને મુસલમાન સૈન્યને પરાજિત કરી, ભારતવર્ષમાંથી પઠાણશક્તિનું નામ ભૂસી નાખ્યું. દુઃખની અંધકારમયી રાત્રિ પસાર થઈ ! રાત્રિની સાથે નિશાચરો પણ અદૃશ્ય થયા ! ભારતવર્ષની ભૂમિ ઉપર સ્વચ્છંદે નૃત્ય કરતા પઠાણોની રંગલીલા ખતમ થઈ ! અને તેને સ્થાને મોગલ સામ્રાજ્યનો આરંભ થયો (ઈ૦ સ૦ ૧૫૨૬)

પઠાણ નૃપતિઓનો એટલો બધો જુલમ સહન કરવા છતાં પણ હિંદુઓ એકત્ર થયાજ નહિ એક હિંદુ રાજ્ય ઉપર મુસલમાન રાજાને ચડી આવતો જોઈ અન્ય હિંદુ રાજ્યો, જાણે કંઈ બનતુંજ નથી, એમ માની બેસી રહેતાં પ્રત્યેક હિંદુ રાજ્યને યથાશક્તિ સહાય આપવાની પ્રત્યેક હિંદુની ફરજ છે, તે તેઓ વિચારી શક્યા નહિ તૈમુરના સ્વદેશગમન પછીથી અકબરના અભ્યુદયપર્યંત (ઈ૦ સ૦ ૧૩૯૮–૧૫૫૬) ૧૫૮ વર્ષ સુધી દીલ્હીના રાજાઓમાં શક્તિ કે યોગ્યતા જેવું બહુ રહ્યું નહોતું કોઈ કોઈ રાજા અમુક શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી થતા તો તે શક્તિ તેના મૃત્યુની સાથેજ અદૃશ્ય થઈ જતી. બીજી તરફ જોઈએ તો તેઓ પણ આત્મકલહમાં પડી પોતાનું બળ નિરર્થક નષ્ટ કરી રહ્યા હતા જાણે કે એક પ્રબળ વેગવતી નદીના કિનારા ઉપર ઘણા લાંબા કાળની એક જીર્ણ ઝુંપડી ઉભી રહી હોય અને જેના પાયા ઘસાઈ-ભૂંસાઈ જવાની અણી ઉપર આવી ચૂક્યા હોય, તેવી દશામાં મુસલમાનો આટલો લાંબો કાળ હિંદુઓની વસ્તીમાં ટકી રહ્યા હતા તથાપિ સમસ્ત હિંદુઓએ એકત્ર થઈ, મહાન તરંગ ઉત્પન્ન કરી ઉક્ત વિપત્તિજનક જીર્ણ ઝુંપડીને પ્રવાહના વેગમાં તણાતી મૂકવાની લેશમાત્ર કોશિષ કરી નહિ પવનનું તોફાન અનુકૂળ છતાં હિંદુઓ સમયનો સદુપયોગ કરી શક્યા નહિ. અનુકૂળ સંયોગોમાં પણ પેલી જીર્ણશીર્ણ ઝુંપડીને તરતી મૂકીને તેની જ-

ગ્યાએ નૂતન સુંદર પ્રાસાદ ઉભો કરવાનુ કોઇને સૂઝ્યુ નહિ

ત્યારે શુ ભારતમાં કોઇ વીરનર નહોતો ? શુ કોઈ સાહસી કે પુરુષાર્થી આર્યપુત્ર નહોતો ? આવો પ્રશ્ન જો અમારી પાસે લાવવામાં આવે તો અમે માત્ર એટલુંજ પૂછીશુ કે આ વીરપ્રસવિની ભારતભૂમિમા વીર પુરુષનો કદાપિ અભાવ થયો હોય, એમ ઇતિહાસમા બતાવશો ? કાસીમે જ્યારે સિંધપ્રદેશ ઉપર હલ્લો કર્યો હતો, ત્યારે તે હિંદુઓનુ દૈવી વીરત્વ જોઇ આશ્ચર્યમુગ્ધ થઇ ગયો હતો હિંદુસેનાનો કચ્ચરઘાણ નીકળી જવા છતા પણ તાબેદાર બનીને જીવનદાન મેળવવાની દુર્બુદ્ધિ કોઇને તે સમયે સૂઝી નહોતી લાહોરનો રાજા જયપાળ મહમદદ્વારા પરાજિત થઇ ચૂક્યા છતા પણ તેણે પરાજિત અને અપમાનિતપણે જીવતા રહેવાનુ કોઇ પણ સરતે સ્વીકાર્યું નહોતુ અને પુત્રના હાથમા પોતાનુ રાજ્ય સોંપી દઈ રાજવેશ ધારણ કરી, અલૌકિક સાહસપૂર્વક ધીર-શાંતભાવે જ્વલંત અગ્નિકુંડમાં કૂદી પડીને પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક ભસ્મીભૂત થઇ ગયો હતો ! આવુ સાહસ અને આવો દૃઢ સંકલ્પ પૃથ્વીના કોઇ પણ ભાગમાં કોઇએ દર્શાવ્યો હોય, એવુ ઇતિહાસમા દર્શાવી શકશો ? અકબરના સમયપર્યંત હિંદુઓનુ સાહસ એટલુ બધુ પ્રસિદ્ધ હતુ કે કહેવતોમાં પણ તે હિંદુ-સાહસની પ્રશંસા થયા વિના રહેતી નહિ તે યુગમા પણ જ્યારે કોઇ મહાન યુદ્ધમા સંપૂર્ણ પરાક્રમ દર્શાવવાની મુસલમાન સૈનિકોને જરૂર પડતી ત્યારે તેઓ કહેતા કે, " આજે અમે હિંદુઓની માફક યુદ્ધમાં ઉતરીશુ " વસ્તુતઃ અકબરના સમયમા પણ શુ હિંદુઓએ કંઇ ઓછુ પરાક્રમ દાખવ્યું છે ?

ત્યારે શુ પઠાણોના આક્રમણની સાથેજ હિંદુ રાજ્ય અને હિંદુ સત્તા અંતર્હિત થઇ ગઇ હતી, એમ તમે કહેવા માગો છો ? ના, અમે એમ પણ કહેતા નથી--કહી શકતા નથી કાસીમ સિંધુ દેશ ઉપર ચડી આવ્યો ત્યાંસુધી (ઇ૦ સ૦ ૭૧૨ પર્યંત) સમગ્ર ભારતમાં કેવળ હિંદુ રાજ્યજ પ્રવર્તતુ હતુ. સિંધ પ્રદેશ પણ પુન હિંદુઓએ પોતાને સ્વાધીન કર્યો હતો. (ઇ૦ સ૦ ૮૨૮) મતલબ કે મહમદના હલ્લા સમયે પણ (ઇ૦ સ૦ ૧૦૦૧) સમગ્ર ભારતદેશ હિંદુ રાજ્યથી પરિપૂર્ણ હતો મહમદ માત્ર પંજાબનો અમુક ભાગજ પોતાની સ્વાધીનતામા લઇ શકયો હતો. ત્યાર બાદ મહમદઘોરીના છેલ્લા હલ્લા સમયે (ઇ૦ સ૦ ૧૧૯૩) ઉક્ત ભાગ સિવાય સમસ્ત ભારતવર્ષ હિંદુ રાજ્યમય હતો પાછળથી ધીમે ધીમે એક એક હિંદુ રાજ્યો નિર્બળ અને નષ્ટ થવા લાગ્યા અને તે રાજ્યો મુસલમાનના હાથમાં જવા લાગ્યા. બિહારનુ હિંદુ રાજ્ય ઇ૦ સ૦ ૧૧૯૭ માં મુસલમાન રાજાના હાથમાં ગયુ હતું ઇ૦ સ૦ ૧૧૯૯ માં પશ્ચિમ બંગાલ જો કે મુસલમાનોની સત્તાતળે આવી ગયો હતો, તોપણ ત્યાર પછીનાં ૧૨૦ વર્ષપર્યંત પૂર્વબંગાલ પોતાની સ્વાધીનતાનુ રક્ષણ કરી રહ્યો હતો; અને છેવટે ૧૩૧૯ ની સાલમાંજ મુસલમાન રાજાને આધીન થયો હતો. કલિ-

હાસ અને રાજા વિક્રમાદિત્યના લીલાક્ષેત્રસ્વરૂપ માળવ દેશ તથા ઉજ્જયિની ઈ૦ સ૦ ૧૨૩૧ પર્યંત હિંદુ રાજાને આધીન હતી ગુજરાતમાં હિંદુઓએ ઈ૦ સ૦ ૧૨૯૭ પર્યંત રાજ્ય કર્યું હતુ ઈ૦ સનના ચાદમા સૈકાના આરંભમાં કાશ્મીર મુસલમાનોના હાથમાં ગયુ હતુ. અકબરના અભ્યુદયપર્યંત ઉડીસા પ્રાંત હિંદુ રાજાઓને આધીન હતો બાદાઉનીએ લખ્યુ છે કે "ઉડીસાના રાજાઓ અન્ય રાજાઓ કરતા પોતાના સૈન્યબળને લીધે વધારે સુપ્રસિદ્ધ હતા" અકબરે તે રાજાઓની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાની તરફથી દૂતો મોકલ્યા હતા. ઈ૦ સ૦ ૧૫૬૦ માં મુસલમાન રાજાઓએ ઉડીસા પ્રાંત પોતાને તાબે કર્યો દક્ષિણનુ હિંદુ રાજ્ય–વિજયનગર ઈ૦ સ૦ ૧૫૬૫ માં પ્રથમ મુસલમાનોના હાથમા ગયુ આ છેલ્લા હિંદુ રાજ્યની દક્ષિણ દિશામા આવેલાં હિંદુ રાજ્યો ઈ૦ સ૦ અઢારમા સૈકાપર્યંત પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવી રહ્યા હતાં મધ્યભારતની હિંદુ શકિત ઉપર પ્રથમ અકબરેજ ત્રાપ મારી હતી એક શકિતશાળી હિંદુ રાજાએ સોળમા-સૈકાના અંતપર્યંત હિમાલયના પહાડી પ્રદેશમાં પોતાનો પ્રતાપ વિસ્તાર્યો હતો. તેની પાસે દશ હજાર ઘોડેસ્વારો તથા એક લાખ પાયદળ સૈન્ય હતુ. રાજસ્થાન કે જે સ્વાધીનતાનુ લીલાક્ષેત્ર ગણાય છે તે રાજસ્થાનના હિંદુ રાજાઓએ પણ ક્વચિત્ ક્વચિત્ પોતાનુ મસ્તક નમાવ્યુ હતુ, તથાપિ તેઓ ઘણા લાંબા કાળ-થી હિંદુશકિતની રક્ષા કરતા આવ્યા છે બાબરે પોતે લખ્યુ છે કે–" મે જ્યારે દિલ્હી ઉપર અધિકાર મેળવ્યો ત્યારે દક્ષિણમા આવેલુ વિજયનગરનુ રાજ્ય તથા રાજસ્થાનમાં આવેલુ ચિતોડનુ રાજ્ય અત્યંત બળવાન હતા ઉભય રાજ્ય-ના રાજાઓ અત્યંત શકિતસંપન્ન હતા " અકબરના સમયપર્યંત જોત્પુરાધિ-પતિ હિંદુરાજા પાસે ૮૦ હજાર ઘોડેસ્વારોનુ લશ્કર હતુ બુંદેલખંડના રાજાઓ પણ તે સમયે બહુ શકિતશાળી ગણાતા હતા અકબરના પોતાના સમયમા પણ આસામ, કુચબિહાર, ટીપરા તથા આરાકાન આદિ પ્રદેશો પ્રબળ હિંદુ રાજાઓ-ને આધીન હતા જે પ્રદેશમા મુસલમાનની સત્તા વર્તતી હતી, તે પ્રદેશમા પણ બહુ શકિતશાળી હિંદુ જમીનદારો તથા બળશાળી હિંદુઓ વસતા હતા અકબર-ના સમયનો ઇતિહાસલેખક બાદાઉની લખે છે કે:" હિંદુઓના જેવી પ્રબળ પ્રતાપવાળી એક પણ જાતિ પઠાણો તથા મોગલોમા વિદ્યમાન નથી." બ્લૉકમૅન-સાહેબે લખ્યુ છે કે–" ભારતવર્ષ કોઈ દિવસે પણ સંપૂર્ણ રીતે મુસલમાનોને આધીન થયો નથી ભારતના અનંત વિસ્તાર તથા અસંખ્ય હિંદુ નિવાસીઓ સાથે મુસલમાન આક્રમણકારીઓની તુલના કરીએ તો મુસલમાનની સંખ્યા અત્યંત સામાન્ય જણાયા વિના રહે નહિ " જનસંખ્યા પ્રમાણે જોઇએ તો એક હજાર હિંદુઓમા માત્ર એક જણ મુસલમાન હતો

તથાપિ હિંદુઓ એકત્ર થઇને હિંદુગૌરવની પ્રતિષ્ઠા કરવા પ્રયત્નશીલ થયા

નહિ, એટલુંજ નહિ પણ એમ કહેતા અમારૂં હૃદય ચીરાઇ જાય છે કે પોતાની આત્મરક્ષા પણ સંપૂર્ણ પ્રકારે કરી શક્યા નહિ "ઐક્ય એજ કેવળ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું એકમાત્ર સાધન છે" એમ જો ભારતવાસીઓ હજી પણ ન સમજે અને અમુક સ્વાર્થનો ભોગ આપ્યા વિના એ ઐક્ય અસંભવિત છે, એવી બુદ્ધિ ધરાવતા થઇને હજી પણ જો પોતાના નજીવા-ક્ષુદ્ર ક્ષુદ્ર સ્વાર્થોનું પ્રજાકીય કલ્યાણ અર્થે બળિદાન આપવાને તૈયાર ન થાય તો તેઓ હતભાગ્ય ફુટબોલની માફક અધઃપતનના એક પગથીએથી બીજે પગથીએ નિત્ય ગબડતા જાય અને યોગ્ય ઉન્નતિનો દિવસ તેમનાથી દૂરનો દૂરજ રહે એમાં આશ્ચર્ય શું !

तृतीय अध्याय–बाल्यकाळ

આપણે હવે તૈમુરની પાછળ પાછળ મધ્ય એશીઆમાં પ્રવેશ કરીશું. તૈમુરે પોતાના સ્વદેશમાં આવી ભારતના સંગેમરમરો અને ભારતના પરિશ્રમવડે બુખારા તથા સમરકંદના મનોહર મહેલો શણગારવા માંડયા, પરંતુ ગમે તેવો મહાદિગ્વિજયી વીરનર પણ શું મરણના દૂતને પાછો વાળી શકે ? યથાસમયે તૈમુરનું મૃત્યુ થયું. તેના મૃત્યુ પછી તેનું વિસ્તૃત રાજ્ય સેંકડો વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગયું. તેના દૂરના એક વંશધર બાબરની ઉમર જ્યારે બાર વર્ષની થઇ ત્યારે તેનો (બાબરનો) પિતા મૃત્યુ પામ્યો, તેથી બાબર, ફૂર્ગના નામના એક નાનકડા ભાગનો અધિકારી થયો. થોડા વખત પછી ઉસબેકોએ એ ક્ષુદ્ર અંશ પણ બાબર પાસેથી પડાવી લીધો અને તેને ત્યાંથી હાંકી કાઢયો. રાજ્યની પુનઃ પ્રાપ્તિ અર્થે તેણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા, પણ એકે પ્રયત્નમાં તે વિજયી થઇ શકયો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ પોતાની પાસે જે કાંઇ હતું તે પણ ગુમાવી બેઠો અને એક પાઇવિનાનો તથા સહાયવિનાનો થઇ પડયો આથી એણે નિશ્ચય કર્યો કે – ' હવે તો દૂર ચીન દેશમાં જઇ, કોઇ જાણવા ન પામે એવી રીતે જીંદગી પૂરી કરવી " પૃથ્વીમાં જ્યાંસુધી મનુષ્યને શિરે દુઃખ તથા વિપત્તિ નથી પડતી ત્યાંસુધી તે કમર કસીને બહાર નીકળી શકતો નથી. બાબર બહુજ હીન દુર્દશામાં આવી પડયો હતો શત્રુના હાથમાંથી રક્ષણ મેળવવા તે એકાએક સમરકંદથી બહુ દૂર ઉત્તર-પૂર્વ તરફ વનપ્રદેશમાં નાસી ગયો એક દિવસે શિયાળામાં કડકડતી ઠંડીમાં આશ્રયની આશાથી વનમાં તે આમતેમ ફરવા લાગ્યો. છેવટે જંગલમાં બહુ દૂર એક ઝુંપડી દેખાતાં ત્યાં ગયો ઝુંપડીમાંની વૃદ્ધ સ્ત્રીએ બાબરનો સારો આદર-સત્કાર કર્યો અને ભારતના અતુલ ઐશ્વર્યની કહાણી

તેને કહી સભળાવી પાઠકો આ ઉપરથી જોઇ શકશે કે અનેક યોજનો ઉપર આવેલા, વિકટ અરણ્યોવાળા, અને સેંકડો પર્વતોથી વીંટળાયેલા જંગલી પ્રદેશના નિવાસીઓ પણ આ હતભાગ્ય ભારતવર્ષની ઐશ્વર્યખ્યાતિ એકવાર સાંભળી ચૂકયા હતા મધ્ય એશીઆના જંગલવાસીઓમાં પણ ભારતવર્ષનું ગૌરવ પ્રકટ થઇ ચૂકયુ હતુ આ વૃદ્ધ સ્ત્રીને મોગલ રાજલક્ષ્મીનુ રૂપક આપીએ તોપણ અયોગ્ય નથી મોગલ રાજલક્ષ્મીએ પોતેજ વૃદ્ધ સ્ત્રીનો વેશ લઇ બાબરને ભારતમાં આવવાનો આગ્રહ કર્યો, એમ કહીએ તોપણ ચાલી શકે.

જે કારણોથી સમસ્ત પૃથ્વી આજે પણ ભારતવર્ષ તરફ ખેંચાય છે, તેજ કારણોથી બાબર ભારત તરફ આકર્ષાયો તે મધ્ય એશીઆના જંગલો વટાવીને ધીમે ધીમે ભારત તરફ આવવા લાગ્યો રસ્તામા કાબૂલનું રાજ્ય આવ્યુ તે સમયે કાબૂલના રાજપુરુષો પરસ્પર કલેશ—કંકાસ કરી રહ્યા હતા. આથી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા બાબરને ફાવવાનો સારો લાગ મળ્યો તેણે ઇ૦ સ૦ ૧૫૦૪ મા કાબૂલ ઉપર અધિકાર મેળવ્યો હવે બાબર એક તરફ પોતાના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાની અને બીજી તરફ ભારત ઉપર ચડી આવવાની અહર્નિશ કલ્પનાઓ કરવા લાગ્યો. બાબર ભારતમાં આવવાને તૈયારજ થઇ રહ્યો હતો માત્ર તેને અમુક બહાનુ કે માર્ગ જોઇતો હતો ભારતવાસીઓએ પોતેજ બાબરને માટે માર્ગ તૈયાર કરી આપ્યો એ સમયે પંજાબમાં માંહોમાંહે કલહ ચાલી રહ્યો હતો, તેથી એક પક્ષે અન્ય પક્ષને હરાવવા બાબરને સહાયતા આપવાની વિનતિ કરી વિનતિને માન આપવાનું બહાનુ કરીને જાણે ભારતવર્ષ ઉપર મહાન ઉપકાર કરવા આવ્યો હોય એવી રીતે બાબર હિંદમા દાખલ થયો ભારતના મનોહર દશ્યે તેને મુગ્ધજ બનાવી દીધો. તે લખે છે કે:—“અત્યાર પૂર્વે મે ગ્રીષ્મપ્રધાન દેશ અથવા ભારતવર્ષ કદાપિ નજરે નિહાળ્યો નહોતો હું જ્યારે અહિં આવ્યો ત્યારે મને એમજ લાગ્યુ કે જાણે હું કોઇ એક નવીન પૃથ્વી ઉપર આવી ચડયો છુ ! અહિંની લતાઓ—વેલીઓ, વૃક્ષમાળાઓ તથા વન્ય પશુઓ, એ સર્વ બહુજ સુદર અને અપૂર્વ જણાય છે ! આ નૂતન પૃથ્વીના દર્શનથી મને બહુ આશ્ચર્ય થયુ ! વસ્તુતઃ મને આશ્ચર્ય થાય એવાં અનેક કારણો પણ હતાં ”

જે બાબરે એક દિવસે શત્રુની નગરી—સમરકંદ ઉપર વિજય મેળવવા છતાં પોતાના સૈનિકોને લૂટફાટ કરવાનો સખ્ત નિષેધ કર્યો હતો, તેજ બાબર હવે પુનઃ પુન ભારતમાં આવી અનેક ભારતવાસીઓને લૂટી, રંજાડી તથા મારીને કાબૂલ તરફ પ્રસ્થાન કરવા લાગ્યો ચિતોડના મહારાણા સંગ્રામસિંહ ભારતમાં એ સમયે અત્યંત શક્તિશાળી નરપતિ લેખાતા હતા તેમણે ઉપરાઉપરિ પઠાણ સૈન્યનો પરાજય કરી પઠાણ સમ્રાટોનું નામ—નિશાન પણ ભારતમાંથી ભુસી નાખ્યાં છતાં ભારતની સમસ્ત શક્તિને એકત્ર કરી પુનઃ તેનું ગૌરવ સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ,

અથવા પોતાનામાં જોઈએ તેટલું બાહુબળ હોવા છતાં દિલ્હીના સિંહાસન ઉપર અધિકાર મેળવવાનું સાહસ કર્યું નહિ સંગ્રામસિંહે બાબરની મારફતે દિલ્હીની ગાદી મેળવવાનો સંકલ્પ કર્યો. તેણે વિચાર્યું કે બાબર જેવો લૂટફાટ કરીને સ્વદેશ તરફ પાછો વળશે કે તુરતજ હું અનાયાસે દિલ્હીનું સિંહાસન તાબે કરી લઈશ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સંગ્રામસિંહ જેવા મહારાણાએ પણ પોતાના બંધુઓના મુડદાની નિસરણી બાબર પાસે તૈયાર કરાવીને તેવડે દિલ્હીના ઉચ્ચ સિંહાસન પહોંચવાની દુષ્ટ વાસના કરી ! તેણે એવા હેતુથી બાબરની પાસે કાબુલમાં એક દૂત મોકલ્યો અને ભારતવર્ષ ઉપર હલ્લો લઈ આવવાની પ્રાર્થના કરી ! હાય ભારતવર્ષ ! તારા સંતાનો ઘણા લાંબા કાળથી પોતાની ક્ષતિ કે વૃદ્ધિનો હિસાબ કરવાનું છેકજ ભૂલી ગયા છે ! મા—ભારતમાતા ! તું નહિ રડે તો જગતમાં બીજું કોણ રડે તેમ છે !

બાબરને તો એટલુંજ જોઈતું હતું, તે તો રાહ જોઈનેજ બેઠો હતો ! સંગ્રામસિંહ તરફનું આમંત્રણ મળતાની સાથેજ તેનું હૃદય આનંદથી ઉભરાઈ ગયું તે લખે છે કે—"આ વખતે હું દૃઢ પ્રતિજ્ઞારૂપી અશ્વ ઉપર સ્વારી કરી, ઈશ્વરી નિર્ભરતાની લગામ મારા પોતાના હાથમાં રાખી, મનોરથની સિદ્ધિ અર્થે ભારતવર્ષ તરફ નીકળી પડયો" બાબરનો પુત્ર હુમાયુ પણ તેની સાથેજ તોપ, બંદુક તથા અનેક સૈનિકો સાથે પાંચમીવાર ભારત ઉપર ચડી આવ્યો કુરુક્ષેત્રમાં દિલ્હીશ્વર ઇબ્રાહીમ લોદી અને બાબર વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું. છેવટે ઇબ્રાહીમ લોદીને પરાજિત કરી તથા મારીને બાબરે દિલ્હી અને આગ્રા પોતાના અધિકારમાં લીધાં એટલુંજ નહિ પણ ભારતમાં મોગલ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરવાના પ્રયત્નો ચાલુ કર્યા (ઈ૦ સ૦ ૧૬૨૬) રાણા સંગ્રામસિંહની મૂર્છા હવે દૂર થઈ અને તે જે સફળતામાટે આશા રાખીને બેઠો હતો તે આશા ઉડી ગઈ ! હવે તે સ્પષ્ટપણે જોઈ શક્યો કે બાબર પોતેજ એક સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરવાને કટિબદ્ધ થઈ ઉભો રહ્યો છે ! સંગ્રામસિંહે કેટલાક રાજપૂત રાજાઓની સાથે મળી જઈને બાબરની સાથે લડવાની તૈયારી કરી

મોગલો અને રાજપૂતો વચ્ચે, ફતેહપુર—સીક્રી પાસે ભયંકર યુદ્ધ થયું સંગ્રામસિંહે ઉપરાઉપરિ બે મહાન મોગલ સેનાઓનો નાશ કર્યો અને બાબર પરાજિત થઈ રણક્ષેત્રમાંથી નાસી ગયો, પરંતુ સંગ્રામસિંહે ભયથી વિહ્વળ બનેલી અને નાસી જતી મોગલ સેનાનો પીછો પકડયો નહિ, અર્થાત્ બાબરને અને તેના લશ્કરને નાસી જતું જોવા છતાં સંગ્રામસિંહ તેમની પાછળ ધસ્યો નહિ આ તરફ હિંદુઓના પરાક્રમનો સ્વાનુભાવ મેળવી બાબર એટલો બધો શંકિત થયો કે તેણે લાંચની લાલચ આપી, સંગ્રામસિંહના પક્ષકારોને વશીભૂત કરવા સિવાય અન્ય એકકે માર્ગ નથી એમ ધારી, સામા પક્ષને પોતાના પક્ષમાં ભેળવવાનો

પ્રયત્ન ચાલુ કર્યો ક્રમનસીબે એક રાજપૂત રાજા બાબરની જાળમા ફસાયો. આ રાજાના નિકંદન માટે તથા ભારતના સત્યાનાશ માટે બાબરે ભવિષ્યના અંધકારમા એક ગભીર ખાઇ આગળથીજ ખોદી રાખી હતી અને તેના ઉપર વર્તમાન લાભનાં મનોહર ફૂલો પાથરી રાખ્યાં હતાં હિંદુ રાજા આ બહારથી મનોહર જણાતા ફૂલો ઉપર મુગ્ધ થયો ! ફૂલની નીચે મોટી ખાઈ ખોદી રાખી છે, તે વાત એ જોઇ શકયો નહિ ! ક્ષણિક લાભની લાલચે ભવિષ્યના પરિણામને અને સ્વદેશના ગૌરવને તે વિસરી ગયો ! બાબર પોતાની જાળ બરાબર પાથરી રહ્યો એટલે અર્થાત્ પ્રથમના પરાજય પછી પ્રાય એક મહીને તેણે રાણા ઉપર હલ્લો કર્યો જે રાજપૂત રાજા બાબરના પક્ષમાં ભળી ગયો હતો તે પણ પોતાના સૈન્યની સાથે બાબર પાસે ઉભો રહી સ્વદેશનું સત્યાનાશ વાળવામા ભાગ લઇ રહ્યો હતો છેવટે મહારાણો જખમી થયો અને નીચે મોઢે પરાજય સ્વીકારી, પોતાના ભૂતકાળનાં કર્મો માટે પશ્ચાત્તાપ કરતો ગૃહ તરફ પાછો ફર્યો આ પ્રમાણે હિંદુઓની સ્વાર્થાંધતા અને આત્મદ્રોહવડે ભારતના સુખના દિવસો પસાર થઇ ગયા ! હિંદુઓનાંજ સ્વાર્થ તથા ઇર્ષ્યાદ્વેષને લીધે હિંદુઓની આશા અને શ્રદ્ધા સમુદ્રના અનત જળમા ડૂબી ગઇ ! અને પછી ક્રમે ક્રમે એવા ઉન્નત અને વિશાળ તરગો ભારતવર્ષમાં ઉછળવા લાગ્યા કે એ તરગોમાં સગ્રામસિંહની સાથે અનેક મહારાણાઓ અદ્રશ્ય થઇ ગયા ! હતભાગિની ભારતભૂમિ છિન્ન–ભિન્ન થવા લાગી !

જે દારૂડીઆઓ મદ્યના ઘેનમા સુવર્ણાક્ષરે લખી ગયા છે કે, " સુખ તો બસ વસત, યુવતી–રમણી અને પુરાતન મદ્યમાજ રહેલુ છે, " તેઓજ હવે ભારતના ભાગ્યવિધાતા બન્યા ! મદ્ય અને યુવતીના વિલાસીઓ પજાબથી લઇને બિહારપર્યંત અને અયોધ્યાથી લઇને રાજસ્થાનની ઉત્તર સીમાપર્યંત અધિકાર વિસ્તારવામા સફળ થયા ! પરતુ ચાર વર્ષ પસાર થતા ન થતામાજ બાબરે સસારમાથી સદાને માટે વિદાયગીરી લીધી અને તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હુમાયુ દિલ્હીના સિંહાસન ઉપર તખ્તનશીન થયો ઇ૦ સ૦ ૧૫૩૦

તેજ સમયે સસેરામના એક પઠાણે સ્વહસ્તે એક ભીષણ વાઘને મારી "શેરશાહ "ની પદવી લીધી અને તેણે ધીમે ધીમે બિહારમા પોતાની સત્તા ફેલાવવા માંડી તે એટલો બધો સત્તાવાન થઇ ગયો કે હવે તેણે બગાળા ઉપર વિજય મેળવવાની પ્રેરણા કરવા માડી પૂર્વદિશામા આ પ્રમાણે પોતાનો એક હરીફ પ્રબળ થતો જાય છે, એમ જાણી હુમાયુએ તેનો વિનાશ કરવા માટે સૈન્યસહિત પ્રયાણ કર્યું

રાજમહાલના પર્વતની ઉત્તરે બરાબર પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશામાં ગંગા નદી વહે છે, ત્યા નદી અને પર્વત વચ્ચે જે પ્રદેશ આવેલો છે, તે પ્રદેશમા થઇનેજ પૂર્વે બગાલમા જઇ શકાતુ આ પ્રદેશના મુખ ભાગ ઉપર તેલિયાગઢ નામનો એક

કિલ્લો હતો તે પણ પર્વત ઉપર આવેલો હતો સાહેબગંજ નામના સ્ટેશને ઉતરી-ને સાત માઇલ પશ્ચિમ તરફ જવાથી આ કિલ્લાનાં ખંડીએરો આજે પણ જોઇ શકાય છે આ સુદૃઢ કિલ્લો ગંગા સુધી વિસ્તૃત હતો અને તેથી દેશની રક્ષા માટે તે બહુ ઉપયોગી ગણાતો હતો વર્તમાન સાકરીગલી નામના સ્ટેશનની ઉત્તર તરફના ઉંચા પર્વતોપર જે વિવિધ ચિન્હો આજે પણ જોઇ શકાય છે, તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે પૂર્વે આ સ્થળે પણ એક મજબૂત કિલ્લો હોવો જોઇએ તેની આસપાસ એક ખાઇ હોય એમ પણ માનવાને કારણ મળે છે તે સિવાય મુંગેરની પાસે બીજો એક કિલ્લો પણ પર્વતથી લઇને ગંગાપર્યંત વિસ્તૃતપણે ઉભો હતો અને તે પણ બંગાલના પ્રવેશમાર્ગનું રક્ષણ કરી રહ્યો હતો

ઉપર જે કિલ્લાઓનું વર્ણન કર્યું, તે સમસ્ત કિલ્લાઓની પશ્ચિમે, કાશીની નજીક ચુનાર નામનો દુર્ગ આવેલો હતો આ દુર્ગ પણ બંગાલમા પ્રવેશ કરવાના માર્ગનું રક્ષણ કરતો હતો તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા શેરશાહે હુમાયુને આવતો અટકાવવા માટે ચુનારદુર્ગમા તથા તેલીયાગઢમા સૈન્ય તૈયાર રાખ્યું હતું, પણ ચુનાર-દુર્ગના સૈનિકો હુમાયુની વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખી દુર્ગની બહાર નીકળી ગયા, અને હુમાયુએ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરી એ સૈનિકોમાના અનેકનો જમણો હાથ કાપી નાખ્યો! ત્યારબાદ તે તેલીયાગઢ તરફ આગળ વધ્યો અને એ કિલ્લા ઉપર વિજય મેળવી બંગાલમા દાખલ થયો ત્યા જઇને તેણે જોયું તો તે સમયે શેરશાહ નાસી ગયો હતો હુમાયુએ બંગાલની રાજધાની ગૌડનગરી હસ્તગત કરી ગૌડનગરીની અને આસપાસની સ્વાભાવિક મનોહરતા જોઇ હુમાયુ બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો હવે તે પોતે,તેના સેનાધિપતિઓ તથા સૈનિકો સર્વ આ સ્થળે પોતાને નિશ્ચિંત માની ભોગ–વિલાસમા તલ્લીન થયા–આલસ્ય અને શિથિલતાના ગુલામ બન્યા !

શેરશાહે એ દરમીઆન સસેરામમા ઉપસ્થિત થઇ રોતાસગઢ તાબે કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો આ દુર્ગ સસેરામથી થોડે દૂર એક પર્વત ઉપર આવેલો હતો પર્વતની ત્રણ તરફ નદી હોવાથી તેનાવડે કિલ્લાનું બહુ સારી રીતે રક્ષણ થતું હતું ચોથી બાજુએ ભયંકર ગાઢ જંગલ આવેલું હતું પર્વતની તળેટીમા થઇને એક આડો–અવળો બે માઇલ જેટલી લંબાઇવાળો માર્ગ પર્વતના ઉપલા ભાગ સુધી જાય છે આ માર્ગ પણ એક પછી એક એમ ત્રણ મજબૂત દરવાજાઓથી સુરક્ષિત રાખવામાં આવ્યો હતો પ્રત્યેક દરવાજા પાસે મોટા મોટા પથ્થરો, બંદૂકો તથા સેનાઓનો નિવાસ હતો. પર્વતનો ઉપરનો ભાગ સપાટ છે અને ત્યા આગળ પણ દુર્ગ, રાજમહેલ, ઝરૂખા, બજાર, નગરી તથા સુંદર ધાન્યના ક્ષેત્રો આવી રહેલા હતા આ સ્થાને માત્ર ૭–૮ હાથ જેટલી ભૂમિ ખોદવાથી ઉત્તમ પાણી મેળવી શકાય છે. તે સિવાય ત્રણ મોટાં સુંદર જળાશયો પણ પર્વતના ઉપલા ભાગને શોભાવી રહ્યાં છે વર્ષાકાળે આ સ્થાન એક પ્રકારની અપૂર્વ–મનોરમ શોભા

ધારણ કરે છે અનેક નાની–મોટી નદીઓ તથા ઝરણાઓ દષ્ટિને તથા કર્ણને આનંદ આપતા પર્વત ઉપરથી નીચે ખળખળ વહી રહ્યા હોય છે ત્યાંના હવા–પાણી પણ બહુ ઉત્તમ અને સ્વાસ્થ્યકર લેખાય છે. એમ કહેવાય છે કે પુણ્યપ્રતાપી મહારાજા હરિશ્ચંદ્રે આ દુર્ગમાં રહીનેજ એક કાળે પોતાનો પુણ્યપ્રતાપ ભૂતળ ઉપર વિસ્તાર્યો હતો તેમના પુત્ર રોહિતાશ્વના નામ ઉપરથીજ આ કિલ્લાનું નામ રોતાસગઢ પડયું છે સમ્રાટ અકબરે રાજા માનસિંહની બંગાલ અને બિહારના શાસનકર્તાતરીકે જ્યારે નિમણુક કરી ત્યારે તેણે આ દુર્ગને સુધરાવી અનેક મનોહર ઝરૂખાઓ તૈયાર કરાવ્યા હતા રોહિતાશ્વની મૂર્તિ તથા મંદિર અને તે સિવાય બીજા પણ અનેક મંદિરો તેણે ચણાવ્યા હતાં આ મંદિરોમા એક મંદિર તો બહુજ મનોહર અને જોવાલાયક હતુ, પરન્તુ પાછળથી ઔરંગઝેબે ઉક્ત મંદિર તથા મૂર્તિ તોડાવી નાખ્યા હતા ત્યારબાદ બંગાલનો હતભાગ્ય નવાબ મીર કાસીમ પણ બળવાન થતા જતા અંગ્રેજોના હાથમાંથી મુક્ત થવાની આશાએ પોતાના પરિવાર તથા ધનરત્ન સાથે આ દુર્ગમાજ આવી રહ્યો હતો અત્યારે આ કિલ્લો અંગ્રેજોના હાથમા છે અને તે ઉજ્જડ જેવો છે

અમે જે સમયની વાત કરીએ છીએ તે સમયે ચિંતામણ નામનો એક બ્રાહ્મણરાજા ઉક્ત દુર્ગનો અધિકારી હતો શેરશાહે બ્રાહ્મણરાજા પાસે આવી પોતાની વિપત્તિનું વર્ણન કર્યું અને આવા કષ્ટના સમયે પોતાને તથા પોતાના પરિવારને અને પોતાના ધનસંપત્તિને રક્ષણ આપવાની નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના કરી ચિંતામણે પોતાની સંમતિ આપી એટલે મુકરર કરેલા દિવસે ૬૦૦ પાલખીઓ દુર્ગમા દાખલ થઈ સઘળી પાલખીઓ વિવિધ ભરતવાળા તથા જરીયાનવાળા બહુમૂલ્ય મનોહર વસ્ત્રોવડે ઢાંકેલી હતી અને પાલખીની આસપાસ અપૂર્વ વસ્ત્રાભૂષણ ધારી, અપ્સરા સંગખી સહચરીઓ ધીમે ધીમે ચાલી રહી હતી! દુર્ગના રહેવાસીઓ કિંવા પ્રેક્ષકોએ વિચાર કર્યો કે ખરેખર શેરશાહનો પરિવાર બહુ મોટો હોય એમ લાગે છે! કોણ જાણે તેને કેટલી બેગમો હશે! સઘળી પાલખીઓ દુર્ગમા દાખલ થઇ રહી કે તુરતજ તેમાથી સૈનિકો બહાર કૂદી પડયા અને જોતજોતામા કિલ્લો પોતાને કબજે કરી લીધો શેરશાહ હવે આ સ્થળે પોતાના પરિવારને તથા ધનભંડારને સુરક્ષિત રાખી નિર્ભયપણે દિવસો ગુજારવા લાગ્યો

ગૌડનગરીમા રહીને હુમાયુ જે કાળે મોજ–મજા ભોગવી રહ્યો હતો તે કાળે દિલ્હીમાં કંઇ જૂદોજ ખેલ ભજવાતો હતો હુમાયુનો ભાઇ હિંદાલ હુમાયુની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ દિલ્હીનુ સિંહાસન પચાવી પાડવાનુ કાવતરૂ કરી રહ્યો હતો. હુમાયુએ જેવા આ સમાચાર સાંભળ્યા કે તુરતજ તે સૈન્યસહિત આગ્રા તરફ રવાના થયો તે જ્યારે ચૌસાની સીમામા દાખલ થયો ત્યારે તેને જણાયું કે શેરશાહ આગળથીજ તેનો માર્ગ રોકીને બેઠો હતો. આથી હુમાયુને આગળ વધવાનો

બીજો કોઈ માર્ગ રહ્યો નહિ અને તેણે ગંગા નદીના ઉત્તર તીર ઉપર પહોંચવા માટે નાના નાના હોડકાઓવડે એક સેતુ બાંધવાનો હુકમ ફરમાવ્યો. આ સેતુ હજી તૈયાર થતો હતો એટલામાં એક રાત્રિએ શેરશાહે પોતાની છાવણીમાંથી ચુપચૂપ બહાર નીકળી ત્રણ તરફથી મોગલ સેનાને ઘેરી લીધી અને તેને સંપૂર્ણ પરાજિત કરી હુમાયુનો સમસ્ત ધનભંડાર તથા તેની અગણિત રમણીઓ શેરશાહના પંજામાં સપડાઈ! હવે આત્મરક્ષા કરવાનો અન્ય એક પણ ઉપાય નથી, એમ ધારી હુમાયુ પોતાના અશ્વ સાથે ગંગામાં કૂદી પડ્યો. મહાકષ્ટે માંડમાંડ તે એક મશકનો આશ્રય લઈને ગંગાની પાર પહોંચ્યો. ત્યાર બાદ આગ્રામાં જઈ, સૈન્ય એકઠું કરી, શેરશાહની સામે યુદ્ધ કરવા માટે પુનઃ તે પૂર્વ તરફ આગળ વધ્યો. ગંગાતીરે કાન્યકુબ્જની પાસે ઉભય યોદ્ધાઓ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું, પરંતુ તેમાં પણ સુશિક્ષિત ગણાતી મોગલ સેના બિહારીઓદ્વારા પરાજિત થઈ અને હુમાયુ દિલ્હીનું સિંહાસન ગંગા નદીમાં વહેતું મૂકી જીવ લઈને નાસી ગયો. આ પ્રમાણે ચૌદ વર્ષની ટુંકી અવધિમાં મોગલ સામ્રાજ્યનું પતન થયું, અને પુનઃ પઠાણ રાજ્યનો આરંભ થયો. (ઇ૦ સ૦ ૧૫૪૦)

શેરશાહ હવે દીલ્હીની ગાદીએ આવ્યો. તેણે પોતાના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કરવા માટે અનેક પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. તેણે રોતાસગઢની પાસે પર્વત ઉપર પોતાના નામે શેરગઢ નામનો કિલ્લો તૈયાર કરાવ્યો. શાસનપદ્ધતિસંબંધે પણ ઘણા સુધારાઓ કર્યા. રાજમાર્ગ ઉપર ચોક્કસ જગ્યાએ ઘોડેસ્વારો નિમી દીધા અને તેમને મુસાફરોના જાન-માલનું રક્ષણ કરવાની આજ્ઞા ફરમાવવામાં આવી. રક્ષણ કરવા ઉપરાંત એ ઘોડેસ્વારોને બીજું પણ એક કામ કરવાનું હતું અને તે એ કે રાજ્ય તથા વ્યાપારસંબંધી સમાચાર, પોતાની નજીકના ઘોડેસ્વારને પહોંચાડવા અને તેણે વળી બીજાને પહોંચાડવા. એ રીતે ઉક્ત સમાચાર ધારેલે સ્થાને પહોંચાડવા ટપાલનો બંદોબસ્ત ભારતવર્ષમાં જો કોઈએ પ્રથમ કર્યો હોય તો તે શેરશાહેજ કર્યો હતો, એમ કહેવું જોઈએ. જો કે પ્રથમ એવો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો, પણ તે માત્ર રાજકીય સમાચાર માટેજ હતો. વ્યાપારસંબંધી સમાચાર ફેલાવવાનું કાંઈ સાધન નહોતું. ઇબ્નબતુના નામનો એક મુસાફર કે જેણે ચૌદમા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં ભારતની મુસાફરી કરી હતી, તે લખે છે કે-"રાજમાર્ગ ઉપર આઠ આઠ માઈલને અંતરે ઘોડેસ્વારો ઉભા રહી રાજકીય સમાચારો લઈ જાય છે. કોઈ કોઈ સ્થળે તો એક એક માઈલના અંતરે પદાતિકો ઉભા રહે છે અને તેઓ બે હાથ જેટલી એક લાંબી લાકડીને છેડે બાંધેલી પીત્તળની ઘંટડીઓનો ધ્વનિ કરતા કરતા રાજકીય સમાચારો લઈને દોડી જાય છે."

શેરશાહે પૂર્વ બંગાળના સોનારગાવથી લઈને તે ઠેઠ સિંધુનદપર્યંત એક સુંદર અને વિશાળ રાજમાર્ગ તૈયાર કરાવ્યો હતો. માત્ર પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી

તેનો અંતકાળ થયો સસેરામમાં એક માઇલની પરિધવાળું એક મનોહર સરોવર છે, તેમાં એક સુંદર અને ઉચ્ચ મંદિરમાં તેની સમાધિ હજી પણ છે

હવે આપણે હુમાયુ તરફ જોઇએ દિલ્હીનું સિંહાસન ગુમાવી તે સિંધુદેશમાં ગયો ત્યાં તેની ઓરમાન માતાએ તેને પ્રીતિભોજન આપવાની વ્યવસ્થા કરી અને હુમાયુની સાથે પોતાના અન્ય સગાવહાલાઓ તથા બંધુઓને પણ પ્રીતિભોજનમાં ભાગ લેવા બોલાવ્યાં ! ગૃહને પુષ્પમાળાઓ તથા દીપમાળાથી શણગારવામાં આવ્યું બંધુ–બાંધવોના હાસ્યવિનોદથી ચોતરફ આનંદના તરંગો ઉછળવા લાગ્યા, એટલામાં એક ચૌદ વર્ષની બાલિકા ઉક્ત ગૃહમાં આવી અને તેણીએ પોતાના સ્વાભાવિક રૂપથી ગૃહને અજવાળી દીધું ! હુમાયુ તેણીનું અસાધારણ રૂપ–સૌંદર્ય જોતાંની સાથે-જ મુગ્ધ થઇ ગયો ! આ સ્થળે તેણીના મનોહર રૂપરાશિનું વર્ણન આપવાની અમારામાં શક્તિ નથી સૌંદર્યમાં મુગ્ધ બનેલો સમ્રાટ્ હુમાયુ તે બાલિકાનું પાણિ-ગ્રહણ કરવા તૈયાર થયો જો કે આજનો હુમાયુ તે પૂર્વનો હુમાયુ રહ્યો નથી, આજે તે પોતાનું રાજ્ય ગુમાવી બેઠો છે અને સર્વસ્વ ધન–સંપત્તિ પણ હારી બેસીને એકાકી અવસ્થામાં આવી પડયો છે, છતાં તે પેલી સુંદરીનું પાણિગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાને રોકી શકયો નહિ તેના ભ્રાતા હિંદાલે હુમાયુના આ લગ્નસંબંધી વિચારની સામે પોતાનો સખ્ત વાંધો દર્શાવ્યો, તથાપિ ભ્રાતાના વાંધામાત્રથી, સુંદ-રીનું પાણિગ્રહણ શું કોઇ ત્યજી શકે ? બાલિકાની માતાએ પણ બાલિકાના મનો-ભાવો જાણી લઇને હુમાયુની સાથે લગ્ન કરી આપવાની સંમતિ દર્શાવી ટુંક સમ-યમાં શુભ લગ્નવિધિ સંપૂર્ણ થઈ આ બાલિકાનું નામ હમીદા બેગમ કિંવા મરિ-યમ માખાની હતું

હુમાયુના આ વિવાહથી હિંદાલ બહુ ગુસ્સે થયો અને હુમાયુનો પરિત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો હુમાયુ આશ્રય મેળવવા માટે અનેકાનેક સ્થાને રખડયો, પણ કયાંય ઠેકાણું પડયું નહિ આ અવસ્થામાં હુમાયુને જે કષ્ટ સહન કરવું પડયું હતું તે ખરેખર વર્ણનાતીત હતું. એક સમયનો દિલ્હીનો અધિપતિ આજે સૈન્ય વગરનો, પૈસા વગરનો, નોકર–ચાકર કે દાસ–દાસીવિનાનો થઇ પડયો હતો ! રહેવાને માટે એક નાની સરખી ઝુંપડી પણ નહોતી ! નોકરો અને સૈનિકો પણ તેનાથી વિરુદ્ધ થઇ ગયા હતા અધુરામાં પૂરૂં, આ વખતે હમીદા બેગમ ગર્ભવતી હતી તેણીને પણ પોતાના પતિની સાથે આવી કંગાળ અવસ્થામાં સ્વામીની પાછળ પાછળ ઘોડેસ્વાર થઇ રખડવું પડતું અને અનેક કલેશો-પૂર્વક જંગલો તથા નદીનાળાઓ નિત્ય ઓળંગવા પડતાં આખરે, તેઓ સિંધુ-પ્રદેશની સીમા ઉપર આવી રહેલા અમરકોટ નામના દુર્ગ પાસે પહોંચ્યા અમર-કોટમાં તે સમયે હિંદુરાજ્ય હતું ઉક્ત હિંદુરાજને આ બે અતિથિઓની કરુણા-જનક અવસ્થા નિહાળી બહુ લાગી આવ્યું, તેથી તેણે હુમાયુનો અને તેની બેગમ-

નો સારો સત્કાર કર્યો, અને તેમને સુખ–શાંતિમા રાખવાનો બદોબસ્ત કરી આપ્યો

હુમાયુએ હવે અમરકોટના અધિપતિની સપૂર્ણ સહાનુભૂતિ મેળવી લીધી તે થોડો વખત રહીને અમરકોટના રાજાનુ સૈન્યબળ તથા ધનબળ લઇને એ હિદુ રાજાની સાથે સમસ્ત સિધુપ્રદેશ ઉપર અધિકાર મેળવવા બહાર પડયો. હમીદાબેગમ અમરકોટના દુર્ગમા સપૂર્ણ સુખ અને સગવડમાં રહેતી હતી તેણીએ આ સ્થાને–એક હિદુગૃહમાં, ઇ૦ સ૦ ૧૫૪૨ ના ઓકટોબરની તારીખ ૧૫ મીએ એક પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો આ બાળક આગળ જતા જલાલુદ્દીન મહમદ અકબર તરીકે જગતમા પ્રસિદ્ધ થયો હુમાયુને માર્ગમાં આ વધામણીના સમાચાર મળ્યા તેની પાસે અત્યારે રાજ્ય નથી, અર્થ નથી, પ્રતાપ નથી, તેથી આ મહા આનદોત્સવનો દિવસ કેવી રીતે ઉજવવો તેનો તે નિર્ણય કરી શકયો નહિ પુત્રજન્મોત્સવ આમ શાતરીતે પસાર થઇ જાય તે તેને કોઇ રીતે ઉચિત જણાયુ નહિ આ ઉત્સવના દિવસમાં મિત્રો તથા બાધવોને શુ ભેટ આપવી એનો એ વિચાર કરતો હતો,એટલામાં તેને સ્મરણ થઇ આવ્યુ કે જે થોડી ઉત્તમોત્તમ કસ્તુરી મારી પાસે છે તે આ સમયે બધુઓને ઉપહાર આપવામા બહુ ઉપયોગી થઇ પડશે તણે તે કસ્તુરી એક માટીના પાત્રમા એકત્ર કરી પોતાના મિત્રોને તેજ વખતે વહેચી આપી પોતાના મિત્રોને આ કસ્તુરી ભેટ આપતા સમ્રાટ હુમાયુએ કહ્યુ કે –" મારા પુત્રના જન્મોત્સવનિમિત્તે માત્ર આટલી નજીવી ભેટજ આપની પાસે ધરી શકુ તેમ છુ આ કસ્તુરીની સુગધીથી જેવી રીતે આ ગૃહ બહેકી રહ્યુ છે, તેજ પ્રકારે મારા પુત્રના યશવડે સમસ્ત પૃથ્વી બહેકી રહે, એવી મારી આશા અને પ્રાર્થના છે ' સમ્રાટ હુમાયુની પ્રાર્થના ખરેખર સફળ થઇ છે ! સમ્રાટ અકબરની કીર્તિ આજે કોઇથી અજાણી નથી !

સિધુપ્રદેશમા હુમાયુની રાજ્યતૃષ્ણા સફળ થાય એવી સપૂર્ણ સભાવના હતી, પરતુ હમીદા બેગમ પુત્રપ્રસવ પછી પતિના વિરહમા વધારે વાર રહી શકી નહિ, તેથી તેણી હૃદયનુ ધન અર્થાત્ પુત્રને સાથે લઇને હુમાયુની છાવણીમાં–પોતાના હૃદયેશ્વર પાસ–આવી પહોચી દંપતીયુગલના આનદનો અવધિ રહ્યો નહિ, પરતુ વિધાતાની વ્યવસ્થાપદ્ધતિ પામર મનુષ્યો કેવી રીતે સમજી શકે ' વિધાતાએ આ પ્રણયીદપતીના સુખમય દિવસો વધારે વાર રહેવા દીધા નહિ ભાગ્યદેવતાએ એકાએક તેમની સ્થિતિ પલટાવી દીધી ! હુમાયુના એક મુસલમાન નોકરે અમરકોટના હિદુ રાજાનુ એકવાર અપમાન કર્યુ, પરતુ હુમાયુએ તેને માટે કશો ઉપાય લીધો નહિ, કે તે મુસલમાન નોકરને યોગ્ય શિક્ષા આપી નહિ આથી અમરકોટનો રાજા પોતાનુ સૈન્ય લઇને ક્રોધપૂર્વક પોતાના દેશમા પાછો ફર્યો. હુમાયુ પુન નિરાશ્રય તથા નિ સહાય થઇ પડયો. તેણે

હવે બીજા એકકે ઉપાય નહિ રહેવાથી કદહાર તરફ પ્રયાણ કરવાનો નિર્ણય કર્યો હુમાયુનો ભ્રાતા કામરાન તે સમયે કદહારનો અધિપતિ હતો. હુમાયુ પોતાની ગજસીમામા આવે છે, એવા સમાચાર સાંભળતાની સાથેજ કામરાન તથા આસ્કરી એ બને ભાઇઓએ તેને પકડીને કેદ કરવાની પેરવી કરી. હુમાયુ આ કાવત્રુ સમજી જવાથી બાળક અકબરને ત્યાં ને ત્યાજ રહેવા દઈ, પોતાની પ્રિય બેગમને સાથે લઇ, અશ્વ ઉપર આરોહણ કરી જીવ લઇને નાઠો બધુઓની નિર્દયતામાથી દપતીએ રક્ષણ તો મેળવ્યુ, પણ પુત્રને ગુમાવવા બદલ બહુ ખેદ થયો, પરતુ હવે એક પણ ઉપાય તેમના હાથમાં રહ્યો નહોતો સદ્‌ભાગ્યે આસ્કરીએ અકબરને પોતાના સ્વાધીનમા લીધો અને પોતાની પત્નીને ભત્રીજાના સભાળ લેવા ભલામણ કરી

ત્યાર બાદ હુમાયુ ઇરાનમા ગયો ઇરાનનો રાજા તેને શીઆધર્મમાં દીક્ષિત કરવાની લાલચથી એક ક્ષણે માન આપતો તો બીજીજ ક્ષણે તેનુ અપમાન કર્યા વિના પણ રહેતો નહિ એક દિવસે ઇરાનના બાદશાહે રાધવાને માટે લાકડાના કેટલાક ભારા હુમાયુને ત્યા મોકલ્યા અને તેની સાથેજ હુમાયુને કહી મોકલાવ્યુ કે જો તમે શીઆધર્મનો અગીકાર નહિ કરો તો આ લાકડાવડેજ તમારા દેહની ભસ્મ કરવામા આવશે હુમાયુને હવે નછૂટકે શીઆધર્મની કેટલીક ક્રિયાઓને માન આપવુ પડ્યુ ઇરાનનો રાજા આથી બહુ ખુશી થયો અને તેણે પુષ્કળ સૈન્ય તથા ધન હુમાયુને અર્પણ કર્યું આ સૈન્ય વગેરેની સહાય મળવાથી હુમાયુએ કદહાર ઉપર હલ્લો કરી તેને પોતાની સ્વાધીનતામા લીધુ અને ત્યારબાદ કાબૂલ ઉપર ચડાઇ કરી કાબૂલ તથા પોતાનો પુત્ર, એ ઉભયને હસ્તગત કર્યા, પરતુ થોડાજ સમયમા હુમાયુને એ ઉભયનો ત્યાગ કરવો પડ્યો એકવાર હુમાયુ કાબૂલ ઉપર ફતેહ મેળવતો તો બીજી વાર કામરાન ફતેહ મેળવતો, એવી રીતે થોડો સમય ચાલ્યુ એક વખત હુમાયુએ ક્રોધે ભરાઇ જ્યારે કાબૂલ ઉપર બદુક અને તોપની ગોળીઓ વરસાવવા માડી ત્યારે કામરાને તે ગોળીની વૃષ્ટિને અટકાવવાનો એક અદ્‌ભુત ઉપાય શોધી કાઢ્યો જે સ્થળેથી બદુકની ગોળીઓ આવતી હતી, તે સ્થળની સામે કિલ્લા ઉપર જઇને કામરાન પોતે, અકબરને આગળ ધરી રાખીને ઉભો રહ્યો પિતાએ અર્થાત્ હુમાયુએ હવે નછૂટકે ગોળીની વૃષ્ટિ બધ કરી, કારણ કે જો ગોળી છૂટે તો તે પોતાના પુત્રનાજ પ્રાણ હરે, એવો પૂરેપૂરો સભવ હતો છેવટે કામરાને ઉપરાઉપરિ હાર મળવાથી, કાબૂલ ત્યજી દઈ ભારતવર્ષમા નાસી જવાનુ યોગ્ય ધાર્યું હુમાયુ પુન કાબૂલ અને પુત્રને પ્રાપ્ત કરી શક્યો હવે હુમાયુનુ ભાગ્ય ખુલ્લુ થયુ । કાબૂલની રાજગાદીએ આવ્યા પછી શેરશાહના મૃત્યુના સમાચાર મળ્યા તે ઉપરાંત દીલ્હીના સિહાસનમાટે શેરશાહના ઉત્તરાધિકારીઓમા મોટો ક્લેશ-કકાસ

ચાલે છે, એ વાતની પણ તેને ખબર પડી આ સમયે દીલ્હીની ગાદીએ આદિ-લશાહ તથા પંજાબની ગાદીએ સિકંદર સુર રાજશાસન પ્રવર્તાવતા હતા

પંદર હજાર અશ્વસેનાને સાથે લઇ હુમાયુએ અકબર તથા બહેરામખાની સાથે કાબૂલમાથી પ્રયાણ કર્યું પંજાબમાં સરહિંદના જંગલોમાં સિકંદર સુર, મોગલ સેનાની સામે થયો સિકંદરનુ લશ્કર એટલુ બધુ હતુ કે હુમાયુના સેના-પતિઓ, આ સૈન્યને જોતાવારજ નિરાશ બની ગયા તેમણે ખુલ્લુ જણાવી દીધુ કે આટલી મોટી સેના સામે થવું, એ હાથે કરીને પોતાનો પરાજય સ્વી-કારી લેવા જેવૂ છે સેનાપતિની આ નિરાશાભરેલી વાણી સાભળી સર્વ કોઇ હતાશ થયા, પરંતુ બાળક અકબરે એ નિરાશાની પરવા નહિ કરતા સર્વ સૈનિ-કોને યુદ્ધમા ઉતરવાનો સબળ આગ્રહ કર્યો પ્રવીણ લેખાતા સેનાપતિઓનો નિરાશામય ઉપદેશ આ પ્રમાણે એક વીરપુરુષને છાજે તેવી રીતે અકબરે તિરસ્કારી કાઢયો તે સમયે તેની ઉમર માત્ર બાર વર્ષનીજ હતી પોતાના પ્રિય પુત્રની તેજસ્વિતા, વીરતા અને ઉત્સાહ જોઇ, હુમાયુ પણ અકબરના પક્ષમા સમ્મત થયો તુરતજ પંજાબની સીમામાં એક ભયંકર યુદ્ધ થયુ બાળક અક-બર, સૈન્યદળના સેનાધિપતિતરીકે સેનાને મોખરે આવીને લડવા લાગ્યો તેણે આ લડાઇમા એવુ તો અપૂર્વ પરાક્રમ દર્શાવ્યુ, કે તેનાજ એકમાત્ર ઉત્સાહથી ઉત્માહિત થઇને સમસ્ત મોગલ લશ્કર છેવટની ઘડીસુધી ટકી રહ્યુ અકબરના અલૌકિક વીરત્વે સમસ્ત સેના ઉપર અસર કરી અને તેઓ ત્યાથી સંપૂર્ણ વિ-જયી થઇ આગળ વધ્યા અને દીલ્હી તથા આગ્રા ઉપર અધિકાર સ્થાપ્યો આ પ્રમાણે પંદર વર્ષપર્યંત અનેક પ્રકારના દુઃખો સહ્યા પછી પુન હુમાયુ દીલ્હીના સિંહાસન ઉપર વિરાજવા શક્તિમાન થયો (ઇ૦ સ૦ ૧૫૫૬)

તેજ વર્ષે દીલ્હીમા ભયંકર દુષ્કાળ પડયો સમગ્ર ભારતમા ધાન્ય મળવુ દુર્લભ થઇ પડયુ દીલ્હીના દુર્દૈવનો પાર રહ્યો નહિ ધનનો અઢળક વ્યય કરવા છતા દિલ્હીના રહેવાસીઓને અનાજ મળવુ અશક્ય થઇ પડયુ અનેક લોકોએ લૂટફાટ કરવી શરૂ કરી. રાજધાનીના નિર્જન ભાગમાં લૂટારાઓના ટોળેટોળા એકત્ર થવા લાગ્યા અને મુસાફરોને મારી નાખી નરમાસદ્વારા જઠરની જ્વાળાને શાંત કરવા લાગ્યા દુષ્કાળની સાથે મહામારીએ પણ અનેક લોકોના જીવનનો નિર્દયતાપૂર્વક ભોગ લીધો

હુમાયુ અત્યંત નિષ્ઠુર સ્વભાવનો હતો ભાગ્યયોગે તેનો ભ્રાતા કામરાન તેના પંજામા સપડાઇ ગયો હુમાયુએ પ્રથમ તો બહુજ આદર–સત્કાર અને સ્નેહ દર્શાવીને તેના મનમાં વિશ્વાસ બેસાડયો, પણ પાછળથી વિશ્વાસઘાત કરી કામરાનને બંદીવાન કર્યો અને તેની બંને આખો તીક્ષ્ણ સોયાવતી ફોડી નાખી ! એટલુંજ નહિ પણ હજી જાણે વેરનો બદલો લેવો બાકી રહ્યો હોય તેમ તેણે

લીબુ તથા મીઠુ મગાવી રુધિરમય ચક્ષુમા ભભરાવ્યુ ! કામરાનને આથી કેટલી વેદના થઇ હશે તેનો ખ્યાલ થઇ શકતો નથી તે અસહ્ય યત્રણાથી તરફડવા લાગ્યો અને બોલ્યો કે –" પિતા પરમેશ્વર ! આ લોકમાં હવે તમારી દયાની મને જરૂર નથી. પરલોકમા કૃપા દર્શાવજો. " આખો ફોડી નાખ્યા પછી હુમાયુએ કામરાનને મક્કા ખાતે કાઢી મૂક્યો અન્ય ભ્રાતા આસ્કરીને પણ પ્રાય ત્રણ વર્ષપર્યંત કેદમા પૂરી રાખી મક્કા તરફ વિદાય કર્યો અને એક ભાઇ હિન્દાલ તો પૂર્વેજ યુદ્ધમા મૃત્યુ પામી ચૂક્યો હતો.

આ પ્રમાણે ભાઇઓ તરફની ચિતાથી મુકત થવા છતા તેમની કકળતી આતરડીના શાપથી હુમાયુ મુકત થઈ શક્યો નહિ સિહાસન ઉપર આવ્યાને છ માસ પણ થયા નહિ એટલામા પુસ્તકાલયની સીડી ઉપરથી હુમાયુનો પગ લપસ્યો અને તે વીસ ફીટ નીચે ગબડી પડ્યો પડયા પછી હુમાયુએ ચોથે દિવસે પ્રાણત્યાગ કર્યો (તા. ૨૪ મી જાન્યુઆરી ૧૫૫૬)

પિતાનુ મૃત્યુ થયુ તે સમયે અકબર પજાબમા હતો ત્યા તે બહેરામખાની આગેવાની નીચે રહી સિકદર સૂરને પરાજિત કરવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યો હતો અકબરને સિહાસન ઉપર આવવામાં કદાચ કાંઇ વિઘ્ન નડે, એવી આશકાથી દીલ્હીના સુબા હાડીઁ બેગે હુમાયુના મૃત્યુસબધી સમાચાર સત્તર દિવસ છુપાવી રાખ્યા, અને સાધારણ જનસમાજને તે વિષે કશી ખબર પડવા દીધી નહિ બીજી તરફ તેણે એક વિશ્વાસુ નોકરને પજાબમા રવાના કરી, ઉકત સમાચાર અકબરને તુરતમાંજ વિદિત કરવાની વ્યવસ્થા કરી અકબર દીલ્હીમાં આવ્યો પરન્ત પિતૃભકત પુત્ર– અકબર પોતાની જીદગીપર્યંત પિતાના વિયોગનુ દુખ વિસરી શક્યો નહોતો અતુલ ઐશ્વર્ય અને મહાયશનો પોતે અધિકારી બનવા છતાં પણ તેના હૃદયમાંથી પિતૃશોક કદાપિ ભૂસાયો નહોતો તે ઘણીવાર પોતાનુ આતરિક દુ:ખ દર્શાવતા બોલતો કે –"અફસાસ ! પિતાએ મારી બાલ્યાવસ્થામાજ પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો ! હુ તેમની સેવા–શુશ્રૂષા કરવા ભાગ્યશાળી થઇ શક્યો નહિ ! ' તેણે પિતાની કબર ઉપર એવુ તો મનોહર અને બૃહત્ સમાધિમદિર તૈયાર કરાવ્યુ છે, કે જે આજે પણ મુસાફરોના મનને આકર્ષે છે ! દીલ્હીની દર્શનીય વસ્તુઓમા ઉકત સમાધિમદિર પણ એક જોવાલાયક વસ્તુ લેખાય છે.

અકબરને કોઇએ વાચતાલિખતા શીખવ્યુ નહોતુ તેનો પુત્ર સમ્રાટ જહાગીર લખે છે કે –" સમ્રાટને (અકબરને) બિલકુલ લખતાવાચતા આવડતુ નહોતુ, પણ પડિતોની સાથે નિત્ય પરિચય રહેવાથી અને તેમની સાથે નિત્ય ચર્ચા–કથોપકથન થતુ હોવાથી, તેમની ભાષા એવી તો શુદ્ધ બની ગઇ હતી કે સમ્રાટ અકબર અશિક્ષિત હશે, એમ કોઇ સમજી શકે નહિ " આશ્ચર્યનો વિષય છે કે ભારતનાં ઘણા ખરા પુરુષરત્નો જેવા કે અકબર, શિવાજી, રણજીતસિહ

તથ હૈદર અલી, એ સઘળા અશિક્ષિત કિંવા નિરક્ષરજ હતાં, તથાપ તેમણે પોતાના જીવનમાં જે શૌર્ય–વીર્ય–પરાક્રમ અને બુદ્ધિમત્તા દર્શાવેલ છે, તેનો વિચાર કરવાથી આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતુ નથી

મહાન પુરુષો પોતાની અસાધારણ પ્રતિભાના બળથી આ વિશ્વરૂપી મહા-ગ્રંથમાંથી પોતાને ઉપયોગી થઇ પડે એવુ જ્ઞાન સ્વતંત્રપણેજ મેળવી લે છે અકબરે પણ તેમજ કર્યું હતુ અકબરમા એક મહાપંડિતને શોભાવે એવી મહા-પ્રાજ્ઞતા હતી કે નહિ, તેનો અનુભવ આપણે હવે પછીના પ્રકરણોમા કરીશુ બાલ્યાવસ્થામાંથીજ વિશ્વના અનંત જ્ઞાનભંડારમાંથી તેણે જ્ઞાનનો સંચય કરવા માંડયો હતો ગંભીર વિચાર કર્યા વિના કંઇ પણ કર્તવ્ય આરંભ કરવાનુ તેની પ્રકૃતિમાજ નહોતુ તે યુકિતની પાસે ગુલામ હતો, અર્થાત્ દુરાગ્રહી નહોતો કોઇ યુક્તિપૂર્વક પોતાનો મત સિદ્ધ કરે, તો અકબર તે સ્વીકાર્યા વિના રહેતો નહિ વિનાવિચારે કોઇના કહેવા ઉપર તે એકાએક શ્રદ્ધા રાખતો નહિ નાની વયમાંથીજ તેનામા અનેક સદ્ગુણોએ નિવાસ કર્યો હતો તે અહંકારશૂન્ય, અસાધારણ બુદ્ધિમાન, અત્યંત પરિશ્રમી તથા મહા તેજસ્વી પુરુષ હતો તે સર્વની સાથે મળતો, સહૃદયતાપૂર્વક સર્વની સાથે વાર્તાલાપ કરતો અને પોતાના નિખાલસ વ્યવહારથી સર્વને વિમુગ્ધ કરતો પોર્ટુગીઝોએ અકબરના સબંધમા સ્વાનુભવપૂર્વક લખ્યુ છે કે –" અકબર વિચારશીલ હતો તે ક્વચિત્ ગુસ્સે થતો, પણ થતો ત્યારે બહુજ થતો, તોપણ તે ગુસ્સો બહુ વધારે વખત ટકતો નહિ એક મુહૂર્તમાત્રમાં તે શાંત થઈ જતો અને સ્વાભાવિક રૂપ ધારણ કરતો અકબર સ્વભાવે બહુ નમ્ર અને દયાળુ હતો "

અકબરની એક ધાત્રી (ધાવ) એ એક વાર એક કન્યાને જન્મ આપ્યો. ત્યારબાદ તેણી જ્યારે ગર્ભવતી થઇ ત્યારે તેણીના સ્વામીએ તેનો તિરસ્કાર કરતા કહ્યું કેઃ–" હવે જો કન્યાને જન્મ આપીશ તો ઘરમાંથીજ કાઢી મૂકીશ " મુસલમાનોમાં ભાર્યાનો ત્યાગ કરવો એ બહુ સહજ વાત ગણાય છે ધાત્રી બિચારી રોતી–કકળતી અકબરની માતા પાસે આવી તે વખતે અકબર બહુ નાની ઉમરનો હતો તેણે જ્યારે ધાત્રીના મુખથી સમસ્ત વાત સાભળી ત્યારે તે સહેજ હસીને બોલ્યો કે–" હરકત નહિ, આ વખતે તુ એક અતિ સુંદર પુત્રને જન્મ આપવા ભાગ્યશાળી થઇશ " ત્યારબાદ અકબરે ધાત્રીના સ્વામીને બોલાવીને કહ્યુ કેઃ– "ભાઇ ! તમે તમારી સ્ત્રી પ્રત્યે અનુચિતપણે વર્તો છો તે ઠીક નથી, હવેથી સાવધાન રહેજો, જો ભવિષ્યમા કોઇ પણ પ્રકારે એવો વ્યવહાર કરશો તો તમારે મારા ક્રોધાનલમાં ભસ્મીભૂત થવુ પડશે, એ યાદ રાખજો " પતિએ પછી કોઇ વાર પોતાની સ્ત્રી ઉપર ક્રોધ કર્યો નહોતો વિશેષમાં એમ પણ જણાવવામાં આવે છે કે અકબરના કહેવા પ્રમાણે ખરેખરજ ઉક્ત ધાત્રીએ એક પુત્ર-

રત્નને જન્મ આપ્યો હતો અકબર એ બાળકને બહુજ ચાહતો હતો અને તેને ઉચ્ચ રાજકાર્યમા નિયુક્ત કર્યો હતો

અકબર એક અસાધારણ સમ્રાટ હતો એમા લેશમાત્ર સદેહ નથી એક સુપ્રસિદ્ધ અગ્રેજ લેખક કહે છે કે —" જયારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ કે અકબરે શુ કરી બતાવ્યુ હતુ, કયા યુગમાં તે કરી બતાવ્યુ હતુ અને કયા ઉપાયદ્વારા તે કરી બતાવ્યુ હતુ, ત્યારે આપણને એટલુ સ્વીકાર્યા વિના નથીજ ચાલતુ કે મનુષ્યજાતિ જે સમયે દુ.ખ અને દુર્દશામાં આવી પડે છે, તે સમયે તેમને સુખ–શાંતિના માર્ગે લઇ જવા માટે ઈશ્વર પ્રસંગોપાત દયા કરીને જે અતિ પ્રતિભાવાન મહાપુરુષોને જગતમાં મોકલે છે તે પૈકીનોજ અકબર એક મહાપુરુષ હતો " મનુષ્યના ભાગ્યમા આથી વધારે સત્યકીર્તિ અને પ્રશસા હોય કે નહિ, તે અમે જાણુતા નથી

चतुर्थ अध्याय–बेहेरामखां अने अब्दुल रहीम

ભારતીય આકાશમા હજી પૂર્ણચદ્રનો ઉદય થયો નથી, પરતુ ચદ્રોદય પૂર્વે જે ઉજ્જવળ કિરણો કાળા વાદળોને ભેદી બહ ર નીકળવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેવો પ્રકાર શરૂ થઇ ચૂક્યો છે જાણે કે અધકાર પોતાના સમસ્ત બળથી પ્રકાશને પરાજિત કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે, પણ તેમાં તે બિચારો ફાવી શકતો નથી. પ્રકાશના કિરણો અનાયાસેજ પ્રસરતા જાય છે !

અકબર જ્યારે બાળક હોઇને બહેરામખાની અધીનતા નીચે હતો, ત્યારે પણ તેના ગુણનુ ગૌરવ અનેક પ્રકારે જણાયા વિના રહેતુ નહિ અકબરનો રાજ્યાભિષેક પજાબમાજ જવવામા આવ્યો હતો. હુમાયુના મૃત્યુ પછી બહેરામખાંએ અકબરના વાલી કિવા મુરબ્બીતરીકેની સઘળી જવાબદારી લીધી હતી. આથી તેને "ખાનખાના" તથા "ખાનબાબા "ની માનવતી પદવીઓ આપવામાં આવી હતી છેલ્લી પદવી એટલી બધી મહત્ત્વની હતી કે તેથી તે સાધારણ જનસમાજમાં સમ્રાટ અકબરના પિતાસ્વરૂપ લેખાતો હતો અને તેને માન પણ એટલુંજ મળતુ હતુ વસ્તુત બહેરામખાં જેવો તીક્ષ્ણ બુદ્ધિસપન્ન રાજનીતિજ્ઞ તથા સાહસી સેનાપતિ તે સમયે મોગલસમાજમા અન્ય કોઇ પણ નહોતો તેણે કુરાનનો સ્પર્શ કરીને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે – " હુ સપૂર્ણ વફાદારીથી સમ્રાટ્નુ અને સામ્રાજ્યનુ હિત સાધીશ " મતલબ કે અકબરની બાલ્યાવસ્થામાં બહેરામખાંજ મોગલ સામ્રાજ્યનો નાયક કિવા ભાગ્યવિધાતા હતો, એમ કહીએ તો ખોટુ નથી

અકબરના અભિષેક પ્રસગે સઘળા અમાત્યો હાજર થયા હતા માત્ર એક મુખ્ય મુસલમાન અમાત્ય, પુન પુન બોલાવવા છતાં હાજર થયો નહિ તે આ નવીન સમ્રાટ્ની સ્વાધીનતામાં રહેવાનો પ્રકારાતરે અસ્વીકાર કરવા ઇચ્છતો હતો, એવો અર્થ કરીએ તોપણુ અયોગ્ય નથી બહેરામખા બહુજ દૃઢ મનનો અને દૃઢ હસ્તનો હતો તે કોઇના પણુ અપરાધને સહન કરી શકતો નહિ અમાત્ય જેવો રાજ્યનો એક નોકર આટલુ બધુ અભિમાન રાખે અને પુન પુન બોલાવવા છતા હાજર થય નહિ, એમ જોઇને બહેરામખાનો પિત્તો ઉછળી આવ્યો તેણે તે અમાત્યને કેદ કરી શિરચ્છેદ કરવાનો હુકમ ફરમાવી દીધો બાદાહુની લખે છે કે – " દયાશીલ સમ્રાટ અકબરે બહેરામખાના આ હુકમની સામે પોતાનો વિરોધ પ્રદર્શિત કર્યો અને કહ્યુ કે રાજ્યાભિષેકના દિવસે નિર્દોષ વ્યક્તિનુ જો ખૂન થશે તો મને પારાવાર ખેદ થયા વિના રહેશે નહિ આ પ્રમાણે તે અમાત્ય મૃત્યુના પજામાથી બચી ગયો '

એ સમયે પણુ મુસલમાનો આત્મકલહમાથી અવકાશ મેળવી શકયા નહોતા આદિલશાહ જે વેળા દીલ્હીનો અધીશ્વર હતો તે વેળા સિકદર સૂર અને ઇબ્રાહીમ સૂર એ બ ને જણુા આદિલશાહને દિલ્હીની ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકી, પોતે રાજ્યાધિપતિ બનવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા આદિલશાહે હેમુ નામના એક હિ દુની મુખ્ય સેનાપતિ તથા સર્વ પ્રધાન અમાત્યતરીકે નિમણુક કરી હતી અત્યાર પૂર્વે કોઈ પણુ મુસલમાન દિલ્હીશ્વરે કોઇ પણુ હિ દુને સેનાપતિપદ કિવા મહત્ત્વનુ અમાત્યપદ આપ્યુ નહેતુ હેમુ અતિ બુદ્ધમત્તાપૂર્વક રાજ્યકાર્ય સપાદન કરતો હતો તેણે ઉપરાછાપરી ચુનાર તથા બ ગાળના બળવાઓને દાબી દઇ, ઇબ્રાહીમ સૂરને પરાજિત કરી તથા નસાડી મૂકી, આગ્રા અને દીલ્હી તરફ પ્રયાણુ કર્યુ તેમ કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ મોગલોને પરાજિત કરી દિલ્હીનુ સિહાસન પડાવી લેવાનો હતો હેમુ અનાયાસે આગ્રા ઉપર અધિકાર મેળવવાને શક્તિમાન થયો ત્યાર બાદ તે દિલ્હી તરફ આગળ વધ્યો. દિલ્હીમાં ટાર્ડીબેગ રાજ્યની સઘળી વ્યવસ્થા કરતો હતો. તે હેમુની સામે થયો પણુ તેમા તે ફાવી શક્યો નહિ આખરે તે સ પૂર્ણ પરાજિત થઇને અને લડાઇમાથી બચી ગયેલુ બાકીનુ સૈન્ય લઇને, અકબરની સાથે મળી જવા પ જાબ તરફ નાસી ગયો હેમુએ દિલ્હી ઉપર અધિકાર મેળવી " મહારાજાધિરાજ વિક્રમાદિત્ય 'નુ નામ ગ્રહણુ કર્યુ અને આન દના આવેશમાં આવી જઇ, પ જાબમાથી મોગલોને હાકી કાઢવાની તથા સિકદર સૂરને પરાજિત કરી, હિંદુ રાજ્યને નિરાપદ કરવાની મનોરથસૃષ્ટિ રચવા લાગ્યો; પરતુ સમસ્ત હિદુઓને સ મિલિત કરી એક બળવાન સઘશક્તિ સ ચિત કરવાનુ તેને સૂઝયુ નહિ અન્ય હિ દુઓ પણુ આ શુભ સમયે હિ દુ સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવાની તક સફળ કરી શકયા નહિ. હેમુએ સૈન્યસહિત પજાબ

તરફ પ્રયાણ કર્યું
તે વખતે અકબરની ઉમર માત્ર ચાદ વર્ષની હતી. પિતાના મૃત્યુની સાથેજ ચોતરફથી કેવળ દુઃખના, પરાજયના અને નિરાશાના સમાચાર તેની પાસે આવવા લાગ્યા દિલ્હી અને આગ્રા ઉપર હેમુએ વિજય મેળવ્યો છે, કાબૂલમાંથી આપણને હાંકી કાઢવામાં આવ્યા છે, સિકંદર સૂર પંજાબમાં મહાન સૈન્ય એકત્ર કરી યુદ્ધને માટે તૈયારી કરી રહ્યો છે, બીજી તરફથી હેમુ પણ વિજયથી ઉન્મત્ત બની આગળ વધી રહ્યો છે, આવા સમાચાર રોજ અકબરના કાન ઉપર આવવા લાગ્યા વસ્તુત અત્યારે એક પણ દેશ અકબરને આધીન નહોતો તે આ પ્રસગે એક રાજ્યહીન રાજા બની ગયો હતો, એમ કહીએ તોપણ અતિશયોક્તિ નથી આવા આપત્તિના સમયમા હવે શુ કરવુ, તેનો નિર્ણય કરવા માટે સૈનિકો તથા અમાત્યોની એક સભા બોલાવવામાં આવી સઘળા સૈન્યાધિપતિઓએ આ સભામા એવો ભાવ જણાવ્યો કે ભારતવર્ષની ચોતરફ જે પ્રકારે ઘનઘોર વાદળ ઘેરાતુ જાય છે, તે જોતાં હવે આપણે કાબૂલ ઉપર અધિકાર મેળવી ત્યાંજ આશ્રય લેવા, એ ઉચિત છે. સૈન્યાધિપતિઓના મતની સામે પોતાનો વિરોધ દર્શાવતાં બહેરામખાએ જણાવ્યુ કે –“ બે વાર આપણે દિલ્હી ઉપર અધિકાર જમાવ્યો છે અને બે વાર એ ગુમાવ્યો છે હવે ત્રીજીવાર દિલ્હી ઉપર વિજય મેળવવો એ આપણુ અત્યારના પ્રસગે મુખ્ય કર્તવ્ય છે જો આપણે દિલ્હીનુ સિહાસન પ્રાપ્ત કરી શકીશુ, તોપછી કાબૂલ ઉપર વિજય મેળવવો એ આપણે માટે બહુ મુશ્કેલ નથી. દિલ્હીની ગાદી હાથમા લીધા પછી કાબૂલની ગાદી તો અનાયાસેજ આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીશુ ” તેજસ્વી સમ્રાટ અકબરે બહેરામખાના મતને સપૂર્ણ ટેકો આપ્યો તરતજ તેમણે દિલ્હી ઉપર અધિકાર મેળવવા સૈન્યસહિત પ્રયાણ કર્યું .

પરાજિત થયેલો ટાર્ડબેગ કે જે અકબરને મળવા માટે આવતો હતો, તે રસ્તામા અકબરના સૈન્ય સાથે જોડાયો બહેરામખાજ રાજ્યનો મુખ્ય આગેવાન અને વ્યવસ્થાપક હતો, એ વાત આપણે પૂર્વે જાણી ચૂક્યા છીએ બહેરામખા સાયકાળે ટાર્ડી બેગની છાવણીમાં આવ્યો અને નિમાજ પઢવાનો સમય થયો એટલે બેગને “ વડીલ બન્ધુ ” ના નામથી સબોધી, બહુજ આદર–સત્કારપૂર્વક તેને પોતાની છાવણીમાં લઇ ગયો નિમાજ પઢવા માટે બહેરામખાં પોતાના હાથ–પગ ધોઇને ઉભો થયો બેગ પણ તે વખતે ત્યાંજ હાજર હતો બહેરામખાંએ કેટલાક ઘાતકો આગળથીજ તૈયાર કરી રાખ્યા હતા, તેઓ બહેરામખા તરફથી ઇસારો થતાંજ બેગ ઉપર ધસી આવ્યા અને તેને મારી નાખ્યો બહેરામખા એમ માનતો હતો કે આ ટાર્ડીબેગેજ અન્યાયપૂર્વક દિલ્હીનુ રાજ્ય શત્રુના હસ્તમાં આપી દીધુ છે આ દોષને લીધે બહેરામખાંએ તેને મારી નખાવી પોતાનો જે એક હરીફ ગણાતો હતો તેને સદાને માટે દૂર કર્યો

બહેરામખાનો માર્ગ હવે નિષ્કંટક થયો. તેણે દશ હજાર સૈનિકોની સાથે અલીકુલીખાને હેમુની વિરુદ્ધ લડવા મોકલ્યો હેમુનુ સૈન્ય પણુ તેજ તરફ આવી રહ્યું હતું હેમુના સૈન્યનો અગ્ર ભાગ કુરુક્ષેત્રના સુપ્રસિદ્ધ રણાંગણમા, અલી-કુલીખાંના સૈન્યના પંજામાં અચાનક સપડાઇ ગયો અલીકુલીખાએ વધારે વિલંબ નહિ કરતાં હેમુની સમસ્ત તોપો પડાવી લીધી એટલામા સમ્રાટ્ તથા બહેરામ-ખાંની મદદ પણ આવી પહોંચી હેમુની પાસે કાંઇ સૈન્યસખ્યા ન્યૂન નહોતી બને વચ્ચે ભયકર યુદ્ધ થયુ હેમુની પાસે તોપનુ બળ જેવુ જોઇએ તેવુ રહ્યુ નહોતુ, તેથી તેણે પોતાના સૈન્યને મોખરે મોટી ગજસેના અર્થાત્ હાથીઓની સેના ઉભી રાખી અને એ સેનાની સાથે પોતે મહાપરાક્રમપૂર્વક સામા પક્ષની સેના ઉપર તૂટી પડયો. મોગલપક્ષના અશ્વો ભયકર ગજશ્રેણીને જોઇ, ભયથી ગભરાઇ રણાગણમાંથી જેમ ફાવે તેમ નાસવા લાગ્યા મોગલ સ્વારોએ સામે ઉભા રહી લડવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ભડકેલા અશ્વો કેમે કરતા યથાસ્થાને ઉભા રહ્યા નહિ આ પ્રમાણે મોગલસેનાની બને પાખો નષ્ટ થઇ હેમુએ પોતી હાથીઓની સેના લઈને મોગલસૈન્યના મધ્ય ભાગમાં પ્રવેશ કર્યો બહેરામખા પોતે મોગલ લશ્કરની વ્યવસ્થા કરતો લડી રહ્યો હતો હેમુ હાથીની પીઠ ઉપર બેસી ક્ષાત્રતેજ દર્શાવી રહ્યો હતો બહેરામખાંએ હેમુ ઉપર તીક્ષ્ણ શરવૃષ્ટિ કરવાનો મોગલ સેનાને હુકમ ફરમાવ્યો હેમુ શરશ્રેણીથી વિધાવા લાગ્યો, છતા તેની પરવા નહિ રાખતા તેણે વીરત્વપૂર્વક યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યુ, પરતુ થોડાજ સમયમાં કમનસીબે એક બાણુ હેમુની આખમાં લાગ્યુ આંખની વેદનાને લીધે તે એકદમ હોદ્દામાં ઢળી પડયો હેમુ મોગલસેનાદ્વારા હણાયો, એવા સમાચાર તેની સેનામાં તુરતજ ફેલાઈ ગયા અને હેમુનુ સૈન્ય રણક્ષેત્રમાંથી નાસવા લાગ્યુ હતભાગ્ય એશીઆની યુદ્ધપદ્ધતિજ એવી હતી કે લશ્કરનો નાયક મરાયો છે, એવી અફવા સાભળતાની સાથેજ સઘળુ સૈન્ય યુદ્ધક્ષેત્રમાથી નાસી જતુ પરિણામે મોગલો ફાવી ગયા (ઇ૦ સ૦ ૧૫૫૬) જે હાથી ઉપર હેમુ બેઠો હતો તે હાથી પણ રણસ્થળમાથી નાસવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો, પરતુ તેમા તે સફળ થઇ શકયો નહિ હેમુ બેભાન અવસ્થામાં હાથીના હોદ્દામા પડયો હતો બહેરામખાંએ તેને બદી કર્યો અકબરે શહેનશાહ બન્યા પછી પ્રથમ જે કોઈ લડાઇ જીતી હોય તો તે આજ લડાઇ હતી બહેરામખાએ હેમુનો શિરચ્છેદ કરવાની અકબર પાસેથી અનુમતિ માગી તેણે જણાવ્યુ કે મુસલમાનોને માટે, હિંદુનો વધ કરવા જેવુ એકે પવિત્ર કાર્ય નથી વિધર્મીનુ મસ્તક છેદી " ધર્મવીર " જેવી મહા ગૌરવપૂર્ણ ઉપાધિ સ્વીકારવાનો અકબરને અનેક પ્રકારે તેણે ઉપદેશ આપ્યો, એટલુજ નહિ પણુ આવા વિધર્મી શત્રુને મારી નાખી ભવિષ્યનો માર્ગ નિષ્કંટક કરવા તેણે અકબરને ઘણે ઘણો સમજાવ્યો; પણ તેમાં બહેરામખાં કોઈ રીતે કૃતકાર્ય થયો

નહિ બાળક સમ્રાટ વૃદ્ધ—મુરબ્બી સેનાપતિના વાત કિંવા આગ્રહથી લેશ પણ ડગ્યો નહિ ગમે તેવો મહાન શત્રુ હોય પણ તેને કબજામા લીધા પછી અસ્ત્રપ્રહાર કરવો, એ તેણે ઉચિત ધાર્યું નહ ચૌદ વર્ષની ઉમરનો સમ્રાટ્, વયોવૃદ્ધ, મુરબ્બી અને શિક્ષાગુરુના આદેશને આજ્ઞા ગણી પોતાની યુક્તિ અને વિવેકબુદ્ધિના બળથી છેવટ સુધી દૃઢ રહ્યો તેણે કહ્યુ કે—'આ વ્યક્તિ અત્યારે પ્રાય અર્ધ-મૃત જેવી અવસ્થામાં છે તેના ઉપર અસ્ત્રપ્રહાર આપણાથી કેવી રીતે થઇ શકે' જો તેનામા શક્તિ કિંવા જ્ઞાન હોત તો હજી પણ આપણે તેની સાથે યુદ્ધ કરત" "તેનો શિરચ્છેદ કરત" એ વાક્ય પણ દયાશીલ બાળકના મુખમાંથી બહાર નીકળી શક્યુ નહિ બહેરામખાને બાળક અકબરની આ વાત સાભળી બહુ ક્રોધ ચડ્યો તેણે ક્રોધમાં ને ક્રોધમાજ મૃતપ્રાય હેમુના શિર ઉપર પોતાના હાથે શસ્ત્ર પ્રહાર કર્યો અને તેનુ મસ્તક છેદી નાખ્યુ બાળક અકબરનુ હૃદય ભેદાઈ ગયુ પણ મુરબ્બી—શિક્ષાગુરુ પાસે કાંઇ ચાલે તેમ ન હોવાથી તે શાતભાવે બેસી રહ્યો. ત્યાર બાદ તેઓએ દિલ્હી અને આગ્રા તરફ કુચ કરી યથાસમયે ત્યા પહોચી અકબરે પિતાના સિહાસન ઉપર આરોહણ કર્યું

જે કુરુક્ષેત્રમાં વિજય મેળવી બબરે મોગલસામ્રાજ્ય ભારતવર્ષમા પ્રથમ શરૂ કર્યું હતુ, તેજ કુરુક્ષેત્રમાં અકબરે વિજય પ્રાપ્ત કરી ભારતમા મોગલસામ્રા-જ્યની પ્રતિષ્ઠા કરી ખરેખર કુરુક્ષેત્ર એક ભયકર મેદાન છે! આ સ્થળે ભારતના ભાગ્યરૂપી ચક્રની ગતિ કોણ જાણે કેટલીએવાર કેવી કેવી રીતે ફરવાઈ ચૂકી છે, તેનો યથાર્થ ખ્યાલ ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ સિવાય અન્ય કોઇને આવી શકે તેમ નથી દિલ્હી વટાવીને રેલવે જ્યારે ઉત્તર—પશ્ચિમ તરફ આગળ વધે છે, ત્યારે કુરુક્ષેત્રનુ મેદાન મુસાફરોની દૃષ્ટિએ પડે છે આ ક્ષેત્રના દર્શનમાત્રથીજ પ્રેક્ષકોને લાગે છે કે કુરુક્ષેત્ર વસ્તુતઃ આદિ અને અતવિનાનુ ક્ષેત્ર હશે! તમે ઉભા રહીને આ મેદાન તરફ દૃષ્ટિ કરશો તો તેમા ચોતરફ ઉજ્જડતા અને નિર્જનતા સિવાય બીજુ કઈ જોઈ શકશો નહિ વચ્ચે વચ્ચે કાટાવાળાં વૃક્ષો તમને પ્રત્યક્ષ થશે તેની પૂર્વ તરફ પાણિપત, પશ્ચિમ તરફ થાણેશ્વર અને મધ્યમા પાડવ—કૌરવનુ યુદ્ધ-ક્ષેત્ર—કુરુક્ષેત્ર આવેલુ તમે જોઇ શકશો આ મેદાન ૪૮ કોશ જેટલુ લાબુ અને પાચ કોશ જેટલુ પહોળુ છે થાણેશ્વરમાં એક નાનકડા સરોવરના કિનારા ઉપર એક નાનુ મદિર છે સરોવરની ચોતરફ ઈંટોવડે બાધેલી પાળ છે ત્યાથી થોડે દૂર જતા પ્રાચીન થાણેશ્વર નગરીનાં ચિન્હો અત્યારે પણ જોઇ શકાય છે પ્રાચીન થાણેશ્વર, મહમદની સવારી વખતે આ પ્રમાણે શ્મશાનવત્ બની ગયુ હોય એવુ અનુમાન કરવામાં આવે છે આ નગરી એક કાળે એક વિસ્તૃત હિંદુરાજ્યની રાજ-ધાની હતી અહિંથી થોડે દૂર જતાં કુરુક્ષેત્રનુ સરોવર આવે છે જો કે તે અત્યારે પણ બહુજ વિસ્તારમય જણાય છે, પરતુ તે તદ્દન શુષ્ક થઈ ગયુ છે, એમ

કહીએ તો અયોગ્ય નથી તે સરોવરના તીરપ્રદેશ ઉપર ત્રણુ તરફ બાંધેલા ઘાટો આવી રહેલા છે. તીરભૂમિ ઉપર અનેક મંદિરો છે સરોવરની મધ્યમાં પણુ એક સુંદર મંદિર છે અને એ મંદિરથી કિનારાપર્યંત પથ્થરનો એક સુંદર પૂલ બાંધેલો છે, પરન્તુ કાળધર્મને લીધે તે મંદિર તથા પૂલ બહુજ જીર્ણ-શીર્ણ થઇ ગયા છે આ સરોવરમા આવેલા મંદિરની સાથે અમૃતમરના સરોવરમા આવેલા મંદિરની કેટલાએક સરખામણી કરે છે, પણુ અમે તેમા સંમત થઇ શકતા નથી કુરુક્ષેત્રનુ આ ચતુષ્કોણુ અને મોટું સરોવર કે જેની ચોતરફ સંગે-મરમરથી બાંધેલી પગથીઓ શોભી રહી છે અને જેની તીરભૂમિ પણુ એજ પથ્થરની બનેલી છે, તેની તુલના અન્ય કોઇ સરોવર સાથે થઇ શકે તેમ નથી આ સુંદર સરોવરની મધ્યમા આવેલુ બે માળવાળુ સંગેમરમરનું મંદિર પણુ એટલું તો આકર્ષક અને મનોરંજક છે કે અમે તેની તુલના અમૃતમરના મંદિર-ની સાથે કરી શકતા નથી આ મંદિરનો ઉપલો ભાગ, કાશીના વિશ્વેશ્વરના મંદિરની માફક સોનાનાં પતરાંથી આવૃત થયેલો છે તેના ઉપર જ્યારે સૂર્યના કિરણો પડે છે ત્યારે તેની શોભા અપૂર્વ રૂપ ધારણુ કરે છે વળી ઉક્ત મંદિરથી લઇને તે તીરપર્યંત પૂલ પણુ શ્વેત મરમરનો છે જળાશયની ચોતરફ આવી રહેલાં સ્થાનો જાણે ગગનને સ્પર્શી તેની સાથે વાત ન કરી રહ્યાં હોય ! એમ લાગ્યા વિના રહેતુ નથી આ અનુપમ શોભા કુરુક્ષેત્રમા ન હોત અને કેવળ કુરુક્ષેત્રનુ મેદાનજ જેમનુ તેમ રહી ગયું હોત, તોપણુ અમે કહીએ છીએ કે અમૃતસરના મંદિર કરતા સેંકડો અને હજારો દરજ્જે તે વિશેષ દર્શનીય છે આ ક્ષેત્રમાં ઉભા રહેવાથી ભૂતકાળની કેટલી વિષાદમય સ્મૃતિઓ અને અતીત દુખોની કહાણીઓ હૃદયમાં ઉભરાઈ આવે છે તમે કહેશો કે દુઃખોની કહાણીઓમા કિંવા વિષાદના સ્મરણુમા એટલુ બધુ શુ મહત્ત્વ છે કે તેનુ તમે આ પ્રમાણે યશોગાન કરો છો ? અમે કહીએ છીએ કે દુખની સ્મૃતિ મનુષ્યને રહેતી ન હોત, તો તે પોતાની આત્મોન્નતિ કરવાને કદાપિ તત્પર થાત નહિ, અર્થાત્ દુખમય સ્મૃતિજ મનુષ્યના હૃદયમા નવુ બળ અને નવુ ચૈતન્ય જાગૃત કરે છે અને એટલાજ માટે આ ભીષણુ જણાતુ ક્ષેત્ર પણુ અમને તીર્થસ્વરૂપ લાગે છે ! આ કુરુક્ષેત્ર કે જ્યા આગળ સેંકડો વીર-પુરુષો પોતાનુ વીરત્વ દર્શાવી ગયા છે, તે કુરુક્ષેત્ર આજે ભયંકર અને ઉજ્જડ મેદાન જેવુ આપણુને પ્રત્યક્ષ થાય છે ! આ ભયંકરતા અને નિર્જનતા જોવાથી હૃદયમાં શુ શુ ભાવો ઉછળી આવે છે તેનુ વર્ણુન કરવાને આ યોગ્ય સ્થાન નથી, એમ ધારી અમારે મૌન રહેવુ પડે છે કુરુક્ષેત્ર આજે ગંભીર ખેદ અને શોકમાં સૂતુ છે ! અમે જ્યારે આ ભીષણુ મેદાનમાં એકવાર ખેદની સ્મૃતિને સાથે લઇને ફરી રહ્યા હતા ત્યારે અમને કુરુક્ષેત્રે કહ્યુ હતુ કે—" અનેકાનેક વીર અને પરાક્રમી પુરુષોનુ વીરત્વ તથા પરાક્રમ મે મારી નજરોનજર જોયું છે ! હવે એવુ વીર-

ત્વ કે પરાક્રમ જોવાનો લાભ મળતો નથી. શુ તમારા પૂર્વના વીરપુરુષોના વંશો નિર્મૂળ થઇ ગયા છે? તમારી વીરભૂમિ શુ અત્યારે રક્તભૂમિ થઇ ગઇ છે?" કુરુક્ષેત્રને શુ ઉત્તર આપવો, એ હજી પણ અમે નક્કી કરી શકયા નથી *

સમ્રાટે પોતાની જનની તથા દાસદાસી વગેરેને હવે કાબુલથી બોલાવી લીધાં. અકબરની માતા બહુ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળી તથા સ્નેહાળ હતી અકબરે પોતાની માતાની આજ્ઞાનુ ઉલ્લંઘન કર્યું ન હતું વસ્તુત માતાપ્રત્યે તેની અત્યંત શ્રદ્ધા તથા ભક્તિ હતી હવે તેઓ સઘળાં દિલ્હીના મનોહર રાજપ્રાસાદમા સુખ–શાંતિ તથા સન્માનપૂર્વક રહેવા લાગ્યાં

સિકંદર સૂર પરાજિત થયો અને પંજાબ દેશ મોગલ સામ્રાજ્યમા ભળી ગયો. મોગલ સામ્રાજ્યનો સમ્રાટ અકબર હતો,છતા બહેરામખા તેના સુરબ્બીતરીકે રાજ્યની સઘળી વ્યવસ્થા કરતો, એમ કહેવાની જરૂર નથી બહેરામખા સ્વભાવે બહુ ઉદ્ધત, વાણીનો કર્કશ, હૃદયનો નિષ્ઠુર તથા પાપથી કલંકિત ચરિત્રવાળો હતો તે પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો તેના સ્વેચ્છાચારથી રાજ્યના અનેક અમલદારો પણ હવે ગળા સુધી આવી ગયા હતા સમ્રાટ અકબર એક દિવસે હાથીઓનુ દ્વંદ્વયુદ્ધ જોતો હતો, તેવામા તેમાંનો એક ગાંડો હાથી પરાજિત થઇને અકસ્માત્ બહેરામખાની છાવણી તરફ ધસી ગયો ! આ ગાંડા હાથીએ અનેક તબુઓ પાડી નાખવાથી બહેરામખાને બહુ ક્રોધ ચડયો તેણે કલ્પના કરી કે– "મને મારી નખાવવા માટેજ અકબરે આ બધુ કાવતરૂં રચ્યુ છે" સમ્રાટે પોતે બહેરામખાને કહ્યુ કે, "હાથીને કાંઇ ઇરાદાપૂર્વક તેમની છાવણી તરફ મોકલવામાં આવ્યો નહોતો માવતે ઘણો પ્રયત્ન કર્યા છતાં તે કાબુમાં આવી શકયો નહિ" આ ખુલાસો બહેરામખાને બિલકુલ સંતોષપ્રદ થયો નહિ ત્યારથી તે અકબર ઉપર મનમા ને મનમાં ગુસ્સે રહેવા લાગ્યો અને વાત વાતમાં અકબરનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યો બહેરામખા એકવાર યમુનાના જળપ્રવાહમા વિહાર કરતો હતો, તેવામાંજ રાજ્યનો એક મદોન્મત્ત હાથી યમુનામાં પડયો માવતના અસાધારણ પરિશ્રમથી તે હાથી કાબુમાં આવ્યો અને એ રીતે બહેરામખાંનો જીવ મૃત્યુના પંજામાથી બચી ગયો, પરંતુ આથી તે એટલો બધો ઉશ્કેરાઇ ગયો કે તેણે તેના પ્રાણરક્ષક–માવતનો શિરચ્છેદ કરવાની તુરતજ આજ્ઞા ફરમાવી દીધી. તેવીજ રીતે રાજ્યના એક માનીતા અમાત્યનો પણ તેણે સમ્રાટની અનુમતિ લીધા સિવાય વધ કરાવ્યો બીજા એક અતિ ઉચ્ચ હોદ્દાના અમલદારને તેણે વિના અપરાધે મક્કામાં મોકલી આપવાનો હુકમ કર્યો મતલબ કે સમ્રાટ અકબર જે જે વ્યક્તિને ચાહતો, તે તે વ્યક્તિને, બહેરામખાં ધીમે ધીમે કાંઇ ને કાંઇ બહાનું કહાડી દેશપાર કે સ્થળફેર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો અકબરના વિશ્વાસુ

* યૂરોપના વર્તમાન મહાયુદ્ધે એનો સાચો ઉત્તર આપી દીધો છે સંપાદક

નોકરોને રજા આપી તેની જગ્યાએ પોતાના સગા-સબંધીઓને તે નિમવા લાગ્યો; એટલુંજ નહિ પણ પોતાના પક્ષનું બળ વધારી સમ્રાટની સામે રાજદ્રોહીનું કાવતરૂં રચવાનો પણ તેણે પ્રારંભ કર્યો અમાત્યો અકબરને હવે રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લેવા માટે આગ્રહ કરવા લાગ્યા માતા તથા અન્ય વિશ્વાસુ સબંધીઓ પણ તેને તેવી રીતેજ રાજ્યભાર ગ્રહણ કરવાનો ઉત્સાહ આપવા લાગ્યા, પરંતુ બહેરામખાંના હાથમાંથી રાજતંત્ર કેવી રીતે પડાવી લેવું, તેનો અકબરને વિચાર થઇ પડ્યો એક દિવસે તે શિકારનું બહાનું કાઢી પોતાની સાથે થોડા અનુચરો તથા સહચરોને લઈ, બહેરામખાંના હાથમાંથી મુક્ત થવા માટે આગ્રાની બહાર નીકળી પડ્યો પાછળથી તેણે બહેરામખાંને જણાવ્યું કે "દિલ્હી ખાતે મારી માતુશ્રીને ઠીક નહિ હોવાથી મારે દિલ્હી તરફ જવું પડે છે." માતુશ્રીની માંદગીનું તો એક બહાનુંજ હતું, માત્ર અકબર હરકોઇ પ્રકારે બહેરામખાંના હાથમાંથી છૂટો થવા માગતો હતો દિલ્હીના શહેરીઓએ તથા રાજપુરુષોએ અકબરનો ભારે આદરસત્કાર કર્યો દિલ્હીમાં આવ્યા પછી સમ્રાટ અકબરે એક ઘોષણાપત્ર બહાર પાડ્યું. તેમાં તેણે એવા ભાવનું જણાવ્યું કેઃ—" મોગલ સામ્રાજ્યનો સઘળો ભાર હવે હું મારા શિર ઉપર લઉં છું હવેથી કોઇએ મારી આજ્ઞાવિના રાજ્યમાં કોઇ પણ પ્રકારનો ફેરફાર કરવો નહિ" (ઇ૦ સ૦ ૧૫૬૦) ઘોષણાપત્રની એક નકલ બહેરામખાં ઉપર પણ મોકલવામાં આવી અને તેની સાથે એક જૂદો પત્ર લખી અકબરે અતિ વિનય અને સન્માનપૂર્વક જણાવ્યું કેઃ—" આજપર્યંત હું આપના વિશ્વાસ અને સાધુ સ્વભાવ ઉપર નિર્ભર રહી, સામ્રાજ્યની સઘળી જવાબદારીઓ આપના શિરે રાખી કેવળ આમોદ-પ્રમોદમાંજ મારૂં જીવન ગુજારતો હતો, પણ હવે હું રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવાને શક્તિમાન થયો છું આપ ઘણા વખતથી મક્કા જવાનું મને કહેતા આવ્યા છો, તો હવે આપે ખુશીથી નિશ્ચિતપણે મક્કા તરફ જવું અને આપના જીવનનો શેષ ભાગ શાંતિમાં પસાર કરવો, એવી મારી પ્રાર્થના છે. આપની જીવિકા નિર્વિઘ્નપણે ચાલી શકે તે માટે ભારતવર્ષમાં એક પરગણું આપને બક્ષીસરૂપે આપવામાં આવશે અને આપના નોકરો દર વર્ષે આપને તેની આવક મોકલ્યા કરશે"

મક્કે જવાનું બહાનું કહાડી બહેરામખાં આગ્રાની બહાર નીકળ્યો, પણ થોડે દૂર ગયા પછી પોતાને નિરાપદ માની સમ્રાટની વિરુદ્ધ બળવો ઉઠાવવાની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યો. પંજાબમાં જવાથી શીઘ્ર કાર્યસિદ્ધિ થશે એમ ધારી તે પંજાબ તરફ રવાના થયો. સમ્રાટ અકબર, બહેરામખાંનો આ દુષ્ટ પ્રપંચ આગળથીજ જાણી ગયો હતો, અને તેથી તેણે આગળથીજ પંજાબમાં સૈન્યનો બંદોબસ્ત કરી રાખ્યો હતો બહેરામખાં જેવો પંજાબની સીમામાં દાખલ થયો કે તુરતજ સમ્રાટના સૈન્યે તેને ઘેરી લીધો. બહેરામે નાસી છૂટવાનો ઘણો પ્રયત્ન

કર્યો, પણુ તે સમ્રાટના સૈન્યના હાથમાથી મુક્ત થઇ શક્યો નહિ અકબરે પોતાના સેનાપતિતરીકે મુનિમખા નામના સરદારની નિમણુક કરી હતી તે સેનાપતિએ કેટલાક સાહસી સહચરોને સાથે લઈ બહેરામખાનો પીછો પકડયો, અને થોડાજ વખતમા તેને કેદ કર્યો બહેરામખાએ કરોડો રૂપીઆ ખર્ચીને એક બહુજ કિમતી, મણિમુક્તામય તથા સુવર્ણજડિત પતાકા તૈયાર કરાવી હતી, તે અકબરના સેનાપતિએ પડાવી લીધી સમ્રાટની પાસે કેદીને હાજર કરવા, મુનિમખાએ રાજધાની તરફ પ્રયાણુ કર્યું સમ્રાટનુ હૃદય દયાથી પરિપૂર્ણ હતુ. તેને જ્યારે ખબર મળ્યા કે બહેરામખાને બદી કરવામા આવ્યો છે, ત્યારે તેણે તુરતજ રાજ્યના કેટલાક ઉચ્ચ અમલદારોને પજાબ તરફ મોકલ્યા અને બહેરામખાને સપૂર્ણ માનમરતબા સાથે પોતાની છાવણીમા લઇ આવવાનો હુકમ ફરમાવ્યો યથાસમયે બહેરામખા રાજધાનીમા પહોંચ્યો તેણે પોતાને જીવનદાન આપવા ઉઘાડે પગે અને ખુલ્લે માથે રાજસભામાં પ્રવેશ કર્યો અને રડતાં રડતાં સમ્રાટના ચરણે નમી પડયો. કરુણામય સમ્રાટ તેજ ક્ષણે પોતાના સિહાસન ઉપરથી ઉભો થયો અને આગળ વધીને બહેરામખાને સ્વહસ્તે ઉભો કર્યો, એટલુજ નહિ પણુ તેનો હાથ પકડીને પોતાની જમણી બાજુએ સિહાસન ઉપર બેસાડયો. ત્યારબાદ સમ્રાટે અતિ ગળગળા વિષાદમય કઠે સર્વ સભાસદોને જણાવ્યું કે — "ખાનખાના જો હજી પણુ સૈનિકજીવન ગાળવાની અભિલાષા રાખતા હોય તો હુ તેમને કાલ્પી અને ચન્દ્રિના પ્રદેશો આપવાને તૈયાર છુ જો તેઓ આ દરબારમાં હાજર રહેવા માગતા હોય તોપણુ હુ તેમા મારી સમતિ આપુ છુ. મારા ઉપર તેમણે અત્યાર સુધીમા જે અનેક ઉપકારો કર્યા છે, તે હુ કદાપિ ભૂલી જઇ શકુ તેમ નથી તેમના અપરાધોપ્રત્યે દયાની દૃષ્ટિથી જોવુ એ મારૂ મુખ્ય કર્તવ્ય છે તેઓ જો હવે પોતાના જીવનનો બાકીનો અંશ ઇશ્વરોપાસનામા વ્યતીત કરવા ઇચ્છતા હોય તો હુ તેમને યથાયોગ્ય સત્કારપૂર્વક મક્કે મોકલી આપવાને પણુ તૈયાર છુ" ખાનખાનાએ સમ્રાટની પાસેથી આટલી બધી દયાની આશા રાખી નહોતી તે સમ્રાટની દયાથી સપૂર્ણ પરાજિત થયો તેણે ઉભા થઇને સમ્રાટને નમન કરી અતિ વિનીતભાવે; જણાવ્યુ કે —"એકવાર સમ્રાટનો વિશ્વાસઘાત કર્યા પછી બીજીવાર તેમની સભામાં રહી વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરવો, એ અશક્ય છે મારી ભૂતકાળની રાજસેવાઓ બદલ મને જે દયા અને ક્ષમા આપવામાં આવી છે તેજ બસ છે હવે આલોકનું હિત સાધવા કરતાં પરલોકનું હિત સાધવુ એજ મારે માટે ઉચિત છે, માટે મને પુણ્યતીર્થ મક્કે જવાની અનુમતિ આપો, એજ મારી અતિમ પ્રાર્થના છે" સમ્રાટે બહેરામખાની વિનતિને સપૂર્ણ અનુમોદન આપ્યુ અને સન્માનસૂચક એક ઉત્કૃષ્ટ પોષાક ભેટ કર્યો; એટલુજ નહિ પણુ દરવર્ષે તેને ૫૦ હજાર રૂપીઆ મળે એવો બંદોબસ્ત કરી

આપી, તેમજ બીજું પણ પુષ્કળ દ્રવ્ય અર્પણ કરી તેને મક્કે રવાના કર્યો. અત્યારપૂર્વે બહેરામખાએ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી અનેક હિંદુઓના પ્રાણ લીધા હતા, છતાં એ પુણ્ય તેને મક્કાપર્યંત પહોંચવામાં સહાયરૂપ થવાને બદલે ઉલટું વિઘ્નરૂપ થઇ પડયું ! બહેરામખાએ અગાઉ એક પુરુષને મારી નાખ્યો હતો તેના પુત્રે પિતાના ખૂનનો બદલો લેવા માટે બહેરામખાનું ગુજરાતમાં ખૂન કર્યું. જેણે પોતાના દીર્ઘ જીવનમાં સેંકડો-સહસ્રો વ્યક્તિઓની હત્યા કરી હતી તેજ વ્યકિત આજે એક ઘાતક વ્યક્તિના હાથથી અચાનક મરણ પામી !

સમ્રાટે આ સમાચાર ભારે ખેદપૂર્વક સાંભળ્યા બહેરમખાના પુત્ર અબ્દુલરહીમને પોતાની દેખરેખ નીચે ઉછેરવાનું સમ્રાટે પોતે પોતાના હાથમાં લીધું. આ બાળક ઉત્તરાવસ્થામાં મોગલ સામ્રાજ્યના એક અલંકારરૂપ થઇ પડયો હતો. અબ્દુલરહીમે ફારસી, અરબી, તુર્કી તથા હિંદી ભાષામાં બહુ સારી કુશળતા પ્રાપ્ત કરી હતી કવિતરીકે પણ તે રાજસભામાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો સમ્રાટે પોતાની એક ધાત્રી કન્યા સાથે તેનો વિવાહ કરી આપ્યો હતો જૂદે જૂદે સમયે તેને ગુજરાત, જૌનપુર, મુલતાન તથા સિંધુ પ્રદેશના શાસનકર્તાતરીકે પણ નિમવામાં આવ્યો હતો પ્રથમ તેને " મિર્ઝાખા " તથા પાછળથી " ખાનેખાના " ની અતિ માનવતી પદવી આપવામાં આવી હતી છેવટે " વકીલ સલ્તનત " ની સર્વશ્રેષ્ઠ પદવી પ્રાપ્ત કરવાને પણ તે ભાગ્યશાળી થયો હતો તે એક અતિ સાહસી અને સુજ્ઞ સેનાપતિ હતો જો કે રાજા ટોડરમલ કરતાં પણ તે વધારે સુશિક્ષિત હતો, તોપણ તે રાજા ટોડરમલથી બીજે નંબરે સર્વપ્રધાન પુરુષ અને સેનાપતિ લેખાતો હતો તેનું હૃદય કરુણા અને ઉદારતાથી પૂર્ણ હતું સમ્રાટે અબ્દુલરહીમની પુત્રી સાથે પોતાના પુત્ર કુમાર દાનીઆલનો વિવાહ કર્યો હતો.

એ સમયે મોગલ સામ્રાજ્ય પંજાબ, ઉત્તર-પશ્ચિમ, અયોધ્યા, ગ્વાલિયર તથા અજમેરપર્યંત વિસ્તૃત થઇ ચૂકયું હતું

એજ સમયે ઈરાનના પાદશાહે સમ્રાટની પાસે એક દૂત મોકલ્યો. સમ્રાટ અકબરે તેનો બહુ આદરસત્કારપૂર્વક પોતાના રાજ્યમાં પ્રવેશ કરાવ્યો ત્યારબાદ તેને સાત લાખ સુવર્ણમુદ્રા, એક ઉત્કૃષ્ટ અશ્વ તથા સન્માનસૂચક એક બહુમૂલ્ય પોષાક અર્પણ કર્યો, તથા ઇરાનના પાદશાહ માટે અસંખ્ય ભેટો આપી; અને તેને પુન પોતાના દેશમાં પહોંચતો કર્યો અકબરના પિતાએ ઇરાનના પાદશાહ પાસેથી જે સહાયતા મેળવી હતી, તેનો બદલો સમ્રાટે આ પ્રમાણે વાળી આપ્યો.

અકબરરૂપી ચંદ્રની આસપાસથી હવે વાદળાઓ વિખરાઇ ગયા ! તે હવે પોતાની સ્વાભાવિક ઉજ્જવલ પ્રભાનો વિસ્તાર કરવા લાગ્યો !

पंचम अध्याय—भारतमां नवयुग*

"રાજા એ પ્રજાની ચઢતીપડતીનું સર્વોત્કૃષ્ટ કારણ છે ઈશ્વરપ્રત્યેની તેની વફાદારી તેના ન્યાયી અમલ અને સદ્ગુણની યોગ્ય કદરમા, તથા તેની પ્રજાની વફાદારી તેના પ્રત્યેના આજ્ઞાંકિતપણામા અને સ્તુતિમા પરિણામ પામવી જોઇએ" અકબર

અપૂર્વ શોભામય પ્રભાતની શરૂઆત થઇ ચૂકી છે મહાનગરી ફતેહપુરસિક્રી હજી નિદ્રાના ખોળામા અચેતનવત્ પડી છે રાજમાર્ગ ઉપર ક્યાંય મનુષ્યોનો કોલાહલ સભળાતો નથી માત્ર સ્ત્રીઓ હાથમાં સાવરણી લઇ ઘરના આંગણાઓ સાફસુફ કરી રહી છે કોઇ કોઇ સ્ત્રી પોતાની સખીને ગત રજનીસબધી પતિ-નિંદા કે પતિપ્રશસાના ઉદ્ગાર મૃદુ—મધુરભાવે સભળાવતી ઉભી છે અનેક ગૃહલક્ષ્મીઓ નીચે મસ્તકે પોતપોતાનાં નિત્યકાર્ય કરી રહી છે એટલામા તોપના ગભીર અવાજેથી નગરીની મહેલાતો કપી ઉઠી ! શાત નિદ્રામા પડેલાં મનુષ્યો જાણે કોઇ બોલાવતુ હોય કે તૈયાર થવાનુ સૂચવતુ હોય, તેમ શય્યામાથી શીઘ્ર ઉઠવા લાગ્યાં જે મહાનગરી અત્યાર સુધી જનશૂન્ય લાગતી હતી, તેજ નગરી જોતજોતામાં શબ્દમયી કોલાહલમયી બની ગઇ ! રાજપુરીના ઉચ્ચ આવાસોમાથી નોબતનુ મૃદુ—મધુર 'પ્રભાતગીત' સર્વત્ર પ્રસરવા લાગ્યુ ! ફેરીવાળાઓ મોટે સાદે બૂમો પાડી લોકોને પોતાનો માલ ખરીદવા આમત્રણ આપવા લાગ્યા દુકાનદારોએ પોતાની દુકાનો ઉઘાડી વિવિધ પદાર્થોનુ મનોહર પ્રદર્શન પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટિસન્મુખ ખુલ્લુ મૂકયુ વસ્તુની જરૂર ન હોય તેવાઓ પણ તેની આકર્ષકતાથી ખેચાઇ વિવિધ વસ્તુઓ ખરીદવા લાગ્યા શહેરના માનવતા નાગરિકો વિવિધ વસ્ત્રો અને શૃગારો સજી રાજદરબારમા જવાને બહાર નીકળ્યા. અનેક સુસજ્જિત અશ્વો તથા હાથીઓ, અનેક પુરુષો તથા રમણીઓ રાજદરબાર તરફ આતુરતાપૂર્વક ગમન કરવા લાગી સુદર વસ્ત્રાલકારોથી શોભતો ખુલ્લા પગવાળો નકીબ, પાછળની પાલખી ઉપર ઉભો રહી, અમીર—ઉમરાવની પદવીઓને બને તેટલા ઉંચા સ્વરે જાહેરાત આપતો અને પથિકોને રસ્તામાથી એક બાજુએ ખસી જવાનુ સૂચન કરતો, રાજ્યના અમીરો સાથે ચાલતો હતો તેની પાછળ વિવિધવર્ણની પુષ્પ-માળાઓ તથા લતાઓથી અલકૃત થયેલી પાલખીઓમાં બેઠેલા મનોહર વેષવાળા તથા લબા પેટવાળા અમીરઉમરાવો તાબૂલના રગથી પોતાના હોઠને રગ ચઢાવતા રાજદરબાર તરફ ગતિ કરી રહ્યા હતા. ગુલાબની સુગધથી સમસ્ત માર્ગ બહેકી રહ્યો હતો પાલખીઓની આસપાસ, સુદર વસ્ત્રાલકાર અને ખુલ્લા પગવાળા ચોપદારો હાથમાં રૂપાની પીકદાની લઇને તો કોઈ મયૂરપુચ્છદ્વારા પોતાના માલિકનાં

*આ દશ્ય અકબર ગાદીએ આવ્યા પછી અનેક વર્ષો પસાર થયા પછીનુ છે.

શરીર ઉપરથી માખીઓને ઉડાડતા મંદ મંદ ગતિએ પગલા ભરતા હતા. કોઇ ચોપદાર હાથમાં રૂપાની કે સુવર્ણની મોટી છડી લઇ નકીબ પોકારતો ચાલી રહ્યો છે, તો કોઇ વિશાળ કાળી ઢાલવડે શરીર ઢાંકી હાથમાં નગ્ન તલવાર લઇને પોતાના માલિકની પાસે ઉભો છે આ તલવાર ઉપર પડતાં બાલસૂર્યના કિરણો કોઇ અપૂર્વજ શોભા ધારણ કરે છે ! અમીરોની પાલખીઓને આવતી જોઇ રાહદારીઓ માર્ગમાંથી એક બાજુ ખસી જવા લાગ્યા કોઇ કોઇ મનોહર પાલખીની આગળ ડંકાનો ધ્વનિ થઇ રહ્યો છે ! કેટલીક પાલખીઓ પાસે સુંદર ધ્વજાઓ ઉડી રહી છે અને તે દ્વારા પાલખીમાં બેઠેલા અમીરનું પદગૌરવ વિસ્તારી રહી છે ! પાલખી ઉચકનારાઓ પણ શ્રમને ન્યૂન કરવા ભેગા સ્વરથી સંગીત ગાતા ગાતા ચાલી રહ્યા છે

આ કોણ છે ? આ રાજાએ જે તેજસ્વી અશ્વપર સ્વારી કરી છે, તે અશ્વ પણ પોતાને પરમ ભાગ્યવાન સમજી આનંદપૂર્વક નૃત્ય કરી રહ્યો છે ! એ કયો રાજા હશે ? સુવર્ણાલંકારવડે શોભતાં અને નકસીવાળા રક્ત વસ્ત્રો તેણે ધારણ કર્યા છે તેનો અશ્વ હરિણની માફક કાન ઉંચા કરી ઉન્મત્તપણે ચાલી રહ્યો છે રાજાના વિશાળ લલાટ ઉપર ચંદનતિલક સ્પષ્ટરૂપે પ્રતીત થઇ આવે છે તેનું વદનમંડળ તેના હૃદયના વીરત્વને સહસ્ર પ્રકારે સૂચવી રહ્યું છે કર્ણમાંના કિંમતી રત્નાલંકારો તથા મસ્તક ઉપરનો હીરાજડિત મુકુટ પ્રભાતના કિરણોથી ચકચકિત થઇ રહ્યો છે ગળામાં મુક્તામાળા ઝૂલી રહી છે તેનું ઉન્નત અને સુદૃઢ શરીર અત્યંત પ્રભાવશાળી જણાય છે તેની આગળ અને પાછળ બહુ અશ્વસેના પરમ ગૌરવપૂર્વક ચાલી રહી છે તે એક હિંદુ રાજા છે તેના જેવા અનેક હિંદુ રાજાઓ આજે એકબીજાની સ્પર્ધા કરતા દરબાર તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યા છે લોકો પણ પોતપોતાના કર્તવ્યોને અળગા મૂકી રાજાઓની સ્વારી જોવા આવીને ઉભાં રહ્યા છે ડોહડાહ્યા પ્રેક્ષકો પોતાને સંપૂર્ણ ખબર ન હોય તોપણ એક રાજાને બીજા રાજાનું નામ આપી પોતપોતાની અજ્ઞાનતાનું પ્રદર્શન કોઇ કોઇ જ્ઞાતાજનોની દૃષ્ટિને દર્શાવી રહ્યા છે

પાઠક ! ચાલો આપણે પણ આજે આ સર્વ સાથે રાજદરબારના દર્શન કરવા જઇએ વિશાળ દરબારે–આમ, સુંદર રીતે સુસજ્જીત કરાવવામાં આવ્યો છે સ્વચ્છ–શુભ્ર દીવાલોના અગ્રભાગ ઉપર અનેક પ્રકારની લતાઓ તથા પુષ્પવેલીઓ ચિતરવામાં આવી છે વિવિધ વર્ણના પુષ્પો તથા પત્રોનો તો કાંઇ સુમાર જ નથી ! સુગંધી દ્રવ્યોથી સમસ્ત દરબાર બહેક બહેક થઇ રહ્યો છે. ગૃહની મધ્યમાં પૂર્વ તરફ એક ઉચ્ચ અને મનોહર વેદી સ્થાપન કરવામાં આવી છે દરબારગૃહમાંથી તે વેદી ઉપર ચડવાનો એકકે માર્ગ નથી વેદીની મધ્યમાં નકસીની કોતરણીવાળું, સુશોભિત હાથીદાંતનું, સુવાસિત ચંદનનું સિંહાસન

આવેલું છે તેના ઉપર વિવિધ ભરતથી ભરેલી સુકોમળ મખમલની ગાદી તથા તકીયા વગેરે પડેલા છે સિંહાસન ઉપર સુવર્ણાલંકૃત રકતવર્ણું રાજછત્ર દીપી રહ્યું છે છત્રની કિનારી સાથે બાંધેલી મણિ–મુક્તાની ઘુઘરીઓ પવનની ગતિથી ડોલી રહી છે ઘુઘરીનો મધુર કોમળ સ્વર કેમ જાણે કે સમ્રાટનું યશોગાન કરી રહ્યો હોયની ! દરબારની દીવાલોમા ચોતરફ કાચના મોટા દર્પણો ગોઠવવામા આવ્યા છે સિંહાસનની બન્ને બાજુએ સુમનજીન વાયુ નાખનારાઓ માનપૂર્વક ગોઠવાઇ ગયા છે તેમના હાથમા રહેલા સુવર્ણના હાથાવાળાં ચામરો અતિ લહરીવડે મંદ મંદ ફરકી રહ્યા છે. આ અનુપમ શોભાયુકત ગૃહની મધ્યમા આવેલી અતુલ શોભામયી વદિકાનું દર્શન કરવાથી એમ લાગે છે, કે જાણે પુષ્પવાડીની મધ્યમા વિશાળ સૂર્યમુખી ફૂલ સંપૂર્ણ વિકસિત થઇને વિરાજતું હોયની !

વેદીની નીચે અપૂર્વ વેશવાળા ચોપદારો સોના–રૂપાની છડીઓ પકડી ઉભા રહ્યા છે તેઓની હાજરી પણ સભાની શોભા તથા ગંભીરતામાં વૃદ્ધિ કરે છે ચોપદારોની પછી કુમારો, તેમનાથી થોડે દૂર સમ્રાટના નવા હિંદુધર્માવલંબી મિત્રો, તેમની પાછળ હિંદુ નરપતિઓ તથા ત્યાર પછી અમીર–ઉમરાવો અને હિંદુ–મુસલમાન મુખ્યપુરુષો, પોતપોતાના નિર્દિષ્ટ સ્થાને ગોઠવાઇ ગયા છે અનેક પવિત્ર બ્રાહ્મણ પંડિતો પણ અકબરની અનંત પ્રશંસા સાંભળી સમ્રાટનાં દર્શન કરવા ઉત્સુકપણે રાહ જોતા બેસી રહ્યા છે કેટલાક બ્રાહ્મણ વેદધર્મનું મહાત્મ્ય વર્ણવવા તત્પર થઇ બેઠા છે સંખ્યાબંધ પોર્ટુગીઝ સાહેબો, સંખ્યાબંધ કવિઓ, અનેક સાહિત્યસેવકો, અનેક સંગીતશાસ્ત્રીઓ તથા અસંખ્ય વિદેશી વણિકો યથાસ્થાને શાંતિપૂર્વક બેસી ગયા છે આ દરબારમા હિંદુમુસલમાન એવો ભેદ લેશમાત્ર રહ્યો નથી જાતિને લીધેજ કોઇને વધારે અને કોઇને ન્યૂન માન મળે એવો ભેદભાવયુકત નિયમ રદ કરવામા આવ્યો છે સમ્રાટ પોતે હિંદુ રીતિ–નીતિનો અને હિંદુ વેષનો પક્ષપાત ધરાવતા હોવાથી અનેક મુસલમાન આગેવાનો પણ દાઢી મુડાવી નાખી મનોહર હિંદુવેષે સભામા હાજર થયા છે કોઇ કોઇ મોલવી સાહેબની લાંબી દાઢીના કેશ પવનના હાલવાથી જાણે કે "મારે પણ સ્થાનભ્રષ્ટ થવુ પડશે એવા ભયથી-ધ્રૂજી રહ્યા હોય તેમ જણાય છે" આજે આ મહાસભા હિંદુત્વની ભાવનાથી અતિ તેજસ્વી જણાય છે જાણે દેવસમાજ એકત્ર થઇ હોય અને તેમાં ઇન્દ્ર, ચન્દ્ર, વરુણ, વાયુ આદિ દેવતાઓ આવીને ઉપસ્થિત થયા હોયની ! એવી ભ્રાન્તિ ક્ષણભર જોનારને થઈ આવે તેમ છે સર્વ સભાસદોની પાછળ સંખ્યાબંધ સામાન્ય મનુષ્યો ઉભા રહ્યા છે પ્રત્યેક મનુષ્ય–પછી તે ગમે તે ધર્મ પાળતો હોય કે ગમે તે કુટુંબનો હોય તોપણ તે પોતાની ઇચ્છા થયેથી સમ્રાટના દરબારમા હાજર થઇ શકે છે સર્વનાં મુખકમળો આજે હર્ષથી પ્રફુલ્લ છે.

સમ્રાટનાં દર્શન કરવા સર્વ કોઇ પોતાનાં ચક્ષુઓને આમતેમ ફેરવી રહ્યા છે સર્વ કોઇ સમ્રાટના આગમનનીજ ઉત્કંઠા ધરતા બેઠા છે એવામાં નકીબે મોટા સાદે ઘોષણા કરી સભામાં બેઠેલા સજ્જનો સમજી ગયા કે હવે સમ્રાટને પધારવામાં વિલંબ નથી સઘળા માનપૂર્વક પોતપોતાના સ્થાને ઉભા થયા એક ક્ષણ પૂર્વે જે સ્થળ શબ્દમય જણાતું હતું તે સ્થળ હવે તદ્દન નીરવ બની ગયું સમ્રાટ સિંહાસનવાળી વેદિકાના પાછલા ભાગ પાસેના ઉચ્ચ દ્વાર આગળ હાજર થયા. પૂર્વાકાશમાં પૂર્ણચંદ્રનો ઉદય થયો હોય તેમ સભાગૃહમાં પ્રકાશના તરંગો વિસ્તર્યા અકબર પ્રતિદિન પ્રાતઃકાળે સ્નાન કરીને ઈશ્વરોપાસના, સૂર્યની આરાધના તથા સહસ્રનામનો પાઠ કરીને દરબારગૃહમાં હાજર થતો તેણે મૃદુ હાસ્યપૂર્વક સર્વ સભાજનોનું નમન બહુ માનપૂર્વક સ્વીકારીને તથા સામું નમન કરીને સર્વને પોતાના સ્થાને બેસવાની અનુમતિ આપી પછી પોતે યોગાસન વાળી સિંહાસન ઉપર વિરાજમાન થયો.

સમ્રાટનો ઉજ્જ્વળ શ્યામ વર્ણ, પ્રતિભાથી પ્રકાશતા ચક્ષુઓ, કાળી ભ્રમરો, પ્રશસ્ત લલાટ, હાસ્યવિકસિત જ્યોતિર્યુક્ત વદનમંડળ, એ સર્વ નિરખીને સઘળા સભાસદો ક્ષણવાર મુગ્ધ થયા મસ્તકે બ્રાહ્મણત્વ અને રાજત્વ સૂચવનારો મુકુટ, લલાટમાં ચંદનતિલક, અને દાઢી વગરનું હિંદુત્વસૂચક વદન જોઇ અનેક નૂતનપ્રેક્ષકો આશ્ચર્ય પણ પામ્યા ગુણના સમુદ્ર શ્રીરામચંદ્રના જેવા અકબરના પણ મોટા બાહુ જોઇને સામુદ્રિકો (રેખા ઉપરથી મનુષ્યનું ભવિષ્ય કથનારાઓ) મનમાં ને મનમાં સમ્રાટની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા એનું સુવિશાળ વક્ષસ્થળ, વીરત્વસૂચક શરીર અને મધુર હાસ્ય પૂર્વે કોઇએ કોઇ સમ્રાટમાં જોયું નહોતું અકબરે આડંબરવિહીન સાદો પોષાક પહેર્યો હતો બનતા સુધી તે ઘણુંજ સાદા વસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરતો તેના અંગ ઉપર સ્વચ્છ શ્વેત રેશમનું એક અંગરખું હતું, જેના ઉપર સ્થાને સ્થાને સુવર્ણની ઝીકથી રચેલી મક્ષિકાઓ પ્રતીત થતી હતી જાણે કે પરાગમાં મુગ્ધ બનેલા ભ્રમરો અકબરરૂપી કમળ ઉપર આશ્રય લેતા હોય અને અંગરખા ઉપર ઝૂકી રહેલી કંઠમાંની મોટી મુક્તામાળા પણ જાણે અંધકારની ખદ્યોતમાળાની મશ્કરી કરતી હોયની! એવો ભાસ થાય છે જમણા હાથની અનામિકા ઉપર આવી રહેલી હીરાની વીંટી પણ ઉજ્જ્વળ જ્યોતિ પ્રસારી રહી છે !

સમ્રાટે સ્વાભાવિક મધુર સ્વરે હાજર થયેલા સઘળા સભાસદોને આવકાર આપ્યો અને જેઓ આ રાજસભામાં પ્રેક્ષકતરીકે પ્રથમજ આવ્યા હતા, તેમની સાથે વાર્તાલાપનો આરંભ કર્યો સમ્રાટે નૂતન વ્યક્તિઓને " તમારા દેશમાં કેવી રીતિ-નીતિ છે, રાજ્યશાસન પદ્ધતિ કેવા પ્રકારની છે, " વગેરે પ્રકારના પ્રશ્નો સરળભાવે પૂછ્યા નવા નવા દેશોની રીતિ-નીતિ જાણવી અને ભિન્ન ભિન્ન દેશોની રહેણી-કહેણીથી પરિચિત થવું, તે અકબરનો નિત્યનો મુખ્ય અભ્યાસ

હતો, એમ કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી તેની પ્રશ્ન પૂછવાની ઢબ પણ એવા પ્રકારની હતી કે તેથી નવા આગતુકોને ઉત્સાહ તથા આનદ થયા વિના રહે નહિ. તેનામા અભિમાન કે ગર્વનો લેશ પણ નહિ જોવાથી નૂતન પ્રેક્ષકો સર્વ પ્રકારની હકીકત નિખાલસપણે સમ્રાટને નિવેદન કરતા વસ્તુતઃ અકબરમાં મધુરતાનુ કોઈ એવુ અદ્ભુત આકર્ષણ હતુ કે તેની પાસે એકવાર ગયા પછી અને તેની સાથે એકવાર વાર્તાલાપ કર્યા પછી કોઇને પણ આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતુ નહિ એટલુજ નહિ પણ તેને હમેશને માટે અકબર જેવા સમ્રાટની સેવામા રહેવાની પણ ભાવના થઈ આવતી

ત્યારબાદ સમ્રાટે અનેક પ્રકારનાં રાજકાર્યો હાથમાં લીધાં. છેલ્લા નિર્ણયને માટે જે કેસો મુલતવી રહ્યા હતા, તેનો નિષ્પક્ષપાતપણે તેણે ફેસલો કરવા માડ્યો અનેક ન્યાયપ્રાર્થીઓને ન્યાય આપી અને અનેક રકજનોને ઇચ્છિત સહાયતા આપી પોતાનુ નિત્યકર્મ સપૂર્ણ કર્યુ અનેક શતાબ્દીઓ પછી ધની અને દરિદ્ર, હિદુ અને મુસલમાન, એ સર્વને ધર્મના કે જાતિના ભેદભાવ વગર અદલ ઇન્સાફ મળતો જોઇ સર્વ પ્રજા સતુષ્ટ થાય એ સ્વભાવિકજ છે. મરુભૂમિની વેદનાઓથી કટાળી ગયેલો મનુષ્ય કુબેરની મનોહર પુષ્પવાડીમા પ્રવેશ કરી ત્યાનું રમણીય દ્દશ્ય જોઇને આનદમુગ્ધ થાય, તેવી રીતે લાબાકાળથી પીડા પામતા ભારતવાસીઓ, સમ્રાટ અકબર જેવા સર્વપ્રિય મહાન સમ્રાટને જોઇ આનદ પામે, એમાં પૂછવુજ શુ ? ક્રમે ક્રમે બપોરની નોબત રાજપ્રાસાદ ઉપર ગર્જી ઉઠી સભા બરખાસ્ત કરવાનો સમય આવી પહોચ્યો સમ્રાટે ધર્મચર્ચા માટે જે અનેક બ્રાહ્મણો, બૌદ્ધો, મુસલમાનો તથા ક્રિશ્ચીઅનોને બોલાવ્યા હતા, તેમને પોતાનુ આતિથ્ય સ્વીકારવાની પ્રાર્થના કરી, સાયકાળે એબાદતખાનામા હાજર થવાની વિનતિ કરી નવા ધર્માચાર્યોની આગતા–સ્વાગતા માટે પોતાના ખાસ અધિકારીઓને ભલામણ કરી અકબર સભામાંથી વિદાય થયો સભાસદો પણ પોત–પોતાના ગૃહ તરફ જવા રવાના થયા રાજદરબારમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી અકબરે પીડિત, દુખી અને દરિદ્ર મનુષ્યોની મુલાકાત લીધી દવાની જરૂર હોય તેમને દવા, ધનની જરૂર હોય તેમને ધન તથા આશ્રયની જરૂર હોય તેમને આશ્રય આપી રક મનુષ્યોની હૃદયની આશિષ લીધી ! દીન અને રક જનોની સેવા, એ પણ અકબરનુ એક મુખ્ય કર્તવ્ય હતુ ત્યારબાદ સમ્રાટે અત પુર તરફ પગલા કર્યા

હિદુ રાજા હિદુસૈન્યને લઇને અત પુરની રક્ષા કરે છે, અતઃપુરના બહારના દરવાજા પાસે કદાવર દેખાવના ખોજાઓ પોતાનો પ્રતાપ વિસ્તારે છે, અત પુરના અતભાગમા સાહસી રમણીઓ પહેરાનુ કાર્ય કરી રહી છે ! શહેનશાહના અત પુરમા પુરુષોને પ્રવેશ કરવાની સખત મનાઇ છે, પરતુ અમારા

જેવા નમ્ર લેખકોને માટે નિષેધ નથી અમે અમારા વાચકોને માટે એ અંતપુરનું વર્ણન આ સ્થળે આપીએ છીએ

અંતપુર અતિ સ્વચ્છ છે ધૂપની ગંધથી ચારે દિશા આમોદિત થઇ રહી છે વિવિધ વર્ણના સુંદર અને સુગંધી કુસુમો વૃક્ષે વૃક્ષે તથા વેલીએ વેલીએ ઝુલી રહ્યાં છે પ્રત્યેક ઓરડામા કુસુમની માળા, કુસુમના ગોટા તથા કુસુમના ઢગલાઓ યથાસ્થાને ગોઠવવામાં આવ્યા છે બીજા પણ અનેક જાતના સુંદર પદાર્થો, અનેક પ્રકારનાં સુગંધી દ્રવ્યો વિધિબદ્ધભાવે ગૃહશોભામાં અપૂર્વ વૃદ્ધિ કરી રહ્યા છે સમ્રાટને પોતાને વિવિધ સુંદર સુગંધી દ્રવ્યોનો બહુ શોખ હતો સુગંધી દ્રવ્યો ઉત્પન્ન કરનાર કારીગરોને તે ખાસ ઉત્તેજન આપતો અકબર પોતે પણ અનેક પ્રકારનાં સુગંધી અત્તરો તૈયાર કરવાની કળા જાણતો હતો વિવિધ સુંદર પક્ષીઓ પાંજરામા વિરાજી ગૃહને અલંકૃત કરી રહ્યાં છે સમ્રાટ આજે પ્રિયતમા મહિષી જોધબાઈના ભવનમાં આહાર કરવાના છે આહારમા લેવાની વસ્તુઓ અંતપુરની બહાર એક ખાસ મકાનમા તૈયાર કરવામા આવતી રસોડા–વિભાગમાં એક ખાસ વિશ્વાસુ અમાત્યની સમ્રાટ પોતે નિમણૂક કરતા તે અમાત્ય આહાર તૈયાર કર્યા પછી એકે એક વસ્તુની પોતે ખાઇને પરીક્ષા કરતો અને ત્યારપછી એ વસ્તુઓને સોના–રૂપાના થાળમા મૂકી, ઉપર રાતુ વસ્ત્ર આચ્છાદન કરી અને તેની ઉપર પોતાની સીલવાળી મહોર મારી અંતપુરમા સમ્રાટની પાસે મોકલી દેતો આહારના દ્રવ્યોની સાથે એક સૂચિપત્ર પણ લખેલુ રહેતુ આજે તેજ નિયમને અનુસરી ખાદ્ય સામગ્રી હાજર થઈ ગઇ છે સમ્રાટની સન્મુખ ઉક્ત પાત્રો ખુલ્લાં મૂકવામાં આવ્યાં પ્રથમ અંતપુરની દાસીઓએ તેમાંનો પ્રત્યેક પદાર્થ ચાખી જોયો આહારમાં કોઇએ ઝેર ભેળવ્યુ છે કે નહિ તેની કસોટી કરવા નિત્ય આ પ્રમાણે પરીક્ષા કરાવવામા આવતી ત્યાર બાદ સમ્રાટે ભોજનનો આરંભ કર્યો જોધબાઇના આનંદની આજે સીમા નહોતી. તેણી પણ બહુજ ઉત્સાહ અને આનંદપૂર્વક અકબરના પાત્રમા ખાદ્ય સામગ્રી પીરસવા લાગી જમતાં જમતાં અકબર અને રાણી જોધબાઇ વચ્ચે અનેક પ્રકારની ચર્ચાઓ થવા લાગી બને રાજા–રાણી આજે પરમ આનંદ અને શાંતિમાં હોય એમ સ્પષ્ટ જણાઇ આવતુ હતુ સમ્રાટની ખાતર નિત્ય બહુ કિંમતી આહાર–સામગ્રી તૈયાર થતી, એમ કહેવાની જરૂર નથી. આહાર કર્યા પછી અકબરે કેટલાંક મિષ્ટ ફળોનુ ભક્ષણ કર્યું તેને વિવિધ ફળોનો એટલો બધો શોખ હતો કે તે ખાસ કાબૂલ, કાશ્મીર અને ભારતના વિવિધ ભાગોમાથી સુસ્વાદુ ફળો મંગાવ્યા કરતો. ફળાહાર પછી બરફના જેવુ ગંગાજળનુ પાન કરી આહારવિધિ સંપૂર્ણ કરી અકબર બહુ મિતાહારી હતો ક્ષુધા હોય તે કરતાં તે ઓછુંજ જમતો અને તે પણ રાત અને દિવસમાં થઇને માત્ર એકજ વાર. આહાર કર્યા બાદ થોડીવાર વિશ્રામ કરવાની તેને ટેવ હતી, તેથી તેઓ શયનગૃહ તરફ

ગયાં અકબરને સૂવા દઇ આપણે પણ હવે અંતઃપુરમાંથી બહાર નીકળીશું

પ્રથમ આપણે જે નગરી જોઇ હતી, તેજ શું આ ફતેહપુર નગરી છે ? જો એમ હોય તો પેલી પ્રભાતની સુષમા અને પેલો પ્રભાતનો કલરવ ક્યાં ગયો ? અત્યારે આ નગરી જનશૂન્ય, નિરવ અને નીસ્તબ્ધ જણાય છે તેનું શું કારણ ? મધ્યાહ્ન થઇ ચૂક્યો છે, પ્રખર સૂર્યના કિરણો ચારે દિશામાં અગ્નિ વરસાવી રહ્યા છે, જાણે કોઇ “ મહેરબાન સાહેબ ” સ્વચ્છ ધોતીયું અને સ્વચ્છ શ્વેત કોટ પહેરીને રાજમાર્ગે ફરવા નીકળ્યા હોય, તેનો ક્ષણવાર ભાસ થઈ આવે છે ! મધ્યાહ્નને શરીર હોય એમ જણાતું નથી, પણ મુખ હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે ! મધ્યાહ્નના સંતપ્ત મુખ પાસે હાજર થવાનું કોઇ મનુષ્ય પ્રાણીથી આજે સાહસ થઇ શકતું નથી બાળકના જેવા સ્વભાવવાળો વાયુ પેલા મહેરબાન સાહેબ—મધ્યાહ્નના અહંકાર ઉપર રોષે ભરાઈ, મધ્યાહ્નનાં સ્વચ્છ—શુભ્ર વસ્ત્રો ઉપર ધૂળ ચડાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે ! મધ્યાહ્ન પોતાના ધવલ વસ્ત્રોને ધૂળવાળા થતા જોઇ ક્રોધથી બાળક પવન ઉપર બમણો અગ્નિ ફેંકે છે ! પવન પણ કાંઇ મધ્યાહ્નના તાપથી હારી જાય એમ નહોતું તે પણ મધ્યાહ્ન ઉપર મરણીયો થઇને ધસે છે. બંને મલ્લયુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, પરન્તુ કોઇ કોઇથી હારે એમ જણાતું નથી છેવટે તાપ તથા પવન એ ઉભય ધૂલારાશિપૂર્ણ શરીરે પૃથ્વી ઉપરથી ઉભા થાય છે, અને ધૂળ ખખેરતા આખા ગામમાં હોળૈયાની માફક ભમે છે ! પવન અને તાપની દુષ્ટતાને લીધે દુકાનદારો દુકાન બંધ કરીને પોતપોતાના આવાસમાં શાંતિથી ઉંઘે છે. સમસ્ત રાજમાર્ગ અત્યારે જનહીન, પ્રાણિહીન, તથા નિસ્તબ્ધવત્ પ્રતીત થાય છે. ગાયો અને ભેંસો પણ રસ્તામાં ભટકવાનું મૂકી દઇ વૃક્ષની છાયાતળે વાગોળતી બેઠી છે ! ચંચળ વાછરડાંઓ ગાયની પાસે સંપૂર્ણ શાંતિમાં સૂતાં છે વન્ય પશુઓ પણ એકાંત ગુફામાં તથા ગાઢ વનમાં સંતાઇ ગયાં છે પક્ષીઓ બિચારાં વૃક્ષનાં પાંદડા નીચે પોતાના શરીરને સંતાડી, વિષાદપૂર્ણવદને, અર્ધી આંખો મીચીને માળામાં બેસી રહ્યા છે માત્ર બે ચાર કાગડા તૃષાને લીધે કા કા કરી રહ્યા છે. કોઇ કોઇ સ્થળે બે ચાર પક્ષીઓ પિપાસાને લીધે પીડિત થઇ સરોવરનું ઉષ્ણ પાણી પીવા માટે નછૂટકે બહાર નીકળી પડયા છે અને મનુષ્યોના ભયને લીધે આમતેમ વ્યાકુળ દૃષ્ટિ કરી રહ્યા છે મધુમક્ષિકાઓએ પણ ગણગણ કરી હાસ્યરસ વિસ્તારવાનું માંડી વાળ્યું છે વૃક્ષ તથા લતાઓ પણ સૂર્યના તાપને લીધે મલિન બની ગઈ છે પુષ્પના છોડો પણ કરમાવા લાગ્યા છે ક્વચિત્ ક્વચિત્ જીર્ણ—શીર્ણ કૂતરાં આવા સમયમાં પણ હાંફતા હાંફતા બહાર ફરવા નીકળેલાં દૃષ્ટિએ પડે છે તેઓ અમો ભારતવાસીઓની પેઠે દુઃખના સમયમાં પણ આત્મકલહ કરવાનું ભૂલી જતા નથી ! આ પ્રમાણે ફતેહપુર—સીક્રી, સમ્રાટ અકબરના સમયમાં શાંતિપૂર્વક પોતાનો સમય પસાર કરી રહી છે આવા વર્ણનથી વાચકોને કદાચ

કટાળો આવશે, પણ અકબરના રાજત્વકાળની પરિસ્થિતિનો યથાર્થ ખ્યાલ આપવા માટે અમારે નિરુપાયે આ વર્ણનમા ઉતરવુ પડયુ છે

ધીમે ધીમે મધ્યાહ્નકાળ પસાર થઇ જતા તેનુ સ્થાન સધ્યાએ લેવા માડયુ. રાજપ્રાસાદોના ઉચ્ચ શિખરેથી નોબતો ગર્જવા લાગી અૅરેબીયન નાઇટસમાં એક એવી વાર્તા છે કે એક રાક્ષસના મંત્રબળથી મૃતપ્રાય નગરી પુન ચેતનવાળી બની જતી તેજ પ્રમાણે આ નગરી કે જે બપોરના સમયે મૃતવત ભાસતી હતી, તે સાયકાળે પુન: સજીવિત થયેલી જણાવા લાગી જે રાજમાર્ગ ઉપર અત્યારપર્યંત ભાગ્યેજ કોઇ મનુષ્ય દષ્ટિગોચર થતો, તે રાજમાર્ગ હવે મનુષ્યોના ટોળાવડે ઉભરાઇ જવા લાગ્યો દુકાનદારોએ દુકાનના નીચલા ભાગમાં પોતાની દ્રવ્ય–સામગ્રી ખુલી મૂકી દીધી કોઇ કોઇ દુકાનના બીજે દાદરે નગરનારીઓ બારીમાં બેસી વિવિધ શૃગારોની ટાપટીપ કરી રાહદારીઓને પોતાનુ રૂપ દર્શાવવા લાગી મૂઢ ધનિકોમાનો કોઇ કોઇ એ જાળમા સપડાવા લાગ્યો અનેક વિલાસી પુરુષો જાગપર્યંત લાબાં પહેરણો પહેરી માથાના, મૂછના અને દાઢીના વાળ સમારી વદનમડળને તેલથી ચકચકિત કરી, મુખમાં તામ્બૂલ, કાનમાં અત્તરનાં પુમડાં, તેમજ મસ્તક ઉપર ટોપી કે પાઘડી નાખી, હાથમાંની છડીને ડોલાવતા ડોલાવતા, ઉપર બીજા માળની બારીમા દષ્ટિફેકતા ચાલવા લાગ્યા દષ્ટિ ઉપર રાખીને ચાલતા જતાં અનેક મનુષ્યો પરસ્પર અથડાવા લાગ્યા કોઇ કોઇ તો સખત ટક્કર લાગવાથી ધરણી ઉપર પણ ઢળવા લાગ્યા જાણે કે ધરણી માતા પોતાના કુસતાનોને ચેતવવા ઠોકર મારતી હોયને ! પથિકોને પડતા અને અથડાતા જોઇ દુકાનદારો હોહા કરી ઉચ્ચ સ્વરે હસવા લાગ્યા શરમાએલા વિલાસીઓ પૃથ્વી માર્ગ આપે તો હવે સમાઇ જવુ, એમ ધારી મૂગે મોએ જલદી પસાર થવા લાગ્યા મતલબ કે આ મહાનગરી પુન: પ્રભાતની શોભાનો વિસ્તાર કરવા લાગી

સમ્રાટ અકબરને આપણે અતઃપુરમાં સુતો રાખી શહેરની સહેલ કરવા નીકળી પડયા છીએ, પણ હવે આપણે પાછુ ફરવુ જોઇએ, કારણ કે અકબરને ઉઠયાને ઘણો વખત પસાર થઇ ગયો છે તે અત્યાર પૂર્વે કમારનોએ પોતાના ખાસદરબારમાં પ્રવેશ કરી ચૂકયો છે સમ્રાટ પોતાના પ્રધાન સચિવ અબુલફઝલ, રાજસ્વસચિવ (કર અથવા વેરાખાતાનો પ્રધાન) રાજા ટોડરમલ, બન્ધુવર રાજા બીરબલ તથા ફૈઝી, મહાવીર રાજા માનસિહ વગેરેની સાથે રાજ્યસબધી વિચારો અને વ્યવસ્થાઓ કરવામા તલ્લીન થઇ ગયો છે અકબર અંત કરણપૂર્વક હિદુઓને ચાહતો હતો હિદુઓ પ્રતિ તે બહુ વિશ્વાસ અને માનની દષ્ટિથી જોતો હતો. તેણે અનેક હિન્દુઓને પોતાના રાજ્યમા ઉચ્ચ અધિકાર ઉપર નિયુક્ત કર્યા હતા હિદુઓ માટે તેને એટલી બધી લાગણી હતી કે પોતાના સુવિશાળ સામ્રાજ્યના અતુલ અલકારરૂપ અને અપૂર્વ અવલબનરૂપ જો કોઇ હોય તો તે હિદુઓજ છે, એમ

તે ઘણીવાર દર્શાવી આપતો. મોગલ સામ્રાજ્યને અકબરે હિંદુ-મુસલમાનના સંમિલિત સામ્રાજ્યમાં ફેરવી નાખ્યું હતું રાજકાર્યોની પૂર્ણાહુતિ થયા પછી સમ્રાટે, પોતાના બન્ધુઓની સાથે હાસ્ય-વિનોદની કથાઓ કરવા માંડી તે જેવો ઉદ્યોગી હતો તેવોજ આનંદી પણ હતો કવચિત્ કવચિત્ રાજકાર્યની સમાપ્તિ થયા બાદ તે અનેક પ્રકારની રમત-ગમતમાં પણ પ્રવૃત્ત થતો

સંધ્યાકાળે સમ્રાટ પોતે ઇશ્વરોપાસના તથા પ્રદીપપૂજા માટે પોતાના આવાસમાં પધાર્યા ઇશ્વરની ઉપાસના તથા પ્રદીપની પૂજા, એ અકબરનું નિત્યકર્મ હતું, એ વાત અમે આગળ જણાવી ગયા છીએ. નિત્યકર્મ સંપૂર્ણ કર્યા પછી સમ્રાટ ધર્મચર્ચા માટે એબાદતખાનામાં પધાર્યા આ ઐતિહાસિક ગૃહ કેવળ ધર્માલોચના માટેજ તૈયાર કરાવવામાં આવ્યું હતું ત્યાં સાયંકાળે અનેક બ્રાહ્મણ પંડિતો, બાદ્ધ વિદ્વાનો, પાદરીઓ, મુસલમાનો વગેરે આવતા અને ધર્મસંબંધી ચર્ચાઓ થતી. સમ્રાટ અકબર એ ધર્મચર્ચા બહુજ શાંત અને ગંભીરભાવે શ્રવણ કરતો. કોઇ કોઇ વાર આ ગૃહમાં વેદ, મહાભારત તથા રામાયણ આદિ વિવિધ પવિત્ર ગ્રંથોની વ્યાખ્યા તથા આલોચના પણ થતી ત્યાર બાદ ગંભીર રાત્રિ વેળાએ તાનસેન વગેરે સુપ્રસિદ્ધ સંગીતશાસ્ત્રીઓ સંગીતાલાપ શરૂ કરતા સમ્રાટ અકબર હિંદુ કિંવા મુસલમાન મિત્રોની સાથે એક સ્થાને બેસી એકજ પાત્રમાંથી સંગીતરૂપી અમૃતનું પાન કરતો રજનીના છેલ્લા પ્રહરે પુનઃ નોબતો વાગવા માંડતી, છેવટે રજનીના પ્રાય અવસાનકાળે સમ્રાટે અંતઃપુરમાં ગમન કર્યું સમ્રાટ અંતઃપુરમાં બહુજ અલ્પ કાળ રહેતા હતા-સ્ત્રી સહવાસ નહિવત્ રાખતા હતા, એમ કહીએ તોપણ ચાલે ભારતભૂમિ અકબર જેવા સુપુત્રને ખોળામાં લઇ સુખ-શાંતિથી નિદ્રાધીન થઈ.

રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધા પછી ભારતના કલ્યાણાર્થે સમ્રાટ અકબર ભગીરથ પ્રયત્ન કરતો હતો. દિવસ અને રાત સ્વદેશની ઉન્નતિ સિવાય બીજો વિચાર તેના મગજમાં પ્રવેશી શકતો નહિ. આમોદ-વિનોદ માટે મુકરર કરેલા સમય કરતાં લેશ પણ વિશેષ સમય તે જવા દેતો નહિ. યૂરોપના પ્રવાસીઓએ ભારતવર્ષમાં આવ્યા પછી અકબરની રાજનીતિનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરીને લખ્યું છે કે— "અકબર માત્ર ત્રણ કલાકથી વધારે નિદ્રા લેતો નહિ" તેનો પ્રધાન અમાત્ય અબુલફઝલ લખે છે કે:—"સમ્રાટ, ટાઢ કે તડકા પ્રતિ દષ્ટિ નહિ કરતાં, જે સમયે સાધારણ જનસમાજ નિદ્રાધીન રહેતો તે સમયે પોતે જાગૃત થતો, અને રાજ્યના કલ્યાણસંબંધી વિચારો તથા પ્રયત્નો કરતો" અકબરને આરામ કરતાં પરિશ્રમ બહુ પ્રિય હતો સમ્રાટનાં કાર્યો પણ આ વાતનું પ્રમાણ આપી રહ્યાં છે તે સમયે અસંખ્ય રાજા-રજવાડાઓ, અસંખ્ય જાતિઓ અને ધર્મો તથા વિભિન્ન ભાષાઓ અને સ્વાર્થોના મહા સંઘર્ષણદ્વારા ભારતવર્ષ અવનતિના ઉંડા

સાગરમાં તણુાતો જતો હતો સમ્રાટ અકબર ભારતની અધોગતિ અટકાવવા છાતી ઠોકીને તેમજ ઉભય બાહુ પ્રસારીને ઉત્સાહપૂર્વક ભારતવર્ષની સન્મુખ ઉભો રહ્યો. અકબરના સામર્થ્યપ્રતાપે ભારતની અધોગતિનું નિવારણ થયુ પઠાણોએ પ્રવર્તાવેલા યથેચ્છાચારરૂપી અંધકારમાંથી પ્રજાનો ઉદ્ધાર થયો ભારતવર્ષે પુન ઉન્નતિના શિખરે પહોંચવા ગતિ કરવા માંડી અકબરે હિંદુ અને મુસલમાન ઉભયને સ્વદેશહિતના પવિત્ર કાર્યમા સહાયતા આપવાનું નિમંત્રણ કર્યું અકબરના નિમંત્રણને માન આપી અનેક ભારતસતાનો બહાર આવ્યા જે હિંદુઓ અત્યાર પૂર્વે છિન્નભિન્ન થઇ જઇને ઉન્નતિની આશા અને શ્રદ્ધા ત્યજી દઇ દૂર અંધકારમા જડવત્ બેસી રહ્યા હતા, જે હિંદુઓ કંગાળભાવે બેસી રહી મુસલમાન પ્રજાની ચડતી જોઇ ઇર્ષ્યાને લીધે હૃદયમા બળી મરતા હતા અને જેઓ પોતાના સ્વદેશમાંજ વિદેશીઓની સત્તાતળે ભિક્ષુક જેવા બની બેઠા હતા, તેજ હિંદુઓ અંધકારમયી રજની વીતી ગયેલી જોઇને મુસલમાનોનુ નેતૃત્વ સ્વીકારી, હિંદુકુશ પર્વતથી લઇને બ્રહ્મપુત્રાપર્યંત પોતાના ગૌરવનો પુન વિસ્તાર કરવા લાગ્યા હવે હિંદુઓ અને મુસલમાનો સમ્રાટ અકબરે દર્શાવેલા માર્ગે મૈત્રી, સહૃદયતા અને પ્રેમપૂર્વક ચાલવા લાગ્યા. એટલુંજ નહિ પણ બન્ને પ્રજાઓ સાથે મળીને ભારતના અતીત ગૌરવને પુન પ્રાપ્ત કરવા અંતઃકરણપૂર્વક પ્રયત્નો કરવા લાગી અકબરે પ્રથમથીજ બહુ સારી રીતે જાણી લીધુ હતું કે આ ભારતવર્ષરૂપી સરોવર ઉપર હિંદુ અને મુસલમાનો માત્ર સેવળની માફક ઉપલા ભાગમાંજ ક્રીડા કરી રહ્યા છે. જોકે આથી સરોવર કિંચિત્ સુંદર જણાય છે, પણ તેથી ભારતવર્ષરૂપી સરોવરની કેટલી પાયમાલી થાય છે, તે તેઓ સમજી શકતા નથી. સેવાળ જેવી રીતે પવનનો સહેજમાત્ર ઝપાટો લાગવાથી વિખરાઇ જાય છે, અને સરોવરમા આડીઅવળી ફેલાઈ જાય છે, તેવી રીતે આ હિંદુ-મુસલમાનો પણ પરદેશી રાજાનો એકમાત્ર ફટકો લાગતાજ નષ્ટ થયા વિના રહેશે નહિ હવે જ્યારે ભારતવર્ષ હિંદુઓ અને મુસલમાનોનુ ઉભયનુ આવાસસ્થળ બની ગયુ છે, તો પછી એક અન્ય જાતિને નષ્ટ કરી શકે, કિંવા એક જાતિ અપર જાતિને દેશસીમાની બહાર કરી શકે, એવી આશા રાખવી નિષ્ફળ છે, છતાં જો બન્ને જાતિઓ નિરંતર વિવાદ અને કલેશ કર્યાજ કરશે તો ઉભયનુ શૌર્ય અને વીર્ય નાશ પામ્યા વિના રહેશે નહિ. આત્મદ્રોહથી ભારતવર્ષની સમસ્ત શક્તિ ભસ્મીભૂત બની જશે અને ભવિષ્યમાં તે ગમે તેવાના ચરણમાં મસ્તક નમાવી દીનવત્ ઉભુ રહેશે ઓગણીસમા સૈકાના યૂરોપીય મુખ્ય રાજનૈતિકોએ કહ્યું છે કે—"જે દેશમાં ભિન્ન ભિન્ન રાજાઓ, ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ, ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો અને ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓ હોય તે દેશ કદિ પણ એકત્ર થઇ શકે નહિ, કોઇ પણ રીતે તે દેશ એકતાના સૂત્રથી બંધાય નહિ." સોળમી શતાબ્દીના મધ્યભાગમાં—ઘોર અંધકારમય ભારતીય યુગમાં, જે એક અન-

શ્વર સમ્રાટ દિલ્હીની ગાદીએ વિરાજતો હતો, તેણે પોતાની અસાધારણ પ્રતિભાના બળથી ઉક્ત સત્ય શોધી કાઢયું હતું એટલાજ માટે સમસ્ત ભારતવર્ષને એકછત્રતળે લાવી, સ્થાયી શાંતિ સ્થાપન કરવાનો, સમાનતા અને સ્વતંત્રતાના હક્કો આપવાનો અને એક ધર્મ તથા ભ્રાતૃભાવદ્વારા ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓને એકત્રિત કરવાનો તેણે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો, એમ આપણે જોઇ શકીએ છીએ અકબરની રાજ્યવિસ્તારસબંધી નીતિ, શાસનનીતિ, ધર્મનીતિ તથા સમાજનીતિ ઇત્યાદિ સમસ્ત કાર્યો એકમાત્ર સ્વદેશહિતૈષિતાની વૃત્તિમાથીજ ઉદ્ભવતાં હતાં

આ સ્થળે કોઇને એવી શકા થશે કે જેણે અનેક પ્રદેશોની સ્વાધીનતા ઉપર ત્રાપ મારી છે, તે રાજા વળી સ્વદેશહિતૈષી કેવી રીતે હોઇ શકે ? એક સમાજ અથવા એક જાતિને તૈયાર કરતી વેળા અનેક વ્યક્તિગત અધિકારોનો કિંવા અનેક સ્વાર્થોનો ભોગ આપવો પડે છે જો વ્યક્તિગત સ્વાર્થનુ બલિદાન આપવામાં ન આવે તો એક સમાજ કે એક પ્રજા કદિ પણ તૈયાર થાય નહિ ત્યાગ સ્વીકાર્યા વિના કોઇ પણ કાળે ઐક્ય કિંવા સપ થઇ શકે નહિ સ્વાર્થની આહુતિ આપ્યા વિના દેશહિતનો યજ્ઞ સપૂર્ણ ફળપ્રદ થાય નહિ ઘાંસમાં તૃણ એકત્ર કરીને એક રસી બનાવવાથીજ તે તૃણ બળવાન બની શકશે, પણ એથી પ્રત્યેક તૃણની લબાઇ ન્યૂન થયા વિના રહેશે નહિ, એ ખાસ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે પ્રત્યેક તૃણ જો પોતાની દીર્ઘતાનો થોડો ઘણો ભોગ ન આપે તો તે રસીના આકારમાં બળવાન રૂપ ધારણ કરી શકે નહિ વ્યક્તિભાવે વિચાર કરતા સ્વદેશહિતની ખાતર ભોગ આપવો પડવામા ખોટ જેવુ બેશક જણાશેજ, પરતુ વ્યક્તિગત સ્વાર્થીભાવને તિલાંજલિ આપી પ્રજાકીય હિતની દષ્ટિથી જોશો તો તમને અકબરના સામ્રાજ્યમા અનેક પ્રજાકીય શુભ કાર્યો પ્રત્યક્ષ થયા વિના નહિજ રહે, એમ અમે ખાત્રીપૂર્વક કહીએ છીએ અલબત્ત, અકબરના સામ્રાજ્ય સમયે પ્રત્યેક પ્રદેશને થોડો ઘણો ભોગ આપવો પડયો હતો અને તેથી વ્યક્તિગત ભાવે પ્રત્યેકને થોડુ-ઘણુ સહન કરવુ પડયુ હતું, પણ અકબરની ઉદાર રાજનીતિના પ્રતાપે પ્રજાકીય કલ્યાણનાં કેટલાં બીજો વવાયા હતાં, તેનો કોઇ તોલ કરી શકો તેમ છો ? " અગ્રેજ પ્રજાએ બળથી કે કુશળતાથી સમસ્ત ભારતવર્ષને એકછત્રમાં ન આણ્યો હોત તોપણ અનેક વિષયમાં આપણે આપણું હિત સાધી શકયા હોત" એ વાત એક ક્ષણવારને માટે કદિ માની લઇએ તોપણ એટલુ તો સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથીજ કે અગ્રેજોએ જો આ દેશનુ રાજતત્ર પોતાના હાથમાં ન લીધુ હોત તો ભારતવર્ષની સાધારણ ઉન્નતિમા પગલે પગલે અતરાય નડયા વિના રહેત નહિ અગ્રેજી ભાષાના પ્રતાપે, પાશ્ચાત્ય જગતની સ્વદેશહિતૈષિતાનો વિજળીક પ્રવાહ જો આ વિશાળ દેશમાં ન આવ્યો હોત અને પ્રત્યેક વ્યક્તિની નસમાં જો એની અસર ન થઈ હોત તો આજે આપણે આ અપૂર્વ નવીન

ભારતવર્ષની જાગૃતિ જોવાને કદિ પણ ભાગ્યશાળી થઇ શકત નહિ અને ભારતની વિભિન્ન જાતિઓ એકતા અને બંધુતાના સૂત્રથી બંધાઇ શકત નહિ, તેમજ સમસ્ત ભારતવાસીઓ એકજ વિચાર, એકજ પ્રયત્ન અને એકજ લક્ષપૂર્વક જે એક મહામાર્ગે આજે ગતિ કરી રહ્યા છે તેમ બની શકત નહિ. અકબર જો લોહી વહેવડાવ્યા વિના સમસ્ત જાતિઓને એકછત્રીભૂત કરી શકે કિંવા તેમને સંમિલિત કરી શકે એમ હોત અને છતા તેણે જો પોતાની તલવારનો ઉપયોગ કર્યો હોત તો તે નિંદાપાત્ર ગણાત એમાં શંકા નથી, પરંતુ તેને માટે તલવારનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય ઉદ્દેશસિદ્ધિનો બીજો એક પણ ઉપાય નહોતો અન્ય પ્રજાના દષ્ટાંતો જોઇ તથા સાંભળીને ભવિષ્યનો માર્ગ નિર્ધારી શકે એવી જાતિ હજી એશીઆ જેવા મહાદેશમા જન્મી નથી × પરવીતી સાંભળીને જો હિંદી પ્રજા સાવચેત બનવાનુ શીખી હોત તો અનેક દષ્ટાંતો આમ નિષ્ફળ જાત નહિ સુપ્રસિદ્ધ માલેસન સાહેબે લખ્યુ છે કે—" અકબરે પોતાની શક્તિને અખંડિત રાખવા માટેજ બરાબર વીસ વર્ષપર્યંત યુદ્ધ કર્યું હતુ જો તે શાંતભાવે બેસી રહ્યો હોત તો તેના ઉપર હલ્લો આવ્યા વિના રહેત નહિ લાંબા કાળનો અનુભવ તથા વર્તમાન દૈનિક ઘટનાઓ આ એક વાત સિદ્ધ કરે છે કે ભારતવર્ષમા જો આંતરિક શાંતિનો અને સુખનો પ્રચાર કરવો હોય તો સમગ્ર ભારતમાં એક સર્વપ્રધાન મહાન શક્તિની પ્રથમ સ્થાપના કરવી જોઈએ એક રાજાની અધીનતા નીચે સમસ્ત પ્રજાને એકત્ર કરવી, એ સમ્રાટ્ અકબરનું લક્ષ હતું " એક લેખકે લખ્યુ છે કે—" અકબરે નાનાં નાનાં રાજ્યો તાબે કરી તથા એક વિશાળ સામ્રાજ્ય તૈયાર કરી, તેદ્વારા ભારતવર્ષની અશાંતિ તથા અરાજકતા દૂર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો તેનો પવિત્ર સંકલ્પ જોતા આપણે તેના કાર્યની કોઇ પણ રીતે નિંદા કરી શકીએ તેમ નથી " સમ્રાટોના દિગ્વિજયો પ્રત્યેક દેશમાં પ્રત્યેક કાળે આવકાર-દાયક લેખાય છે એ દષ્ટિએ પણ આપણે અકબરની કાર્યાવલીને અનુમોદન આપીએ તો તે અસ્થાને નથી ગમે તેમ હો, પરંતુ એટલુ તો નિર્વિવાદ છે કે અકબરે પોતાથી બન્યુ ત્યાંસુધી યુદ્ધ કે વિવાદ કર્યા વિના જૂદા જૂદા પ્રદેશો પોતાની સત્તા નીચે લાવવાનો પ્રત્યેક પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને જ્યારે તેમાં તે ફળીભૂત ન થતો ત્યારેજ તે નછૂટકે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થતો હતો જ્યારે કોઈ પણ જિતાયલો પ્રદેશ અકબરની અધીનતા સ્વીકારતો ત્યારે અકબર સહૃદયભાવે તેની સાથે સંધિ કરતો, એટલુજ નહિ પણ તે પ્રદેશના રાજાને પોતાના અતિ ઉચ્ચ રાજ્યકાર્યમાં પણ નિયુક્ત કરતો અને તે જિતાયલો પ્રદેશ દિનદિન ઉન્નતિ કરી શકે એવી વ્યવસ્થા કરતો પોતાને આધીન થયેલા દેશોની પ્રગતિ માટે અકબરે જે જે પ્રયત્નો કર્યા હતા, તે ખરેખર ઇતિહાસમા અપૂર્વભાવે પ્રકાશિત થઇ રહ્યા

×મૂળ બંગાળી ગ્રંથ લખાયા પછી જાપાને તેવુ દષ્ટાંત પૂરૂં પાડ્યુ છે મં'ત્રી સ૦સા૦

છે. વિભિન્ન દેશો એકજ લક્ષ પ્રતિ ગતિ કરે અને ભારતીય ઉન્નતિનો મહાન ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય એજ માત્ર અકબરની એક સાધના હતી

સમ્રાટે ' સુન્નીઓ 'ના જુલમમાંથી ' શીઆઓ 'ને મુક્ત કરાવ્યા હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચેનો ભેદભાવ દૂર થાય અને હિંદુઓનુ દુઃખ દૂર થાય તે માટે તેણે ઉપરાઉપરિ હુકમો બહાર પાડવા માંડયા. ઘણા દિવસોથી હિંદુ પ્રજાને શિરે યાત્રાવેરો નામનો એક કર નાખવામા આવ્યો હતો, કે જે કોઇ હિંદુ યાત્રાએ નીકળે તેણે આ કર ભર્યા પછીજ ડગલુ ભરવુ એવો રાજ્યનો પ્રથમ હુકમ હતો રાજ્યના અમલદારો આ કરની આવકમાથી યાત્રીઓની સુખ–સગવડ સાચવતા કે તેમનુ રક્ષણ કરતા, એમ કોઇએ સમજવુ નહિ, મુસલમાન રાજાઓ હિંદુ અને હિંદુઓ-ના તીર્થો પ્રતિ અતિશય તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોતા હતા, તે દર્શાવવા માટેજ ઉક્ત કર નાખવામા આવ્યો હતો સમ્રાટ અકબરે ખુલ્લી રીતે જણાવ્યુ કે –" જો કે આ કર કુસંસ્કારોને લીધેજ હિંદુપ્રજા ઉપર નાખવામા આવ્યો છે, પણ હિંદુઓ જ્યારે તીર્થયાત્રાને પરમ ધર્મકર્તવ્યરૂપ લેખે છે તો પછી તેમાં કોઇ પણ રીતે વિઘ્ન નાખવુ એ ઉચિત નથી " અકબરે રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમા લીધા પછી આઠમે વર્ષે ઉક્ત કર રદ્દ કર્યો હતો અને નવમે વર્ષે 'જજીઆ' નામનો ત્રાસદાયક વેરો પણ માફ કરવામાં આવ્યો હતો અબુલફઝલે લખ્યુ છે કે – " યાત્રાવેરો અને જજીઆવેરો, એ દ્વારા સમ્રાટને દર વર્ષે કરોડો રૂપીઆની આવક થતી સર્વ કોઇને પોતપોતાની વિવેકબુદ્ધિ પ્રમાણે ધર્મ પાળવાના સમાન અધિકાર હોવાથી કોઇએ ધર્મની ખાતર કોઇની ઉપર જુલમ કરવો નહિ," એવો ઉદાર અને સહૃદયતાપૂર્ણ આદેશ અકબરે સર્વત્ર પ્રચાર કરી દીધો હતો નીતિ કે ધર્મનો ભેદ રાખ્યા વિના અકબર ગુણોનુ યથાયોગ્ય સન્માન કરતો, તેમને ઉત્તેજન આપતો અને તેમની મુશ્કેલીઓ દૂર કરતો દેશમાં સર્વત્ર જ્ઞાનનો ફેલાવો થાય તે માટે તેણે અનેક ઉપાયો અજમાવ્યા હતા. સામાન્ય જનસમાજની કેવી રીતે ઉન્નતિ થાય, એજ વિચાર તેના મનમા મુખ્યભાવે ઘોળાયા કરતો હતો સમ્રાટે દ્રવ્યનો લોભ કદાપિ કર્યો નથી સ્વજાતિનો પક્ષપાત કર્યા વિના યોગ્ય લાગે ત્યાં ત્યાં ધનનો પુષ્કળ વ્યય કરવામાં તે કદિ પણ પાછી પાની કરતો નહિ. હિંદુસ્થાન કેવી રીતે ગૌરવપૂર્ણ થાય, કેવી રીતે મહાશક્તિશાળી થાય, કેવી રીતે વિશાળ સામ્રાજ્યરૂપે તે પરિણમે, એજ માત્ર તેનુ લક્ષ્ય, સાધના અને તપસ્યા હતી પૃથ્વીની સમસ્ત શક્તિઓની સામે અવિચળપણે ટકી રહે એવુ સામ્રાજ્ય ભાર-તમા દઢીભૂત થયેલુ જોવાની અકબરને ઉત્કટ ઇચ્છા હતી; એટલાજ માટે તે યુક્તિદેવીને આગળ કરી, જમણો હાથ હિંદુભાઇઓને ખભે, તથા ડાબો હાથ મુસલમાન બંધુઓને ખભે, શ્રદ્ધાપૂર્વક મૂકી આગળ વધવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. મહામંદિરનો માર્ગ જો કે બહુ વિકટ તેમજ કંટકમય હતો, છતાં તેણે આનંદ,

ઉત્સાહ અને સહૃદયતાપૂર્વક તે તરફ ગતિ કરવા માંડી.

षष्ठ अध्याय–जौनपुर-विद्रोह

" જે વસ્તુ બીજા દેશોના ડાહ્યા માણસોએ ગ્રહણ કરેલી હોય તેનો માત્ર આપણે ત્યાંના પુસ્તકોમાં ઉલ્લેખ ન હોય તેથીજ આપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ, નહિ તો આપણે ઉન્નતિ કેવી રીતે સાધી શકીશું ?" અકબર

સમ્રાટે હવે વિશાળ ભારતવર્ષને પોતાના રાજછત્ર નીચે લાવવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો તેણે માળવા પ્રદેશ ઉપર વિજય મેળવવા આદમને રવાના કર્યો માળવાની રાજધાની ઉજ્જયિની નગરી એક કાળે ગગનસ્પર્શી અટારીઓ તથા હિંદુ રાજાઓની અપૂર્વ કીર્તિવડે અલંકૃત હતી, એ વાત ઇતિહાસના વાચકોને પુન: કહેવાની જરૂર પડે તેમ નથી. ઉજ્જયિનીમાં મહાકાળેશ્વરનું એક ગગનસ્પર્શી મંદિર હતું તેની આસપાસનો ગઢ સો હાથ જેટલો ઉંચો હતો અને તેમાં અસંખ્ય દેવ–દેવીઓની તેમજ મહારાજા વિક્રમાદિત્યની મૂર્તિ વિરાજતી હતી ફિરિસ્તાએ લખ્યું છે કે " ત્રણસે વર્ષના સતત્ પરિશ્રમ અને અનંત ધનવ્યયના અંતે આ મનોહર મંદિર સંપૂર્ણ થયું હતું " ઈ૦ સ૦ ૧૨૭૨ માં દીલ્હીના પઠાણ રાજાઓએ આ મંદિરનો ધ્વંસ કરી ઉજ્જયિની નગરીને શ્મશાન જેવી બનાવી મૂકી હતી, છતાં ઈ૦ સ૦ ૧૩ માં સૈકાના શેષ ભાગપર્યંત હિંદુઓ આ પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતા હતા ઉજ્જયિનીનો છેલ્લો હિંદુ રાજા મુસલમાનના પંજામાંથી મુક્ત થવા, કોઇ પાસેના હિંદુ રાજા સાથે મળી ન જતાં, ઉલટો ગુજરાતના હિંદુ રાજા સાથે સંગ્રામ કરવાને તત્પર થયો ! આવી રીતે આત્મકલહનું પરિણામ એ આવ્યું કે માળવાની હિંદુશક્તિ છેક નિર્બળ થઇ અને હિંદુ રાજ્ય સંપૂર્ણ પરાજિત થયું માળવાની આવી દુર્દશા જોઇને તે સમયના દિલ્હીશ્વર –અલાઉદીને ઈ૦ સ૦ ના ૧૪ મા સૈકાના આરંભકાળે, તે સમસ્ત પ્રદેશ અનાયાસે પોતાના પઠાણસામ્રાજ્યમાં ભેળવી દીધો. ઉજ્જયિની આ પ્રમાણે પઠાણ–સામ્રાજ્યમાં મળી ગઇ હતી તોપણ તેની ચારે તરફ પ્રબળ હિંદુ રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા તેઓને કશી સહાનુભૂતિ કે અનુકંપા ઉત્પન્ન થઇ નહિ. ઉજ્જયિનીના રાજાની જેવી દશા થઈ છે તેવીજ દશા ભવિષ્યમાં આપણી પણ થશે, એમ ધારી હિંદુઓ દુ:ખના સમયમાં પણ એકત્ર થઇ શક્યા નહિ. આ અસાવધાનતાનું ફળ એ આવ્યું કે ધીરે ધીરે પ્રત્યેક હિંદુરાજ્ય હિંદુની સત્તામાંથી છૂટું થવા લાગ્યું જે પ્રદેશના સિંહાસન ઉપર એક દિવસ મહાબળશાળી મહારાજા વિક્રમાદિત્ય બેઠા હતા, જે પ્રદેશની રાજધાનીતરીકે ઉજ્જયિનીનું યશોગાન સર્વત્ર થઇ રહ્યું હતું, કાલિદાસ જેવા મહા કવિઓએ જે રાજસિંહાસન પાસે આશ્રય લીધો હતો,

તે પ્રદેશ, તે નગરી અને તે સિંહાસન, પઠાણુરાજ બાજબહાદુરે જોત-જોતામાં –રમતની પેઠે કબજે કરી લીધું હતું અકબરના સેનાપતિ આદમે, ઉક્ત પઠાણુ-રાજને પરાજિત કરી ત્યાંથી હાંકી કહાડયો અને તેનું રાજ્ય તથા ધનસંપત્તિ સર્વ પોતાના કબજામાં લીધું

પઠાણુ રાજાને એક રૂપવતી નામે રાણી હતી, તેના રૂપલાવણ્યમાં આદમ મુગ્ધ થયો. આ રાણી જેવી રૂપવતી હતી તેવીજ ગુણવતી, તેવીજ કવિ અને સંગીતનિપુણ હતી કોઇ ઇતિહાસલેખક એમ પણ જણાવે છે કે તેણીના જેવી રૂપલાવણ્યસંપન્ન તથા ગુણવતી રમણી તે પ્રદેશમાં બીજી એક પણ નહોતી અગ્નિની શોભા જોઇને પતંગ દેહનું ભાન ભૂલી જાય છે તેવીજ રીતે આદમ આ રમણીનું રૂપ-લાવણ્ય જોઇને દિઙ્મૂઢ બની ગયો. આદમના હાથમાંથી છટકવાનો હવે એક પણ ઇલાજ નથી એમ વિચારી, તે રમણીએ અન્ય સમયે પધારવાની આદમને વિનંતિ કરી આદમે તે વિનંતિને માન આપ્યું. નિર્દિષ્ટ સમયે આદમ રૂપવતી પાસે હાજર થયો તેણે જોયું તો તે વખતે રાણી રૂપવતી સર્વોત્તમ વસ્ત્રો તથા અલંકારો પહેરી સમસ્ત અંગ ઉપર સુખડનું લેપન કરી પોતાના રૂપ-સૌંદર્યમાં સેંકડોગણી વૃદ્ધિ કરતી, તાજા ખીલેલા મનોહર કમળની માફક પોતાની શય્યા ઉપર શાંતભાવે સુતી હતી આદમે તેને ઉઠાડવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે કેમે કરતાં ઉઠી નહિ તપાસ કરતા જણાવ્યું કે તે આદમના આ-ગમન પહેલાજ વિષપાન કરી, ક્યારનીએ અમરધામમાં પહોંચી ચૂકી હતી. સુખ-મય જીવનને તિલાંજલિ આપી સતી નારીઓ કેવી રીતે પોતાનું સતીત્વ જાળવી રાખે છે, તેનું દૃષ્ટાંત બેસાડવા રૂપવતી આત્મહત્યા કરી સદાને માટે મુક્ત થઇ ચૂકી હતી

એક અબળાના શાપમાંથી આદમ પોતાની આત્મરક્ષા કરી શક્યો નહિ. સતી નારીઓને નિષ્કારણ પજવવાથી જે પરિણામ આવે તેજ પરિણામ આદમ સંબંધે પણ આવ્યું આદમની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિએ એક અન્ય દુર્બુદ્ધિને જન્મ આપ્યો, અર્થાત્ તેને માળવા પ્રદેશની રાજધાનીમાંથી જે રત્નભંડાર મળી આવ્યો હતો, તેનો પોતેજ ઉપભોગ કરવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો અને એક સ્વતંત્ર રાજાની માફક રાજ્યશાસન ચલાવવા માંડ્યું સમ્રાટ અકબર આવા સરદારોથી એકદમ છેતરાઇ જાય તેમ નહોતું. અકબરને જેવા સમાચાર મળ્યા કે આદમ ઉજ્જયિનીનો સ્વતંત્ર રાજા બની બેઠો છે કે તુરતજ તે આદમની પાસે ગયો અને તેને ત્યાંથી દૂર કરી આગ્રા ખાતે મોકલી દીધો આદમ આથી ગુસ્સે થયો હતો. તેને લાગ્યું કે મને આવી રીતે દૂર કરવામાં આ વૃદ્ધ મંત્રીજ મુખ્ય કારણભૂત છે, તેથી તે એક રાત્રે વૃદ્ધ મંત્રીના મહેલમાં ગયો અને તે રાજપ્રા-સાદમાંજ તેનું ખૂન કર્યું.

વૃદ્ધ મંત્રીનું ખૂન થતાંજ આગણામાં શોરબકોર થઈ રહ્યો, જે સાંભળીને

અકબર હાથમાં તલવાર લઈ ત્યા આવી પહોચ્યો તેને આ દૃશ્ય જોઇને અતિશય દુઃખ થયુ. વૃદ્ધ મંત્રીના શરીરમાથી રૂધિરની ધારા વહી રહી હતી અને સમસ્ત મંત્રણાભવન લોહીલુહાણ થઈ રહ્યું હતુ. આદમ પણ હજી ત્યાજ હતો અકબરે પ્રવેશ કર્યો કે તે તુરત તેની સામે ધસ્યો અને એક હાથે તલવાર ઉગામી બીજા હાથથી દઢપણે અકબરનો હાથ પકડયો, અકબરે એક બળવાન આચકો મારી આદમના પંજામાંથી પોતાનો હાથ ખેચી લીધો અને તેજ ક્ષણે એક લાત મારી તેને પૃથ્વી ઉપર ફેકી દીધો. ત્યાર પછી આદમે, સંપૂર્ણ હકીકત સમ્રાટને કહી. સમ્રાટ આ દૃશ્ય જોઇને એટલો ઉશ્કેરાઇ ગયો હતો કે તેણે આદમને મારી નાખવાનો હુકમ ફરમાવી દીધો રાજ્યના નોકરો તેને પકડી કિલ્લાના ઉચ્ચ શિખરે લઇ ગયા અને ત્યાથી ધક્કો મારી નીચે ફેકી દીવો એક હતભાગી, પાપિષ્ટ અને સતી સ્ત્રી ઉપર જુલમ ગુજારનાર દુષ્ટાત્માના જીવનનો આ પ્રકારે અંત આવ્યો આદમની માતા સમ્રાટની એક ધાત્રી (ધવડાવનારી) હતી સમ્રાટ પોતાની માતા પ્રત્યે જેટલી શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવ ધરાવતો હતો, તેટલીજ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ તે આ ધાત્રી – માતા પ્રત્યે પણ રાખતો હતો. તેણીએ સમ્રાટની પાસે જઈ ક્ષમા અને દયાની યાચના કરી. ગમે તેવા આત્મીય અને સગા–સંબંધીને પણ ન્યાયની ખાતર અકબર શિક્ષા કરી શકે છે, એવી તેણીએ પૂર્વે કલ્પના પણ કરી નહોતી જનની-સમાન ધાત્રીને અકબરે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દીધુ કે—" આદમને ક્ષમા આપી શકાય કે નહિ તે વિષે મે સંપૂર્ણ વિચાર કરી જોયો છે તેનો અપરાધ બહુજ ગંભીર હોઇને તે કોઇ રીતે ક્ષંતવ્ય ગણી શકાય તેમ નાહ હોવાથીજ મારે તેને પ્રાણદંડની શિક્ષા ફરમાવવી પડી છે " પુત્રના મૃત્યુથી શોકમગ્ન થયેલી માતાએ તે પછી માત્ર ૪૦ દિવસે પ્રાણત્યાગ કર્યો. સમ્રાટને આ ધાત્રીના મૃત્યુથી બહુ દુઃખ થયું તેના શબને સમાધિસ્થ કરવા માટે લઇ જવા સમયે અકબરે પોતે પણ તે સાથે થોડે દૂર સુધી જઇને મૃત ધાત્રી પ્રત્યેનુ સન્માન પ્રદર્શિત કર્યું હતુ, અને દિલ્હીમા આદમની સમાધિ પાસેજ તેની માતાની સમાધિ પણ નિર્માણ કરાવી હતી, તથા એ સમાધિ ઉપર એક મનોહર મંદિર બધાવી પોતાની શ્રદ્ધા અને ભક્તિનો જનસમાજને પરિચય આપ્યો હતો વૃદ્ધ મંત્રીના ખૂનમા બીજા પણ કેટલાકોનો હાથ હતો; પરંતુ અકબરે તેમને ક્ષમા આપી છોડી દીધા હતા.

સમ્રાટ અકબર એક દિવસે શિકાર કરીને પોતાના પ્રાસાદમા પાછો ફરતો હતો, એટલામા કોઇ એક દુષ્ટાત્માએ તેના ગળામા તીક્ષ્ણ બાણ માર્યું ! સમ્રાટના એક મુખ્ય મુસલમાન અમલદારે પોતાના એક નોકરદ્વારા આ પ્રમાણે કરાવવાનો પ્રપંચ કરી રાખ્યો હતો બાણ ફેકનારને અકબરના નોકરોએ તુરતજ જોયો અને તેને મારી નાખ્યો; પણ અકબર તે તરફ લક્ષ આપ્યા વિના પોતાના હાથે ગળામાંનું તીર ખેચી કાઢી રાજપ્રાસાદમાં પહોચી ગયો. એ તીર ફેકનાર

કાણુ હતો અને કોની ઉશ્કેરણીથી એ કામ થયુ હતું, તે સબધી કશીજ તપાસ એ પછી તેણે કરી નહિ ।

સમ્રાટની માતા મરિયમ માખાનીને એક ભાઇ હતો તેનો સ્વભાવ તથા વર્તન બહુજ ખરાબ હતુ તેની સ્ત્રી સાથે તેને બિલકુલ બનતુ નહિ હોવાથી ઘણીવાર કલેશ થતો. એક સમયે સમ્રાટે પોતે મામાને ત્યા જઇ કેટલીક શિખામણ આપીને તેમનો કલેશ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરતુ અકબરને જોતાની સાથેજ તેનો મામો ક્રોધાધ થઇ ગયો સમ્રાટનુ હૃદય કેટલુ મહાન છે અને તે કેવા પવિત્ર વિચારથી પોતાને ત્યાં આવે છે, તે વાત મૂર્ખ મામો સમજી શકયો નહિ તેણે તેજ ક્ષણે પોતાની સ્ત્રીનુ ખૂન કરી એ લોહીવાળો તીક્ષ્ણ છરો સમ્રાટની તરફ ફેંકયો સદ્ભાગ્યે તુરતજ દેહરક્ષકોએ હાથમાં તલવાર લઇ ધસી આવીને સમ્રાટની રક્ષા કરી સમ્રાટે સ્ત્રીહત્યાના અપરાધ બદલ પોતાના મામાને પ્રાણદડની આજ્ઞા ફરમાવી. હતભાગ્ય મામાને યમુનાના જળમા ફેંકી દીધો પણ તે મર્યો નાહ છેવટે તેને બન્દિવાન કરી ગ્વાલીઅર ખાતે મોકલી દેવામા આવ્યો, જ્યા તે ગાંડો થઇ જઇને થોડાજ સમયમાં મરણ પામ્યો

જેણે એક દિવસે વિધર્મી અને પરમ શત્રુ હેમુનો શિરચ્છેદ કરવાની કેમે કરતાં સમતિ આપી નહોતી તેજ સમ્રાટે પોતાના ધાત્રીપુત્રને તથા સગા મામાને પ્રાણદડની ભયકર શિક્ષા કરવામા લેશ પણ સકોચ કર્યો નહિ । આથી સમસ્ત પ્રજા સમજી ગઇ કે નવીન સમ્રાટની પાસે કોઈ પણ પ્રકારની લાગવગ ફાવે તેમ નથી અને ગભીર ગુન્હા બદલ કોઇ પણ રીતે ક્ષમા મળી શકે તેમ નથી.

આદમની પછી સેનાપતિ અબ્દુલખાને માળવ—પ્રદેશ ઉપર અધિકાર જમાવવા માટે સમ્રાટે રવાના કર્યો (ઇ૦ સ૦ ૧૫૬૧) તે સમયના ઉજ્જયિનીના પઠાણુ રાજા બાજબહાદુરની અકબરે રાજ્યના એક ઉચ્ચ અમલદાર તરીકે નિમણૂક કરી અબ્દુલખાંએ એક વર્ષદરમિયાન કેટલોક પ્રદેશ હસ્તગત કર્યો, પણ પોતે સમ્રાટનો એક નોકર છે, એ વાત ભૂલી જઇને જાણે પોતેજ એક મહાન રાજા હોય એવી રીતે વર્તવા લાગ્યો. સમ્રાટ અકબરના જાણવામા આ વાત આવતાંજ તે હાથીના શિકારે જવાને બહાને રાજધાનીમાથી બહાર નીકળીને એકાએક ઉજ્જયિનીમા હાજર થયો અબ્દુલખા ત્યાંથી નાસી ગયો અને આસપાસના પ્રદેશમા ગુપ્ત રીતે યુદ્ધની તૈયારી કવા લાગ્યો સમ્રાટે તેના ઉપર પોતાના એક અમાત્ય સાથે તેના સમસ્ત અપરાધો બદલ અભયદાન આપવાનુ કહેણુ મોકલ્યુ, પણ તેનુ કાંઇ સતોષકારક પરિણામ આવ્યુ નહિ થોડાજ સમયમા સમ્રાટ અને અબ્દુલખાં વચ્ચે યુદ્ધ થયુ. અબ્દુલખાં પરાજિત થયો અને રણક્ષેત્રમાંથી નાસી જઇને ખાનેજમા અલીકુલીખા સાથે મળી ગયો અલીકુલીખા એ વેળા સમ્રાટના પ્રતિનિધિરૂપે જૌનપુરની રાજ્યવ્યવસ્થા કરતો હતો. ઉકત બને મુસલમાન રાજાઓએ

મળી જઇને અને બીજા પણ અનેક મુસલમાનોને પોતાના પક્ષમાં મેળવીને તેમણે વિદ્રોહનો વાવટો ફરકાવવા માંડયો. અલીકુલીખા તથા અબ્દુલખા, એ ઉભય ઉસબક સપ્રદાયના અનુયાયી હતા; એટલા માટે કેટલાક ઐતિહાસિકો, ઉક્ત વિદ્રોહને જાનપુરવિદ્રોહ કિંવા ઉસબકવિદ્રોહના નામથી પણ ઓળખાવે છે. સમ્રાટે પોતે વિદ્રોહીઓની સામે જઇ વિદ્રોહ શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે જોનપુર ઉપર અધિકાર મેળવ્યો. આથી અલીકુલીખાં બહુજ નિરાશ થયો અને સમ્રાટના પ્રધાન અમાત્ય ખાનેખાના મુનિમખાંના શરણે જઇ ક્ષમા માગી સમ્રાટની પાસે પોતાની જનની તથા કાકાને મોકલી, તેમજ અનેક હાથીઓ ઉપહાર તરીકે રવાના કરી સમ્રાટ સમક્ષ પણ ક્ષમાને માટે પ્રાર્થના કરી. અલી-કુલીખાનો કાકો ખુલ્લે મસ્તકે ગળામા તલવાર ઝુલતી રાખી સમ્રાટની પાસે હાજર થયો અને પોતાના ભત્રીજાને એક વાર ક્ષમા આપવાની યાચના કરી. સમ્રાટે કહ્યુ કે –" મને ક્ષમા આપવામાં કશી હરકત નથી, પણ ક્ષમા મેળવ્યા પછી તેઓ પુન વિશ્વાસનો ભગ કર્યા વિના રહેશે નહિ, એમ હુ તમને આગળ-થીજ કહી રાખુ છુ " મુનિમખાએ તે વેળા સમ્રાટને પૂછ્યુ કે –" પણ તેમની જાગીરનુ શુ કરવુ ધાર્યું છે ? " સમ્રાટે ઉત્તર આપ્યો કે, " જ્યારે તેમના અપરાધો બદલ આપણે તેમને ક્ષમા આપીએ છીએ તો પછી તેમની જાગીરો ઉપર ત્રાપ મારવાનો આપણને શુ અધિકાર છે ?" સમ્રાટની આવી દયાવૃત્તિ જોઇ પ્રત્યેકને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યુ

સમ્રાટે પોતાને દયાપૂર્વક ક્ષમા બક્ષી છે, એમ અલીકુલીખાના સાંભળવામા આવ્યું તેજ સમયે તેને એવા સમાચાર મળ્યા કે વિદ્રોહીઓની મોટી સખ્યાએ અયોધ્યામાં સમ્રાટની સેનાનો નાશ કર્યો છે અને પોતાનો પક્ષ ધીમે ધીમે બળવાન થતો જાય છે મોહક આશાએ અલીકુલીખાંને દિઙ્મૂઢ બનાવી દીધો. તેની માનસિક દૃષ્ટિ સન્મુખ સ્વતત્ર રાજાનુ ઉચ્ચ અને મનોહર સિહાસન ખડુ થયુ ! તે બોલી ઉઠયો કે –"પ્રયત્નથી શુ ન થાય ?" પુન અલીકુલીખાંએ ભયકર રૂપ ધારણ કર્યું અને પુન. જૌનપુર તથા ગાઝીપુર ઉપર પોતાના બાહુબળથી અધિકાર મેળવ્યો. સમ્રાટ આ સમાચાર સાભળતાંની સાથેજ પોતે જાતે યુદ્ધને માટે રવાના થયો અલીકુલીખાંને પુન નિરાશ થવુ પડયુ. તે પોતાની જીવનરક્ષા માટે પુનઃ સમ્રાટના ચરણમાં અતિ વિનીતભાવે નમી પડયો. સમ્રાટના હૃદયમા દયાનો અભાવ નહોતો, એ વાત આપણે અનેકવાર પૂર્વે જાણી ચૂકયા છીએ તેણે અપરાધની ક્ષમા આપવામા પ્રથમવાર તો સંકોચ નહોતોજ કર્યો, પણ બીજીવાર પણ તે ક્ષમા આપી શકયો ! આવી સહૃદયતા અને આવી ઉદારતા આપણે અન્ય કોઇ સમ્રાટમાં કદાપિ જોઇ શકીશું ?

ત્યારબાદ સમ્રાટે લાહોર તરફ પ્રયાણ કર્યું. સમ્રાટની ગેરહાજરીમાં, "હવે

આપણે ફાવી શકીશું " એમ ધારી અલીકુલીખાએ ત્રીજીવાર પણ વિદ્રોહની હોળી સળગાવી ! સમ્રાટને આ સમાચાર મળ્યા કે તુરતજ તે પાછો આગ્રાખાતે આવ્યો અને શત્રુને યથોચિત શિક્ષા કરવા પોતે જાતે કૂચ કરી અલીકુલીખા સમ્રાટની સામે થવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ તે ગંગાની બીજી બાજુએ એક સહીસલામત સ્થાન શોધી કહાડી ત્યાં છાવણી નાખીને પડયો રહ્યો તેણે વિચાર કર્યો કે આ ભયંકર નદી ઉતરીને સમ્રાટ આ તરફ આવશે નહિ, તેથી તે કોઇ પણ પ્રકારના ઉદ્વેગ વિના, પૂર્વનું દુઃખ તથા ચિંતા ભૂલી જઇ સુરાપાનની મોજ માણવા લાગ્યો !

આ તરફ સમ્રાટ પોતે વિઘ્ન કે પ્રતિકૂળતાની લેશ માત્ર પરવા નહિ કરતાં, નિદ્રા અને ખાનપાનનો ત્યાગ કરી ચોવીસે ચોવીસ કલાક શત્રુની પાછળ સિંહની માફક ભમવા લાગ્યો એક દિવસ હજી સંધ્યાને થોડી વાર હતી તે સમયે શત્રુના નિવાસસ્થાન સંબંધી સમ્રાટને બાતમી મળી એક ક્ષણનો પણ વિલંબ નહિ કરતાં તત્કાળ તે પોતાની સાથે ૧૦૦૦-૧૫૦૦ સૈનિકોની અતિ સાહસિક સેનાને લઇને ગંગામા કૂદી પડયો તે કાળે મોટે ભાગે સૈનિકો હાથી ઉપર બેસીને નદી ઓળંગતા હતા અકબરે તથા તેના સૈનિકોએ પણ આ વખતે તેમજ કર્યું. રાત્રિના સમયે શત્રુ ઉપર હુમલો લઇ જવો એ યોગ્ય નથી એમ ધારી સમ્રાટે સમસ્ત રાત્રિ ગંગાની સામે પાર જંગલમાં અતિ ગુપ્તપણે પસાર કરી પ્રભાતનો સૂર્ય પ્રકાશે તે પૂર્વેજ અકબરનું સૈન્ય તૈયાર થઇ ગયું અને પરમ પરાક્રમપૂર્વક શત્રુના સૈન્યને ઘેરી લીધું મોગલસેના આ વખતે ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ ગઇ હતી અને ત્રણે તરફથી શત્રુના સૈન્યનો સંહાર કરવા માંડયો હતો સમ્રાટ અકબર એક હાથી ઉપર બેસીને સૈન્યના મધ્ય ભાગમા રહી લશ્કરની વ્યવસ્થા કરતો હતો. ધીમે ધીમે યુદ્ધે બહુજ ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું વિદ્રોહીઓ (બળવાખોરો) એ મરણીયા થઇને બાદશાહી સેનાનો નાશ કરવા માંડયો બન્ને સૈન્યે એવું અપરિમિત બળ અને પરાક્રમ દાખવવા માડયુ કે કયો પક્ષ જીતશે એ સમજાય તેમ રહ્યું નહિ સમ્રાટ આ કટોકટીના પ્રસંગે હાથી ઉપરથી નીચે ઉતરી પડયો તેણે એક અતિ તેજસ્વી અશ્વ ઉપર સ્વારી કરીને રણક્ષેત્રની મધ્યમાં અતિ વેગપૂર્વક ઘુમવા માંડયું તે પોતાના બળ, વીર્ય તથા સાહસવડે પોતાના સૈનિકોને પુનઃ પુનઃ ઉશ્કેરવા લાગ્યો મોગલસેના ખુદ સમ્રાટને રણક્ષેત્રમાં ઘુમતો નિરખી, પ્રાણની પણ પરવા કર્યા વિના, અપૂર્વ પરાક્રમવડે શત્રુના સૈનિકોનો સંહાર કરવા લાગી સમસ્ત મોગલસેના કે જે અત્યારસુધી નિસ્તેજવત્ જણાતી હતી તે હવે એક ક્ષણમાત્રમા પરમ ઉત્સાહી બની જઇને એકસરખા બળથી આગળ વધવા લાગી શત્રુઓની સેના પણ કોઈ રીતે પાછી હઠે તેવી નહોતી અકબરની પાસે હાથીનું એક સૈન્ય હતું

તે પણ આ યુદ્ધમાં ઉતરી ચૂક્યુ હતુ બન્ને પક્ષો જે વેળા એકસરખા ઉત્સાહથી લડી રહ્યા હતા, તે વેળા અકસ્માત કોણ જાણે ક્યાથી એક તીર સુસવાટા મારતુ વિદ્રોહીઓની સેનામા ધસી આવ્યુ અને અલીકુલીખાના અંગમા ખુંચી ગયુ ! તીર બહુ તીક્ષ્ણ હતુ, પણ અલીકુલીખાં છેક નિર્બળ નહોતો તેણે તે તીરને સ્વહસ્તે ખેચી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરતુ તે નીકળે તે પહેલાંજ એક બીજા એવાજ તીક્ષ્ણ તીરે આવીને અલીકુલીખાના અશ્વનુ વિરાટ અગ ભેદી નાખ્યુ અશ્વ આ તીરની વેદનાથી ગભરાયો અને અલીકુલીખાને પૃથ્વી ઉપર ફેકી દઈ ત્યાંથી નાસી ગયો ! અલીકુલીખાંને ભૂતળ ઉપર પડેલો જોતાજ અકબરના એક ગજસૈનિકે શત્રુને હાથીના પગનીચે કચરી નાખ્યો અને એ રીતે એક વિદ્રોહી આગેવાનને સસારમાંથી સદાને માટે રવાના કરી દીધો અલીકુલીખાં મરાયો એટલે તો પછી તેનુ સૈન્ય સમરાગણમા ઉભુજ શાનુ રહે ! એશીઆનુ સૈન્ય કેવળ સેનાપતિના હિતાર્થેજ યુદ્ધ કરવા બહાર પડે છે ! પોતાનો સેનાપતિ મરાયો એમ જાણતાજ એશીઆવાસી સૈન્ય યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી નાસવા લાગે છે આ પ્રસગે પણ તેમજ બન્યુ અલીકુલીખા પડયો કે તુરતજ તેનુ સૈન્ય પ્રાણ લઈને નાસવા લાગ્યુ નાસતાં નાસતાં પણ અનેક વિદ્રોહીઓ મોગલોના હાથમા સપડાયા, અનેક મરાયા અને અનેકોને બન્દિવાન થવુ પડયું

આ પ્રમાણે સમ્રાટ પોતાના બાહુબળવડે સપૂર્ણ વિજય મેળવી પોતાની છાવણીમાં આવ્યો અલીકુલીખાનુ કાપેલુ મસ્તક તેની પાસે લાવવામા આવ્યુ અકબરની સામે થોડે દૂર વિદ્રોહીઓની એક મોટી સખ્યા બન્દિરૂપે ઉભી હતી આ કેદીઓમાં એક હિદુ કેદી હતો પોતાના માલિકનુ છિન્ન મસ્તક જોઈને તે શોકાતુરપણે વેગથી બહાર દોડી આવ્યો અને પેલુ લોહીવાળુ ભયકર જણાતુ મસ્તક પોતાના બને હાથોવડે અતિ આદરપૂર્વક ઉંચકી હૃદયની સાથે દાબીને આંખમાથી આસુ વહેવડાવવા લાગ્યો ! સમ્રાટ અકબર આ દેખાવ જોઈ અત્યત આશ્ચર્ય પામ્યો. એક હિદુનો પોતાના મુસલમાન માલિક પ્રત્યેનો આવો ભક્તિભાવ જોઈને તે મૂઢજ બની ગયો ! અલીકુલીખાનો ભાઈ કે જે ત્યાં તે વેળા કેદીરુપે હાજર હતો તેને સમ્રાટે અતિ દુઃખસહિત પૂછ્યુ કે–" મે તમારૂ એવુ તે શુ બગાડયુ છે કે તમે મારી વિરુદ્ધ અસ્ત્ર ગ્રહણ કરવા પુન પુન તૈયાર થઈ જાઓ છો ?" ત્યારબાદ અકબર પોતાના નોકરને આ કેદીની સાર–સભાળ રાખવાનો ઇસારો કરીને અન્ય કાર્ય માટે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો સમ્રાટના અમાત્યોએ વિચાર કર્યો કે જો આ કેદી સમ્રાટની પાસે ક્ષમાની પુન પ્રાર્થના કરશે તો સહૃદય સમ્રાટ તેને ક્ષમા આપી છોડી દીધા વિના રહેશે નહિ અને ફરીથી તે ઉપદ્રવ ચાલુ કરશે; જેથી તેઓએ સમ્રાટની ગેરહાજરીમાજ, તેની રજા વિનાજ, તે કમનસીબ કેદીને મારી નાખ્યો.

વિદ્રોહીઓનો એક નાની સરખી ટુકડી અયોધ્યામા પણ રહેતી હતી રાજા ટોડરમલ આદિ સેનાપતિઓએ અતિ વીરત્વપૂર્વક તે સમસ્ત વિદ્રોહીઓને દાબી દીધા—ઇ૦ સ૦ ૧૫૬૦ જે બળવાખોરોએ સમ્રાટ અને સામ્રાજ્ય પ્રતિનુ વિરુદ્ધાચરણ ત્યજી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને સમ્રાટનુ શરણુ સ્વીકારવાની ઇચ્છા દર્શાવી તેમને સમ્રાટે ઉદારતાથી ક્ષમા આપી અને તેમના સમસ્ત અપરાધો કાઇ પણ દડ લીધા વિના માફ કર્યા

ત્યાર બાદ એક અન્ય મુસલમાન અમાત્ય બળવાખોરરૂપે બહાર આવ્યો. તેણે અનેક શહેરો લૂટી પ્રજાને ત્રાસ આપવા માડ્યો રાજ્યના સૈનિકોનો પણ નિર્દયતાપૂર્વક તે વધ કરવા લાગ્યો. સમ્રાટે તેની સામે સૈન્ય મોકલ્યુ તે સૈન્યે તે વિદ્રોહી અમાત્યને જખમી કરી કેદમાં પૂર્યો વિદ્રોહી અમાત્ય જખમી થયો છે, એમ સાંભળતાંની સાથેજ અકબરે પોતાના કુશળ વૈદ્યોને તેની સારવાર કરવા મોકલી દીધા વૈદ્યોએ તે અમાત્યને સાજો કરવા અનેક ઉપચારો કર્યા પણ તેનુ કશુ સંતોષકારક ફળ આવ્યુ નહિ અમાત્યને જે ગભીર આઘાત થયો હતો, તે આઘાતની વેદનાથી તે કાળક્રમે મૃત્યુ પામ્યો.

હુમાયુના મૃત્યુ પછી તેનો પુત્ર મિર્ઝા હાકીમ કાબૂલમા રાજ્ય કરતો હતો તેણે સાંભળ્યુ કે અકબર એક સુવિશાળ સામ્રાજ્યનો અધીશ્વર થયો છે, ત્યારે તે ઇર્ષ્યાની જ્વાળાથી બળવા લાગ્યો જૈનપુરમા મુસલમાન પ્રજાએ એક મોટુ બડ ઉઠાવ્યુ છે, એવા સમાચાર જ્યારે મિર્ઝા હાકીમને મળ્યા ત્યારે તે બહુ આનદ પામ્યો અને "અકબર પાસેથી એ સામ્રાજ્ય પડાવી લેવાની આ બહુ સારી તક છે," એમ ધારી તેણે તેજ વખતે પજાબ ઉપર હલો કર્યો જોતજોતામા તે પજાબનો થોડો ભાગ જીતી લેવાને શક્તિમાન થયો સમ્રાટને આ સમાચાર મળતાંજ તે લાહોર આવ્યો તેના લાહોર આવવાના સમાચાર સાભળી લાહોરની પ્રજાએ એક મહોત્સવ કર્યો અને શખ તથા ઝાલરોના ધ્વનિપૂર્વક સમ્રાટનું સ્વાગત કર્યું સમસ્ત શહેરમા અકબરના આગમન નિમિત્તે આનંદનો મહા કોલાહલ થવા લાગ્યો આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે ટુકી મુદતમાંજ અકબર પોતાની પ્રજાનુ મન રજન કરવાને સમર્થ થઇ શક્યો હતો શહેરનો આનદધ્વનિ સાંભળીને હાકીમે પોતાના પ્રધાનને પૂછ્યુ કે "આ કોલાહલનુ શુ કારણુ છે?" પ્રધાને ઉત્તર આપ્યો કે "સમ્રાટ અકબર પધારે છે, એમ જાણી અહીની પ્રજા તેમનો સત્કાર કરવાને તૈયાર થઇ ગઇ છે અને એટલાજ માટે તેઓ આજે મોટો ઉત્સવ કરવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યા છે" હાકીમ સમજી ગયો કે પ્રજા પોતેજ જ્યારે અકબરને અત કરણપૂર્વક ચાહે છે તો પછી અહી મારો જય થવો તેમજ મારૂ રાજ્ય ટકી રહેવુ એ કદાપિ સભવિત નથી, એમ ધારી તે તત્કાળ કાબૂલ તરફ નાસી ગયો (ઇ૦ સ૦ ૧૫૬૬) સમ્રાટે પોતાના ભ્રાતાને યથા-

યોગ્ય દંડ આપવા માટે તેની પીઠ પકડવાનું વ્યાજબી ધાર્યું નહિ જો તે ધારત તો આ સમયે સૈન્ય મોકલીને હાકીમને કેદ કરી શકત, પણ સમ્રાટનું હૃદય તેવું નહોતું, એ વાત પૂર્વે આપણે અનેકવાર જાણી ચૂકયા છીએ ભ્રાતા પોતાનું અનિષ્ટ કરતો બંધ થયો છે, એમ સમજી અકબર શાંત થયો તેને તો ગમે તે પ્રકારે ઉપદ્રવ શાંત કરવો હતો દુશ્મનોને શિક્ષા આપવાની કિંવા પોતાની વૈર-વૃત્તિને સંતોષવાની તેને લેશ પણ વાસના નહોતી. પ્રિય વાચક ! અકબરની પૂર્વના અને અકબરની પછીના સમ્રાટો સાથે એકવાર અકબરની તુલના કરી જો.

ત્યારબાદ ખાનેખાના મુનિમખાની જૌનપુરના શાસનકર્તાતરીકે નિમણુંક કરવામાં આવી તેના સમયમાં જૌનપુરની પ્રજાએ શહેરના સૌંદર્યમા અનેકગણી વૃદ્ધિ કરી હતી. મુનિમખાંએ પોતે પણ સખ્યાબંધ અટ્ટાલિકાઓ અને પ્રાસાદો બંધાવી શહેરને બહુજ અલંકૃત કર્યું હતું તેણે નદી ઓળંગવાને જે એક મહાન અને મનોહર સેતુ (પૂલ) બંધાવ્યો હતો તે આજે પણ સમયના પ્રવાહની સામે અડગપણે ઉભો રહ્યો છે અને મુનિમખાની કીર્તિની ઘોષણા કરી રહ્યો છે

જૌનપુરમા હિ૦ સ૦ ૧૫૯૨ મા એક મકાન ચણતી વેળા, માટી ખોદાવતાં ભૂગર્ભમાં એક મકાન દૃષ્ટિગોચર થયુ હતુ આ મકાનના દ્વાર બંધ હતાં અને સાંકળે એક મજબૂત તાળુ લગાવવામા આવ્યુ હતુ દ્વાર ખોલતાં તે મકાનમાંથી એક વૃદ્ધ પુરુષ બહાર આવ્યો હતો, અને પછી તે છ માસપર્યંત જીવતો રહ્યા બાદ સ્વાભાવિકરીતેજ મૃત્યુ પામ્યો હતો મુસલમાન લેખકો પોતાના ધર્મની મહત્તા વર્ણવવા આ યોગીસબંધે જે અહેવાલ આપે છે તે અમને વિશ્વાસપાત્ર જણાતો નથી, છતાં મહારાજા રણજીતસિંહના સમયમાં એક હિંદુ યોગી× અનેક દિવસો પર્યંત ભૂગર્ભમાં રહી શકયો હતો, એ વાત તરફ લક્ષ આપતાં ઉક્ત ઘટના છેક અવિશ્વાસયોગ્ય છે, એમ પણ કહેવાનુ અમારાથી સાહસ થઇ શકતુ નથી

એક દિવસે આસાદ બેગ નામના અમીરે વિજાપુરમાંથી અતિ ઉત્કૃષ્ટ તમાકુ તથા મણિમુક્તાજડિત સોના-રૂપાનો અતિ મનોહર અને કિંમતી એક હુકો, સભામાં સમ્રાટ અકબરને ભેટ-અર્પણ કર્યો સમ્રાટ આ નવી ભેટ તથા ઉત્કૃષ્ટ તમાકુ જોઇને બહુજ આનંદ પામ્યો. તેણે ઉક્ત હુકાદ્વારા એક બે વખત ધૂમ્ર-પાન કર્યું, એટલામાં સમ્રાટની આસપાસ બેઠેલા વૈદ્યબન્ધુઓ બોલી ઉઠયા કે “ નામદાર સમ્રાટે આ તમાકુ પીવી ઉચિત નથી જો કે યૂરોપના પંડિતો ઉક્ત ધૂમ્રપાનની તરફેણમાં અનેક યુક્તિઓ આપે છે, પણ અમારા દેશના વૈદ્યશાસ્ત્રી-ઓએ તમાકુના ગુણાવગુણસંબંધે પોતાનો મત કયાંય આપ્યો નથી, એટલા માટે આ તમાકુ નહિ પીવી એજ સલાહકારક છે ” આસાદ, વૈદ્યબન્ધુઓની

× યોગી હરિદાસ, જેમનુ વાચવાયોગ્ય ચરિત્ર આ ખાતાની ચરિત્રમાળાના ‘ભારતના મહાન પુરુષો-ભાગ ૧ લો, નામે પુસ્તકમા આવેલુ છે. મંત્રી

સામે વાંધો ઉઠાવતાં બોલ્યો કે – "યૂરોપવાસીઓ કોઇ એવા મૂર્ખ નથી કે તેઓ વિનાવિચારે તમાકુની પ્રશંસા કરે તેઓ સંપૂર્ણ પરીક્ષા કર્યા પછીજ તેનો વ્યવહાર કરે છે. તેમનામાં પણ જ્ઞાની મનુષ્યો છે તમે પોતે જ્યાંસુધી એની પરીક્ષા ન કરો ત્યાંસુધી તેની વિરુદ્ધમાં અભિપ્રાય આપવાનો તમને શું હક્ક છે? અમુક વસ્તુ સારી છે કે નરસી છે, તેનો નિર્ણય તેનું નિરીક્ષણ કર્યા પછીજ કરવો જોઇએ" અન્ય એક ચિકિત્સકે ઉત્તર આપ્યો કે – "અમે યૂરોપવાસીઓનું અનુકરણ કરવા ઇચ્છતા નથી અમારા દેશના પ્રાચીન પૂર્વ પુરુષોએ જે વસ્તુનો વ્યવહાર કરવાની અનુમતિ આપી નથી તે વસ્તુનો વ્યવહાર કરવાની અમે કોઇ પણ રીતે સંમતિ આપી શકતા નથી" આસાદે કહ્યું કે –" તમારો સિદ્ધાંત બહુજ વિચિત્ર છે પ્રત્યેક આચાર–વિચાર એક કાળે સંપૂર્ણ નવીન હતો, અથવા નવીન હોવો જોઇએ, એમ શું આપ નથી માનતા? સમસ્ત આચારો ધીમે ધીમેજ એક પછી એક પ્રવર્તિત થયા છે વસ્તુની પ્રાચીનતા કે નવીનતા સંબંધે તકરાર નહિ કરતાં વસ્તુના ગુણો તથા અવગુણો જોઇનેજ તેનો વ્યવહાર કરવો, એવો ડાહ્યા પુરુષોનો મત હોય છે પૂર્વે સેના નામનાં મળીયાઓની લોકોને બિલકુલ ખબર નહોતી, પણ અત્યારે લોકો તેના ગુણો જાણ્યા પછી ઔષધમાં કેટલો બધો ઉપયોગ કરે છે?" સમ્રાટ અકબરે આ ચર્ચા શાંતપણે સાંભળી. છેવટે પોતાનો સંતોષ દર્શાવ્યો અને કહ્યું કે "વસ્તુત મને એમ લાગે છે કે અન્ય દેશના સુજ્ઞ વિદ્વાનોએ પરીક્ષા કરીને જે વાત સ્વીકારી હોય તે વાત આપણા શાસ્ત્રમાં કે પુસ્તકમાં નથી માટેજ તેનો ત્યાગ કરવો, એ તો ઉચિત નથી આપણે જો પ્રત્યેક નવીન વસ્તુપ્રત્યે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોઇએ તો પછી આપણે આપણી ઉન્નતિ સાધવાને કેવી રીતે શક્તિમાન થઇ શકીએ?" આસાદ વિજાપુરમાંથી તમાકુનો મોટો જથ્થો પોતાની સાથે લાવ્યો હતો તેણે તે તમાકુ રાજ્યના અમીર–ઉમરાવોને ભેટરૂપે છૂટથી વહેંચી દીધી તેજ દિવસથી રાજધાનીમાં તમાકુનો પ્રચાર થયો પ્રત્યેક અમીર–ઉમરાવે હોંસથી તમાકુ પીવાનું શરૂ કર્યું ધીમે ધીમે આ તમાકુનો પ્રચાર એટલો બધો વધી પડયો કે વણિક–વ્યાપારીઓ દક્ષિણ પ્રદેશમાંથી તમાકુનો મોટો જથ્થો ખરીદ કરવા લાગ્યા અને દિલ્હી તથા આગ્રામાં તેનો ધમધોકાર વ્યાપાર ચલાવવા લાગ્યા આ પ્રમાણે જો કે પ્રજાનો મોટો ભાગ તમાકુના વ્યસનમાં ધીમે ધીમે ડૂબતો જતો હતો, પરંતુ સમ્રાટ અકબરે તો ઉક્ત સભા પછી એકવાર પણ ધૂમ્રપાન કર્યું નહોતું

આ પ્રમાણે સમ્રાટ અકબર પોતાના અમાત્ય અને સગા–સંબંધીઓના બળવાઓને દાબી દઇ મહા બળવાન થતો ચાલી મધ્યાહ્નકાળના સૂર્યની પેઠે પોતાનું શાસનતેજ ચોતરફ વિસ્તારવા લાગ્યો

सप्तम अध्याय—राणी दुर्गावती अने मध्यभारत

"એ સાચુ છે કે આપણે યુદ્ધમા હાર ખાધી છે, પણ તેથી શુ આપણે સ્વમાનમા પણ હારીશુ ? જે કીર્તિ અને ધર્મને ખાતર આપણે અત્યારસુધી સખ્ત મહેનત લીધી છે તેજ કીર્તિ અને ધર્મને માત્ર ધિક્કારપાત્ર રીબાતી જીદગીની ખાતર શું આપણે ખોઇ બેસીશુ ?'

રાણી દુર્ગાવતી

ચોતરફ મેઘની છાયા પ્રસરવા છતાં પણ જેમ કોઇ કોઇ સમય મધ્યસ્થળ સૂર્યના પ્રકાશથી ઉજ્જવળ રહે છે, તેવી રીતે મધ્યભારતની ચારે દિશાઓમાં મુસલમાન રાજાઓની સત્તા પ્રસરવા છતા મધ્યસ્થળ હજી પણ હિંદુગૌરવથી પ્રકાશિત થઇ રહ્યુ હતું એક દિવસે પરમ માનનીય—ગૌરવપૂર્ણ વિદર્ભ રાજાએ આજ સ્થળે રાજ્ય કર્યું હતુ અને આજ સ્થળે એક કાળે રમણીરત્ન દમયતીએ જન્મ લીધો હતો અમે જે સમયનુ અત્યારે વર્ણન આપવા બેઠા છીએ તે વખતે તે સ્થાન માંડવગઢના નામથી પ્રસિદ્ધ હતુ માંડવગઢનું રાજ્ય બહુ વિસ્તૃત હતું. એમ કહેવાય છે કે તે રાજ્ય ૩૦૦ માઇલ લાંબુ તથા ૧૬૦ માઇલ પહોળુ હતું અબુલફઝલ લખે છે કે—"અન્ય સ્થાનના હિંદુઓ આ માંડવગઢના હિંદુઓને પતિત—ભ્રષ્ટ માનતા હતા, અને તે રાજ્ય પ્રત્યે પણ તિરસ્કારની નજરથી નિહાળતા હતા " આ હતભાગ્ય ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતનો વાસી અન્ય પ્રાંતના વાસીને પતિત કિંવા નીચજ માને છે ! જો એમ ન હોત તો આ મહાન દેશની આવી દુર્ગતિ કોઇ પણ કાળે થાત નહિ અસ્તુ ! ! અમે આ સ્થળે વર્ણન કરીએ છીએ તે સમયે ઉક્ત રાજ્ય અત્યંત સમૃદ્ધિશાળી ગણાતુ હતુ તેની સીમામા પ્રાય આઠ હજાર નાના—મોટા શહેરો તથા ગામડાઓ આવેલાં હતા પ્રજા બહુ સુખ—શાંતિપૂર્વક સમય પસાર કરતી હતી. વિવિધ શહેરોમાં આવેલા સુદૃઢ અને ઉચ્ચ કિલ્લાઓ જાણે કે શત્રુના હલ્લા સામે ઉભા રહીને અહંકારપૂર્વક હસી રહ્યા હોયને ! એવા દેખાવવાળા હતા વર્તમાન જબલપુરની પાસે ચારાગઢ નામક એક સ્થાન છે ત્યાં આગળ પૂર્વે રાજધાની તથા કિલ્લો હતો અકબરના સમયમા કાલંજરની રાજકન્યા વીર રમણી રાણી દુર્ગાવતી ઉક્ત વિસ્તૃત રાજ્યની અધીશ્વરી હતી. અત્યારપર્યંત કોઇ પણ મુસલમાન રાજાએ ઉક્ત રાજ્યની સીમામા પગ પણ મૂક્યો નહોતો માંડવગઢનુ હિંદુરાજ્ય અદ્યાપિ પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવીને બેસી રહ્યુ હતુ. રાણી દુર્ગાવતી અપૂર્વ રૂપ—લાવણ્યથી જેવી રીતે વિભૂષિત હતી તેજ પ્રમાણે તેણીમા બીજા પણ અનેકાનેક સદ્ગુણો હતા. બંદૂક અને ધનુષ્યબાણનો ઉપયોગ કરવામાં તે એટલી બધી નિપુણ હતી કે ધારેલુ નિશાન પાડવામાં કદિ પણ નિષ્ફળ થતી નહિ. તેણી ઘણીવાર શિકાર કરવા જંગલોમા નીકળી પડતી અને અનેક જંગલી તથા હિંસક પશુઓનો સંહાર કરી પાછી ચાલી આવતી

અબુલફઝલ લખે છે કે –"આ રમણી પોતાની સાહસિકતા, શક્તિ તથા સત્યતા માટે એવી તો સુપ્રસિદ્ધ હતી કે તેના એ સદ્‌ગુણોથીજ આકર્ષાઇને સમસ્ત મધ્યપ્રદેશ તેના શાસન નીચે આવ્યો હતો, એમ કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી." તેણી બહુજ કુશળતાથી રાજ્યનો કારભાર ચલાવતી હતી; વિદેશી રાજાઓની સાથે ક્યારે કેવો વ્યવહાર રાખવો તે પણ તે બહુ સારી રીતે સમજતી હતી આસપાસના રાજા-રજવાડાઓ સાથેના વ્યવહારમા જે વિચક્ષણતા તથા દુરદર્શિતાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે તે તેનામા સપૂર્ણ હતી. તેણીએ માળવા પ્રદેશના અધિપતિ બાજબહાદુરને પણ યુદ્ધમાં પરાજિત કર્યો હતો તેણીની પાસે એક હજાર ઉત્કૃષ્ટ ગજસૈન્ય તથા વીસ હજાર અશ્વસૈન્ય હતુ

સમ્રાટ અકબરના સેનાપતિ આસફખાએ પન્ના પ્રદેશ ઉપર વિજય મેળવ્યો, એટલે પાસેનુ આ રાજ્ય પડાવી લેવાની પણ તેને લાલચ થઈ આવી, પરતુ તે સેનાપતિ પૂર્વે અનેકવાર રાણી દુર્ગાવતીના વીરત્વસબધે વિવિધ કહાણીઓ સાભળી ચૂક્યો હતો, તેથી તે એકાએક હલો લઇ જવાનુ સાહસ કરી શક્યો નહિ તેણે પ્રથમ તો રાણીના રાજ્ય સાથે મિત્રાચારી બાધિવાનો દેખાવ કરીને ખાનગી રીતે પોતાના કેટલાક બુદ્ધિશાળી દૂતોને વણિકરૂપે તેના રાજ્યમાં રવાના કર્યા એમા માત્ર એજ ઉદ્દેશ હતો કે રાજ્યમા પ્રવેશ કરવાના તથા નીકળવાના માર્ગોની અને કેટલુ કેટલુ સૈન્ય ક્યાં ક્યાં રહે છે, તથા રાજ્યમા કેવી કેવી સમૃદ્ધિ છે ઇત્યાદિ જાણવાયોગ્ય બાબતોની સપૂર્ણ માહિતી તેઓ મેળવી આવે. આ પ્રકારે સર્વ બાતમી મેળવ્યા પછી આસફખાંએ સમ્રાટને એક પત્ર લખી આ રાજ્યને તાબે કરવાનો હુકમ મેળવ્યો-ઇ૦ સ૦ ૧૫૬૪ આસફખાએ પુષ્કળ સૈન્ય સાથે લઇને રાણીના રાજ્ય ઉપર આક્રમણ કર્યું અને અતિ અહકારપૂર્વક રાજ્યમાં આગળ વધવા લાગ્યો

મોગલસેનાએ પોતાની હદમાં પ્રવેશ કર્યો છે એમ સાભળતાની સાથેજ રાણી દુર્ગાવતીએ રાજ્યના પ્રધાન અમાત્યને પોતાની પાસે બોલાવ્યો પ્રધાને જે સમાચાર આપ્યા તે સાંભળીને રાણી તો સ્તબ્ધિતજ થઇ ગઈ! પ્રધાને કહ્યુ કે –" માત્ર ૫૦૦ સૈનિકોજ રાજધાનીમાં અત્યારે હાજર છે, બાકીનુ સૈન્ય રાજ્યમા આકુ અવળુ છૂટુછવાયુ પડેલુ છે" દુર્ગાવતીને આથી બહુ ક્રોધ વ્યાપ્યો અને અમાત્યનો તિરસ્કાર કરતાં કહ્યુ કે –" તમારી મૂર્ખતાનુ પરિણામ સમસ્ત રાજ્યને ભોગવવુ પડશે હુ આજે વર્ષો થયા રાજ્યની વ્યવસ્થા કરૂ છુ પણ આપણા રાજકીય ગૌરવ કે સન્માનને લેશ પણ હાનિ પહોંચે એવું કાર્ય મારા હાથથી કદાપિ થયું નથી" તેજ ક્ષણે રાણીએ સૈન્યને એકત્ર કરવા ચારે દિશામાં દૂતો રવાના કર્યા અને પોતે જેટલુ સૈન્ય હાજર હતુ તેટલા સૈન્યના સાથે બહાર નીકળી પડી! તેણીએ અન્ય હિદુ રાજાને સહાય માટે પ્રાર્થના કરી નહિ, તેમ કોઈ રાજા તેને

સહાય આપવા બહાર પણ આવ્યો નહિ પ્રતિદિન રાણીનું નૂતન સૈન્ય ધીમે ધીમે આવવા લાગ્યું. રાણી પોતે પોતાના સૈનિકોને નિર્જન અરણ્યમા એવી રીતે ગોઠવવા લાગી કે શત્રુપક્ષ કોઇ પણ રીતે પોતાના સૈન્યની સખ્યા સબધે કિંવા સૈન્યની હીલચાલ સબધે કશો પણ નિર્ણય કરી શકે નહિ આસફખાએ રાણી દુર્ગાવતી પાસે કેટલુ સૈન્ય છે, તથા એ સૈન્ય કયા આમળ શુ કરે છે તે સબધી તપાસ કરવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પરતુ તેનુ કશુ પરિણામ આવ્યુ નહિ ફિરિસ્તાએ લખ્યુ છે કે—" રાણી બખ્તર પહેરીને, હાથમા તીક્ષ્ણ ધારવાળી તલવાર પકડીને, શરાસનવડે સુસજ્જીત થઇને અને હાથીની પીઠપર આરોહણ કરીને શત્રુના સૈન્યનો સહાર કરવા આગળ વધી " રાણીના સૈનિકો રાણીનુ પ્રત્યક્ષ દષ્ટાત નિરખી, રાણીના જેટલાજ પરાક્રમ, વીરત્વ તથા ઉત્સાહથી શત્રુનો નાશ કરવા તૈયાર થાય એમા આશ્ચર્ય નથી આ વેળા રાણીનો પ્રત્યેક સૈનિક ઉત્સાહથી ઉતાવળો થઇ, વીરમદથી ઉન્મત્ત બની, શત્રુનો સહાર કરવાની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા કરી, વિપક્ષની સેનાપ્રતિ દોડવા લાગ્યો રાણીએ હાથીની પીઠ ઉપરથી સૈનિકોની ઉતાવળ જોઈ પોતાની સેનાને જણાવ્યુ કે આમ ઉતાવળ કરવી એ ઉચિત નથી ત્યારબાદ તેણીએ સૈનિકોને એક શ્રેણીમા ગોઠવાઇ જવાનો હુકમ કર્યો. સૈનિકો શ્રેણીબદ્ધ થયા એટલે રાણી પોતે, પોતાની સેનાને સાથે લઇ મોગલ સેના ઉપર પરાક્રમપૂર્વક તૂટી પડી બન્ને સૈન્યો વચ્ચે ભયકર યુદ્ધ થયુ મોગલ સેનાની મગદૂર શી કે તે રાણીના સૈન્યની સામે ટકી શકે કે તેના પજામાથી સહીસલામત છટકી પણ શકે ? સાક્ષાત્ શક્તિમયી દેવીસ્વરૂપેજ આજે તે રણક્ષેત્રમા ઉપસ્થિત થઇ છે ! સ્વદેશરક્ષણાર્થે આત્માની આહુતિ આપવા તે તૈયાર થઇને ઉભી રહી છે ! રાણીની પ્રિય સેના રાણીને સતોષ આપવા માટે પોતાથી બની શકે તેટલુ વીરત્વ દર્શાવવા લાગી જન્મભૂમિના નામે, સ્વતત્રતાના નામે આત્મભોગ આપવાની પ્રબળ પ્રેરણા રાણી દુર્ગાવતી સર્વ સૈનિકોની મધ્યમા રહીને વારંવાર કરવા લાગી કોઇપણ સૈનિકનો ઉત્સાહ શિથિલ ન થઈ જાય, એક પણ સૈનિક પોતાનુ કર્તવ્ય બજાવવામાં ઢીલો ન પડી જાય તે માટે તેની મધ્યમા ઉભી ઉભી ઉત્સાહ આપવા લાગી સધ્યાકાળના ઘનઘોર વાદળમાં અહીતહી વિજળી ચમકીને અદશ્ય થઇ જાય, તેવી રીતે રાણી દુર્ગાવતી પણ સૈનિકોની મધ્યમા ઉત્સાહ અને નવચેતન પ્રેરતી, વિજળીની માફક સર્વત્ર ફરવા લાગી. વિજળીની છટા જેવુ રાણીનુ અને તેની સેનાનુ વીરત્વ જોઇ મોગલસેના તો છેક અજાઇજ થઇ ! માત્ર પ્રેરણા આપીને બેસી નહિ રહેતાં રાણી પોતે પણ શત્રુનો સહાર કેવી રીતે કરી શકાય તેનુ દષ્ટાંત પોતાના કર્તવ્યવડે સ્વપક્ષને દર્શાવવા લાગી. રાણીના આવા પ્રત્યક્ષ વીરત્વથી ઉત્સાહી બનેલી રાજપૂત સેના ભયકર પરાક્રમ દર્શાવતી મોગલ સૈનિકોનો નાશ કરવા લાગી. પવનનો સખ્ત આઘાત લાગતાં ઘનઘોર વાદળ જેમ છિન્નભિન્ન થઇ જાય છે, તેમ

વિપુલ મોગલદળ વીર રમણીના આઘાતવડે છેવટે પરાજિત થઇ રણાંગણમાંથી નાસવા લાગ્યું મોગલોની સેનાનો મોટો ભાગ મરણને શરણ થયો, અને બીજો ઘાયલ થઇને રણભૂમિમાં રગદોળાવા લાગ્યો મોગલસેનાને નાસી જતી જોઇને 'બલા ગઇ' એમ ધારીને રાણી વિશ્રામ લેવા તૈયાર થાય એવી નિર્બળ નહોતી ફરીથી પણ કોઇ કાળે મોગલો મુખ ન બતાવી શકે, એટલા માટે તેણીએ સૈન્ય સહિત શત્રુનો પીછો પકડયો, અને જ્યાંસુધી સમસ્ત મોગલ સૈનિકો વિનષ્ટ કિંવા કેદી ન થાય ત્યાંસુધી આગળ વધવાનો હુકમ આપ્યો

ક્રમે ક્રમે સૂર્યદેવ પણ ભારતલલનાનું આવું અનુપમ વીરત્વ નિહાળી સહાસ્યવદને અસ્તાચળ તરફ ગતિ કરવા લાગ્યો. જાણે કે ભારતીય વીરબાળાનું મનોહર વીરત્વ તે પોતાની પ્રિયતમાને પણ બતાવવા ઇચ્છતો હોય તેમ તે (સૂર્ય) જલદી અંતઃપુરમાં દાખલ થઇ, સંધ્યાદેવીનું આવાહન કરવા લાગ્યો યથાસમયે સૂર્યના આમંત્રણને માન આપી સંધ્યાદેવી રણક્ષેત્રમાં હાજર થઇ નીલાકાશમાં મનોહર તોરણ રચીને અને તેની મધ્યમાં પૂર્ણચંદ્રનો દિવ્ય દીપક પ્રકટાવીને, તેમજ ચો તરફ નક્ષત્રરૂપી અસંખ્ય દીપમાળાઓ રચીને મહાદેવી સંધ્યા, વીરરમણીને સન્માન આપવા લાગી ! અગણિત ખદ્યોતો પણ જાણે કુસુમમાળાઓ લઇને રાણીને વધાવી લેવા તત્પર થઇ રહ્યા હોય, તેમ ઉત્સાહથી નાચવા લાગ્યા ! સંધ્યા સમયનો શંખનાદ પણ જાણે કે તે વીર આર્યબાળાની કીર્તિને દિગ્–દિગંતમાં પ્રચારિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય, તેમ દિશાઓને ભેદીને વહેવા લાગ્યો ! અરે, સ્વયં પ્રકૃતિદેવી પણ આજે વીરબાળાને માન આપવા હાજર થઇ ગઇ છે !

રાત્રિનો સમય થયો રાણી દુર્ગાવતીએ હવે પોતાના સૈનિકોને થોડીવાર વિશ્રામ લેવાની આજ્ઞા કરી અને ત્યારબાદ પુનઃ બમણા બળથી એજ રાત્રિએ મોગલોની સેના પાછળ ધસવાનો સંકલ્પ દર્શાવ્યો, પરંતુ તેણીના અમાત્યો એ સંકલ્પમાં સહાયભૂત થવાને બદલે ઉલટા અંતરાયભૂત થયા અમાત્યોએ જણાવ્યું કે મૂળ રણક્ષેત્રથી આપણે બહુ દૂર નીકળી પડયા છીએ, અમારાં મૃત સગા–સંબંધીઓના શબ ત્યાં રઝળે એ ઠીક નહિ, માટે હવે અમે આગળ નહિ વધતાં અહીંથી પાછા જઇને શબની વ્યવસ્થા કરીશું તોજ અમારો જીવ શાંત થશે શબને રાત્રિમાં રઝળતું ન મૂકવું એ આપણો દેશાચાર છે, તેને માન આપવું એ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે દુર્ગાવતીએ જણાવ્યું કે "દુઃખના અને આપત્તિના સમયમાં સર્વ પ્રકારના આચારોનો ત્યાગ કરી દેશનું રક્ષણ કરવું, એજ આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય હોવું જોઇએ " પરંતુ સૈનિકો અને અમાત્યો, રાણીનો દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો ઉપદેશ સમજી શકયા નહિ રાણીની સલાહમાં દેશનું અને પોતાનું કેટલું હિત સમાએલું છે, તે તેઓ વિચારી શકયા નહિ અંતે સ્વદેશહિતૈષિતારૂપી દેવીને દેશાચારરૂપી રાક્ષસ આગળ પરાજય સ્વીકારવો પડયો. દુર્ગાવતીને નછૂટકે રણક્ષેત્ર

માંથી પાછુ ફરવુ પડયું પ્રતિકૂળ વિચારને અનિચ્છાપૂર્વક અનુસરવુ પડયુ સૈ નકોના એ પ્રતિકૂળ વિચારો તે બીજુ કશુજ નહિ પણ આખા ભારતવર્ષના પ્રતિકૂળ ભાગ્યનાજ ચિન્હો હતા, એમ કહીએ તો અયોગ્ય નથી દેવી દુર્ગાવતી પણ આ પ્રતિકૂળ ભાગ્યને વશીભૂત થઇ ક્રમે ક્રમે મૃત દેહોની અત્યેષ્ટિક્રિયા યથારીતિ સમાપ્ત કરવામાં આવી ત્યારબાદ પુન રાણી દુર્ગાવતીએ શત્રુઓના વિનાશાર્થે પોતાના સૈનિકોને ઉત્સાહ આપવાનો આરભ કર્યો તેણીએ રાત્રિ વ્યતીત ન થાય તે દરમ્યાન અર્થાત્ ગભીર રાત્રિના સમયેજ નાસી જતા મોગલસૈનિકોને ચોતરફથી ઘેરી લઈ સહાર કરવાની તત્પરતા દર્શાવી, પરતુ આ વેળા પણ મુખ્ય અને પ્રધાન પુરુષો રાણીને સમ્મત થયા નહિ પ્રથમની માફકજ તેમણે પ્રતિકૂળ વિચારો દર્શાવવા માડયા અમાત્યોએ કહ્યુ કે —"વિશ્રામ અને નિદ્રાવિના સૈનિકો પરિશ્રમ કરી શકશે નહિ વસ્તુત હવે આપણે વિશેષ શ્રમ લેવાની જરૂર પણ શુ છે ? શત્રુને આપણે યથોચિત દડ આપી ચૂકયા છીએ તેઓ પોતેજ પોતાનો જીવ લઇને નાસી છૂટયા છે તો પછી તેમની પાછળ ધસવાની આવશ્યકતા શુ છે ?" રાણી દુર્ગાવતીએ તેમને અનેક પ્રકારે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને કોઇ પણ પ્રકારે આ ગભીર રાત્રિના સમયે શત્રુની પાછળ ધસવાને બની શકે તેટલો આગ્રહ કર્યો, પરતુ તેનુ કશુજ પરિણામ આવ્યુ નહિ, અને એકજ રાત્રિમા હત ભાગ્ય ભારતવર્ષમા સ્વદેશહિતૈષિતાની દેવીને, વિશ્રામ અને વિલાસિતા પાસે બીજીવાર પરાજિત થવુ પડયુ ! કમનસીબ હિદુઓ વિશ્રામ અને વિલાસપ્રિયતાની બહારથીજ માત્ર સુદર જણાતી મૂર્તિમા મુગ્ધ થઇ ગયા ! એ વિશ્રામ અને વિલાસિતાએજ દેશને અધોગતિની ઉંડી ખાઇમાં હડસેલી દીધો ! અણીના સમયે આ અલ્પ સમયના વિશ્રામેજ ભારતવર્ષને ચિરકાળને માટે વિશ્રામરહિત બનાવી મૂકયો ! એ ક્ષણિક સુખની આશાએજ સમસ્ત ભારતને ચિરકાળને માટે સુખરહિત બનાવી દીધો ! ભારતવર્ષની મૂર્તિમતી સ્વદેશહિતૈષિતાની—અર્થાત્ રાણી દુર્ગાવતીની સલાહને નિર્માલ્ય ગણી કહાડીને રાજપૂતો છેવટે આરામ લેવા લાગ્યા, પરતુ તેમની એ આરામમયી રાત્રિ, શાંતિમયી રજની, વધારે વાર ટકી શકી નહિ. અરુણોદય થતાની સાથે, હિદુ સેનાનીઓએ આંખો ઉઘાડતાજ એક નવીન દેખાવ તેમની દૃષ્ટિસન્મુખ ખડો થયેલો જણાયો ! તેમને જણાયુ કે મોગલસેના મોટી ભયકર તોપો લઇ પોતાને ઘેરી લેવાના પ્રબળ પ્રયત્નો કરી રહી છે ! રાજપૂતોનો વશ નિર્મૂળ કરવાની સઘળી તૈયારીઓ ચોતરફ થઇ રહી છે ! રાણી દુર્ગાવતીનો ઉપદેશ કેટલો મહત્વપૂર્ણ હતો તે હવેજ હિદુ અમાત્યો સમજી શકયા ! પણ હવે તે સમજણ માત્ર પશ્ચાત્તાપ સિવાય બીજુ કાંઇજ ફળ આપી શકે તેમ નહોતી. તેઓ ગત રાત્રિની સુદર તક ગુમાવવા માટે પોતે પોતાને ધિક્કાર આપવા લાગ્યા સુખના સમયમા મનુષ્યો પોતાની ટુકી દૃષ્ટિના પરિણામે કેવી વિપત્તિઓ હાથે કરીને વહોરી

લે છે, તેનો તેમને બરાબર ખ્યાલ આવ્યો ! કિંતુ હવે પોતાના નસીબને દોષ આપવા સિવાય બીજુ કાંઇ થઇ શકે તેમ નહોતુ. જોતજોતામા મોગલસેના રાજપૂત સેના ઉપર આક્રમણ કરવા આગળ વધી. રાણી દુર્ગાવતી પુન પોતાનુ અમાનુષિક વીરત્વ દર્શાવતી યુદ્ધાર્થે બહાર પડી. અમે પૂર્વે જ કહી ચૂક્યા છીએ કે મોગલસેનામાં એવી તે શુ શક્તિ હતી કે તે આ સાક્ષાત્ યુદ્ધદેવીની સામે ઉભા રહેવાનુ અને લડવાનુ સાહસ કરી શકે ? મોગલસેના રાણીનુ ભયકર પરાક્રમ જોઇને વળી પણ રણક્ષેત્રમાથી નાસવા લાગી ! મોગલ સેનાપતિઓ નાસી જતા સૈનિકોને એકત્રિત કરી, બની શકે તેટલો ઉત્સાહ આપી, રાણીના સૈન્ય સામે લડવાને ઉશ્કેરવા લાગ્યા બંને વીરજાતિઓ વચ્ચે પુન તુમુલ યુદ્ધ થયુ મોગલોની મોટી સખ્યા જમીનદોસ્ત થઇ. અનેકો પોતાનો પ્રાણ બચાવવા રણમાથી નાસી છૂટયા. આ પ્રમાણે વિપુલ મોગલસેના એક હિદુલલનાના વીરત્વ પાસે ઉપરાઉપરિ પરાજિત થઇને યુદ્ધક્ષેત્રમાથી નાસી ગઇ !

વયોવૃદ્ધ અને સુદક્ષ મોગલ સેનાપતિઓ હવે, અકબર પાસે મુખ બતાવી શકે એમ રહ્યુ નહિ એક હિદુ રમણીદ્વારા પરાજિત થઇને જગતમા કેવી રીતે મુખ બતાવવુ, એનો વિચાર આવતા તેમની નસોમાનુ લોહી ઉછળવા લાગ્યુ હવે તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે આ યુદ્ધમાં દેહપાત કરવો પડે તોપણ કબૂલ છે, પરતુ એક રમણીથી પરાજિત થઇને અમે કદાપિ પાછા ફરીશુ નહિ એકવાર ફરીથી મોગલ સેનાએ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી મરણીયા થઇને યુદ્ધાર્થે સજ્જ થવાનો નિર્ણય કર્યો સાહસથી ઉત્તેજિત બનેલી મોગલસેના પુન હિંદુ સૈન્ય સામે યુદ્ધ કરવા આગળ વધી મોગલોના ભયકર હુંકારરવથી દિશાઓ ભેદાવા લાગી તેમની ગતિના આઘાતોથી મેદિની કપવા લાગી. નાની નાની ટુકડીઓમાં વહેચાઇ તેમણે રાજપૂતોનો સહાર કરવા માંડયો પોતાના દેહનુ ભાન ભૂલી જઇને એકવાર નષ્ટ થયેલુ ગૌરવ પુન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો મોગલોનુ આ ભયકર આક્રમણ જોઇને હિદુઓ દગ થયા. રાણી દુર્ગાવતીનો પુત્ર સિહસમાન પરાક્રમ દર્શાવતો શત્રુ સામે ધસી ગયો. રાજકુમારનુ પરાક્રમ જોઇ હિદુ સૈનિકોના અંત.-કરણમાં વળી પણ આશા અને સાહસનો સચાર થવા લાગ્યો. ફરીથી તેમણે અતુલ પરાક્રમ દાખવી મોગલસૈન્યનો ધ્વસ કરવા કમ્મર કસી, પરતુ કમનસીબે થોડાજ સમયમાં રાજકુમાર ઘવાયો અને મૂર્છા ખાઇને ધરણી ઉપર ઢળ્યો. રાણીને આ સમાચાર મળતાંજ તેણે તેને રણક્ષેત્રમાથી નિર્ભય સ્થાને લઇ જવાની આજ્ઞા કરી રાજકુમારને રણક્ષેત્રમાંથી પાછો વળતો જોઇને હિંદી સેના એક ક્ષણવાર પણ યુદ્ધમાં ઉભી રહે ખરી ? એ સમયના હિદુ સૈનિકોનો મોટામા મોટો દોષ જો કોઇ હોય તો તે એજ કે તેઓ સેનાધ્યક્ષના પતન પછી એક ક્ષણવાર પણ રણક્ષેત્રમાં ટકી શકતા નહિ. અધારી-મેઘલી રાત્રિએ આકાશમાં ભયકર ઘનઘટા

જોઇને નિરાશ બનેલો મુસાફર આશ્રયની શોધમાં આકુળ-વ્યાકુળપણે રખડે, તેમ રાણીનું સૈન્ય પણ વ્યાકુળપણે યુદ્ધાંગણમાંથી નાસવા લાગ્યું કુમારની પાછળ જવાનું બહાનું કહાડી અનેક સૈનિકો યુદ્ધમાંથી પાછા ફરવા લાગ્યા જાણે કે તેઓ એકમાત્ર રાજપુત્રના સંગની ખાતરજ યુદ્ધમાં આવ્યા હોય ને ! તેઓ રાજકુમારનું બહાનું કાઢી પોતાનો પ્રાણ બચાવવાની વ્યાકુળતામાં નાસવા લાગ્યા સ્વદેશરક્ષાનું જે પવિત્ર કાર્ય સાધવા તેઓ યુદ્ધમાં આવ્યા હતા તે પવિત્ર ઉદ્દેશ વિસરી ગયા ! સ્વાધીનતાની રક્ષા, રાજપૂત ગૌરવની રક્ષા આદિ પવિત્ર ભાવનાઓ તેમના અંત:કરણમાંથી પલાયન થઇ ગઇ ! હાય ! અણીના સમયે ઉક્ત કલ્યાણપ્રદ ભાવનાઓ ભારતવાસીઓના અંત:કરણમાં ટકી નહિ, એજ આ દેશનું દુર્ભાગ્ય ! યથાસમયે કેવળ પવિત્ર ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે તેઓ કાર્ય કરવા બહાર આવતા નહિ, એજ આ દેશનું દુર્દૈવ ! છેવટે હવે રાણીની પાસે માત્ર ૩૦૦ સૈનિકોજ રહ્યા.

આમ થવા છતાં રાણી એટલું ક્ષુદ્ર સૈન્યદળ લઇને પણ શત્રુસાગરનું મંથન કરવા લાગી રાણી આ વેળા હાથીની પીઠ ઉપર વિરાજી હતી. મોગલોએ રાણીનું લક્ષ્ય સાધી શરવૃષ્ટિ કરવા માંડી. એક મુહૂર્તમાત્ર એક તીક્ષ્ણ શર દુર્ગાવતી દેવીની આંખમાં એકાએક આવીને ખુંચી ગયું ! આંખમાંથી રુધિરની ધારા વહેવા લાગી, પરંતુ તે પ્રતિ લક્ષ નહિ આપતાં રાણીએ પોતે પોતાના હાથવડે એ તીક્ષ્ણ શર ખેંચી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો આંખમાં ભેદાયેલું શર બહાર તો નીકળ્યું, પણ તેનો કેટલોક ભાગ આંખમાં રહી ગયો, તે ક્રમે કરતાં બહાર નીકળી શક્યો નહિ. એટલામાં એક બીજું બાણ પણ સુસવાટા મારતું રાણીની પાસે આવ્યું અને તેના ગળામાં પેસી ગયું ! આ બાણ પણ તેણીએ સ્વહસ્તે ખેંચી કાઢ્યું ! પરંતુ આ ઉપરાઉપરિ શરપ્રહારોથી તેણીના સમસ્ત અંગમાં એવી તો સખત વેદના થવા લાગી કે હવે તે હાથીના હોદ્દાપર વધારે વાર બેસી નહિ શકવાથી હોદ્દામાજ ઢળી ગઇ એક સાહસિક સશસ્ત્ર સૈનિક જે રાણી દુર્ગાવતીના હાથીનો માવત હતો, તેણે વિનયપૂર્વક રાણીને જણાવ્યું કે.— "હવે જયની લેશ પણ આશા નથી, ચોતરફથી આપણું સૈન્ય નાસી છૂટયું છે, માટે આપ આજ્ઞા આપો તો પવનવેગે આ હાથીની સાથે આપને નિર્ભયસ્થાને પહોંચાડી દઉં." રાણીએ અતિ તિરસ્કારપૂર્વક સૈનિકની વિનતિનો અસ્વીકાર કરતાં જણાવ્યું કે:—"અલબત્ત, આપણે યુદ્ધમાં પરાજિત થયા છીએ, પરંતુ શું ગૌરવમાં પણ પરાજિત થયા છીએ? અહિંથી નાસી છૂટીને ગણ્યાંગાંઠયાં વર્ષ નિંદનીય અવસ્થામાં પસાર કરવા કરતાં સન્માનપૂર્વક દેહ-પ્રાણનો ત્યાગ કરવો એજ શું વિશેષ ઇચ્છવાયોગ્ય નથી ? ગૌરવરૂપી જે મહાન વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે આટલો ભોગ આપ્યો છે, તે વસ્તુ આમ સ્વેચ્છાપૂર્વક નષ્ટ કરવા તૈયાર થવું એ શું મૂર્ખતા નથી ? મે તારા ઉપર જો અત્યાર પૂર્વે કાંઇ પણ ઉપકાર

કર્યો હોય તો તે ઉપકારના બદલામાં મારા ઉપર આ સમયે તું એક પ્રત્યુપકાર કર, અને તે એજ કે આ તારી તીક્ષ્ણ ધારવાળી છુરી તારા હસ્તમાં લઇ મારો વધ કર, કે જેથી મારે પોતાને આત્મહત્યા કરવાનો પ્રસંગ ન આવે " ઉક્ત સૈનિક આંખમાંથી અશ્રુ વહેવડાવીને કહેવા લાગ્યો કે –" હજી પણ સહિસલામત નાસી શકાય એવા સંયોગો છે, " પરંતુ રાણી દુર્ગાવતી શું કોઇ પણ કાળે યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી નાસી છૂટવાની આજ્ઞા કરે ? શત્રુને પીઠ બતાવવાનું અને યશનો ભોગ આપીને જીવનરક્ષા કરવાનું શિક્ષણ રાણીને મૂળથીજ મળ્યું નહોતું સમરાંગણમાંથી પલાયન કરવાની તેણે સાફ ના પાડી. ધીમે ધીમે રાણીનું બાકીનું સૈન્ય પણ નાસી ગયું અને એક પણ રાજપૂત યોદ્ધો રાણીને સહાય કરવા ઉભો રહ્યો નહિ મોગલ સેનારૂપી સમુદ્રે હવે જોરાવર હલ્લો કરીને રાણીને ઘેરી લેવા માંડી રાણી પણ સમજી ગઇ, કે હવે સમસ્ત આશા અને સમસ્ત પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડયા છે. હવે મોગલોના હાથમાં બંદીવાન થયા વિના ચાલે તેમ નથી. બંદીવાનરૂપે જીવન વહન કરવું એમાં સાર્થકતા પણ શું છે ? આવો વિચાર કરી તેણીએ હાથીના માવત પાસે જે છરી હતી તે એકાએક તેના હાથમાંથી ઝુંટવી લઇને સ્વહસ્તેજ પોતાની છાતીમાં ભોંકી દીધી ! રણક્ષેત્રમાંજ હાથીની પીઠપર કીર્તિ અને યશની મધ્યમાં રાણી દુર્ગાવતીએ આ પ્રમાણે સ્વહસ્તેજ સદાને માટે વિદાયગીરી લીધી !

મોગલોની સામે ટકી શકે એવું કોઇ રહ્યું નહિ, સ્વદેશની સ્વાધીનતા અર્થે ગર્જના કરીને મોગલ સૈન્યને પાછું હઠાવે એવું કોઇ પણ રહ્યું નહિ જે મહાશક્તિ હિંદુઓના તન–મનમાં નવું ચૈતન્ય સ્ફુરાવી રહી હતી તે મહાદેવી રાણી દુર્ગાવતી તો યુદ્ધક્ષેત્રમાંજ પ્રાણરહિત થઇ ચૂકી ! તેનો સુયોગ્ય વીરપુત્ર સ્વદેશની સ્વાધીનતા અર્થે બહાર આવ્યો, પરંતુ વિશાળ મોગલસેના સામે તે પણ વિશેષ સમય ટકી શક્યો નહિ તે પણ રણક્ષેત્રમાં ઘવાયો અને મરાયો મોગલોએ સમસ્ત પ્રદેશ ઉપર પોતાની સત્તા પ્રસરાવી દીધી રાણી દુર્ગાવતીનો અનંત રત્નભંડાર તથા અપરિમેય સુવર્ણાલંકારો મોગલોએ લૂટી લીધા પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ લેખકો–ફીરીસ્તા તથા ફૈઝી શારહિન્દીએ ઉકત પુણ્યશ્લોક રમણીરત્નની વીરગાથાનું પોતાના ઇતિહાસમાં વર્ણન કરી ઇતિહાસના પૃષ્ઠો અલંકૃત કર્યા છે. જે કિલ્લો એકવાર રાણી દુર્ગાવતીની વિદ્યમાનતામાં સર્વદા સમુજ્જવળ રહેતો તે કિલ્લો આજે કાળના પ્રબળ પ્રવાહ પાસે પરાજિત થઇને પડી ગયો છે, છતાં આજે પણ સહસ્ર જીહ્‌વાવડે તે ભારતલલનાનું વીરત્વ ગાઇ રહ્યો છે જે પવિત્ર સ્થળે રાણીએ પ્રાણત્યાગ કર્યો હતો તે સ્થાને આજે પણ તેની પવિત્ર સમાધિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે આ સમાધિ જબલપુરથી ૧૨ માઇલના અંતરે આવેલી છે. મધ્યભારતના રહેવાસીઓ આટલા લાંબા કાળે પણ ઉકત સમાધિ પાસે ભક્તિપૂર્ણ

Lakshmi Art, Bombay, 8 નવરત્નોસહિત સમ્રાટ્ અકબર

હૃદયે જાય છે અને તે દેશના સૂક્ષ્મ સફેદ કંકરોને કુસુમમાળાની માફક સમાધિ ઉપર સ્થાપી મૃત વીરબાળા પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિ તથા શ્રદ્ધા પ્રદર્શિત કરે છે રાણી દુર્ગાવતીના કીર્તિકલાપ ઉપર થઈને અનેક શતાબ્દીઓ પસાર થઈ ગઈ, અનેક નવા નવા વંશો ઉત્પન્ન થઈને પુન વિલીન થઈ ગયા, તથાપિ મધ્યભારતની પ્રજા રાણી દુર્ગાવતીના વીરત્વને હજીસુધી વિસરી શકી નથી. તેઓ આજ-પર્યંત તેનુ વીરત્વપૂર્ણ યશોગાન આલાપી, શતમુખે તેની કીર્તિનું કીર્તન કરે છે ! તેઓ હજી પણ પોતાના સ્મૃતિમંદિરમાં રાણીના અતીત ગૌરવને સાચવી રહ્યા છે તેઓ હજી પણ પ્રસંગોપાત એ સ્મૃતિમંદિરના દ્વારો ઉઘાડી, ગત કાળનાં સુખમય ચિત્ર ઉપર અશ્રુજળ વહેવડાવી અર્ચના કરવાનુ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરે છે ! વાચક ! પુષ્પમાળા કરતાં પણ એ અશ્રુમાળા સહસ્રગણી મૂલ્યવાન છે, એમ કહેવાની જરૂર છે ?

अष्टम अध्याय—नक्षत्र-मंडळ

" બધા માણુસો સાથે સાચી સમજથી વર્તવુ એ મારૂ કર્તવ્ય છે તેઓ જો ઇશ્વરની ઇચ્છાને પથે ચાલતા હોય તો તેમની વચ્ચે મારુ માથુ એજ દોષપાત્ર છે, અને જો તેથી ઉલટા ચાલતા હોય તો તેઓ અજ્ઞાની છે અને તેથી મારી દયાને પાત્ર છે "

અકબર

દીર્ઘકાળની ઘનઘોર ઘટા હવે ભારતીય આકાશમાંથી લુપ્ત થઈ ગઈ છે, લાબા સમય પછી ઉજ્જવળ નક્ષત્રજ્યોતિઓવડે અકબરરૂપી ચન્દ્રની શોભામા વૃદ્ધિ કરવાને નીલાકાશ ક્રમે ક્રમે પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે.

હુમાયુ શેરશાહદ્વારા પરાજિત થઈને નાસી ગયો હતો, તે સમયે તેને રાજસ્થાન-ના અંબરાધિપતિ બિહારીમલે આશ્રય તથા સહાયતા આપી હતી. સમ્રાટ અક-બરે ભૂતકાળના ઉપકારનુ સ્મરણ કરી પોતે રાજા બિહારીમલને નિમંત્રણ મોક-લ્યુ હતું હેમુ પરાજિત થયો તે પછી બે દિવસે રાજા બિહારીમલ અકબર પાસે પહોંચ્યો બરાબર તે પ્રસંગે દિલ્હીથી થોડે દૂર એક મોટો પડાવ નાખવામાં આવ્યો હતો. અંબરાધિપતિએ પોતાની સાથેના અનેક અનુચરો સાથે એ પડાવમા પ્રવેશ કર્યો ત્યાં જઈને તેણે જોયું તો ચોતરફ અનેક છાવણીઓ ગોઠવાઈ ગઈ હતી. સંખ્યાબધ સૈનિકો તથા નોકરો પોતપોતાના કાર્યો કરવા આમતેમ દોડી રહ્યા હતા. કેટલીએ ઘોડેસ્વારો તથા ગજારોહીઓ ત્વરાપૂર્વક દોડાદોડ કરી રહ્યા હતા. બંદુકો, તોપો તથા યુદ્ધનાં બીજાં અસખ્ય ઉપકરણો વિવિધ સ્થાને પડ્યા હતાં. વર્ષાઋતુમાં પવનના સખ્ત તોફાનના અંતે પડી ગયેલા વૃક્ષો—ડાળીઓ—લતાઓ—

પુષ્પોવડે ઉદ્યાન (બગિચો) જેમ ઉચ્ચ ખલભાવ ધારણ કરે, તેમ આ પડાવે પણ ગભીર ભયકારક રૂપ ધારણ કર્યું હતુ એક બાળક કે જેના ચહેરા ઉપર બળ અને વીર્યની પ્રભાઓ સ્પષ્ટપણે પ્રતીત થઇ આવતી હતી તે બાળક, એક ઐરાવત જેવા મદોન્મત્ત હાથીના ગળા ઉપર બેસી હાથમા અ કુશ ગ્રહણ કરી હાથીને પોતાની ઇચ્છાનુસાર ચલવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો બિહારીમલ તથા તેની સાથેના અન્ય રાજપૂતકુમારો બાળકનુ આવુ સાહસ જોઇ સ્વાભાવિક રીતેજ તે તરફ જોવાને આકર્ષાયા કુદરતી રીતેજ સાહસ અને બળને માટે અસાધારણ પક્ષપાત ધરાવનાર રાજપૂતોને આ સાહસપૂર્ણ દશ્ય આકર્ષે એમાં આશ્ચર્ય નથી. ગજરાજ જાણે કે પેલા આરોહી બાળકના પ્રહારને મશ્કરીમાંજ ઉરાડી દેતો હોય તેમ તે પ્રહારની લેશ પણ પરવા કર્યા વિના બાળકને પોતાની પીઠ ઉપર રાખી, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આનદ અને વેગપૂર્વક દોડી રહ્યો હતો. હાથીને આમ સ્વેચ્છાપૂર્વક દોડતો જોઇ આસપાસના મુસલમાન સૈનિકો પ્રાણના ભયથી ચોતરફ નાસી જવા લાગ્યા દોડતા દોડતા અનેક મુસલમાન સૈનિકો તંબુઓનાં દોરડાંમા ગુ ચવાઇ પડી જવા લાગ્યા તેમની પાછળ દોડી આવતા બીજા મુસલમાન સૈનિકો પણ ભયમાં ને ભયમાં ઉપરાઉપરિ પડવા લાગ્યા, જાણે કે પોતપોતાનો જીવ કેટલો વહાલો છે, તે બતાવવાની પરસ્પરમાં હરીફાઇજ ન કરી રહ્યા હોય ! પુન પેલા વીરબાળકે અ કુશવડે આસ્તેથી હસ્તીને પ્રહાર કરી પોતાના કાબુમાં આણ્યો અને ધીરે ધીરે ઇચ્છિત સ્થાને હાકી જવા માડયો, પરતુ એટલામાં તો એ હસ્તી ફરીથી મદોન્મત્ત બની, બાળકના પ્રહારને તૃણવત લેખી, પેલા નવા આવેલા રાજપૂતોની સામે તીવ્ર વેગે દોડવા લાગ્યો. પલાયન કેવી રીતે કરવુ એ રાજપૂતો જાણતા નથી, પ્રાણના ભયથી ડરીને કેવી રીતે નાસી છૂટવુ, એવો વિચાર પણ તેમના મગજમાં આવતો નથી, તેઓ અતિ દઢભાવે ગર્વપૂર્વક પોતાના સ્થાને ઉભા રહ્યા. સમસ્ત મોગલસેના આશ્ચર્યપૂર્વક આ દશ્ય જોઇ રહી અને હમણાંજ--આજ ક્ષણે આ બિચારા રાજપૂતો મરી જશે, એવી આશકા સર્વત્ર પ્રસરી ગઇ ! હસ્તી પણ જાણે, હિ દુઓને પગવડે ચગદી નાખવા ઉતાવળો થઇ રહ્યો હોય, તેમ તે ઉતાવળો ઉતાવળો મહાપરાક્રમપૂર્વક નાસવા લાગ્યો હિ દુઓ તો સ્થિર અને અચળભાવે જ્યાના ત્યાજ ઉભા થઇ રહ્યા ગજરાજે તેમની સન્મુખ આવી પહોચી તેમને દાબી દેવાનો ઇરાદો કર્યો, પણ કોણ જાણે શામાટે તે તુરતજ ચમકયો અને એકાએક ઉભો થઇ રહ્યો ! જાણે કે પોતે રાજપૂતોની સ્થિરતા તથા સાહસિકતા જોઇને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયો હોયને ! અથવા તો જાણે કે પેલા બાળકને હિદુ તથા મુસલમાનો વચ્ચેનો મહાન ભેદ બતાવવા માટેજ આટલે સુધી આવીને અટકી ગયો હોયને ! બાળક ફકત રાજપૂતોનું સાહસ પ્રત્યક્ષ નિહાળી બહુજ આનદમુગ્ધ થયો. તે મનમાંને મનમાંજ રાજપૂતો-

ના ગુણુની પ્રશંસા કરતો, હાથીને લઇને પોતાના આગે વળ્યો રાજા બિહારીમલ અને તેના અનુચરો પણ આ બાળકની શક્તિ અને હિંમતની પરસ્પરમા પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. બાળક પેલા હાથીને અતિ દક્ષતાપૂર્વક હાંકી જતો હતો તે વખતે પણ રાજપૂતો પ્રાણના ભયથી આસપાસ નાસી નહિ જતાં હાથીની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. અંતે હાથી એક મનોહર તંબુ પાસે પહોંચ્યો બાળકે પેલા હાથીને અંકુશ-પ્રહારવતી પૃથ્વી ઉપર બેસાર્યો અને પોતે એક ફલંગ મારી ભૂતળ ઉપર કૂદી પડયો. બાળકે હાથી ઉપરથી ઉતરી સર્વથી પ્રથમ પેલા વૃદ્ધ રાજપૂતનરેશ-ને આવકાર આપ્યો અને તેમને પોતાની પાછળ આવવાનો ઇસારો કરી તંબુમા આગળ વધ્યો રાજપૂત નરપતિએ તંબુમાં પ્રવેશ કર્યા પછી જાણ્યુ કે પેલો બાળક એજ નવીન સમ્રાટ અકબર હતો નવીન સમ્રાટની બાળશક્તિ જોઇ ખરે-ખર તેમને બહુજ આનંદ અને આશ્ચર્ય થયુ વૃદ્ધ રાજા સમ્રાટની સાથે કથોપકથન કરી સમ્રાટની સહૃદયતા અને પ્રતિભાનો અનુભવ કરી અત્યંત મુગ્ધ થયો. સમ્રાટમા એવી એક અસાધારણુ શક્તિ હતી કે જે કોઇ એકવાર તેની પાસે આવતુ તે તેની વાતચિતની મધુરતા તથા સ્વભાવની સરળતા ઉપર મોહિત થયા વિના રહેતું નહિ. થોડા સમયના પરિચયે એ ઉભય રાજાઓને પરસ્પરના અનુરાગી બનાવી દીધા સમ્રાટ અકબરે વૃદ્ધ હિંદુરાજા પ્રત્યે આટલુ બધુ સન્માન અને સૌજન્ય પ્રદર્શિત કર્યું કે જે સન્માન અને સૌજન્યના બદલામાં વૃદ્ધ રાજા સમ્રાટનો સદાને માટે સ્નેહાધીન સેવક બની ગયો !

ઉક્ત બનાવને આજે પાચ વર્ષ થઇ ગયા છે, બહેરામખાં પંચત્વ પામ્યો છે, સમ્રાટ અકબરે પોતે રાજ્યનો સઘળો કારભાર પોતાના હાથમાં લઈ લીધો છે, છતાં હજી તે ઉપલો પ્રસંગ ભૂલી ગયો નથી રાજપૂતોનું સાહસ હજી તેની સ્મૃતિમાંથી ભુસાઇ ગયુ નથી રાજપૂતો પણ સમ્રાટની સહૃદયતા અને સરળતાને વિસરી શકયા નહોતા. અકબર એક સમયે મયનુદ્દીન ચિસ્તીની પવિત્ર સમાધિ (કબર) ની યાત્રા કરવા અજમેર તરફ જતો હતો રસ્તામાં જ્યારે તે અંબર પ્રદેશની પાસે પહોંચ્યો ત્યારે રાજા બિહારીમલનાં દર્શન કરવાની તેને પ્રબળ ઇચ્છા ઉદ્દભવી. આથી તેણે તત્કાળ અંબરાધિપતિને નિમંત્રણપત્ર મોકલી મળવા માટે બોલાવ્યા. રાજા બિહારીમલ પોતે પોતાના સમસ્ત પુત્રો તથા પૌત્રોને સાથે લઇ અકબર પાસે હાજર થયો સમ્રાટે તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરી, તે વાર્તાલાપદ્વારા તેમની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો સ્વાનુભવ મેળવી પોતાનો પરમ સંતોષ પ્રદર્શિત કર્યો. રાજપૂતકુમારોના સદ્વ્યવહારે અકબરના હૃદય ઉપર ઉંડી અસર કરી. તેજ સમય-થી બંને પક્ષો પરસ્પરના સ્નેહપાશમાં બંધાયા. વૃદ્ધ રાજા બિહારીમલે સ્વેચ્છા-પૂર્વક સમ્રાટની આધીનતા સ્વીકારી. સમ્રાટે રાજપૂતો સાથેના પ્રેમમાં અભિવૃદ્ધિ કરવા તથા હિંદુ-મુસલમાનોમાં સંપની વૃદ્ધિ કરવા રાજપૂત રાજતનયા સાથે

પાણિગ્રહણ કરવાની પોતે પ્રાર્થના કરી. અકબરની પ્રાર્થનાનો પવિત્ર ઉદ્દેશ કિંવા તે પ્રાર્થનાની પરોપકારિતા રાજા બરાબર સમજી ગયો, તેથી તેણે એ પ્રાર્થનાનો આનંદપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો. જે રાજતનયાનું પાણિગ્રહણ કરવાની સમ્રાટે પ્રાર્થના કરી હતી, તેનું નામ જોધબાઈ હતું, અને એ લગ્નના પરિણામે જે પુત્ર-રત્ન પ્રાપ્ત થયું તેનું નામ જહાંગીર હતું

રાજા બિહારીમલનો પુત્ર રાજા ભગવાનદાસ તથા પૌત્ર રાજા માનસિંહ, તેજ સમયથી સમ્રાટની સાથે મળી ગયા અને સુવિશાળ મોગલ સામ્રાજ્યની સ્થાપના અર્થે પોતાની અસાધારણ શક્તિનો સદ્વ્યવહાર કરવા લાગ્યા

રાજા ભગવાનદાસ અત્યંત સાહસી પુરુષ હતો ઉત્તરાવસ્થામાં તેણે અનેકાનેક લડાઈઓમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. તેણે પોતાનું પ્રબળ વીરત્વ અનેક પ્રસંગે પ્રદર્શિત કરી મોગલ સામ્રાજ્યના ઇતિહાસમા અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે રાજા ભગવાનદાસ પ્રત્યે અકબર અત્યંત પ્રેમ, માન અને વિશ્વાસની મધુર દૃષ્ટિથી નિહાળતો હતો ભગવાનદાસે પોતાના વીરત્વને લીધે હિંદુઓમાં સર્વ-પ્રથમ મહા સન્માનસૂચક પતાકા તથા ડંકો મોગલ રાજ્ય તરફથી પ્રાપ્ત કર્યો હતો આવા મહાન સન્માનપાત્ર અમલદારો જ્યારે માર્ગમાં બહાર નીકળતા ત્યારે તેમની આગળ તૂરી, ભેરી તથા ડંકો વગેરે તેમની યશવાર્તાનું કીર્તન કરતાં અને પતાકા પણ તેમની મહત્તાની ઘોષણા કરતી ! મોગલ દરબારમાં આવું અસાધારણ માન મેળવવાનું સદ્ભાગ્ય ભાગ્યેજ કોઈને પ્રાપ્ત થતું ધીમે ધીમે રાજા ભગવાનદાસ પાંચ હજાર સૈનિકોના સેનાપતિતરીકેનું અતિ ગૌરવપૂર્ણ પદ પ્રાપ્ત કરવાને પણ ભાગ્યશાળી થયો હતો આ પદ માત્ર ગૌરવસૂચક એક ચિહ્નસ્વરૂપ-જ લેખાતું હતું. પાંચ હજાર સૈનિકોથી અધિક સૈનિકોનો સેનાપતિ તે ન થઈ શકે, એવો એ પદનો બિલકુલ અર્થ કરવામાં આવતો ન હતો પ્રસંગોપાત આવશ્યકતાનુસાર એથીએ મોટી સેનાના પ્રધાન સેનાપતિતરીકે પણ તેમને કામ કરવું પડતું હતું સામ્રાજ્યના પ્રધાન પુરુષો માત્ર પાંચ હજાર સેનાના સેનાપતિતરીકેના પદથી વધારે સેનાના સેનાપતિતરીકેનું પદ પ્રાપ્ત કરી શકતા નહિ પાંચ હજારથી વિશેષ સેનાનું સેનપતિપણું કેવળ રાજકુમારોનેજ ખાસ કરીને આપવામાં આવતું કાબૂલ અને પંજાબના શાસનકર્તાતરીકે પણ રાજા ભગવાનદાસે અમુક સમયપર્યંત કાર્ય બજાવ્યું હતું સમ્રાટે તેને "અમીરૂલ ઉમરા" (અર્થાત્ અમીરોનો પણ અમીર)ની અત્યંત મહત્તાપૂર્ણ પદવી છેવટે પ્રદાન કરી હતી હિંદુ રાજાઓમાં સર્વથી પ્રથમ મુસલમાન સમ્રાટની સાથે પોતાની ભગિનીનો વિવાહ કરી દિલ્હીના ઐતિહાસિક સિંહાસન ઉપર હિંદુશોણિત પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં જો કોઈએ સહાયતા કરી હોય અને તેદ્વારા હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચેની એકતા વધારવાનો પ્રયત્ન કરી હૃદયની ઉદારતા બતાવી હોય તો તે રાજા ભગવાનદાસજ હતો, એમ કહેવાની

રાજા માનસિંહ

Lakshmi Art, Bombay, 8

જરૂર નથી. ભગવાનદાસના પછી રાજસ્થાનના અનેક પ્રબળ નરપતિઓ એ દૃષ્ટાંતને અનુસર્યા હતા+ અંગ્રેજ લેખકોએ તેમના ઉદાર વિચારો અને કર્તવ્યોની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે આપણે પણ આ ગ્રંથમાં પુન પુન તેમના વીરત્વનું દર્શન કરીશુ.

રાજા માનસિંહ પણ મોગલ સામ્રાજ્યના એક ઉજ્જ્વળ નક્ષત્ર સમાન હતો. સમ્રાટની રાજસભાનુ એ એક અમૂલ્ય—અતુલનીય રત્ન હતુ, એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી વસ્તુત તે રાજા ભગવાનદાસનો ભત્રીજો થતો હતો, પણ ભગવાનદાસે તેને દત્તક પુત્રતરીકે ખોળે લીધો હતો માનસિંહના જેવો અતિ વિચક્ષણ સેનાપતિ મોગલ પક્ષમાં અન્ય કોઇ નહોતો, એમ ઇતિહાસ કબૂલ કરે છે અંગ્રેજ ઐતિહાસિકો લખે છે કે અકબરે જે વિશાળ પ્રદેશ પોતાના સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દીધો હતો, તેમાંનો અર્ધપ્રદેશ તો રાજા માનસિંહના બાહુબળથીજ જીતાયો હતો. માનસિંહે હિંદુકુશ પર્વતથી લઇને બ્રહ્મપુત્રાપર્યંત પોતાનો અસાધારણ પ્રતાપ પ્રસાર્યો હતો તેના વીરત્વની ચોતરફ પ્રશંસા થતી હતી. વસ્તુતઃ તેણે મોગલ સામ્રાજ્યની સ્થાપના અર્થે પોતાની અતુલ શક્તિ અને પ્રતિભાનો વિનાસંકોચે ભોગ આપ્યો હતો ધીમે ધીમે પંજાબ, કાબૂલ, બંગાળ, બિહાર અને ઉડિસાના પ્રદેશો ઉપર પણ સમ્રાટ તરફથી શાસનકર્તાતરીકે તે નિમાઇ ચૂકયો હતો વર્તમાન રાજમહલ નામક નગરીની સ્થાપના તેણેજ કરાવી હતી, તેમજ બિહારના સુપ્રસિદ્ધ રોતાસગઢ નામના કિલ્લાની મરામત તથા તે કિલ્લાની અંદરની અનેક હવેલીઓ અને મંદિરો રાજા માનસિંહનેજ આભારી છે. સમ્રાટ અકબર તેના ઉપર બહુજ સ્નેહ તથા વિશ્વાસ રાખતો સમ્રાટે તેને "ફરજંદ" (પુત્ર)ની પદવી આપી હતી જ્યારે તેણે બંગાળા ઉપર સંપૂર્ણ વિજય મેળવ્યો ત્યારે અકબરે અત્યંત માનપૂર્વક સાત હજાર સેનાના સેનાપતિતરીકેની બહુજ માનવતી ઉપાધિ તેને પ્રદાન કરી હતી અમે પૂર્વેજ કહી ગયા છીએ કે પાંચ હજાર સેનાના સેનાપતિ કરતાં વધારે સેનાના સેનાપતિતરીકેનું માન કોઇ પણ રાજપુરુષને મળતુંજ નહોતું, પરંતુ અકબર માનસિંહને પોતાના કુમાર સમાન લેખતો હોવાથી તેને એ ગૌરવયુક્ત પદ આપવામાં આવ્યુ હતુ માનસિંહ એ સમસ્ત મોગલસેનાનો એકમાત્ર અધીશ્વર હતો. આપણે તેના વીરત્વનુ દર્શન આગળ જતા અનેકવાર કરીશુ

માનસિંહ પછી રાજા ટોડરમલનુ નામ ઉલ્લેખને પાત્ર છે. તેણે અયોધ્યાપ્રદેશના એક ક્ષત્રિય વંશમા જન્મ ગ્રહણ કર્યો હતો તે જો કે એક દરિદ્ર કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો, પરંતુ પોતાના ગુણબળથી પોતાની અક્ષય કીર્તિ સંસારમાં

+ ચિતોડના રાણાએ એ કાર્યને અતિ નીચ ગણી તુચ્છકાર્યું હતુ આદર્શપરાક્રમી પ્રતાપસિંહને એથીજ સમ્રાટ અકબર સાથે વૈર બંધાયુ હતુ મંત્રી સ૦ સા૦

સદાને માટે મૂકતો ગયો છે. તેણે પ્રથમ સામાન્ય કાર્યદ્વારા રાજ્યમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, પણ શેરશાહના સમયમા જ્યારે પંજાબ ખાતે "નવ રોતાસ" નામનો એક સુદૃઢ કિલ્લો તૈયાર થયો, ત્યારે તે કાર્યમાં તેની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો રાજ્યના અમલદારોને સર્વથી પ્રથમ અનુભવ થયો ગુણગ્રાહી રાજા અકબરને આ વાતની ખબર પડતાં તેણે ટોડરમલને પોતાની રાજસભામા બોલાવ્યો. રાજા ટોડરમલમાં એકી-સાથે અનેક ગુણો રહેલા જોઇ અકબર તેના ઉપર બહુ મુગ્ધ થયો અને તેને રાજ્યમાં ઉચ્ચ પદવીએ નિયુક્ત કર્યો. તે જેમ મહાસાહસિક હતો તેમ વિચક્ષણ રાજનીતિજ્ઞ પણ હતો. આપણે આગળ જતા ગુજરાત, બંગાળ, બિહાર, ઉડીસા અને અફ્ઘાનીસ્તાન આદિ સ્થાનોમા તેના વીરત્વનું અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનું દર્શન કરીશું તે પણ ક્રમે ક્રમે પાંચ હજાર સેનાના સેનાપતિતરીકેનું મહાગૌરવપૂર્ણ સન્માન પ્રાપ્ત કરવાને ભાગ્યશાળી થયો હતો, તેમજ જૂદે જૂદે સમયે તેણે પણ બંગાળ, બિહાર તથા પંજાબ ઉપર રાજશાસન ચલાવ્યું હતુ સુવિશાળ મોગલ સામ્રાજ્યના દીવાનતરીકેનું સર્વોચ્ચ પદ પણ એક સમયે રાજા ટોડરમલે શોભાવ્યુ હતુ મહા પંડિત અબુલ ફઝલે લખ્યું છે કે –"સાધુતામાં, બુદ્ધિમાં અને વ્યવહાર-કુશળતામાં રાજા ટોડરમલ ભારતમાં અદ્વિતીય હતો તે સંપૂર્ણ પ્રકારે નિર્લોભી હતો." અંગ્રેજ ઐતિહાસિકો કહે છે કે –" તે એક અસાધારણ રાજસ્વસચિવ (અર્થાત્ કર કિંવા ટેક્સ ખાતેનો પ્રધાન) હતો " તેણે એવી તો દીર્ઘદૃષ્ટિપૂર્વક સમ્રાટની સેવા બજાવી હતી અને રાજ્યના કરસંબંધે એવા તો સુંદર નિયમો બાંધ્યા હતા, કે તેની રાજનીતિ અને શાસનનીતિની પ્રશંસા મુસલમાન ઇતિહાસ-લેખકો પણ કર્યા વિના રહ્યા નથી તેણે બાંધેલા ધારા–ધોરણો હિંદુ તથા મુસલ-માન, ઉભય પ્રજાને લાભદાયક થઇ પડયા હતા જર્મનીનો કુમાર કાઉન્ટ ઑફ નોવર લખે છે કે –"તેણે રાજ્યના કરસંબંધે એવા સરસ ધારાઓ બાંધ્યા હતા, કે તે ધારાઓ રાજા ટોડરમલને પોતાને માટે તેમજ સમ્રાટ અકબર માટે અક્ષય યશ તેમની પાછળ મૂકતા ગયા છે, એટલુંજ નહિ પણ એ સમસ્ત નિયમો યૂરો-પીય રાજ્યોને માટે પણ આદર્શરૂપ થઇ પડે તેવા છે" ગુણાનુરાગી સમ્રાટ અકબરે પોતે પણ રાજા ટોડરમલને ત્યાં પધારી તેનાપ્રત્યેનું પોતાનું સન્માન સ્પષ્ટ રીતે પ્રદર્શિત કરી આપ્યું હતુ

સમ્રાટના રાજ્યાભિષેક પછી કેટલેક દિવસે મહેશદાસ નામે એક અતિ દરિદ્ર બ્રાહ્મણકવિ સમ્રાટના દરબારમા આવ્યો હતો. અકબર સદ્‌ગુણો અને શક્તિઓનો બહુજ પક્ષપાતી હતો, એ વાત આગળ કહેવાઇ ગઇ છે સમ્રાટે ઉક્ત બ્રાહ્મણ-કવિમા વિવિધ ગુણોનો સમાવેશ જોઇ બહુ આનંદિત થઇને તેને "કવિરાજ" ની ઉપાધિથી વિભૂષિત કરી પોતાના દરબારમાં કવિતરીકે નિયુક્ત કર્યો હતો. ક્રમે ક્રમે કવિના પાંડિત્યે, ઉદાર હૃદયે અને સત્સાહસે સમ્રાટનું એટલું બધું આકર્ષણ

રાજા ટોડરમલ

Lakshmi Art, Bombay, 8

કર્યું હતું, કે તેણે તેને બે હજાર સેનાનું સેનાપતિત્વ પ્રદાન કરીને તથા રાજા બીરબલની ઉપાધિ સમર્પીને તેના પ્રત્યે પોતાનું આંતરિક સન્માન દર્શાવી આપ્યું હતું. બીરબલવિષેની મૂળ હકીકત આ પ્રમાણે છે.—એમ કહેવાય છે કે નગરકોટનું રાજ્ય પણ રાજા બીરબલને ભેટ કરવામાં આવ્યું હતું અકબર કેવો ગુણાનુરાગી અને કદરદાન નૃપતિ હતો તેનું આ ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે. ઉક્ત કવિવરે ઇતિહાસમાં રાજા બીરબલના નામથી પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે. તે જેવો મિષ્ટભાષી હતો, તેવોજ ઉત્કૃષ્ટ કવિ અને સંગીતશાસ્ત્રી પણ હતો. બ્લોકમૅન સાહેબે લખ્યું છે કે—" તેની નાની નાની કવિતાઓ અને હાસ્યોદ્દીપક પદો આજપર્યંત ભારતવાસીઓ સેંકડો મુખે ઉચ્ચારે છે." તે પોતાની મધુરતાપૂર્ણ વાર્તાઓથી તથા મધુર સ્વભાવથી સર્વને અતિશય પ્રિય થઇ પડયો હતો. સમ્રાટ પોતે કવિરાયના સહવાસમાં રહેવું બહુ પસંદ કરતો હોવાથી કવિ અને સમ્રાટ ઘણોખરો સમય પરસ્પરના સહવાસમાજ ગાળતા હતા. ફતેહપુર-સીક્રીમાં સમ્રાટના અંતઃપુર પાસેજ કવિરાયનું મનોહર વાસભુવન હજી પણ જોઇ શકાય છે. અકબરના જેવો પૃથ્વીનો એક સર્વપ્રધાન નરપતિ—દિલ્હીશ્વર, કવિરાય જેવા દીન-હીન બ્રાહ્મણને પોતાના બંધુરૂપે પોતાની પાસે રાખે, તે તેના ગુણાનુરાગને તથા તેના અંતઃકરણના ઔદાર્યનેજ સિદ્ધ કરે છે સમ્રાટ્ આ દરિદ્ર બ્રાહ્મણપ્રત્યે કેટલો બધો પ્રેમ રાખતો હતો તેની કેટલીક હકીકત આપણે હવે પછીના પ્રકરણોમાં વાંચીશું. આ સ્થળે તો એટલુંજ કહેવું બસ થઇ પડશે કે રાજા બીરબલ પોતાના અસામાન્ય ગુણોને લીધે સમ્રાટના દરબારમાં એક ઉજ્જ્વળ રત્નરૂપે લેખાતો હતો. હિંદુ અને મુસલમાનોને એકત્ર કરવા અર્થે કિંવા ઉભય પ્રજાને એક ધર્મમાં ઐક્યયુક્ત કરવા અર્થે, હિંદુધર્મને કિંચિત્ નવીન રૂપ આપી એક નવો ધર્મ પ્રચલિત કરવાની સમ્રાટે ભાવના રાખી હતી. આ નવીન સુસજ્જિત ધર્મને તે "ઇશ્વરનો ધર્મ" એવું નામ આપતો હતો. રાજા બીરબલે આ નવીન ધર્મનો ઉદ્દેશ અને ઉપકારકતા જોઇને અતિ આનંદપૂર્વક તેનો સ્વીકાર કર્યો હતો. આ નૂતન હિંદુધર્મ કેવા પ્રકારનો હતો તથા તેના ઉપર શું નૂતન સંસ્કારો કરવામાં આવ્યા હતા, તે વાત અમે હવે પછી કહીશું.

રાય પત્રદાસ સર્વ પ્રથમ સમ્રાટની હાથીશાળામાં હિસાબ રાખવાનું કામ કરતો હતો; પરંતુ ચિતોડના હલ્લા સમયે તેણે એવું અસાધારણ વીરત્વ દર્શાવ્યું હતું કે તે એકજ પ્રસંગે તેને પ્રસિદ્ધમાં લાવી મૂકયો. ત્યારબાદ તે ક્રમે ક્રમે બંગાળા, બિહાર તથા કાબુલના દિવાનતરીકેનું પદ અલંકૃત કરવા ભાગ્યશાળી થયો હતો. સમ્રાટે તેને સન્માનસૂચક પાંચ હજાર સેનાનું સેનાપતિપદ તથા "રાજા વિક્રમજિત" ની ઉપાધિ આપી હતી. તેણે વિવિધ લડાઇઓમાં હાજર રહી, અસીમ સાહસપૂર્વક મોગલ સામ્રાજ્યની ભારે સેવા બજાવી હતી.

રામદાસ નામે એક દરિદ્ર રાજપૂત સમ્રાટનો નોકર હતો. તે એવી તો સાધુતા

અને સરળતાપૂર્વક રાજકાર્ય કરતો હતો કે વિશ્વાસુ મનુષ્યો કેવા હોય તે સબધી વાત નીકળતાં લોકો રામદાસનુ ઉદાહરણ આપતા, અર્થાત્ તે પોતાની વિશ્વાસ-પાત્રતા માટે પ્રજામાં દૃષ્ટાંતરૂપ થઇ પડયો હતો સમ્રાટે તેને ધીમે ધીમે આગળ વધારી રાજા ટોડરમલના હાથ નીચે ‘ રાજસ્વવિભાગ ’ ના સહકારી પ્રધાન-તરીકેનુ પદ આપ્યુ હતુ. તેણે પ્રમાણિકતાપૂર્વક પુષ્કળ ધન એકત્ર કર્યું હતું, તેમજ આગ્રા નગરીમાં એક મનોહર અટ્ટાલિકા પણ બધાવી હતી, પરતુ તે સ્થળે તે ભાગ્યેજ નિવાસ કરતો. તેનો ઘણોખરો વખત રાજપુરીની રક્ષામાંજ વ્યતીત થતો તેની સાથે સર્વદા ૨૦૦ રાજપૂત સૈનિકો રહેતા, અને આ સૈનિકો સાથે તે સર્વદા પોતાના કાર્યમાં તલ્લીન રહેતો તેનુ હૃદય પણ બહુ ઉદાર હતુ તે દીન–દરિદ્રી મનુષ્યોને, કવિઓને તથા સગીતશાસ્ત્રીઓને છૂટથી દ્રવ્યનુ દાન કરતો સમ્રાટે તેને પાચસો સેનાનુ સેનાપતિપદ તથા કાસ્મીરમાંનો એક મનોહર બગિચો અર્પણ કર્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ એક દિવસે સમ્રાટે પોતે તેને ત્યા પધારી તેના પ્રત્યેનુ પોતાનું સન્માન પ્રદર્શિત કર્યું હતુ

સુપ્રસિદ્ધ સગીતશિક્ષક તાનસેન, બુદેલખડના અધિપતિ રાજા રામચદ્ર વાધેલાના દરબારમાં સંગીતશાસ્ત્રીતરીકેનુ કામ કરતો હતો એક દિવસે રાજા રામચદ્ર, તાનસેનના સગીત–માધુર્ય ઉપર એટલો તો મુગ્ધ થયો કે તેણે તેને તેજ દિવસે એક કરોડ સુવર્ણમુદ્રા ઇનામ આપી સમ્રાટ અકબર ગુણવાન પુરુષોનો એવો તો પક્ષપાતી હતો કે ભારતવર્ષને ગમે તેટલે ખુણે–ખાચરેથી, ગમેતેટલે દૂરથી, ગમે તેટલા પરિશ્રમ અને ખર્ચને ભોગે તે પુરુષરત્નોને શોધી કાઢતો અને તેમને પોતાની પાસે બોલાવી યથાયોગ્ય ધન તેમજ જાગીર બક્ષીસ આપતો સમ્રાટે રાજ્યારોહણ કર્યા પછી સાતમે વર્ષે એ સગીતશિક્ષક તાનસેનનો યશ સાભળી, તેને પોતાની પાસે બોલાવી લાવવા એક પ્રધાન અમલદારને દૂતરૂપે રાજા રામચદ્રના દરબારમાં મોકલ્યો રાજા રામચદ્ર સમ્રાટની માગણીનુ ઉલ્લઘન કરી શકે તેમ ન હોવાથી તેણે અનેક ઉપહારોપૂર્વક તાનસેનને અકબરની સેવામાં રવાના કર્યો તાનસેન મોગલ દરબારમા હાજર થયો તે સમયે તેને સહૃદયતાપૂર્વક પુષ્કળ આવકાર આપવામા આવ્યો. તાનસેને પ્રથમ દિવસેજ વાદ્યયત્રાદિ સાથે એવુ તો મધુર અને અસાધારણ સગીતનૈપુણ્ય પ્રદર્શિત કર્યું કે સમ્રાટ તે જોઇને ચકિતજ થઇ ગયો. તેજ ક્ષણે તેને બે લાખ મુદ્રા બક્ષીસ આપવામાં આવી તાનસેન તેજ દિવસથી મોગલ દરબારના એક ઉજ્જવળ રત્નરૂપે ગણાવા લાગ્યો તાનસેનના અનેક સગીત પદોમા ઉક્ત રાજા રામચદ્ર અને સમ્રાટ અકબરના નામના ઉલ્લેખ જોઇ શકાય છે સમ્રાટના પ્રધાન અમાત્ય અબુલફઝલે લખ્યું છે કે, તાનસેનના જેવો સગીતકલાભિજ્ઞ પુરુષ, સહસ્ર વર્ષો થયાં ભારતવર્ષમાં જન્મ્યો નથી તેની અસાધારણ સગીતકીર્તિ હજી પણ સમસ્ત ભારતમાં વ્યાપ્ત છે.

રાજસ્થાનના અનેક હિંદુ નરપતિઓએ પ્રાણુના ભોગે સમ્રાટની અને સામ્રાજ્યની જે સેવા બજાવી હતી, તેસબંધી વિસ્તૃત વર્ણન અમે હવે પછી આપીશુ સાધારણુ રીતે હિંદુ રાજાઓ સમ્રાટ તરફથી યુદ્ધ કરવા નીકળતા ત્યારે માત્ર પોતાના હિંદુ સૈન્ય ઉપરજ આધિપત્ય ભોગવતા; પરંતુ તેમને મુખ્ય સેનાપતિતરીકે નિમવામાં આવતાં તેઓ હિંદુ તથા મુસલમાન ઉભય સંપ્રદાયના સૈનિકો અને સેનાપતિઓ ઉપર આજ્ઞા કરી શકતા હતા હિંદુઓએ સમ્રાટના વિશ્વાસનો તથા પ્રેમનો કદાપ દુરુપયોગ કર્યો નથી તેઓ સમ્રાટને પોતાના એક સગા–સંબંધી સમાનજ લેખતા હતા સમ્રાટના સામ્રાજ્યને પોતાનુ હિંદુ સામ્રાજ્યજ સમજતા હતા સમ્રાટ પણુ હિંદુઓને પોતાનાજ મનુષ્યો સમજતો હતો, પોતાના સગા–સબંધી જેટલુજ માન આપતો હતો અને હિંદુઓના મંગળ અર્થે બની શકે તેટલી ચિંતા અને વ્યવસ્થા પણુ કરતો હતો

નવીન અને પુરાતન આગ્રાની વચ્ચે યમુના નદી વહે છે. પુરાતન આગ્રામાં પૂર્વે શેખ મુબારક નામે એક અતિ ઉદાર હૃદયનો મહા પંડિત પુરુષ વસતો હતો પ્રથમ તે સુન્ની સંપ્રદાયનો અનુયાયી હતો, પણુ પાછળથી તેણે શીઆ મતનો સ્વીકાર કર્યો હતો પ્રાય સઘળાં દર્શનશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી કાર્ય–કારણુની પરંપરાનુ તેણે બહુ ઉત્તમ અને નિષ્પક્ષપાત જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતુ તેના વિચારો બહુ સ્વતંત્ર હતા, અર્થાત્ સંપ્રદાયની અંધશ્રદ્ધાવડે દોરાયા વિના સર્વ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોની યોગ્યતાનો નિર્ણુય કરવાનો તેનામા અદ્વિતીય ગુણુ હતો. સ્વતંત્ર વિચાર અને નિષ્પક્ષપાત શોધને પરિણામે પૃથ્વીના સમસ્ત સંપ્રદાયો અને ધર્મોપ્રત્યે તેને સમભાવ ઉપજી તેનુ હૃદય અત્યંત ઉદાર બન્યુ હતુ. કુરાનના જૂદા જૂદા ભાગોનો અભ્યાસ અને મુકાબલો કરીને તેણે લખ્યુ છે કે– “ હિંદુઓના ધર્મગ્રંથની માફક કુરાનમા પણુ કેટલાક અંશો પાછળથી દાખલ થયેલા છે. ” તેણે પોતાને ત્યાં એક શાળાની સ્થાપના કરી હતી એ શાળામા વિદ્યાર્થીઓને પોતાથી બની શકે તેટલુ જ્ઞાન આપવાનો તે નિત્ય પ્રયત્ન કરતો તેને વૈભવો કે વિલાસો પ્રિય નહોતા તે છેક સાદી જીંદગી ગુજારતો હતો તેને ઈ० સ० ૧૫૪૧ માં એક પુત્રરત્ન પ્રાપ્ત થયુ હતુ, તેનુ નામ અબુલ ફૈઝી (પાછળથી તે ફૈઝીના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો) રાખ્યુ હતુ ત્યાર બાદ ઈ० સ० ૧૫૫૧ માં બીજુ એક સંતાનરત્ન પ્રાપ્ત થયુ તેનુ નામ અબુલ ફઝલ રાખ્યું હતુ. આ બે પુત્રરત્નોની જો તેને પ્રાપ્તિ ન થઇ હોત તો શેખ મુબારકનુ નામ ઇતિહાસમાં અમરત્વ મેળવત કે નહિ તે અમે કહી શકતા નથી મુબારક પોતાના હૃદયની ઉદારતા પુત્રહૃદયમાં સ્થાપવાનો અને પોતાના પાંડિત્ય દ્વારા પુત્રોને સુશિક્ષિત બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતો પોતાનુ સરળ જીવન વ્યતીત કરી રહ્યો હતો.

શીઆ મતવાળા બહેરામખાંના મરણ પછી, સુન્નીઓ જ્યારે પુન. રાજ્યના સર્વપ્રધાન અમલદારો બનવા લાગ્યા, ત્યારે તે સર્વ અમલદારોને શિરે અબદુલ્લા અનછારી નામનો એક ધર્મગુરુ મહાન સત્તાધીશતરીકે વિરાજતો હતો. હુમાયુની હયાતીમા તેને " મુસલમાન ધર્મનો સર્વપ્રધાન નાયક " એવી ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઇ હતી આથી કરીને તે બહુજ અહંકારી થઈ બેઠો હતો જે કોઇ વ્યકિત મુસલમાન ધર્મથી સહેજ પણ વિરુદ્ધ કાર્ય કરે, તેને તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે શિક્ષા ફરમાવતો આવા અપરાધો બદલ અનેક મુસલમાનોને પૂર્વે પ્રાણાંત દંડની શિક્ષા પણ સહન કરવી પડી હતી મુબારક શેખની પ્રશંસા જ્યારે તેના સાંભળવામા આવી ત્યારે ક્રોધ અને ઇર્ષ્યાને લીધે નખથી શિખાપર્યંત તે સળગી ઉઠયો. મુબારકની પ્રશંસનીય ઉદારતામાં વ્યભિચાર અને ઉચ્છૃંખલતાના મિથ્યા દોષોનું આરોપણ કરી, તેને સખ્ત સજા ફરમાવવા તે તૈયાર થયો. સદ્ભાગ્યે એક રાત્રે એક મનુષ્યે શેખ મુબારકને ત્યાં જઇને અબદુલ્લા આદિ શત્રુઓના કાવતરાની સમસ્ત વાત ખુલ્લી કરી મુબારકે તેના ઉત્તરમા માત્ર એટલુ જ જણાવ્યુ કે –" મારા શત્રુઓ ગમે તેટલા બળવાન અને શકિતસંપન્ન હોય, પણ જ્યાસુધી કરુણામય ઇશ્વર આપણા ઉપર રાજ્ય કરે છે, અને જ્યાંસુધી આ પૃથ્વીતળ ઉપર સમ્રાટ અકબર જેવા ન્યાયવાન નરપતિ રાજ્ય ચલાવે છે, ત્યાંસુધી અમને ભયભીત થવાનું કશુ કારણ નથી જો ઇશ્વરની પોતાનીજ એવી ઇચ્છા હશે કે મને આ સંસારમાં હજી વિશેષ સમય જીવતો રહેવા દેવો તો પછી શત્રુઓનુ બળ મને શુ કરવાનુ હતુ ? અને ઇશ્વર પોતેજ મારૂ જીવન લઇ લેવા તૈયાર હોય તો હુ આ ક્ષણભંગુર જીવન તેમના ચરણમા અર્પણ કરવાને સર્વદા તૈયારજ છુ ! શત્રુઓ મને શુ કરવાના હતા ?" પરંતુ પિતાની આ ઈશ્વરનિર્ભરતા પુત્રો સ્વીકારી શકે તેમ નહોતુ ફૈઝી અને અબુલ ફ્રઝલ, પિતાને લઇને તેજ રાત્રિએ ગૃહમાંથી નીકળી પડયા. તેઓ અંધકારમાં શાંતભાવે–ચુપાચુપ નિર્જન અરણ્યોમાં શંકિત ચિત્તે પસાર થવા લાગ્યા માર્ગમા આશ્રયને માટે અનેક બંધુ–બાંધવોને તેમણે પ્રાર્થના કરી, પણ પેલા ધર્મગુરુના ભયને લીધે કોઇએ તેમને આશ્રય આપવાની હિંમત કરી નહિ તેઓ અસહાય અવસ્થામાં અતિશય દુઃખ અને કલેશ સહન કરતા એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ગુપ્તપણે વિચરવા લાગ્યા.

પિતાપુત્રો આ પ્રમાણે નાસી રહ્યા હતા, ત્યારે બીજી તરફ અબદુલ્લા અનછારીએ શેખ મુબારકને કેદ કરવા માટે કેટલાંક માણસો રવાના કર્યાં. તે સમયે આ ભારતવર્ષમા મનુષ્યજીવનનુ લેશમાત્ર મૂલ્ય નહોતું માણસોએ શેખ મુબારકનો પત્તો નહિ લાગવાથી તેમણે ક્રોધાંધ બની મુબારકની પૂજાનુ મંદિર તથા બીજી અનેક સામગ્રીનો નાશ કર્યો , અને તેના ગૃહને સ્મશાન જેવુજ

બનાવી દીધું ! ત્યાર બાદ તેઓ મુબારકના ત્રીજા પુત્રને બદી કરી, અબદુલ્લા પાસે લઈ ગયા અકબરના સાંભળવામાં જ્યારે આ વાત આવી ત્યારે તેને બહુ ક્રોધ ચઢયો અને તેણે પોતે મુબારકના એ પુત્રને મુક્ત કર્યો

સમ્રાટની ઉદારતા અને કરુણા જોઈ મૌલવીઓ આનંદ પામવાને બદલે ઉલટા ખેદ પામ્યા મુબારક શેખ પોતાના બે પુત્રોની સાથે ગુપ્તવેશે અનેક દિવસો સુધી અનેક જંગલો ફરી વળ્યો છેવટે સમ્રાટના ધાત્રીપુત્ર આઝીજ કોકાએ તેમને શરણ આપ્યું આઝીજ કોકાએ સમ્રાટની પાસે જઈ મુબારકસબંધી તમામ હકીકત રજુ કરી. સમ્રાટે તેમને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને તેમને પોતાને ઘેર રહેવાની આજ્ઞા કરી સુન્નીઓ પોતાનો ઉદ્દેશ સાધવામાં નિષ્ફળ નિવડયા

ફૈઝીએ અરબી, પર્શીઅન તથા ચિકિત્સાશાસ્ત્રનુ અધ્યયન કરી સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરવામાં લક્ષ આપ્યુ. અમાનુષિક પરિશ્રમના પ્રતાપે તે બહુજ ટુંકી મુદ્દતમા હિંદુસાહિત્ય અને હિંદુદર્શનમા પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરવા શક્તિમાન થયો હતો. મુસલમાનોમાં જો કોઈએ પણ સર્વપ્રથમ સંસ્કૃત ભાષા તથા હિંદુ-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હોય, તો તે ફૈઝીજ હતો, એમ કહેવુ જોઈએ ધીમે ધીમે તેના કવિત્વની કીર્તિ ચોતરફ ફેલાવા લાગી જે ચિતોડના ઘેરાનુ અમે હવે પછીના પ્રકરણમાં વર્ણન કરવાના છીએ તે ઘેરા સમયે જ્યારે સમ્રાટ અકબર અત્યંત ચિંતાકુળ હતો તે સમયે, ફૈઝીની એ યોગ્યતા અકસ્માત તેના જોવામા આવી સમ્રાટને સદ્‌ગુણોનો એટલો બધો પક્ષપાત હતો કે એક ગુણવાન પુરુષની કીર્તિ સાંભળ્યા પછી, તેનો સ્વાનુભવ કરવામા એક ક્ષણ જેટલો વિલબ પણ તે સહન કરી શકતો નહિ ફૈઝીની કીર્તિ સાંભળ્યા પછી તેના ગુણનુ સન્માન કરવા તેજ ક્ષણે આગ્રાના શાસનકર્તાને હુકમ કરી ફૈઝીને પોતાની પાસે લશ્કરી છાવણીમા બોલાવ્યો ફૈઝીના કવિજીવનનો હજી તો પ્રારભકાળજ હતો.

સમ્રાટની આજ્ઞાપત્રિકા આગ્રા ખાતે પહોચી સમ્રાટ ફૈઝીને પોતાની પાસે સજા કરવા સારૂ બોલાવે છે, એમ માની લઈને સઘળા મૌલવીઓ આનંદના આવેશમાં આવી ગયા. તેમણે સખ્યાબધ સીપાઈઓને સાથે લઈ શેખ મુબારક-ના મકાનની આસપાસ ઘેરો ઘાલ્યો અને તેના અતપુરમા દાખલ થઈ તેને અપમાનિત કરી તથા ધક્કા-મુક્કી મારી બહાર કહાડયો મકાનની કેટલીક સામગ્રીઓનો પણ નાશ કર્યો. આનંદના આવેશમાં મૌલવીઓએ ફૈઝીને કેદ કરી, અશ્વ ઉપર બેસાડી ત્વરાપૂર્વક ચિતોડની છાવણી તરફ પ્રયાણ કર્યું, પરંતુ ત્યાં પહોંચતાંજ મૌલવીઓની આશા નિરાશામા બદલાઈ ગઈ ! સ્વય આઝીજ કોકા જેવો રાજ્યનો એક પ્રધાન અમલદાર ફૈઝીનો સત્કાર કરવા માટે આગળ આવેલો હતો. તેને જોઈને મૌલવીઓ સખેદાશ્ચર્ય પામ્યા ! આઝીજ કોકાએ

બહુજ સન્માનપૂર્વક ફૈઝીનો સત્કાર કર્યો અને તેજ ક્ષણે તે કવિવરને સમ્રાટ પાસે હાજર કર્યો મૌલવીઓ પોતાના ઉદ્દેશમાં નિરાશ થઇ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા સમ્રાટે ફૈઝીની સાથે વાર્તાલાપ કરી પોતાનો સતોષ પ્રદર્શિત કર્યો તે સમયથીજ ફૈઝી સમ્રાટનો અનુરાગી અને સહચર બન્યો થોડાજ સમયમા દરબાર મધ્યે તેની એક અતિ ઉજ્જવળ રત્નતરીકે ગણત્રી થવા લાગી ફૈઝી જેવો બુદ્ધિમાન હતો તેવોજ ઉદાર વિચારનો હતો. પોતાના હૃદયની ઉદારતાદ્વારા તે સમ્રાટની ઉદારતાને પોષણ આપી ઉત્તેજીત કરવા લાગ્યો તે કવિવર ખુશરૂની પછી ભારત નો એક સર્વપ્રધાન મુસલમાન કવિ હતો ખુશરૂને પ્રથમ નબર આપીએ તો ફૈઝીને બીજો નબર આપ્યા વિના ચાલે નહિ તેણે અનેક નાના કાવ્યો તથા ખડકાવ્યો લખ્યા છે સમ્રાટે તેને "કવિરાજ"ની ઉપાધિથી વિભૂષિત કર્યો હતો.

તેનો નાનો ભાઇ અબુલ ફઝલ પણ મહા પડિત હતો તેણે લઘુવયમાં અનેક વિષયોનો બહુ સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો હતો દર્શનશાસ્ત્રમા તો ખાસ કરીને તેણે નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી હતી. અબુલ ફઝલના સદ્ગુણો સાભળી સ્વાભાવિક રીતેજ સમ્રાટને તેને મળવાની ઇચ્છા થઇ સમ્રાટે પુન પુન: નિમત્રણ મોકલી દરબારમા હાજર થવાની તેને સૂચના આપી, પણ અબુલલફઝલે એ નિમત્રણો માનપૂર્વક પાછાં કહાડયાં છેવટે ફૈઝીએ તેને સમજાવી ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૪મા સમ્રાટની પાસે હાજર કર્યો પ્રથમ દિવસેજ સમ્રાટે તેના પ્રત્યે એટલી તો પ્રીતિ અને સજ્જનતા દર્શાવી કે એ અભ્યાસપ્રિય, એકાંતશીલ વિચારક યુવક—અબુલ ફઝલ તેજ ક્ષણથી સમ્રાટ નો અનુરાગી બની ગયો અને પોતાના પૂર્વના વિચારોને તિલાંજલિ આપી રાજનીતિના ક્ષેત્રમા વિચરણ કરવાને તત્પર થયો અબુલ ફઝલ લખે છે કે.—

" નિર્જન આવાસમાં રહી જીવન વ્યતીત કરવુ એવો મારો પ્રથમ સકલ્પ હતો મારૂ મન તે સમયે બહુજ અશાંત રહેતુ હતુ મગોલીવા અને લેબેનનના ઉદાસીન સપ્રદાયોનો સહવાસ કરવાની એવી તો પ્રબળ ભાવના તે કાળે મારામાં વર્તતી હતી કે તે સિવાય મને અન્ય એક પણ વિષયમા રસ પડતો નહોતો તીબેટમાં જઇ ત્યાંના બૌદ્ધ ધર્મગુરુ લામાના દર્શન કરવા, પોર્ટુગાલના ક્રિશ્ચિયન પાદરીઓનો ઉપદેશ સાભળવો, પારસી ધર્મના પુરોહિતો સાથે વાર્તાલાપ કરવો તથા તેમના ધાર્મિક ગ્રંથોનુ રહસ્ય સમજવુ, એજ એકમાત્ર મારા અતકરણનો મનોરથ હતો હુ મારા સ્વદેશના પડિતનામધારીઓના પાડિત્યથી છેક નિરાશજ થઇ ગયો હતો મારા વડીલ બધુ તથા અન્ય અન્ય બધુઓ સમ્રાટના દરબારમાં હાજર થવાની મને વારવાર ભલામણો કરવા લાગ્યા તેઓ એમ સમજતા હશે કે અકબર મને કાઇક માર્ગ બતાવી શકશે, પણ મને તેમા કાઇ યથાર્થતા જેવુ જણાતુ નહિ હવે હું સમજી શકુ છુ કે અકબરનાં દર્શનમાં મે આટલો બધો વિલબ કર્યો તે અયોગ્યજ હતો—મારા બધુ તથા સબધીઓની

ભલામણ સંપૂર્ણ અનુકરણીય હતી સમ્રાટના સહવાસમાં આવ્યા પછી મારૂં ચિત્ત શાંત થયું છે એકાંતમાં બેસીને હું જ્યારે અકબરના સદ્‌ગુણોવિષે વિચાર કરૂં છું ત્યારે મને કેટલો આહ્લાદ થાય છે ? કર્મક્ષેત્રમાં પણ સમ્રાટ મારા માર્ગ-દર્શક છે. સમસ્ત ધર્મો તથા સંપ્રદાયો જો કે ભિન્નતાવાળા અને વિવિધતાવાળા છે, તોપણ જો તેમને સત્યના એક સુદૃઢ પાયા ઉપર સ્થાપન કરી પરસ્પરનો સમન્વય સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે સમન્વય થવો અસંભવિત નથી; એ વાત જો મને કોઇએ બરાબર સમજાવી હોય તો તે અકબરેજ સમજાવી છે, એમ મારે મુક્તકંઠે કહી દેવું જોઇએ. સમ્રાટની પાસે હાજર થવાની મે તૈયારી તો કરી, પણ ઉપહાર કિંવા ભેટ બદલ શું ચીજ લેવી તેનો મને વિચાર થઇ પડયો હું દરિદ્રી અને અર્થહીન હોવાથી ઉપહારસ્વરૂપ કોઇ કિંમતી વસ્તુ ન મળવાથી કુરાનના એક વાક્યસંબંધી વિસ્તૃત વ્યાખ્યા લખીને તે વ્યાખ્યાજ મે સમ્રાટની પાસે ભેટ બદલ ધરી તેણે તે ભેટ બહુજ સંતોષપૂર્વક સ્વીકારી અને મારા પ્રત્યે અતિ સહૃદયતાપૂર્ણ વ્યવહાર ચલાવ્યો."

ત્યાર બાદ અબુલ ફઝલ સમ્રાટના એક સહચરરૂપે તેની પાસેજ રહેવા લાગ્યો. જોતજોતામાં તેની ગણત્રી પણ સામ્રાજ્યના એક અતિ ઉજ્જવળ અલંકારરૂપે થવા લાગી સમ્રાટ તેને પોતાના પ્રાણ કરતા પણ વધારે ચાહતા હતા તેનું અગાધ જ્ઞાન જોઈ ઘણીવાર આશ્ચર્ય દર્શાવતા હતા. અબુલ ફ્ઝલ પોતાના અસાધારણ ગુણોના પ્રતાપે, સામાન્ય અવસ્થામાંથી ધીમે ધીમે ૫૦૦૦ સેનાના સેના-પતિનું પદ પ્રાપ્ત કરવાને ભાગ્યશાળી થયો હતો છેવટે તેણે સુવિશાળ મોગલ સામ્રાજ્યનું સર્વપ્રધાન અમાત્યતરીકેનું પદ પણ શોભાવ્યું હતું તે જેવો સાહસી હતો તેવો ઉદાર પણ હતો તેના જેવો ગદ્યલેખક મુસલમાન સંપ્રદાયમાં હજીસુધી ભારતવર્ષ ખાતે કોઇ જન્મ્યો નથી. મધ્ય એશિયાનો સમકાલીન નરપતિ અબદુલ્લા કહેતો કે –" મને અકબરના અસ્ત્ર કરતાં પણ અબુલ ફ્ઝલની લેખિનીનો વધારે ભય લાગે છે." અબુલ ફ્ઝલના " અકબરનામા " તથા " આઇને અકબરી " નામના મહાન અને ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથો બહુ જાણીતા છે તેણે જો એ ગ્રંથો ન લખ્યા હોત તો આજે મનોહર અકબરચરિત્રસંબંધે કોણ વિશ્વાસ કરી શકત ? તે જો કે જન્મથી મુસલમાન હતો, તોપણ તેણે હિંદુ-શાસ્ત્રમાં બહુ પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી હતી અને પ્રાય સમસ્ત હિંદુશાસ્ત્રગ્રંથો-માંથી ઉપયોગી જ્ઞાનનો સંગ્રહ કર્યો હતો મુસલમાનો જો હિંદુઓના ધર્મગ્રંથો નો અભ્યાસ કરશે તો તેઓ હિંદુઓ અને હિંદુધર્મપ્રત્યે સદ્‌ભાવ રાખવા લાગશે, એવી આશાથી તેણે ખાસ કરીને પોતાના મુસલમાન બંધુઓને માટે આઇને–અકબરી નામના સુવિખ્યાત ગ્રંથની રચના કરી હતી આ ફારસી ગ્રંથમાં હિંદુઓના ધર્મ, ન્યાય, દર્શન, પુરાણ, વેદ, વેદાન્ત, સાહિત્ય, સંગીત

તથા આચાર—અનુષ્ઠાનસંબંધી પ્રાય સર્વ વિષયોનુ વિસ્તારથી વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

અબુલ ફઝલને મહાપુરુષતરીકે ઓળખવામા હરકત નથી તે તથા અકબર બને નરવીરોએ આ જન્મભૂમિ—ભારતમાતાને ગૌરવાન્વિત બનાવવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા અકબરને તેની સહૃદયતા તથા જ્ઞાનશક્તિ માટે પ્રથમ નબર આપીએ તો અબુલ ફઝલને બીજો નબર આપી શકાય અકબરને પૂર્ણચન્દ્ર કહી શકાય તો અબુલફઝલને નિસશય એક અતિ ઉજ્જ્વલ નક્ષત્ર કહી કહી શકાય

હિંદુઓને અકબર જે માન આપતો તે નિષ્કારણ નહોતુ વસ્તુત હિદુઓમાં એવા ગુણો હતા કે જેથી સમ્રાટ અકબર જેવો શ્રેષ્ઠ સમ્રાટ તે તરફ આકર્ષાયા વિના રહી શકેજ નહિ ભારતના ગારવપૂર્ણ દિવસનુ જે ચિત્ર ગ્રીક પ્રવાસી મેગસ્થનીસે તથા ચીનના પરિવ્રાજકોએ અકિત કરી રાખ્યુ છે, તે અમે આ ગ્રથમા યથાસ્થાને પ્રદર્શિત કરી ચૂકયા છીએ ત્યાર બાદ પણ હિદુઓ વિદેશી અને વિધર્મી પ્રજા તરફથી પ્રશસા પ્રાપ્ત કરવાને શક્તિમાન થઈ શક્યા હતા ઈ૦ સ૦ ના અગીઆરમા સૈકાના આરભ સમયે અલબેરૂનીએ ભારતવર્ષમા મુસાફરી કરીને લખ્યુ છે કે—" અસખ્ય દેવતાઓ એ કેવળ મૂર્ખ સાધારણ જનસમાજને માટેજ છે, બાકી શિક્ષિત હિદુઓની માન્યતા પ્રમાણે તો ઇશ્વર એક છે અને તે અનાદિ, અનત તથા સર્વશક્તિમાન છે તે એક અદ્વિતીય ઇશ્વર, જીવંત, સપૂર્ણ જ્ઞાનના આધારસ્વરૂપ, વિશ્વસૃષ્ટા તથા વિશ્વપાલક છે " ઈ૦ સ૦ ના તેરમા સૈકામા માર્કોપોલો ભારતવર્ષના દક્ષિણ ભાગમા મુસાફરી કરી તથા તે પ્રદેશની બ્રાહ્મણમડળીમા વિચરણ કરીને લખે છે કે:—" તેઓ (દક્ષિણી બ્રાહ્મણો) કદાપિ, કોઇ પણ કારણવશ અસત્ય બોલતા નથી. સત્ય બોલવાથી જો તેમને પ્રાણાતદડની શિક્ષા સહન કરવી પડતી હોય તો તેઓ અસત્ય બોલવા કરતાં મૃત્યુને આધીન થવામાં વિશેષ આનદ માને તેવા છે" ઈ૦ સ૦ ના સોળમા સૈકામાં હિદુસ્તાન અને હિદુ નિવાસીઓની ઉપર મુગ્ધ બની, અબુલ ફઝલ લખે છે કે —" હુ તે ભારતવર્ષની આશ્ચર્યકારક રસાળતાની કિવા ભારતના ઉજ્જવળ નીલાકાશની શોભાનુ વર્ણન કરૂ કે હિદુઓના સ્થિર સકલ્પનુ કિવા તેમની પરોપકારપરાયણતાનુ ચિત્ર અકિત કરવાનો પ્રયત્ન કરૂ ? હુ ભારતના હૃદયગ્રાહી સાંદર્યનું વર્ણન કરૂ કે તેની વિશુદ્ધ પવિત્રતાના યશોગાન ગાઉ ? ભારતવાસીઓની વીરગાથાનુ હુ • તે કીર્તન કરૂં કે તેમની અસાધારણ પ્રતિભામાંથી ઉદ્ભવેલા જ્ઞાનસમુદ્રનુ વિવરણ આપુ ? તેઓ ધાર્મિક, નિષ્કપટી, નિષ્પ્રપચી, પરોપકારી તથા આનદી છે, તેની સાથે તેઓ જ્ઞાનપિપાસુ, વિલાસવિમુખ, ન્યાયપરાયણ, સતુષ્ટચિત્ત, પરિશ્રમી, કાર્યકુશળ,

રાજભક્ત, સત્યવાદી તથા વિશ્વાસી છે તેઓની પ્રકૃતિનુ માહાત્મ્ય, તો જ્યારે તેમના ઉપર કોઈ આપત્તિ આવી પડે છે અને તેમની કસોટી થાય છે ત્યારેજ સ્પષ્ટરૂપે પ્રતીત થાય છે દુ ખ અને કષ્ટના સમયમાં તેઓની પ્રકૃતિ સવિશેષ ઉજ્જવળ રૂપ ધારણ કરે છે હિંદી સૈનિકો રણસ્થળમાથી પલાયન કરવાનુ તો જાણતાજ નથી જ્યારે તેઓ યુદ્ધમાં પોતાનો વિજય થાય એમ જોતા નથી, ત્યારે તેઓ મૃત્યુ કરતાં પલાયનને વિશેષ ભયકર સમજી, અશ્વ ઉપરથી નીચે ઉતરી અસીમ સાહસપૂર્વક પોતાના આત્માની રણક્ષેત્રમા આહુતિ આપે છે આ તો એકમાત્ર યુદ્ધસબધીજ માહાત્મ્ય વર્ણવ્યુ, પરતુ પ્રત્યેક વિષયમા તેઓ એવુ સાહસ અને પરાક્રમ દર્શાવી શકે છે. તેઓની પાસે ગમે તેવો કઠિન વિષય મૂકવામાં આવે તોપણ તેઓ સતત પરિશ્રમ અને યત્નપૂર્વક, અલ્પ સમયમા તે સપૂર્ણ કર્યા વિના રહે નહિ, એટલુજ નહિ પણ ક્વચિત પોતાના શિક્ષક કરતા પણ અનેક અશે આગળ વધી જાય તેવા છે ઇશ્વરની પ્રીતિ સપાદન કરવા તેઓ શરીર અને મન ઉભયનો વ્યય કરી શકે છે, અને સમસ્ત જીવનપર્યંત તપસ્યા કરી શકે છે ઇશ્વર "**एकमेवाद्वितीयम्**" છે, એવી તેમની દૃઢ શ્રદ્ધા છે તેઓ ઇશ્વરની પૂજા કરે છે અને એ પૂજાજ સમસ્ત શક્તિઓના મૂળરૂપ છે, એમ માને છે તેમના જેવા ધાર્મિક અને આત્મસયમી પુરુષો પૃથ્વીના અન્ય કોઇ ભાગમા ભાગ્યેજ હશે. હિદુઓમા ગુલામગીરીની પદ્ધતિ નથી. જો કોઇ ભારતવાસી મોટી આપત્તિમા આવી પડે અને એ આપત્તિમાંથી પોતાનો ઉદ્ધાર કરવા અન્ય કોઈ સ્વદેશબધુને પ્રાર્થના કરે, તો તેઓ ઉભય પરસ્પરને બિલકુલ ન ઓળખતા હોય, અને વચ્ચે કશોજ સ્નેહ કે સબધ ન હોય તોપણ, તે સ્વદેશબધુ તે દુઃખી મનુષ્યને તેજ ક્ષણે સહાય આપવા બહાર આવશે, અને એ સહાયના પરિણામે તેની સપત્તિ-કીર્તિ તથા જીવનને ગમે તેટલી હાનિ ભોગવવી પડે, તોપણ તેઓ તેની લેશ પણ પરવા રાખશે નહિ" સમ્રાટ અકબરની રાજસભામાં જે સમસ્ત પવિત્ર બ્રાહ્મણો એકત્ર થતા તેમના સબધમા, અબુલ ફઝલનો સમકાલીન બાદાઉની, કે જે હિંદુઓની વિરુદ્ધમાજ ઉભો રહેતો, તેને પણ લખવુ પડ્યુ છે કે:—"આ બ્રાહ્મણોએ પોતાના ધર્મગ્રંથોમાં, ધર્મતત્ત્વમાં અને નીતિતત્ત્વમાં એટલુ તો પાડિત્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, એવી તો ભવિષ્યત્ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી છે, ધર્મસબધે એવી તો ઉન્નતદશા પ્રાપ્ત કરી છે અને મનુષ્યજીવનની એટલી તો સપૂર્ણતા સંપાદન કરી છે કે તેઓ અન્ય સમસ્ત ધર્મસપ્રદાયના મુખ્ય અને પ્રધાન પુરુષોને ઓળગીને આગળ ચાલ્યા ગયા છે, એમ કહુ તો અયોગ્ય નથી."

૪૦ સ૦ ના ઓગણીસમા સૈકાના મદ્રાસના ગવર્નર સર ટોમ્સ મનરો સાહેબ લખે છે કે.—"ભારતવર્ષને સુસભ્ય બનાવવાની કિંવા ભારતવર્ષને સુધા-

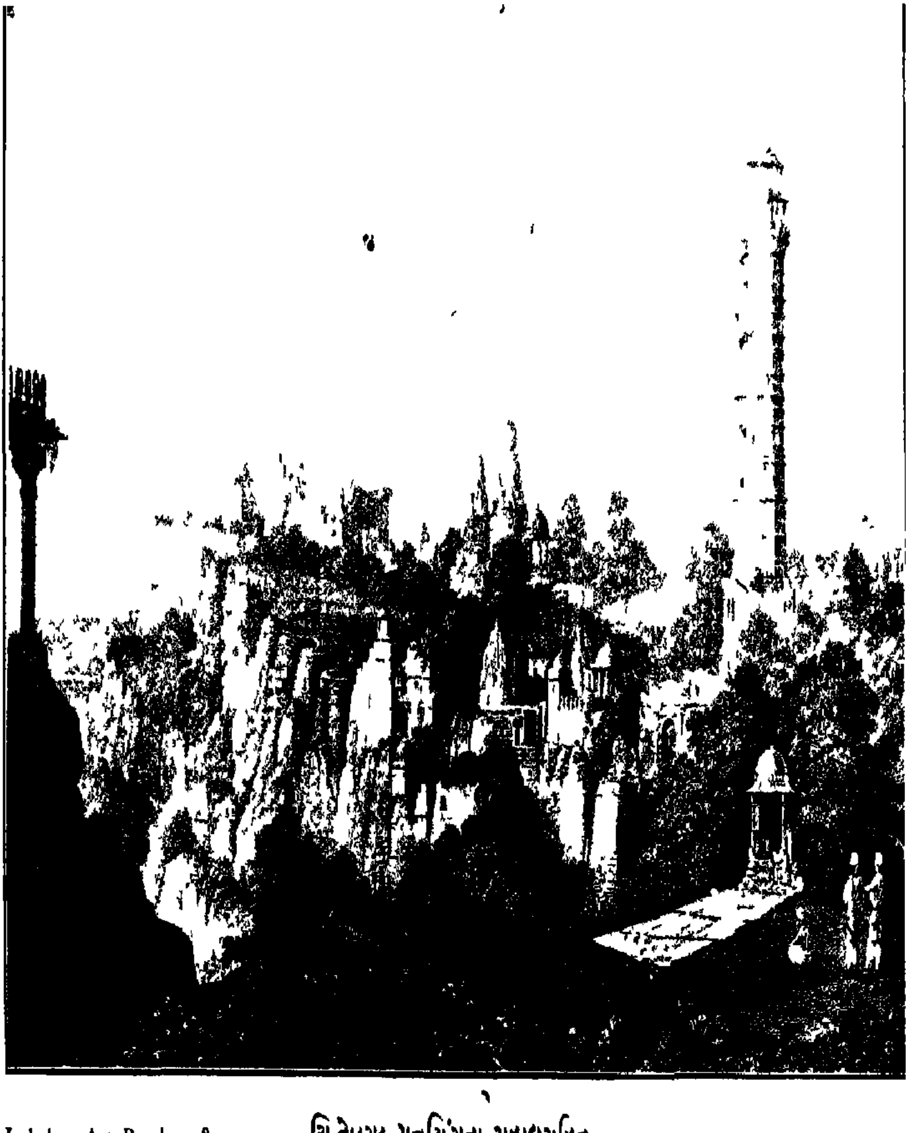
રવાની અનેક મનુષ્યો વાતો કરે છે, પરંતુ તેઓ ભારતવર્ષને કેવી રીતે સુધારવા માગે છે તે હું સમજી શકતો નથી. જો કે રાજ્યશાસનસંબંધે તેઓ પછાત છે, પણ જો ઉત્તમ કૃષિપ્રણાલિ, અપૂર્વ શિલ્પ, ઉન્નત પાઠશાળાઓ તથા દયા, આતિથ્ય અને સ્રીસન્માનને સુધારાનાં લક્ષણો કહેવામા આવે તો મારે જણાવવું જોઇએ કે હિંદુઓ યૂરોપની સભ્ય જાતિની અપેક્ષાએ કોઇ પણ અંશે નિકૃષ્ટ નથી" બીશપ હીબાર સાહેબે પણ એજ પ્રકારે હિંદુઓની પ્રશંસા કરી છે મેજર જનરલ સ્લીમેન સાહેબે લખ્યું છે કે –"હિંદીઓના જેવી પિતૃભક્તિવાળી, પિતૃ-આજ્ઞાપાલક તથા માતા–પિતાનું સન્માન કરનારી જાતિ પૃથ્વીમાં અન્ય કોઇ નથી હિંદુઓ પોતાની જન્મદાત્રી માતા કરતાં પણ પિતાની માતાનું અધિક સન્માન કરે છે હું ભારતની ખેડુત પ્રજાને અંતઃકરણપૂર્વક ચાહું છું અને જે ઉત્કૃષ્ટ વ્યક્તિઓનો પરિચય થયો છે, તેમાંની અનેક વ્યક્તિઓ આ ખેડુતવર્ગમાંથીજ મળી આવી છે અને એવા સેંકડો અને હજારો પ્રસંગોનો અનુભવ થયો છે કે હિંદુઓ જો લેશમાત્ર અસત્ય બોલે તો તેમની સંપત્તિ, સ્વાધીનતા તથા જીવન પણ બચી જાય; પરંતુ તેઓ અસત્ય બોલવાને કદાપિ તૈયાર થયા નથી" માલેસન સાહેબ લખે છે કે –"મોગલ ઐતિહાસિકોની આ વાતને હું સંપૂર્ણ અનુમોદન આપું છું, કે રાજપૂતોજ સમ્રાટના સિંહાસનના અવલંબનરૂપ તથા અલંકારરૂપ હતા" અફસોસ! હિંદુઓનો એ ગૌરવસૂર્ય આજે અજ્ઞાનના રાહુગ્રાસથી લુપ્ત પ્રાય થઈ ગયો છે!

नवम अध्याय–चितोड अने राजस्थान

"રાજાએ સદા લશ્કરી તૈયારી રાખવી જોઇએ, નહિ તો તેના પાડોશીઓ શસ્ત્ર લઇને તેની ઉપર ચઢી આવશે"

અકબર

દીર્ઘદર્શી સમ્રાટ અકબરે જે ઉદ્યાનના શ્રેષ્ઠતમ કુસુમો એકત્ર કરીને પોતાનું સિંહાસન અલંકૃત કર્યું હતું અને જે ઉદ્યાનની કુસુમમાળાઓને પોતે કંઠમાં ધારણ કરી હતી, એટલુંજ નહિ પણ જે કુસુમમાળાઓ સ્વયં સમ્રાટને પરિતૃપ્ત કરવા ઉપરાંત સમસ્ત પૃથ્વીને સૌંદર્યમય તથા સુગંધમય બનાવવાને સમર્થ થઇ હતી, તે ઉદ્યાન કયું? એવો પ્રશ્ન કોઈ કરે તો અમે માત્ર ભારતીય વીરત્વના લીલા-ક્ષેત્ર સમાન "રાજસ્થાન" તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરીશું. મેવાડ એ રાજસ્થાનનું સર્વપ્રધાન રાજ્ય હતું ચિતોડ એ ત્યાંની મુખ્ય રાજધાનીતરીકે તથા અચળ દુર્ગતરીકે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે ચિતોડના અધીશ્વરો "મહારાણા"ની ઉપાધિથી વિભૂષિત હતા અને સન્માનમાં તેઓ રાજસ્થાનમાં સર્વોપરિ હતા.

Lakshmi Art Bombay, 8 ચિત્તોડગઢ પુત્તસિંગના મહાલસહિત.

દિલ્હીશ્વર અલાઉદ્દીને, સુપ્રસિદ્ધ પદ્મિનીના રૂપ–ગુણથી મુગ્ધ થઈ સ્વાધીનતાના લીલાક્ષેત્રસમાન લેખાતા ચિતોડ ઉપર સર્વથી પ્રથમ અધિકાર મેળવ્યો હતો. અને પ્રાય ત્રીશ હજાર રાજપૂતોનો ભોગ લીધો હતો (ઇ૦ સ૦ ૧૩૦૩) ત્યારબાદ પુન: ચિતોડે સ્વતન્ત્રતા પ્રાપ્ત કરી હતી અને લગભગ પ્રથમના જેવુજ સમૃદ્ધિશાળી તથા ગૌરવાન્વિત બની ગયુ હતુ આ ચિતોડના અધિપતિ મહારાણા સંગ્રામસિંહે બાબરને ભારતમાં આવવાનુ આમંત્રણ મોકલી જે હોળી સળગાવી હતી, તેમાં તે પોતેજ બળી મુવો હતો, એ વાત આપણે પૂર્વે જાણી ચૂક્યા છીએ તેના પુત્ર મહારાણા વિક્રમજિતના સમયમાં જ્યારે ગુજરાતના અધિપતિ બહાદુરશાહે ચિતોડ ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે રાજમાતા રાણી કર્ણવતીએ સમ્રાટ હુમાયુ પાસે એક "રાખડી" મોકલી સહાયને માટે પ્રાર્થના કરી હતી રાજપૂત લલનાઓ આવી રાખડીદ્વારા, રાખડી ગ્રહણ કરનારને પોતાની સાથે પવિત્ર ભ્રાતૃભાવથી જોડતી અને ભ્રાતાતરીકેનું કર્તવ્ય બજાવવા માટે તેને આવાહન કરતી. રાખડી ગ્રહણ કરનારને "રાખી–બંધ–ભાઇ" ના નામથી ઓળખવામાં આવતો, અને તે રાખડી મોકલનારને પોતાની બહેન સમજી તેના હિતાર્થે તન–મન–ધનનો સંપૂર્ણ ભોગ આપવા બહાર આવતો રાજસ્થાનની એક સર્વપ્રધાન રમણી પાસેથી આવી રાખડી પ્રાપ્ત કરવા બદલ હુમાયુને આનંદ થયો. તેણે એક સગા ભાઇના જેટલાજ સંબંધથી જોડાઇને આનંદના આવેગપૂર્વક ઉક્ત રાજમાતાને લખી જણાવ્યુ કે –"પ્રિય ભગિનિ, આપે સહાયતા માગી છે તે અવશ્ય આપને મળશે સહાય તો શુ પણ નવો જીતેલો રત્નપૂર્ણ કિલ્લો માગો તો તે પણ આપવા તૈયાર છુ." હુમાયુએ સહાય આપવાનુ વચન તો આપ્યુ, પણ તે કેવી રીતે સહાય કરી શકે, એ ગંભીર સવાલ થઇ પડયો, કારણ કે મુસલમાન અને હિંદુઓ વચ્ચેના યુદ્ધમાં હુમાયુ મુસલમાનોની સામે હિંદુઓના પક્ષમા ઉભો રહે એ સંભવિત નહોતુ, એટલા માટે જ્યાસુધી ચિતોડ પડયુ નહિ ત્યાંસુધી હુમાયુએ સહાય આપી નહિ. પરિણામે બહાદુરશાહે ચિતોડ ઉપર અધિકાર મેળવ્યો રાજપૂતોએ યુદ્ધ કરતાં કરતા રણક્ષેત્રમાજ આત્માનુ બલિદાન આપ્યુ રાજપૂત રમણીઓએ રાણી કર્ણવતીને અગ્રણી કરી સળગતી ચિતાઓમા પ્રવેશ કર્યો!

અકબરે માળવા પ્રદેશ ઉપર વિજય મેળવવાની તૈયારી કરી, ત્યારે રાણા સંગ્રામસિંહનો પુત્ર રાણો ઉદયસિંહ તે સમયના ત્યાંના અધિપતિ બાજબહાદુરની મદદે ગયો; અર્થાત્ ખુલ્લી રીતે અકબરના શત્રુના પક્ષમા મળી ગયો વળી જ્યારે જૈનપુરમા વિદ્રોહીઓએ મોટો બળવો ઉઠાવ્યો, ત્યારે પણ તેણે પ્રકટરીતે વિદ્રોહીઓને મહાય આપી હતી આટલુ છતાં સમ્રાટ અકબરે તેની સાથે મૈત્રી બાંધવાની તત્પરતા દર્શાવી એક દૂત મોકલ્યો; પણ તેણે એ મૈત્રીનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. ચિતોડમાં હવે આત્મદ્રોહની આગ સળગી છે, એમ 'જાણતાની સાથેજ સમ્રાટે

ચિતોડ ઉપર હલ્લો લઇ જવાની તૈયારી કરી

બનાસ નદીની પૂર્વ તરફ ૫૦૦ ફીટ ઉંચો એક પર્વત આવેલો છે તેની આસપાસ ત્રણ માઇલ જેટલા અંતરમા એક પણ પર્વત કે ટેકરી નથી. એ વિશાળ સપાટ ભૂમિની ચોતરફ એકમાત્ર પર્વતજ વીંટાઇ રહેલો છે પર્વતની ત્રણ તરફ આડોઅવળો અને ખાડાખડીયાવાળો માર્ગ છે, પણ તે રસ્તે ચડી શકાય તેવુ નથી દક્ષિણ દિશાના માર્ગદ્વારાજ પર્વત ઉપર ચડી શકાય તેમ છે, પરંતુ દુર્ગ બધાવનારની કુશળતાને લીધે તે માર્ગ પણ એવો તો સુરક્ષિત બની ગયો છે, કે તેદ્વારા પણ ઉપર ચડી શકાય નહિ આ માર્ગે સુદૃઢ અને સુરક્ષિત આઠ દરવાજા આવેલા છે આ આઠ દરવાજા પાર કર્યા સિવાય કિલ્લામાં જઇ શકાતુ નથી. અદર દાખલ થયા પછી પણ એક દુર્ગ ઓળગવો પડે છે આ દુર્ગમા અનેક સુદર મહેલો, તળાવો તથા વહેળાઓ આવી રહેલા છે તે ઉપરાત મહારાણા કુભનો ૧૨૦ ફીટ જેટલો ઉંચો મનોહર વિજયસ્તભ પણ દુર્ગની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે દુર્ગના પશ્ચિમ ભાગમા રાજપ્રાસાદ તથા સખ્યાબધ દેવમદિરો આવેલાં છે

અકબરની મોગલ સેનાએ ચિતોડની તળેટીમા છાવણી નાખી તેજ દિવસે ચિતોડના આકાશમા કાળમેઘ ચડી આવ્યો તોફાન સાથે વૃષ્ટિનો પણ આરભ થઇ ચૂક્યો. જાણે કે રાજપૂતાનાની રાજલક્ષ્મી, રાજપૂતાના સ્વતત્રતા હારી બેસશે એવી શકાથી ઉન્માદિની માફક મસ્તિષ્કના વાળને છૂટા મૂકી વદનમડળને ઢાકી દઇને અશ્રુધારા વહેવડાવી રહી હોયની ! આજે ચિતોડની રક્ષા કોણ કરે તેમ છે ? મહારાણા ઉદયસિહ તો કાયર અને બીકણ પુરુષ છે, તે તો ક્યારનો એ પોતાનો વહાલો પ્રાણ લઇને દૂર અરવલ્લીના પહાડમા નાસી ગયો છે ! જે મહારાણાઓએ સ્વદેશની સ્વાધીનતા અર્થે આનદપૂર્વક આત્માનો–પ્રાણનો ભોગ આપ્યો હતો, જેમણે ચિતોડના કલ્યાણાર્થે, ચિતોડની અધિષ્ઠાત્રી દેવીની ક્ષુધા શાંત કરવા માટે પોતાના પ્રાણપ્રિય પુત્રોનુ રક્ત અર્પણ કર્યું હતુ, તેઓની વીરત્વ–ગાથા આજે કેવળ કવિકલ્પનાનેજ ઉત્તેજીત કરે છે ! તેમની કહાણી માત્ર ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠોનેજ શોભાવી રહી છે ! તેજ વંશમાં એક એવા નરાધમે જન્મ ગ્રહણ કર્યો હતો, કિવા તેજ સિહાસન ઉપર એક એવો રાજપૂતકુલકલક અધિષ્ઠિત થયો હતો કે જેણે સ્વાધીનતાની ખાતર લડવાનુ પસદ નહિ કરતાં, સ્વાધીનતા અર્થે પોતાનુ રક્ત નહિ વહેવડાવતા, પહાડોમા છુપાઇ બેસવાનુજ વાજબી વિચાર્યું ! સમસ્ત દેશ ઉપર જ્યારે વિપત્તિનુ વાદળ ઝઝુમી રહ્યુ હતુ, તેવા સમયે પોતાનો પ્રાણ બચાવવા સિવાય તેને બીજુ કાઇ સુઝયુંજ નહિ ક્ષણિક સુખની ખાતર તેણે દેશની સ્વાધીનતાની ઉપેક્ષા કરવાનુ યોગ્ય ધાર્યું ! પોતાના રાજપૂત કુલના ગૌરવે તેને લેશ પણ આકર્ષણ કર્યું નહિ, ભવિષ્યની કીર્તિ–કહાણી તેના ચિત્તને ઉશ્કેરી શકી નહિ, એક રાજપુત્રતરીકેનુ અભિમાન

તેને કર્તવ્યપરાયણ કરી શક્યું નહિ ! તેને આવા સમયે પણ કેવળ આરામ, સુખ અને વિલાસિતાજ પ્રિય થઈ પડી ! હાય ! શામાટે ધાત્રીકુલરત્ન પન્નાએ આવા રાજપૂતકુલકલંકને પોતાના વક્ષઃસ્થલની હૂંફમાં રાખી તેને બદલે પોતાના પુત્રને પેલા હત્યારા ઘાતકી જલ્લાદના તીક્ષ્ણ તલવાર નીચે ફેંકી દીધો ? શામાટે તેણીએ જલ્લાદની સન્મુખ ઉભા રહી પોતાના પુત્રને કુમાર ઉદયસિંહતરીકે ઓળખાવી પોતાના પુત્રના જીવનને બદલે આ રાજપૂતકુલાગારની રક્ષા કરી ? ધાત્રીપન્નાએ તે સમયે કેવી સુંદર આશાઓ રાખી હશે ? તેણીએ ધાર્યું હશે કે તેણીના જેવી દુઃખિની સ્ત્રીના પુત્ર કરતા, તેણીના જેવી દાસીના એક સંતાન કરતા, મહારાણાનો આ વંશધર સ્વદેશનું પરમ કલ્યાણ કરશે ! તેણીની સમસ્ત ઉજ્જવળ આશાઓ આજે નિષ્ફળ થઇ છે ! ઉદયસિંહ આજે નાસી છૂટયો છે ! હવે ચિતોડની રક્ષા કોણ કરશે ? પણ નહિ, વીરભૂમિમાં વીરપુત્રોનો છેક અભાવ થઇ જવો કદિ પણ સંભવિત છે ? હજી પણ તેમનાપરના અંતરાયો દૂર કરી, તેમને છૂટા મૂકો અને પછી જુઓ કે આ ભારતીય જાતિ વસ્તુતઃ વીરજાતિ છે કે બીકણજાતિ ? એકવાર ખાત્રી કરો કે ભારતીય વીરનરો વીર અવતાર નેપોલિયનના સામર્થ્યને પણ ઓળગીને આગળ વધી જાય છે કે નહિ?

સમ્રાટ અકબરે પ્રથમ તો ચિતોડના પર્વતની આસપાસ એક પ્રદક્ષિણા કરી, પર્વતની અને કિલ્લાની અવસ્થાનું બરાબર નિરીક્ષણ કર્યું ત્યારબાદ તેણે પોતાનું લશ્કર ત્રણ ભાગોમાં વહેંચી નાખ્યું ત્રણમાંનો એક ભાગ સમ્રાટે પોતે પોતાની વ્યવસ્થા નીચે રાખ્યો અને રાજા પત્રદાસ આદિની સહાયકતરીકે નિમણૂક કરી. દ્વિતીય ભાગની વ્યવસ્થા રાજા ટોડરમલ આદિને સુપ્રત કરી. તૃતીય ભાગની વ્યવસ્થા રાખવાનું એક મુસલમાન સેનાપતિને ફરમાવવામાં આવ્યું આ પ્રમાણે ચિતોડ ઉપર ઘેરો ઘાલવાની હીલચાલ શરૂ કરી ત્રણ ભાગોના વ્યવસ્થાપકતરીકે જો કે જૂદા જૂદા સેનાપતિઓને નિયુક્ત કર્યાં હતા તોપણ સમ્રાટ અકબર પોતે જાતે એ સર્વ વિભાગોની વ્યવસ્થા, કાર્યવાહી તથા હીલચાલનું બારીક નિરીક્ષણ કરતો હતો હાય ! રાજા ભગવાનદાસ, રાજા ટોડરમલ, રાજા પત્રદાસ વગેરે હિંદુઓજ હિંદુ સેનાને સાથે લઇને ચિતોડને ભસ્મીભૂત કરવા તૈયાર થઇ ગયા !

સમ્રાટે દુર્ગની પાસે એક મોટી સુરંગ ખોદવાની આજ્ઞા ફરમાવી. મોટા મોટા ધોકડાંની ઓથે રહીને મજુરોએ સુરંગનું કામ શરૂ કરી દીધું બહારથી કોઇ ગોળી મજુરને ન લાગે તે માટે ધોકડાને ભેંસના ચામડાવતી મઢી લેવામાં આવ્યાં હતાં અને તેમાં કપાસને બદલે રેતી ભરવામાં આવી હતી. મજુરો આ ધોકડા હડસેલતા રહીને સુરંગ ખોદવા લાગી ગયા. સુરંગની ઉપરનો ભાગ

એટલો બધો વિશાળ હતો કે દશ ઘોડેસ્વારો એકીસાથે ત્વરાપૂર્વક દોડી જઇ શકે ! સુરંગના કામમાં પાંચ હજાર મજૂરો રાત-દિવસ કામ કર્યા કરતા હતા. ઐતિહાસિક એલ્ફીન્સ્ટન સાહેબ લખે છે કે જે પદ્ધતિએ નવીન યૂરોપમાં ખોદાણુ કામ થાય છે તેજ પદ્ધતિનું અકબરે અવલંબન લીધુ હતુ

આ પ્રમાણે એક તરફ જ્યારે સુરંગ ખોદાતી હતી, ત્યારે ચિતોડના સૈનિકો મહાવીર જયમલ અને પુત્તનુ નેતૃત્વ સ્વીકારી મહા પરાક્રમપૂર્વક મોગલસેનાનો નાશ કરી રહ્યા હતા સુરંગ ખોદનારા મજુરો પૈકી નિત્ય બસે મનુષ્યોનો ઘાણ નીકળી જતો હતો મજુરોની સંખ્યામા ઘટાડો થવા ઉપરાંત મોગલ સૈનિકો પણ દુર્ગમાંના રાજપૂતોની ગોળીઓવડે વિંધાતા હતા મજુરોને આવી રીતે મરતા જોઇ કરુણહૃદય સમ્રાટે કોઇને જોરજુલમથી સુરંગના કામમાં ફરજીઆત જોડવાની મનાઇ કરી દીધી તેમણે મજુરોને જે મજુરી મળતી હતી, તેમા પુષ્કળ વધારો કર્યો અને તેથી પૈસાના લોભથી અનેક મજુરો તેમા જોડાવા લાગ્યા

મહાત્મા અબુલ ફૂઝલે લખ્યુ છે કે—"અવિરામ પરિશ્રમ અને અધ્યવસાય-પૂર્વક ચિતોડને ઘેરી લેવાની હિલચાલો થઈ રહી હતી દુર્ગમા રહેલુ સૈન્ય સતત હલ્લાઓદ્વારા મોગલ સૈન્યને વિશેષ મુશ્કેલીમાં ઉતારતુ હતુ. અપાર સાહસ અને આત્મભોગના દૃઢ મનોબળદ્વારાજ જે જે ત્વરત્વભર્યાં કાર્યો સંપૂર્ણ થઇ શકે, તે કાર્યો મોગલસેના અલ્પપ્રયત્ને સંપૂર્ણ કરવાનો ઉત્સાહ પ્રદર્શિત કરી રહી હતી, પરંતુ નરલોકમા વસતા મનુષ્યોના, અનંત આકાશને ઉલ્લઘીને સ્વર્ગ દેશમાં પહોચવાના સમસ્ત પ્રયત્નો જેવી રીતે નિષ્ફળ નિવડે છે, તેજ પ્રમાણે મોગલોનો પરિશ્રમ પણ વ્યર્થ જવા લાગ્યો શત્રુની પાસે દોડી જઇ અનેક સાહસિક સૈનિકો પોતાનુ જીવન અકારણે ન ગુમાવી બેસે તે માટે સમ્રાટે પુનઃ પુનઃ આદેશો આપવા માંડ્યા, તથાપિ મોગલ સેના અદમ્ય ઉત્સાહથી અધીરી થઇને, સમ્રાટના આદેશની ઉપેક્ષા કરીને જૂદા જૂદાં સ્થાનો ઉપર હલ્લા લઇ જવા લાગી, અને એ હલ્લામા સંખ્યાબંધ મોગલ સૈનિકો મરવા લાગ્યા મોગલો તરફની ગોળીઓ અને તીક્ષ્ણ શરવૃષ્ટિ તો કિલ્લાની દીવાલને સ્પર્શી ત્યાંને ત્યાંજ અટકી જતી હતી, અર્થાત્ કિલ્લાને લીધે ગોળી કે બાણ કાંઇ પણ રાજપૂત સેનામા પહોચી શકતુ નહિ ઉલટુ, દુર્ગમાથી આવતી ગોળીઓ પ્રત્યેકવાર મનુષ્ય અને અશ્વને વિનષ્ટ કરી પોતાનુ કર્તવ્ય સંપૂર્ણ કરતી હતી "

આટલુ છતા સમ્રાટ નિરાશ થયો નહિ, વિપદ્‌ના સમયમા અધૈર્યનો લેશ પણ ભાવ જણાવ્યો નહિ, એટલુજ નહિ પણ જે સ્થળે વિપત્તિ વિશેષ પ્રમાણમા હોય અને જે સ્થળે સફળતાના ચિન્હો નહિ જેવા હોય તે સ્થળે અધિક સાવચેતી-પૂર્વક, અધિક પરિશ્રમપૂર્વક પોતે જાતે હાજર થઇ કામ આગળ ચલાવવા માંડ્યુ.

જે સ્થળે ભયભીત સૈનિકોને સાહસ અને હિંમત આપવાની જરૂર પડતી,

જે સ્થળે શ્રમિત યોદ્ધાઓને ઉત્સાહ આપવાની આવશ્યકતા જણાતી અને જે સ્થળે નિરાશ લડવૈયાઓને ધૈર્યનો ઉપદેશ આપવાની અગત્ય જણાતી, તે સ્થળે સમ્રાટ સ્મિતવદને અવિલમ્બે સર્વદા ઉપસ્થિત થતો એક દિવસે દુર્ગના એક સ્થાનમાંથી ઉપરાઉપરિ ગોળા અને શરવૃષ્ટિ થઇ રહી હતી, અસખ્ય મોગલ-સૈનિકો તેદ્વારા મૃત્યુના માર્ગે પડતા હતા સમ્રાટને જેવા આ સમાચાર મળ્યા કે તુરતજ તે ભયકર વિપત્તિના સ્થાને હાજર થયો રાજપૂતોની ગોળીઓને કેવી રીતે પાછી હઠાવવી તેનો વિચાર કરતો સમ્રાટ ઉભો હતો, તેજ સ્થળે થોડે દૂર અકસ્માત એક મોટો અગ્નિમય ગોળો આવી પડયો. આ ગોળાએ અકબરની આસપાસ ઉભેલા વીશ સૈનિકોને જખમી કર્યા, છતા અકબર ભયભીત થઇને તે સ્થાનેથી નાસી નહિ જતા ત્યાંજ અડગભાવે ઉભો રહી વિચાર કરવા લાગ્યો અન્ય એક સમયે સમ્રાટ અને એક સેનાપતિ ઉભય એકસાથે ઉભા રહીને લશ્કરની હિલચાલ તપાસતા હતા, એટલામા એકાએક એક ગોળી શત્રુના સૈન્ય-માથી આવી અને પેલા સેનાપતિના હૃદયને વિંધીને પસાર થઇ ગઇ. એકદા એક રાજપૂત સૈનિક કિલ્લાના તોરણ ઉપર ઉભો રહીને ગોળીઓદ્વારા મોગલસે-નાનો વિનાશ સાધી રહ્યો હતો સમ્રાટે તે દશ્ય પોતાની નજરે જોયુ, અને તેજ ક્ષણે તેણે પેલા રાજપૂત યોદ્ધાની સામે ઉભા રહી માત્ર એકજ ગોળી એવા નિશાનપૂર્વક ફેકી કે પેલો રાજપૂત તત્કાળ કિલ્લા ઉપરથી ધરણી ઉપર ઢળી પડયો. રાજા ટોડરમલ, રાજા પત્રદાસ તથા રાજા ભગવાનદાસ આદિ હિદુઓ પણ અસાધારણ પરિશ્રમપૂર્વક પોતપોતાના કર્તવ્યો કરી રહ્યા હતા રાજા ટોડર-મલને એકવાર અવકાશના અભાવે એક દિવસ અને બે રાત્રિપર્યંત—તરસ્યા રહી યુદ્ધકાર્ય કરવુ પડયુ હતુ.

ત્રણ સપ્તાહના સતત પરિશ્રમ બાદ સુરગનુ કામ સંપૂર્ણ થયું સુરગનો છેલ્લો ભાગ કે જે કિલ્લાના મૂળમા આવેલો હતો ત્યા બે વિશાળ ખાઇઓ ખોદવામા આવી હતી અને એ ખાઇમા ઠાસી ઠાંસીને દારૂ ભરવામાં આવ્યો હતો. ઉભય ખાઇઓમાં એકીસાથે આગ લગાડવાની સમ્રાટે એક સૈનિકને આજ્ઞા કરી, પણ તે સૈનિક સમ્રાટનો આશય સમજી શકયો નહિ, તેથી તેણે બે ખાઈઓમાં થોડા સમયના આતરે અગ્નિ લગાડવાની ભૂલ કરી નિર્દિષ્ટ સમયે એક સુરગમાં આગ મૂકવામાં આવી કે તરતજ તે સુરગમા ભયકર ગગનભેદી અવાજ થયો, અને એ અવાજની સાથેજ કિલ્લાની દીવાલનો કેટલોક અંશ તૂટી પડયો. કિલ્લો તૂટતાંની સાથેજ મોગલસેના તે તરફ ધસી ગઇ ! રાજપૂતો પણ તેની સામે અતિ સાહસપૂર્વક આવીને લડવા લાગ્યા. વીરનર જયમલ તથા પૂત્તની પાસે તે સમયે સાત હજાર રાજપૂત સૈનિકો હતા તે ઉભય નરો દુર્ગના રક્ષણમાટે મોગલોની સન્મુખ આવીને ઉભા રહ્યા. બંને પક્ષો વચ્ચે ભયકર યુદ્ધ શરૂ થયું.

રાજપૂતો સ્વદેશરક્ષા અર્થે અપૂર્વ વીરત્વ, સાહસ અને પરાક્રમપૂર્વક શત્રુનો સંહાર કરવા લાગ્યા રાજપૂત લલનાઓ, સ્વદેશની આપત્તિ સમયે, પ્રિય પતિને પકડી રાખી હાયવોય કરવાનું શીખી નહોતી, પોતાના પ્રાણપ્રિય પતિને પોતાની ઓઢણીના છેડાવતી છુપાવી રાખી,સુખ-વૈભવમા જીવન ગાળવાની દુષ્ટ કલ્પના તેમના મગજમાં પણ આવતી નહોતી. સ્વદેશ ઉપર આપત્તિનુ ઘનઘોર વાદળ ફરી વળ્યું હોય તે સમયે ભયથી, ખેદથી કે વિરહથી આકુળવ્યાકુળ બનવા જેટલી નિર્બળતા તે કાળે રાજપૂત લલના પણ દર્શાવતી નહોતી વસ્તુત તે અત:પુરમા વિચરનારી રમણીઓ પણ શૌર્ય અને વીર્યવડે પૃથ્વી ધ્રૂજાવવાને સમર્થ હતી તેઓ રણક્ષેત્રમા ઘુમવાની શક્તિવાળી તેમજ અભ્યાસવાળી હતી પૂર્વકાલની આર્યરમણી પોતાના પતિને ઉત્સાહિત કરી તેમને રણક્ષેત્રમા મોકલી આપતી હતી, એટલુજ નહિ પણ પોતે પણ પોતાના સ્વામી સાથે રહી રણક્ષેત્રમાં વિચરણ કરતી અને શત્રુ સંહારમા સહાય આપતી હતી ઉક્ત આર્યલલનાઓ રણાગણમાથી નાસી આવેલા કિંવા ભયભીત બની ઘરતરફ પાછા ફરેલા પતિનો તિરસ્કાર કરતી અને પુન તેને યુદ્ધાર્થે સત્વર તૈયાર કરતી ત્યારેજ શાંત થતી. રાજસ્થાનની જે રાજલક્ષ્મીની ઐતિહાસિકો આજે પણ સ્તુતિ કરે છે, તે અનેક અંશે આ વીરરમણી ઓનેજ આભારી છે, એમ કહીએ તો તે અસ્થાને નથી આજે મોગલો સામેના સૈન્યમા પૂત્તની પત્ની તથા માતા હાથમાં બરછી તથા ખડ્ગ લઇને ભયંકર પરાક્રમ દાખવતી યુદ્ધમા ઘુમી રહી છે ! ઉભય રમણીઓ ભીષણ આક્રમણ કરી મોગલસેનાનો નાશ સાધવા આગળ વધી રહી છે આવા પ્રયોગોમા મોગલ સૈન્યની શુ તાકાત છે કે તે પેલા પડી ગયેલા કિલ્લાદ્વારા દુર્ગમા દાખલ થઇ શકે ? મોગલોની મોટી મોટી ટુકડીઓ, પડી ગયેલા કિલા પાસે આવવા લાગી અને તે તત્કાળજ રાજપૂત સૈનિકોના પરાક્રમ આગળ અદૃશ્ય થઇ જવા લાગી. આમ છતા અકબરની સરદારી નીચેનુ સૈન્ય સાહસ કે ઉત્સાહ હારી જાય તેમ નહોતુ અલબત્ત, રાજપૂત સૈનિકોનો માર ખાઇ મોગલ સૈન્ય અનેકવાર પાછુ હઠી જતુ હતુ, પણ પુનઃ પાછુ મહાસમુદ્રની માફક તરંગો ઉપર તરંગો વિસ્તારતુ, અધિક અડગતાથી, અધિક વેગથી તથા અધિક પરાક્રમથી આગળ વધતુ રાજપૂતો ઉપર ફરી વળતુ વીરરમણી પૂત્તની પત્ની યુદ્ધ કરતાં રણમા પંચત્વ પામી. એટલામા પેલી બીજી ખાઇ, જે દારૂથી સંપૂર્ણ ભરવામાં આવી હતી તે ફાટી નીકળી ! તેના ભયંકર પ્રલયકારી શબ્દથી સમસ્ત પ્રદેશ ગર્જી ઉઠયો ! અનેક રાજપૂતો તથા મોગલો પણ એ સુરંગની જ્વાળાના ભોગ થઇ પડયા એમ કહેવાય છે કે એ સુરંગનો અવાજ પ્રાય સો માઇલ પર્યંત સંભળાયો હતો જાણે કે રાજપૂતાનાના સમસ્ત સંતાનોને મોહનિદ્રામાથી જાગ્રત કરવાને તેમની સ્વતંત્ર જન્મભૂમિએ આ ભીષણ નાદ કર્યો હોય તેમ તે આસપાસના

પ્રદેશમાં પ્રસરી ગયો; પરંતુ રાજપૂતજાતિ એ ભયંકર શબ્દથી પણ જાગૃત થઈ નહિ, સમસ્ત રાજપૂતજાતિએ એકચિત્તથી ચિતોડને સહાયતા આપવાની આવશ્યકતા વિચારી નહિ, અથવા જન્મભૂમિના એ ભયંકર આક્રંદથી પણ ભારતસંતાન વિચલિત થયા નહિ !

આજે ઇ૦ સ૦ ૧૫૬૮ નો માર્ચ માસ ચાલે છે ગ્રીષ્મ ઋતુની રજની કેવી મોહક હોય છે તે સર્વ કોઇ જાણે છે, પરંતુ રાજપૂતાનાની ધરણીએ આજે શ્યામ વસ્ત્રો ધારણ કર્યા છે ચારે દિશામાં નીરવતા અને નિસ્તબ્ધતાનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું છે કેવળ તમરાંઓના સૂક્ષ્મ—ક્ષીણ કંઠધ્વનિ સિવાય અન્ય ધ્વનિ સંભળાતો બંધ પડયો છે વચ્ચે વચ્ચે ખદ્યોતો વિજળી માફક ચમકારો મારી સંતાઇ જાય છે ! મતલબ કે સમસ્ત જીવ—જંતુઓ નિદ્રાદેવીના સ્નેહમય ખોળામાં અચેતનવત્ પડયા છે માત્ર જગતના શ્રેષ્ઠ જીવો—મનુષ્યોજ પ્રકૃતિની દૈવીશાંતિમાં ખલેલ પાડવાની શાંતભાવે તૈયારીઓ કરી રહ્યા છે આવા શાંત સમયે અકબર પોતાની સેનાને સાથે લઇ છાવણીમાંથી બહાર નીકળ્યો અને પુનઃ ભયંકર પરાક્રમપૂર્વક કિલ્લા ઉપર હલ્લો લઇ જવાનો સૈનિકોને આદેશ કર્યો. રાજપૂતો પણ તેમની સામે ટક્કર લેવાને તૈયારજ હતા તેઓએ મોગલોની સામે બાહુબળનો પરિચય આપવા માંડયો સમ્રાટ અકબર પોતે એક ઉચ્ચ માંચડા ઉપર બેસીને શત્રુની કાર્યવ્યવસ્થાનું બારીક નિરીક્ષણ કરતો હતો, તેમજ પોતાના સૈન્યને પણ યથાયોગ્ય માર્ગે કાર્ય કરવાનું સૂચવતો હતો તેણે ધારીને જોયું તો દૂરથી એક વ્યક્તિ બખ્તર પહેરી, સંખ્યાબંધ યોદ્ધાઓની સાથે મહા સાહસપૂર્વક પોતાની તરફ પ્રબળ વેગથી ધસી આવતી જણાઈ તેજ ક્ષણે અકબરે પોતાની પ્રિય " સંગ્રામ " નામની બંદુક હાથમાં ધરી અને શત્રુસૈન્યમાં ગોળીઓ ફેંકવા માંડી. " સંગ્રામ " ના ભીષણ શબ્દથી સમગ્ર દુર્ગમાં હાહાકાર વ્યાપી ગયો થોડાક સમયમાં સમસ્ત રાજપૂત સેના અદૃશ્ય થઇ ગઈ દુર્ગની દિવાલો ઉપર એક પણ સૈનિક ચિતોડનું રક્ષણ કરવા રહ્યો નહિ થોડી ક્ષણો ઉપર જે ક્ષેત્ર યુદ્ધને લીધે ભયંકર કોલાહલમય જણાતું હતું, તે ક્ષેત્રમાં શ્મશાનના જેવી શાંતિ તથા નીરવતા પ્રસરી ગઈ ! આવો અકસ્માત્ ફેરફાર કેવી રીતે થઈ ગયો, તેની મોગલ સૈનિકોમાંના કોઇને ખબર પડી નહિ અનેક યોદ્ધાઓ ભય પામ્યા, તેમજ અનેકોને અપાર આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું આથી દુર્ગમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરવાની કોઈ હિંમત કરી શક્યું નહિ આ પ્રમાણે જ્યારે મોગલસેના દિઙ્મૂઢ જેવી બનીને બેસી રહી હતી, તેજ સમયે દૂર કિલ્લામાં એક મોટી અગ્નિશિખા પ્રાદુર્ભૂત થઈ ! તે અગ્નિના પ્રકાશથી સમસ્ત દુર્ગ પ્રકાશમય બની ગયો ! મોગલ સેના, આ શું થાય છે, તે કાંઇ સમજી શકી નહિ તેમના આશ્ચર્યમાં અને ખેદમાં ઓર વધારો થવા લાગ્યો સમ્રાટે આશ્ચર્યપૂર્વક પોતાના

પ્રિય મિત્ર રાજા ભગવાનદાસને આ અગ્નિશિખાનું કારણ પૂછ્યું તેણે જણાવ્યું કે:–" હવેજ આપણે યથાર્થ સાવચેતી રાખવાની છે, રાજપૂતોએ કેસરીયાં કરવાની તૈયારી કરી છે "

" કેસરીયા " અને " જહરવ્રત " એ રાજપૂતજાતિનાં અતિ ભયંકર અને આત્મોત્સર્ગસૂચક મહા ભગીરથ વ્રત છે એવાં વ્રત કેવળ હિંદુઓ સિવાય અન્ય કોઇ પ્રજામા જણાતા નથી પૃથ્વીના અનેક પ્રદેશોના વીરકાવ્યો અમે વાચ્યાં છે, પરંતુ આવાં ભયંકર અને રોમાંચ ઉભા કરે તેવાં વ્રતસંબંધી ઇસારો પણ કયાંઇ અમને મળી આવ્યો નથી અમને લાગે છે કે ભારતવર્ષ સિવાય કોઇ પણ સ્થળે કવિની કલ્પનામા પણ ઉકત ભીષણ વ્રતસંબંધી વિચાર ઉદ્દભવ્યો નહિ હોય જે જાતિ સાહસમા અપૂર્વ લેખાતી હોય, જે જાતિનું આત્મસન્માન જવલંત રહેતું હોય, અને જે જાતિ પોતાની સ્વાધીનતાના રક્ષણ અર્થે દૃઢ સંકલ્પ નિભાવી શકતી હોય તેજ જાતિમા આવાં ભયંકર વ્રત સંભવે છે જ્યારે અકબરની બંદુકદ્વારા રાજપૂત કુલભાસ્કર જયમલ હણાયો ત્યારે રાજપૂતો સમજી ગયાકે હવે જયની આશા નિષ્ફળ છે હવે સ્વાધીનતાનું રક્ષણ કરવું અશકય છે તેમણે વિચાર કર્યો કે હવે જીવીને પરાધીનપણે જીવન વીતાવવાનું પ્રયોજન પણ શું છે ? સ્વાધીનતાવિનાના જીવનમા શું સુખ હોઇ શકે ? આવો વિચાર કરી તેઓ આત્મોત્સર્ગનાં એ મહાવ્રતો ઉજવવા તત્પર થઇ ગયા જે ભીષણ અગ્નિકુંડ પ્રજ્વલિત કરવામાં આવ્યો હતો તેની કરાળ જીહ્વા ગગનને સ્પર્શવા ઉંચે આકાશ તરફ ગતિ કરવા લાગી તેજ અગ્નિકુંડમાં સંખ્યાબંધ રાજપૂત બાળાઓ એક પછી એક હોમાવા લાગી એક પણ રાજપૂતબાળાએ અગ્નિમાં પડવા સમયે શોક કે ચિંતાની લાગણી પ્રદર્શિત ન કરી અગ્નિમાં જીવતાં બળી મરવું પડશે, એમ ધારી એક પણ રમણી લેશમાત્ર ભયથી પ્રકંપિત ન થઇ ! દુર્ગની સમસ્ત રમણીઓના ટોળેટોળા આસપાસ દષ્ટિ કર્યા વિના, પુત્રની કે પિતાની ચિંતા રાખ્યા વિના, હર્ષવિકસિત વદને અગ્નિમાં કૂદી પડવા લાગ્યા. આ " જહરવ્રત " ની ક્રિયા પૂરી થયા પછી સ્નેહનાં બંધનોથી વિમુકત થયેલા, આશા અને ભયની લાગણીઓથી રહિત બનેલા, જીવનની પરવાવિનાના રાજપૂતો કેસરીયા કરવા માટે કેસરી પીળા વસ્ત્ર ધારણ કરી, તાબૂલવડે હોઠને લાલચોળ કરી, શત્રુનો સંહાર કરવા અને તેમ કરતે કરતે પ્રાણની જ્વાળાને શાંત કરવા તત્પર થઇ ગયા ! અંતરની જ્વાળા શાંત કરવા જતા આત્માનો અને પ્રાણનો ભોગ આપવો પડે તો તે પણ આપવો, એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. ધન્ય રાજપૂતોનું સાહસ ! ધન્ય તેમનો આત્મોત્સર્ગ ! ! હાય ! શું આ તેજ સાહસ અને આત્મોત્સર્ગવાળો દેશ છે ?

મહા વિપદ્ આવવાની આશંકાથી મોગલસેના રાત–દિવસ જાગૃત, અપ્ર-

બદ્ધ અને સાવચેત રહેવા લાગી દુર્ગની દીવાલોમા સેકડો ગાબડાઓ પડી ચૂક્યાં છે, રસ્તો તદ્દન ખુલ્લો થઇ ગયો છે, કિલ્લામાં ક્યાય મનુષ્યપ્રાણીનો શબ્દ સભળાતો નથી, સર્વત્ર શાતિ પ્રસરી રહી છે, છતા અતિ સાહસી મોગલ-સેના આગળ વધવાનું સાહસ કરી શકી નહિ વિપુલ મોગલ યોદ્ધાઓ દુર્ગ ઉપર અધિકાર મેળવવાને દોડી શકયા નહિ ધીમે ધીમે રાત્રિ પસાર થઇ. પુન નૂતન દિવસ નૂતન દશ્યપૂર્વક ચિતોડની ભૂમિ ઉપર હાજર થયો એ દિવસ પણ શાંત-ભાવે પસાર થઇ ગયો પુન રાત્રિ પડી; પરતુ દુર્ગની નિસ્તબ્ધતામાં ક્યાય ભગ પડતો હોય, એવા ચિન્હો જણાયાં નહિ એક રાત્રિ અને એક દિવસ વીતવા છતાં દુર્ગમા એક પણ રાજપૂતસૈનિકનો પદસચાર કર્ણગોચર ન થયો છેવટે રાત્રિના છેલ્લા પ્રહરે સમ્રાટે પોતાના સૈનિકોને આગળ વધવાનો હુકમ સભળાવ્યો. સમ્રાટે પોતે પણ એક હસ્તી ઉપર સ્વારી કરી અને સેનાના જે ભાગ ઉપર પ્રથમ આપત્તિ પડવાની ભીતિ રાખી શકાય તે ભાગની સરદારી લીધી. મોગલ લશ્કર આગળ તો વધ્યુ, પણ તેમના અતકરણમાં જરા પણ ઉત્સાહ, આનદ કે નિશકતા નહોતી તેઓ બહુજ ધીમે ધીમે, અતિ સાવચેતીપૂર્વક આગળ વધવા લાગ્યા કિલ્લો ઓળગી ગયા અને દુર્ગના મધ્યભાગમા પ્રવેશ કરવાની શરૂઆત કરી છતાં કોઇ પણ રાજપૂત સામે આવ્યો નહિ, કોઇએ લડવાની તત્પ-રતા દર્શાવી નહિ, કોઈ પણ રાજપૂતસૈનિકનાં દર્શન થયાં નહિ. ક્રમે ક્રમે તેઓ નગરની મધ્યમા પહોંચ્યા કે તેજ ક્ષણે અત્યારપર્યંત ગુપ્તપણે બેસી રહેલા રાજપૂતો સિંહની માફક ચોતરફથી બહાર કૂદી પડયા અને મોગલસેનાને ઘેરી લઇ ભયકર હત્યાકાંડનો આરભ કરી દીધો આશા અને ભયવિનાની છતાં સાહસ અને ઉત્સાહવાળી, મહા પરાક્રમશાળી રાજપૂતસેનાએ જૂદા જૂદા ભાગોમાં વહેચાઈ જઇ સેકડો મોગલ લડવૈયાઓનો ધ્વંસ કરવા માંડયો રાજપૂતોએ એક શ્રેણીમા ગોઠવાયાવિના જેમ આવે તેમ શત્રુનો સહાર કર્યો મારવુ કે મરવુ એ સિવાય તેમનો અન્ય લક્ષ્ય નહોતો આ યુદ્ધમા ભયભીત થઇને કે પરાજિત થઇને નાસી છૂટવાની દુષ્ટ વાસના ન ઉદ્ભવે તેસબધી વ્યવસ્થા તેઓએ પ્રથમથીજ કરી રાખી હતી, એ વાત પૂર્વે આપણે જાણી ચૂકયા છીએ મરણીયા થયેલા રાજપૂતોએ અનેક મોગલોને યમદ્વારમા મોકલી આપ્યા અને છેવટે પોતે પણ આકીને ઘવાઇને ધરણી ઉપર ઢળવા લાગ્યા. બને પક્ષના અનેક સૈનિકો મરાયા. રાણાના રાજપ્રાસાદની સામે કિંવા મહાદેવના મદિર પાસે તથા રામપુરા નામના દુર્ગદ્વાર પાસે ભયકર મનુષ્યસહાર થયો મૃત મનુષ્યો તથા ઘાયલ મનુષ્યોના આડાઅવળા પડેલા લોહિઆળા દેહોવડે રસ્તાઓ ઉભરાઇ ગયા. ચિતોડની ભૂમિએ જાણે આજે રક્ત વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હોય, તેવો દેખાવ થઇ રહ્યો. મોગલપક્ષના અનેક યુદ્ધકુશળ હસ્તીઓએ દુર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. એક મહા પરાક્રમશીલ

રાજપૂત યોદ્ધો લડતાં લડતાં પૃથ્વી ઉપર પડી ગયો તેજ વેળા એક હસ્તી તેના ઉપર ધસી આવ્યો. પેલા રાજપૂત લડવૈયાએ પોતાના હાથમાં રહેલી તીક્ષ્ણ છુરી સંપૂર્ણ બળપૂર્વક હાથીની સૂંઢમાં ભોંકી દીધી અને એક વીરનરને છાજે તેવી રીતે અહંકારપૂર્વક જણાવ્યું કે–" અમે સમ્રાટનું સન્માન કેવી રીતે કરી શકીએ છીએ તેનું આ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ " એક સ્થળે મહા સાહસી પૂત્ત મહા વિક્રમપૂર્વક મોગલસેના વિનષ્ટ કરી રહ્યો હતો. મોગલોએ તેને જખમી કરવાના ઘણા પ્રયત્નો કર્યાં, પણ એકકે પ્રયત્ન ફળીભૂત થયો નહિ છેવટે તેમણે એક ગાંડો –મદોન્મત્ત હાથી હાથી પૂત્ત તરફ રવાના કર્યો પૂત્તને પીઠ બતાવતાં કે નાસી જતા આવડતું નહોતું તે હાથીની સામે દ્રઢતાપૂર્વક ઉભો રહ્યો હાથી પોતાની પાસે આવ્યો એટલે તેણે એક સખ્ત ઝટકો માર્યો, પણ એ ઝટકાથી મત્ત માતંગે વધારે આવેશમાં આવી જઇને પૂત્તને સૂંઢવતી પકડી પગ નીચે દાબી દીધો સમ્રાટ જ્યારે ગોવિંદશ્યામના મંદિર પાસે પહોચ્યો ત્યારે પેલા મત્ત માતંગે બાળક પૂત્તને સૂંઢવતી ઉચકી સમ્રાટની દૃષ્ટિ તે તરફ આકર્ષિત કરી જાણે કે પરાક્રમનો પક્ષપાતી આ હસ્તી મૂર્તિમાન પરાક્રમને અર્થાત્ પૂત્તને સમ્રાટ પાસે પ્રદર્શિત કરતો હોય અને જાણે કે પોતાની મૂક ભાષામાં સમ્રાટને કહેતો હોય કે–" પરાક્રમી રાજપૂતકુળ આવા યુવકો ઉત્પન્ન કરે છે " એવો દેખાવ લાગ્યો વીર યોદ્ધાઓના પરાક્રમથી મોગલોના સંખ્યાબંધ લડવૈયાઓની મોટી સંખ્યા મરવા લાગી ! વંટોળીઆવડે જેવી રીતે ધુળના અણુઓ ઉડી જાય તેવી રીતે મોગલ સૈનિકો પણ રાજપૂતોની તીક્ષ્ણ તલવારવડે પ્રતિપળે ઉડવા લાગ્યા, પરંતુ મોગલ સમ્રાટ પાસે સૈનિકોની સંખ્યા ન્યૂન નહોતી એક ટુકડી નાશ પામતી કે તુરતજ તે સ્થળે બીજી ટુકડી હાજર થઇ જતી અકબર પોતે પણ રણસંબંધી વ્યૂહરચના કરવામાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લઇ રહ્યો હતો રાજપૂતોના ઘોર દુર્દૈવની શરૂઆતના આ સમયે અન્ય કોઇ પણ હિંદુ નરપતિ રાજપૂતોને સહાય આપવા બહાર આવ્યો નહિ. પોતાની પણ ધીમે ધીમે આવીજ દુર્દશા થવાની છે એમ અન્ય નરપતિઓ સમજી શકયા નહિ. આવી રીતે રાજપૂતોનો પરાક્રમી સૂર્ય અસ્ત થયો ચિતોડ નગરી એક સ્મશાનભૂમિરૂપે ફેરવાઇ ગઇ ગત રાત્રિના છેલ્લા પ્રહરથી લઇ બીજા દિવસની સાંજપર્યંત આ ભયંકર યુદ્ધ ચાલ્યું હતું અબુલ ફઝલે લખ્યું છે કે :–"આ સંગ્રામમાં આઠ હજાર રાજપૂત સૈનિકો તથા ત્રીશ હજાર નાગરિકોએ ભાગ લીધો હતો તેમનો અધિકાંશ રણક્ષેત્રમાં નાશ પામી ચુક્યો હતો સમ્રાટની પાસે સૈનિકોની સંખ્યા કેટલી હતી તથા આ રણક્ષેત્રમાં કેટલી સંખ્યા વિનષ્ટ થઇ હતી, તેનો નિર્ણય કરવાનું સાધન રહ્યું નથી. હિંદુઓ સ્વદેશની રક્ષાઅર્થે કેવું અલૌકિક વીરત્વ દર્શાવી શકે છે તે ચિતોડના ઘેરામાં એકવાર સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું છે !" ભારતવાસીઓ

આવુ વીરત્વ પુન ક્યારે પ્રાપ્ત કરશે ? વીરત્વની લીલાભૂમિ ચિતોડ આજે સ્મશાનભૂમિ જેવી બની ગઇ છે. પુણ્યતીર્થ ચિતોડનો આજે કોઇ ભાવ પણ પૂછતુ નથી ?

ચિતોડનો કિલ્લો સર કરી અકબર પોતાની છાવણીમાં પાછો ફર્યો મેવાડની રાજવ્યવસ્થા માટે યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા કરી તથા વિવિધ સરદારો અને અમાત્યોની શાસનસરક્ષણ અર્થે નિમણૂક કરી, તે અજમેર તરફ મઇનુદ્દીન ચિસ્તીના સમાધિમંદિરની યાત્રા કરવા રવાના થયો આ યાત્રાએ જતી વેળા અકબરે ગણ્યા ગાઠયા અનુચરોજ પોતાની સાથે રાખ્યા. તેણે બહુજ સાદો પોષાક પહેર્યો હતો અને હાથમાં માત્ર એક લાકડીજ રાખી હતી તેની ખાધ ઉપર એક જળપાત્ર ઝુલતુ હતુ પગમાં ઉપાનનો પણ અભાવ હતો વસ્તુત તેણે એક ફકીરના જેવો વેષ ધારણ કર્યો હતો માર્ગમા દરિદ્રોને ધનદાન આપતો, પીડિતોની સેવા-શુશ્રૂષા કરતો અને શોકાર્તોને આશ્વાસન આપતો તે આગળ ચાલવા લાગ્યો. સમ્રાટ આજે પવિત્ર આશ્રમની યાત્રાર્થે અજમેર જાય છે અને તેથી તેણે એક પવિત્ર ફકીરનો વેષ ધારણ કર્યો છે આ યાત્રાનો ઉદ્દેશ શુ હતો ? સમ્રાટ પોતાના અંત.કરણમા એમ માનતો હતો કે ચિતોડના ઘેરામાં મોગલ સેનાનો જે વિજય થયો છે તે માત્ર પ્રભુકૃપા કિંવા પૂર્વજોના પુણ્યપ્રતાપેજ થયો છે, માટે એ વિજયને અંતે મહાપુરુષના સમાધિમંદિરની યાત્રા કરી કૃતજ્ઞતા સૂચવી આપવી

યુદ્ધ પછી બીજે વર્ષે અર્થાત્ ઈ૦ સ૦ ૧૫૬૯ મા અબરરાજબાળા જોધબાઇએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો આ જ્યેષ્ઠ પુત્ર સલીમના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પુત્રપ્રાપ્તિથી માતાપિતાને નિરવધિ આનંદ થાય, એ સ્વાભાવિક છે. પુત્રના જન્મોત્સવ નિમિત્તે દિલ્હી તથા આગ્રા ખાતે એક મહાન ઉત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો.

એજ વર્ષે સમ્રાટે જયપુર પ્રદેશમા આવેલા રત્નભાર નામના સુપ્રસિદ્ધ કિલ્લા ઉપર વિજય મેળવવા પ્રયાણ કર્યું રત્નભારનો કિલ્લો પણ એક સીધી ઉંચાઇવાળા પર્વતના શિખર ઉપર આવેલો હતો દુર્ગાધિપતિ રાય સૂર્યહરે વિચાર્યું કે; " મોગલસેના આ કિલ્લા ઉપર ચડશે તે પૂર્વેજ હુ તેનો વિનાશ કરી શકીશ, " એમ ધારી તે નિશ્ચિતપણે બેસી રહ્યો વસ્તુત લશ્કર સાથે પર્વતના શિખર ઉપર પહોંચવુ એ સામાન્ય કાર્ય નથી. તેમાં પણ રત્નભારનો પર્વત એવો તો જટિલ અને ભયંકર હતો કે ગમે તેવું બળવાન લશ્કર પણ લડતાં લડતાં ઉપર સુધી પહોંચી શકે નહિ. રાય સૂર્યહર મનમાં ને મનમા મોગલસેનાની મૂર્ખતા માટે ઉપહાસ કરવા લાગ્યો; પરતુ રત્નભારના પર્વત પાસે તેના જેટલોજ અન્ય એક ઉચ્ચ પર્વત હતો. તે દુશ્મનોને કેટલો ઉપયોગી થઇ પડશે તેનો વિચાર રાજપૂત નરેશ કરી શક્યો નહિ, તેથી તેણે એ પાસેના પર્વત ઉપર લશ્કર કે દારૂગોળાની

કશી વ્યવસ્થા કરી નહિ સમ્રાટ અકબરે આ પાસેના પર્વત ઉપર અનાયાસે આરોહણ કર્યું અને બહુ પરિશ્રમપૂર્વક મોટી તોપો ત્યાં ચડાવી રત્નભારના કિલ્લાપર ગોળાઓ ફેકવા માંડયા. રાય સૂર્યહર હવે પોતાની મૂર્ખતા જોઇ શકયો. આવા સંયોગોમાં શત્રુની સામે બચાવ કરી શકે, એવી સ્થિતિ રહી નહિ, છેવટે પોતાના રાજ્યને વધારે મુસ્કેલીમા નહિ મૂકતા તેણે સમ્રાટ અકબર પાસ સન્ધિ–પ્રાર્થના કરવા પોતાના બે પુત્રોને રવાના કર્યા સમ્રાટે ઉક્ત ઉભય રાજકુમારોનું બહુ સ્નેહપૂર્વક સન્માન કર્યું અને તેમને પ્રત્યેકને સન્માનસૂચક એક ભાત ઉત્કૃષ્ટ પોષાક અર્પણ કર્યો સમ્રાટનો એક નોકર, એ બને કુમારોને પેલા નવાં વસ્ત્રોથી શણગારવા એક જૂદા તબુમાં લઇ ગયો. કુમારની સાથે જે એક રાજપૂત સરદાર, કુમારની દેહરક્ષા અર્થે આવ્યો હતો. તેણે વિચાર કર્યો કે–" કુમારોને મારી નાખવાનોજ આ લોકોએ પ્રપચ કર્યો છે અને તેટલાજ માટે તેમને જૂદા તબુમાં લઇ જાય છે, " એમ ધારી, હાથમા તલવાર લઇ તે સમ્રાટની છાવણીમાં દાખલ થયો અને મોગલ રાજ્યના અનેક સીપાઇઓને ઘાયલ કર્યા છેવટે તેજ છાવણીમા મૃત્યુ પામ્યો નોકરની અજ્ઞાનતાવડે ઉશ્કેરાઇ જાય એવુ નિર્બળ મન સમ્રાટનું નહોતુ તેણે નોકરના દુષ્કાર્ય બદલ કુમારને લેશમાત્ર ઠપકો નહિ આપતા, ઉલટુ કુમારદ્વયને આશ્વાસન આપ્યુ અને તેમને નવા સુસજ્જિત વેષે, સહિસલામતી સાથે પિતાની પાસે મોકલી દીધા પુત્રદ્વયને સહિસલામત તથા આનદપૂર્વક પોતાની પાસે આવતા જોઇ રાય સૂર્યહર બહુજ આનદ પામ્યો સમ્રાટની સહૃદયતાનો અનુભવ કરી તેનુ હૃદય પણ સમ્રાટના દર્શન કરવા ઉત્કંઠિત થયુ સમ્રાટને એ સમાચાર મળ્યા એટલે તેણે પોતાના એક પ્રધાન અમાત્યને કિલ્લામા મોકલી, દુર્ગાધિપતિને પરમ સન્માન અને સહૃદયતાપૂર્વક પોતાની પાસે બોલાવવાની વ્યવસ્થા કરી રાય સૂર્યહર જ્યારે અકબરની છાવણી પાસે પહોચ્યો ત્યારે સ્વયં અકબરે તેને આવકાર આપ્યો. સમ્રાટના સદ્વ્યવહારથી રાય સૂર્યહર છેક પરાજિત થયો. સમ્રાટે તેને બે હજાર સૈનિકોનુ સેનાપતિપદ અર્પણ કર્યું અને તેની સાથે ચુનાર દુર્ગના શાસનકર્તાતરીકે પણ તેની નિમણૂક કરી સમ્રાટે આ પ્રમાણે પોતાના સદ્ગુણોવડે એક શત્રુને મિત્રરૂપે પરિણત કર્યો રાય સૂર્યહર પણ વિશેષ દક્ષતા અને વિશેષ સાહસપૂર્વક સમ્રાટની સેવા કરવા લાગ્યો

ત્યાર બાદ સમ્રાટ અકબરે બુદેલખડમાં આવેલા કાલજના દુર્ગ ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો દુર્ગાધિપતિ રાજા રામચદ્રે તેની સામે નહિ થતા બીજેજ દિવસે પોતાના બે પુત્રોને સમ્રાટની છાવણીમા મોકલી દીધા. આ ઉપરથી એટલી વાત સિદ્ધ થઇ શકે છે કે સમ્રાટ અકબરે બહુજ અલ્પ સમયમાં ભારતની પ્રજા ઉપર પોતાના સદ્ગુણોવડે ઉંડી અસર કરી હતી સમ્રાટ વિનાઅપરાધે કોઇને સજા કરતો નથી, તથા શત્રુને પણ વિનાદોષે દંડતો નથી, એ વાતનો સર્વને સંપૂર્ણ

વિશ્વાસ થઇ ચૂકયો હતો, નહિતર કોઇ પણ રાજા પોતાના પ્રાણાધિક પ્રિય પુત્રને દુશ્મનની છાવણીમાં મોકલવાની કદાપિ હિંમત કરી શકે નહિ સમ્રાટે કુમારદૂતનો અતિ સ્નેહપૂર્વક સત્કાર કર્યો અને રાજા રામચદ્ર વાઘેલાને પોતાની છાવણીમાં બોલાવવા રાજ્યના એક પ્રધાન અમાત્યને રવાના કર્યો રામચદ્ર વાઘેલા છાવણી પાસે હાજર થયો એટલે સમ્રાટે તેને બે હજાર સેનાનુ સેનાપતિપદ અર્પણ કરી માનમાં વૃદ્ધિ કરી રાજા રામચદ્રે વિવિધ સ્થળે પોતાના મહાવીરત્વનો પ્રકાશ કરી મોગલ સામ્રાજ્યની અત કરણપૂર્વક પુષ્કળ સેવા કરી હતી

ચિતોડનો કિલ્લો નષ્ટ થયો છે, ચિતોડનુ રાજ્ય સ્મશાનવત્ બન્યુ છે હવે સમ્રાટની સામે પ્રતિકૂળપણે ઉભા રહેવાની કોઇ રાજપૂત રાજ્યમાં શક્તિ રહી નથી! જોધપુર અને બિકાનેરના નૃપતિઓએ સ્વેચ્છાપૂર્વક મોગલ સમ્રાટની આધીનતા સ્વીકારી લીધી બિકાનેરના રાજા રાયસિહને ચાર હજાર સેનાનુ સેનાપતિપદ અર્પણ કરવામાં આવ્યુ હતુ, ત્યારબાદ તેણે ગુજરાત, પજાબ, બગાળા, બલુચિસ્તાન તથા સિધુ અને મેવાડના પ્રદેશોમા અતિ સાહસ અને વીરત્વપૂર્વક મોગલ સામ્રાજ્ય તરફથી રાજકાર્યભાર ચલાવ્યો હતો.

ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૦ મા સમ્રાટને મુરાદ નામના એક બીજા પુત્રની પ્રાપ્તિ થઇ. એક તરફથી સમ્રાટનુ રાજ્ય જેમ વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યુ, તેમ બીજી તરફ સમ્રાટના પરિવારમા પણ પુત્ર-કન્યાની વૃદ્ધિ થવા લાગી સમ્રાટ અકબરનુ જીવન દિનપ્રતિદિન વિશેષ સુખમય તથા સૌભાગ્યમય બનવા લાગ્યુ એમ કહેવાની જરૂર નથી

રાજસ્થાનમા મોગલપતાકા કેવી રીતે ફરકવા પામી તે આપણે જોઇ ગયા. રાજસ્થાને મોગલ સમ્રાટની અધીનતાનો કેવી રીતે સ્વીકાર કર્યો તે પણ આપણે પ્રત્યક્ષ કરી ચૂકયા રાજસ્થાન અનેક શક્તિશાળી હિદુ રાજાઓવડે પરિપૂર્ણ હતુ, છતા તેમણે સર્વેએ એકત્ર થઈ એક પ્રબળ સયુક્ત રાજ્યની સ્થાપના કરવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો, તે પણ આપણે ખેદપૂર્વક જોઇ ગયા, અને તેનુ શુ પરિણામ આવ્યુ, એ પણ પ્રકટ થઇ ચૂકયુ પરસ્પરને સહાયતા આપવી એ તો દૂર રહ્યુ, પણ કેટલાક રાજપૂત રાજાઓએ તો ઉપર જણાવ્યુ તેમ મોગલોના પક્ષમાં મળી જઇને અન્ય રાજપૂત રાજ્યોનુ સત્યાનાશ કહાડવાના પ્રયત્નો પણ કર્યા હતા, એ જોઇને આપણને ખેદ થાય તે સ્વાભાવિક છે. વસ્તુત હિદુઓનાજ દોષને લીધે હિદુઓનો ગૌરવસૂર્ય અસ્તમિત થયો હતો

જે પ્રયત્ન હિદુઓએ ન કર્યો, તેજ પ્રયત્ન સમ્રાટે કર્યો હતો, અર્થાત્ અકબરે હિદુઓ સાથે મૈત્રિભાવ વધારવા માટે પોતાથી બનતુ કર્યું હતુ સુપ્રસિદ્ધ ટૉડ સાહેબ લખે છે કે -" અકબરની મહત્ત્વાકાક્ષાઓને લીધે રાજપૂતો ઉપર જે ઘાવ થયા હતા, તેને અકબરે છેવટે મટાડી દીધા હતા અને રાજપૂત-શરીરને સંપૂર્ણ નિરોગ બનાવ્યુ હતુ. તેણે પોતાના સ્વાભાવિક સદ્ગુણોના પ્રતાપે લાખો મનુષ્યો

પાસેથી એવી તો અપૂર્વ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી કે અકબરના જેવી કીર્તિ, તેની જાતિનો અન્ય કોઇ પણુ રાજા પ્રાપ્ત કરવાને ભાગ્યશાળી થઇ શકયો નથી. રાજપૂતાના મોગલસામ્રાજ્યમા મળી ગયુ, તે ઘણેખરે અંશે સમ્રાટના સદ્દગુણોનેજ આભારી છે રાજપૂતો પરાધીનતાની જે બેડીને લોહશૃ ખલા માનતા હતા, તેજ બેડીને સ્વર્ણમ ડિત પણુ બનાવી શકાય છે, એમ અકબરે પોતાના વર્તનથી સિદ્ધ કરી આપ્યુ હતુ."

વ્હીલર સાહેબે લખ્યુ છે કે –"રાજસ્થાનના અન્ય અન્ય નૃપતિઓ ઉપર ચિતોડના મહારાણાની જે સત્તા હતી, તે સત્તાજ માત્ર અકબરે પડાવી લીધી હતી. સમ્રાટ અકબરે ચિતોડના રાજ્યમા વિશેષ પગપેસારો કર્યો નહોતો. સમ્રાટે ચિતોડના મહારાણાને તથા તેમના સૈન્યને પોતાના (સામ્રાજ્યના) કર્તવ્યમા જોડયુ હતુ અને તેમને અમુક પગાર ઉપરાત અમીરનુ પદ પણુ પ્રદાન કર્યું હતુ "

ચિતોડના કિલ્લા ઉપર વિજય મેળવવો, એ એક અસાધારણુ અને અતિ ઉજ્જવળ કીર્તિ ઇતિહાસમાં પ્રાપ્ત કરવા સમાન છે, એમ અકબર સારી પેઠે સમજતો હતો. ચિતોડ ઉપર જો વિજય મેળવી શકાય તો પોતાનુ નામ વીર નરોમા અગ્રગણ્ય લેખાય, એમ પણુ તે માનતો હતો આટલુ છતા તેણે ચિતોડ ખાતે મહારાણા કુભના સુપ્રસિદ્ધ વિજયસ્ત ભ પાસે પોતાનો કીર્તિસ્ત ભ સ્થાપિત કરાવ્યો નહિ, અથવા પોતાનુ આત્મગૌરવ પ્રદર્શિત કરવા દિલ્હી કે આગ્રા ખાતે પણુ વિજયસ્તભની સ્થાપના કરી નહિ ચિતોડના પર્વતની પાસે યુદ્ધ સમયે સમ્રાટ અકબરની છાવણીમા એક મોટો સ્ત ભ દીપકના આધાર માટે ખડો કરવામાં આવ્યો હતો આ સ્ત ભને દીવાદાંડીનુ નામ આપીએ તોપણુ બહુ વાધો જેવુ નથી. ઉક્ત સ્ત ભ શ્વેત પથ્થરનો, કોઇ પણુ પ્રકારની શોભાવિનાનો તથા પાત્રીશ ફીટ જેટલો ઉંચાઇમા છે તેના ઉપર રાત્રિના સમયે એક દીપક મૂકવામાં આવતો અને તે દીપકના પ્ર કાશવડે સૈનિકો પોતપોતાનો માર્ગ નક્કી કરી શકતા. આ દીપસ્ત ભ અત્યારે પણુ જોઈ શકાય છે જયસ્તંભને બદલે નિરભિમાની અકબર પોતાની પાછળ અજાણુતા દીપસ્ત ભ મૂકી ગયો છે ! સ્ત ભ ઉપર જે દીપક હતો, તે નાશ પામ્યો છે રાજપૂતાનાના ખેડુતો એ સ્ત ભને "અકબરકા દીયા" અર્થાત્ અકબરનો દીવો એવા નામથી હજી પણુ ઓળખાવે છે વિશાળ જ ગલમા અકબરના વિજયને સૂચવનારો એ સ્ત ભ વર્તમાનકાળે પણુ અડગભાવે ઉભો રહ્યો છે

અકબરની નિરભિમાનતા આપણે જોઇ તે સાથે તે પોતાના શત્રુઓપ્રત્યે કેટલુ માન ધરાવતો તેનુ નિરીક્ષણુ કરશુ તો તે અસ્થાને નહિ લેખાય મહાવીર જયમલ તથા પુત્તે ચિતોડના ઘેરા સમયે જે વીરત્વ દર્શાવ્યુ હતુ, તે વીરત્વ પ્રત્યે પોતે સ પૂર્ણ માનની લાગણીથી જુએ છે, એમ દર્શાવવા અકબરે ઉક્ત ઉભય

વીર નરોની મૂર્તિઓ તૈયાર કરાવી મહાનગરી આગ્રાની મધ્યમાં કિલ્લાના મુખ્યદ્વાર પાસે સ્થાપિત કરાવી હતી તે બે મૂર્તિઓ મનોહર પ્રસ્તરદ્વારા તૈયાર કરાવવામા આવી હતી અને બને વીર પુરુષોને, બે ભિન્ન ભિન્ન હસ્તી ઉપર બેસાડવામા આવ્યા હતા. મૂર્તિની સ્થાપના સમયે અકબરે મોટો ઉત્સવ કર્યો હતો, એમ કહેવાય છે કોઈ પણ દેશના રાજાએ કોઇ પણ કાળે શત્રુઓપ્રત્યે આવુ અદ્ભુત સન્માન પ્રદર્શિત કર્યું હોય, એમ ઇતિહાસમા દર્શાવી શકશો ? અકબર વીરપૂજાનો કેટલો પક્ષપાત ધરાવતો હતો, તે શુ માત્ર આ એકજ ઉદાહરણદ્વારા સિદ્ધ નથી થતું ?

ત્યારબાદ ઉક્ત મૂર્તિઓ દિલ્હીના દુર્ગદ્વારમાં સ્થાપિત કરાવવામા આવી હતી બર્નીયર સાહેબ કે જેણે ઇ૦ સ૦ ના સત્તરમા સૈકામા ભારતના મધ્યભાગમા મુસાફરી કરી હતી, તે આ મૂર્તિઓનુ પ્રત્યક્ષ દર્શન કરીને લખે છે કે –" આ બને મૂર્તિઓ મહાન હસ્તી ઉપર સ્થાપન કરવામા આવી છે તેમની મહાવીરત્વસૂચક અને સુદર છબી જોવાથી મને જે ભક્તિભાવ અને અત્યાશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયુ હતુ તેનુ વર્ણન કરવા જેટલી મારામા શક્તિ નથી " અઢારમા સૈકામા અને મરાઠાઓએ જ્યારે દિલ્હી ઉપર અધિકાર મેળવ્યો ત્યારે તેમણે ક્રોધના આવેગમાં ઉક્ત મૂર્તિઓ વિનષ્ટ કરી યમુનાના ઉંડા જળમાં ફેકી દીધી હતી, એમ લોકોનુ માનવુ છે, પરંતુ ૧૮૫૭–૫૮ ના બળવા સમયે અગ્રેજોએ જ્યારે દિલ્હી ઉપર પુન અધિકાર મેળવ્યો ત્યારે પૃથ્વીમાથી બાર ફીટ જેટલી ઉડાઇએ એક હસ્તીમૂર્તિ મળી આવી હતી આ મૂર્તિ અત્યારે પણ દિલ્હીના સાધારણ વિહાર–ઉદ્યાનમા જોઇ શકાય છે હસ્તી ઉપર માત્ર એક માવત બેઠેલો જણાય છે હસ્તીની મૂર્તિ પથ્થરના કાળા પડમાંથી અને માવતની મૂર્તિ રાતા પડમાથી ઘડવામાં આવેલી જોઇ શકાય છે. હસ્તીની આકૃતિ અને વર્ણ જોવાથી હસ્તી જાણે જીવતોજાગતોજ હોય એમ પ્રેક્ષકને લાગ્યા વિના રહેતુ નથી તેની વેદિકા ઉપર અમે અગ્રેજી ભાષામા નીચેના શબ્દો બહુજ આશ્ચર્યપૂર્વક વાચ્યા:–" સમ્રાટ શાહજહાને આ મૂર્તિ ખાસ ગ્વાલીઅરમાથી મગાવી હતી " આ ઉક્તિમા કેટલુ સત્ય છે તે અમે કહી શકતા નથી. અમે માત્ર એટલુજ પૂછીએ છીએ કે તો પછી જયમલ અને પુત્તની પ્રસ્તર મૂર્તિ ક્યા ગઈ ? અમને લાગે છે કે આ હતભાગ્ય દેશમા એવા મહાવીર પુરુષોની મૂર્તિની આવશ્યકતા નથી, એટલાજ માટે તે અદૃશ્ય થઇ ગઈ હશે !

જયમલ અને પુત્ત જો કે પોતાનો ઉદ્દેશ સાધવામાં નિષ્ફળ નિવડયા હતા તોપણ તેમણે જન્મભૂમિની ખાતર આત્મભોગ આપવામાં લેશમાત્ર સંકોચ સેવ્યો નહોતો. સ્વદેશની રક્ષા અર્થે તેમણે પરમ માન અને ગૌરવપૂર્વક પોતાનો પ્રાણ અર્પવામાં પાછી પાની કરી નહોતી. એ નિમિત્તે સમગ્ર રાજસ્થાનમાં તેમના

પવિત્ર નામનુ આજે પણ યશોગાન ગવાય છે પ્રત્યેક ગૃહે તેમના ગૌરવની સ્તુતિ થાય છે સમગ્ર ભારતની વિવિધ ભાષાઓ પણ એ મહાવીરોની કીર્તિગાથા સન્માનપૂર્વક સાચવી રહી છે આ ક્ષણભગુર મનુષ્ય-જીવનમા એથી અધિક સૌભાગ્યનો વિષય અન્ય શુ હોઇ શકે ?

दशम अध्याय—गुजरात अने मिर्जा आजीज कोका

ચીની પરિવ્રાજક હુએનસગ ઇ૦ સ૦ ના સાતમા સૈકામા ગુજરાતની શક્તિ, ઐશ્વર્ય અને ઉન્નતિ જોઇને દિડમૂઢ બની ગયો હતો ઇ૦ સ૦ ૧૧૯૩ મા મહમદઘોરીએ દિલ્હી ઉપર વિજય મેળવી ભારતવર્ષમાં મુસલમાન સામ્રાજ્ય વિસ્તારવાનો નિશ્ચય કર્યો, ત્યાર પછી દોઢસોથી અધિક વર્ષપર્યંત ગુજરાત દેશ પરમ સન્માનપૂર્વક હિંદુશક્તિ અને હિંદુગૌરવની રક્ષા કરી શક્યો હતો ગુજરાતની નજીકમાજ મુસલમાનો જ્યારે ધીરે ધીરે ભારતવર્ષને ગળી જવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, ત્યારે ગુજરાતનો હિંદુ રાજા, પાસેના હિંદુરાજા સાથે મળી જઇ શક્તિવાન બનવાને બદલે માળવાના હિંદુરાજ્ય સાથે સગ્રામ કરવા તત્પર થયો એના પરિણામે ગુજરાત શક્તિહીન બની જતા મુસલમાનોએ અનાયાસે પોતાની સત્તા બેસાડી દીધી (ઇ૦ સ૦ ૧૨૯૭) ગુજરાતની દુર્દશાનો હવે યથાર્થ આરભ થયો એક સમયે હુમાયુએ ગુજરાતના પઠાણ રાજાને હરાવી ગુજરાત ઉપર પોતાનો અધિકાર ફેલાવ્યો હતો, પણ પુન પઠાણ રાજાઓએ તે પડાવી લઇ પોતાને આધીન કર્યો હતો ત્યાર બાદ તેઓ પરસ્પરમા આત્મકલહ કરવા લાગ્યા અમે જે સમયનુ વર્ણન કરવા માગીએ છીએ તે સમયે ગુજરાતમા અરાજકતાનો પ્રવાહ પ્રબળપણે વહી રહ્યો હતો ફિરિસ્તા લખે છે કે —" એ સમયે ગુજરાતમા માત્ર એકજ એવો રાજા હતો કે જેને રાજકર્તા તરીકે આપણે માન આપી શકીએ તેનુ નામ મુજફ્ફર ત્રીજો હતુ તેના નોકરો બહુ જુલમી અને ક્રૂર હતા સતત્ આત્મકલેશ અને યુદ્ધને લીધે ગુજરાતની પ્રજા ઘોર દુ ખ સહન કરી રહી હતી ગુજરાતીઓ માત્ર અકબર તરફ આશાની દૃષ્ટિથી નિહાળતા બેસી રહ્યા હતા. જુલમી નોકરો વીંછીની માફક સ્વદેશનુ ઉદર ફોલી રહ્યા હતા. (ભક્ષણ કરી રહ્યા હતા)" સુજ્ઞ અને વિચારશીલ મનુષ્યો આ વાત બહુ સારી રીતે સમજે છે કે ગમે તેવા પ્રબળ સામ્રાજ્યમા પણ જ્યારે માહોમાહે કલહ ચાલે છે અને સાધારણ જનસમાજ ઉપરાઉપરિ બળવાઓ જગાડે છે, ત્યારે તે સામ્રાજ્યનુ પતન થયા વિના રહેતુ નથી, કોઈ એક અન્ય પ્રબળ વ્યક્તિ તેમના ઉપર અધિકાર મેળવી, તેમને પોતાની આધીનતામા લઇ લે છે. ગુજરાતના

રાજાઓની એવીજ અવસ્થા થઇ હતી

રાજા તૃતીય મુજફ્ફરના સર્વપ્રધાન અમાત્યતરીકે એતમાદખાં રાજ્યની સઘળી વ્યવસ્થા કરતો હતો તે પ્રથમ હિંદુ હતો, પણ પાછળથી તેણે મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો તે એક શક્તિવાન અને સુયોગ્ય અમાત્ય હતો તેણે ગુજરાતની અરાજકતા અને આત્મદ્રોહને દાબી દેવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ જ્યારે તેમાં તે ફતેહમંદ ન થયો ત્યારે તેણે ગુજરાત પ્રદેશ ઉપર અધિકાર મેળવવા સારૂ અકબરને આવાહન કર્યું પિતાએ એકવાર જે પ્રદેશ અધિકૃત કર્યો હતો, તે પ્રદેશને પોતાના તાબામા લઇ, મોગલ સામ્રાજ્યમાં મેળવી દેવાની તક અકબરને મળતા તે રાજી થયો. ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૨ ના સપ્ટેમ્બર માસમા સમ્રાટે સૈન્યસહિત ફતેહપુર–સીક્રીથી પ્રયાણ કરી અજમેરમા મઇનુદ્દીન ચિસ્તીના સમાધિમંદિરની યાત્રા કરી આગળ પ્રયાણ કર્યું આગ્રાથી ગુજરાતપર્યંતના માર્ગમા શત્રુનુ સૈન્ય એકત્ર ન થઈ શકે અને રાજધાનીમાંથી યોગ્ય સમયે લશ્કર વગેરેની તત્કાળ મદદ આવી શકે એટલા માટે સમ્રાટ, માર્ગમાંજ બહેરામખા અને રાયસિંહની સરદારી નીચે એક હજાર ઘોડેસ્વારનુ સૈન્ય રાખી, પોતે આગળ ચાલ્યો સહેજ દૂર ગયા પછી સમ્રાટને ત્યાં બીજા એક પુત્રનો જન્મ થયો છે, એવા આનંદજનક સમાચાર તેને મળ્યા આ પુત્ર કુમાર દાનીઅલના નામથી ઇતિહાસમાં જાણીતો થયો છે સમ્રાટે ગુજરાતની ભૂમિ ઉપર પગ મૂકયો કે તરતજ તેને બીજા એવા સમાચાર મળ્યા કે ગુજરાતનો રાજા ત્યાથી નાસી ગયો છે આથી અકબરે તે રાજાને શોધી કાઢવા ચોતરફ પોતાના માણસો રવાના કર્યા. તપાસ કરતાં એક ધાન્યના ક્ષેત્રની નજીક ઉક્ત રાજાનુ છત્ર તથા એવુજ બીજુ રાજકીય ચિન્હ (અદાતપ) અકબરના એક સૈનિકને મળી આવ્યુ વધારે તપાસ ચલાવતા રાજાનો પણ તેટલામાજ પત્તો લાગી ગયો સમ્રાટે તેને બહુ આદર–સત્કારપૂર્વક પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને તેણે પણ પોતાની રાજી–ખુશીથી પોતાનુ રાજ્ય સમ્રાટના હસ્તમા સમર્પણ કર્યું અકબરે તેને ભરણ–પોષણ અર્થે પુષ્કળ ધન–સંપત્તિ આપી, એટલુ જ નહિ પણ પોતાના રાજદરબારમાં એક ઉમરાવતરીકે તેની નિમણૂક કરી. ત્યારબાદ તે રાજા આગ્રા ખાતે રહેવા લાગ્યો

હવે સમ્રાટ અકબર ગુજરાતનો અધીશ્વર થયો. એતમાદખા સમ્રાટને મળવા માટે આવે છે, એમ સાભળી સમ્રાટે તેના પ્રત્યે સન્માન દર્શાવવા પોતાના કેટલાક પ્રધાનઅમાત્યો તેની સામે મોકલ્યા તેઓ રસ્તામાજ એતમાદખાંને મળ્યા અને તેને બહુજ માનપૂર્વક સમ્રાટની છાવણી પાસે લઇ ગયા સમ્રાટ પોતે પણ છાવણીના તંબુમાથી બહાર આવ્યો અને નવો અતિથિ કે જે હજી હાથી ઉપર બેઠો હતો, તેને આવકાર આપ્યો આવી રીતે ગુજરાતના અનેક સમાનનીય માણસો સમ્રાટ પાસે હાજર થઇ તેની તાબેદારીનો સ્વીકાર કરવા લાગ્યા. એ

સર્વની સાથે સ્નેહ અને સરળભાવે વાર્તાલાપ કરી, સમ્રાટે તેમને પોતાના મિત્રો બનાવ્યા. વસ્તુત એકવાર સમ્રાટની સાથે વાર્તાલાપ કરનાર તેજ ક્ષણે તેની સાથે મિત્રતાની પવિત્ર ગ્રથિથી જોડાયા વિના રહેતો નહિ, એ વાત અમે પૂર્વે કહી ચૂકયા છીએ. અકબર પણ નિષ્કપટભાવે તેમનો સત્કાર કરતો. તેનો ઉદ્દેશ પ્રજાકીય ભાવ તૈયાર કરવાનો હતો પ્રજામાં માહોમાંહેના ભેદ પડાવીને સામ્રાજ્યને સુદૃઢ કરવુ, એવી ભાવના તેના અત કરણમા લેશમાત્ર પણ નહોતી વૈરનુ શમન પ્રીતિદ્વારાજ થઈ શકે છે, એ રહસ્ય તે બહુ સારી રીતે સમજતો હતો, અને એટલાજ માટે તે સર્વની સાથે સદ્વ્યવહાર ચલાવતી વેળા, પોતે ભારતવર્ષનો એક પ્રબળ પ્રતાપી સમ્રાટ છે, એવો અહકારી ભાવ વિસરી જતો હતો તે નિરભિમાનપણે ગમે તેવા ક્ષુદ્ર માણસને પણ હાસ્યવદને આવકાર આપતો અને ખુલ્લા દિલથી તેની સાથે વાર્તાલાપ કરી પ્રેક્ષકને મુગ્ધ કરતો મનુષ્યને વશીભૂત કરવાનો વશીકરણમત્ર તે જાણતો હતો, એમ કહીએ તોપણ અયોગ્ય નથી

ત્યાર બાદ સમ્રાટે ગુજરાતની રાજધાની અમદાવાદમાં પ્રવેશ કર્યો આગળથીજ અકબરની કીર્તિ સમસ્ત ભારતવર્ષમા પ્રસરી ચૂકેલી હતી, જેથી તે અમદાવાદમાં આવ્યો કે તરતજ શહેરીઓનાં ટોળેટોળા તેના દર્શનાર્થે આવવા લાગ્યા, અને અરાજકતામાંથી તથા અત્યાચારમાંથી પોતાનો ઉદ્ધાર કર્યો, તે માટે તેઓ મુક્તકઠે આનદ પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યા

અકબરે અત્યારપર્યંત સમુદ્રનાં દર્શન કર્યા નહોતા. સમુદ્રદર્શનની ઉત્કઠા ઉદ્ભવવાથી તેણે ખભાત નગરી તરફ પ્રયાણ કર્યું ખભાતનું સાદર્ય અને ઐશ્વર્ય જો કે આજે અતર્હિત થઇ ગયુ છે તોપણ અમે જે સમયનું આ સ્થળે વર્ણન કરીએ છીએ તે સમયે ખભાત નગરી એક અત્યત સમૃદ્ધિશાળી નગરી હતી ભારતવર્ષનુ તે એક પ્રધાનવાણિજ્ય—સ્થાન હતુ અનેક વણિક—વેપારીઓ ઇરાન દેશ, દમાસ્કસ તથા એશીઆ માઇનોર આદિ દૂર દેશોમાંથી આ સ્થળે સમુદ્રમાર્ગે આવતા અસખ્ય નાનાં—મોટા વહાણો સમુદ્રની શોભામા વૃદ્ધિ કરતા આ સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થતા હતા સમ્રાટે એક વહાણમા બેસી સમુદ્રમાં થોડે દૂર સુધી મુસાફરી કરી અને પોતાનો સપૂર્ણ આનદ અમાત્યો પાસે પ્રદર્શિત કર્યો યૂરોપના વહાણો કે જે તે સમયે ત્યાં હાજર હતાં તેનુ સમ્રાટે નિરીક્ષણ કર્યું અને તેવાજ વહાણો હિદુસ્તાનમાં તૈયાર કરાવવાનો સકલ્પ કર્યો. યૂરોપીય જહાજો સાથે ભારતીય જહાજો સ્પર્ધા કરી શકે, એટલુજ નહિ પણ વાણિજ્ય—વ્યાપારમા હિદ આગળ વધે તેવી વ્યવસ્થા કરવાનો સમ્રાટે દૃઢ સકલ્પ કર્યો

હજી સમસ્ત ગુજરાતમાં સપૂર્ણ શાતિ સ્થાપિત થઇ નહોતી પઠાણવશના મિર્ઝાઓ ગુજરાતનો અમુક પ્રદેશ તાબે રાખી અકબરની સામે પ્રસગોપાત શત્રુતા

દર્શાવતા હતા સમ્રાટ અકબર રાજા ભગવાનદાસ અને રાજા માનસિંહની સાથે બે હજાર સૈનિકોને લઈ મિર્ઝાઓને દાબી દેવા બહાર પડયો અકબરે એટલી બધી ઝડપથી આગળ ચાલવા માંડયુ કે સૈનિકોનો મોટો ભાગ તેની સાથે ચાલી શકવાને સમર્થ થઇ શકયો નહિ. સમ્રાટ ગણ્યા-ગાંઠયા સૈનિકોની સાથે તાપી નદીના કિનારે પહોચ્યો, ત્યારે એક બ્રાહ્મણ વટેમાર્ગુએ તેને એવા સમાચાર આપ્યા કે –" મિર્ઝાઓ મહાન સૈન્ય સાથે, નદીના સામેના કિનારા ઉપર નગરીમા એકત્ર થયા છે " તે સમયે સમ્રાટની પાસે માત્ર ૪૦ ઘોડેસ્વારોનીજ સૈન્ય-સખ્યા હતી, કારણ કે અકબરની ઉતાવળને લીધે સૈનિકોનો મોટો ભાગ પાછળ રહી ગયો હતો હવે વિલંબ કરવો વ્યાજબી નથી એમ ધારી થોડી ક્ષણોપર્યંત નવા લશ્કરની રાહ જોઇ, પરંતુ તેટલા સમયદરમિયાન સઘળુ લશ્કર આવી શકયુ નહિ. છેવટે નવા આવેલા ૬૦ સૈનિકોને પોતાના જૂના લશ્કરમાં મેળવી દઇ સમ્રાટે આગળ ગતિ કરવા માંડી રાત્રિ પડી ચૂકી હતી રાજા માનસિંહે યુદ્ધ-સમયે આ નાનકડી મોગલસેના આગળ પોતાને સર્વથી પ્રથમ ઉભા રહેવા દેવાની અનુમતિ માગી સમ્રાટે માનસિંહની પ્રાર્થનાનો ઉત્તર આપતાં જણાવ્યુ કે:– " આજે આપણી પાસે એટલી બધી સેના નથી કે આપણે તેના અમુક ભાગ પાડી કાર્યની વહેચણી કરી શકીએ આજે તો આપણને સર્વને સાથે રહીને જીવનજાનપૂર્વક યુદ્ધ કરવુ પડશે " માનસિંહે અત્યત માનપૂર્વક કહ્યું કે –" સમ્રાટ પ્રત્યે અનુરાગ દર્શાવવા, મને જો બે પગલા આગળ ચાલવાની આજ્ઞા આપવામાં આવશે તો હુ આપનો ઉપકાર માનીશ " સમ્રાટે મદ હાસ્યપૂર્વક માનસિંહની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારબાદ તેઓ સૈન્યસહિત નદીને સામે કિનારે પહોંચી, નગરીની અદર થઇને બહાર નીકળી ગયા ત્યાં આગળ વિશાળ મેદાનમા શત્રુનું સૈન્ય યુદ્ધની રાહ જોતુજ ઉભુ હતુ. સમ્રાટનુ સૈન્યદળ તે સમયે માત્ર ૧૦૦ સૈનિકોનુ જ હતું. કોઇ કોઇ ઐતિહાસિક ૧૫૬ સૈનિકો હોવાનુ પણ જણાવે છે. શત્રુનુ સૈન્ય એક હજારનું હતુ, પરતુ સખ્યાની વિશેષતા જોઇ અકબર જેવો પ્રબળ સમ્રાટ પાછો હઠે તેમ નહોતુ તેણે પોતાના અશ્વને સખ્ત એડી મારી અને તેને સપૂર્ણ ઉત્તેજિત કરી એક મુહૂર્તમા શત્રુની મધ્યમાં તૂટી પડયો તીક્ષ્ણ તલવારના પ્રબળ આઘાતોવડે શત્રુનુ સૈન્ય કપાવા લાગ્યુ અકબરનુ સાહસ જોઇને શત્રુઓ તો થોડીવાર વિસ્મિત અને ભયભીતજ બની ગયા નાની સરખી મોગલસેના પણ અકબરનુ ઉજ્જ્વળ દૃષ્ટાંત નિરખી, ભયકર પરાક્રમ દર્શાવતી શત્રુસૈન્ય ઉપર ધસી ગઈ પ્રત્યેક સૈનિક અમાનુષિક વીરત્વ દર્શાવવા લાગ્યો પ્રત્યેક સૈનિક પ્રાણની પરવાર કર્યા વિના યુદ્ધમા ઘુમવા લાગ્યો, પરતુ શત્રુસેના પરાજિત થઇ નહિ સમ્રાટ પાસે વિશેષ સૈન્ય નથી, એમ ધારી શત્રુપક્ષ પણ સાહસપૂર્વક યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો એક હજાર સૈનિકો પાસે સો સૈનિકોની

ગણી-ગાંઠી સંખ્યા ક્યાંસુધી ટક્કર લઇ શકે? મોગલ સંખ્યા જોતજોતામાં ઘટી ગઇ અકબરે આ પ્રસંગે એક અદ્‌ભુત સમયસૂચકતા વાપરી તેણે પોતાની આસપાસ દષ્ટિ કરી તો થોડે દૂર એક સાંકડો માર્ગ નજરે પડ્યો આ માર્ગની બંને બાજુએ ૬ કંટકવન આવેલું હતું આ કંટકવન પસાર કરવાને આ સાંકડા માર્ગ સિવાય અન્ય એક પણ માર્ગ નહોતો. આ માર્ગ પોતાને કેટલો ઉપયોગી થઇ પડશે તેની અકબરે કલ્પના કરી અને તરતજ ત્યાં જઇને માર્ગ રોકીને ઉભો રહ્યો તેની એક તરફ રાજા ભગવાનદાસ અને બીજી તરફ રાજા માનસિંહ ઉભા હતા ત્રણે જણ અશ્વ ઉપર આરૂઢ હતા. આ માર્ગ એટલો સાંકડો હતો કે તેમાં થઇને ત્રણથી અધિક ઘોડેસ્વારો એકીસાથે પસાર થઈ શકે નહિ શત્રુની સૈન્યસંખ્યા લગભગ નિરુપયોગી થઇ પડી, કારણકે ત્રણથી અધિક સૈનિકો એ માર્ગમાં થઇને પસાર થઈ શકે તેમ નહોતું છેવટે શત્રુનું સૈન્ય ઉક્ત માર્ગનો મુખભાગ રોકીને ઉભું રહ્યું અને તેમાંથી અતિ સાહસિક તથા અતિ બળવાન ત્રણ અશ્વારોહીઓએ આગળ ધસી સમ્રાટનો સંહાર કરવાની હિલચાલ કરી ત્રણ સ્વારોને પોતાની સામે ધસી આવતા જોઈ, પ્રથમ રાજા ભગવાનદાસે પોતાના ભાલાવતી એકને તો દૂરથીજ વિંધી નાખ્યો તે અશ્વ ઉપરથી મૂર્ચ્છા ખાઇને નીચે પડ્યો ત્યારબાદ સમ્રાટે અને માનસિંહે પેલા બે જણાઓને એક મુહૂર્તમાત્રમાં જખમી કરી નસાડી મૂક્યા પછી આત્મરક્ષા કરવાની પદ્ધતિનો ત્યાગ કરી તેઓ ત્રણે જણ બહાર આવ્યા અને સંપૂર્ણ વીરત્વપૂર્વક શત્રુના સૈન્ય ઉપર હુમલો લઈ ગયા સમ્રાટની આત્મરક્ષણ પદ્ધતિનું તથા હુમલો લઈ જવાની કુશળતાનું દર્શન કરી મિર્જાઓ અતિ આશ્ચર્ય પામ્યા અકબરે જેવો એક તરફથી હુમલો કર્યો કે તરતજ થોડીવારમાં નવા લશ્કરની મદદ આવી પહોંચી શત્રુનું સૈન્ય અકબરની સામે લડી રહ્યું હતું તેટલામાં સમ્રાટના વધારાના સૈન્યે આવી શત્રુસંખ્યાને ઘેરી લીધી હવે કોની તાકાત છે કે સમ્રાટના વેગને અટકાવી શકે? મિર્જાઓનું મોટા ભાગનું લશ્કર મોગલોના હાથથી હણાયું. થોડું ઘણું જે બાકી રહ્યું તે રણક્ષેત્રમાંથી નાસી ગયું સમ્રાટની પાસે સૈનિકોની પૂરતી સંખ્યા નહોતી, તેથી તેમનો પીછો પકડવાનું તેમણે યોગ્ય ધાર્યું નહિ આ યુદ્ધ "શરનલ" નું યુદ્ધ એવા નામથી ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે

સમ્રાટે પોતાના સાહસિક અનુચરોને પુષ્કળ ઇનામ આપ્યું રાજા ભગવાનદાસને મહા સન્માનસૂચક પતાકા અને ડંકા પ્રાપ્ત થયા અત્યાર પૂર્વે અતિ ઉત્તમ કુળના મુસલમાન સિવાય કોઇ પણ હિંદુને આવું સન્માન મળ્યું નહોતું વસ્તુત અકબરની પાસે હિંદુ કે મુસલમાન એવો ભેદ નહોતો તે માત્ર ગુણોનોજ પૂજારી હતો એક મનુષ્યના ગુણોનો અનુભવ કર્યા પછી તે ગમે તે જાતિનો કે ગમે તે ધર્મનો હોય તોપણ તેની કદર કરવામાં તે સંકોચ કરતો નહિ

ત્યારબાદ સમ્રાટે સુરત ઉપર ઘેરા ઘાલ્યો, કારણ કે તે સમયે સુરત વિદ્રોહીઓનુ એક પ્રધાન સ્થાન થઈ પડયુ હતુ અકબર સુરત ઉપર સ્વારી લઈ ગયો, તે પૂર્વે યૂરોપીય જાતિઓ ભારતવાસીઓને પજવવાનો આરભ કરી ચૂકી હતી. નિજામુદ્દિન અહમદે લખ્યુ છે કેઃ–" યૂરોપવાસીઓ મુસલમાન પ્રજાને અનેક પ્રકારે હાનિ પહોચાડતા હતા તેમના જુલ્મમાંથી મુક્ત થવા સુરતની આસપાસ એક મોટા કિલ્લો તૈયાર કરાવવામાં આવ્યો. કિલ્લો તૈયાર થશે તો પોતાની એક પણ યુક્તિ નહિ ફાવે એમ ધારી યૂરોપીય જાતિએ મોટા જહાજો મારફતે કિલ્લાના કામમા વિઘ્ન નાખવાનો આરભ કર્યો છતા યૂરોપીય પ્રજા તેમા સફળ થઇ શકી નહિ અને તેમની મુશ્કેલીઓની વચ્ચે કિલ્લો તૈયાર થઇ ગયો " આ કિલ્લાના બે બાજુએ નદી અને બાકીની બે બાજુએ એક મોટી ખાઇ આવેલી છે તે ખાઇ ૪૦ હાથ ઉડી અને બહુ ગભીર દશ્યવાળી છે. નદીના જળથી તે સર્વદા પરિપૂર્ણ રહે છે ખાઇ ઓળગ્યા પછી, ઉપરાઉપરિ બે મજબૂત દિવાલો પસાર કર્યા પછીજ દુર્ગમા આવી શકાય, એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે કિલ્લાની દિવાલ ૧૦ હાથ જાડી અને ૪૦ હાથ ઉચી છે. તે ઇંટ તથા પથરાઓવતી ચણવામા આવી છે અને ખાસ ખુબી તો એ છે કે પ્રત્યેક પથ્થર બીજા પથ્થરની સાથે એક લોખડની સાંકળવડે જોડાયેલો છે. સુરત શહેર એક વેળા યૂરોપવાસી વ્યાપારીઓનુ મુખ્ય વાણિજ્યસ્થાન હતુ ત્યાં અનેક યૂરોપવાસીઓ વસવાટ કરતા હતા સમ્રાટ અકબરે સુરતનો કિલ્લો ઘેરી લીધાના સમાચાર સાભળી કેટલાક પોર્ટુગીઝો ગોવાથી સુરત આવ્યા અબુલફઝલે લખ્યું છે કે–"ઘણુ કરીને તેઓ કિલ્લામા ઘેરાયલા વિદ્રોહીઓને સહાય કરવા તથા પ્રપચદ્વારા સુરતનો કિલ્લો તાબે કરી લેવા આવેલા હતા; પણ સમ્રાટ અકબરનુ સૈન્યદળ જોઇને તથા તેમની ઘેરો ઘાલવાની પદ્ધતિ જોઇને તેઓ પોતાના તે વિચારોમા નિરાશ થઇ ગયા, તેથી તેમણે પોતાનો "દૂત" તરીકે પરિચય આપ્યો. તે પોર્ટુગીઝો અનેક પ્રકારની ભેટો લઇને સમ્રાટની પ્રીતિ મેળવવા દરબારમા આવ્યા " યૂરોપીય પ્રજાની સાથે મળવાનો તથા વાર્તાલાપ કરવાનો સમ્રાટને આ પ્રથમ પ્રસગ હતો અકબરે પોર્ટુગીઝોને સારો આવકાર આપ્યો અને યૂરોપના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોમાં કેવી શાસનપદ્ધતિ ચાલે છે, કેવા રીતરિવાજો પ્રવર્તે છે તથા તેમની કેવી અવસ્થા છે તેસબધી અનેક વિષયોની ચર્ચા કરી કોઇ નવો માણસ મળે અને તેની પાસેથી કાંઇ નવુ જાણવાનુ કે શીખવાનુ હોય તો તે શીખી લેવુ, એ અકબરનો ખાસ ગુણ હતો. તે નિરતર જો કે રાજ્યસબધી અનેક કર્તવ્યોમા મશગુલ રહેતો હતો તોપણ પ્રસગોપાત જ્ઞાનરૂપી મકરદનો સચય કરવામાં પણ પ્રમાદ કરતો નહોતો. છેવટે પોર્ટુગીઝોને પણ કેટલાક પ્રીતિ–ઉપહારો અર્પણ કરી પરમ

સહૃદયતાપૂર્વક સમ્રાટે તેમને વિદાયગીરી આપી સુરતનો ઘેરો એક માસ અને સત્તર દિવસપર્યંત રહ્યો હતો ત્યારબાદ અકબરે તે કિલ્લો પોતાને સ્વાધીન કર્યો હતો મિર્ઝા આજીજ કોકાને ગુજરાતના શાસનકર્તાતરીકે નિયુક્ત કરી, તથા શાસન–સરક્ષણસબધે અન્ય વિવિધ વ્યવસ્થાઓ કરી, પુન તે આગ્રા ખાતે પાછો ફર્યો ગુજરાતનો વિજય કરતા તથા વહીવટની વ્યવસ્થા કરતા અકબરને નવ માસ લાગ્યા હતા

થોડા દિવસ પછી વળી એવા સમાચાર આવ્યા કે વિદ્રોહીઓ વિશેષ બળવાન બન્યા છે અને તેઓ અમદાવાદને ઘેરવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે સમ્રાટે તેજ ક્ષણે રાજા ભગવાનદાસને પુષ્કળ સેના સાથે ગુજરાત તરફ રવાના કર્યા અને કહ્યુ કે –" તમે આગળ જાઓ. જો કે મારા હાથમા અત્યારે કેટલાક એવાં રાજકામો છે કે હુ તત્કાળ મુક્ત થઇ શકુ તેમ નથી તોપણ હુ તમારા પહેલાં શત્રુની પાસે પહોચી તેમને દબાવી દઇશ" ત્યારબાદ આવશ્યક કાર્યોની પૂર્ણાહુતિ કરી સમ્રાટે ઉટ ઉપર સ્વારી કરી ગુજરાત તરફ પ્રયાણ કર્યું. વર્ષાઋતુનો પ્રારભ થઇ ચૂક્યો છે, અવારનવાર વૃષ્ટિ થયા કરે છે, છતાં સમ્રાટે રાત્રિ–દિવસ આગળ વધવાનુ ચાલુ રાખ્યુ પ્રતિદિન ૮૦ માઇલ જેટલો માર્ગ તે ત્વરિતવેગે પસાર કરી જતો ત્રીજે દિવસે તે અજમેર ખાતે પહોચ્યો અને ત્યાં મઇનુદ્દીન ચિસ્તીના સમાધિમદિરની યાત્રા કરી, અશ્વ ઉપર સ્વારી કરી આગળ રવાના થયો ઐતિહાસિક નિજામુદ્દીન લખે છે કે –" સમ્રાટ વિદ્રોહીઓની છાવણી પાસે પહોચ્યો ત્યારે વિદ્રોહીઓ નિશ્ચિત અને પોતપોતાના તબુમા સૂતા હતા. સૂતેલા શત્રુ ઉપર હલ્લો કરવો એ અન્યાય છે, એમ ધારી સમ્રાટે તુરીના નાદથી સમસ્ત ક્ષેત્ર ગર્જાવવાનો આદેશ કર્યો અને શત્રુઓ જ્યારે જાગૃત થયા, એટલુજ નહિ પણ યુદ્ધસામગ્રીથી સજ્જ થયા ત્યારેજ સમ્રાટે તેમની ઉપર હલ્લો લઇ જવાની આજ્ઞા કરી " આવી ઉદારતા સત્યાભિમાની યૂરોપ પણ શુ કદાપિ દર્શાવી શકે તેમ છે ? સમ્રાટનુ પરાક્રમ જોઇ શત્રુની મોટી સખ્યા પરાજય સ્વીકારી નાસી ગઇ શત્રુપક્ષના કેટલાક સેનાપતિઓ મરાયા અને કેટલાક બન્દિ થયા મોગલ સેનાએ શત્રુની પાછળ ધસી તેમનો પીછો પકડ્યો સમ્રાટ અકબરે કેવળ ૨૦૦ સૈનિકોને પોતાની સાથે રાખી પાસેની એક નાની ટેકરી ઉપર વિશ્રામ કર્યો અમુક ટેકરી ઉપર અકબર વિશ્રામ કરે છે, એમ સાભળી શત્રુની સેનાનો એક ભાગ ટેકરી પાસે ગયો અને મોગલ સમ્રાટને તથા મોગલ સૈન્યને પોતાના પજામા સપડાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો સમ્રાટની સાથેના સૈનિકો, શત્રુસખ્યા જોઇને ગભરાયા અને ત્યાંથી નાસી જવાની તત્પરતા દર્શાવવા લાગ્યા; પરતુ સમ્રાટે તેમને ઉત્સાહ આપતાં જણાવ્યું કે –" શું મોગલસેના ભયભીત થઇને નાસી જાય એમ કોઇ કાળે પણ બને

પરૂ ? મોગલસેનાને પલાયન કરતાં નથી આવડતુ એમ શત્રુને દર્શાવી આપો. મારી ખાત્રી છે કે તેમા આપણો વિજય થયા વિના રહેશે નહિ " એટલામાં રણવાદ્યનો ગભીર ધ્વનિ થયો મોગલસેના શત્રુપક્ષનો નાશ સાધવા સજ્જ થઇ અને શ્રેણીબદ્ધભાવે ઉભી રહી મોગલ સૈન્યની આવી દઢતા પ્રત્યક્ષ નિહાળી વિદ્રોહીઓ આશ્ચર્ય તથા ભય પામ્યા તેમણે વિચાર કર્યો કે ટેકરીની મધ્યમા આવુ પુષ્કળ સૈન્ય હોવુ જોઇએ. સૈનિકોનો અમુક ભાગજ શ્રેણીબદ્ધ થઇને આપણી સામે ઉભો રહ્યો છે, બાકીનુ સૈન્ય ટેકરીમા છુપાઈ રહેલુ હશે આવો વિચાર કરી તેમણે પૂર્વ સકલ્પનો ત્યાગ કર્યો અને ત્યાથી નાસી જવાને તૈયાર થયા, પરતુ સમ્રાટ અકબર તેમને ત્યાંથી સહિસલામત નાસી જવા દે તેમ પણ નહોતુ, તેથી તે એક માત્ર પોતાની સાહસિકતા ઉપર આધાર રાખી, પોતાની નાનકડી સૈન્યસખ્યા સાથે વિપક્ષને યથાયોગ્ય દડ આપવા તેમની પાછળ દોડયો શત્રુને થોડે દૂર સુધી હાકી કહાડી ત્યાંથી સમ્રાટ સ્વસ્થાને પાછો આવ્યો દુખ કે વિપત્તિ સમ્રાટ અકબરને કદાપિ વિચલિત કરી શકી નહોતી, તેમજ સાહસે કદાપિ સમ્રાટનો પરિત્યાગ કર્યો નહોતો સમયસૂચકતા દર્શાવવામાં પણ સમ્રાટે કદિ વિલબ કર્યો નહોતો. ત્યારબાદ સમ્રાટે એજ રણક્ષેત્રમાં ઇશ્વરની પાસે કૃતજ્ઞતા દર્શાવી ઇશ્વરની ઉપાસના કરી. ગુજરાતનો બળવો શાત કરી ૪૩ મે દિવસે સમ્રાટે પુન: આગ્રામા પ્રવેશ કર્યો સમ્રાટની કાર્યકુશળતા તથા અપરિમેય શ્રમશીલતા જોઈ સર્વને બહુ આશ્ચર્ય થયુ

ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૪–૭૫ માં ગુજરાતમા એક ભયકર દુકાળ પડયો હતો દુકાળની સાથે મહામારી આદિ વિવિધ રોગપરપરા પણ હાહાકાર વર્તાવી રહી હતી ગુજરાતની પ્રજાનો મોટો ભાગ આત્મરક્ષા અર્થે સ્વદેશમાંથી તે સમયે બહાર નીકળી ગયો હતો. એ દુકાળ માત્ર ૭ મહીનાપર્યતજ ચાલ્યો હતો. સમ્રાટે દુષ્કાળપીડિત મનુષ્યોને ધન તથા ઔષધ વગેરેની સહાયતા આપવામાં અપરિસીમ ધનનો ભોગ આપવામાં લેશમાત્ર સંકોચ સેવ્યો નહોતો

મિર્ઝા આઝીઝ કોકાની થોડા દિવસ બાદ બદલી કરવામાં આવી પુનઃ વિદ્રોહીઓએ સારી તક જોઇ ગુજરાતમાં બળવો ઉડાવવાની હીલચાલ કરી અને ખભાતનગરીના કિલ્લા ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો ઉક્ત વિદ્રોહ શાંત કરવા સમ્રાટ અકબરે રાજા ટોડરમલને રવાના કર્યો રાજા ટોડરમલના આગમનના સમાચાર સાંભળી બળવાખોરો ભય પામીને તથા ઘેરો ઉઠાવી લઇને ત્યાંથી પલાયન કરી ગયા. છેવટે રાજા ટોડરમલની સાહસિકતા અને બુદ્ધિકુશળતાના પરિણામે એકેએક વિદ્રોહી પરાજિત થયો અને ગુજરાતમા પુન: શાંતિની સ્થાપના થઇ.

થોડા દિવસ પછી ગુજરાતનો અધિપતિ તૃતીય મુજફર કે જેને સમ્રાટે સમાનપૂર્વક આગ્રા ખાતે મોકલી આપ્યો હતો, તે અકસ્માત આગ્રામાંથી નાસી

ગયો અને ગુજરાતમાં આવીને વિદ્રોહીઓ સાથે મળી જઈને પોતાનુ ગયેલું રાજ્ય પુન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. સમ્રાટે તેના દમનાર્થે આ વેળા મિર્ઝા અબ્દુલ રહીમને ગુજરાત તરફ રવાના કર્યો તેણે અમદાવાદની પાસેજ પરાક્રમપૂર્વક શત્રુઓનો પરાજય કર્યો અને ત્યારબાદ વિજયીવેષે અમદાવાદમાં પ્રવેશ કર્યો તેણે આ વેળા પણ સર્વ અપરાધીઓને તેમના અપરાધ બદલ ક્ષમા આપી અને સમ્રાટનો ઢંઢેરો જાહેર કર્યો જે બળવાખોરોએ રાજ્યપ્રત્યે બેવફાઇ દાખવી અનેક મોગલસૈન્યનો નાશ કર્યો હતો અને સામ્રાજ્યને મુશ્કેલીમા ઉતાર્યું હતુ, તેમને પણ સમ્રાટ અકબર ક્ષમા આપે છે, એમ એ ઢંઢેરામાં જણાવવામાં આવ્યુ હતુ સમ્રાટની આવી સહૃદયતાવાળી શાસનનીતિ જોઇ ગુજરાતવાસીઓ બહુ આનદ અને સતોષ પામ્યા. તેઓ મોગલસામ્રાજ્ય પ્રત્યે પ્રેમ અને ઉપકારની ઉંડી લાગણીથી જોવા લાગ્યા. ગુજરાતે પુન શાતભાવ ધારણ કર્યો અબ્દુલ રહીમ જ્યારે આગ્રા ખાતે પાછો ફર્યો ત્યારે સમ્રાટે તેને "ખાનેખાના"-ની ઉપાધિ, પાંચ હજાર સેનાનુ સેનાપતિપદ, એક ઉત્કૃષ્ટ અશ્વ, એક મનોહર પોષાક તથા એક કિમતી હીરારત્નજડિત તલવાર ઉપહારરૂપે અર્પણ કરી તે સિવાય જે જે સૈનિકોએ ઉકત યુદ્ધપ્રસગે મહાવીરત્વ દર્શાવ્યુ હતુ તેમને પણ યથાયોગ્ય ભેટો આપી સતુષ્ટ કર્યા

ગુજરાતના શાસનકર્તાતરીકે પુન મિર્ઝા આજીજ કોકાની નિમણુક કરવામા આવી તે તૃતીય મુજફ્ફરને કશી પણ શારીરિક હાનિ કર્યા સિવાય પોતાને તાબે કરવા શક્તિમાન થયો, પણ કમનસીબ મુજફ્ફર પોતાની મેળે આત્મહત્યા કરી સદાને માટે દુ ખમાથી મુકત થયો મિર્ઝા આજીજ કોકા બહુજ ડાહ્યો મનુષ્ય હતો. તે પોતાના સદ્‌ગુણબળે એક સામાન્ય સ્થિતિમાથી આગળ વધ્યો હતો અને સામ્રાજ્યના એક અત્યુજ્જ્વળ રત્નરૂપે ગણાયો હતો તે સમ્રાટની એક ધાત્રીનો પુત્ર હતો સમ્રાટ તેને અ તઃકરણપૂર્વક ચાહતો હતો તે અનેકવાર સમ્રાટ પ્રત્યે અવજ્ઞા દર્શાવતો હતો પરન્તુ સમ્રાટ અકબર તેનાં એવા આચરણો માટે બિલકુલ ખેદ કે ક્રોધ દર્શાવતો નહિ અકબરને કોઇ પૂછતુ કે –" તમે મિર્ઝા આજીજ કોકાની અવજ્ઞા શામાટે સહન કરો છો ?" તો તે ઉત્તરમાં જણાવતો કે –" આજીજ અને મારી વચ્ચે દૂધની જે સરિતા વહે છે તેનુ હુ ઉલ્લ ઘન કરી શકતો નથી " આજીજે બિહાર, ગુજરાત આદિ સ્થાને યુદ્ધક્ષેત્રમા પોતાનુ વીરત્વ દર્શાવી આપ્યુ હતું સમ્રાટે તેને "ખાને આજમ" ની ઉપાધિ પ્રદાન કરી હતી, તથા છેવટે સામ્રાજ્યના સર્વપ્રધાન અમાત્યતરીકેનુ, પદ પણ અર્પણ કર્યું હતુ તેની એક પુત્રી સાથે પોતાના પુત્ર કુમાર મુરાદનો તથા બીજી એક પુત્રી સાથે પાત્ર ખુશરૂનો સમ્રાટે વિવાહ કર્યો હતો અને તે નિમિત્તે તેને એક લાખ રૂપિયા આપ્યા હતા સમ્રાટે પ્રવર્તાવેલા નૂતન ધર્મનો આજીજે

સ્વીકાર કર્યો હતો ઇતિહાસ એ આજીજનો ખાસ વિષય હતો તે સબધી તેણે બહુ સારૂં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતુ તે ઉપરાંત તે બહુ સુદર કાવ્યો પણ લખી શકતો હતો તેણે એક હાસ્યોદ્દીપક કાવ્યમાં એવા ભાવાર્થનું લખ્યુ છે કે—
" પ્રત્યેક સદ્ગૃહસ્થે ચાર સ્ત્રીઓ પરણવી જોઇએ તેમા એક સ્ત્રી પર્શીઅન હોવી જોઇએ કે જે મધુર આલાપથી સ્વામીને રીઝવી શકે બીજી ખોરાસાની હોવી જોઇએ કે જે ઘરનુ સઘળુ કામકાજ કર્યા કરે ત્રીજી હિદુ સ્ત્રી હોવી જોઇએ કે જે સતાનનુ લાલનપાલનજ કર્યા કરે અને ચોથી તુર્કસ્તાની સ્ત્રી હોવી જોઇએ કે જે સ્વામીના હાથનો ખૂબ માર ખાઈ અન્ય સ્ત્રીઓને પણ સાવચેતી આપી શકે "

સમ્રાટના શાસનછત્રતળે ગુજરાતે બહુજ સારી ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. સુવિશાળ મોગલસામ્રાજ્યના એક ઉત્કૃષ્ટ અંશતરીકે ગુજરાતની ગણત્રી થતી હતી ગુજરાતની રાજધાની અમદાવાદ તે કાળે અતિ મનોહર અને સમૃદ્ધિશાળી હતુ તેની ચોતરફ ૨૩ ફીટ ઉચાઇવાળો એક સુદર ગઢ હતો નગરમા પ્રવેશ કરવા માટે ૧૮ દરવાજા હતા અમદાવાદની સુદર જુમામસ્જીદ, સ્વચ્છ સગેમર-મરથી મઢાવલુ અને હાથીદાતની કોતરણીવાળુ મુસલમાન ઉપાસનાલય, વિસ્મ-યોત્પાદક સમસ્ત સમાધિમદિરો, જૈનોનાં પવિત્ર દેવાલયો, કલ્પનોત્તેજક સૌંદર્યમય પુષ્પોદ્યાન તથા વિશાળ સરોવર આદિ વિવિધ પ્રકારના મનોહર અને વિસ્મય-જનક કીર્તિચિન્હો અદ્યાપિ પણ વિદ્યમાન છે; અને તે અમદાવાદની પૂર્વસપત્તિનો તથા પૂર્વના ગૌરવનો પરિચય આપી રહ્યાં છે અમદાવાદમા તે કાળે એક અતિ વિસ્તૃત અને મૂલ્યવાન પુસ્તકાલય પણ હતું, પરતુ સમ્રાટ અકબરે તે પુસ્તકાલય ત્યાંથી ફેરવીને પોતાના પુસ્તકાલય સાથે મેળવી દીધુ હતુ. અદ્યાપિ એ નગરી વાણિજ્ય—વ્યાપારનુ એક મુખ્ય સ્થાન લેખાય છે અમદાવાદના બહુ મૂલ્ય જરીયાની વસ્ત્રો તથા વિવિધ શિલ્પચાતુરીવડે શોભતાં ધાતુપાત્રો આજ-પર્યંત દૂર દેશાવરમા જાય છે મરાઠાઓના ઉપદ્રવ સમયે અમદાવાદની સુદરતા અને સપત્તિનો ઘણો ખરો નાશ થયો હતો, છતા આજે તે ભારતની એક અતિ મનોહર નગરીતરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે

તે કાળનો વિવેક—વિનય પણ કાંઇ જૂદીજ જાતનો હતો સમ્રાટે એકવાર ફૈઝીને પોતાના દૂતરૂપે દક્ષિણ પ્રદેશમા મોકલ્યો હતો. ત્યાંથી તેણે સમ્રાટને જે એક પત્ર લખ્યો હતો તે પત્ર ઉપરથી તે કાળની વિવેક—વિનય—પદ્ધતિનો બહુ સારી રીતે આપણને પરિચય થઇ શકે તેમ છે પત્રનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે —

" સમ્રાટના એક નોકરને શોભે એવી રીતની છાવણી આ સેવકે (અર્થાત્ મે) સ્થાપિત કરી. છાવણીની મધ્યમાં સમ્રાટનુ સિંહાસન સ્થાપવામાં આવ્યુ હતુ.

સિંહાસન ઉપર સ્વર્ણની ઝીકથી ભરેલી મનોહર શય્યા પાથરવામાં આવી હતી અને સિંહાસનના ઉપરિભાગમાં સુવર્ણખચિત મખમલનો એક ચંદરવો વિસ્તારવામાં આવ્યો હતો. સિંહાસન ઉપર સમ્રાટની તલવાર પત્ર તથા ઈનામ બદલ વહેંચવાનો પોષાક સ્થાપન કર્યો. સિંહાસનની આસપાસ સર્વે હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા. એ સમયે સુવિસ્તૃત ખાંડવ પ્રદેશનો રાજા અહીંઆ આવતો હોય એમ જણાયું. તે રાજા આપણી છાવણીથી થોડે દૂર હાથી ઉપરથી નીચે ઉતર્યો અને છાવણી પાસે આવવાની, આ સેવકની (મારી) રજા મગાવી. ત્યારબાદ તે પોતાના નોકરોની સાથે ખુલ્લા પગે ચાલીને અતિ વિનીતભાવે આપણી છાવણીમાં દાખલ થયો. સમ્રાટનું સિંહાસન જેવું તેની દૃષ્ટિએ પડ્યું કે તુરતજ તેટલે દૂરથી તે રાજાએ સિંહાસનને નમન કર્યું. તે મારી પાસે આવીને ઉભો રહ્યો અને આ સેવકની રજા લઇ સિંહાસનને પુનઃ ત્રણવાર તેણે નમન કર્યું. પછી આ સેવકે તે રાજાને કિંચત્ પાસે બોલાવીને સમ્રાટનો પત્ર ઉભય હસ્તમાં ધારણ કરીને અતિ શાંતભાવે તેને સુપ્રત કર્યો, અને કહ્યું કે – ઈશ્વરના પ્રતિનિધિસમાન સમ્રાટ અકબરે અત્યંત કરુણાપૂર્વક બે અનુગ્રહ (કૃપા) નું આપને દાન કર્યું છે, તેમાનો એક અનુગ્રહ તે "આ પત્ર." રાજાએ તે પત્ર કરદ્વયની અંજલિમાં ગ્રહણ કર્યો અને પત્રને ત્રણવાર પ્રણામ કરી, પોતાના મસ્તક ઉપર સ્થાપ્યો. એટલું થયા પછી આ સેવકે કહ્યું કે –સમ્રાટનો દ્વિતીય અનુગ્રહ–તે 'આ છે,' એમ કહી સન્માનસૂચક પોષાક તેને અર્પણ કર્યો. પુનઃ તેણે પોષાકને નમન કર્યું, એટલુંજ નહિ પણ પોષાકને ચુંબન કરી, પુનઃ પુનઃ નમન કરવા લાગ્યો. ત્યારબાદ તેણે સમ્રાટની તલવાર કે જે સિંહાસન ઉપર સ્થાપવામાં આવી હતી, તેને નમન કર્યું. જેટલીવાર સમ્રાટનું નામ આ સેવકના મુખમાંથી નીકળ્યું તેટલીવાર તેણે મસ્તક નમાવી નમન કર્યું. આ સેવકે તેને બેસવાની રજા આપી નહોતી, તેથી તેણે પોતેજ અતિ વિનીતભાવે જણાવ્યું કે.–"આપ મહાશયના ચરણમાં બેસવાની વાસના અનેક વર્ષો થયાં હું પોષતો આવ્યો છું, જો આપની આજ્ઞા હોય તો હું બેસું.' બાદ આ સેવકે તેને બેસવાની આજ્ઞા આપી, એટલે તે અતિ સન્માનપૂર્વક આ સેવકની સામે બેઠો. તેની સાથે સમ્રાટના એક નોકરે વિશેષ વાર વાર્તાલાપ કરવો, એ સામ્રાજ્યના ગૌરવને ક્ષતિ પહોંચાડવા જેવું છે, એમ ધારી આ સેવકે સભા બરખાસ્ત કરવાની અભિલાષા પ્રકટ કરી. તેણે જણાવ્યું કે' આ સાક્ષાત દર્શનદ્વારા હજી હું તૃપ્ત થયો નથી. સંધ્યાપર્યંત અહીં બેસવાની આજ્ઞા આપો તો મારૂં મન શાંત થાય.' છેવટે આ સેવકે તેને દોઢ કલાક ત્યાં બેસવાની અનુમતિ આપી સભા બરખાસ્ત કરવાનો સમય થયો અને અત્તર–પાન વહેંચાવા લાગ્યાં એટલે તેણે કહ્યું કે –' ચાલો આપણે સર્વે સમ્રાટના દીર્ઘાયુ માટે તથા સમૃદ્ધિની ઉન્નતિને માટે પ્રભુની પાસે પ્રાર્થના કરીએ ' પ્રાર્થના થઈ રહી એટલે

સર્વેએ વિદાયગીરી લીધી જતાં જતા પણ તે રાજાએ સમ્રાટની લગામને ચુંબન કર્યું અને તે લગામને પોતાના ખભા ઉપર સ્થાપી તેને પ્રણામ કર્યા; અને ત્યારબાદ તે છાવણીની બહાર ગયો આ સેવકનો એક નોકર તે રાજાના નમનની મનમા ને મનમાં ગણત્રી કરી રહ્યો હતો, તેણે પાછળથી જણાવ્યુ કે લગભગ તેણે પચીસવાર મસ્તક ઝુકાવી સમ્રાટને ઉદ્દેશીને નમન કર્યું હતુ "

એક દિવસે એક મુસલમાન મનસુબદાર સમ્રાટની પાસે પોતાની યુદ્ધસબંધી વિજય-કહાણી વિસ્તારપૂર્વક કહી રહ્યો હતો. તે પોતાની આત્મકથામા વારવાર "હું" શબ્દનો પ્રયોગ કરી પોતાના વીરત્વની બડાઇ હાકતો હતો સમ્રાટની પાસે તે વેળા " હું " શબ્દનો પ્રયોગ કરવો તે બહુ અપમાનકારક લેખાતુ હતુ રાજસભાના સભાસદોને લાગ્યુ કે આ મનસુબદારને તેના અવિવેક માટે સમ્રાટ દંડ આપ્યા વિના રહેશે નહિ, એથી એક સુજ્ઞ અમીરે પેલા મનસુબદારને સાવચેત કરવાના આશયથી કહ્યુ કે-" તે વિજય મેળવ્યો છે તેમા સમ્રાટનુ સૌભાગ્યજ મુખ્ય કારણભૂત છે, સમ્રાટનુ સૌભાગ્ય જો તને ન અનુસર્યું હોત તો તુ કદાપિ વિજય મેળવી શકત નહિ " મનસુબદારે ક્રોધાવેશથી જણાવ્યુ કે-" શામાટે તમે અસત્ય બોલો છો ' શુ મે એકલાએ જય પ્રાપ્ત કર્યો છે, એમ તમે માનો છો ' નહિ, એ વિજયમાટે મારા જેવા અનેક પામર મનુષ્યો અભિમાન લઇ શકે તેમ છે " મનસુબદારની આવી નમ્રતા જોઇ સઘળા સભાસદો હસી પડયા સમ્રાટને પણ બહુ આનંદ થયો તે મનસુબદાર માત્ર અજ્ઞાનતાને લીધેજ " હું " શબ્દનો પ્રયોગ કરતો હતો, એવી સર્વની ખાત્રી થઇ સમ્રાટે તેને યોગ્ય પુરસ્કાર આપી સંતુષ્ટ કર્યો

एकादश अध्याय—बंगाळ-बिहार-उडीसा अन गौड

"જો કે જ્ઞાન પોતેજ પૂર્ણતાનુ શિખર ગણાય છે, છતા તે વર્તનમા ઉતારવામા આવતુ નથી ત્યાસુધી તેના મહત્ત્વની છાપ પડતી નથી અને તે અજ્ઞાન કરતા પણ ખરાબ ગણાય છે"

અકબર

બંગાળાનુ તે ઐશ્વર્ય કે જે અનેક પ્રવાસીઓને દૂર-દેશાતરમાંથી આકર્ષણ કરતુ હતું તે આજે કયા ગયું ? બંગાળાની વર્તમાન અવસ્થાનુ નિરીક્ષણ કર્યા પછી " આ સ્થળે એકવાર ઐશ્વર્યનુ મનોહર ઉદ્યાન હતું " એમ શુ કોઇ કહી શકે ? છતાં અમે કહીએ છીએ કે એક કાળે આજ સ્થળે ભારતવાસીઓનુ ગૌરવસ્થાન હતું. પ્રિય વાચક ! તમે તપાસ કરો સંગેમરમરની તે સુંદર-ઉજ્જવળ પ્રતિમાઓ કે જે વિસ્મૃતિના પડદામા અદશ્યપણે ભગ્નાવસ્થામા પડીઅવળી

પડી રહી છે, તે તમે પણ જોઇ શકશો અને તે ઉપરથી એક કાળે બંગપ્રદેશ શોભામય, સંપત્તિમય હતો, એ વાતની તમે પણ ખાત્રી કરી શકશો

કુરુક્ષેત્રમા કૌરવો અને પાડવો વચ્ચે જે મહા ભયંકર યુદ્ધ થયુ હતુ, તેના શુભાશુભ પરિણામ સાથે દૂર વસતા બંગવાસીઓને કોઇ પણ પ્રકારનો સંબંધ ન હોવા છતાં, એકમાત્ર બાહુબળની પરીક્ષા આપવા કિંવા બંગવાસીઓ પણ બાહુબળ ધરાવતા હતા, એમ ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ કરવા, તેઓએ ઉક્ત ભયંકર યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો બંગાળી પ્રજા પોતાના શત્રુને સમુચિત દંડ આપવા કાસ્મીરપર્યંત દોડી ગઇ હતી બંગાળનો રાજકુમાર વિજયસિંહ ઇ૦ સ૦ પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં બંગાળાના એક વહાણમા બેસી લંકાપર્યંત ગયો હતો અને લંકા ઉપર વિજય મેળવી ત્યા બંગાળી રાજવંશની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી રાજકુમારના નામ ઉપરથી લંકાએ સિંહલ નામ ધારણ કર્યું હતુ કોઇ કોઇ એવુ અનુમાન પણ કરે છે કે બાલી અને જાવાના ટાપુઓમાં પણ બંગાળીઓની વિજયપતાકા ફરકી હતી હંટર સાહેબે લખ્યુ છે કે –" બંગાળીઓ બૌદ્ધયુગમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ પોતાના જહાજો મોકલતા હતા. ભારત મહાસાગરની મધ્યમા આવેલા સમસ્ત ટાપુઓમા તેમણે ઉપનિવેશની સ્થાપના કરી હતી મહાકવિ કાલિદાસના સમયમા પણ બંગાળી પ્રજા નૌકાયુદ્ધસંબંધે સુપ્રસિદ્ધ હતી બંગાળીઓની નૌકાઓ અતિ પ્રાચીન સમયમા પણ મહાસાગર ઉપર વિચરણ કરતી હતી"

ઇ૦ સ૦ ના સાતમા સૈકામા ચીનનો પરિવ્રાજક હ્યુએનસંગ બંગાળામાં મુસાફરી કરી આ પ્રમાણે લખી ગયો છે –" બંગાળ પ્રદેશ કેટલાક સ્વાધીન રાજ્યોમા વહેચાઇ ગયો છે ઉત્તર બંગાળનુ રાજ્ય અનેક જળાશયો, પુષ્પયુક્ત ઉદ્યાનો અને મનોહર પ્રાસાદોવડે સુશોભિત છે પશ્ચિમ બંગાળ–રાજ્યના રહેવાસીઓ બહુજ સરળ, સાધુ પ્રકૃતિવાળા તથા જ્ઞાનની તૃષાવાળા છે દક્ષિણ બંગાળ–રાજ્ય અથવા તમોલૂક રાજ્ય સમુદ્રપર્યંત વિસ્તરેલુ છે તેની રાજધાની સમુદ્રના કિનારા ઉપરજ છે ત્યાના નિવાસીઓ બહુ ધનવાન છે આ સ્થળે બહુમૂલ્ય દ્રવ્યસામગ્રી તથા મણિમુક્તાઓનો સંગ્રહ કરવામા આવે છે પૂર્વ બંગાળ–રાજ્યના રહેવાસીઓ બળવાન, જ્ઞાનપિપાસુ તથા શ્રમશીલ છે કામરૂપ રાજ્ય પણ બહુ વિસ્તારવાળુ છે. આસામ, મણિપુર, કાછાડ, મયમનસિંહ અને શ્રીહટ્ટ ઇત્યાદિ પ્રદેશો કામરૂપ–રાજ્યની અંતર્ગત છે સલિલ નામની નદીદ્વારા અને ઉચ્ચ જળાશયોમાથી નહેરદ્વારા નગરીમા પાણી લાવવામા આવે છે અહીંના નિવાસીઓ પણ સરળ અને સાધુ પ્રકૃતિના છે. આ દેશમા એક બ્રાહ્મણ રાજા રાજ્ય કરે છે."

ઇ૦ સ૦ ના નવમા સૈકાથી લઇને તે અગીઆરમા સૈકાપર્યંત બંગાળામાં બૌદ્ધધર્માવલંબી પાલવંશે રાજ્ય કર્યું હતુ. તે સમયે બંગાળ પ્રદેશ ઉન્નતિના

શિખરે પહોંચ્યો હતો. રાજા દેવપાળના સમયમાં બંગાળીઓ દિગ્વિજય અર્થે બહાર પડયા હતા અને તેમણે કામરૂપ તથા ઉડીસાનો વિજય કર્યો હતો. હિમાલયથી લઇને વિંધ્યાચળપર્યંત સમસ્ત આર્યાવર્ત ઉપર વિજય-પતાકા ફરકાવી હતી, એટલુંજ નહિ પણ તેઓએ યુદ્ધાર્થે કાબોજ દેશમાં પણ પ્રવેશ કર્યો હતો. આ કાબોજનો પ્રદેશ પર્શીઆની ઉત્તર-પૂર્વ દિશાઓમા આવેલો છે. એક દિવસે બંગાળીઓએજ ઉડીસા (ઓરીસા) માં બંગાળી રાજવંશની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, અને તે રાજવંશી-ગંગાવંશે પોતાનો પ્રબળ પ્રતાપ પૃથ્વીતળ ઉપર વિસ્તાર્યો હતો

બંગાળીઓએ એકવાર ચિરકુમારવ્રત (આજીવન બ્રહ્મચર્યવ્રત) સ્વીકારી, સુખ-ઐશ્વર્યને તૃણવત્ લેખી બૌદ્ધધર્મોપદેશકતરીકેનુ પવિત્ર કર્તવ્ય અંગીકૃત કર્યું હતુ. બંગાળી પૂર્વપુરુષો એકવાર હિમાલયને ઓળગીને ટીબેટ, ચીન અને મંગોલીયાપર્યંત ગયા હતા અને ત્યા પોતાના અગાધ પાંડિત્યનો, પરોપકાર વ્રતનો તથા હૃદયની પવિત્રતાનો પરિચય આપી સમસ્ત પ્રદેશના અધિવાસીઓમા પરમ-પૂજ્ય મનાયા હતા અત્યારે બંગાળી પ્રજા જેવી બીકણ, કાયર, નિરુદ્યમી તથા નિરુત્સાહી ગણાય છે તેવી પૂર્વે નહોતી.

પ્રાચીન રાજાતરીકે બલ્લાલસેન બંગાળમાં પ્રસિદ્ધ છે તેણે બંગાળી પ્રજાના અનેક વિભાગો પાડી દેશનુ મહા અનિષ્ટ કર્યું છે તેના એક વંશધર લાક્ષ્મણેયના સમયમાં પઠાણ સેનાપતિ બખતીયાર ખીલજીએ ઇ૦ સ૦ ૧૧૯૯ મા ગૌડ અને નવદ્વીપ ઉપર અધિકાર મેળવ્યો, એટલે તે લાક્ષ્મણેય સપરિવાર ત્યાંથી નાસી ગયો અને વિક્રમપુરમા આશ્રય લીધો ત્યારબાદ તેના વંશજોએ ઉક્ત નગરીમાં ૧૨૦ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું હતુ આવી રીતે જ્યારે પશ્ચિમબંગાળ-પ્રદેશ મુસલમાનોના તાબામા હતો તે સમયે પણ પૂર્વબંગાળા સ્વાધીન હતો અને તે ઉક્ત પ્રસંગ પછી ૧૨૦ વર્ષપર્યંત પોતાની સ્વાધીનતા સાચવી રહ્યો હતો.

પશ્ચિમબંગાળ જો કે પઠાણોને તાબે હતો, તોપણ ત્યાંના અનેક હિંદુ જમીનદારો બહુજ શક્તિસંપન્ન લેખાતા હતા તૈમુરના હલ્લા પછી અર્થાત્ ઇ૦ સ૦ ના ૧૫ મા સૈકાના પ્રારંભમા રાજા ગણેશે પઠાણોને હરાવી બંગાળાનું સિંહાસન લીધુ હતુ તેના વંશજોએ પાછળથી મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને બંગાળામા ૪૦ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું હતુ પઠાણોના અવસાન સમયે અને મોગલોના અભ્યુદય સમયે બંગાળામા "દ્વાદશ ભૌમિકો" ની સત્તા પ્રવર્તતી હતી. તેઓ તે કાળે અત્યંત શક્તિશાળી ગણાતા હતા. તેઓની પાસે સૈન્યની સારી સંખ્યા હતી, તેમજ નૌકાઓ પણ હતી તેમના રાજ્યકાળમાં પ્રજા પોતાની પાસે હથીઆરો રાખી શકતી હતી અને તે માટે તેમને કાંઇ કર કે દંડ ભરવો પડતો નહોતો તેઓ પોતાના રાજાની આજ્ઞા મળતી કે તુરતજ ઢાલ, તલવાર આદિ શસ્ત્રો લઇ યુદ્ધાર્થે બહાર નીકળી પડતા બંગાળના "લાડીવાળા" તે

સમયે બહુ પ્રખ્યાત હતા. તેમણે દિલ્હી તથા આગ્રા ખાતે જઇ સમ્રાટ અકબરને લાઠીની ભયંકર રમતો દર્શાવી હતી. અકબર તેમની કુશળતા જોઈ મુગ્ધ થયો હતો વસ્તુત બંગવાસીઓનો મોટો ભાગ લાઠીક્રીડાનો બાલ્યાવસ્થામાથીજ અભ્યાસ કરતો આથી તેમનાં શરીરો બળવાન થતા, એટલુજ નહિ પણ તેમનામાં સાહસ અને હિંમતનો પણ સંચાર થતો અમે અમારી બાલ્યાવસ્થામા અનેક કદાવર અને સાહસી લાઠીવાળાઓની લાઠીક્રીડા જોઇ છે વર્તમાન જમાનામા એવી ક્રીડા જોવાનુ સદ્‌ભાગ્ય પ્રાપ્ત થવુ પ્રાય અસંભાવિત છે જમીનદારોની ઉપર જો કે પઠાણોનુ રાજ્ય હતુ, તોપણ પશ્ચિમમાં વિષ્ણુપુર અને પંચકોટમા, દક્ષિણમા સુંદરવનની પાસેના પ્રદેશમા, પૂર્વમાં આસામ, ચટ્ટગ્રામ, નોયખાલી તથા ત્રીવેરામાં અને ઉત્તરમાં કુચબિહારમા મુસલમાની સત્તાએ પ્રવેશ કર્યો નહોતો તે સમયે કુચબિહાર અને ત્રીપુરાનુ રાજ્ય લેશ પણ શક્તિહીન બન્યુ નહોતુ. અબુલ ફઝલે લખ્યુ છે કે અકબરના સમયમાં પણ ત્રીપુરાના રાજા પાસે બે લાખ પદાતિકો અને એક હજાર હાથીનુ સૈન્ય હતુ કુચબિહારના રાજા પાસે ૧ લાખ પદાતિકો અને એક હજાર હાથીની સૈન્યસંખ્યા હતી કામરૂપ પ્રદેશ એ કુચબિહારને આધીન હતો અને રંગપુરની અંતર્ગત આવેલા ગોલાઘાટ પર્યંત કુચબિહારનુ રાજ્ય વિસ્તાર પામ્યુ હતુ. આસામ પણ તે સમયે એક અતિ સમૃદ્ધિશાળી હિંદુરાજ્ય હતુ. આરાકાન પણ એક પૃથક્ રાજ્ય હતુ અને ચટ્ટગ્રામ બંદર તેને આધીન હતુ

ઇ૦ સ૦ ના સત્તરમા સૈકામાં બર્નીયર સાહેબે બંગાળામા મુસાફરી કરીને લખ્યું છે કે –" વર્તમાન લેખકો મીસર દેશનેજ પૃથ્વીમાં સર્વથી સુંદર અને ફળદ્રૂપરૂપે વર્ણવે છે, પરંતુ મારા વિચાર પ્રમાણે તો બંગાળા મીસરને પણ એક બાજુએ મૂકી દે તેવો રસાળ અને ફળપૂર્ણ છે મનુષ્યના નિર્વાહને માટે અત્યાવશ્યક ગણાતી સામગ્રી અત્ર પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે રેશમના અને સુતરનાં વસ્ત્રો એટલાં બધા ઉત્પન્ન થાય છે કે નવીન પ્રેક્ષકને તેથી આશ્ચર્ય થયા વિના રહે નહિ હોલાન્ડવાસીઓ તે વસ્ત્રોને યૂરોપ અને જાપાન તરફ રવાના કરે છે તે સિવાય અન્ય અનેક દૂર પ્રદેશોમાં પણ તેની નિકાસ થાય છે " તે ઉપરાન તે સમયે એક પ્રકારનુ એવુ શણ ઉત્પન્ન થતું કે અબુલ ફઝલના કહેવા પ્રમાણે તેમાથી તૈયાર થએલુ વસ્ત્ર સંપૂર્ણ રેશમના જેવુજ પ્રતીત થતું બંગાળમા એક દિવસે હીરાઓ પણ મળી આવતા હતા

બિહાર અથવા મગધનુ પ્રાચીન ગૌરવ અમે આગળ વર્ણવી ગયા છીએ બંગાળ અને બિહાર પઠાણોના તાબામા ગયા પછી ઉડીસ પ્રાંત પ્રાય ૪૦૦ વર્ષપર્યંત, પોતાના બાહુબળવડે હિંદુશક્તિનુ સંરક્ષણ કરી શક્યો હતો. અકબર તખ્તનશીન થયો તે સમયે પણ ઉડીસા પ્રાંત એક શક્તિશાળી હિંદુરાજ્ય

તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો અબુલફઝલે લખ્યું છે કે ઉક્ત હિંદુરાજ્યમાં ૧૨૯ જેટલા કિલ્લાઓ હતા

બંગાળ અને બિહારમાં પઠાણ રાજાઓ કેવળ પોતાના બાહુબળવડેજ રાજ્ય ચલાવતા હતા, એમ કહીએ તો અયોગ્ય નથી તેમનો મોટો ભાગ બુદ્ધિશક્તિથી કિંવા રાજનીતિકળાથી છેક વિમુખજ હતો ભાગ્યેજ કોઇ પઠાણ રાજા સત્કાર્યદ્વારા પ્રજાવર્ગને આનંદ કે સંતોષ આપવાનો પ્રયત્ન કરતો, અર્થાત્ મારફાડ અને લૂંટફાટ સિવાય અન્ય રાજનીતિનું તેમને લેશમાત્ર જ્ઞાન નહોતું આથી કરીને કોઇ પઠાણ રાજા મૃત્યુ પામતા પ્રજાવર્ગ દિલગીર થતો નહિ રાજાના અભ્યુદય કિંવા અધઃપતન સાથે પ્રજાને બહુ સંબંધ નહોતો રાજ્યનો કોઇ અમલદાર વિશેષ શક્તિવાન બની રાજ્યનો ધણી થઇ બેસતો તો પ્રજા તેની સામે થયા વિના મૂંગે મોઢે નવા રાજાની સત્તા સ્વીકારી લેતી પ્રજાની ઉપેક્ષાને લીધેજ છલિમાન જેવો રાજ્યનો એક સાધારણ નોકર બંગાળ અને બિહારના સિંહાસન ઉપર વિરાજવાને સમર્થ થઇ શક્યો હતો તેનો એક હિંદુ સેનાપતિ કે જે કાળા પહાડના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેણે ઇ૦ સ૦ ૧૫૬૦માં સર્વથી પ્રથમ ઉડીસા ઉપર વિજય મેળવી તે પ્રદેશ મુસલમાનોની સત્તા નીચે મૂકી દીધો હતો તેણે પુરી અને જગન્નાથના મંદિરો લૂંટી લઇ અનેક મૂર્તિઓ નષ્ટ કરી હતી

છલિમાન જો કે બંગાળ, બિહાર અને ઉડીસાનો નવાબ બન્યો હતો તોપણ તેણે સમ્રાટ અકબરની સાથે વૈરભાવ નહિ રાખતા તેની તાબેદારી સ્વીકારી હતી. તે સમ્રાટની સત્તા નીચેજ રાજ્ય કરતો હતો, એમ પણ કહી શકાય સમ્રાટ જે સમયે ગુજરાતની લડાઇમાં રોકાયલો હતો, તે સમયે નવાબ છલિમાન મૃત્યુ પામ્યો. તેની પછી તેનો પુત્ર દાઉદ રાજગાદીએ આવ્યો તે બહુજ દારૂડિયો અને ઇન્દ્રિયાસક્ત હતો તે પોતાની શક્તિનું અભિમાન દર્શાવવા મોગલસામ્રાજ્ય સામે લડવાને તૈયાર થયો. અમે પૂર્વેજ કહી ચૂક્યા છીએ કે તે સમયે બંગાળી પ્રજા યુદ્ધવિદ્યાથી અજ્ઞાત નહોતી, તેમજ સાહસ અને બળ દર્શાવવામાં પણ ભીરુતા દાખવતી નહોતી પૂર્વકાળના બંગવાસીઓવિષે જ્યારે અમે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે "શું આ તેજ બંગપ્રદેશ હશે ?" એવો અમને પ્રશ્ન ઉદ્દભવ્યા વિના રહેતો નથી સ્ટુઅર્ટ સાહેબ બંગાળાના ઇતિહાસમાં લખે છે કે —" તે સમયે બંગાળમાં ૪૦ હજાર અશ્વારોહી સેના, ૧ લાખ ૪૦ હજાર પદાતિકોનું સૈન્ય, ૨૦ હજાર બંદુકો, ૩૬૦૦ યુદ્ધહસ્તી તથા સેંકડો જલયુદ્ધોપયોગી નાૈકાઓ હતી." તે સમયે હિંદુ અને મુસલમાન બંગાળીઓ ભેદભાવરહિતપણે સૈન્યસંખ્યામાં ભરતી કરતા હતા. બંગાળી પ્રજા મૂળથીજ શોખીન અને કોમળ પ્રજા છે, એમ કોણ કહી શકશે ?

ઉક્ત સમયે ખાનેખાના મુનિમખાં જાૈનપુરનો શાસનકર્તા હતો સમ્રાટની આજ્ઞા મળ્યા પછી યુદ્ધને માટે તે તૈયારીઓ કરી રહ્યો હતો. તેની તૈયારીની તપાસ

કરવા તથા અન્ય સહાય આપવાને સમ્રાટે તીક્ષ્ણબુદ્ધિ અને યુદ્ધકુશળ રાજા ટોડર-મલને રવાના કર્યો બંગાળ ઉપર ચડાઇ લઈ જવામા વૃદ્ધ મુનિમખાએ પ્રધાન સેનાપતિપણુ સ્વીકાર્યું અને રાજા ટોડરમલે તેના સહાયકતરીકે કામ કરવાનુ અંગીકાર કર્યું, છતાં વસ્તુત યુદ્ધસબંધી સઘળી વ્યવસ્થા રાજા ટોડરમલનાજ હાથમાં હતી સમ્રાટની આજ્ઞા મળતાં મોગલસેનાએ કૂચ કરી અને પટણા ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો

બીજી તરફ સમ્રાટે અજમેર ખાતે જઇ ત્યાના સમાધિમંદિરમાં પ્રભુપ્રાર્થના કરી બંગાળ ઉપર વિજય મેળવવા પ્રયાણ કર્યું વર્ષાઋતુનો આરંભ થઇ ચૂક્યો છે, ગંગા અને યમુનાના પાણીનુ પૂર પ્રબળ વેગપૂર્વક વહી રહ્યુ છે, છતાં જળમાર્ગેજ આગ્રાથી પ્રયાણ કરવાનો હુકમ સમ્રાટે સંભળાવી દીધો બાહાઉનીએ લખ્યુ છે કે –" અસંખ્ય નૌકાઓ નદીના પાણીની સપાટીને ઢાંકી દેતી આગળ વધવા લાગી સાયંકાળે સમસ્ત નૌકાઓ એક નિશ્ચિત સ્થળે એકત્ર થતી પડાવ નાખ્યા બાદ સમ્રાટ જ્ઞાનચર્ચા કરવામા પ્રવૃત્ત થતો વિજ્ઞાન અને પદ્યોવિષે ચર્ચા કરવા ઉપરાંત બીજા અનેક વિષયોની તે આવૃત્તિ કરતો " સમ્રાટે પટણા ખાતે હાજર થઇ, જે સ્થળે શત્રુની ગોળીઓ વરસતી હતી ત્યાં ઉભા રહી, ચોતરફની પરિ-સ્થિતિનુ બારિક નિરીક્ષણ કર્યું શત્રુની પાસે કેટલુ સૈન્ય છે, તથા તેઓ કયી પદ્ધતિએ લડે છે, તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી, મોગલસેના પટણા ઉપર કેવી રીતે વિજય મેળવી શકે તેનો શાંતભાવે નિર્ણય કર્યો. યુદ્ધનો યથાર્થ આરંભ કરવા પૂર્વે સમ્રાટે નવાબ દાઉદને એક પત્ર લખ્યો તેમાં જણાવ્યું કે:–" યુદ્ધદ્વારા અનેક નિર્દોષ વ્યક્તિઓનો પ્રાણ લેવો એ યોગ્ય નથી માટે જો તમે મારી સાથે દ્વંદ્વ-યુદ્ધ કરો અને તેદ્વારા વર્તમાન યુદ્ધનો નિર્ણય લાવો તો હું તેમ કરવા તૈયાર છુ તમે જો દ્વંદ્વ–યુદ્ધ કરવા ખુશી ન હો તો તમારા પક્ષના બે પઠાણ સૈનિકોને, મારા પક્ષના બે મોગલ સૈનિકો સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલો અને તેદ્વારા વર્તમાન સંગ્રામનો અંત લાવો તેમ પણ તમારાથી ન બની શકે તો છેવટે તમારા પક્ષના બે મત્ત માતંગો અને મારા પક્ષના બે મત્ત માતંગોને યુદ્ધ કરવા દો વિશેષ મનુષ્યોનો સંહાર થતો અટકાવવાને હું તૈયાર છુ " નવાબે સમ્રાટની ઉકત સરતો પૈકીની એક પણ સરત કબૂલ કરી નહિ આ પ્રમાણે સમ્રાટ અકબર પોતાના સૈનિકોના પ્રાણ બચાવવા અર્થે પોતાના પ્રાણને પણ જોખમમાં ઉતારવા તત્પર થયો હતો ! આ એકજ પત્ર અકબરના પવિત્ર અને ઉદાર હૃદયનો પરિચય આપવાને શુ બસ નથી ?

પટણા અને હાજીપુરની મધ્યમાં ગંગા નદી વહે છે પટણાની ત્રણ તરફ મોગલ સૈન્યે ઘેરો ઘાલ્યો હોવાથી, નવાબ દાઉદ હાજીપુર મારફતે જળમાર્ગે સૈન્યની તથા અન્ય વિવિધ પ્રકારની સહાયતા મેળવતો હતો નવાબને નવી નવી સહાયતાઓ મળશે ત્યાંસુધી તે પરાજિત નહિ થાય, એમ સમજીને પ્રથમ

હાજીપુર તાબે કરી લેવુ સમ્રાટે યોગ્ય ધાર્યું તેણે સૈન્યથી ભરપૂર ત્રણ મોટી નૌકાઓ હાજીપુર જીતી લેવા પટણાથી રવાના કરી નૌકાઓ રવાના કર્યા પછી સમ્રાટ નદીકિનારે બેસી દૂરબીનની સહાયતાથી પોતાની સેનાની હિલચાલ તપાસી રહ્યો હતો હાજીપુરમાંથી નવાબના સૈન્યે આવી મોગલોની સામે ટક્કર લીધી બંને સેનાઓ વચ્ચે ભયકર જળયુદ્ધ થયુ સમ્રાટ આ સઘળુ શાંતભાવે જોતો હતો તેને જ્યારે એમ જણાયું કે બને પક્ષો ખૂબ લડીને કટાળી ગયા છે ત્યારે તેણે અન્ય ત્રણ મોટી નૌકાઓ પુન પટણાથી રવાના કરી નવુ તાજુ સૈન્ય આવી પહોચતાં પરિશ્રાન્ત મોગલસૈનિકો પુનં ઉત્સાહમા આવી જઇ ભય કર પરાક્રમપૂર્વક લડવા લાગ્યા નૂતન ઉત્સાહ અને અસ્ખલિત વેગનો સર્વદા વિજયજ થાય છે આ પ્રસગે પણ તેમજ બન્યુ નવાબનુ સૈન્ય નાશ પામ્યુ અને મોગલોએ તરતજ હાજીપુર ઉપર અધિકાર મેળવ્યો

"હાજીપુર હાથમાથી ચાલ્યુ ગયુ છે" એવા સમાચાર રાત્રિસમયે નવાબને મળ્યા સઘળી આશા એકાએક પડી ભાંગવાથી નવાબ તેજ રાત્રીએ એક નૌકામાં બેસી બની શકે તેટલી ઝડપથી નાસી ગયો જાહ્નવી માતા બગાળાના કલકકને પોતાના ખોળામા લઇ અધારી રાત્રિએ પણ બગદેશ તરફ વહી ગઇ ! નવાબની સમસ્ત ધનસપત્તિ પટણામાંજ પડી રહી "નવાબ નાસી ગયો છે" એવા સમાચાર ફેલાયા કે તરતજ તેના સૈનિકો, સેનાપતિઓ અને પ્રધાનો પોતપોતાનો જીવ લઇને નાસી જવા લાગ્યા બગાળાનુ વિપુલ સૈન્ય પોતાનો જીવ બચાવવા જ્યાં ફાવે ત્યા નાસી ગયું નાયક અદૃશ્ય થયો એટલે જાણે કે બધુજ ગયુ, એમજ તે કાળે સૈનિકોમા મનાતુ હતુ જાણે કે તેઓની સ્વદેશહિતૈષિતા કેવળ માત્ર નવાબની ખાતરજ હોયને !

પ્રાત કાળે સમ્રાટે સુદર–મનોહર પોશાક પહેરી વિજયી વેશે વાજતે ગાજતે પટણા નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો જે અપરાધીઓએ મોગલસેનાની સામે થઇ સામ્રાજ્યને વધતા–ઓછા પ્રમાણમાં હાનિ કરી હતી તેમને ઉદારતાપૂર્વક ક્ષમા આપનારો ઢઢેરો સમ્રાટે જાહેર કર્યો પટણામાં માત્ર ચાર કલાક સુધી રહી નાગરિકોના જાન–માલની રક્ષા અર્થે રાજાએ જે વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ તે સઘળી વ્યવસ્થા કરી વાળી અને ત્યારબાદ પોતે શુ કરવુ તેનો નિર્ણય કરી, થોડા અશ્વારોહીઓને સાથે લઇ સમ્રાટ નગરીમાંથી બહાર નીકળ્યો અને અશ્વપર બેસી નાસી ગએલા નવાબને પકડવા પ્રવૃત્ત થયો. વર્ષાઋતુને લીધે નદીએ ભયકરરૂપ લીધુ હતુ, રસ્તો પણ કાદવ અને ખાડા–ખાબોચીઆને લઇને કષ્ટદાયક થઇ પડયો હતો છતાં નવાબને પકડવા સમ્રાટ પોતે બહાર પડયો તે પુન પુન ઘોડાની સાથે નદીમા ઝુકાવી નદી ઓળગવા લાગ્યો વાયુવેગે અશ્વને ચલાવતો અને રોજના લગભગ ૬૦ માઇલ કાપતો તે દરિયાપુરમાં આવી પહોચ્યો; તથાપિ નવાબનો પત્તો લાગ્યો

નહિ. નવાબસબધી કશા સમાચાર પણ મળ્યા નહિ. પઠાણસેનાએ નાસતી વેળા ઘણાએ સુવર્ણાલંકારે ।, મુલ્યવાન રત્નખચિત તલવારો તથા સ્વર્ણમુકુટ આદિ કિંમતી વસ્તુઓ રાજમાર્ગ ઉપર ફેંકી દીધી હતી. તે સમસ્ત વસ્તુઓ મોગલસૈનિકોએ લઇ લીધી. સમ્રાટને પટણા ખાતે નવાબનો બહોળો ધનભડાર પ્રાપ્ત થયો હતો. સૈનિકોને પણ ભાગ્યના પ્રમાણમા થોડુઘણું ધન પ્રાપ્ત થયુ. નવાબનો પત્તો નહિ લાગવાથી સમ્રાટ દરિયાપુરથીજ પટણા તરફ પાછો વળ્યો. દરિયાપુર સુધીના માર્ગમાં અકબરને નવાબના ૪૦૦ હાથીઓ મળી આવ્યા હતા, એ પણ પટણા ખાતે લઈ જવામાં આવ્યા.

બગાળ અને બિહારના શાસનકર્તાતરીકે ખાનેખાના મુનિમખાંની નિમણૂક કરવામા આવી અને તેના હાથ નીચે રાજા ટોડરમલ આદિ સેનાધિપતિઓને બાકી રહેલા યુદ્ધની સપૂર્ણ વ્યવસ્થા કરવામાટે નિયુક્ત કરી સમ્રાટ પોતે દીલ્હી તરફ રવાના થયો. સમ્રાટે હવે ધાર્મિક વિષયોમા મુખ્ય લક્ષ આપવા માડ્યુ. ભારતના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોનુ સામજસ્ય કરી, એક નૂતન ધર્મ પ્રવર્તાવવો, એ તેનો ખાસ ઉદ્દેશ હતો એ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે તેણે પ્રયત્નો કરવા માંડયા

સમ્રાટના સેનાપતિઓ ધીમે ધીમે મુગેર, ભાગલપુર તથા ગૌડ ઉપર અધિકાર મેળવી, શત્રુની શોધમા ઉડીસા તરફ આગળ વધવા લાગ્યા મોગલ સેના જે સમયે વર્તમાન મેદિનીપુર જીલ્લો ઓળગવાનો પ્રયત્ન કરી રહી હતી, તે સમયે બંગાળી સેના મોગલોને આગળ વધતા અટકાવવા ઉડીસામાથી બહાર નીકળી આગળ વધી રહી હતી બને સેનાઓ એક વિસ્તૃત મેદાનમા એકત્ર થઇ ! ભયકર યુદ્ધનો આરભ થયો ! બગાળીઓ મહા પરાક્રમપૂર્વક યુદ્ધ કરવા લાગ્યા તેમનુ વીરત્વ જોઇ કુશળ ગણાતા મોગલ સૈનિકો અત્યત આશ્ચર્યમુગ્ધ થયા. આ યુદ્ધમાં અનેક મોગલ સૈનિકો તથા સેનાપતિઓ નાશ પામ્યા, અનેકે ભયભીત થઇ પલાયન કર્યું અતે મુનીમખાં પણ ઘાયલ થઇ રણક્ષેત્રમાથી છટકી ગયો. આથી મોગલસેનાના અગ્ર તથા મધ્યભાગે પરાજય સ્વીકારી નાસી જવાનો આરભ કર્યો બગાળીઓના બાહુબળે આજે મોગલસેનાનુ અભિમાન તોડી નાખ્યુ રાજા ટોડરમલ મોગલસેનાનુ ડાબુ પડખુ સાચવી યુદ્ધ કરતો હતો તેણે મોગલસેનાની આ દુર્વ્યવસ્થા દૂરથી જોઇ અને ખેદપૂર્ણ અતઃકરણપૂર્વક તે ત્યાં દોડી આવ્યો, તેણે એક યથાર્થ વીર પુરુષને શોભે તેવી રીતે અશ્વ ઉપર ઉભા થઇ રણક્ષેત્રના ભયકર કોલાહલ ધ્વનિનો ભેદ કરતા સૈનિકોને સબોધીને કહ્યુ કે – " સામ્રાજ્યના સૈનિકો ! ભય પામશો નહિ પ્રધાન સેનાપતિ ખાસ કારણે રણક્ષેત્રમાથી નાસી જાય તેથી ભય પામવાનું શુ કારણ છે ? એવા સેકડો સેનાપતિઓ આવા યુદ્ધમાં પચત્વ પામે તોપણ શુ થયુ ? સામ્રાજ્યનુ ગૌરવ આપણાજ હાથમા છે, જે વિજય મેળવવાનો છે તે આપણેજ મેળવવાનો છે " આ પ્રમાણે

પોતાના સૈન્યને ઉત્સાહિત કરી, પોતે વીરમદથી મદોન્મત્ત થઇ, અસીમ સાહસ અને અદમ્ય તેજપૂર્વક, પોતાની રાજપૂત સેનાને સાથે લઇ રાજા ટોડરમલ સામા પક્ષ ઉપર તૂટી પડયો. મોગલ સૈનિકો કે જે નાસી જવાને તત્પર થયા હતા તેઓ પણ રાજાની સાથે જોડાયા રાજા ટોડરમલની સામે ટકી રહેવુ એ શુ સહજ વાત છે? તેના પરાક્રમરૂપી પ્રવાહને અટકાવવો એ શુ સામાન્ય વાત છે? પ્રથમ જયથી ઉલ્લાસ પામેલી પણ નાયકવિનાની પઠાણ સેના હવે થાકીને પાછી નાસવા લાગી નવાબે પોતેજ પ્રથમ નાસીને સેનાને નાસવાનો માર્ગ દર્શાવી આપ્યો! બંગાળીઓએ આ રણક્ષેત્રમા એવુ પરાક્રમ દર્શાવ્યુ હતુ અને એટલા બધા મોગલ સૈનિકોનો વધ કર્યો હતો કે આજે પણ તે રણસ્થળ "મોગલમારી" ના નામથી લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે ઉક્ત મોગલમારી જગત આજે પણ બંગાળીઓના પરાક્રમને પ્રકટ કરી રહ્યુ છે!

નવાબ દાઉદ કટક તરફ નાસી ગયો ત્યાં ગયા પછી તેણે પુનઃ સૈન્ય એકત્ર કરવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો. આથી બંગાળીઓ અલ્પ સમયમાંજ નિરાશ અને ઉત્સાહહીન થઈ ગયા. નવાબે સમ્રાટ અકબરની તાબેદારી સ્વીકારવાની તત્પરતા દર્શાવી, પણ ટોડરમલે જણાવ્યુ કે પઠાણોને જો ક્ષમા આપીને મુક્ત કરવામાં આવશે તો પુન તક મળતા તેઓ શત્રુતા દર્શાવ્યા વિના રહેશે નહિ, પરંતુ મુનિમખાએ છેલ્લા યુદ્ધ સમયે બંગાળી પ્રજાનુ જે વીરત્વ અનુભવ્યુ હતુ તેથી તે નવાબની સાથે વધારે વાર શત્રુતા દર્શાવવાની હિમત કરી શક્યો નહિ તેણે રાજા ટોડરમલના વાંધાને બિલકુલ વજન ન આપતા નવાબની સાથે સંધિ કરી લીધી રાજાને આથી નારાજ થવાનુ કારણ મળે તે સ્વાભાવિક છે તે મુનિમખા પ્રતિ અવજ્ઞા દર્શાવી ત્યાથી આગ્રા તરફ ચાલી નીકળ્યો આ પ્રમાણે બંગાળા અને બિહાર મોગલ સામ્રાજ્યમાં મળી ગયા માત્ર એક ઉડીસા પ્રાંત નવાબના હાથમાં રહ્યો. સંધિના ચિન્હસ્વરૂપ એક બહુમૂલ્ય રત્નખચિત તલવાર ખાનેખાનાએ નવાબને ભેટ આપી ત્યારબાદ મુનિમખાએ ગૌડ તરફ પ્રયાણ કર્યું મોગલસેના વર્ષામાં ભિંજાતી અને માર્ગની મુશ્કેલીથી હેરાન થતી છેવટે ગૌડમાં દાખલ થઇ ગૌડ તે સમયે બંગાળ, બિહાર અને ઉડીસાની રાજધાની હતી, શોભા અને સંપત્તિની લીલાભૂમિ હતી મોગલસેનાના પ્રવેશ બાદ કમનસીબે અલ્પ સમયમાંજ મહામારી ફાટી નીકળી. જ્વર આદિ રોગથી નિત્ય હજારો મનુષ્યો મૃત્યુ પામવા લાગ્યાં હિંદુ શબને અગ્નિદાહ આપે તથા મુસલમાનના શબને કબરસ્થ કરે એવુ કોઇ મનુષ્ય રહ્યુ નહિ સર્વ નિવાસીઓ પોતપોતાના પ્રાણને બચાવવા સ્નેહ-મમતાને તિલાંજલિ આપી નગરીમાંથી નાસી જવા લાગ્યા. શબની વ્યવસ્થા કોઇ કરે તેમ ન હોવાથી હજારો મુડદાઓ નિત્ય નદીમાં તણાતાં મૂકવામાં આવ્યા. સડી જતાં શબોમાથી નીકળતી દુર્ગંધને

લીધે સ્વર્ગસમ રાજધાની નરકરૂપ બની ગઇ ! નગરીનાં દૂષિત હવા—પાણીને લીધે મુનિમખા આદિ મોગલસામ્રાજ્યના અનેક અમલદારો પણ ભયંકર મહામારીના ભોગ થઇ પડયા અને તેઓ પણ સંસારનો ત્યાગ કરી ચાલી નીકળ્યા. અનેક સુંદર ગૃહો તથા મહેલો નિર્જન થઇ પડયાં નગરી એ એક જાણે શ્મશાન હોય તેવું દૃશ્ય નજરે પડવા લાગ્યું. બાદાઉની લખે છે કે—" હજારો સૈનિકોની જે સંખ્યા બંગાળામાં મોકલવામાં આવી હતી તેમાંથી માત્ર એક સો મનુષ્યોજ પાછા ફરવાને ભાગ્યશાળી થયા હતા. આ પ્રમાણે ઈ૦ સ૦ ૧૫૭૫ માં ઉક્ત ઐતિહાસિક નગરી છેક ઉજ્જડ થઇ ગઇ

મુનિમખાંનું મૃત્યુ થયું કે તુરતજ પઠાણોએ પુન: માથું ઉંચું કર્યું એકવાર પોતાના હાથમાંથી નીકળી ગયેલા પ્રદેશો પુનઃ હસ્તગત કરવા દાઉદ રાજમહાલમાં ઉપસ્થિત થયો સમ્રાટ અકબરે એક મુસલમાનની બંગાળાના શાસનકર્તાતરીકે નિમણૂક કરી અને રાજા ટોડરમલને તેના સહાયકતરીકે નિમી, ઉભયને બંગાળામાં રવાના કર્યા રાજમહાલ પાસે ભયંકર યુદ્ધ થયું તેમાં પઠાણો સંપૂર્ણ પરાજિત થયા પઠાણોનો મુખ્ય સેનાપતિ કાલા—પહાડ અસંખ્ય અને અસાધ્ય આઘાતોની પીડાથી રીબાતો રણક્ષેત્રમાંથી નાસી ગયો રાજા ટોડરમલે નવાબ દાઉદને પકડયો અને તેને બંદી કર્યો, પણ પેલા મુસલમાન શાસનકર્તાએ અકસ્માત ત્યાં આવી, તે રણક્ષેત્રમાંજ નવાબનો શિરચ્છેદ કર્યો પઠાણોની લીલાનો એ રીતે અંત આવ્યો—(ઈ૦ સ૦ ૧૫૭૬)

સમ્રાટની જ્ઞાનપિપાસા અસાધારણ હતી એક દિવસે તેને એવો વિચાર થયો કે પોર્ટુગીઝો પાસેથી યૂરોપનાં હુન્નર—કળાસંબંધી અનેક વિષયોનું જ્ઞાન આપણે પ્રાપ્ત કરી લેવું જોઇએ બીજેજ દિવસે તેણે એક મુખ્ય અમલદારની સાથે રાજ્યના કુશળ કારીગરોને ગોવામાં અભ્યાસ અર્થે રવાના કર્યા ખર્ચ બદલ તેમને યોગ્ય ધન અર્પણ કરવામાં આવ્યું કારીગરો અને કલાવિદો જ્યારે ગોવામાંથી અભ્યાસ કરીને પાછા ફર્યા ત્યારે સ્વયં સમ્રાટે તેમની પરીક્ષા લીધી અને પોતાનો સંપૂર્ણ આનંદ તથા સંતોષ પ્રકટ કર્યો યૂરોપનાં વાદ્યયંત્રોનું શ્રવણ કરી તે બહુજ પ્રસન્ન થયો હતો

ક્યા રાજાએ સર્વપ્રથમ ગૌડ નગરીની સ્થાપના કરી, તે નક્કી થઇ શકતું નથી, છતાં તે ગંગા નદીના કિનારા ઉપર આવેલી જોઇ અને તેમાં અનેક ભાંગેલાં—તૂટેલા મંદિરો જોઇ, તે એક હિંદુ નગરી હશે, એમ કોઇને લાગ્યા વિના રહે નહિ તેની સ્થાપના પણ કોઇ હિંદુ રાજાએજ કરેલી હોવી જોઇએ અબુલફઝલ લખે છે કે: " રાજા બલ્લાલસેને ગૌડના દુર્ગનું નિર્માણ કર્યું હતું." હંટર સાહેબ લખે છે કે:—" આ પ્રાચીન મહાન નગરીનું નામ ઘણું કરીને લક્ષ્મણાવતી હતું અને પ્રાયઃ આ સ્થળેજ રાજા આદિસુર, બલ્લાલસેન તથા લક્ષ્મણ-

સેનની રાજધાની હતી.”

આ મહાનનગરી અને ઉપનગરીનો વિસ્તાર પ્રાય ૩૦ વર્ગમાઇલ જેટલો હતો. કેવળ નગરીનીજ લબાઇ દોઢ માઇલ જેટલી અને પહોળાઇ ૧-૨ માઇલ જેટલી હતી. તેની પશ્ચિમ તરફ ગગા અને પૂર્વ તરફ મહાનદી વહેતી હતી.

બગ-બિહારમાં જે શાંતિની સ્થાપના થઇ હતી તે વિશેષવાર ટકી શકી નહિ. સમ્રાટ અકબર હિંદુઓ પ્રત્યે જે દયા, માન અને પ્રેમની દૃષ્ટિથી જોતો તે મુસલમાનોથી સહન થઇ શકતુ નહોતુ. અંતે સમ્રાટે ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૯ માં, હિંદુ-મુસલમાનોનુ ઐક્ય કરવાની લાલસાથી પ્રેરાઇને “ ઇશ્વરનો ધર્મ ” નામનો એક નૂતન ધર્મ ચાલુ કર્યો, ત્યારે મુસલમાનો ખુલ્લી રીતે શત્રુતા દર્શાવવાને બહાર પડયા. આ ધર્મ હિંદુધર્મનુજ રૂપાંતર હતુ કિવા હિંદુ ધર્મ ઉપર નવા વસ્રોજ ચડાવવામાં આવ્યા હતાં, એમ કહીએ તો અયોગ્ય નથી મૌલવીઓ સમ્રાટનો ઉદ્દેશ સમજી શક્યા નહિ. આવાં નિમિત્તોવડે સમ્રાટ અકબર હિંદુ-મુસલમાનોમાં ઐક્ય કરીને ભારતવર્ષને મહા શક્તિશાળી બનાવવા ઇચ્છે છે તથા એ દ્વારા પ્રજાહિતની સાધના કરે છે, એ ગભીર રહસ્ય તેઓ સમજ્યા નહિ સ્વદેશહિતૈષિતાની દૃષ્ટિથી જો તેમણે ઉક્ત ધર્મનુ અવલોકન કર્યું હોત, તો તેઓ આમ ઉશ્કેરાઈ જાત નહિ, પણ સ્વદેશહિતૈષિતાનોજ મૂળ અભાવ હોય ત્યાં એ સિવાય અન્ય ફળ સભવતુ નથી તેમણે સમ્રાટને એક વિધર્મી રાજાનરીકે જનસમાજમા જાહેર કર્યો અને જોનપુરના સર્વપ્રધાન મૌલવી સાહેબે તો “ સમ્રાટની વિરુદ્ધ વિદ્રોહ કરવો એ ધર્મસગત તથા ઇશ્વરાજ્ઞાને અનુસરતુ છે. ” એમ પણ પ્રકટ કર્યું

મોગલોના હલ્લાથી પરાજિત થયેલા અને નાસી ગએલા અનેક પઠાણોએ ભારતનાં વિવિધ સ્થળોમાંથી જઇ બગ અને બિહારમા આશ્રય લીધો હતો. મોગલોએ પણ બંગ અને બિહારમાં મકાનો બધાવી ત્યાં વસવાટ કર્યો હતો ઉક્ત સમસ્ત મોગલો તથા પઠાણો પોતાના બાહુબળથી કિવા જોરજુલમથી અનેક જાગીરોના માલિક બની બેઠા હતા. સમ્રાટ અકબરે એક એવો હુકમ બહાર પાડયો કે “ જે મુસલમાનો પાસે રાજ્યની સનંદ ન હોય તેમણે પોતાની જાગીરની ખડણી તથા અમુક સૈન્યસખ્યા રાજદરબારમાં આપી જવી ” તેઓને આ નવા હુકમથી ખાસ કરીને ઉશ્કેરાવાનુ કારણ મળ્યુ પોતાના સ્વાર્થને ધર્મના બહાનાથી ઢાકી દઇ તેઓ સમ્રાટની સામે લડવા તૈયાર થયા વિદ્રોહીઓએ વિદ્રોહસૂચક વાવટો ફરકાવવા માંડયો (ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૯) તેમણે પ્રથમ મોગલસેનાને પરાજિત કરી પ્રધાન રાજપુરુષોને મારી નાખ્યા અને એ રીતે ધીમે ધીમે તેઓ વધારે ભયકર અને ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરવા લાગ્યા. સમ્રાટના પોતાના અનેક વિશ્વાસુ મુસલમાન અમલદારો પણ આ બળવામા “ ધર્મની

ખાતર " જોડાયા અને તેમણે સમ્રાટ અકબરને પદચ્યુત કરી, તેના ભાઇ મિર્ઝા મહમદ હાકીમને રાજગાદીએ બેસાડવાની હિલચાલ કરી. હાકીમને બોલાવવા માટે એક દૂત રવાના કરવામા આવ્યો. હકીમે એક પ્રબળ સેના લઇ પંજાબ ઉપર હલ્લો કર્યો આ હલ્લાનુ વર્ણન અમે હવે પછી આપીશુ ગુજરાતના મુસલમાનો પણ બળવાખોરો સાથે જોડાઇ ગયા હતા, એ વાત પૂર્વના પ્રકરણુમાં કહેવાઇ ગઇ છે. બરાબર એજ સમયે મેવાડમા મહારાણા પ્રતાપસિંહનો પ્રતાપ પણ પ્રસરવા માડ્યો હતો

બંગાળ–બિહાર તથા ઉડીસાના શાસનકર્તાતરીકે રાજા ટોડરમલની સમ્રાટે નિમણુક કરી અને તેને બંગાળ તથા બિહારનો બળવો શાંત કરવાનુ ફરમાન થયું રાજાએ સસૈન્ય મુંગેરના દુર્ગમાં પડાવ નાખ્યો. દુર્ગની જે દિવાલો જીર્ણ થઇ ગઇ હતી તે પુન સુધરાવી અને દુર્ગની આસપાસ એક મોટી ખાઇ ખોદાવી સૈન્યને નિરાપદ રાખવાની તેણે વ્યવસ્થા કરી બળવાખોરો કે જે અત્યારપર્યંત વિજયી થતા આવ્યા હતા તેમણે મુંગેર ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો. બળવાખોરોની સંખ્યા રાજાના સૈનિકો કરતા ઘણી વિશેષ હતી, એટલુજ નહિ પણ જે મોગલ સૈન્ય રાજા ટોડરમલ પાસે હતુ, તેમાના મુસલમાન સૈનિકો તથા સેનાપતિઓ બળવાખોરો સાથે મળી જાય એવો પણ ભય હતો આવા સંયોગોને લીધે રાજાએ હલ્લો કરવાની પદ્ધતિનો પરિત્યાગ કરી બચાવના ઉપાયો લેવા માડ્યા. આમ છતાં પ્રસંગોપાત દુર્ગમાથી એકાએક બહાર નીકળી વિદ્રોહીઓ ઉપર છાપો મારવાનુ અને તેમને દંડ આપવાનુ પણ તે ભૂલતો નહિ રાજા ટોડરમલ ક્યારે બહાર નીકળે છે અને કેવી રીતે ધસી આવે છે તે વિદ્રોહીઓ સમજી શકતા નહિ રાજા વિદ્રોહીઓનો વધતો–ઓછો ભોગ લઇ પુન દુર્ગમા દાખલ થઇ જતો સમ્રાટના જે કાર્યને લીધે તેના સ્વજાતિબંધુઓ અર્થાત્ મુસલમાનો તેના પ્રત્યે દ્વેષ રાખતા હતા, તેજ કાર્યને લીધે હિંદુઓ સમ્રાટ પ્રત્યે પ્રેમ અને અનુરાગની દૃષ્ટિથી જોતા હતા આથી રાજા ટોડરમલની હિલચાલના પરિણામે બિહારના સમસ્ત હિંદુ જમીનદારોએ સમ્રાટ અકબરનો પક્ષ લીધો તે હિંદુ જમીનદારો પોતપોતાનુ સૈન્ય એકત્ર કરી વિદ્રોહીઓ ઉપર અકસ્માત હલ્લો કરવા લાગ્યા અને તેમની પાસે જે કાઇ ખોરાકી કે–અન્ન શસ્ત્ર હોય તે લૂંટી જવા લાગ્યા. વિદ્રોહીઓ આવા અકસ્માત આવી પડતા છાપાઓને લીધે છેવટે કંટાળી ગયા, તેથી તેઓ મુંગેર ઉપરનો ઘેરો ઉઠાવી લઈ બંગ અને બિહારમા આડાઅવળા વિખરાઇ ગયા ત્યાર બાદ રાજા ટોડરમલે ધીમે ધીમે બળવાખોરોની નાની–મોટી સંખ્યાઓ પરાજિત કરી છૂટા થઇ ગએલા વિદ્રોહીઓને દાબી દેવા, એ રાજા જેવા વીર નરને માટે બહુ કઠિન કાર્ય નહોતું. કાળક્રમે એ બળવો શાંત થયો અને વિદ્રોહીઓની સંખ્યા અદૃશ્ય થઇ ગઇ છતાં પઠાણોની

શત્રુતા કેમે કરતાં શાંત થઇ નાહ. તેઓ પુન કતલૂખાંને સેનાપતિતરીકે આગળ કરી ઉડીસામાં બળવાન થવા લાગ્યા

એ સમયે રાજા માનસિંહ કાબૂલના શાસનકર્તા તરીકે અફઘાનીસ્તાનની વ્યવસ્થા કરતો હતો તેણે પોતાના બાહુબળથી તથા રાજપૂત સૈનિકોની સહાયથી કાબૂલી જેવી તોફાની પ્રજાને છેક દાબી દીધી હતી. કાબૂલના વિદ્રોહીઓ રાજા માનસિંહનુ નામમાત્ર સાંભળીને થરથરતા હતા ત્યાંના સમસ્ત રહેવાસીઓ મુસલમાનજ હતા. તેમણે રાજા માનસિંહને બદલે એક મુસલમાન શાસનકર્તા ની નિમણૂક કરવાની સમ્રાટ અકબરને પ્રાર્થના કરી. જનસમાજની ઇચ્છાનુસાર રાજ્યવ્યવસ્થા કરવામાં આપણો પ્રાચીન કાળનો અશિક્ષિત અનક્ષર સમ્રાટ પોતાના ગૌરવમાં જરા પણ હાનિ માનતો નહોતો. તેણે પ્રજાગણની પ્રાર્થનાને માન આપી માનસિંહ જેવા પોતાના અતિમાનિતા નરની પણ બદલી કરવામા સંકોચ કર્યો નહિ. સમ્રાટે રાજા માનસિંહને કાબૂલમાથી બોલાવી લઈ એક તરફ પ્રજામતને માન આપ્યુ અને બીજી તરફ માનસિંહને ક્ષુદ્ર અફઘાનિસ્તાનને બદલે, બંગ-બિહાર અને ઉડીસા જેવા સુવિસ્તૃત રાજ્યના શાસનકર્તાનુ અત્યત માનભર્યું પદ અર્પણ કર્યું આથી રાજા માનસિંહ અને અફઘાનસ્તાનનો સાધારણ જનસમાજ એ ઉભય પ્રસન્ન થયા રાજાએ સૈન્યસહિત બગાળમાં પ્રવેશ કરી વર્તમાન કલકત્તા પાસે છાવણી નાખી, તેનો પુત્ર કુમાર જગતસિંહ ઉક્ત સૈન્યના એક મોટા ભાગનો સેનાપતિ હતો, બગાળીઓએ કુમાર અને તેના સૈન્ય ઉપર હલ્લો કરી સુશિક્ષિત મોગલ સૈન્યને પરાજિત કર્યું અને જગતસિંહને કેદ કર્યો; પરન્તુ રાજા માનસિંહની બુદ્ધિ, વીરતા અને સાહસિકતા પાસે કોઇ પણ ટકી શકે તેમ નહોતુ છેવટે તેણે પઠાણોને શાંત કરી બંગાળ, બિહાર તથા ઉડીસાને મોગલ સામ્રાજ્ય સાથે મેળવી દીધા અને રાજધાની તરીકે વર્તમાન રાજમહાલ નગરીની સ્થાપના કરી ત્યાંજ નિવાસ કર્યો

રાજા માનસિંહના સમયમા બગાળી પ્રજાએ પોતાના વીરત્વનો બહુ સારો પરિચય આપ્યો હતો. તેમા યશોહરનો મહારાજા પ્રતાપાદિત્ય મુખ્ય હતો એમ કહેવુ જોઇએ તેણે ગૌરવને પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને તેથી તે હિંદુમાત્રના આદર્શરૂપ બન્યો હતો બગાળ ભલે મોગલસામ્રાજ્યમા ભળી ગયુ તોપણ બગાળીઓએ પોતાનુ વીરત્વ પ્રકટ કરવામા કદાપિ સંકોચ કર્યો નહોતો. મહાત્મા અબુલફઝલે લખ્યું છે કે— " યુદ્ધસમયે બગાળાનો શાસનકર્તા સમ્રાટને ૮૦૧૧૫૦ પદાતિકો, ૧૧૭૦ હાથીઓ, ૪૨૬૦ તોપો તથા ૪૪૦૦ યુદ્ધોપયોગી બૃહત નૌકાઓની સહાયતા આપતો હતો " આમાં જે સૈન્યનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેમાં હિંદુ અને મુસલમાન ઉભયનો સમાવેશ થતો હતો. તે પુન. લખે છે કે—" સામ્રાજ્યના રાજપૂત સૈનિકોએ રાજા રામચાલ

દરબારીને હરાવી તેનુ રાજ્ય પડાવી લીધુ; ત્યારે મથુરાદાસ નામના તેના એક બંગાળી નોકરે પોતાના બળ તથા સાહસવડે નષ્ટ રાજ્યનો અધિકાંશ ઉદ્ધાર કર્યો હતો. મહાસાહસી તથા પરાક્રમી ગણાતી રાજપૂતસેનામાં પણ ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. " હજી થોડાજ સમય ઉપર સિરાજ–ઉદ્દૌલાની વિદ્યમાનતામા બંગાળી સૈન્યે સૈનિક અને સેનાપતિતરીકે જે પરાક્રમ દર્શાવ્યુ હતુ, તે ભા-યેજ કોઇ ભૂલી શકયુ હશે નવાબ સિરાજ–ઉદ્દૌલાના સમયસુધી બંગસતાનો નિર્બળ અને બીકણ છે, એવુ કલંક કોઇ આપી શકયુ નહોતુ અંગ્રેજી શાસનના ન્યાયી છત્ર નીચે બંગાળી પ્રજા પોતાનાં બળ–બુદ્ધિ અને વીર્યને ગુમાવી બેઠી છે, તેનું કારણ અમને લાગે છે કે બંગાળીઓના બાળલગ્ન તથા અંગ્રેજી શાસનકર્તાઓની ઉપેક્ષા સિવાય અન્ય સંભવતુ નથી બંગાળી વીર પુરુષોને સૈનિક જીવનમાં પ્રવેશ કરવાનો હક્ક નહિ મળવાથીજ, અંગ્રેજ લેખકો બંગાળની સમસ્ત પ્રજાને શિરે બીકણ અને બાયલાપણાનુ કલંક ચોટાડવાનુ સાહસ કરી શકયા છે પ્રભુ એ કલંક કયારે દૂર કરશે ?

द्वादश अध्याय–महाराणा प्रतापसिंह

હલદીઘાટ એ મેવાડની "થર્મોપોલી" છે અને દેવરનુ રણક્ષેત્ર એ તેનું "મેરાથન" છે

ટૉડ

ગ્રીકોએ સ્વાધીનતાના રક્ષણ અર્થે થર્મોપોલી અને મેરાથનના ક્ષેત્રમા જે અપૂર્વ વીરત્વ દર્શાવ્યુ હતું તેનુ યશ કીર્તન યૂરોપની સભ્ય જાતિઓ હજી પણ સહસ્રકંઠે, સહસ્ર પ્રકારે કરી રહી છે સ્વદેશપ્રેમ જાગૃત કરવામાં એ યશ કીર્તન જેવુ એક પણ અન્ય પ્રબળ સાધન નથી, એમ વિદ્વાનો મુક્તકંઠે કબૂલ કરે છે અમારા વીરવર પ્રતાપસિંહનુ યશોગાન કોણ ગાય ! તેના વીરત્વનો કિંચિત્ આભાસ પ્રાપ્ત કરવા જેટલો પણ કોને અવકાશ હોય ! તેનુ યથાર્થ સન્માન કરવા જેટલો પણ કોને અવકાશ હોય ! તેનુ યથાર્થ સન્માન કરવા જેટલુ તો સામર્થ્યજ કોનામા છે ! ભારતવર્ષીય પ્રબળ પ્રતાપી મહારાણા પ્રતાપસિંહના વીરત્વની કહાણી ભાષાના ગહન વનમાંજ ગુપ્તભાવે પડી રહી છે ! ઇતિહાસ-લેખક ટૉડ કહે છે કે " હલદીઘાટ એ મેવાડનુ થર્મોપોલી છે અને દેવર એ તેનુ મેરાથન છે " કલ્પનાદેવિ ! એકવાર તમારા ચરણનો આશ્રય અમને આપો અને ઉક્ત પવિત્ર ક્ષેત્રની લીલાનુ દર્શન કરાવો !

ચિતોડનું જો કે પતન થયુ હતું છતાં મેવાડનુ પરાક્રમ હજી અતર્હિત થયુ નહોતુ. મેવાડનો વીર વંશ હજી અદશ્ય થયો ન હતો ! મહારાણો ઉદયસિંહ

અડગટેકી મહારાણા પ્રતાપ

Lakshmi Art, Bombay, 8

કાયર હોવાથી તે ચિતોડનો પુનરુદ્ધાર કરવા પ્રયત્નશીલ થયો ન હતો ! પોતાના કુલગૌરવને—આત્મસન્માનને તિલાંજલિ આપી સ્વચ્છંદે આરામપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરવુ એને આપણે વર્તમાનકાળે બુદ્ધિમત્તા માનીએ છીએ વસ્તુત એજ જો બુદ્ધિમત્તા હોય તો મહારાણા ઉદયસિંહ તે અર્થમાં પરમ બુદ્ધિમાન હતો, એમ અમારે કહેવુ જોઇએ ! તેણે મેવાડની ચિરપ્રસિદ્ધ રાજધાની, વીરત્વનુ પુણ્યક્ષેત્ર ચિતોડ શત્રુના હસ્તમા અર્પણ કરી દીધુ અને પોતે દૂર આરાવલીના પર્વતોમાં જઇ, ત્યાં ઉદયપુર નામની એક રાજધાની સ્થાપી સુખ—શાંતિપૂર્વક રહેવા માંડ્યુ રાજપૂતોના શિરે ચોંટેલુ કલંક દૂર કરવાનું તેને યોગ્ય જણાયુ નહિ. મેવાડના એક અંશનો પરિત્યાગ કરી રાણો ઉદયસિંહ જો કે સુખ—વૈભવની દુરાશાથી નાસી ગયો, તોપણ દુર્ભાગ્યે તેના કપાળમા સુખભોગ કરવાની વ્યવસ્થા વિધાતાએ લખી નહોતી જેઓ આત્મગૌરવને વેચી તેને બદલે સુખ—વિલાસની ઇચ્છા કરે છે, તેઓ ઉલટા જીવનની સફળતાસ્વરૂપ આત્મગૌરવ ગુમાવી બેસે છે અને તેની સાથે સુખ—વૈભવ પણ તેનો ત્યાગ કરી જાય છે ચિતોડના પતન પછી રાણો ઉદયસિંહ માત્ર ચારજ વર્ષમા મરણ પામ્યો

તેના પુત્ર હિંદુકુળચૂડામણિ મહારાણા પ્રતાપસિંહે સિંહાસન ઉપર આવતાંજ પૂર્વગૌરવનો પુનરુદ્ધાર કરવા કમ્મર કસી જન્મભૂમિનુ કલંક નિવારણ કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી યથાર્થ વીર પુરુષનું હૃદય માતૃભૂમિની દુર્દશા જોઇ શકતુ નથી **स्वर्गादपि गरीयसी** જન્મભૂમિની વેદના તે શાંતભાવે વધારે વાર જોઇ શકતો નથી જન્મભૂમિની વેદના અને દુર્દશાની ચિંતા તેના હૃદયને કોરવા લાગી જો કે પ્રતાપસિંહની પાસે સુખ—વૈભવની મનોરમ સામગ્રીનો લેશ પણ અભાવ નહોતો, છતાં એ વૈભવોમાં તેનુ યથાર્થ વીર હૃદય સુખ લઇ શક્યુ નહિ. "સ્વદેશનો ઉદ્ધાર કરવો—કુળકલંક દૂર કરવુ" એજ એક ભાવના તે સર્વદા પોષવા લાગ્યો. પ્રાણાધિક ચિતોડ શત્રુના ચરણતળે નિંદિત, અપમાનિત તથા લાંછિત થતુ જાય છે, એ વાત સુખ અને ઐશ્વર્યના મોહક સંયોગોમા પણ તે વિસરી ગયો નહિ. મેવાડમાંથી મોગલોને હાંકી કહાડવાને તેનુ હૃદય વ્યાકુળ થયુ. સામો પક્ષ કેટલો બળવાન તથા પ્રતાપી છે, તેનો તેણે ક્ષણવાર પણ વિચાર ન કર્યો મોગલોની તુલનામાં રાજપૂતસૈન્ય કેટલું અલ્પ છે, તેનો વિચાર કરી નિરાશ થવાનુ તેને વ્યાજબી લાગ્યુ નહિ. મહાસંકલ્પની સિદ્ધિ અર્થે વર્તમાન સુખ—ભોગ અને ઐશ્વર્ય—વિલાસનો ભોગ આપવાની ચિંતા તેના મસ્તિષ્કમા ઉદિત થઈ નહિ પોતે હાથે કરીને દુઃખ અને વિપત્તિ વહોરી લેવાને તત્પર થયો છે, એવી નિર્બળ ભાવનાએ તેના ચિત્તને કંપાવ્યુ નહિ. એકવાર કર્તવ્યનો નિર્ણય કર્યા પછી તેની સિદ્ધિ અર્થે સર્વ પ્રકારનો ત્યાગ કરવો પડે, તો તે પણ પરમ આનંદપૂર્વક કરવો એવો તેણે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો દિવસ અને રાત્રિ આઠે

આઠ પ્રહર તેના મનમાં કેવળ એકજ ચિંતા બળવાનપણે વર્તવા લાગી; અને તે એજ કે:–"દેહનું પતન થાય તો ભલે, પણ કર્તવ્યની સાધનામાં પાછું પગલું ભરવું નહિ" અર્થાત् देहं पातयामि वा कार्यं साधयामि। વસ્તુત વીર પુરુષોનું એજ લક્ષણ હોય છે, સાધક નરની એજ પદ્ધતિ હોય છે અને સ્વદેશહિતૈષિતાની એજ પ્રતિજ્ઞા હોય છે

રાજપૂતો જ્યારે સૈન્ય સાથે લડવાને બહાર પડે છે ત્યારે તેમની આગળ સૈનિકવાદ્યની ઘોષણા થાય છે, અર્થાત્ સૈન્યના પ્રયાણસમયે સમસ્ત સૈનિકોને મોખરે રણવાદ્ય ગર્જના કરતુ સૈનિકોની સાથેજ આગળ વધે છે મેવાડના રાજપૂતોની આ પ્રાચીન પદ્ધતિ છે પ્રતાપે એ પદ્ધતિનો અસ્વીકાર કરતાં કહ્યું કે – "ચિતોડનું પતન થઈ ચૂક્યું છે, આપણે શું મો લઈને રણવાદ્યનો ઘોષ-પ્રતિઘોષ કરી શકીએ તેમ છીએ? આપણું સૈન્ય ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ થાય નહિ, ત્યાસુધી તેના અગ્રભાગે રણવાદ્ય વાગી શકશે નહિ આપણું ગૌરવ ચિતોડની સાથેજ નષ્ટ થયું છે હવે તો એ રણવાદ્યને આપણી સર્વના પાછળ રાખવું અને પાછળ રહીનેજ તે આપણા કલંકની ગર્જના કરે એજ ઇચ્છવા-યોગ્ય છે જે રણવાદ્ય પ્રથમ આપણી આગળ રહીને આપણા ગૌરવની ઘોષણા કરતું હતુ તેને હવે આપણી પાછળ પાછળજ આપણા કલંકની, અપમાનની અને નિર્વીર્યતાની ઘોષણા કરતું ચાલવા દો" માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ પ્રતાપે પ્રતિજ્ઞા કરી કે "જ્યાંસુધી ચિતોડનો ઉદ્ધાર નહિ થાય, ત્યાંસુધી તે પોતે તથા તેના વંશજો કોઇપણ વિલાસ–સામગ્રીનો સ્પર્શ કરશે નહિ, ત્યાસુધી તે વૃક્ષપત્ર સિવાય અન્ય કોઇ ધાતુપાત્રમા ભોજન કરશે નહિ, ત્યાંસુધી તૃણશય્યા સિવાય બીજી પથારીએ શયન કરશે નહિ અને ત્યાંસુધી મુંડન પણ કરાવશે નહિ." મહારાણા પ્રતાપસિંહ આવી પ્રતિજ્ઞાજમાત્ર કરીને બેસી ન રહ્યા કિંવા તે પ્રતિજ્ઞાને માત્ર વાણીમાંજ બંધ કરી રાખી નહિ તેણે એક તરફ ઉપર પ્રમાણેનુ કઠોર તપસ્વી–જીવન વ્યતીત કરવાનો આરંભ કર્યો અને બીજી તરફ ચિતોડના ઉદ્ધાર અર્થે ગએલું ગૌરવ પુન પ્રાપ્ત કરવા માટે અતુલનીય વીરત્વ દર્શાવવા માડ્યું, આત્મસંમાન સિવાય અન્ય કોઇ વિચાર મહારાણાના મગજમાં આવી શકતો નહિ સ્વદેશોદ્ધાર સિવાયનો કોઇ પણ સ્વાર્થી વિચાર તેના અંતઃકરણના કોઇ એક ખૂણામાં પણ ઉદિત થઇ શકતો નહિ તેનો પુરુષાર્થ એવી પવિત્ર પંક્તિનો હતો, તેનું મહાતેજ એવું સ્વર્ગીય હતુ કે એ તેજ અને એ પુરુષાર્થને સાંસારિક વિપત્તિની પરંપરાઓ પણ મલિન કરી શકતી નહિ, સંસારના કોઇ પણ પ્રલોભનથી એ પવિત્રતા કે દિવ્યતા ઝાંખી થઇ શકતી નહિ. જો એ સમયના સમસ્ત રાજપૂત નૃપતિઓ પ્રતાપની સ્વર્ગીય ભાવનાઓને અનુસરી શક્યા હોત, અને પ્રતાપની પવિત્ર તપસ્યામા સહાયતા આપવાને બહાર પડ્યા હોત, તો

રાજસ્થાન તો શું પણ સમસ્ત ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ, આજે અશ્રુજળવડે લખવાનો પ્રસંગ આવત નહિ એક માત્ર પ્રતાપેજ એકવાર મેવાડના ક્ષેત્રમાં એવું વીરત્વ દર્શાવ્યું હતું કે જેના પ્રતાપે આજે હિંદુઓનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉજ્જવળપણે પ્રકાશી રહ્યો છે.

પ્રતાપ એ પ્રમાણે દેશોદ્ધારની તપસ્યામાં પ્રવૃત્ત હતો તે સમયે રાજા માનસિંહ સોલાપુર પ્રદેશ ઉપર વિજય મેળવી દિલ્હી ખાતે પાછો ફરતો હતો. માર્ગમાં તેને મહારાણા પ્રતાપસિંહના દર્શન કરવાની ઇચ્છા ઉદ્ભવી. મહારાણાવંશ રાજસ્થાનનો સર્વોપરિ–વંશ લેખાય છે રાજસ્થાનમાં તેમના જેટલું અન્ય કોઇ પણ રાજવંશનું સન્માન થતું નથી રાજા માનસિંહ કમલમેરમાં પહોંચતા મહારાણા પ્રતાપે આદરપૂર્વક તેનું સ્વાગત કર્યું, પરંતુ આહારવેળા તે રાજા માનસિંહની સાથે એક સ્થાને બેસીને જમવા તૈયાર થયો નહિ, કારણ કે રાજા પોતે અકબરની સાથે સાંસારિક સંબંધોથી જોડાઇ ચૂક્યો હતો. રાજા માનસિંહને આ અપમાનથી બહુ ક્રોધ ચડયો આ અપરાધ બદલ મહારાણાને સખ્ત દંડ આપવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો ત્યારબાદ તે તુરતજ મહારાણા પાસેથી ચાલી નીકળ્યો. હાય ! આ હતભાગ્ય દેશનું એજ દુર્દૈવ છે કે જ્યારે બે મહાપુરુષો એક સાથે ઉદ્ભવે છે ત્યારે તેઓ સંમિલિત થઇ સ્વદેશપ્રેમમાં જોડાવાને બદલે પરસ્પરની સાથે સંગ્રામ કરવાને તત્પર થઇ જાય છે ! જો એ એક દુર્ભાગ્ય આ દેશના શિરે ન હોત તો ભારતવર્ષની સ્થિતિ વર્તમાનકાળે અત્યંત ઉન્નત હોત, એમ કહેવાની જરૂર છે '

રાજા માનસિંહે પોતાના અપમાનસંબંધી સઘળી વાત સમ્રાટ અકબરને કહી સમ્રાટ પોતે હિંદુ અને મુસલમાનને એકત્ર કરવા માગતો હતો, ઉભય પ્રજાને મિત્રતા અને સહૃદયતાની ગ્રંથિથી બાંધવા માગતો હતો, એટલા માટે મહારાણા પ્રતાપસિંહનું ઉક્ત પવિત્ર કાર્ય પણ અકબરને વાંધાભર્યું લાગે, એ સ્વાભાવિક છે પોતાના પવિત્ર ઉદ્દેશમાં મહારાણાને વિઘ્નભૂત થતો જોઇ સમ્રાટ-ને બહુ દુઃખ થયું અકબર સારી પેઠે સમજતો હતો કે પ્રતાપસિંહ જેવો પ્રબળ પુરુષ અને રાજપૂત નેતા, જો તેની સંકલ્પસિદ્ધિમાં કંટકરૂપ થાય તો તે (સમ્રાટ અકબર) કદાપિ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. તે એમ પણ સમજતો હતો કે જે રાજપૂત રાજાએ અત્યારે પોતાના ઉદ્દેશની સિદ્ધિમાં થોડી ઘણી સહાયતા આપી રહ્યા છે, તેઓ પણ મહારાણા પ્રતાપસિંહનું વિરુદ્ધાચરણ જોઇ પ્રતાપસિંહની સાથે મળી ગયા વિના રહેશે નહિ ટુંકામાં કહીએ તો પ્રતા-પસિંહનું પ્રજ્વલંત ચારિત્ર્યબળ અને એ ચારિત્ર્યનો અન્ય રાજપૂત નૃપતિઓ ઉપરનો પ્રભાવ ઇત્યાદિ બાબતો સમ્રાટ અકબર બહુ સારી રીતે સમજી ગયો હતો. એટલા માટે તે મહારાણાને પોતાના પક્ષમાં મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા

લાગ્યો અકબરે મહારાણા પ્રતાપસિંહને માત્ર એક હાથી મોકલવાનું અને મોગલની કિંચિત્ તાબેદારી સ્વીકારવાનું કહેણ મોકલ્યું મહારાણાએ મોગલોની તાબેદારી સ્વીકારવાનો ખુલ્લો ઇન્કાર કર્યો

હવે સમ્રાટને નછૂટકે સમગ્ર મેવાડ ઉપર અધિકાર મેળવવા સૈન્ય મોકલવું પડ્યું. આ સૈન્યના અધિનાયકતરીકે કુમાર સલીમની નિમણુક કરવામા આવી હતી, છતાં રાજા માનસિંહને આ ભયંકર યુદ્ધના સર્વપ્રધાન સેનાપતિતરીકે કામ કરવાની અને કુમાર સલીમને પણ રાજા માનસિંહની આજ્ઞાનુસાર વર્તવાની સમ્રાટે આજ્ઞા કરી હતી મુસલમાનો તે સમયે હિંદુઓપ્રત્યે એવી તો તિરસ્કારપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોતા હતા કે જો સમ્રાટ સેનાના અધિનાયકતરીકે કોઈ હિંદુની નિમણુક કરે તો મુસલમાનો એ સૈન્યમાથી પૃથક્ થઇ ગયા વિના રહે નહિ. હિંદુ સેનાપતિની આજ્ઞાને માન આપવું તે તેમને માટે અપમાનજનક લેખાતુ હતુ, એટલા માટે સેનાનું નેતૃત્વ સલીમને આપવાની સમ્રાટને ફરજ પડી હતી

સમ્રાટ અને મહારાણા પ્રતાપસિંહનાં સાધનો વચ્ચે જમીન—આસમાન જેટલો ભેદ હતો. સમ્રાટ અકબર ભારતવર્ષનો એકાધિપતિ હતો, તેનું ઐશ્વર્ય અને રાજ્યવિસ્તાર અપૂર્વ હતુ, જ્યારે મહારાણાનું રાજ્ય, ઐશ્વર્ય તથા આધિપત્ય કેવળ અમુક હદમાંજ હતાં અને તેટલા પ્રદેશનો મોટો ભાગ પણ લગભગ વેરાન જેવો હતો. અકબરનું અર્થબળ અસીમ હતુ, સહાયકોની સંખ્યા અસંખ્ય હતી, જ્યારે મહારાણા પ્રતાપસિંહ પાસે અર્થબળ કે સહાયબળ નહિવતજ હતુ અકબર તે સમયે એક સર્વપ્રધાન સમ્રાટ તરીકેનુ પદ ભોગવતો હતો, તેના જેવા એક પ્રતાપી અને સમર્થ સમ્રાટની સામે શત્રુતા કે વિરુદ્ધતા દર્શાવવી એ કાઇ સહેલ નહોતુ, છતા પ્રતાપે સ્વદેશની સ્વાધીનતાનુ રક્ષણ કરવા માટે જે પરાક્રમ કર્યું હતુ, જે સાધના કરી હતી તથા જે તપસ્યા કરી હતી તે આજે ભારતીય ઇતિહાસમાં હિંદુકુળને સમુજ્જ્વલ કરી રહી છે તેણે કોઇપણ સરતે પરાધીનતા ન સ્વીકારવાનો જે અડગ મનોભાવ દર્શાવ્યો હતો તે આદર્શ વીર પુરુષોને માટે પણ માર્ગસૂચક થઇ પડ્યો છે જ્યાંસુધી આ હતભાગ્ય દેશમા સૂર્ય—ચંદ્ર ઉદય પામતા રહેશે ત્યાંસુધી તેનો કીર્તિકલાપ ભારતનાં ભીરુ સંતાનો પણ મુક્તકંઠે લલકારશે.

પ્રબળ હિંદુ-મુસલમાન સેના પોતાના પ્રતાપવડે રાજસ્થાનની ભૂમિને ધ્રૂજાવતી, પર્વત ઉપરથી અતિ વેગથી નીચે વહી જતા ઝરણની માફક આગળ વધવા લાગી અહંકારથી મદોન્મત્ત થયેલો મહાબળશાળી રાજા માનસિંહ સૈન્યની વ્યવસ્થા કરતો આગળ ચાલી રહ્યો છે ! તેણે પોતાના અપમાનનો બદલો લેવા રાજસ્થાનના વક્ષસ્થળ ઉપર વિરાજતા મેવાડને મૂળમાંથી ઉખેડી ફ્હાડી

સમુદ્રમાં ફેંકી દેવાની આજે ભીષણ પ્રતિજ્ઞા કરી છે ! જ્યારે તે મહારાણાનું રાજ્ય ભસ્મીભૂત કરી શ્મશાનવત્ બનાવી મૂકશે ત્યારેજ તેના અંતરનો દાહ શાંત થશે, એવો તેણે નિર્ણય કર્યો છે ! જે પોતાનાજ બાહુબળે બળવાન છે, પ્રતિભાના તેજથી પ્રકાશિત છે, સાહસ અને વીરત્વનો શિરોમણિ છે, એટલુંજ નહિ પણ પ્રબળ પરાક્રમશાળી અકબર જેવો સમ્રાટ જેની પીઠ થાબડનાર છે, તે પુરુષ આ જગતમાં શું ન કરી શકે ? તેને માટે અસાધ્ય કિંવા અસંભવિત જેવું શું હોઈ શકે ? તેની સંકલ્પસિદ્ધિ આડેનું વિઘ્ન ક્યાંસુધી ટકી રહે ? તે શત્રુની તપાસમાં સુંદર મેવાડ પ્રદેશને પદાઘાતથી દલિત કરતો સૈન્યસહિત આગળ વધવા લાગ્યો, પરંતુ થોડે દૂર ગયા પછી તેણે જે દૃશ્ય જોયું તેથી તેને આશ્ચર્ય થયા વિના રહ્યું નહિ તેનો પ્રતિદ્વંદી મહારાણો કેટલો બળવાન, કેવો તપસ્વી અને કેટલો પ્રભાવશાલી છે તે હવે તે બરાબર જોઈ શક્યો, અને તે ઉપરથી મહારાણાની કાર્યપદ્ધતિનું અનુમાન કરવાને તે સમર્થ થઇ શક્યો મેવાડના પ્રદેશનું બારિક નિરીક્ષણ કરવા છતાં સપાટ ભૂમિ ઉપર ક્યાંય પણ મનુષ્યપ્રાણીનો શબ્દ કે ચિન્હ સરખું પણ રાજા માનસિંહને પ્રત્યક્ષ ન થયું જે નગરી એકવાર નર–નારીના હાસ્યકોલાહલથી સર્વદા પરિપૂર્ણ રહેતી તે નગરી આજે નીરવ અને નિસ્તબ્ધપણે જેમની તેમ પડી રહી છે. જે ગૃહો પોતાની અસાધારણ સુંદરતાનો વિસ્તાર કરતા, સરોવરની મધ્યમાં વિકસેલા કમળની માફક પ્રેક્ષકના નયન–મનને પરિતૃપ્ત કરતાં હતા, તે ગૃહો આજે શોભાહીન અને ઉજ્જડ થઇ પડ્યા છે જે ધાન્યક્ષેત્રો એક દિવસે સુંદર ફળફૂલવડે પ્રાકૃતિક શોભામાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યાં હતાં અને ખેડુતો તથા ગોપાલકોનાં આનંદગીતોથી ગાજી રહેતા હતા, તે ક્ષેત્રો આજે ખેડાયા વિનાનાં જેમના તેમ પડયાં રહ્યાં છે ક્યાંય પણ મનુષ્ય કે પશુ નજરે ચડતું નથી સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા ભોગવતી પુરનારીઓ એકવાર જે સ્થળે પ્રફુલ્લચિત્તે વિહરતી હતી તે સ્થળ આજે વેરાન અને ઉજ્જડ જેવું બની ગયું છે ટુંકામાં, મરુભૂમિએ આજે ઉગ્ર રૂપ ધારણ કર્યું છે રાજા માનસિંહ સમજી ગયો કે મેવાડવાસીઓ, મહારાણા પ્રતાપની આજ્ઞાને માન આપી, સપાટ ભૂમિનો ત્યાગ કરીને દુર્ગમ પર્વતની ટેકરીઓમાં ચાલ્યા ગએલા હોવા જોઇએ સપાટ ક્ષેત્ર ઉપર યુદ્ધ કરવાની સમસ્ત તૈયારીઓ હવે નિષ્ફળ છે, એવા નિર્ણય ઉપર આવતાં તેને વાર લાગી નહિ તેણે નિશ્ચય કર્યો કે ચતુર પ્રતાપ એકાએક પર્વતની ખીણોમાંથી બહાર નીકળી મોગલ-સેનાનો નાશ કર્યા વિના રહેશે નહિ. હવે શું કરવું તેના નિર્ણયાર્થે રાજા માનસિંહે ગંભીર વિચાર કર્યો છેવટે તેણે પોતાના સમસ્ત સૈન્યને એકત્ર કરી ધીરે ધીરે, બહુજ સાવચેતી અને વિચક્ષણતાપૂર્વક અરવલ્લીના પહાડમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યારબાદ તે પર્વતની મધ્યમાં ક્રમે ક્રમે આગળ વધવા લાગ્યો. અત્યાર-

પર્યંત કોઇએ પણ મોગલસેના ઉપર હલ્લો કર્યો નહિ, મોગલસેનાના માર્ગમાં કોઇએ વિઘ્ન નાખ્યું નહિ, એટલુંજ નહિ પણ કોઇએ પ્રત્યક્ષ દર્શન પણ આપ્યું નહિ અંતે મોગલસામ્રાજ્યની હિંદુ–મુસલમાન સેના પર્વતના પશ્ચિમ ભાગની તળેટીમાં–પ્રાતઃસ્મરણીય હલદીઘાટમાં આવી પહોંચી.

રજની વીતી ચૂકી છે. પક્ષીઓ કલરવ કરી ઉષાદેવીને આમંત્રણ આપી રહ્યા છે, ધીમે ધીમે સૂર્યોદય થયો. બરાબર એજ સમયે પર્વતને ધ્રૂજાવતો અને દિગ્મંડળને પ્રતિધ્વનિત કરતો મહારાણો પ્રતાપસિંહ, સિંહની માફક અકસ્માત્ શત્રુપક્ષ ઉપર તૂટી પડયો ! તેનું રાજપૂત અને ભીલસૈન્ય મહા પરાક્રમપૂર્વક શત્રુનો સંહાર કરવા લાગ્યું. ભયંકર યુદ્ધનો આરંભ થયો હરિણસરખી તીવ્ર ગતિવાળા ચેતક નામના એક શ્યામ અશ્વ ઉપર આરોહણ કરી પ્રતાપસિંહ પોતે રણક્ષેત્રમાં સર્વત્ર ઘુમી રહ્યો હતો અને પોતાના સૈન્યને વીરમદે ઉન્મત્ત કરવા વિવિધ ઉત્તેજનાઓ આપી રહ્યો હતો મોગલસેના, વાયુમાં ઉડી જતાં શુષ્ક પત્રોની માફક ચોતરફ વિખરાવા લાગી. પ્રતાપના સૈનિકોદ્વારા તે નષ્ટ થવા લાગી પ્રતાપ, રાજા માનસિંહની શોધમાં ચોતરફ ભમવા લાગ્યો. રાજા માનસિંહને પોતાના બાહુબળનો પરિચય આપવા કિંવા તેની મનોવાચ્છના પૂર્ણ કરવા, એમાંથી ગમે તે કારણ હોય, પણ માનસિંહની શોધ અર્થે તે શત્રુપક્ષમાં વિનાસ કોચે ધસી ગયો માનસિંહની હાજરીની જે જે સ્થળે સંભાવના રાખી શકાય તે તે સર્વ સ્થળોમાં, શત્રુઓની મધ્યમાં પ્રતાપ ફરવા લાગ્યો શત્રુસેનાનો ભેદ કરી તે સર્વત્ર ફરી વળ્યો ચતુરચૂડામણિ રાજા માનસિંહ એ સમયે વિપુલ મોગલસેનાની મધ્યમાં એક હસ્તિ ઉપર બેઠો બેઠો સૈન્યવ્યવસ્થા કરી રહ્યો હતો તેની આસપાસના હિંદુ અને મુસલમાન સૈનિકો તથા સેનાપતિઓ વિપક્ષનો વિનાશ સાધી રહ્યા હતા પ્રતાપે દૂરથી આ દૃશ્ય જોયું તેને ખાત્રી થઇ કે માનસિંહની આસપાસ રહેલો શત્રુનો વિશાળ સમુદ્ર ઓળંગી માનસિંહ પાસે પહોચવું, એ મનુષ્યને માટે સંભવિત નથી તે આવો વિચાર કરે છે એટલામાં થોડે દૂર કુમાર સલીમને દોડી જતો તેણે જોયો. તેજ ક્ષણે પ્રતાપની વૈરવૃત્તિ પ્રબળ થઈ આવી અને અશ્વને એક સખ્ત એડી મારી, શત્રુઓનાં ટોળાંની મધ્યમાં થઇને, વજ્રાગ્નિની માફક સલીમના હસ્તી ઉપર તૂટી પડયો ચેતક અશ્વ મોટી મોટી ફલંગો મારતો પેલા હાથી પાસે આવીને ઉભો રહ્યો અને પોતાના બે આગલા પગો હાથીના મસ્તક ઉપર સ્થાપન કરી, માત્ર બે પગ ઉપરજ અડગભારે નિર્ભર રહ્યો. પ્રતાપે આંખના એક પલકારા જેટલા સમયમાં તીક્ષ્ણ ધારવાળા ભાલાવતી માવતને વીંધી નાખ્યો અને તેને ધરણી ઉપર ફેંકી દીધો ગજરાજ આ અપૂર્વ આક્રમણથી અને ખાસ કરીને ચેતકના પદપ્રહારથી બહુજ ગભરાયો અને ભયભીત થઇને, ચીસો–બરાડા પાડતો એકીશ્વાસે ત્યાંથી નાસવા લાગ્યો. નાસતા નાસતાં તેના પગ નીચે આવી અનેક

મોગલ સૈનિકો નષ્ટ થઇ ગયા. એટલામાં અસંખ્ય મોગલસેના પ્રતાપને ઘેરી નાખવા તેની આસપાસ ફરી વળી; ચોતરફથી તેના ઉપર હલ્લાઓ થવા લાગ્યા; સર્વ પ્રકારનાં શસ્ત્રોનો પ્રહાર તેના અંગ ઉપર પડવા લાગ્યો, પરંતુ પ્રતાપને પરાજિત કરવો એ મોગલો માટે સાધારણ કાર્ય નહોતું પ્રતાપને વશીભૂત કરવા જેટલી શક્તિજ કોઇનામાં નહોતી પ્રતાપ એ સમયે અતિ ઉત્કૃષ્ટ અને ઉચ્ચ અશ્વ ઉપર બેઠો હતો, તે વાત અમે પૂર્વે જણાવી ગયા છીએ તે અશ્વની પીઠ ઉપર બેસીને પોતાની બંને બાજુના શત્રુઓનો સંહાર કરતો આગળ વધવા લાગ્યો. ચેતક પણ જાણે કે પોતાના સ્વામીને સહાય આપતો હોય તેમ વીરમદે ફલંગો મારતો અને વંટોળીઆની ઘુમરી માફક નૃત્ય કરતો વિપક્ષસેનાને પોતાના પગતળે કચરવા લાગ્યો ! પ્રતાપની ભયંકર પરિસ્થિતિ નિહાળી તેનું સૈન્ય પણ તેની પાસે દોડી આવ્યું અને પોતાના પ્રાણના ભોગે માલિકના પ્રાણની રક્ષા કરવા ઉદ્યુક્ત થયું. મહા ભીષણ યુદ્ધનો પ્રારંભ થયો પ્રતાપનો જીવનદીપક બુઝાવી દેવો એજ સમસ્ત મોગલસેનાનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ હતો સમસ્ત મોગલસેનાએ એકત્ર થઇ પોતાની સમસ્ત શક્તિ તેજ એક ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે વાપરવા માંડી રાજપૂતો પણ પોતાના સ્વામીના પ્રાણની રક્ષા કરવા જતાં શત્રુઓના પ્રબળ પ્રહારવડે પંચત્વ પામવા લાગ્યા. પ્રતાપના સૈનિકોનો મોટો ભાગ આ હલ્લામાં મૃત્યુવશ થયો મહારાણાના કદાવર દેહ ઉપર સાત સખ્ત પ્રહાર થયા હતા, તેમાંથી રુધિરની ધારા વહી રહી હતી અને સમસ્ત પોષાક પણ રુધિરમય થઇ ગયો હતો; છતાં તેણે પોતાનું બાહુબળ દર્શાવવામાં લેશમાત્ર સંકોચ કર્યો નહિ શત્રુનો સંહાર કરતી વેળા પોતાની દેહવ્યથાપ્રતિ દૃષ્ટિપાત કર્યો નહિ. એક રાજપૂત વીરતરીકેની સાહસિકતાને શિથિલ થવા દીધી નહિ ! પ્રતાપના સૈનિકો પૈકીના એક ઝાલા માનસિંહે વિચાર કર્યો કે કેવળ વીરત્વદ્વારા શત્રુઓના પંજામાંથી પ્રતાપનો ઉદ્ધાર થવો સંભવિત નથી એમ ધારી તેણે પોતાના આત્માને—પ્રાણને માલિકના આત્માની તુલનામાં તૃણવત્ લેખી, આત્મભોગદ્વારા મહારાણાને બચાવી લેવાની એક યુક્તિ રચી. તેણે પ્રતાપનું રાજછત્ર ઝુંટવી લઇ પોતાના શિરે અકસ્માત્ સ્થાપિત કરી દીધું અને પ્રતાપની લગભગ પાસેજ રહીને શત્રુઓની કતલ કરવા માંડી મોગલપક્ષ આ યુક્તિથી છેતરાયો. યુક્તિ પણ સફળ થઇ મોગલોએ ઉક્ત માનસિંહને મહારાણા પ્રતાપસિંહ-તરીકે માની, યથાર્થ પ્રતાપને રહેવા દઇ, તેની ઉપર ભીષણ આક્રમણ કર્યું અને તેને જખમી કરી મરણતોલ કરી મૂક્યો. આ પ્રમાણે માનસિંહ જે સમયે લડી રહ્યો હતો, તે સમય દરમિયાન પ્રતાપ પોતાના પક્ષમાં મળી જવા શત્રુપક્ષને ભેદીને આગળ વધ્યો રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં ઉક્ત માનસિંહ જેવા વીરનરોના આત્મભોગના દૃષ્ટાંતોનો તોટો નથી. રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ મહાવ્રતી પુરુષાર્થી વીરોના આત્મોત્સર્ગવડે આજે પણ પ્રકાશિત થઇ રહ્યો છે છતાં રાજપૂતો આ વેળા વિ-

જયી થઇ શકયા નહિ. પ્રતાપનું અમાનુષિક પરાક્રમ પણ સફળ થઇ શક્યું નહિ. મોગલસેનાનો મોટો ભાગ જો કે આ યુદ્ધમાં નાશ પામ્યો, તોપણ તેમની સંખ્યામા ઘટાડો થયો નહિ મોગલોના ઉપરછાપરિ હલાઓ શાત થયા નહિ. રાજા માનસિંહ પાસે અસંખ્ય સૈન્ય હતું, એટલુંજ નહિ પણ તેની પાસે તોપ અને બંદુકનો પણ તોટો નહોતો તેણે આ સઘળી સામગ્રીઓની સહાયતાવડે પોતાનાજ એક જાતિબંધુનો પરાજય કર્યો મહારાણાના અધિકાંશ સૈન્યનો વિનાશ કરવામાં તે વિજયી નિવડયો બાકી રહેલું કેવળ માત્ર ૮ હજાર રાજપૂત સૈનિકોનું સૈન્ય પ્રાણની મમતાથી નાસી ગયું (ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૬) મહારાણા પ્રતાપ અતિ ખેદપૂર્ણ ચિત્તે ચેતક અશ્વ ઉપર આરોહણ કરી આગળ વધતો હતો આજે તેની પાસે અંગરક્ષક કે સહચર જેવું કોઇ રહ્યું નથી માત્ર તે એકાકી પોતાના અશ્વની સાથે પોતાની છાવણી ભણી દોડી રહ્યો છે એટલામાં બે મોગલ સૈનિકોએ તેને ઓળખ્યો અને વાયુવેગે અશ્વને દોડાવી પ્રતાપની પાછળ પ્રયાણ કર્યું પ્રતાપને જીવતો જવા ન દેવો એજ ઉક્ત મોગલ સૈનિકોનો ઉદ્દેશ હતો પ્રતાપસિંહનો ભ્રાતા શક્તસિંહ, પ્રતાપસિંહની સાથે કલેશ કરી તેનું સત્યાનાશ કહાડવાની ઇચ્છાથી અત્યારપૂર્વે મોગલસૈન્યમા મળી ગયો હતો અને વર્તમાન યુદ્ધમા ભાગ લઇ પોતાની સમસ્ત શક્તિને એકત્રિત કરી મેવાડનો સર્વનાશ સાધી રહ્યો હતો. તેણે જ્યારે પોતાના બંધુની પાછળ બે મોગલસૈનિકોને વાયુવેગે દોડી જતા જોયા, ત્યારે તેનો બંધુપ્રેમ ઉછળ્યા વિના રહ્યો નહિ તે પૂર્વની વૈરવૃત્તિ તત્કાળ ભૂલી ગયો અને તેજ ક્ષણે રાણાને પકડી પાડવાનું બહાનું બતાવી રાણાની પાછળ દોડી ગયો ચેતક અશ્વ પોતાના માલિકને પીઠ ઉપર સ્થાપી વિદ્યુત્‌વેગે પર્વતની આટી-ઘુંટીઓમાં થઇને દોડી રહ્યો છે, જે નદી, તળાવ કે ટેકરી માર્ગમા આવે તેને માત્ર બે-ચાર ફલંગોવતી ઓળંગતો તે આગળ ગતિ કરી રહ્યો છે, એટલામાં પાછળથી કોઇનો પરિચિત કંઠસ્વર આવતો હોય એમ રાણાને લાગ્યું તેણે તરતજ અશ્વની લગામ ખેંચી તેને સંયમમાં આણ્યો અને જોયું તો પોતાનો ભ્રાતાજ પાછળ દોડી રહ્યો છે. શક્તસિંહે માર્ગમાંજ પેલા બે મોગલસૈનિકોનો વધ કરી નાખ્યો હતો અને એ રીતે ભ્રાતા પ્રતાપનો વિપત્તિમાથી ઉદ્ધાર કરી ચૂકયો હતો મહારાણો બહુ લાંબા દિવસે પોતાના ભ્રાતાને મળી તથા તેની સાથે થોડીવાર વાર્તાલાપ કરી બહુ સંતુષ્ટ થયો સ્નેહપૂર્વક બંધુને પોતાની છાતી સાથે ચાંપીને ક્ષણુવાર પોતાના સમસ્ત દુઃખ-શોક-વેદનાથી વિસ્મૃત થયો. ચેતકે અત્યારસુધીમાં શ્રમ લેવામાં કચાશ કરી નહોતી તે આ ભ્રાતાઓનું સંમિલન નિરખતો તેજ ક્ષણે મૃત્યુ પામ્યો શક્તસિંહ પોતાનો અશ્વ ભ્રાતાને આપી પુન પોતે મોગલ છાવણીમા આવીને હાજર થઇ ગયો

જે માનસિંહે પોતાના આત્માનું બલિદાન આપી મહારાણા પ્રતાપના જીવનું

રક્ષણ કર્યું હતું, તેના વંશજો મેવાડમાં પરમ સન્માનપાત્ર ગણાવા લાગ્યા. તેમને "રાજા" નામની પદવી તથા એક રાજછત્ર વંશપરંપરાને માટે અર્પણ કરવામાં આવ્યું તે સિવાય મહારાણાના રાજમહેલના દરવાજાપર્યંત વાજતે-ગાજતે આવવા-ની તેમને સમ્મતિ આપવામાં આવી. તે કાળે જે પુરુષની પાલખી આગળ ડંકા ધ્વનિ કરતો તે પુરુષ રાજમાન્ય ગણાતો હતો, પરંતુ મહારાણાના પ્રાસાદ પાસે સર્વ વાજીંત્રો બંધ કરી દેવાની સર્વને ફરજ પડતી. માત્ર ઉક્ત માનસિંહના વંશજોજ ડંકાના ધ્વનિપૂર્વક રાજપ્રાસાદપર્યંત આવી શકે, એવી મહારાણાએ અનુ-મતિ આપી. આવું ઉચ્ચ સન્માન મેવાડમાં અન્ય કોઇને મળ્યું હોય તેમ જણાતું નથી.

શક્તસિંહનું કાર્ય વિશેષ સમય ગુપ્ત રહી શક્યું નહિ, તેણે પ્રતાપને નસાડી મૂકવામાં સહાય કરી હતી, એ વાત સર્વત્ર પ્રસરી ગઇ. તેણે પોતે પણ સમ્રાટ અકબરના પાસે સમસ્ત વૃત્તાંત નિર્ભયપણે રજુ કર્યો. શક્તસિંહનો અપરાધ નિશ્ચિત થઇ ચૂક્યો છે. તેણે સમ્રાટ અકબરના પક્ષમાં રહી, સમ્રાટનું અનાજ ખાઇ, સ-મ્રાટના સર્વપ્રધાન શત્રુને સહાયતા આપી છે અને તેને નસાડી મૂકવામાં મદદ કરી છે, એટલુંજ નહિ પણ શત્રુના સંરક્ષણાર્થે સામ્રાજ્યના બે સામાન્ય સૈનિકો-નો વધ કર્યો છે. આ ગંભીર અપરાધ બદલ શક્તસિંહને કેવી કઠોર શિક્ષા કરવી તેની ચર્ચા થવા લાગી, પરંતુ અકબર પોતે વસ્તુત શક્તસિંહનું વર્તન જોઇ બહુ મુગ્ધ થયો. તેણે કોઇ પણ પ્રકારની સજા નહિ ફરમાવતા, તે અપરાધપ્રત્યે ઉપેક્ષા કરવાનું પોતાના અમાત્યોને જણાવ્યું. બુદ્ધિમાન સમ્રાટ શક્તસિંહના કર્મને અંતઃકરણમાં એક સત્કર્મરૂપે માનતો હતો. શક્તસિંહે હવે મોગલપક્ષમાં રહેવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહિ. તે ત્યાંથી વિદાયગીરી લઇને પોતાના ભ્રાતાની સાથમાં મળી ગયો.

સમ્રાટ અકબર હિંદુઓનીજ મદદથી હિંદુઓનો પરાજય કરવા શક્તિવાન થયો હતો. જો આ યુદ્ધમાં રાજપૂત સૈન્યે મોગલોને સહાયતા ન કરી હોત તો માનસિંહ અવશ્ય પરાજિત થયા વિના રહેત નહિ. હિંદુઓએ આવી રીતે તન-મન-ધન સર્વસ્વ સમર્પી મુસલમાન રાજ્યને જે સહાયતા આપી હતી તેનું ફળ, તેમને તે કાળે કેવું ભોગવવું પડયું તે જાણો છો ? હિંદુપ્રજાનો મોટો ભાગ તે કાળે મુસલમાન પ્રજાદ્વારા અસહ્ય તિરસ્કાર સહન કરતો હતો ! એજ તેમની સેવાઓનું મુખ્ય ફળ હતું ! બાદાઉની પોતાના ઇતિહાસમાં લખે છે કે "રાજસ્થાન ઉપરની આ સ્વારીમાં યથાશક્તિ ભાગ લેવાની મને ઇચ્છા ઉદ્-ભવી, પરંતુ સેનાના નાયકતરીકે એક હિંદુની નિમણુંક થયેલી હોવાથી, હિંદુની અધીનતા નીચે મુસલમાનોએ કામ કરવું, એ અત્યંત શરમભરેલું છે, એમ કહી-ને મારા કેટલાક મિત્રોએ મને જવાની સમ્મતિ આપી નહિ. મે મારા મિત્રને જણાવ્યું કે-' આવા મહત્ કાર્યોના પ્રસંગે કાર્યના ઉદ્દેશ ઉપરથીજ આપણે કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવો જોઇએ. નાયક ગમે તે હોય, આપણે તો આ યુદ્ધમાં

હિંદુઓનોજ સંહાર કરવાનો છે અને તે એક પવિત્ર કાર્ય છે, તો પછી આપણે શામાટે શસ્ત્ર ધારણ ન કરવું ?' છેવટે હું મારા મિત્રો વગેરેને મળી ઉક્ત સ્વારીમાં જોડાયો અને યુદ્ધક્ષેત્રમાં ભાગ લેવા લાગ્યો એકવાર પ્રતાપનું સૈન્ય અને સમ્રાટનું સૈન્ય ભેટભેટા થઈ ગયું બંને પક્ષો વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે આસફખાં પાસેથી મે જાણવા માગ્યું કે –" આમાં આપણા પક્ષના રાજપૂતો ક્યા છે અને પ્રતાપના પક્ષના કયા છે, તેનો કેવી રીતે નિર્ણય કરવો ?" તેણે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે –" આંખો મીચીને અમે તે રાજપૂતને શરપ્રહારથી વિંધવા માંડો જેટલા રાજપૂતો વધારે મરે તેટલું વધારે સારૂં" ત્યારબાદ અમે સતત શરનિક્ષેપ કરવાનું ચાલુ કર્યું અને સ્વપક્ષ તથા પરપક્ષના અનેક રાજપૂતોને જમીનદોસ્ત કર્યા ' હિંદુ સૈનિકોને તેમની સેવાનું ફળ કેવું મળ્યું હતું, તેસંબધી હવે વિશેષ વર્ણન કરી વાચકની કોમળ લાગણીઓને આઘાત કરવાનું અમે યોગ્ય ધારતા નથી મુસલમાનો અને હિંદુઓ વચ્ચે જે કાળે આ પ્રમાણેનો વિદ્વેષ પ્રવર્તી રહ્યો હતો તે કાળે ઉભય પ્રજાઓ વચ્ચે સ્નેહસંબંધ સ્થાપિત કરવાનું કામ કેટલું બધું વિષમ, દુર્ઘટ અને ભગીરથ શ્રમસાધ્ય હોવું જોઇએ, તેનો પાઠકો કિંચિત ખ્યાલ કરી શકશે હતભાગિની ભારતભૂમિ, સમ્રાટ અકબર જેવા સત્પુત્રોના પ્રયત્નનું સુફળ પણ પ્રાપ્ત કરી શકી નહિ

ક્રમે ક્રમે વર્ષાઋતુનો સમય આવી પહોચ્યો, આકાશ ઘનઘટાથી આચ્છાદિત થયું, વૃષ્ટિસૂચક ચિન્હો સર્વત્ર સ્પષ્ટ થવા લાગ્યા વર્ષાની સાથે પવનનું તોફાન પણ શરૂ થયું, પવનના પ્રબળ પ્રતાપે અનેક વૃક્ષો, લતાઓ તથા શાખાઓ સ્થાનચ્યુત થવા લાગી અને એ રીતે પ્રકૃતિના સુવ્યવસ્થિત સૌંદર્યમાં સર્વત્ર વિશૃંખલતા જેવો આભાસ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યો વિદ્યુત પણ રહી રહીને ચમકવા લાગી, અને એક વાદળમાંથી પસાર થઈ આકાશસ્થિત સમસ્ત વાદળોને સ્પર્શી પુન અંતર્હિત થઈ જવા લાગી કાયર સૈનિકોની માફક વાદળાઓ પણ આડાઅવળા નાસવા લાગ્યા વર્ષાના વારિથી તળાવો, ખેતરો તથા જંગલો જળપૂર્ણ થઇ ગયા અત્યારપર્યંત શાંતભાવે બેસી રહેલા દેડકા પણ હવે ઉચ્ચકંઠે કોલાહલ કરવા લાગ્યા રજનીનો અંધકાર દૂર કરવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતા ખદ્યોતો સ્વેચ્છાપૂર્વક વિહરવા લાગ્યા તેમનો આ નિષ્ફળ પ્રયત્ન જોઇ, તમરાઓ કેમ જાણે પોતાની અસ્પષ્ટ ભાષામાં તેમનું ઉપહાસ્ય કરી રહ્યા હોયની! મેવાડ–પ્રદેશ પોતે જાણે કે રાજા માનસિંહનો વિનાશ કરવા મૂર્તિમાનરૂપે હાજર થયો હોય, તેવો આભાસ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યો મેવાડની પ્રકૃતિદેવીની, પોતાની વિરૂદ્ધની આવી તૈયારીઓ જોઇને હવે વિશેષવાર ત્યાં રોકાવાનું માનસિંહે યોગ્ય ધાર્યું નહિ. તેણે ત્યાંથી છાવણી ઉઠાવી સ્વસ્થાને પાછા ફરવાનો હુકમ પોતાના સૈનિકોને ફરમાવી દીધો યુદ્ધનો કોલાહલ મેવાડમાં શાંત

થયો, પણ તેજવેળા શીતકાળની સ્વાભાવિક આપત્તિ મેવાડની ચતુઃસીમામાં પરિવ્યાપ્ત થઇ ગઇ ધૂમસ અને શીતળતા મેવાડની ભૂમિ ઉપર સાંજથી આરંભી પ્રાતઃકાળપર્યંત આક્રમણ કરવા લાગ્યા, અને મનુષ્યો, પશુઓ તથા વૃક્ષોને પણ કંપાવવા લાગ્યાં ધીમે ધીમે શીતઋતુના જુલમથી વૃક્ષપત્રો કરમાઇને ખરી જવા લાગ્યાં, નયનાનંદપ્રદ ઉદ્યાન, ઉપવન અને સુંદર ક્ષેત્રો નિસ્તેજ જણાવા લાગ્યાં, મેવાડ સૌંદર્યરહિત બન્યું પક્ષીઓ શાખાઓમાં નીરવપણે બેસી ગમગીનીપૂર્વક દિવસો ગુજારવા લાગ્યાં છેવટે મેવાડની સહાયતાર્થે વસંત ઋતુએ આગમન કર્યું. પુનઃ મેવાડની ભૂમિ આનંદથી ઉત્ફુલ્લ થઇ ! નવીન શોભાથી શરીર સુશોભિત કરી, વિવિધ વર્ણના મનોહર કુસુમોવડે મસ્તક તથા વેણી અલંકૃત કરી, ત્રિવિધ પુષ્પોની સુગંધીને વહન કરતી, સહસ્ર પક્ષીકંઠે સુલલિત સંગીત ગાતી વસંતઋતુ દશે દિશામાં આમોદ-પ્રમોદ વિસ્તારવા લાગી જેમનું યૌવન પસાર થઇ ગયું હોય, એવી રમણીઓ જેવી રીતે પતિના મનોરંજનાર્થે, પોતાનું નષ્ટ ગૌરવ છુપાવી રાખવાની લાલસાથી ટાપટીપ અને વેષભૂષણનો વ્યર્થ આડંબર કરી, આંતરિક દુર્દશા દાબી દેવાનો પ્રયત્ન કરે તેવી રીતે મેવાડભૂમિ પણ પુનઃ મનોહર પોષાક પહેરી આંતરિક દુર્દશા છુપાવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી કુરૂપ રમણી, સ્વરૂપવાન યુવતીને નિરખીને જેવીરીતે ઇર્ષ્યાથી દગ્ધ થાય, કર્કશકંઠવાળો ગાયક મધુરકંઠવાળા ગવૈયાનું ગાન સાંભળી જેમ બળી મરે અને એક નિર્ગુણી મનુષ્ય સદ્‌ગુણી મનુષ્યનું બહુ માન થતું જોઇ દ્વેષથી સળગી ઉઠીને તીવ્ર સમાલોચના કરવા તત્પર થાય, તેવી રીતે મેવાડનું આ સૌંદર્ય નિરખીને કુરૂપ કાગડાએ કર્કશકંઠે કોલાહલ કરી મેવાડનું ઉપહાસ્ય કરવા લાગ્યા તુરીના ગમનાગમનવડે જેવી રીતે વણકર વસ્ત્ર તૈયાર કરે છે, તેવી રીતે ધૂર્ત લોકો મેવાડમાં આવ-જા કરી, અહીંની વાત ત્યાં તથ ત્યાંની વાત અહીં કરી વિવાદરૂપી વસ્ત્ર વણવા લાગ્યા કેઇએ માનસિંહની પાસે જઇ મેવાડનું ઉક્ત સૌંદર્ય વર્ણવ્યું પુન તે વસંતઋતુમાં સૈન્યસહિત મેવાડ ઉપર ચડી આવ્યો અને ક્રમે ક્રમે મેવાડમાં આવેલા પ્રદેશોને પરાજિત કરી પરાધીનતાની બેડીમાં જકડવા લાગ્યો આ પ્રમાણે વસંત ઋતુમાં ચડી આવી, બની શકે તેટલી મેવાડની ખુવારી કરી પુનઃ વર્ષાસમયે માનસિંહ પોતાના આવાસસ્થાને પાછો ફરવા લાગ્યો વર્ષે વર્ષે નવા નવા બળપૂર્વક અને ઉત્સાહપૂર્વક તે મેવાડ ઉપર આક્રમણ કરવા લાગ્યો. બીજી તરફ મહારાણો પ્રતાપ ઉપરાઉપરિ આક્રમણોથી દિનપ્રતિદિન વિશેષ બળહીન, અર્થહીન તથા સહાયહીન થવા લાગ્યો કાળક્રમે તેના અનેક પ્રવીણ સૈનિકો પંચત્વ પામ્યા, અનેક બહાદુર સેનાનીઓ વિનષ્ટ થયા અને એવી રીતે મેવાડ વીરશૂન્ય બનવા લાગ્યું પ્રતાપ હવે પ્રત્યેકવાર પરાજિત થવા લાગ્યો અને એક પ્રદેશ પછી અન્ય પ્રદેશ તથા એક દુર્ગ પછી અન્ય

દુર્ગ એમ પ્રદેશો તથા દુર્ગો દુશ્મનના હાથમા સપડાવા લાગ્યા ધીમે ધીમે કમલમેર, ઉદયપુર આદિ સમસ્ત શહેરો વિપક્ષના અધિકારમા આવી ગયા પ્રતાપ જ્યારે આ પ્રમાણે વિશેષ દુર્દશામા ઘેરાતો જતો હતો, તે સમયે એકવાર પુન અકબરે મૈત્રી બાધવાનુ કહેણુ દૂત સાથે પ્રતાપને કહેવરાવ્યુ, તથાપિ પ્રતાપે અકબરના પ્રત્યે સ્પષ્ટ અવજ્ઞા દર્શાવતાં મૈત્રી કે સધિ સ્થાપવાની સ્પષ્ટ ના પાડી. સ્વાધીન રાજપૂતમસ્તક મૈત્રીભાવે પણ અવનત કરવાની સ્પષ્ટ અનિચ્છા તેણે પ્રકટ કરી. સમ્રાટ અકબરે હવે નિરુપાયે પોતે જાતે મેવાડના સગ્રામમાં જોડાવાની ઇચ્છા દર્શાવી અને પોતાના બાહુબળવડે મેવાડનુ યુદ્ધ સમાપ્ત કરવા રણક્ષેત્રમા હાજર થયો મેવાડમાં પ્રવેશ કરી સમ્રાટે પ્રતાપની શોધ કરવા માડી, પણ પ્રતાપનો ક્યાંઇ પત્તો લાગ્યો નહિ અકબરની સામે યુદ્ધમા ઉભા રહેવા જેટલી શક્તિ ન હોવાથી પ્રતાપ પર્વતની ખીણમા ભરાઇ બેઠો હતો, એથી અકબર તેનો સપૂર્ણ પત્તો મેળવી શક્યો નહિ છેવટે પ્રતાપની ગેરહાજરીનો લાભ લઇ સમ્રાટ વિવિધ સ્થાને સૈન્યની સ્થાપના કરી તથા રાજ્યશાસનસબધી સઘળી વ્યવસ્થાઓ કરી, ત્યાથી રાજધાની ખાતે પાછો ફર્યો

પ્રતાપ હવે એક વનમાથી બીજા વનમા અને એક પર્વતમાથી બીજા પર્વતમાં વિચરણ કરવા લાગ્યો તેણે ઉપયોગી પર્વતો ઉપર અમુક પ્રકારનાં સકેતિક ચિન્હોની સ્થાપના કરી આ ચિન્હો એક પર્વતના શિખર ઉપરથી અન્ય પર્વતના શિખર ઉપર સમાચાર મોકલવામાં અને રણસગ્રામમાથી બચી ગયેલુ સૈન્ય એકત્ર કરવામા તથા નવીન ભીલ સૈન્યને એકત્રિત કરવામાં બહુ ઉપયોગી થઇ પડતાં હતા પ્રસગોપાત પ્રતાપ પર્વતની ટેકરીઓમાથી અકસ્માત્ બહાર નીકળતો અને મોગલસૈન્ય ઉપર આકસ્મિક છાપો મારી બની શકે તેટલો સહાર કરી પુન પર્વતમાં અદૃશ્ય થઇ જતો તેની પાસે હવે નાનુસરખુ પણ રાજ્ય રહ્યુ નથી, બેસવાને સિહાસન તો શુ પણ કોઇ પ્રકારનુ ક્ષુદ્ર સુખાસન પણ રહ્યુ નથી, મોટી ઇમારતો તો દૂર રહી પણ રહેવાને માટે ઝુપડી સરખી પણ રહી નથી, સૈનિકો પણ સર્વ નાશ પામ્યા છે. તથાપિ તે પોતાની સ્વાધીનતાનો ત્યાગ કરવાને તત્પર થયો નહિ ! તે હવે ગુપ્તભાવે ભીલોના આશ્રમમાં રહી જીવન વીતાવવા લાગ્યો તેના દુખની, કષ્ટની કે ક્લેશની અવધિ રહી નથી! એકવાર રાજ્યનો અધિષ્ઠાતા બનવાને સર્જાયેલો રાજકુમાર પ્રતાપ, હવે વૃક્ષતળે કે પર્વતની ગુફામાં ખુલ્લી પૃથ્વી ઉપર સૂઇ મહાકષ્ટે કાળ વીતાવવા લાગ્યો સિહાસનને બદલે પર્વત અને જગલના પથરાઓ તેના આસનરૂપ તથા શય્યારૂપ બન્યા છે. વનનાં કદમૂળો અને નિર્મળ ઝરાનુ પાણી એ તેના ખાન–પાનની મુખ્ય સામગ્રી બની છે એક વનમાથી બીજા વનમાં વનચારી વેશે, વનવાસીઓએ આપેલા અતિસામાન્ય આહાર ઉપર નિર્ભર રહી ગમે તે પ્રકારે દિવસો ગુજારે

છે, તથાપિ પર્વતની માફક અચળ અને અડગ રહી, મહા સંકલ્પવડે બળવાન બની, પોતાનું મહાવ્રત તે નિભાવ્યે જાય છે, પરંતુ તેની સ્ત્રી, સંતતિ અને પુત્રવધૂ તેના માર્ગમાં હવે વિશેષવાર સહાયતા આપવાને અશક્ત થયાં છે. પ્રતાપનું કુટુંબ પ્રતાપના માર્ગમાં અંતરાયભૂત બને, એમ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. વસ્તુતઃ તેમની વિપત્તિ અને દુર્દશા નિરવધિ હતી એકવાર શત્રુના પંજામાથી તેમને બચાવી લઈ, એક ભીલે પોતાની ભાગી-તૂટી ઝુંપડીમાં આશ્રય આપ્યો હતો, પણ પૂરો આહાર ન મળવાથી જીવનરક્ષા કરવી કઠિન થઈ પડી હતી એકવાર મોગલસૈન્યે તેમના ઉપર એવો તો સતત ધસારો કર્યો હતો કે પાંચવાર આહાર તૈયાર કર્યા પછી, એ રાંધેલો આહાર જેમનો તેમ રહેવા દઈ તેમને આગળ નાસી જવુ પડયું હતું ! આહારના અભાવે તેમના દેહ પણ ક્ષીણ અને દુર્બળ થઈ ગયા હતા એક દિવસે મહારાણો એક વૃક્ષની નીચે પૃથ્વી ઉપર થાકીને સૂતો હતો તેમની પાસે તેમની મહિષી અતિસામાન્ય જુવારની રોટલી કરી ક્ષુધાર્ત સંતાનોને વહેંચી આપતી હતી, એટલામાં એક બિલાડીએ ફલંગ મારી તે રોટલી ઝુંટવી લીધી, અને ત્યાથી નાસી ગઈ ! બાકી લોટ નહોતો કે જેવડે સંતાનની ક્ષુધા મહિષી દૂર કરી શકે. બાળકોએ અંતઃકરણની વેદના દર્શાવવા રડવા માંડયું ! બાળકોના કરુણાપૂર્ણ રુદનથી મહારાણાની ઉંઘ ઉડી ગઈ ભૂખ્યાં-તરસ્યાં બાળકોનો વિલાપ સાંભળી તપસ્વી મહારાણાનું હૃદય પીગળી ગયું ! તેમનું મનોબળ શિથિલ થયું, ધૈર્ય અંતર્હિત થયું અને હિંમત ખૂટી ગઈ ! પ્રતાપના પ્રિય પરિવારે પ્રતાપની દેશોદ્ધારની પવિત્ર ભાવનાને જડમૂળમાથી પ્રકંપિત કરી દીધી ! હવે પારિવારિક ઉદ્ધારની ભાવના પ્રતાપસમક્ષ ઉપસ્થિત થઈ ! મહારાણો પ્રતાપ પોતાના સંતાનોનો કરુણ વિલાપ સાંભળી, તેમની વ્યથા પ્રત્યક્ષ નિહાળી પોતાની મહાન તપસ્યા ક્ષણવાર ભૂલી ગયો ! પોતે શું સંકલ્પ કર્યો હતો અને તે અર્થે કેવો આત્મભોગ અર્પવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી એ તે વિસરી ગયો પારિવારિક સુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાને વશીભૂત બની, અત્યારપર્યંતના સ્વગૌરવને તિલાંજલિ આપી, પ્રતાપે તેજ ક્ષણે સમ્રાટની પાસે સંધિપત્ર રવાના કર્યો

પાઠક ! તમે પ્રતાપ ઉપર દોષારોપણ કરવા તૈયાર થઈ ગયા છો, એ વાત અમારા લક્ષબહાર નથી, પરંતુ પ્રતાપ જેવા વીરપુરુષ ઉપર દોષારોપણ કરવા પહેલા મનુષ્યસ્વભાવનો પણ વિચાર કરવો તે કર્તવ્ય છે પ્રતાપની ઉક્ત નિર્બળતા મનુષ્યોમાં હોવી તદ્દન સંભવિત છે. તે સ્વાભાવિક છે સ્ત્રી, પુત્ર, પરિવાર વગેરે દષ્ટિસમક્ષ સર્વદા હાજર રહે છે અને તેમનું પ્રત્યક્ષ દુઃખ આપણા પ્રાણને ઘણીવાર આકુળ-વ્યાકુળ બનાવી દે છે. જ્યારે જન્મભૂમિ અદૃશ્યમાં રહી પોતાની દુર્દશા અને વિપત્તિના સમાચાર માત્ર પરોક્ષપણેજ આપણા આંતરમનને પહોંચાડી શકે છે, તો પરોક્ષ કરતા પ્રત્યક્ષની અસર વિશેષ થાય, એમાં શું આશ્ચર્ય છે ?

સ્ત્રી–પુત્રની ચિંતા થતી હોય તે વેળા મનુષ્ય જો સ્વદેશને વિસરી જાય તો તે મનુષ્યને માટે એક સ્વાભાવિક દોષ છે મનુષ્ય જ્યાંસુધી મનુષ્ય છે, અર્થાત્ જ્યાંસુધી મનુષ્ય તે દેવ બની શકયો નથી ત્યાંસુધી મનુષ્યતરીકેની તેવી નિર્બળતાઓ પણ તેની સાથેજ રહે છે આવી નિર્બળતાની અમે કોઈપણ પ્રકારે હિમાયત કરીએ છીએ, એમ માનવાનુ નથી. મક્ષિકા જેવી રીતે શરીરનો સમસ્ત સુંદર ભાગ ત્યજી દઈ માત્ર વ્રણ ઉપર બેસવામાંજ સાર્થકતા માને છે, તેવી રીતે જેઓ પ્રતાપના સમસ્ત વીરોચિત સદ્‌ગુણોની ઉપેક્ષા કરી, તેની આ એકમાત્ર નિર્બળતાની નિંદા કરે છે, તેમને માટેજ અમારે આટલું સ્થળ અહીં રોકવું પડયુ છે પુત્રપાલન એ એક ઇશ્વરી કર્તવ્ય છે જો માત્ર એ એક કર્તવ્યજ પિતા-માતા સમસ્ત જીવનમા પૂર્ણ કરે છે, તો પ્રતાપસિંહ અને મૅઝીની જેવા પુત્રો ઉત્પન્ન થાય અને જગતનો ઉપકાર સાધે, એમ પણ આ સ્થળે કહી દેવુ જોઇએ

પ્રતાપસિંહનો સંધિનો પ્રસ્તાવ વાચી અકબરના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ જો કે હજી સંધિની સરતો નક્કી થઇ નથી, સમ્રાટની સરતો પ્રતાપ કબૂલ કરશે કે નહિ, તેનો હજી નિશ્ચય થયો નથી, છતા પ્રતાપનો એક માત્ર પત્ર વાચીનેજ સમ્રાટને શામાટે એટલો બધો આનંદ થયો હશે ? સમ્રાટે વિચાર કર્યો કે –" પ્રતાપના જેવો મહાપુરુષ જ્યારે મારી સાથે મૈત્રી બાંધવાને તૈયાર થયો છે, તો પછી હું ગમે તે પ્રકારે, ગમે તે સરતે તેની મૈત્રીનો સ્વીકાર કર્યા વિના રહીશ નહિ કદાચિત્ સામ્રાજ્યને અંગે થોડુંઘણું સહન કરવુ પડશે તો તે પણ પ્રતાપની ખાતર સહન કરી લઇશ. પણ પ્રતાપની મૈત્રીનો પ્રસંગ હવે જતો નહિજ કરૂ " એટલાજ માટે પ્રતાપનો પત્ર વાચી સમ્રાટે પોતાના અંતઃકરણનો આનંદ પ્રકટ કર્યો અને આનંદસૂચક એક મહોત્સવ ઉજવવાની પણ પોતાના અમાત્યોને આજ્ઞા કરી. અકબરને એટલો બધો આનંદ થયો તેનુ શુ કારણ હશે ? મેવાડ ઉપર તો મોગલોનો વિજય સમાપ્ત થઇ ચૂકયો છે, મહારાણો એક જંગલમાથી બીજા જંગલમાં ભટકી શેષ જીવન વીતાવી રહ્યો છે, તેની સાહસિક સેનાનો પ્રાયઃ મોટો ભાગ નાશ પામી ગયો છે, છતા એવા તે કયા મહાન લાભની અકબરે આશા રાખી હશે કે તે આવી રીતે પ્રતાપના માત્ર સંધિપ્રસ્તાવથી આનંદોન્મત્ત થઇ ગયો ? પ્રતાપની મૈત્રીથી અકબરને એવો તે શું લાભ થવાનો હતો કે તેણે ઉત્સવ ઉજવવાની પણ આજ્ઞા ફરમાવી દીધી ? અમને જો આનો ઉત્તર આપવાની આજ્ઞા કરવામા આવે તો અમે કહીશુ કે પ્રતાપસિંહ એક યથાર્થ તપસ્વી મહાપુરુષ હતો, એમ અકબર અંતઃકરણપૂર્વક માનતો હતો, જો તેના જેવો એક મહાત્મા પોતાનો મિત્ર બને અને પોતાની ઉદ્દેશસિદ્ધિમાં લેશ પણ સહાયતા આપે, તો હિંદુ–મુસલમાનને સમ્મિલિત કરવાનો અને તેદ્વારા ભારતનુ કલ્યાણ સાધવાનો પોતાનો ઉદ્દેશ અનાયાસે સિદ્ધ થયા વિના રહે નહિ;

એમ સમ્રાટ અકબર માનતો હતો

સમ્રાટે આનંદના આવેગમા ને આવેગમાજ પ્રતાપવાળો પત્ર પ્રિયબન્ધુ પૃથ્વીરાજને બતાવ્યો પૃથ્વીરાજે કહ્યું કે –" આપ સમસ્ત મોગલસામ્રાજ્ય મહારાણા પ્રતાપને સમર્પિત કરો તોપણ તે કદાપિ પરાધીનતાનો સ્વીકાર નહિ કરે, એવી મને ખાત્રી છે " ત્યારબાદ તેણે મહારાણા પ્રતાપના પવિત્ર વ્રતની સ્તુતિ કરનારો અને ઉત્સાહ આપનારો એક પત્ર ખાનગી રીતે પ્રતાપ ઉપર રવાના કર્યો પત્ર કાવ્યમાંજ લખ્યો હતો તેમાંનો કેટલોક ભાવાર્થ અમે નીચે ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ:—

" હિંદુઓની આશા હિંદુઓ ઉપરજ નિર્ભર છે હિંદુઓનો ઉદ્ધાર જો હિંદુ નહિ કરે તો બીજુ કોણ કરશે ? સમસ્ત ભારતવર્ષના હિંદુઓ એકમાત્ર તમારા ઉપર આશા અને વિશ્વાસ રાખી રહ્યા છે દુર્ભાગ્યે તમે પણ એ આશા વિસર્જન કરવા તૈયાર થઇ ગયા છો હવે હિંદુ પ્રજા કોના આધારે ટકી રહેશે ? અત્યારપર્યંત જો પ્રતાપ જેવો પુરુષસિંહ પૃથ્વીમાં ન જન્મ્યો હોત, તો અકબરે ક્યારનાએ હિંદુ–મુસલમાનને ભેળવી દીધા હોત ! કારણકે હિંદુ રાજાઓમાં હવે પ્રથમના જેવુ બળ–વિક્રમ રહ્યુ નથી, તેમજ ભારતની રમણીઓમાં પણ પ્રથમના જેવુ ગૌરવ રહ્યુ નથી. * અકબર આપણી જાતિનો ખરીદદાર છે તેણે એક માત્ર પ્રતાપ સિવાય બાકી સઘળાને ખરીદી લીધા છે કેવળ પ્રતાપનુ મૂલ્ય આપવાને તે સમર્થ નથી શુ કોઈ પણ રાજપૂત રાજા નૌરોજનિમિત્તે પોતાનું આત્મસમ્માન ત્યાગ કરવાને તૈયાર થાય ? છતાં આજે કેટલા બધા રાજપૂતોએ કુળ-ગૌરવને તિલાંજલિ આપી છે, તે તો તમે જુઓ ત્યારેજ ખરેખરો ખ્યાલ આવી શકે × પ્રાય: સઘળા ક્ષત્રીઓએ પોતાનુ ક્ષત્રિયત્વ વેચી નાખ્યુ છે. ચિતોડનું રાજકુળ પણ શુ એ શ્રેણીમાં પ્રવેશ કરી કરશે ?" જો કે પ્રતાપે પોતાના ઐશ્વર્યનો ધ્વંસ કર્યો છે, તથાપિ તેણે ક્ષત્રિયત્વરૂપી અમૂલ્ય ઐશ્વર્ય સુરક્ષિત રાખ્યું છે.

* રાજપૂતલલનાઓ મુસલમાન સાથે પરણતી અને નૌરોજના મેળામા ભાગ લેતી, એટલામાટેજ આ ઇસારો પૃથ્વીરાજે કર્યો હશે.

× વર્તમાનકાળે જેવી રીતે કેટલાક મનુષ્યો કુળલલનાઓને બહાર ફરતી જોઇ વ્યથિત થાય છે, તેવી રીતે તે કાળે પણ અનેક હિંદુઓ, મુસલમાનના નૌરોજના દિવસે તથા ખુશરોજના મેળામાં હિંદુકુળબાળાઓને જતી જોઇ દુઃખી થતા હતા મુસલમાન સ્ત્રીઓ સાથે હિંદુ સ્ત્રી મળે એ તે કાળે શરમભર્યું તથા તિરસ્કારપાત્ર કાર્ય ગણાતુ હતું બાહાદુરિનીને પણ ભારે ખેદપૂર્વક લખવુ પડ્યું છે કે સમ્રાટ અકબર ઇસ્લામધર્મ નષ્ટ કરવાના ઇરાદાથીજ મુસલમાન કુળવધૂઓને તે મેળામા સમ્મિલિત કરતો. કુળગૌરવની વાત વર્ણવી પ્રતાપને સારી ભાવનાઓવડે ઉશ્કેરવાનો પણ કવિનો આશય હશે, એ નિઃસંદેહ છે.

નિરાશાથી ગભરાઇને અનેક રાજપૂત રાજાઓ ભક્ત શ્રેણીમાં દાખલ થયા છે અને પોતાનું અધઃપતન અને અપમાન પોતાની દૃષ્ટિથી નિહાળી રહ્યા છે, માત્ર એક હમ્મીરનોજ એક વંશધર એવો છે કે જે પોતાનું આત્મગૌરવ અખંડિત રાખી રહ્યો છે પૃથ્વી પૂછે છે કે—"ભલા! પ્રતાપમાં આટલું બધું બળ કેવી રીતે આવ્યું?" અમે કહીશું કે, "પોતાના અડગટેક અને અખૂટ પુરુષાર્થવડેજ તે ક્ષત્રિયોનું ગૌરવ સંપૂર્ણ આત્મસન્માનપૂર્વક સુરક્ષિત રાખી શકશે આજે હિંદનો જે સમ્રાટ (અકબર) મનુષ્યોને ખરીદી લેવાનો ધંધો કરી રહ્યો છે, તેને પણ પ્રતાપ એકવાર પરાજિત કરશે અને રાજપૂતોને એકવાર પુનઃ પ્રતાપની પાસે આવવું પડશે તથા તેની પાસેથી રાજપૂત બીજમંત્ર ગ્રહણ કરી અતીત ગૌરવ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરવો પડશે. આજે સમસ્ત જગતની દૃષ્ટિ એકમાત્ર પ્રતાપ તરફજ વળેલી છે. જગતને આશા છે કે એકમાત્ર પ્રતાપજ રાજપૂતબીજની રક્ષા કરી શકશે, માત્ર પ્રતાપજ હિંદુ ગૌરવને પુનઃ સમુજ્જવલ કરી શકશે"

પ્રતાપ કેવળ સ્વધર્માનુયાયીઓદ્વારાજ પ્રશંસા પામ્યો હતો એમ નથી; પણ ગુણગ્રાહી મુસલમાનો પણ તેની સ્તુતિ કરતા હતા સમ્રાટના પ્રધાન અમાત્યે—ખાનખાનાએ પ્રતાપના વીરત્વથી મુગ્ધ થઈ એક સુંદર કવિતા રચી હતી અને તે તેણે પ્રતાપની પાસે મોકલી હતી તે કવિતાનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે હતો—"પૃથ્વીની સમસ્ત વસ્તુઓ ક્ષણભંગુર છે, સામ્રાજ્ય અને સંપત્તિ પણ ક્ષણિક છે, જો કોઇ વસ્તુ આ નશ્વર સંસારમાં ચિરસ્થાયી હોય, તો તે મહાપુરુષોની ગુણાવલીજ છે પ્રતાપે પોતાના રાજ્યનો તથા ઐશ્વર્યનો સ્વેચ્છાપૂર્વક ત્યાગ કર્યો છે, છતાં તેણે મસ્તક નમાવ્યું નથી ભારતના અસંખ્ય રાજાઓ પૈકી તેણે એકલાએજ સ્વજાતિનું ગૌરવ સંરક્ષિત રાખ્યું છે" સમ્રાટ અકબરે જ્યારે આ કવિતા સાંભળી ત્યારે તેણે પણ અંતઃકરણપૂર્વક પ્રતાપનું યશઃકીર્તન કર્યું હતું

પ્રતાપ જેવા મહાપુરુષના હૃદયમાં સ્ત્રી, પુત્ર, પરિવારને લીધે જે એક નિર્બળતાનો ઉદય થયો હતો, તે આપણે જાણી ગયા છીએ, પણ એ નિર્બળતા તેના આત્મગૌરવને વધારે વાર શિથિલ રાખી શકી નહિ માનવ-હૃદય દુર્બળતાઓથી સદા ઘેરાયેલુંજ છે, એ સંબંધી કંઇક વિવેચન અમે આગળ કરી ગયા છીએ; પણ એ વિવેચન, અમારા જેવા સર્વ પ્રકારની નિર્બળતાવાળા પામર મનુષ્યોને કરવાનો શું અધિકાર હતો? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને અમે સમર્થ નથી મહારાણા પ્રતાપના હૃદયમાં જે એક નિર્બળતા ઉદ્ભવી તે નિર્બળતા તો ઇતિહાસનાં સમુજ્જવલ પૃષ્ઠોમાં રહી રહી ઇતિહાસના સૌંદર્યમાં વૃદ્ધિ કરી રહી છે, ત્યારે અમારૂં નિર્બળતાપૂર્ણ જીવન તો ઇતિહાસના પૃષ્ઠોને કલંકિતજ કરી રહ્યું છે અમારા જેવા પામર લેખકો અને વાચકોમાટે એ ચર્ચા અધિકાર-વિનાની હતી, એમ સમજી અમે પાઠકોના સમયનો જે દુરુપયોગ કર્યો છે તે

માટે ક્ષમા યાચીએ છીએ

પ્રતાપનુ વીર હૃદય નિર્બળતાના પંજામાંથી મુક્ત થઇ ગયું તેણે વિચાર કર્યો કે "શુ હુ સ્ત્રી કે પુત્રની ખાતર મારૂ ઉન્નત મસ્તક અવનત કરવાને તૈયાર થાઉ ? જે મસ્તક માત્ર ઇશ્વર સિવાય અન્ય કોઇને નમ્યુ નથી, તે શુ એક સામ્રાટ પાસે નમાવુ ? જે સ્વાધીનતાના રક્ષણાર્થે આટલા સંગ્રામો કર્યા, વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલુ પ્રાચીન સામ્રાજ્ય નષ્ટ કર્યું, અતુલ ઐશ્વર્યનો ભોગ આપ્યો, સેંકડો અને હજારો પ્રિય તથા વિશ્વાસુ સૈનિકોના પ્રાણની આહુતિ આપી અને સ્વયં મારો પણ રક્તપાત કર્યો, તે સ્વાધીનતા હુ શુ હવે ઇચ્છાપૂર્વક ત્યજી દઉ ? સ્વાધીનતાનો વિક્રય કરી પરાધીનતાની લોહશૃંખલા શુ ગળામાં નાખવા હવે હું તૈયાર થાઉ ? અન્ય રાજપૂત નૃપતિઓ મને સહાયતા આપવાને બદલે ઉલટા સ્વદેશની પરાધીનતાનો માર્ગ વિશેષ વિશાળ કરી મને પણ તે માર્ગે ખેંચી જવા માગે છે, એ હુ સારી રીતે સમજી ગયો છુ ભલે તેઓ સ્વદેશની વિરુદ્ધ પોતાની સમસ્ત શક્તિનો અને સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરે, ભલે તેઓ જન્મભૂમિના સર્વનાશાર્થે મારી વિરુદ્ધ તલવાર લઇને ઉભા રહે, પરંતુ હુ મારા કર્તવ્યમાર્ગથી ચ્યુત નહિ થાઉ. માતા ! જન્મભૂમિ ! હું એકલો શુ કરીશ ? હવે તો તારો પણ સર્વદાને માટે ત્યાગ કરવો એજ ઉચિત છે અતિ દૂર દેશમા જઇ સ્વાધીનતાપૂર્વક બાકીનુ જીવન વ્યતીત કરવુ, એજ હવે તો ઇચ્છવાયોગ્ય છે ગમે તે પ્રકારનુ કષ્ટ સહન કરવુ પડે તો તે કબૂલ, પણ પરાધીનતા તો નહિજ સ્વીકારૂ, એ નિશ્ચય છે. માતૃભૂમિ ! તારા સમસ્ત કુપુત્રોની પ્રપંચજાળમાંથી તુ તારૂં કેવી રીતે રક્ષણ કરી શકીશ, તે સમજાતુ નથી." આ પ્રમાણે વિચાર કરી પ્રતાપે ભાવીનો માર્ગ સુનિશ્ચિત કર્યો, અર્થાત્ મેવાડનો પરિત્યાગ કરી, અરવલ્લી પર્વતને ઓળંગી, પશ્ચિમ તરફની વિશાળ મરુભૂમિને પાછળ રહેવા દઇ સિંધુ નદીને કિનારે એક નૂતન રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા કરી સ્વાધીનતાપૂર્વક જીવન વ્યતિત કરવુ, એવી તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી આ પ્રતિજ્ઞાની દઢતા અને સ્વદેશપ્રીતિની દિવ્યતા સમજાવવા જતા શબ્દોનુ સામર્થ્ય નિષ્ફળ જાય તેમ છે, માટે અમે એ સબંધી વધારે વિસ્તાર કરતા નથી. અંતે મહારાણાએ પોતાની સાથે થોડા અનુચરો તથા સહચરો લઇ, સ્વદેશનો પરિત્યાગ કરી આગળ ચાલવા માંડયુ. અનેક સુંદર મહેલાતો અને પ્રાસાદોવાળી નગરીઓ ભણી દષ્ટિપાત નહિ કરતા, મનોહર કિલ્લાઓ ભણી લક્ષ નહિ આપતાં, પ્રિયતમ મેવાડને પાછળ રાખી પ્રતાપ આગળ ચાલવા લાગ્યો. મહારાણાનુ હૃદય આજે ખેદથી છલકાઇ જાય છે, તેથી તે મૂંગે મોઢે, નીચે મસ્તકે અને ધીમે પગલે ચાલવા માંડે છે હૃદયને આગળ વધવું ગમતું નથી, પગ આગળ ચાલવાને ઇચ્છતા નથી, બંને આંખો અશ્રુજળથી ઘેરાઈ જઇને માર્ગ દર્શાવવાને અશક્ત બની છે, મહારાણો અને તેના અનુચરો

પણ મહાદુઃખમા ડૂબી ગયેલા હોય તેમ જણાય છે તે સર્વ માત્ર એકજ પ્રકારનો વિચાર કરી રહ્યા છે અને તે એજ કે" જન્મભૂમિને શત્રુના પંજામાં સપડાવા દઈ, આપણે જીવતા રહેવુ એમા શુ સાર્થકતા છે ? " આવો વિચાર કરતા તેઓ એક યંત્રની માફક પ્રતાપની પાછળ ઘસડાતા જાય છે ધીમે ધીમે તેઓ મરુભૂમિની છેલ્લી સીમા ઉપર આવી પહોચ્યા. અત્યાર સુધી મૂગો રહેલો, હૃદયમા અનેક પ્રકારની ઘડભાંજ કરતો, દુઃખથી અત્યંત પીડાયેલો સ્વદેશવત્સલ મંત્રિવર હવે મૌન રાખી શક્યો નહિ તે મહારાણાની પાસે આવ્યો અને પોતાનુ અતુલ ઐશ્વર્ય તથા અખૂટ ધનબળ સ્વદેશના ઉદ્ધારાર્થે મહારાણાના ચરણકમળમાં સમર્પવાની તત્પરતા દર્શાવી મંત્રિવર પાસે ધનબળ એટલું બધુ હતુ કે તેદ્વારા પચીસ હજાર સૈનિકો બાર વર્ષપર્યંત યુદ્ધ લબાવવાને સમર્થ થઈ શકે આ વાત સાંભળી પ્રતાપના અને તેના સહચરોના મુખ ઉપર પ્રફુલ્લતા પ્રસરી વસ્તુત મહારાણાને એ સમયે કેટલો આનંદ થયો હશે, તેનુ વર્ણનજ થઈ શકે તેમ નથી કરમાઇ ગયેલી આશા તેના હૃદયમા પુન સજીવિત થઇ જે મહાવીર એક કાળે કેવળ ધનાભાવને લીધે નિરુપાય થઈ પડયો હતો તેને અકસ્માત્ અતુલ ધનબળ પ્રાપ્ત થવાથી તે બમણો ઉત્સાહમાં આવી જાય એમા આશ્ચર્ય નથી તે સ્વદેશના ઉદ્ધારાર્થે પુનઃ તત્પર થયો, તેજ ક્ષણે તેણે પોતાના સહચરોને મહા આનંદ અને મહાવેગપૂર્વક જન્મભૂમિ તરફ પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી પુન મોગલ સેનાનો સંહાર ચાલુ થયો

પ્રાત.કાળ થવા આવ્યો છે, પક્ષીઓએ સહસ્રકંઠે કલરવ કરવાનો આરંભ કર્યો છે જાણે કે તેઓ પણ પ્રતાપનુ પ્રત્યાગમન નિહાળી આનંદમગ્ન થઇ ગયા હોય અને મેવાડને આનંદિત થવાનો સંદેશો મોકલી રહ્યા હોય ને ! ક્રમે ક્રમે સૂર્યોદય થયો સ્વર્ગના દેવો પણ જાણે કે પ્રતાપનુ વીરત્વ પ્રત્યક્ષ નિહાળવાની ઇચ્છાથી આકાશમા પધારવાના હોય, તેમ આકાશમાં વિવિધરંગના સુંદર આસનો પાથરવાની ધામધૂમ ચાલવા લાગી. દેવના નાયકતરીકે સૂર્ય સર્વ પહેલા આકાશમા હાજર થયા મોગલસેનાપતિ સાબાજખાં કે જે એ સમયે દેવીરમાં છાવણી નાખીને પડયો હતો, તે મનમા વિચાર કરી રહ્યો હતો કે — "પ્રતાપ તો નાસી ગયો છે, મેવાડ વીરશૂન્ય બન્યુ છે," એટલામાજ આકાશમાંથી અકસ્માત વિજળી પડે તેવી રીતે પ્રતાપસિંહ યથાર્થ સિંહના જેવા પરાક્રમપૂર્વક પોતાના સહાયકોસહિત એકાએક મોગલસૈનિકો ઉપર તૂટી પડયો ! મોગલ સેનાનો તલવારની તીક્ષ્ણ ધારવડે વિનાશ થવા લાગ્યો કેટલાક સૈનિકો પ્રાણ બચાવવાની લાલસાથી નાસી જવાને તત્પર થયા, કેટલાક તેમ કરવાને ભાગ્યશાળી પણ થયા, પરંતુ પ્રતાપની તલવારના તીક્ષ્ણ પ્રહારે મોગલસેનાનો મોટો ભાગ ચૂર્ણવિચૂર્ણ કરી નાખ્યો. છેવટે તેઓ (મોગલો) એક દુર્ગમાં

ભરાઇ ગયા. આ કિલ્લો પ્રથમથીજ મોગલસૈનિકોથી ભરપૂર હતો. દુર્ગમાં ભરાયા તો ખરા પણ પ્રતાપની સામે થવા જેટલી તેમનામાં શક્તિ નહોતી! આજે પ્રતાપની સામે આવીને ઉભો રહે એવો કોઇ વીરપુત્ર વસુમતી માતાએ હજી ઉત્પન્નજ કર્યો નથી! દુર્ગના સૈન્ય ઉપર પ્રતાપે ઘેરો વાલ્યો અને જોત-જોતામાં એ કિલ્લો સર કર્યો. આ યુદ્ધમાં પણ અનેક મોગલોનો ઘાણ નીકળી ગયો. એ પછી ક્ષણનો પણ વિલંબ નહિ કરતા પ્રતાપ કમલમેર આગળ જઇ પહોંચ્યો અને ત્યાં મોગલસૈનિકોના વધનો વ્યાપાર નવેસરથી શરૂ કર્યો પ્રતાપે આજે ખરેખર ભયકરરૂપ ધારણ કર્યું હતુ જાણે કે કોઇ મહાન વનપ્રદેશ બળી ઉઠયો હોય અને પવનની સહાયથી તેની જ્વાળાઓ દશોદિશ વિસ્તરી રહી હોય તેમ પ્રતાપનુ પરાક્રમ અને તેજ આજે વિસ્તરવા લાગ્યુ. તે એક કિલ્લા પછી બીજા ઉપર અને બીજાથી ત્રીજા કિલ્લા ઉપર વિદ્યુત્વેગે આક્રમણ કરવા લાગ્યો મોગલસેનાનો મોટો ભાગ દિનપ્રતિદિન નષ્ટ થવા લાગ્યો

આ: પ્રમાણે માત્ર થોડાજ માસમા મોગલસેનાના હાથમાંથી બત્રીસ કિલ્લા-ઓ પ્રતાપે પડાવી લીધા અને તેના રક્ષક મોગલસૈન્યનો નાશ કર્યો. માત્ર ઉદયપુર, ચિતોડ અને ગઢમાંડવ સિવાયના પ્રાય સઘળા કિલ્લાઓ પ્રતાપે પુન હસ્તગત કર્યા કેવળ એટલા જયથી સતુષ્ટ નહિ થતા રાજા માનસિહને યોગ્ય દડ આપવાની ઇચ્છાથી તેણે અબર પ્રદેશ ઉપર પણ ઘેરો ઘાલ્યો અને ત્યાનુ મુખ્ય વ્યાપારસ્થળ માલપુરા લૂટી લીધુ સમ્રાટ અકબર પ્રતાપનુ આવુ વીરત્વ અને અડગ મનોબળ જોઈ અતિશય મુગ્ધ થયો, સ્તબ્ધ થયો તે હવે મુકતકંઠે પ્રતાપની પ્રશસા કરવા લાગ્યો પ્રતાપ અકબરનો દુશ્મન હતો તેથી શુ થયુ? ગુણવાન પુરુષનુ યથાર્થ માહાત્મ્ય ગુણીજનોજ સમજી શકેછે, ગુણાનુરાગી મનુષ્ય ગુણવાન શત્રુને પણ સમાદર આપ્યા વિના રહી શકતો નથી સમ્રાટે પ્રતાપને તેના વીરત્વના ઉપહારસ્વરૂપે મેવાડની નૂતન રાજધાની ઉદયપુર પણ બહુ માન-પૂર્વક સમર્પણ કર્યું, એટલુજ નહિ પણ તે પ્રતાપના પ્રત્યે યથાર્થ સહૃદયતા દર્શાવવા લાગ્યો. એક માત્ર ચિતોડનો પુનરુદ્ધાર થયો નહિ અમાનુષિક પરિશ્રમ અને અસાધારણ દુ ખ તથા કલેશ સહન કરવાને લીધે પ્રતાપની તબિયત હવે બગડતી ચાલી. પુન તે સ્વાસ્થ્ય મેળવી શકયો નહિ તે મૃત્યુની અણી ઉપર આવી પહોચતાં સુધી પણ તે માતૃભૂમિની મૂર્તિને હૃદયમાથી દૂર કરી શકયો નહિ. ભવિષ્યમા મેવાડની શુ સ્થિતિ થશે તે વિચારે તેને શોકાતુર બનાવી દીધો તેના બધુ-બાંધવો અને આત્મીય સ્વજનો કે જે પ્રતાપની પથારી પાસે બેસી આંખ-માથી અશ્રુ વહાવી રહ્યા હતાં, તેમને સંબોધીને અતકાળે પ્રતાપે કહ્યું કે—"હું તો હવે જાઉ છુ મેવાડનો સપૂર્ણ ઉદ્ધાર થઇ શકયો નહિ, એજ ખેદ અતઃક રણમાં રહી ગયો છે. આ જે સ્થળે હુ પર્ણકુટી રચીને રહ્યો છુ અને જે

સ્થળે મે દેશોદ્ધારાર્થે તપસ્યા કરી છે તે સ્થળે મારો કુપુત્ર સમય જતા પ્રાસાદ ચણાવ્યા વિના રહેશે નહિ મારાજ તનુજો ધીમે ધીમે વિલાસિતાના ભોગ થઇ પડશે મારાજ તનુજો સમય જતાં કેવળ સુખ અને વિશ્રામના દાસ બની જશે અને તમે પણ સઘળા એજ માર્ગે ગતિ કરશો ! ખરેખર મેવાડનો ઉદ્ધાર હવે અસભવિતજ છે " તેજ સમયે મહારાણાના પુત્રે તથા સભાગત સ્વજનોએ સજળનયને પ્રતિજ્ઞા કરી કે–" જ્યાસુધી મેવાડ સપૂર્ણ સ્વાધીન નહિ થાય ત્યાસુધી પ્રાસાદ કે મોજ–શોખ થવા પામશે નહિ " અનતર મહારાણાનો મહાપ્રાણ નશ્વર દેહનો પરિત્યાગ કરી, સ્વર્ગધામે પ્રભુના ચરણકમળમાં પહોચ્યો હિદુકુળરવિ મહારાણો ભારતવર્ષમાં પોતાની પાછળ અધકારમયી રજનીને મૂકી પોતે સદાને માટે અસ્તમિત થયો ! પુન શુ સૂર્યોદય નહિ થાય ? અધકારમયી રજની શું પુન તિરોહિત નહિ થાય ? મેવાડની અપૂર્ણ સ્વાધીનતા અપૂર્ણજ રહેશે ? એનો ઉત્તર હવે પછીના પ્રકરણો આપશે

त्रयोदश अध्याय–फत्तेपुर-सीक्री, आग्रा अने दिल्ही

"જીસસે કહ્યુ છે કે દુનિયા એ તો પૂલ છે, તેની ઉપર થઈને ચાલ્યા જાઓ, પણ ત્યા ઘર ન બાધતા "

અકબર

ફત્તેહપુર–સીક્રી, આગ્રા અને દિલ્હીની એક સમયની અતુલનીય શોભાનુ વર્ણન થઇ શકે તેમ નથી જેમણે એકવાર પણ ઉક્ત નગરીઓ પ્રત્યક્ષ જોઇ નથી, તેમને તેનુ સૌદર્ય સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો તે વૃથા છે. ભારતવર્ષના સૌદર્યનુ વર્ણનમાત્ર વાંચવાથી તેની મહત્તાનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવી શકતો નથી, તેમ ઉક્ત પ્રાચીન ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ નગરીઓના વર્તમાન અવશેષો–ખડિયેરો જોયા વિના તેનો યથાર્થ ખ્યાલ આવવો અસભવિત છે

સલીમ મઇનુદ્દીન ચીસ્તિ નામનો એક સાધુચરિત ફકીર, સ્થળમાર્ગે મક્કા, એશિયામાઇનોર, સિરિયા તથા બગદાદ આદિ દૂર દેશોમા યાત્રા કરી, છેવટે ફત્તેહપુર–સીક્રી પાસે એક પર્વત ઉપર એક નિર્જન ગુફામા રહી ઇશ્વરોપાસનામાં જીવન ગાળતો હતો ગુણાનુરાગી સમ્રાટ એકવાર તેના દર્શન કરવા ગયો સાધુ ફકીર, અકબરનુ મિષ્ટ ભાષણ તથા નમ્ર વ્યવહાર જોઇ બહુ પ્રસન્ન થયો તેણે કહ્યુ કે–" તમને થોડા સમયમાં એક પુત્ર પ્રાપ્ત થશે અને તે તમારા સિહાસન ઉપર બેસવાને શક્તિમાન થશે " સસારીઓને માટે પુત્રપ્રાપ્તિથી અધિક સુખદાયક વિષય બીજો શુ હોઇ શકે ? અત્યાર પૂર્વે સમ્રાટને એક સતાનની પ્રાપ્તિ થઇ હતી, પણ તે થોડાજ દિવસમાં મૃત્યુને અધીન થયુ હતુ સાધુનો ઉક્ત

આશીર્વાદ સાંભળી સમ્રાટના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ આશીર્વાદની પ્રાપ્તિ પછી, સદ્ભાગ્યે તુરતજ અકબરરાજબાળા જોધબાઈને ગર્ભ રહ્યો સમ્રાટે તેણીને સાધુના પવિત્ર આશ્રમમાં રવાના કરી. તે આશ્રમમા રાજમહિષીએ ઈ૦ સ૦ ૧૫૬૯ માં એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. સમ્રાટે તે પુત્રનું નામ સાધુના નામાનુસારે "સલીમ" રાખ્યુ અકબરને પુત્રપ્રાપ્તિથી એટલો બધો આનંદ થયો કે જે સ્થળે પુત્રજન્મ થયો હતો તે સ્થળે તેજ વર્ષે એક વિશાળ પ્રાસાદ બંધાવવાની શરૂઆત કરી દીધી બીજે વર્ષે કુમાર મુરાદનો પણ એજ સ્થળે જન્મ થયો આથી કરીને અકબરની દૃષ્ટિએ એ સ્થાનનુ માહાત્મ્ય વિશેષ અસર કરનારૂં થઇ પડયુ ઉપરાઉપરિ બે પુત્રોની પ્રાપ્તિ થવાથી એ સ્થળ પ્રત્યે આકર્ષાઇ સમ્રાટે જનશૂન્ય પર્વતને એક મહાનગરીરૂપે સુસજ્જત કરવાનો પ્રયાસ આદર્યો. ગુજરાતનો વિજય કર્યા પછી એ નગરીનુ નિર્માણ સંપૂર્ણ થયુ. સમ્રાટે તેનું "ફતેહપુર–સીક્રી" એવું નામ રાખ્યુ ઇતિહાસમા પણ ઉક્ત નગરી એજ નામે પ્રસિદ્ધ છે વિષમ પરિવર્તનોને લીધે આજે એ નગરીનો કોઇ ભાવ પણ પૂછતુ નથી.

ફતેહપુર–સીક્રીની પર્વતમાળા બહુ ઉચ્ચ નથી, તેમજ એટલી બધી પહોળી પણ નથી માત્ર લબાઇમા તે પૂર્વ દિશાથી લઇને દક્ષિણ–પશ્ચિમ દિશા તરફ બહુ દૂર સુધી વિસ્તરી ગઇ છે ફતેહપુર–સીક્રીથી એક સીધો, સુદર, વૃક્ષાદિથી સુશોભિત માર્ગ આગ્રાપર્યંત આવેલો છે તે માર્ગ ૨૪ માઇલ જેટલો છે. જે સ્થળે પર્વત ઉપર ચડવાની શરૂઆત થાય છે, તે સ્થળે "આગ્રાદ્વાર" નામનો એક સુદર અને સુદૃઢ દરવાજો તૈયાર કરાવવામાં આવ્યો છે. દરવાજાની બન્ને બાજુએથી ૨૦ ફીટ ઉચી દિવાલો પર્વત ઉપર બહુ લબાઇપર્યંત ચાલી જાય છે ઉક્ત કિલ્લાની અને નગરીની પરિધિ ૭ માઇલની હતી એમ કહેવાય છે ઉક્ત કિલ્લો એવી તો ખુબીથી બનાવવામા આવ્યો હતો કે નગરમાંનુ સૈન્ય કિલ્લા ઉપર સેહેલાઇથી ચડી શકે અને તેના અતિમ ભાગ પાસે આત્મરક્ષા કરી, શત્રુપક્ષ પ્રત્યે ગોળા–ગોળી આદિ ફેંકી શકે કિલ્લાના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમા જવુ હોય તો જઈ શકાય, એવો માર્ગ પણ કિલ્લા ઉપર તૈયાર કરાવવામાં આવ્યો હતો વર્તમાનકાળે એ કિલ્લાનો ઘણોખરો અંશ જમીનદોસ્ત થઇ ગયો છે. કિલ્લા ઉપરાંત પર્વતની બન્ને બાજુએ કેટલીક એવી ઇમારતો હતી કે તે ઉલઘન કરી કોઇ પણ શત્રુ એકાએક નગરમા પ્રવેશ કરી શકે નહિ. ઉક્ત અટ્ટાલિકાના અવશેષો પણ આજે જ્યાંના ત્યાં પડયા રહ્યા છે

ઉપર જે આગ્રાદ્વારનુ વર્ણન કર્યું તેમાં પ્રવેશ કરી તેને પાછળ રહેવા દઇ આપણે પશ્ચિમ દિશામાં આગળ વધવું જોઇએ. આગ્રાદ્વારમાં દાખલ થયા પછી જે રાજમાર્ગે ચાલવાનુ છે, તે રાજમાર્ગ છેક સીધો નથી, પણ ધીમે ધીમે

ચઢાવવાળો થતો જાય છે માર્ગની બન્ને બાજુએ જીર્ણશીર્ણ પડી ગએલી હવેલીઓની હાર ભૂતકાળનુ સ્મરણ કરી કરુણસ્વરે વિલાપ કરી રહી છે એ રીતે એ લાબો માર્ગ પસાર કર્યા પછી એક મનોહર રાજપુરીનાં દર્શન થાય છે આ ઇમારત આ કાળે પણ પર્વતપૃષ્ઠને અલકૃત કરતી અડગભાવે ઉભી રહી છે તે રાજપુરી રાતા આછા ભૂખરા પથ્થરવડે બધાયલી છે, જે જોવાથી જાણે કે આ વિશાળ નિર્જન પ્રદેશમા કોઇ એક વિધવા મૌનભાવે અતકરણથી શોકનુ કરુણ સંગીત ગાઇ રહી હોય, એવો ભાસ થયા વિના રહેતો નથી

એ રાજપુરીમા પ્રવેશ કરતાં સર્વ પહેલા એક વિશાળ આગણુ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે આગણુ ૩૬૦×૧૮૦ ફીટ જેટલુ લાબુ–પહોળુ છે તેની પશ્ચિમ દિશામા મધ્યસ્થળે અકબરનો વિસ્તૃત દિવાને આમ હૉલ કિવા દરબારગૃહ આવેલુ છે અન્ય સર્વ દિશાઓમા લાલ પથ્થરવડે બાધેલા ભવ્ય પ્રાસાદો સુદરરૂપે શોભી રહ્યા છે એક સમયે જે સ્થળે સમ્રાટ અકબરનુ દફતરખાનુ હતું તે સ્થળ આજે અગ્રેજ મુસાફરોના ચિત્તવિનોદનાર્થે મુસાફરીમંગલાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયુ છે ! એ દફતરખાનાની પશ્ચિમ દિશા તરફ અબરરાજબાળા જોધબાઇનુ અતપુર આવેલુ હતુ વૈષ્ણવ હિંદુઓનુ શરીર, તિલકાદિ ચિન્હથી અકિત રહે છે, તેની રીતે જોધબાઇનુ અતપુર પણ હિંદુચિન્હો ધારણ કરી ઉભુ રહ્યુ છે ! એ અતઃપુરની પાસેજ રાજા બીરબલનુ બે માળવાળુ ગૃહ બહુજ સુદર દેખાય છે કિન સાહેબે લખ્યુ છે કે–" આ પાષાણનિર્મિત ગૃહનું કોતરકામ એવુ તો મનોહર છે કે મને તો એમજ લાગે છે કે જે કારીગરો હાથીદાત ઉપર વિવિધ નકસી કામો કરી પ્રેક્ષકોને મુગ્ધ કરે છે તેમણે પોતેજ આવીને આ પ્રાસાદ નિર્માણ કરેલો હોવો જોઇએ આ ગૃહ વસ્તુત રત્નભડાર રૂપે જો ઉપયોગમા લેવામા આવે તોજ તેની સાર્થકતા થઇ કહેવાય " મરિયમનુ ગૃહ પણ બહુજ મનોહર છે સમ્રાટની જનની મરિયમ માખાની હિંદમા આવ્યા પછી આજ સ્થળે રહેતી હશે એમ જણાય છે. આ ગૃહથી થોડે દૂર હિંદુ સન્યાસીઓને માટે બરાબર હિંદુભાવપૂર્વક એક નિવાસમદિર ઉભુ કરવામા આવ્યુ છે ખુલ્લી હવા માટે વિશાળ આગણુ, દિવાનેખાસ, ધર્માલોચનગૃહ તથા ધનાગાર વગેરેની પણ તેમાં ખાસ કરીને વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હોય, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે ઉક્ત સઘળા મકાનો કાળના બળ સામે ટક્કર ઝીલતા હજી પણ ઉભાં રહ્યા છે ! સમ્રાટનુ તથા તેની મહિષીઓનુ શયનમદિર બે માળવાળુ હતું. તેમા વિવિધ લતાઓ અને નાજુક ફળ–ફૂલવાળા છોડ કાળજીપૂર્વક ઉછેરવામાં આવતા હતા જો કે વૃક્ષ–લતા આદિનુ સૌંદર્ય વર્તમાનકાળે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઇ શકીએ તેમ નથી, તોપણ જળ વહેવાની નીકો તથા જળાશયોની વ્યવસ્થા જોવાથી પૂર્વની સ્થિતિનો કેટલોક ભાસ પ્રાપ્ત થયા વિના રહે તેમ નથી. અંતઃ

પુરની ઉત્તર દિશામા એક જળાશય આવેલુ હતુ એ જગ શુદ્ધ થઇને ક્ળદ્વારા ઉંચે ચડતુ અને ત્યાર પછી રાજપુરીમા ક્ળમારફ્તે સર્વત્ર પહોચી જતું. આ ક્ળનાં ચિન્હો અત્યારે પણ જોઇ શકાય છે આ નગરીને કોઇ પણ દુસ્મન એકાએક ઘેરી લઇ ન શકે તેવી રીતે તૈયાર કરવાની અકબરે ભાવના રાખી હતી અને તે માટે તેણે પર્વત ઉપર એક મહાન સુદૃઢ કિલ્લો બધાવવાનુ પણ શરૂ કરાવેલુ હોય એમ હાથીપોળ જોવાથી જણાઇ આવે છે આવી આવી કેટલી બાબતોનુ વર્ણન કરીએ '

અત.પુરની નજીકમાજ દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશાએ ૫૫૦×૪૭૦ ફીટ જેટલા વિસ્તારનો એક મોટો ચોક આવેલો છે તેની પશ્ચિમ તરફ મક્કાની મસ્જીદના નમુના પ્રમાણે એક મહાન અને મનોહર ઉપાસનામદિર આવેલુ છે ફિંક સાહેબ લખે છે કેઃ-"પ્રાચ્ય પ્રદેશમા સર્વ કરતા સુદર જો કોઇ મસ્જીદ હોય તો તે એ-કજ છે " ઉક્ત મસ્જીદના આગણામા સલીમ ચિશ્તીની શ્વેત મર્મરની અતિ આકર્ષક સુદર કબર (સમાધિમદિર) આવેલી છે એ આગણાની દક્ષિણ તરફ એક " બુલદ દરવાજો " આવેલો છે, એ દરવાજો પર્વતની ઉપર ૧૩૦ ફીટ જેટલો ઉચો છે. ફર્ગ્યુસન સાહેબ કહે છે કે -" પૃથ્વીની સપાટી ઉપર ઉભા રહીને આ દ્વારનુ નિરીક્ષણ કરીએ છીએ ત્યારે તે એવો તો સુદર લાગે છે કે ઘણ્ કરીને પૃથ્વીના કોઇ પણ ભાગમા એના જેવો સુદરપ્રવેશ-માર્ગ કિવા દરવાજો નહિ હોય " આ દરવાજાની બન્ને બાજુએ સમ્રાટ અકબરે પથ્થરમા કેટલાક સુદર વાકયો કોતરાવ્યાં છે એ વાકયો સમ્રાટના ધર્મમતની પણ સૂચના આપે છે એક તરફ એવા આશયનુ વાકય કોતરવામા આવ્યુ છે કેઃ-" ઇસુએ કહ્યુ છે કે પૃથ્વી એ માત્ર એક પૂલ છે તેને પાછળ રહેવા દઇ, તમે તે પૂલને ઓળગીને આગળ ચાલ્યા જાઓ પૃથ્વીરૂપી સેતુ ઉપર આમોદ-વિનોદાર્થે ગૃહ બધાવશો નહિ જો એક ક્ષણવાર પણ પૂલ ઉપર વિરામ લેવા બેસશો તો ચિરકાળને માટે ત્યાંજ બેસી રહેવુ પડશે. આ જીવન ક્ષણભગુર છે, પ્રભુસેવા અર્થે એ જીવનનો સદુપયોગ કરો; કારણ કે પરજીવન કેવુ છે તેની કોઇને ખબર નથી " દ્વારની બીજી તરફ આ પ્રમાણે એક પદ કોતરવામા આવ્યું છે -" પ્રાર્થનાની શરૂઆત કર્યા પછી જો ચિત્ત અન્ય દિશામા ગતિ કરે તો તે ઉપાસનાનુ યથાર્થ ફળ પ્રાપ્ત થાય નહિ, કારણ કે એ ઉપાસનાથી વિમુખ થએલો જીવ ઇશ્વરથી વિશેષ ને વિશેષ દૂર થતો જાય છે દરિદ્ર અને દીન મનુષ્યોને જે કાઇ તમે દાનરૂપે આપી શકશો તેજ તમારૂ ઉત્કૃષ્ટ સબલ (માર્ગનુ ભાતુ) છે. જે મનુષ્ય આલોકના સુખ-વૈભવોને બદલે પરલોકના સુખને માટે પરોપકારી પ્રયત્નો કરે તેજ યથાર્થ વ્યવહારકુશળ વ્યવસાયી છે. ઇશ્વરને જે કાર્ય પ્રિય લાગે તે કાર્ય આપણે કરવુ, એજ ઇશ્વરપૂજાનો સર્વોત્તમ

માર્ગ છે ” અહીંથી પશ્ચિમ તરફ થોડે દૂર જતા સલીમ ચિસ્તીની નિવાસ-ગુફા આવે છે. એ ગુફા ઉપર પણ એક ઇમારત ઉભી કરવામાં આવી છે જે બુલંદ દરવાજાનું અમે વર્ણન કર્યું તે દરવાજાની પાસે પથ્થરનાં પગથીઆંની એક નિસરણી આવેલી છે. એ નિસરણીદ્વારા નીચે ઉતરીને તળેટીમાં દાખલ થતાં તુરતજ બજારનો દેખાવ નજરે પડે છે. આ બજાર અત્યારે સમૃદ્ધિહીન અને જનહીન જણાય છે અબુલ ફૂઝલે લખ્યું છે કે:-“એ તળેટીમાં પૂર્વોક્ત કિલ્લાની અંદર અનેક સુંદર મહેલો તથા ઉદ્યાનો બંધાવવામાં આવ્યા હતા આજે એ સઘળુ ભાગી-તૂટી ગયુ છે ફતેહપુર-સીક્રીનુ સમસ્ત સૌંદર્ય એકમાત્ર સમ્રાટ અકબરનેજ આભારી હતુ એક મનુષ્યને, બુલંદ દરવાજાના અતિ ઉચ્ચ બુરજ ઉપર ઉભો રહેતો અને એક મુહૂર્તમાત્રમા ત્યાંથી કૂદકો મારી, અતિ નીચેના જળાશયમા પડતો અમે (બંગાળી લેખકે) પ્રત્યક્ષ જોયો હતો જેવો તે જળાશયમાં પડયો કે તુરતજ ક્યાં ગેબ થઇ ગયો તેની અમને થોડીવાર ખબરજ પડી નહિ અમારૂ શરીર આ દૃશ્ય જોઇને ધ્રુજી ઉઠયુ અને હૃદય આશ્ચર્યથી મુગ્ધ થઇ ગયુ ! પરંતુ થોડીજ ક્ષણોમા પેલો મનુષ્ય જળાશયની સપાટી ઉપર આવ્યો અને સહાસ્ય વદને તરવા લાગ્યો અમને એ દૃશ્ય જોઇને ખાત્રી થઇ કે અતિ ઉન્નત સ્થાનમાંથી માત્ર એકજ કૂદકે નીચે પડવુ અને પાછુ ઉપર આવવુ એ અમારો વંશપરંપરાગત અભ્યાસજ છે ! એમા આશ્ચર્ય કે ખેદ પામવા જેવુ કાંઇજ નથી !

જે નગરી એક દિવસે આનંદકોલાહલથી ગર્જ્યા કરતી, રજનીસમયે પણ જે નગરી પૂર્ણ શાન્ત પડતી નહિ, તે નગરી આજે નિઃશબ્દ અને નિસ્તબ્ધભાવે ઉભી રહી છે ! કોઇ કોઈ વાર એકાદ બે પ્રવાસીઓ ગમગીનપણે અહી-તહી વિહાર કરતા અને પાષાણ ઉપર વિરામ કરતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે, કે કવચિત્ કવચિત્ કબુતર કે હોલાઓ પ્રાસાદ ઉપરથી ઉડતા ઉડતાં ઘૂ ઘૂ શબ્દવડે નગરીની વિષમ શાન્તિનો ભંગ કરે છે ! એ પક્ષીઓ પણ જાણે કે મનુષ્યની પેઠે આવેગપૂર્ણ હૃદયે પૂછી રહ્યાં હોય કે-“ સમસ્ત જીવન શું આમ એકજ પ્રકારે વ્યતીત થઇ જશે કે ? ” એવો ભાસ થાય છે

વર્તમાન મનોહર આગ્રા નગરીને બે ભાગમા વહેંચી નાખી યમુના નદી પ્રવાહિત થઇ રહી છે યમુનાના પૂર્વ તીર ઉપર પઠાણ સમ્રાટોએ નિર્મિત કરેલી નગરી આવેલી છે આ નગરી એક કાળે બાબર અને હુમાયુની લીલાભૂમિ હતી, પરંતુ કરાળ કાળના આક્રમણને વશ થઇ તે આજે સ્મશાનભૂમિરૂપે ફેરવાઇ ગઇ છે ! તેની પૂર્વની શોભા અંતર્હિત થઇ છે, તેની ગગનસ્પર્શી મહેલાતો અદૃશ્ય થઇ છે અને તેની સમૃદ્ધિ હવે માત્ર નવલકથામાંજ આવીને સમાઇ ગઇ છે ! જો કોઇ વસ્તુ અત્યારે વિદ્યમાન હોય તો કેવળ તેના અવશેષરૂપે ઈંટોના અને પથ્થરો-

ના ઢગલાઓજ અત્ર-તત્ર વિખરાએલા પડયા છે ! આ નષ્ટપ્રાય નગરીમા આવેલો રામબાગ નામનો મનોહર બાગ તથા બેગમ નૂરજહાનના પિતા ઇતમાદ-ઉદ્-દૌલા-ની શ્વેત મરમરના પથ્થરવતી બાંધેલી કબર આજે પણ પ્રવાસીઓને મુગ્ધ બનાવે છે. વસ્તુત એ બે વસ્તુઓના નિરીક્ષણ પછી કોઇ પણ પ્રવાસી આનંદમુગ્ધ થયા વિના રહે તેમ નથી ૩ ફીટ કરતાં કિંચિત્ અધિક ઉંચી અને ૧૪૯ ફીટ લાંબી-પહોળી બેઠક ઉપર મધ્ય સ્થળમા પ્રાય ૭૦ ફીટ લાંબુ પહોળુ સમાધિ-મંદિર આવેલુ છે વેદી તથા મંદિર ઉભય શ્વેત મરમરના પથ્થરવડેજ બાંધવામાં આવ્યા છે. દિવાલોમાં વિવિધ વર્ણનાં પાનાંઓમાં મનોહર લતા, પુષ્પ વગેરે કોતરવામા આવ્યા છે મેજર જનરલ સ્લીમૅન સાહેબે લખ્યુ છે કે-" ખરેખર આ મંદિર અત્યંત મનોહર છે ખેદનો વિષય એટલોજ છે કે મંદિરની મનોહર દિવાલોમા જડેલાં કિંમતી પાનાં વગેરે લોકો લઇ ગયા છે " ફર્ગ્યુસન સાહેબે લખ્યુ છે કે-" આ કબર એવી તો સુંદર છે કે તેની સરખામણી તાજમહાલ સાથે કરીએ તોજ આમાં કાઇક ઉણપ લાગે. " જો અતુલનીય તાજમહાલની રચના થઇ ન હોત તો આ મંદિરજ પૃથ્વીના પ્રવાસીઓને વિસ્મિત તથા વિમુગ્ધ કરવાને સંપૂર્ણ સમર્થ થાત.

યમુનાના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર અપૂર્વ શોભામયી નૂતન આગ્રા નગરી આવેલી છે સમ્રાટ અકબરે ઇ૦ સ૦ ૧૫૬૬ મા તે નગરીની સ્થાપનાનું કાર્ય શરૂ કર્યું હતું એક અંગ્રેજ મુસાફર કે જેણે મોગલ સમ્રાટોની વિદ્યમાનતામા ઉક્ત નગરીની મુલાકાત લીધી હતી, તે લખે છે કે-" આ નગરી લંડનના જેટલીજ વિશાળ છે " સમ્રાટ અકબરે કિલ્લો બાંધી ઉક્ત નગરીને સુરક્ષિત બનાવી હતી નગરીમા, યમુના-તીર ઉપર એક સુંદર અને સુદૃઢ દુર્ગ જાણે કે સમ્રાટ અકબરના બુદ્ધિબળને સ્પષ્ટરીતે સિદ્ધ કરતો હોય તેમ હજી પણ ઉભેલો છે મેલેસન સાહેબે લખ્યુ છે કે-" નગરીના કિલ્લાઓ એવા તો દૃઢ અને મનોહર છે કે પાશ્ચાત્ય પ્રદેશના મુસાફરો પણ તેની પ્રશંસા કર્યા વિના રહે નહિ. " સમ્રાટ અકબરે સતત ૮ વર્ષના પરિશ્રમે અને ૩૫ લાખ રૂપિયાના ભોગે તે બંધાવવાનુ કાર્ય સંપૂર્ણ કર્યું હતુ ઉક્ત દુર્ગની એક તરફ કિલ્લાની તળેટીને પ્રક્ષાલન કરતી યમુના નદી વહી રહી હતી આજે તે સ્થળે એક રાજમાર્ગ દૃષ્ટિગોચર થાય છે બાકીની ત્રણ દિશામા એક મોટી ખાઇ ખોદાવવામાં આવી હતી, જેમાં જરૂર પડે કે તરતજ યમુનાનું પાણી ભરાઇ જાય એવો બંદોબસ્ત કરવામા આવ્યો હતો આ ઉંડી ખાઇને પસાર કરી આગળ ચાલીએ તો બે માઇલ જેટલી લાંબી એક ઉંચી દિવાલ આવે છે તેને ઓળંગ્યા પછી દુર્ગમાં દાખલ થઇને આગળ જતાં પુન ૭૦ ફીટ જેટલો ઉંચો અને સુદૃઢ કિલ્લો પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ કિલ્લો લાલ રંગના પથ્થરોવડે બાંધવામા આવ્યો છે અને પ્રત્યેક પથ્થર એક લોહશૃંખલાવડે અન્ય પથ્થર સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો છે. એ દુર્ગની અંદર દાખલ થવા માટે એક દરવાજામાં થઇને જવું

જોઇએ આ દરવાજો "દિલ્હીદાર"ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને તે રાજમહેલમા પ્રવેશ કરવાનો જે દરવાજો છે, તેના જેટલોજ સુદર છે એ દરવાજાને પાછળ રહેવા દઇ આગળ એક રાજમાર્ગે ગતિ કરવી જોઇએ આ રાજમાર્ગ ધીમે ધીમે ઉચ્ચ–ઉચ્ચતર થતો જાય છે માર્ગની દક્ષિણ દિશાએ અકબરના પૌત્ર શાહજહાને ચણાવેલી શ્વેત મરમરની વિશાળ મોતી–મસ્જીદ આવેલી છે આ મસ્જીદમા પ્રવેશ કરતા પહેલા ઉચી સીડીપર ચડવુ જોઇએ એ સીડી પણ શ્વેત મરમરનીજ છે. મસ્જીદની ચોતરફ ગઢ આવેલો છે અને તે પણ શ્વેત મરમરનોજ બનેલો છે મસ્જીદનુ આગણુ કે જે ૧૪૨ ફીટ લાબુ અને ૧૦૦ ફીટ પહોળુ છે, તે પણ શ્વેત મરમરના પથ્થરવડે આચ્છાદિત છે

ખાસ મસ્જીદનુ મકાન પશ્ચિમ ભાગ ઉપર આવેલુ છે. તે ૧૪૨ ફીટ લાબુ અને ૫૬ ફીટ પહોળુ છે તે મકાન મૂળથી લઇને તે અતપર્યંત સમસ્ત શ્વેત મરમરથી મઢી લીધેલુ છે. તેનો શ્વેત ગુબજ તથા સુવર્ણના રગનુ શિખર બહુ દૂરથી જોઇ શકાય છે ટેલર સાહેબે લખ્યુ છે કે–"આ મકાન સાથે હુ તુલના કરી શકુ એવુ કોઇ મકાન મે હજીસુધી જોયુ નથી" હટર સાહેબ કહે છે કે "ઘણું કરીને પૃથ્વીમાં સર્વ કરતા વિશુદ્ધ અને મનોહર ઉપાસનાગૃહ આજ હશે" પારદના જેવા શુભ્ર અને સ્વચ્છ દિવાલો નયનને અને મનને એવી તો રજીત કરે છે કે તેનો એકાએક ત્યાગ કરીને આગળ જવાનુ મનજ થાય નહિ. મોતી મસ્જીદમાથી નીચે ઉતરી સહેજ આગળ જવાથી સન્મુખ એક રાજપુરી (અતપુર) આવે છે. તેની આસપાસ પણ એક ગઢ આવેલો છે ઉક્ત રાજપુરીનો કયો અશ અકબરના સમયનો હશે, તેનો નિર્ણય થઇ શકતો નથી અમે આ સ્થળે માત્ર સક્ષિપ્ત વર્ણન આપીનેજ સતોષ માનીશુ સર્વ પહેલા એક વિશાળ આગણુ જે ૫૦૦ ફીટ લાબુ અને ૩૭૦ ફીટ પહોળુ છે, તેમાં આપણે પ્રવેશ કરવો જોઇએ. તેની પૂર્વ દિશામા "દિવાનેઆમ" અથવા દરબારગૃહ આવેલુ છે અને બાકીની ત્રણ દિશાઓમા કેટલાએક નાના–મોટા ઓરડાઓ આવેલા છે દરબારગૃહની લબાઈ ઉત્તર–દક્ષિણ દિશામા ૨૦૮ ફીટ જેટલી અને પૂર્વ–પશ્ચિમ તરફથી પહોળઇ ૭૬ ફીટ જેટલી છે સમસ્ત ગૃહ શ્વેત મરમરના પથ્થરવતીજ નિર્મિત છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી તેની પૂર્વ તરફ એક ગઢ અને બાકીની ત્રણ દિશાઓ તદ્દન ખુલ્લી છે અનેક મનોહર સ્તભો ગૃહમા ઉભા રહી ગૃહની શોભા અને ગભીરતામા વૃદ્ધિ કરે છે ગૃહની પૂર્વ તરફ મધ્ય સ્થળે શ્વેત પ્રસ્તરની એક ઉચ્ચ વેદી છે, તે વેદી ઉપર દરબારગૃહમાથી ચડી શકાય એવી વ્યવસ્થા નથી. અતપુરમાથી એક સીધો માર્ગ આવે છે અને તે માર્ગેજ આ વેદી ઉપર જઇ શકાય એવી ગોઠવણ છે મોગલસમ્રાટો અંતઃપુરમાંથી સીધા દરબારગૃહમા આવી, આ સિહાસન ઉપર બેસી શકતા આ માર્ગ અને તેનુ દ્વાર બહુ ઉચે હોવાથી તેને

કેટલાએકોએ "રૂખા" નું નામ પણ આપ્યું છે. દરબારગૃહની પૂર્વ દિશામાં યમુનાતીરે, શ્વેત મરમરથી મઢેલું એક સુવર્ણાલંકૃત સુંદર મકાન આવેલું છે તે મકાન "દિવાનેખાસ" કિંવા મંત્રણાભુવનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે ત્યાંથી આગળ ચાલતાં અંતઃપુર આવે છે. તેમાંના મુખ્ય ગૃહો શ્વેત મરમરથી મઢેલા છે અને તેમાં રાતા-પીળા-લીલા પથ્થરના કકડાઓવતી વેલીઓ તથા પત્રો-પુષ્પોનું ચિત્ર-કામ કરવામાં આવ્યું છે. આ કોતરકામ એવું તો ખુબીવાળું છે કે આટલા લાંબા સમયે પણ તે મલિન થયું નથી અંતઃપુર તથા દિવાનેખાસ સોનેરી કરીંટવડે આચ્છાદિત છે ગૃહની અંદર ફુવારાઓ તથા હોજો પ્રત્યક્ષ થાય છે જે નીકવતી પાણી લાવવામાં આવતું તે નીક પણ શ્વેત મરમરના પથ્થરવતી બાંધેલી છે આ નીકદ્વારા શીતળ જળ પ્રત્યેક ગૃહમાં પહોંચતું અને ગ્રીષ્મઋતુમાં ગૃહવાસીઓને શીતળતા આપતું શીતકાળમાં તેજ નીકદ્વારા ગરમ પાણી પ્રત્યેક ગૃહમાં વહેતું અને ગૃહવાસીઓને ઉષ્ણતા પહોંચાડતું આગ્રાના પ્રાસાદો તથા વિલાસભવનો એટલા બધા મનોહર છે કે આ રંક લેખિની તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન આપવાને અસમર્થ છે, એમ સ્વીકાર્યા વિના ચાલતું નથી. એક પાશ્ચાત્ય પ્રવાસીએ ઉક્ત પ્રાસાદોનું નિરીક્ષણ કરીને લખ્યું છે કે -"આના જેવાં મનોહર અને વિશાળ ભવનો પ્રાચ્ય પ્રદેશમાં બીજાં નથી" બીજો એક અંગ્રેજ પ્રવાસી યથાર્થજ કહે છે કે -'એક કાળે આ ભવનો અપ્સરાઓની લીલાભૂમિ હશે" આ અંતઃપુરીની પશ્ચિમ તરફ કિલ્લાના દ્વાર પાસે પૂર્વે સૈન્ય રહેતું વર્તમાનકાળે અંગ્રેજોએ પણ ત્યાંજ સૈન્યની સ્થાપના કરી છે દુર્ગની બહાર, સન્મુખ ભાગમાંજ એક મોટું બજાર હતું અને તે બજાર પણ ગઢથી વીંટાયલું હતું સગવડની ખાતર અંગ્રેજ અમલદારોએ દુર્ગની અંદરનાં અનેક ગૃહો પાડી નાખ્યાં છે દુર્ગની બહાર, યમુના નદીના કાંઠા ઉપર રાજ્યના અમીર-ઉમરાવોએ મોટા પ્રાસાદો બંધાવી નગરીને અલંકૃત કરી હતી પણ અત્યારે તેમાંના પ્રાય સમસ્ત પ્રાસાદો વિલુપ્ત થઇ ગયા છે. દુર્ગમાંથી બહાર નીકળી તાજમહેલ તરફ જતાં માર્ગમાં ઉક્ત અમીરોના પ્રાસાદોના ખંડીએરો અનેક સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે જે નગરી એક કાળે લંડન નગરીના જેવી વિશાળ અને સજીવ હતી, તે નગરીએ આજે દીન-હીન વેષ ધારણ કર્યો છે! તેની પૂર્વની સમસ્ત સમૃદ્ધિ તથા મહત્તા આજે અંતર્હિત થઇ ગઇ છે!

સમ્રાટ શાહજહાને પોતાની પ્રિય બેગમ મુમતાજમહાલની સમાધિ ઉપર જે મનોહર મંદિર નિર્માણ કરાવ્યું છે તે એક માત્ર મંદિરેજ વર્તમાનકાળે આગ્રાને પૃથ્વીમાં સુપ્રસિદ્ધ કર્યું છે અને તે એક મંદિરેજ પૃથ્વીના દૂર દેશના મુસાફરોને હિંદમાં આકર્ષી લાવે છે આ મનોહર મંદિર "તાજમહાલ" ના નામથી જગપ્રસિદ્ધ છે તેની સાથે સરખામણી કરી શકાય એવો એક પણ પ્રાસાદ આ જગતમાં હજીસુધી તૈયાર થયો નથી બર્નિયર સાહેબ લખે છે કે:-" હું તાજ-

હાલની શરૂઆતથી તે અંતપર્યંત આગ્રામાજ રહ્યો હતો. મે તેનું નિર્માણકાર્ય ત્યક્ષ જોયુ છે રોજ વીશ હજાર મજુરો કામે લાગતા અને તે કામ (ઇ૦ સ૦ ૬૩૦ થી ૧૬૪૮ સુધીના) ૧૮ વર્ષે પૂરૂ થયુ હતુ આ ઉપરથી તાજમહાલની ાછળ કેટલુ નાણુ ખરચાયુ હશે તેનો કિંચિત્ આભાસ પ્રાપ્ત થઇ શકશે " કર્નલ મેડરસનના અભિપ્રાય પ્રમાણે એ બાંધકામમાં ૪ કરોડ અને ૧૧ાા લાખ રૂપિયા- ા વ્યય થએલો હોવો જોઇએ તાજમહાલને પૂર્વે રૂપાના બે મજબૂત દર વાજા તા મોગલસામ્રાજ્યના પતન સમયે જાટ લોકો આગ્રા ઉપર વિજય મેળવી તે ઇ ગયા હોય એમ જણાય છે

તાજમહાલવાળા સ્થાનમા પ્રવેશ કરતી વેળા એક અતિ ઉચ્ચ અને મનો- ર તોરણદ્વાર કિંવા દરવાજો વટાવી સુદર બગીચામા દાખલ થવુ જોઇએ દરવાજા- ી લઇને તે તાજમહાલપર્યંત એક સીધો માર્ગ વિદ્યમાન છે અને તે માર્ગ ણ શ્વેત મરમરથી મઢી લીધેલો છે દરવાજામા પ્રવેશ કર્યા પછી અને અર્ધે ાયા પછી બરાબર મધ્યસ્થળમા એક સુદર ફુવારો દૃષ્ટિગોચર થાય છે ઉક્ત ફુવારો જાણે કે તાજમહાલની શોભા જોઇને પોતાનુ કર્તવ્ય ભૂલી જઇને મૂગો અને દિઙ્મૂઢ મની ગયો હોયને ! તેમ ઉભો રહેલો જણાય છે માર્ગની બન્ને બાજુએ સુદર ઉદ્યાન અને સુદર વૃક્ષની હારો આવેલી છે કોઇ કોઈ સ્થળે ગુલાબનાં પુષ્પો ખીલેલાં છે એ પુષ્પો પવનના કિંચિત્ આઘાતથી હાલવા માંડે છે, ત્યારે જાણે કે એ નિર્દોષ કુસુમો પણ ભૂતકાળનું સ્મરણ કરી શોકથી ધ્રૂજતાં હોયને ! એવો આભાસ થયા વિના રહેતો નથી. પુષ્પોની સુગધી તાજમહાલની નિરતર પૂજા કર્યા કરે છે ! કોઇ કોઈ સ્થળે બકુલ અને સેફાલિકાની લતાઓ શોક અને ખેદથી મસ્તક નીચે નમાવી ઉભી રહી છે. જાણે કે તે પણ તાજમહાલને પુષ્પાજલિ આપી રહી હોયને ! યમુના પણ તાજમહાલનો ચરણસ્પર્શ કરવા માટે પોતાને ભાગ્યશાળી માનતી મદ મદ ગતિએ પ્રવાહિત થઈ રહી છે સહસ્રાવધિ પક્ષીઓ અનત કંઠે સુલલિત સ્વરે તાજની સ્તુતિ કરી રહ્યાં છે પ્રકૃતિસુદરી પણ જાણે કે શિલ્પ-સૌંદર્ય જોઇને નિરાશ કિંવા પરાજિત થઇ ગઇ હોય તેમ મુગ્ધભાવે ઉભી રહી, તાજની ઉપાસના કર્યા કરે છે. ઉત્તરમાં મનોહર ઉદ્યાન અને દક્ષિણે યમુના નદી પ્રવાહિત થાય છે ઉત્તર-દક્ષિણ તરફ વેદી કે જેના ઉપર તાજમહાલ ઉભો છે, તેની પહોળાઈ ૩૧૩ ફીટ જેટલી છે એ વેદીની પૂર્વ-પશ્ચિમ લબાઇ ૮૮૦ ફીટ જેટલી છે. આ વેદી પણ સુદર અને સુવિશાળ છે, એમ કહેવાની આવશ્યકતા નથી તાજમહાલની પૂર્વ-પશ્ચિમ તરફ લાલ પથ્થરથી મઢાએલુ વિશાળ અને સુદર ઉપાસનાગૃહ તથા વિહારભવન વિરાજી રહ્યુ છે. જે વિશાળ વેદીનુ અમે ઉપર વર્ણન કર્યું તે વેદીનો મધ્ય ભાગ શ્વેત મરમરથી મઢાયલો અને ૨૨ાા ફીટ ઉચો તથા ચોતરફ ૩૧૩ ફીટના માપનો છે. તેના ચાર ખૂણામાં શ્વેત મરમરના અતિ

રમણીય ચાર સ્તભો આકાશમાં ઉંચુ માથુ રાખીને ઉભા રહ્યા છે પ્રત્યેક સ્તભની ઉંચાઇ ૨૨૫ ફીટ જેટલી છે સ્તભની અંદર પગથીઆં આવેલા છે અને તે ગોળાકારે ફરતા ફરતાં સ્તભના શીર્ષદેશપર્યંત પહોંચેલાં છે ઉક્ત વેદીના મધ્યભાગમાં જગતનુ વિસ્મયોત્પાદક ૧૮૬ ફીટ ચોખુટવાળુ તાજમદિર વિરાજી રહ્યું છે. તેનો અદરનો તથા બહારનો ભાગ શ્વેત મરમરવડે મઢી લીધેલો છે મદિરના મસ્તક ઉપર મનોહર શ્વેત ગુબજ આવેલો છે અને તે ગુમ્બજ ઉપર સોનેરી રગનુ શિખર જાણે કે આકાશને પણ ભેદીને આગળ વધવાની આશા રાખતું હોય, તેમ ઉભુ છે। સમગ્ર મદિર ૨૯૬ ફીટ ઉંચુ છે આ વિશાળ ઇમારતની મધ્યમાં એક તરફ બેગમ મુમતાજમહાલની અને તેની પાસેજ સમ્રાટ શાહજહાનની સમાધિ આવેલી છે એ બન્ને સમાધિ ઉપર શ્વેત અસ્તરવાળી વેદિકા વિરાજિત છે તે વેદિકા ઉપર અને શ્વેત મદિરની દિવાલ ઉપર રાતા, પીળા, લીલા રગનાં બહુમૂલ્ય રત્નોવડે કુદરતી વેલીઓ અને પાંદડાંઓ જેવીજ વેલીઓ અને પાન, વૃક્ષો તથા પુષ્પો પણ અકિત કરવામા આવ્યા છે તાજમહાલનુ સૌંદર્ય નિરખ્યા પછી સ્વાભાવિકરીતેજ પ્રેક્ષકના મુખમાથી એવા ઉદ્‌ગારો બહાર નીકળે છે કે આ મૃત્યુલોકમાં સ્વર્ગની કલ્પનામયી શોભાનો જો વિસ્તાર જોવો હોય તો તેને માટે આ એકજ સ્થળ સમુચિત છે ! સૂક્ષ્મ શિલ્પકળાનુ અવલોકન કરવાથી જાણે કે શુભ્ર તુષારક્ષેત્રમા વિવિધ વર્ણના મણિમુક્તાનાજ વૃક્ષો ઉગ્યા હોય અને એ વૃક્ષોની સાથે મણિમુક્તાનીજ વેલીઓ વીંટળાઇ હોય, તથા એ વેલીઓને પણ જાણે કે મનોહર મણિમુક્તાનાજ પુષ્પો આવ્યા હોય, એવો ભ્રમ ક્ષણવાર થયા વિના રહેતો નથી વસ્તુત તાજમહાલે અપાર સ્વર્ગીય સૌંદર્યની મૂર્તિ ધારણ કરી છે, એમ કહીએ તોપણ તે અત્યુક્તિ નથી જેમણે તેનુ પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું નથી તેમને તાજમહાલનુ સૌંદર્ય કેવળ શબ્દોવડેજ સમજાવી શકવુ અશક્ય છે. સાહેબોએ લખ્યુ છે કે:—“ તાજમહાલની કલ્પના દૈત્યોનેજ પ્રથમ થઇ હશે અને મણિકારોએજ તેનુ નિર્માણ કર્યું હશે ” એક મુસાફર તો એટલે સુધી કહે છે કે:—‘ આવી મનમોહક વસ્તુને કાચના આવરણવડે શામાટે આચ્છાદિત નથી કરી, એજ આશ્ચર્ય છે ! ” કોઇ કોઇ કહે છે કે —“ સ્વપ્નમાં કલ્પાએલુ સૌંદર્ય આપણે તાજમહાલમાં જોઇ શકીએ છીએ ” એક રશીઅન મુસાફર કહે છે કે —“ તાજમહાલ એ એક અપૂર્વ રૂપ—લાવણ્યમયી રમણી છે. તેના દોષો તમે ગમે તેટલા બતાવો, પણ એકવાર જો પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાનુ તમને સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય તો તમે પોતેજ વિમુગ્ધ થયા વિના રહો નહિ ” સ્લીમૅન સાહેબે લખ્યુ છે કે —“પુનઃ પુન તાજનુ દર્શન કરવાથી કંટાળો આવવાને બદલે આનદમાં વૃદ્ધિજ થયા કરે છે. તમે ગમે તેટલી વાર તેનું દર્શન કરો, પણ નીકળતી વેળા તમને એમજ થશે કે અત્યારપર્યંત જીવનમાં આવુ એક પણ દશ્ય જોવામાં આવ્યુ નથી ! તાજ-

હાલની બહાર નીકળતાં તમને એવો દઢ વિશ્વાસ થશે કે, "જ્યાંસુધી તમારી મરણશકિત બળવાન રહેશે ત્યાસુધી તમે તેના સૌંદર્યરાશિને માનસપટ ઉપરથી દિ પણ ભુસી શકશો નહિ." બર્નીયર સાહેબ કહે છે કે:– ' તાજમહલની સાથે મિસર દેશના પીરામીડનો મુકાબલો કરવો અનુચિત છે પીરામીડ શુ છે ? એક પથરની ઉપર બીજો પથ્થર મૂકવામા આવ્યો હોય તે સિવાય તેમા વિશેષતા જેવુ ઇજ નથી, અને તે જોતાં તો પીરામીડ કરતા તાજમહાલ અનેક અશે ઉત્કૃષ્ટ ે અને પૃથ્વીની વિસ્મયકારક વસ્તુઓમાં તે અગ્રગણ્ય છે." અફસોસ ! એ ાજમહાલના રત્નાદિ આભૂષણો કોઇ ઉતારી ગયુ છે ! છતા એ ભારતનુ એટલુ મહોભાગ્ય કે તેના સૌંદર્યની કોઇ હાનિ કરી શકયુ નથી ! પૃથ્વીનાં સાત આશ્ચર્યો પૈકી તાજમહાલ પણ એક આશ્ચર્યજનક સ્થાન લેખાય છે !

સમ્રાટ અકબરવાળી દિલ્હી અથવા તેની પૂર્વેના પઠાણ સમ્રાટોવાળી દિલ્હી આજે પુરાતન દિલ્હીના નામથી ઓળખાય છે તે સ્થળ આજે નિર્જનવત્ થઇ પડ્યુ છે સમ્રાટ શાહજહાને વર્તમાન મનોહર દિલ્હીનગરીની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, કિલ્લા અને ખાઇવતી નગરીનુ રક્ષણ કરવુ એ પૂર્વકાળે બહુજ આવશ્યક ગણાતુ હતુ શાહજહાને પણ વર્તમાન દિલ્હીની આસપાસ ખાઇ ખોદાવી હતી અને એક સુદર કિલ્લો બધાવ્યો હતો નગરીમા બહુવિધ મનોહર ઇમારતો આવેલી હતી, તેમજ સુદર નહેરવડે યમુનાનુ પાણી પ્રત્યેક પ્રાસાદમાં પહોચાડવામા આવતુ હતુ આ દુર્ગોપમ નગરીના અતરભાગમાં યમુનાતીરે લાલ પથ્થરનો એક બીજો કિલ્લો પણ બધાવવામાં આવ્યો હતો એમ કહેવાય છે કે આ છેલ્લા કિલ્લા પાછળ તે સમયે પ્રાય ૫૦ લાખ રૂપિયાનો વ્યય થયો હતો અને તેને સપૂર્ણ કરતા વીશ વર્ષ લાગ્યાં હતા દુર્ગનુ પ્રથમ દ્વાર વટાવીને આગળ જઇએ એટલે સન્મુખ એક મોટો દરવાજો પ્રત્યક્ષ થાય છે વિસ્તૃત પ્રવેશમાર્ગની બન્ને બાજુએથી મહાન ઇમારતો આકાશમાં આગળ વધતી અને થોડે દૂર બન્ને બાજુઓની ઇમારતો એક થઇ જતી હોવાથી એક મહાન દરવાજાનો આકાર દષ્ટિગોચર થાય છે રાજમાર્ગનો ઘણો ખરો ભાગ આવી ઇમારતોએ રોકેલો છે. નવીન મુસાફરને આ દશ્ય ખરેખર વિમુગ્ધ કરે તેવુ છે પૂર્વકાળે એ ઇમારતોના શિરોભાગમા બેસી નોબતવાળાઓ નોબતની ગર્જના કરતા તેને પાછળ રાખી પૂર્વ તરફ આગળ વધતા સર્વ પહેલાં દિવાનેઆમ કિવા દરબારગૃહ દષ્ટિએ પડે છે. તેની શોભા અને સૌંદર્ય એ સમસ્ત જો કે વર્તમાનકાળે વિલુપ્ત થઇ ગયુ છે તોપણ તેનુ આકર્ષણ હજી લેશ પણ શિથિલ નથી થયુ. દરબારગૃહની દિવાલો ઉપર વિવિધ વર્ણના ફૂલ, ફળ, પક્ષી તથા પશુ વગેરેના આકર્ષક ચિત્રો અકિત કરવામાં આવ્યાં હતા, પણ એક અગ્રેજ તે કહાડી લઇ પૈસાના લોભે પોતાના સ્વદેશમાં તેને વેચી દીધાં છે આજ ગૃહમા ચાદીની એક રેલીગ હતી, તે

પણ અદૃશ્ય થઈ ગઇ છે ત્યાંથી આગળ ચાલતાં દિવાનેખાસ કિંવા મંત્રણાભવન આવે છે અને તે પણ જોનારને મુગ્ધ કરે છે સમસ્ત ભવન શ્વેત પથ્થરથી મઢાયલું છે, તેના અંતર ભાગમાં શ્વેત પ્રસ્તરના સ્તંભો આવેલા છે, તે પણ અપૂર્વ શોભાનો વિસ્તાર કરી રહ્યા છે ઉક્ત સ્તંભોનો નીચેનો ભાગ વિવિધ વર્ણની લતાઓ અને પુષ્પોથી સુશોભિત છે એમ કહેવાય છે કે શાહજહાને સમસ્ત સ્તંભ એવી રીતે લતા-પાનાથી અલંકૃત કરવાનો વિચાર કર્યો હતો, પણ તેમાં અનેક રત્નોની આવશ્યકતા જણાવાથી તથા ધાર્યા કરતાં વિશેષ વ્યય થાય, એમ લાગવાથી એ કામ એટલેથીજ પડતુ મૂકવામાં આવ્યુ હતું સમગ્ર ગૃહ રૂપાના ચંદ્રાતપવડે સુશોભિત હતુ, પરંતુ પાણીપતના યુદ્ધ પૂર્વે મરાઠાઓ તે લુંટી ગયા હોય, એમ જણાય છે દિવાનેખાસવાળુ ભવન તૈયાર કરવામાં લગભગ નવ લાખ રૂપિયાનો વ્યય થયો હતો ફિન સાહેબ લખે છે કે –"આવા પ્રકારનું દરબારગૃહ ભારતવર્ષમા અન્યત્ર ક્યાંય નથી" આ ગૃહની મધ્યમા સુવર્ણાક્ષરે નીચેનો લેખ કોતરાવેલો છે –" જો પૃથ્વીમા સ્વર્ગ હોય તો તે અહીં છે, અહીં છે, અહીં છે " વસ્તુત ગૃહ પણ એવુજ સુંદર અને મનોહર છે નિર્માણકાળે તે સ્વર્ગસમ હોય એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી

ઉક્ત ગૃહની મધ્યમા ઉચ્ચ શ્વેત મરમરની વેદી ઉપર શાહજહાનનું જગદ્વિખ્યાત મયૂરાસન વિરાજતુ હતુ તે ૬ ફીટ લાંબુ અને ચાર ફુટ પહોળું હતુ આ સિંહાસન જોવાથી પ્રેક્ષકને એમજ લાગે કે જાણે બે સજીવ મયૂર પોતાની કળાનો વિસ્તાર કરી ઉભા રહ્યા છે અને તેની ઉપર સિંહાસનની સ્થાપના કરી છે ! મયૂરના પીછાંમા જે જે રંગો હોય તે તે પ્રકારના રંગોવાળા મણિમુક્તાવડે આ સિંહાસનને સુશોભિત બનાવવામા આવ્યુ હતુ. ટુંકામા કહીએ તો સજીવન મયૂરનુજ આબેહૂબ અનુકરણ કરવામા સિંહાસન રચનારે સંપૂર્ણ સફળતા પ્રાપ્ત કરી હતી સિંહાસનના પાછલા ભાગમાં ઉભય મયૂરોના કળારૂપે વિસ્તરી રહેલા પીંછા આવેલા હતા અને સન્મુખ ભાગમા તેમની ગ્રીવાનો ભાગ આવેલો હતો મધ્યભાગમાં કિંમતી લીલા પથ્થરમાંથી બનાવેલા પક્ષીઓની બહુ કુશળતાપૂર્વક ગોઠવણી કરવામાં આવી હતી સિંહાસનની ઉપર સુવર્ણના બાર થાંભલા, સુવર્ણના ચંદરવાને મસ્તક ઉપર રાખી ઉભા રહ્યા હતાં થાભલામા પણ અનેક મણિમુક્તાઓ અને કિંમતી રત્નો જડવામા આવ્યાં હતા ચંદરવાની મધ્યમા પણ મનોહર તેજસ્વી રત્નો લટકતાં હા આથી સિંહાસનની મૂળ સુંદરતામા અનેકગણી વૃદ્ધિ થતી હતી સિંહાસનની બન્ને બાજુએ સૂક્ષ્મ કોતરણીવાળુ અને મુક્તાજડિત લાલ રંગનુ રાજછત્ર વિરાજતુ હતુ એ રાજછત્રના થાભલા પણ સોનાનાજ બનેલા હતા ઉક્ત સિંહાસનની પાછળ સાડા છ કરોડ રૂપિયાનું ખર્ચ થયુ હતુ.

ત્વિાને ખાસથી સહેજ આગળ જતાં અંતઃપુર આવેલું છે અને તે પણ યમુના નદીના કિનારા ઉપરજ છે. અંતઃપુરના વિલાસગૃહો બહુ મનોહર છે. એક મધ્યગૃહમા શ્વેત મરમરથી મઢેલો એક હોજ તથા ફુવારો આવેલો છે હોજની દિવાલ ઉપર બહુ કિંમતી રત્નાદિદ્વારા વેલબુટ્ટા વગેરેનું કોતરકામ કરાવવામા આવ્યું છે ફિન સાહેબે ઉક્ત ગૃહને સ્નાનગૃહનું નામ આપ્યું છે, પણ જ્યારે અમે તે ગૃહની અનુપમ સુંદરતા પ્રત્યક્ષ નિહાળી ત્યારે અમને ખાત્રી થઇ કે તે સ્નાનગૃહ નહિ પણ વિલાસગૃહજ હશે જેવી રીતે આ એક ગૃહમા યમુનાનું જળ આવતું, તેવીજ રીતે અન્ય અન્ય ગૃહોમા પણ નદીનું જળ પહોચાડવામા આવતું ફર્ગ્યુસન સાહેબે લખ્યું છે કે—"આ અંતઃપુરના ગૃહો તો રાજમહેલો કરતાં પણ ચડી જાય તેવાં છે" અંગ્રેજોએ ઉક્ત ગૃહની સાથે જોડાએલાં કેટલાક મકાનો પાડી નાખેલાં હોવાથી તે પ્રાચીન અંતઃપુરની બધી શોભા તો વિનષ્ટજ થઇ ગઇ છે અંતઃપુરની વર્તમાન અવસ્થા જોવાથી જાણે કે કોઇ ભારતવર્ષીય કુશળ કારીગરે હીરા—માણેકની સુંદર માળા બનાવી હોય અને એ માળા કોઇએ તોડી નાખીને રત્નને બદલે કાચના કકડા ઉમેર્યા હોય, એવો ભામ થયા વિના રહે નહિ દિલ્હીનું અંતઃપુર સમસ્ત પૂર્વ દેશમાં કિંવા પ્રાય સમગ્ર પૃથ્વીમાં સર્વ કરતાં સુંદર છે, એમ કહેવામાં દોષ નથી બીજા એક સાહેબે લખ્યું છે કેઃ—"પૃથ્વીની આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓમાં આ અંતઃપુર પણ એક આશ્ચર્યકારક વસ્તુ છે, એમ સાધારણ જનસમાજમાં મનાય છે અને પૃથ્વીના દૂર દેશાંતરમાંથી અનેક પ્રવાસીઓ કેવળ તેનાંજ દર્શન કરવા હિંદમાં આવે છે"

પર્વતની એક નાની ટેકરીને સમતલ કરી, તેના ઉપર જુમામસ્જીદનું મનોહર મકાન તૈયાર કરાવવામા આવ્યું છે તે મસ્જીદ ૨૦૧ ફીટ લાંબી અને ૧૨૦ ફીટ પહોળી છે તેની બન્ને બાજુના મિનારા ૧૩૦ ફીટ જેટલું ઉંચાઇએ પહોંચ્યા છે તેજ ટેકરી ઉપર, મસ્જીદની સામે એક મેદાન જેટલી વિશાળ અને ખુલ્લું આંગણું છે આગણાની મધ્યમાં એક હોજ છે આ મસ્જીદવાળા આગણામાં પ્રવેશ કરવા માટે ટેકરીની ત્રણ બાજુએ અતિ વિસ્તૃત પગથીઓ આવેલી છે. શાહજહાને દશ લાખ રૂપિયા ખર્ચી આ મસ્જીદ બંધાવી હતી સ્મીથ સાહેબ કહે છે કે—"પૃથ્વીમા આના જેવી મનોહર મસ્જીદ બીજી એક પણ નથી" ફર્ગ્યુસન સાહેબ લખે છે કે—"ભાગ્યેજ કોઇ પ્રાસાદ આ મસ્જીદ કરતા વિશેષ મનોહર હશે"

સંક્ષિપ્તમા કહીએ તો મોગલ સમ્રાટોએ જે જે મહેલાતો ઉભી કરાવી હતી તે એટલી બધી સુંદર હતી અને અત્યારે પણ છે, કે જે કોઈ પ્રેક્ષક એકવાર તે પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરે તે આશ્ચર્યમુગ્ધ થયા વિના રહેજ નહિ એક ગૃહ કે પ્રાસાદ જોયા પછી જ્યારે તમે બીજું ગૃહ જુઓ કે પ્રથમના ગૃહને ભૂલી ગયા વિના

રહે નહિ. એક એક ખાસ ગુણને લઇને આ પ્રત્યેક મકાન જગતમાં અપૂર્વ અને અતુલનીય ગણાય છે"

દિલ્હીથી થોડે દૂર એક પર્વત આવેલો છે અંગ્રેજોએ આનંદવિહારાર્થે તે પર્વતમાં સુધારો-વધારો કરી એક સુંદર રાજમાર્ગ તૈયાર કર્યો છે સમુદ્રના તરંગો જેવી રીતે હીલોળા લેતા વહી જાય છે, તેવી રીતે આ પર્વતની ટેકરીઓ પણ ઉંચા-નીચાભાવે આગળ ચાલી જાય છે તેની પાસેજ છેલ્લા મહાન બળવાનું સ્મૃતિમંદિર તથા અશોકના સમયનો એક સ્તંભ આવેલો છે.

નૂતન "દિલ્હી" નામના દરવાજામાંથી બહાર નીકળીને દક્ષિણ તરફ ચાલતાં પુરાતન દિલ્હીનાં દર્શન થાય છે. આ પુરાતન દિલ્હી ૧૦ માઇલ લાંબી તથા ૬ માઇલ પહોળી છે. રાજમાર્ગના ડાબા હાથ તરફ પથ્થરના એકજ ટુકડામાંથી કોતરી કહાડેલો અશોક સ્તંભ કે જે ૪૨ ફીટ અને ૭ ઇંચ ઉંચો છે, તે જાણે ઉંચુ માથુ કરીને ભારતવાસી પથિકોને સ્વદેશનો પ્રાચીન મહિમા સાંભળવાનું આમંત્રણ કરતો હોય તેવી રીતે અડગભાવે ઉભો રહ્યો છે ! ત્યાંથી આગળ ચાલતા ઇંદ્રપ્રસ્થ કે જ્યાં પાડવોએ એકવાર રાજસૂય મહાયજ્ઞ કર્યો હતો, તે સ્થાનમાં જવાય છે પાંડવોના પ્રબળ પ્રતાપની સાથે તેમની રાજધાની પણ આજે અંતર્હિત થઇ ગઇ છે, કાળના ભયંકર પંજામાં સપડાઇ એ મહાનગરી પણ આજે વિલુપ્ત થઇ ગઇ છે આ સ્થળે એક સમયે એક ઉંચો કિલ્લો તથા એક ઉંડી ખાઇ હતી, તેનાં ખંડીએરો આજે પણ જોઇ શકાય છે લોકો તેને "પુરાણા કિલ્લા" ના નામથી ઓળખે છે. એજ કિલ્લામાં રહીને એક દિવસે હુમાયુ, અકબર તથા જહાંગીરે પોતાનો પ્રબળ પ્રતાપ ભારતવર્ષમાં વિસ્તાર્યો હતો ત્યાંથી સહેજ આગળ જતાં અકબરનાં માત-પિતાની મનોહર સમાધિઓ આવે છે સમસ્ત પુરાતન દિલ્હી અને તેની પૂર્વ દિશામાં આવેલો પર્વત પઠાણ રાજાઓના ધ્વંસાવશેષો (ખંડીએરો), પ્રાસાદો, કિલ્લાઓ તથા સમાધિમંદિરોથી પરિપૂર્ણ છે અમે તે સર્વ અવશેષોનું આ સ્થળે વર્ણન આપી શકતા નથી વસ્તુત અમે જ્યારે તે સમસ્ત પ્રાસાદોની તથા કિલ્લાઓની શોચનીય દુરવસ્થા જોઇ ત્યારે અમારૂં હૃદય ભરાઇ આવ્યું ! પઠાણ નૃપતિઓ જાણે છે કે પેલાં ભાંગ્યા-તૂટયા મંદિરોમાંથી પોતાનો શુષ્ક અસ્થિમય હસ્ત ઉંચો કરીને અમને કહી રહ્યા હોય કે -"અરેરે ! ! જો અમે હિંદુ-મુસલમાનોને મૈત્રીભાવવડે સંમિલિત કરી શક્યા હોત અને ભારતવર્ષને મહાશક્તિશાળી બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત, તો આજે આવી દુર્દશા ન થાત," એવા ભણકારા અમને થવા લાગ્યા. ત્યારબાદ અમે પ્રાચીન હિંદુ-દિલ્હીમાં આવ્યા. આ સ્થળે એકવાર હસ્તિનાપુર કિંવા ભીમ અને અર્જુનનું લીલાક્ષેત્ર હતું તે મહાન પુરુષોની સ્મૃતિ આપણા હૃદયમાં જાગૃત થાય, એવું એક પણ ચિન્હ આ સ્થળે જણાતું

નથી ×એ પછી ભારતવર્ષમા અધકારમયી રાત્રિનો આરભ થએલો તે સમયનો પૃથ્વીરાજનો કિલ્લો તથા તેની રાજધાની પણ આજ સ્થળે આવેલી હતી તે કિલ્લાનાં ખડીએરા આજે પણુ જોઇ શકાય છે પ્રથમ મુસલમાન સમ્રાટે જે કુતુબમિનાર બધાવેલો હતો, તે પણ આજ સ્થળે આવેલો છે તે મિનાર પૂર્વે ૨૬૨ ફીટ જેટલો ઉચો હતો, પણ પાછળથી તેનો શિરોભાગ પડી જવાથી આજે તે ૨૪૨ ફીટ જેટલો ઉચો દેખાય છે જગતમા સર્વ કરતા ઉચ્ચ સ્તભ એકમાત્ર કુતબમિનારજ છે જો કે મીસર અને ઇટાલીમા બેએક સ્તભો આ કુતબમિનાર કરતા પણ બે હાથ ઉચ્ચ છે, તોપણ ફર્ગ્યુસન સાહેબના મત પ્રમાણે –" કુતબમિનારની કલ્પના એટલી બધી સુદર છે અને તેનુ મનોહરત્વ પણ એટલું બધુ છે કે જગતના સર્વ ઉચ્ચ સ્તભો કરતા પણ કુતબમિનાર શ્રેષ્ઠ છે, એમ કહેવુજ જોઇએ " સ્લીમૅન સાહેબ લખે છે કે –" કુતબમિનાર એવો તો સુદર છે કે તેના દર્શનમાત્રથી આનદ અને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયા વિના રહે નહિ પૃથ્વીમાની સર્વ કબરો (સમાધિમદિર) માં જેમ તાજમહાલ સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે તેમ પૃથ્વીના સમસ્ત સ્તભોમા કુતબમિનારનો સ્તભ પણ ઉત્કૃષ્ટ છે, એમ કહેવામાં દોષ તેથી " આ મિનાર હિદુઓના હાથથીજ તૈયાર થયો હતો. મિનારની પાસે એક લોહસ્તભ આવેલો છે, તેનુ વર્ણન અમે પ્રથમ પ્રકરણોમા આપી ગએલા છીએ ફૅાલ સાહેબ તે વિષે લખે છે કે –" આવો મહાન સ્તભ બનાવવાનુ કામ કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે પૃથ્વીની સર્વ કરતા મહાન લેખાતી શિલ્પશાળામા પણ અસભવિત મનાતુ હતુ, એટલુજ નહિ પણ વર્તમાનકાળે પણ આવો સ્તભ બનાવી શકે એવી શિલ્પશાળા ભાગ્યેજ ક્યાય હશે " પૃથ્વીરાજનુ મદિર તોડી નાખીને, તેદ્વારા મુસલમાનોએ અહી મસ્જીદ બધાવી છે આથી કરીને એ મસ્જીદના પથ્થરમાં પણ અનેક હિદુ ચિન્હો રહી ગયા છે કોઇ કોઇ સ્થળે ગોવાળો ગાયો દોહી રહ્યા છે, કોઇ સ્થળે ગોવાળણો છાશ વલોવી રહી છે અને કોઇ કોઇ સ્થળે વાછરડાઓ આચળમાથી દૂધ પી રહ્યા છે આવી જાતના અનેક ચિત્રો પથ્થર ઉપર કોતરવામાં આવેલાં, મસ્જીદની દિવાલોમા જોઇ શકાય છે, પરતુ ખેદ માત્ર એટલોજ છે કે ઉક્ત સમસ્ત ચિત્રોનાં મસ્તિષ્ક પાડી નાખવામા આવ્યા છે એક સ્થળે એક ગુબજના અભ્યતર ભાગમાં કેટલાક યુવકો ગોળાકારે ફરતા ફરતા નૃત્ય કરી રહ્યા હોય, એવુ ચિત્ર પ્રત્યક્ષ થાય છે, પણ તે મનુષ્યો મસ્તકહીન હોવાથી જેવુ જોઇએ તેવુ સૌંદર્ય ઉત્પન્ન કરતા નથી આવા રીતે અમે શોકસતપ્ત હૃદયે હિદુ–દિલ્હીનુ નિરીક્ષણ કરતાં આગળ ચાલ્યા તે સમયે પ્રાચીન હિદુ–દિલ્હીનગરી જાણે કે અમને સબોધીને

× કોઇ કોઇનો એવો પણ મત છે કે દિલ્હીથી ૬૫ માઇલ ઉત્તર–પશ્ચિમમાં ગગાકિનારે હસ્તિનાપુર આવેલુ હતુ.

નીચે પ્રમાણે કહી રહી હોય, એમ અમને લાગ્યુ. " જ્યારે પ્રબળ પ્રતાપ અને અખંડ તેજદ્વારા હુ તેજસ્વિની હતી અને મારા બાહુબળદ્વારા શત્રુઓથી આત્મરક્ષા કરી રહી હતી, ત્યારે ઓ ભારતવાસી હિંદુઓ ! તમે કયા સૂતા હતા ? તે સમયે તો તમને ઈર્ષા અને કલેશ સિવાય બીજુ કાંઇ સૂઝતુ જ નહોતુ ! આજે મારી આવી દુર્દશા જોઇ તમારૂ મર્મ ભેદાય છે, એમ શુ તમે કહેવા માગો છો ? તમને હૃદયજ કયાં છે ? તમને તે વળી વેદના હોયજ શાની ? તમે મારી દુર્દશા જોવા આવ્યા છો ? જાઓ, પાછા જાઓ ! મારી નીરવતામાં અને નિર્જનતામાં હવે તમે નાલાયકો ભગ્ન પાડશો નહિ મારા સ્વત્વની અને મારા ભૂતકાળના ગૌરવની હવે કોઇવાર શોધ કે યાદી કરતા નહિ "

चतुर्दश अध्याय–अफघानीस्तान

"ભાઈ, એ તો પિતાનું સ્મારક ચિન્હ છે જોકે તે કૃતઘ્નતાથી વર્ત્યો છે પણ મારાથી તો તેને માફ કર્યા સિવાય રહેવાયજ કેમ ?" અકબર

બૌદ્ધયુગમા ભારતવાસીઓએ અફઘાનીસ્તાન ઉપર વિજય મેળવી, ત્યાં બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો ભારતવર્ષની ચઢતી કળાના સમયમાં સિંધુ નદીની સીમા ઉલ્લઘવાનુ કાર્ય હિંદુઓને માટે ધર્મવિરુદ્ધ ગણાતુ નહોતુ; અને તેથીજ પૂર્વકાળે ભારતવાસીઓ દૂર દૂરના દેશોમા ઉપનિવેશો સ્થાપવાને સમર્થ થઇ શકયા હતા અફઘાનીસ્તાનની પશ્ચિમ દિશામા વામિયાન નામનો પ્રદેશ આવેલો છે તે પ્રદેશમા પર્વત ઉપર જે અનેક ગુફાઓ આવેલી છે તે સબધે અમુક ફ્રેઝર લખે છે કે –" ઉક્ત ગુફાઓમાં બાર હજાર ગુફાઓનુ 'સમાજ " એવુ નામ રાખવામા આવ્યુ છે ઘણા લાંબા કાળ પૂર્વે મનુષ્યોએ પર્વત કાપીને ઉક્ત ગુફાઓ બનાવી હોય, એમ જણાઇ આવે છે આ સ્થળે પથ્થરમાંથી કોતરી કહાડેલી મનુષ્યની ત્રણ મહાન પ્રતિમાઓ પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. તેમાની એક પ્રતિમા ૨૪૦ ફીટ જેટલી, બીજી ૧૫૦ ફીટ જેટલી અને ત્રીજી ૪૫ ફીટ જેટલી લાંબી છે. એક ગુફામા એક આસન ઉપર એક મૃત વ્યક્તિનો દેહ બહુ કાળજીપૂર્વક સગ્રહી રાખવામાં આવ્યો છે, તે જોઇ મને બહુ આશ્ચર્ય થયુ. પ્રાચીન વસ્તુની શોધ–ખોળ કરનારા પડિત પુરુષો પણ, આ કોનો દેહ છે તે કહી શકતા નથી તેઓ એવુ અનુમાન કરે છે કે અતિ પ્રાચીનકાળથી આ મૃતદેહ આ સ્થળે પડેલો હોવો જોઇએ પૂર્વકાળે ભારતવાસીઓ મૃતદેહની ઉપર એક એવા પ્રકારનો મલમ લગાડતા કે જેથી તે શબ કોઈ કાળે સડતુ કે ગંધાતુ નહિ. આ પ્રમાણે મૃતદેહને સડવા દીધા વિના સાચવી રાખવાથી અજ્ઞાન લોકો એ મૃતદેહતરફ ભક્તિભાવ

દર્શાવતા, કારણ કે શબ ન સડે એમા પ્રભુની કૃપા હોવી જોઇએ, એમ તેઓ માનતા હતા " ઉક્ત સમસ્ત ગુફાઓ બે માળવાળી છે જે પર્વત ઉપર તે ગુફાઓ આવેલી છે તે પર્વત ઉપર એક પ્રાચીન નગરીનાં ખડીએરા દષ્ટિગોચર થાય છે. ગુફાઓમાં રહેલી મૂર્તિઓ તથા "સમાજ" નામ ઉપરથી એવી ખાત્રી થાય છે કે પૂર્વે તે સ્થળે બૌદ્ધવિહાર હોવો જોઇએ ત્રણ મહાન મનુષ્યપ્રતિમાસબધે મે આગળ જે ઉલ્લેખ કર્યો, તેમાંની એક પ્રતિમા "શાકમ" ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે." "શાકમમ" એ શાક્યમુનિનો અપભ્રશ હોવો જોઇએ અફ્ઘાની-સ્તાનમા પ્રત્યક્ષ થતા આ પ્રાચીન અવશેષો ભારતવાસી હિદુઓનીજ કીર્તિને સૂચવી રહ્યા છે, એમા સદેહ નથી. મૃતદેહને સડવા દીધા વિના સાચવી રાખવાની વિદ્યા સર્વે ભારતવાસીઓ જાણતા હતા આજે તે વિદ્યાનો લોપ થઈ ગયો છે મિસર દેશવાસીઓ પણ પ્રાય ભારતવાસીઓ પાસેથીજ ઉકત કળા શીખેલા હોવા જોઇએ.

અફ્ઘાનીસ્તાનની પૂર્વ દિશામા, મર્દન કિલ્લાથી ૮ માઇલ ઉત્તરમાં જવાથી એક પર્વત પાસે પહોચાય છે. તે પર્વત ઉપર બૌદ્ધ નગરીના પથ્થરનાં મદિરોના અવશેષો તેમજ તે સિવાય અનેક સ્થળે બૌદ્ધગુફાઓ અને બૌદ્ધવિહારોના અવશેષો આજે પણ જોવામાં આવે છે મર્દન કિલ્લાથી ૭ માઇલ આગળ જતાં બૌદ્ધ મહા-રાજા અશોકવર્દ્ધનનો અનુશાસનસ્તભ અત્યારે પણ ધીરભાવે ઉભો રહીને ભૂત કાળના ભારતીય ગૌરવ માટે અશ્રુ વર્ષાવી રહ્યો છે

ભારતના મહાગૌરવના દિવસો કાળના પ્રવાહમાં તણાઇ ગયા અને મહા તેજસ્વી બૌદ્ધયુગ ભૂતકાળમા મળી ગયો, તે સમયે અને તે પછીના સમયે પણ અનેક સૈકાઓ થયાં બ્રાહ્મણ રાજાઓ કાબૂલના સિહાસનને શોભાવી રહ્યા હતા. હિદુઓના ઉપનિવેશો ઘણા લાબા કાળપર્યત સુવ્યવસ્થિતપણે સુરક્ષિત રહી શક્યા હતા હાય ! આજે અમે એટલા બધા અધ પતિત થઇ ગયા છીએ કે અમારા પૂર્વપુરુષોનુ ગૌરવ સમજવાની કલ્પનાશકિત પણ હવે અમારામાં રહી નથી !

જે વેળા બગાળ અને બિહારમા બળવાખોરોએ માથુ ઉચક્યુ તે વેળા સમ્રાટ અકબરનો ભાઇ મિર્જા મહમદહાકીમ કાબૂલની ગાદીએ રાજ્ય કરતો હતો. અકબરનુ સામ્રાજ્ય તથા ઐશ્વર્ય નિરખીને ઇર્ષ્યાને લીધે તે મનમાને મનમાંજ બ-ળ્યા કરતો હતો તેને જ્યારે સમાચાર મળ્યા કે અકબર ઇસ્લામધર્મથી ભ્રષ્ટ થયો છે અને બગાળબિહારના મુસલમાનોએ તેની વિરુદ્ધ બળવો ઉઠાવ્યો છે, ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો કે જો આ અનુકૂળ તકનો લાભ લઇને હુ પણ અક-બરની વિરુદ્ધ લડાઇ જાહેર કરૂ તો બગાળ-બિહારના બળવાખોરો મને સહાય આપ્યા વિના રહે નહિ, અને જો એમ થાય તો હુ અનાયાસે અકબરની રાજ-ગાદી પડાવી લેવામાં વિજયી થઈ શકુ આવો વિચાર કરી તેણે હિદના બળ-વાખોરોને ઉતેજન આપવા તથા તમને વિશેષ ઉશ્કેરવા બિહારમાં પોતાના

દૂતોને રવાના કર્યા અને પોતે પણ એક પ્રબળ સૈન્ય લઇને પંજાબ ઉપર બીજીવાર ચડી આવ્યો તે સમયે રાજા માનસિંહ પંજાબના શાસનકર્તાતરીકેનું સઘળું કામકાજ કરતો હતો સમ્રાટ અકબરના ભ્રાતૃસ્નેહથી તે સારી રીતે પરિચિત હોવાથી પોતે મહાશકિતશાળી હોવા છતા સમ્રાટ અકબરની આજ્ઞાવિના સમ્રાટના ભ્રાતા સાથે યુદ્ધ કરવાની તેણે હિંમત કરી નહિ. સમ્રાટની આજ્ઞા ન આવે ત્યાસુધી રાજા માનસિંહે પાછળ હઠવા માંડયુ અને છેવટે લાહોરના કિલ્લામાં આશ્રય લીધો રાજા માનસિંહને પાછળ હઠતો જોઇ હાકીમ અહંકારપૂર્વક આગળ વધવા લાગ્યો અને લાહોરના કિલ્લા ઉપર ઘેરો ઘાલી આગળ માર્ગ કાપવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

આવા કટાકટીના સમયમાં પોતાનોજ ભાઇ પોતાનુ અનિષ્ટ સાધવા બહાર પડયો છે, એવા સમાચાર સાભળી સમ્રાટ અકબરને બહુ ખેદ થયો તેણે કહ્યું કે:-પોતાનો પુત્ર જો દુષ્ટ વ્યવહાર કરે તો તેને યોગ્ય શિક્ષા કરી સન્માર્ગે વાળી શકાય, પણ ભ્રાતાની સાથે જો એકવાર કલેશ કે કુસંપ થાય તો તે કોઇ કાળે દૂર થાય નહિ, કારણ કે પુત્રનો અપરાધ તો સર્વ કોઈ ઉદારતાપૂર્વક સહન કરી લે, પણ ભ્રાતાનો અપરાધ સહૃદયતાપૂર્વક સહન કરે એવા ઉદાર પુરુષો તો વિરલજ હોય છે પુત્રપ્રત્યેનો અધિક સ્નેહ પુત્રના અનેક દોષોને ક્ષમા આપી શકે છે; પરંતુ ભ્રાતાનો રાઇ જેટલો દોષ પણ અન્ય ભ્રાતાની નજરમા એક પર્વત જેટલો પ્રતીત થાય છે. સમ્રાટે વિચાર કર્યો જો હુ પોતે પંજાબમા હાજર થઇશ, તો લોહી વહેવડાવ્યા વગરજ મારા ભાઇ સાથે હુ સુલેહ-સંપ કરી શકીશ તેથી તેણે જાતે પંજાબમા જવાની તૈયારી કરવા માંડી અને રામરાયસિંહ આદિ સેનાપતિઓને પોતાની આગળ રવાના કરી દીધા તે સેનાપતિઓને સમ્રાટે જણાવ્યુ કે -" તમે આગળ જાઓ, પણ હુ જ્યાસુધી પંજાબમા ન આવુ ત્યાંસુધી મારા ભાઇની સાથે યુદ્ધ કરવા બહાર પડશો નહિ " ત્યાર બાદ સમ્રાટ આગ્રામાથી પ્રયાણ કરી દિલ્હી, કુરુક્ષેત્ર, સરહિંદ તથા નવરોતાસગઢ વગેરે શહેરોમા થઇને સિંધુ નદીના કિનારે પહોંચ્યો " સમ્રાટ અકબર સ્વયં યુદ્ધ કરવા આવે છે," એમ સાંભળી હાકીમ કાબૂલ તરફ રવાના થયો અકબર એક વહાણની સહાયતાથી સિંધુ નદીની પાર ઉતર્યો અને પશ્ચિમ દિશામાથી કોઇ પણ શત્રુ હલ્લો ન લાવે તે માટે સિંધુ નદીના પૂર્વતીર ઉપર અટકનો કિલ્લો તૈયાર કરવાનો હુકમ ફરમાવ્યો આ કિલ્લો ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૩ માં પૂરો થયો હોય એમ જણાય છે. સિંધુ નદીની મધ્યમા ઉભા રહીને, પર્વતના શિખર ઉપર આવેલો આ મહાન કિલ્લો જ્યારે જોઇએ છીએ ત્યારે તેનુ મનોહરત્વ આપણને દિઙ્મૂઢ કર્યા વિના રહેતું નથી. પર્વતના શિખરે જાણે કે કોઇએ અપૂર્વ રાજમહેલની સ્થાપના કરી હોય એવોજ ક્ષણવાર આભાસ થાય છે. કિલ્લાનો સર્વથી

નીચેનો ભાગ સિંધુ નદીના કિનારા પાસેજ આવેલો છે. સિંધુ નદી તે કિલ્લાના ચરણને પ્રક્ષાલિત કરતી નિરંતર વહ્યા કરે છે કિલ્લાનો સર્વથી ઉંચેનો ભાગ ગગનને સ્પર્શીને ઉભો રહ્યો છે.

સિંધુ નદીની પેલી તરફ જવું એ તે સમયે હિંદુઓમાં બહુ તિરસ્કારપાત્ર કર્મ ગણાતું હતું રાજા માનસિંહે પણ સર્વપ્રથમ સિંધુ નદી નહિ ઓળંગવા સંબંધી પોતાનો વાંધો સમ્રાટ પાસે પ્રદર્શિત કર્યો હતો સમ્રાટ અકબરે તેના ઉત્તરરૂપે નીચેનો દોહરો રાજા માનસિંહને મોકલી આપ્યો હતો:—

સબ ભૂમિ ગોપાળકી, વામેં અટક કહા,
જાકે મનમે ખટક હૈ, સો હી અટક રહા

અર્થાત્—સમસ્ત પૃથ્વી પ્રભુનીજ છે તો પછી એક સ્થળેથી અન્ય સ્થળે જવામાં અટકાવ કેવો ? જેના મનમાં ખટક કિંવા સંશય છે તેજ અટકમાં અટકી રહે છે

મહા આગ્રહી રાજપૂતોને પણ સમ્રાટ અકબર કેવી મધુર વાણીથી પોતાને વશીભૂત કરી શકયો હતો, તે ઉપરની પંક્તિઓ ઉપરથી સમજી શકાય છે સિંધુ નદી પાર કરવાની તે આજ્ઞા કરે તો રાજા માનસિંહ જેવાઓએ પણ તે માન્ય કરવી જોઇએ; પરંતુ સમ્રાટ અકબર સમજતો હતો કે આજ્ઞા કરતાં સહૃદયતા અને મધુર શબ્દોજ વિશેષ ઉંડી અસર કરી શકે છે અને તેથી આવા નમ્ર વ્યવહારથીજ અનેકવાર પોતાનો ઉદ્દેશ તે સિદ્ધ કરતો ઉક્ત કવિતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો રાજા માનસિંહ ઘણી હિંદુસેના તથા સૈનિકો સાથે સિંધુ નદીની પાર ઉતર્યો આ સ્થળે કોઇ એવો પ્રશ્ન કરશે કે રાજા માનસિંહ કે જેના પૂર્વજે મુસલમાન સમ્રાટને કન્યા આપી રાજપૂત કુળને એબ લગાડી છે, તેને તે વળી ધર્માધર્મ જેવું હોઇજ શું શકે ? અમે કહીએ છીએ કે રાજા માનસિંહના ધર્માચારસંબંધે શંકા કરવાનું કારણજ નથી. વસ્તુત તે અત્યંત ઉદાર હૃદયનો હિંદુ હતો તેણે અનેક સ્થાને હિંદુમંદિરો ચણાવ્યાં હતાં અને તેમાં મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા પણ કરાવી હતી સમ્રાટ અકબરે જ્યારે તેને " ઇશ્વર ધર્મ " નામનો નૂતન ધર્મ સ્વીકારવાની ભલામણ કરી ત્યારે તેણે કહ્યું કે:—"હું કેવળ બેજ ધર્મ જાણું છું એક હિંદુ ધર્મ અને બીજો મુસલમાન ધર્મ એ બે ધર્મ સિવાય ત્રીજો ધર્મ હોય એ વાત મારા માનવામાં આવતી નથી આપના પ્રત્યેની અમારી શ્રદ્ધાની પરીક્ષા કરવા જો એ ધર્મ સ્વીકારવાનું અમને આપ કહેતા હો તો તે નિષ્પ્રયોજન છે, કારણ કે અમે આપની ખાતર તન–મન–ધન સર્વસ્વનો ભોગ આપવાને સદા તૈયાર છીએ, એવી ખાત્રી અમે પૂર્વે અનેકવાર આપી ચૂકયા છીએ, એટલુંજ નહિ પણ અનેકવાર એવી સાબીતી પણ આપી ચૂકયા છીએ " રાજા માનસિંહ સિવાય

રાજા ટોડરમલ આદિ ભાવિક પુરુષો પણ અનેકવાર સૈન્ય સાથે નદીની પેલી પાર દૂર સુધી ગયા હતા.

રાજા માનસિંહ સૈન્યની સાથે કાબૂલની પાસે આવી પહોંચ્યો. હાકીમે ભયભીત થઇ, અકબરને ભૂલાવામાં નાખવાના ઉદ્દેશથી એક દૂત સમ્રાટ પાસે રવાના કર્યો. સમ્રાટે તે દૂતને જણાવ્યું કે:–" હું મારા ભાઇને ક્ષમા આપવા તૈયાર છું જો તે પોતાના ભૂતકાળનાં દુષ્કૃત્ય માટે પશ્ચાત્તાપ કરે અને ભવિષ્યમાં એવું કાર્ય નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે તો હું અહીંથીજ પાછો વળવાને તત્પર છું."

હાકીમે સમ્રાટ અકબરની આવી સહૃદયતાપૂર્ણ શરત પણ કબૂલ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી નહિ હિંદનું સામ્રાજ્ય પડાવી લેવાની દુષ્ટ વાસના તેના હૃદયમાં પ્રબળપણે સળગી રહી હતી તેણે એકવાર છુપી રીતે આવી મોગલસેના ઉપર હલ્લો કર્યો, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ નિવડ્યો અને ત્યાંથી નાસી જવાની તેને ફરજ પડી. સમ્રાટના સેનાપતિઓએ તેની પાછળ દોડી તેને મારી નાખવાની તત્પરતા દર્શાવી, પરંતુ અકબરે તેમને તેમ કરતાં અટકાવ્યા અને કહ્યું કે –" ભાતાનું ખૂન કરવું એ કોઇપણ રીતે યોગ્ય નથી. હું મારા વિશ્વાસુ નોકરોને તેમ કરવાની કદાપિ આજ્ઞા કરીશ નહિ ભાઇ, એ પિતાનુંજ એક સ્મારકચિન્હ છે, કારણ કે ભાઇને જોવાથી સહેજે પિતાનું સ્મરણ થઇ આવે છે તે ભાઇ મારા પ્રત્યે ગમે તેવું દુષ્ટ વર્તન ચલાવે તોપણ મારે તેને ક્ષમા આપવી, એ મારૂં મુખ્ય કર્તવ્ય છે."

હાકીમ કાબૂલનો ત્યાગ કરીને ત્યાંથી નાસી ગયો એટલે અકબરે અનાયાસે કાબૂલમાં પોતાની રાજસત્તા બેસાડી ત્યારબાદ સમ્રાટને કોઇએ એવા ખબર આપ્યા કે હાકીમ તો અન્ન–વસ્ત્રના અભાવે ફકીર બની ગયો છે અને મહા-મહેનતે રખડી રઝળીને પેટ ભરે છે આ સમાચાર સાંભળી અકબરને બહુ ખેદ થયો. " મારો સગો ભાઈ ભૂખ્યો અને તરસ્યો વનમાં ભટકે અને હું રાજ્ય-સિંહાસને બેસી ઐશ્વર્ય ભોગવું, એ કેટલું બધું અનુચિત ગણાય" એવો વિચાર આવતાની સાથેજ તેની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યા ! તેણે પોતે એક દૂત હાકીમ પાસે રવાના કર્યો. જે ભાઇએ પોતાનું સત્યાનાશ કાઢવામાં લેશ પણ સંકોચ કર્યો નહોતો, તેજ ભાઇની દુરવસ્થા સાંભળી અકબરનું હૃદય ચીરાઇ ગયું ! હાકીમ જ્યારે કાબૂલમાં પાછો આવ્યો ત્યારે અકબર તેને કાબૂલના શાસન-કર્તાતરીકે, નિયુક્ત કરી પોતે હિંદમાં પાછો ફર્યો ઐબરઘાટમાં થઇને અને લાહોર તથા દિલ્હીમાં થોડા દિવસ રહીને તે ફતેહપુર–સીક્રી ખાતે સહિસલામત પહોંચી ગયો.

એજ અરસામાં સમ્રાટે પ્રયાગમાં ગંગા–યમુનાના સંગમ–સ્થળ ઉપર એક

મહાન કિલ્લો બંધાવ્યો હતો તે કિલ્લો ગંગા અને યમુનાના તીર ઉપરજ આવેલો છે કિલ્લાની બે બાજુએ નદી અને બાકીની બે બાજુએ ગંભીર ઉંડાઇવાળી ખાઇ આવેલી છે કિલ્લાએ જાણે કે ગળામાં સુંદર માળા ધારણ કરી હોય એવી કલ્પના આ ખાઇનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી ઉદ્ભવે છે કિલ્લાની દિવાલો પથ્થરનીજ બનેલી છે રાજપ્રાસાદ જો કે કિલ્લાની અંદર છે, તોપણ તે ગંગાના કિનારા ઉપરજ છે. સમ્રાટે તે નગરીને "અલ્લાહાબાદ" નું નામ આપ્યું હતું ત્યારબાદ અનેક લોકો ત્યાં આવીને વસવા લાગ્યા અને એ રીતે વર્તમાન મનોહર શહેરની ક્રમે ક્રમે ઉન્નતિ થઇ ઉકત કિલ્લામાં ૩૦ ફીટ ઉંચાઇવાળો અશોકના સમયનો એક સ્તૂપ ખેદમય વદને ઉભો છે સ્તૂપમાં એક શિલાલેખ પણ છે.

ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૦ માં સમ્રાટે પોતાના રાજ્યના મુખ્ય નોકરો અને જાગીરદારોને એવી આજ્ઞા કરી કે—" સામ્રાજ્યનાં સમસ્ત શહેરો તથા ગામડાંઓમાં વસતી પ્રજાનું એક પત્રક તૈયાર કરવું અને પ્રત્યેક મનુષ્ય શું કામ-ધંધો કરીને નિર્વાહ કરે છે તે સબંધી તપાસ કરવી જેઓ કામ-ધંધા વગર બેસી રહેતા હોય તેમને સામ્રાજ્યની સીમા બહાર હાંકી કહાડવા" ભારતવર્ષમાં પ્રથમ વસ્તીપત્રક જો કયારેય પણ થયું હોય તો તે આ સમયે અકબરના રાજત્વકાળમાં-જ થયું હતું. સાટની આજ્ઞા સાંભળી પ્રત્યેક નિરુદ્યોગી મનુષ્ય યથાયોગ્ય કામ-ધંધામાં જોડાઇ ગયો હતો

ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૪ માં હાકીમે કાબૂલ ખાતે પ્રાણત્યાગ કર્યો તેના અમાત્યો-એ કાબૂલમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપન કરવાની દુરાશાથી પોતાને યોગ્ય સહાયતા આપવા અબદુલ્લાને પ્રાર્થના કરી અબદુલ્લા તે કાળે મધ્ય એશીઆમાં બહુજ શક્તિમાન રાજા ગણાતો હતો તેણે પણ આવી સરસ તક જોઇ કાબૂલને પોતાના સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દેવાનો પ્રપંચ કર્યો અબદુલ્લા કાબૂલને પચાવી જવા માગે છે, એ વાત સમ્રાટથી છાની રહી નહિ તેણે તત્કાળ પંજાબમાં તે સમયના શાસનકર્તા-રાજા માનસિંહને કાબૂલમાં સૈન્યસહિત પહોંચી જવાની આજ્ઞા કરી સમ્રાટ અકબર પોતે પણ ફતેહપુરમાંથી રવાના થઇ નવરોતાસગઢમાં હાજર થયો રોતાસગઢથી કાબૂલપર્યંત સૈન્યને જવા-આવવામાં સુગમતા થાય તે માટે સિંધુ નદીના કિનારાપર્યંત અર્થાત્ અટકના કિલ્લાપર્યંત અને સિંધુ નદીના બીજા કિનારાથી લઇ કાબૂલપર્યંત એક સુંદર સડક તૈયાર કરાવવાની તેણે વ્યવસ્થા કરી ત્યાર બાદ તે ખૈબરઘાટમાં થઇને જલાલાબાદ ખાતે હાજર થયો

રાજા માનસિંહે કાબૂલમાં આવી પોતાની અપૂર્વ શક્તિ અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ-ના પ્રતાપે રાજ્યના સમસ્ત વિરોધી અમાત્યોને દાબી દીધા ત્યારબાદ પોતાના પુત્ર જગતસિંહને કાબૂલની રાજ્યવ્યવસ્થા સોંપી અને હાકીમના બે પુત્રોને પોતાની સાથે લઇ સમ્રાટની પાસે હાજર થયો. સમસ્ત વિરોધીઓ તથા શત્રુઓને સહૃદય-

તાથી શાંત કરવા, એ અકબરનો ઉદ્દેશ હતો તેણે કાબૂલના મુખ્ય અપરાધી અમાત્યોને પણ કોમળ અને મધુર ભાષામાં આશ્વાસન આપી શાંત કર્યાં ત્યાર બાદ રાજા માનસિંહને કાબૂલના શાસનકર્તાતરીકે નિયુક્ત કરી સમ્રાટ પોતે અટક આતે હાજર થયો. અહીં આવીને સમ્રાટે ચારદિશામા સૈન્યની ચાર ટુકડીઓ મોકલી દીધી (ઈ૦ સ૦ ૧૫૮૬) એક ટુકડી રાજા ભગવાનદાસ આદિ સેનાપતિના દેખરેખ નીચે કાસ્મીર તરફ, બીજી ટુકડી રાજા બીરબલ અને જેનખાંની સરદારી નીચે યુસફ જાતિની વિરુદ્ધ, ત્રીજી ટુકડી રામરાયસિંહ આદિના સેનાપતિત્વ નીચે બેલુચિઓની વિરુદ્ધ તથા ચોથી ટુકડી રાજા માનસિંહની આગેવાની નીચે ખબરઘાટના તોફાની પ્રજાવિરુદ્ધ લડવા રવાના થઇ

રાજા બીરબલ અને જેનખાંની સરદારીવાળુ મોગલ લશ્કર પર્વતવાળા પ્રદેશમા દાખલ થયુ પર્વતનુ એકાંત શાંત સૌંદર્ય, ગાભીર્ય તથા મનોહારિત્વ જોઇ કવિ બીરબલને બહુજ આનંદ થયો. આ પર્વતપ્રદેશની શોભા કાસ્મીરની શોભા સાથે સરખાવીએ તો તે અયોગ્ય નથી અહીંના હવા–પાણી બહુજ ઉત્કૃષ્ટ લેખાય છે, પરંતુ પર્વતની શોભા સાથે પર્વતની વિકટતા અને ભયંકરતા પણ એવી અદ્ભુત છે કે ભારતવર્ષમાં ઉકત સ્થાનની સરખામણી કરી શકાય એવુ એક પણ સ્થાન નથી, એમ પણ અમારે કહી દેવુ જોઇએ રાજા બીરબલ સૈન્યની સાથે આ વિકટ પહાડોમા આગળ ચાલવા લાગ્યો. માર્ગમાં અનેક કુદરતી આપત્તિઓ આવવા લાગી. કોઈ કોઇ વાર જંગલમાથી આગળ વધવાનો માર્ગજ મળે નહિ, માર્ગ મળે તો છાવણી નાખવા માટે અનુકૂળતાવાળું સ્થળજ મળે નહિ. પર્વતના રસ્તા બહુજ વાંકાચૂકા અને ચઢાવવાળા હોય છે, તેની સાથે તે એવા તો સાંકડા અને અસ્પષ્ટ હોય છે કે જો લેશપણ અસાવધતા રાખવામા આવે તો ભયંકર આઘાત થયા વિના રહે નહિ. આવાં વિકટ અરણ્યોમાં અને પહાડોમા થઇ બીરબલ આગળ વધવા લાગ્યો. કોઇ કોઇ વાર તેને એવાં સ્થાનોમા આશ્રય લેવો પડતો કે જ્યાં એક મનુષ્ય અન્ય મનુષ્યનુ મુખ પણ ભાળી શકે નહિ. એવો ઘન અંધકાર સદા વિસ્તરેલો રહેતો. કોઇ કોઇ વાર એવા જંગલોમાં થઇને પસાર થવુ પડતુ કે જંગલની શરૂઆત ક્યાંથી થાય છે અને ક્યાં આગળ તે સમાપ્ત થાય છે, તેની કલ્પના પણ થઇ શકે નહિ. કોઇ કોઇ વાર એવી ઉંડી અને અંધારી ગુફાઓ માર્ગમા આવતી કે હવે આગળ કેવી રીતે વધવુ, તે ગંભીર પ્રશ્ન થઇ પડતો. નાના નાના વહેળાઓ ખળખળ ધ્વનિ કરતા ક્યાથી આરંભ થાય છે, ક્યાં મળી જાય છે અને પુનઃ ક્યાંથી ઉદ્દભવે છે, તેની કશી સમજણજ પડતી નહિ. જાણે કે આ વહેળાઓ નાનાં બાળકો માફક સતાકૂકડીની રમત રમી રહ્યા હોયને ! આવી રીતે બીરબલ કોઇવાર ઉચ્ચ પહાડોના શિખર ઉપરથી અન્ય શિખરે, તો કોઇવાર વિસ્તૃત

જગલીવાળા મેદાનમાંથી અન્ય મેદાનમાં આગળ ગતિ કરવા લાગ્યો. થોડે દૂર ગયા પછી બીરબલે સ્વાધીનતાના મદથી છકેલા, બળવાન, સાહસી અને જગલી પહાડી મનુષ્યોનાં ટોળેટોળા આસપાસના પર્વતો ઉપર એકત્રિત થતા અને લડાઇની તૈયારી કરતા પ્રત્યક્ષ નિહાળ્યા. બીરબલ નિરાશ કે નાહિમત થયો નહિ તેણે આગળ વધવાનુ ચાલુજ રાખ્યુ ક્રમે ક્રમે તે વિપત્તિવાળા ભયકર ક્ષેત્રમાં દાખલ થયો. શત્રુઓની મોટી સખ્યા પર્વતની આડે રહી મોગલસેનાનો વિનાશ કરવા લાગી અને લાગ સાધીને પુન પુન પર્વતની ગુફાઓમાથી બહાર નીકળી બીરબલને ત્રાસ આપવા લાગી મોગલસેના કવા બીરબલ આવા ઉપદ્રવોથી કંટાળીને નાસી જાય તેમ નહોતુ તેમણે પણ પ્રસગોપાત પહાડી જાતિપર હુમલા કરી બને તેટલો શત્રુનો સહાર કરવા માડયો આ પ્રકારના હુમલાઓમાં બીરબલના સૈન્યને ઘણીવાર પરાજિત થઇને નાસી જવુ પડતુ, ઘણીવાર મહાન ખુવારી સહન કરવી પડતી અને ઘણીવાર અનેક સૈનિકો પહાડોમા આડાઅવળા ભટકી અકાળે મરણને શરણ થતા છતાં રાજા બીરબલે પોતાનુ કર્તવ્ય સપૂર્ણ કરવામાં લેશ પણ આળસ કે પ્રમાદ કર્યો નહિ તેને પોતાને પણ અનેકવાર પ્રાણાંત કષ્ટો સહન કરવાં પડતા, એટલુજ નહિ પણ ભૂખ્યાં અને તરસ્યાં જગલોમા ભટકવુ પડતુ, છતાં તે કટાળીને પાછો હઠયો નહિ. આ પહાડી જાતિ શરણે ન આવે ત્યાંસુધી આ વિકટ પહાડોમા રહીને પણ યુદ્ધ કરવુ, એવો બીરબલે નિશ્ચય કર્યો. જેનખા નામનો એક મુસલમાન સરદાર કે જે બીરબલની સાથે હતો તેને રાજા બીરબલનો આ નિશ્ચય ગમ્યો નહિ, કારણ કે તે આ પર્વતની ભયકરતા તથા શત્રુની પ્રબળના જોઇ આગળથીજ ગભરાઈ ગયો હતો તેણે ઉક્ત પહાડી જાતિ સાથે સધિ સ્થાપવાની રાજા બીરબલને ભલામણ કરી બીરબલે તે ભલામણને કશુજ વજન આપ્યુ નહિ, તેણે કહ્યુ કે – " કેવળ સધિદ્વારા શુ તમે એક જગલી જાતિને સુધારી શકો તેમ છો ? પરિશ્રમ અને ઉત્સાહવિના કદાપિ કોઇ પણ મહાન કાર્ય સિદ્ધ થાય એવી આશા રાખવી એ સ્પષ્ટ મૂર્ખતા છે ધારો કે તે જગલી પ્રજા આપણી સાથે સધિ કરે, તોપણ આપણે શુ મોઢુ લઇને સમ્રાટની પાસે જઇ શકીએ ? સધિ કરવામાં આપણી બહાદુરી નહિ, પણ નિર્બળતાજ સિદ્ધ થાય તેમ છે " આ પ્રમાણે બે મુખ્ય સેનાપતિઓ વચ્ચે મતભેદ ઉત્પન્ન થવાથી બન્ને વચ્ચે વૈરનાં બીજ રોપાયાં. બન્ને સેનાધ્યક્ષોએ જૂદી જૂદી દિશામાં પોતાનુ સૈન્ય મોકલી દીધુ અને એક સ્વતત્રપણે પોતાને યોગ્ય લાગે તેમ વર્તવા લાગ્યા રાજા બીરબલ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સમ્રાટ અને સામ્રાજ્યના હિતને અર્થે લડવા લાગ્યો એક દિવસે રાજા બીરબલને એવા સમાચાર મળ્યા કે, " અમુક સ્થળે પર્વતીય જગલી પ્રજા મોગલસેનાને ઘેરી લેવાની મહાન હિલચાલ કરી રહી છે. " તેજ ક્ષણે બીરબલે

પોતાના સૈન્યને તે દિશામા હલ્લો લઇ જવાની આજ્ઞા કરી મહાસાહસી રાજા પોતે પણ પોતાના સૈન્યની સાથેજ હતો, એમ કહેવાની જરૂર નથી રાજાએ ત્યા જઇને જોયુ તો ક્યાય પણ શત્રુનુ ચિન્હ જણાયુ નહિ. શત્રુનુ સૈન્ય આગળ હશે, એમ ધારી બીરબલ એક સાંકડા નાળામા થઇને આગળ ચાલવા લાગ્યો. નાળાની બરાબર મધ્યમા રાજા અને તેનુ સૈન્ય જેવુ દાખલ થયુ કે તુરતજ કોણ જાણે ક્યાંથીએ પહાડી જાતિના ટોળેટોળાં બહાર ઉભરાઈ આવ્યા અને અસખ્ય તીર, ભાલા તથા પથરાનો વર્ષાદ વર્ષાવી રાજાના સૈન્યનો સહાર કરવા લાગ્યાં. રાજાના અનેક બહાદુર સૈનિકોનો આ નાળામા ઘાણ નીકળી ગયો. અનેક સૈનિકો ભયભીત થઇને ત્યાથી નાસી ગયા રાત્રિના અધકારમા ક્યાંય માર્ગ હાથ નહિ આવવાથી નાસી છૂટેલા સૈનિકો આસપાસનાં ગામડાંમાં સતાઇ ગયા, પણ એ ગામડાઓ શત્રુના તાબામાં હોવાથી પ્રાત કાળે જ ગણી શત્રુઓએ તેમને મારી નાખ્યા રાજા બીરબલે અપૂર્વ પરાક્રમ દાખવી શત્રુપક્ષને પરાસ્ત કરવાનો પ્રત્યેક પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તે સફળ થઇ શક્યો નહિ. અતે તે પણ એજ નાળામાં ઘવાઇને મૃત્યુવશ થયો. જેનખાનુ લશ્કર પણ બીજી દિશામાં એજ પ્રકારે વિનષ્ટ થયુ જેનખા પોતે ત્યાથી નાસી છૂટયો અને અટકમાં આવીને તેણે સમ્રાટ અકબર પાસે યુદ્ધનો સમસ્ત ઇતિહાસ રજુ કર્યો

રાજા બીરબલને સમ્રાટ અતઃકરણપૂર્વક ચાહતો હતો તેને જ્યારે બીરબલના મૃત્યુના સમાચાર મળ્યા ત્યારે તે શોકસાગરમાં છેક નિમગ્ન થઇ ગયો તેના નેત્રોમાથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી, મુખમાથી એક પણ શબ્દ બહાર નીકળ્યો નહિ અને થોડીવાર બેભાન અવસ્થામાં પથારી ઉપર પડી રહ્યો બીરબલના મૃત્યુથી સમ્રાટના કોમળ અત કરણને એવો તો સખ્ત આઘાત થયો કે બે દિવસ સુધી તેને ખાવુ-પીવુ પણ ગમ્યુ નહિ, બે દિવસ સુધી કોઇની સાથે વાતચીત પણ કરી નહિ અને કોઇની મુલાકાત પણ લીધી નહિ સમ્રાટના દુખમા ભાગ લેવાનુ અને તેને આશ્વાસન આપી શાત કરવાનુ પણ કોઇથી સાહસ થઇ શક્યુ નહિ, કારણ કે બીરબલના મૃત્યુથી સમ્રાટને કેટલો ખેદ થતો હશે તેની સર્વ કોઈ કલ્પના કરી શકે તેમ હતુ ગભીર દુઃખના સમયમા અકબર જેવા સમ્રાટને સાંત્વના આપવી, એ હાથે કરીને સમ્રાટનો ક્રોધ વહોરી લેવા સરખુ હતું. દિલ્હીશ્વર જેવો એક પુરુષ એકસામાન્ય મિત્રની ખાતર અને તે પણ એક હિદુ મિત્રની ખાતર શોકાતુર બને એ શુ સૂચવે છે ? અકબરની પાસે હિદુ કે મુસલમાનનો ભેદ લેશમાત્ર નહોતો, એમ શુ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ નથી થતુ ? બે દિવસ પછી સમ્રાટનો ખેદ કાંઇક શાત થયો. સરદાર જેનખાં કે જે બીરબલની સાથે હતો, તે પોતાનો પ્રાણ બચાવીને આવતો રહ્યો અને બીરબલ જેવા પ્રિય મિત્રને બચાવવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો, તે માટે અકબરે તેનો સખ્ત તિરસ્કાર કર્યો. જેનખાં જો કે મોગલ રાજ્યનો એક

પ્રધાન સેનાપતિ હતો, એટલુંજ નહિ પણ સમ્રાટની એક ધાત્રીનો પુત્ર થતો હતો, તોપણ બીરબલનો પ્રાણ નહિ બચાવવા બદલ રાજદરબારમાંથી તેને બહિષ્કૃત કર્યો અને પુન મુખ નહિ દર્શાવવાની આજ્ઞા કરી પર્વતની જગલી પ્રજા કે જેણે બીરબલનું ખૂન કર્યું હતુ, તે સમસ્ત પ્રજા ઉપર ક્રોધે ભરાઈ સમ્રાટે પોતે યુદ્ધાર્થે બહાર પડવાની અને જગલી જાતિને યોગ્ય દડ આપવાની અભિલાષા અમાત્યવર્ગ પાસે પ્રકટ કરી અમાત્યોએ અકબરને વિવિધ પ્રકારે સલાહ આપી શાંત કર્યો. ત્યાર બાદ તેણે પોતાના કુમાર મુરાદને અને રાજા ટોડરમલને યુદ્ધાર્થે ઉક્ત પહાડોવાળા પ્રદેશમા મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો, પરતુ આ ઠરાવની સામે વાંધો ઉઠાવતાં રાજા ટોડરમલે અતિ વિનીતભાવે સમ્રાટને કહ્યું કે—“ બહુ ગભીર યુદ્ધ સમયેજ રાજકુમાર જેવા સમાન્ય પુરુષોએ બહાર પડવુ જોઇએ પહાડી જાતિને શિક્ષા કરવાનુ કાર્ય એવું તો સામાન્ય છે કે રાજકુમાર જેવાએ તેમાં જોડાવુ એ યોગ્ય ન ગણાય આવું નજીવુ કામ તો રાજ્યનો એક સાધારણ નોકર પણ કરી શકે તેમ છે” રાજા ટોડરમલનો કહેવાનો યથાર્થ આશય સમ્રાટ અકબર બરાબર સમજી ગયો અને રાજકુમારને યુદ્ધમા મોકલવાનો ઠરાવ માડી વાળ્યો. છેવટે રાજા માનસિહને ઉક્ત યુદ્ધમાં મોકલવાનો નિર્ણય થયો અને માનસિહની ગેરહાજરી દરમિયાન કાબૂલના શાસનકર્તાતરીકે રાજા ભગવાનદાસ કામ કરે એમ ઠર્યું. અકબરે પ્રથમ રાજ્યના બે મુખ્ય સેનાપતિઓને પર્વતીય જગલી જાતિ સામે યુદ્ધાર્થે મોકલવાનો જે નિર્ણય કર્યો હતો, તે ઉપરથી આ યુદ્ધ કેવુ ગભીર અને ભયકર હોવુ જોઇએ, તેનો કિચિત્ ખ્યાલ પાઠકોને આવી શકશે.

થોડા દિવસ પછી કોઇએ અકબરની પાસે આવીને એવા સમાચાર આપ્યા કે કેટલાક મનુષ્યોએ રાજા બીરબલને નગરકોટ ખાતે એક પર્વતમાં યોગીઓની એક જમાત સાથે જતો પ્રત્યક્ષ જોયો હતો સમ્રાટ આ અફવા સાભળી બહુ આનદ પામ્યો અને પોતાનો પ્રિય બધુ જો જીવતો હોય તો તેનાં દર્શન કરવાની પ્રબળ આકાક્ષા ઉદ્ભવી તેણે તત્કાળ નગરકોટના શાસનકર્તાને રાજા બીરબલ-સબધી સપૂર્ણ તપાસ કરવા આજ્ઞા ફરમાવી નગરકોટના શાસનકર્તાએ સૂક્ષ્મ તપાસના અતે અકબરને જણાવ્યુ કે—“રાજા બીરબલનાં કોઇએ દર્શન કર્યાં હોય, એવુ પ્રમાણુ મળી આવતુ નથી” આવો નિરાશાજનક ઉત્તર સાભળી સમ્રાટને પુન બહુ દુખ થયુ થોડા દિવસ પછી કોઇએ એવા સમાચાર આપ્યા કે કાલજર ખાતે રાજા બીરબલના કેટલાકોએ દર્શન કર્યાં હતા. સમ્રાટને પુન આનંદ થયો અને રાજાની તપાસ માટે ત્યાના કારભારીને આજ્ઞા કરી સમ્રાટની આજ્ઞાના ઉત્તરમા કાલજરના કારભારીએ લખ્યુ કે—“અલબત, રાજા બીરબલનાં કેટલાક મનુષ્યોએ દર્શન કર્યાં હતા, પણ પાછળથી તે (રાજા) મૃત્યુ પામ્યા હોય એમ જણાય છે” હવે સમ્રાટના દુ:ખની અવધિ રહી નહિ. નિરાશા ઉપર નિરાશા

મળવાથી તે ખેદના સાગરમાં ડૂબી જાય તે તદ્દન સ્વાભાવિક વાત છે. તેણે બીરબલના વિરહદુ:ખથી દુ:ખિત થઇ રાજદરબારમાં આવવાનુ બંધ કર્યું અને શોકપ્રદર્શક વેષ ધારણ કર્યો.

રાજા ટોડરમલે કાબૂલની નદી ઓળંગી સોયાત રાજ્યની સીમામાં પ્રવેશ કર્યો. રાજા માનસિંહે ત્યાંથી આગળ પ્રયાણ કરી પોતાની છાવણી નાખી. બન્ને સરદારો પોતપોતાની છાવણીમાં ગોઠવાઈ ગયા. તેમણે ઉપરાઉપરિ હલાઓથી અફઘાન પ્રજાને એવો તો ત્રાસ આપવા માંડયો અને ખેતીવાડીમાં એવી તો હરકતો ઉભી કરવા માંડી કે અફઘાન પ્રજાનો અમુક અંશે તાબેદારી સ્વીકારવા સિવાય બીજો ઉપાય રહ્યો નહિ. રાજા માનસિંહને શત્રુ પક્ષના અનેક દેશો તથા ગામડાંઓ સળગાવી દેવાં પડયાં હતાં, તેમને હેરાન કરવાને બની શકે તેટલો ત્રાસ આપ્યો હતો. છેવટે ત્રણ વર્ષના સખ્ત પરિશ્રમને અંતે ઉક્ત જંગલી પ્રજા સહેજસાજ વશીભૂત થઇ હતી, પરંતુ અકબરની પછી તુરતજ તેઓ સત્તાધીશ બની બેઠા હતા અને ઇરાન તથા કાબૂલના રાજાને રંજાડવાની શરૂઆત કરી હતી. અકબરના મૃત્યુ પછી મોગલસેનાનો કિંચિત્ પણ ભય તેઓ રાખતા નહોતા. વર્તમાનકાળે પણ ઉકત જંગલી પ્રજા અંગ્રેજ ગવર્નમેંટને પ્રસંગોપાત જે ત્રાસ આપે છે, તે ઉપરથી તેમના સાહસનો અને બળવાનપણાનો વાચકોને બહુ સારી રીતે ખ્યાલ આવી શકશે. ભારતવર્ષની સરહદ ઉપર વસતી આ સાહસી અને બળવાન પ્રજા જો સુધરી શકી હોત અને તે જાતિ હિંદીઓની સાથે મળી ગઇ હોત, તો ભારતવર્ષનું કેટલુ કલ્યાણ થયુ હોત, તેની કલ્પના થઇ શકતી નથી.

સમ્રાટ અકબર જે અબદુલ્લાની ખાતર નિરંતર ચિંતાતુર રહ્યા કરતો હતો તેણે પણ છેવટે હારીને સમ્રાટની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા એક દૂતને રવાના કર્યો અને તેની સાથે અનેક કિંમતી ભેટો પણ મોકલી આપી. સમ્રાટે પોતાની શક્તિનો, બાહુબળનો અને રાજસત્તાનો ખ્યાલ આપવા અબદુલ્લાના દૂતને પોતાની પાસે થોડો સમય રહેવા દીધો. પેલો દૂત પોતાની (અર્થાત્ અકબરની) સત્તા જોઇ અબદુલાને તે વિષે વાત કરે અને એ રીતે અબદુલ્લા ભારતવર્ષ ઉપર હલ્લો કરવામાં નિરાશ થાય, એવો સમ્રાટ અકબરનો આંતરિક ઉદ્દેશ હતો. ત્યારબાદ અબ્દુલ્લાના દૂતને અનેક બક્ષિસો અર્પણ કરી પુન: સ્વસ્થાને વિદાય કર્યો, એટલુંજ નહિ પણ તેની સાથે સમ્રાટે પોતે કેટલા દેશો પોતાના બાહુબળથી હસ્તગત કર્યા છે, કેટલા પ્રબળ નરપતિઓ પોતાની આજ્ઞાને આધીન છે અને મોગલસામ્રાજ્ય કેટલું અપૂર્વ બળ ધરાવે છે ઇત્યાદિ સમસ્ત વિગત અતિ મધુરભાવે—અતિ સહૃદયતાપૂર્વક અબ્દુલ્લાને તેણે લખી જણાવી. આ વિગત વાંચી સમ્રાટની સહૃદયતાનો અનુભવ કરી અબ્દુલ્લા એક રીતે જેવો આનંદિત

થયો, તેવીજ રીતે તેનુ બાહુબળ અનુભવી કિંચિત્ ભયભીત કિવા શકિત પણ થયો.

હિમાલયના પહાડી પ્રદેશમાં અનેક હિંદુ રાજ્યો પ્રબળ પ્રતાપપૂર્વક હિંદુ-શક્તિનુ સરક્ષણ કરી રહ્યાં હતાં એમ કહેવાય છે કે તેમની પાસે લગભગ એક લાખ સૈનિકોનુ પાયદળ તથા દશ હજાર ઘોડેસ્વારોનું લશ્કર હતુ ઉક્ત હિંદુ રાજાઓને વશીભૂત કરવા સમ્રાટે જૈનખાંને રવાના કર્યો અત્યાર પૂર્વે સમ્રાટ અકબરનો સુયશ સર્વત્ર સુપ્રતિષ્ઠિત થઇ ચૂકયો હતો આથી હિંદુ રાજાઓએ સેનાપતિની સાથે સમ્રાટની પાસે હાજર થઈ અકબરના ચરણમા પોતાનુ મસ્તક નમાવ્યુ અને એ રીતે તેની સત્તાનો મૂગે મોએ સ્વીકાર કર્યો

અકબર જ્યારે ભારતવર્ષના ઉત્તર—પશ્ચિમ ભાગમાં રહેતો ત્યારે પણ તે ત્યાંથી વિસ્તૃત સામ્રાજ્યની સર્વ પ્રકારની દેખરેખ રાખતો અને અતિ ઉપયોગી આજ્ઞાઓ બહાર પાડી સર્વત્ર તેનો અમલ કરવા મોકલી આપતો અકબરની આજ્ઞાવિના રાજ્યનુ કોઇ પણ મહત્ત્વનુ કાર્ય થતુ નહિ

તેજ સમયે રાજા ભગવાનદાસને ઉન્માદરોગ નામનુ દર્દ લાગુ પડયુ સમ્રાટ-ને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેને બહુ દુઃખ થયુ અને રાજા ભગવાન-દાસના વીરત્વનુ તથા ઉદારતાનું વર્ણન કરી તેના ગુણોનુ યશોગાન કર્યું ભગવાનદાસની સારવાર માટે સમ્રાટે પોતાના રાજ્યના સુપ્રસિદ્ધ હિંદુ અને મુસલમાન બે ચિકિત્સકોને મોકલી આપ્યા રાજા ભગવાનદાસના સ્થાને રાજા માનસિંહની કાબૂલના શાસનકર્તાતરીકે નિમણૂક કરી તે પછી રાજા માનસિંહે બંગાળા, બિહાર અને ઉડીસાના શાસનકર્તાતરીકેનુ પદ ભોગવ્યુ હતુ, એ વાત આપણે પૂર્વે જાણી ગયા છીએ

અકબરને દશ સ્ત્રીઓ હતી તેમા રાજા ભગવાનદાસની બહેન જોધબાઇ કિંવા મરિયમ ઉજ્જામિની સમ્રાટની સર્વથી અધિક પ્રિય મહારાણી હતી જોધ-બાઇ સમ્રાટ જહાંગીરની જનની હતી બહેરામખાંની વિધવા સ્ત્રી સાથે પણ અકબરે વિવાહ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે કે તેણી બહુ સુદર કવિતાઓ રચી શકતી હતી

સમ્રાટને દશ સ્ત્રીઓ હતી, એટલા માટે તેના પ્રતિ આક્ષેપ કરવાની જરૂર નથી. રાજા માનસિંહને કેટલી સ્ત્રીઓ હતી, તેનુ જો અમે અમારા પાઠકોને સ્મરણ કરાવીશુ તો તેમને આશ્ચર્ય થયા વિના રહેશે નહિ ઇતિહાસ જણાવે છે કે તેને ૧૫૦૦ સ્ત્રીઓ હતી અને તેમાં ૬૦ રાણીઓ રાજાના મૃત્યુ થવા સાથે સતી થઇ હતી રાસિનના કિલ્લામાં જે એક હિંદુ રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેને લગભગ બે હજાર સ્ત્રીઓ હતી ફિરિસ્તાએ લખ્યુ છે કે—" સમ્રાટોજ અનેક સ્ત્રીઓ પરણી શકે, એવા આપખુદી નિયમનું જેઓ ઉલ્લઘન કરતા તેમને યોગ્ય શિક્ષા કરવામાં આવતી અને એટલાજ માટે શેરશાહે ઉક્ત હિંદુ રાજાની રાજધાની

ઉપર હલ્લો કર્યો હતો." હુમાયુ અને જહાંગીરને તો અકબર કરતાં પણ અનેક-ગણી સ્ત્રીઓ હતી મુસલમાન સમાજમાં અનેક નૃપતિઓએ હજારથી અધિક રમણીઓ રાખી હોય, એવા હેવાલો મળી આવે છે રમણીઓની આવી વિશાળ સખ્યાનો અને એક મહાનગરી સમાન તેમનાં આવા સ્થળોનો જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે આપણને એમ લાગ્યા વિના રહેતુ નથી કે પ્રત્યેક સ્ત્રીના નામનુ, વયનુ તથા મહેલના નામનુ એક પત્રક તેમના સ્વામીના હાથમા રહેતુ હોવુ જોઇએ. જો આવુ પત્રક રાખવામા ન આવે તો ગમે તેવા બુદ્ધિમાન-'ને પણ આટલી બધી સ્ત્રીઓનુ તથા તેમના ઠામ-ઠેકાણાનુ સ્મરણ રહેવુ અસભવિત થઇ પડે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. અકબરને તો શુ પણ તેના એક સુબેદારને પણ ૧૨૦૦ સ્ત્રીઓ હોવાનુ એક ઇતિહાસલેખક જણાવે છે પ્રાચીનકાળમા અનેક સ્ત્રીઓ કરવાનો જે રિવાજ પ્રચલિત હતો, તે રિવાજની સાથે અકબરની સ્ત્રીસખ્યાનો મુકાબલો કરીએ તો અકબરપ્રત્યે આક્ષેપ કરવાની જરૂર રહે નહિ, એ વાત સ્પષ્ટજ છે

સમ્રાટ અકબરને ચાર કન્યાઓ પણ હતી

સમ્રાટના અતઃપુરમા તેની સ્ત્રીઓ અને કન્યાઓ સિવાય અનેક નર્તકીઓ (નાચનારી), સગીત-ગાયીકાઓ તથા દાસીઓ વગેરે રહેતી હતી અબુલ ફઝલે લખ્યુ છે કે-"ઉકત સમસ્ત સખ્યાનો જો સરવાળો કરીએ તો લગભગ પાચ હજાર જેટલો થયા વિના રહે નહિ. રાણીઓને માસિક પગાર ૧૦૨૮ થી ૧૬૧૦ રૂપિયાપર્યંત આપવામાં આવતો હતો." સમ્રાટ શાહજહાન તથા ઔરગઝેબના સમયમાં તો તે કરતાં પણ અધિક પગાર અતપુરની રાણીઓને આપવામાં આવતો, એવો ઉલ્લેખ મળી આવે છે શાહજહાન પોતાની વિમાતા નૂરજહાનને વાર્ષિક બે લાખ રૂપિયા તથા પોતાની મહારાણી મુમતાજમહાલને દશ લાખ રૂપિયા આપતો હતો. ઔરગઝેબ પોતાની પટ્ટરાણીને બાર લાખ રૂપિયાનુ વર્ષાસન આપતો હતો.

અકબરના અતપુરમા રહેતી દાસીઓને બે રૂપિયાથી લઇ ૫૧ રૂપિયા સુધી માસિક પગાર આપવામાં આવતો દાસીઓમાની કેટલીક કુશળ સ્ત્રીઓ અતપુરના આવક તથા ખર્ચસબધી હિસાબ રાખતી હતી શહેરના સદ્ગૃહસ્થોની સ્ત્રીઓ તથા પુત્રીઓ પોતાની ઇચ્છા થાય ત્યારે સમ્રાટના અતપુરમાં આવ-જા કરી શકતી હતી સમ્રાટની રાણીઓ તથા મહારાણીઓ પણ નાગરિક સ્ત્રીઓને બહુજ આદર-સત્કાર આપતી હતી સ્ત્રી-અતિથિઓ અતપુરમાં એક માસપર્યંત રહી શકે, એવી પણ વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી

અબુલફઝલ કહે છે કે "ઇ૦ સ૦ ૧૫૯૫ માં સમ્રાટના પરિવારનો કુલ ખર્ચ ૭૭ લાખ પચીસ હજાર રૂપીઆનો થયો હતો. તે સિવાય સૈનિક વિભાગમાં

પણ અનેકગણો ખર્ચ થયો હતો" અંતઃપુર વિભાગના સર્વથી મોટા પ્રધાન-તરીકેનું કામ રાજા રાયસાલદરબારી કરતો હતો તે પોતે હિંદુ હતો. અંતઃપુરની સર્વ વ્યવસ્થા સમ્રાટ અકબર હિંદુ રાજાઓના હાથમાંજ રહેવા દેતો હતો.

અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ પાનાની તથા સોગઠાની રમતમાં પોતાનો ઘણો ખરો સમય વ્યતીત કરતી હતી. બાદાઉની લખે છે કે –" સમ્રાટ અકબર બહુજ થોડો સમય અંતઃપુરમાં રહેતો હતો, અને તેમાં પણ સ્ત્રી–સહવાસ તો બહુજ અલ્પ પ્રમાણમાં રાખતો હતો " ક્વચિત્ અકબર પોતે પણ અંતઃપુરની રમણીઓ સાથે શેતરંજ વગેરે રમત–ગમતમાં ભાગ લેતો. કોઇ કોઇ વાર એક સાહેબ જેવો અદ્દભુત પોષાક પહેરી અંતઃપુરની રમણીઓને હસાવતો પણ ખરો

સમ્રાટ પોતે પુરુષોચિત રમત–ગમતનો બહુ શોખીન હતો. દિવસના ભાગમાં તે કેટલીકવાર પોતાના બંધુ–બાંધવોને સાથે લઇ આવી રમતોમાં મુખ્ય ભાગ લેતો. સમ્રાટ તથા તેના મિત્રો બહુજ હૃષ્ટપુષ્ટ અને પાણીદાર ઘોડા ઉપર સ્વારી કરતા સમ્રાટના હાથમાં સોના તથા રૂપાની એક લાંબી મજબૂત લાકડી રહેતી અને એ લાકડીવતી પૃથ્વી ઉપર પડેલા બૉલને તે અશ્વ ઉપર રહીને આગળ લક્ષ્ય સ્થાને લઇ જવાનો પ્રયત્ન કરતો. તેનો વિરુદ્ધપક્ષ એજ બૉલને પાછો હડસેલવાનો પ્રયત્ન કરતો. આવી રીતે બન્ને પક્ષો વચ્ચે ખૂબ રસાકસી ચાલતી કોઇ કોઇ વાર રાત્રિએ પણ આવી રમતો ખેલવામાં આવતી તે વેળા સમ્રાટ પલાશના લાકડાનો એક બૉલ તૈયાર કરાવતો અને તે બૉલને અગ્નિવડે બાળી લાલચોળ અંગારારૂપે બનાવી પૃથ્વી ઉપર મૂકતો બૉલને આગળ હડસેલતા જો સમ્રાટની કિંમતી લાકડી ભાગી જતી અને તેની પાછળનો જો કોઇ ઘોડેસ્વાર તે ઝીલી લેતો, તો લાકડીની માલેકી તેને આપવામાં આવતી વર્તમાન સમયે અંગ્રેજ આદિ સાહસી પ્રજાઓ જે પોલો નામની રમત ખેલે છે, તેનુ મૂળ સમ્રાટ અકબરે શોધી કાઢયુ હતુ અકબરની ઉક્ત ક્રીડાનુ રૂપાંતર કરીને અંગ્રેજ મુસાફરો તે રમતને યૂરોપ ખાતે લઇ ગયા હતા, એમ કહીએ તોપણ અયોગ્ય નથી કોઇ કોઇ દિવસ સાયંકાળે તથા પ્રભાતે સમ્રાટ અકબર જંગલી હાથીઓનો તથા વાઘ, સિંહ આદિ ક્રૂર પ્રાણીઓનો શિકાર કરવા બહાર નીકળી પડતો અકબરનુ નિશાન ભાગ્યેજ ખાલી જતુ. તે જેવો અપૂર્વ સાહસિક હતો તેવોજ અસાધારણ બળવાન તથા અત્યંત સહનશીલ પણ હતો દુઃખો સહન કરવામાં તે બહુજ દૃઢ હતો. ઘણી-વાર તે એકમાત્ર તરવારનોજ આધાર લઇ ક્રૂર વાઘની સામે થતો અને વાઘનો વધ કરતો કોઇ કોઇ વાર તે સ્વારીમાં નીકળતો, ત્યારે ઘોડેસ્વાર થઇને રોજ ૮૦ કોસ જેટલી મુસાફરી કરતો રોજ ત્રીશ કે ચાળીશ માઇલ જેટલો માર્ગ પગે ચાલીને પસાર કરવો, એ તો તેને માટે રમત જેવુજ હતુ ગમે તેવા મહો-મત્ત હાથીને વશીભૂત કરવામાં તે એક્કો હતો હાથીના સઢ ઉપર ચડી હાથી ઉપર

સ્વારી કરવાનો તેને ઘણો શોખ હતો ગાંડા હાથીની સૂંઢ ઉપર ઉભો રહી ઘણીવાર તે તેની પીઠ ઉપર સ્વાર થતો અને હાથીને અંકુશમાં લાવતો ઐતિહાસિકો તો એટલે સુધી જણાવે છે કે ગાંડામાં ગાંડા હાથીઓ પણ સમ્રાટને જોયા પછી શાંત બની જતા હતા.

મસ્ત હાથીઓની યુદ્ધક્રીડા, બે ઉંટ વચ્ચેનો વિગ્રહ, પાડા અને વાઘનું દ્વન્દ્વયુદ્ધ, ઉડતાં કબુતરોની કુશળતા તથા કરોળીઆના પંજામાંથી માખીને જીવતી છોડાવવાની કળા ઇત્યાદિ અનેક નવી નવી ક્રીડાઓ જોવાનો પણ તેને બહુ શોખ હતો. ભારતવર્ષના જૂદા જૂદા પ્રદેશોમાંથી અનેક કળાવાન મનુષ્યો આવી સમ્રાટને વિવિધ ક્રીડાઓ દર્શાવતા હતા બંગાળીઓ પણ તે સમયે બહુ અદ્દભુત પ્રકારની ક્રીડાઓ કરી શકતા હતા લાઠીઓ ફેરવામાં તથા તે સબંધી દાવપેચ ખેલવામાં તેઓ ખાસ કુશળ ગણાતા હતા બંગાળીઓની ઐન્દ્રજાલિક (જાદુઇ) ક્રીડાઓ જોઇ કોઇને પણ તે કાળે આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નહિ. અબુલફઝલ લખે છે કે:—" એક મનુષ્ય એક લાંબુ દોરડું ઉંચે ફેંકતો અને પછી તે દોરડાનો નીચલો છેડો પકડીને તે ઉંચે ચડી જતો ત્યાર બાદ તેના હાથ–પગ આદિ અવયવો ક્રમે ક્રમે આકાશમાંથી પૃથ્વી ઉપર પડતા. આકાશમાં ગયા પછી પોતાનો સ્વામી હણાયો, એમ દર્શાવી તેની સ્ત્રી બહુ આક્રંદ કરતી અને છેવટે સર્વ પ્રેક્ષકો સન્મુખ ઉભી રહી અગ્નિચિતામાં પ્રવેશ કરતી પેલી સ્ત્રી જેવી ભસ્મીભૂત થતી કે તુરતજ તેનો સ્વામી અંતરિક્ષમાંથી આવીને હાજર થતો અને બળી મરેલી સ્ત્રીને સજીવન કરતો આ દેખાવ જોઇને લોકો આશ્ચર્યમુગ્ધ થયા વિના રહેતા નહિ " ઇબ્ન બતૂતા, એડવર્ડ મેલ્ડન તથા જહાંગીરે પોતે ઉક્ત દેખાવો પ્રત્યક્ષપણે નિહાળી પોતાના પુસ્તકોમાં તેનું વિગતવાર વર્ણન આપ્યું છે બંગાળીઓએ એક કાળે આશ્ચર્યજનક દેખાવો સમ્રાટ જહાંગીર પાસે રજુ કરી તેને વિસ્મયવિમુગ્ધ કર્યો હતો આજે તે કળા ભારતમાંથી અદૃશ્યજ થઇ ગઇ છે !

સામ્રાજ્યના સઘળાં મનુષ્યો એકબીજા સાથે છૂટથી હળીમળી શકે એટલા માટે સમ્રાટ કોઇ કોઇ સમયે મોટો આનંદોત્સવ કરતો એ ઉત્સવમાં અનેક ઉચ્ચ–નીચ વ્યકિતઓ એકસરખા ઉત્સાહથી ભાગ તે લેતી. સમયે વિવિધ પ્રકારની ક્રીડાઓદ્વારા પ્રેક્ષકોનું મન રંજન કરવામાં આવતું હતું ઉત્સવ અને આમોદના દિવસોમાં પણ સમ્રાટ અનેક પ્રકારનાં ગંભીર રાજકાર્યો કરી શકતો હતો, અર્થાત્ આમોદના સમયમાં પણ રાજ્યની જવાબદારીનું તે વિસ્મરણ કરતો નહિ

સમ્રાટની સાથે અનેક નાની મોટી છાવણીઓ પડાવ નાખતી અકબર જે સ્થળે છાવણી નાખતો તે સ્થળ–અર્થાત્ વિશાળ મેદાન તંબુઓથી છવાઇ જતું. તેની છાવણીને ફરતો વસ્ત્રનો જે એક મોટો ગઢ રચવામાં આવતો તે ઉત્તર–દક્ષિણમાં ૧૫૩૦ ફીટ જેટલો અને પૂર્વપશ્ચિમમાં ૮૦૦ ફીટ જેટલા વિસ્તારવાળો

થતો. તંબુના મુખ્યદ્વાર પાસે નોબતખાનું રહેતું અને આસપાસ સર્વત્ર સૈનિકો પડાવ નાખીને રહેતા છાવણીમાં દાખલ થયા પછી એક ઉચ્ચ સ્તંભ ઉપર રાત્રે પ્રકાશિત દીપક દૃષ્ટિગોચર થતો. આ દીપકથી સહેજ આગળ વધતા દરબારેખાસના એક સુંદર તંબુ પાસે જઈ શકાતું હતું ત્યારબાદ એક વિશાળ મેદાન આવતું. મેદાનની બીજી તરફ રાજરાણીઓની છાવણીઓ સ્થાપવામાં આવતી તેની આસ-પાસ નાના-મોટા એટલા બધા તંબુઓ નાખવામાં આવતા કે તેની ગણના પણ થઈ શકે નહિ. એક તંબુ તો ખાસ ગંગાજળ સાચવવા માટેજ ખડો કરવામા આવતો. એક તંબુમાં કેવળ વિવિધ સરબતોનું જ રક્ષણ કરવામા આવતું તેવીજ રીતે બીજા એવા અનેક તંબુઓ હતા કે જેમાં કેવળ સુગંધી દ્રવ્યો તથા ખાન-પાનની વિવિધ વસ્તુઓ રાખવામા આવી હતી સમ્રાટનો પોતાનો તંબુ બે માળ વાળો હતો એમ કહેવાય છે અને તેમા સ્થાને સ્થાને મણિ-મુક્તાઓની સુંદર વેલો ચિતરવામાં આવી હતી આ તંબુ જોનારને જાણે તે ઇંદ્રભવનજ હોય એવો ભાસ થતો. જે સ્થળે સમ્રાટની છાવણી પડતી, તે સ્થળે એક મોટા શહેર જેવોજ દેખાવ દૃષ્ટિગોચર થતો હતો

पंचदश अध्याय–काश्मीर

ભારતવર્ષનું કાશ્મીર એ સ્વર્ગનું નંદનવન છે. બર્નિયર સાહેબે એ પ્રદેશમાં મુસાફરી કરીને લખ્યું છે કે–" કાશ્મીરના દર્શનથી ખરેખર હું મુગ્ધ થયો છું મે મારી કલ્પનાના બળથી કાશ્મીરના જે સૌંદર્યનું અનુમાન કર્યું હતું, તેથી પણ કાશ્મીરનું યથાર્થ સૌંદર્ય અનેકગણું વિશેષ છે વસ્તુત પૃથ્વીમા એવું બીજું કોઈ પણ સ્થાન નથી, કે જેની સાથે કાશ્મીરની તુલના થઈ શકે "

ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૯ મા સમ્રાટ અકબર કાશ્મીરનું સૌંદર્ય જોવા તે પ્રદેશમા ગયો હતો. સૂર્યોદય થવા પૂર્વેજ તેણે પોતાની છાવણીથી બહાર નીકળી એક પર્વત ઉપર ચડી જઈને ત્યા વિશ્રામ કર્યો તારાપતિ તથા તારકાસુંદરીઓ સમસ્ત રાત્રિ પર્યંત નીલ આકાશમાં જાગૃતપણે ક્રીડા કરીને શ્રમિત થઇ રહ્યાં હોય, તેમ તેમના મુખ ઉપર હવે કોઈપણ પ્રકારની જ્યોતિ રહી નહોતી કુલલલનાઓ સૂર્યોદય થતાંની સાથેજ પતિશય્યાનો પરિત્યાગ કરી નીચા મસ્તકે અંત પુરમા ચાલી જાય તેમ તારકાસુંદરીઓ પણ પ્રભાતના દર્શનથી શરમાતી હોય તેમ પ્રકાશરૂપી શ્વેત વસ્ત્રના છેડાવતી પોતાનાં મુખકમળને છુપાવતી નીલ આકાશરૂપી ઉદ્યાનમાંથી નજીકના અંત પુરમાં ચાલી જવા લાગી ! ધીમે ધીમે ઉષાસુંદરી લલાટમાં સિંદૂર પૂરી, ગુલાબી વસ્ત્ર પહેરી, એક હાથમા શિશિર જળબિંદુ અને બીજા હાથમાં

પુષ્પગંધને ધારણ કરી, બહાર નીકળી અને કાશીવિશ્વનાથના મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરતી નવયુવતીની પેઠે પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરવા લાગી ઉષાદેવીની આ શોભા વિયોગ-વિહ્વલા કુમુદિનીથી સહન ન થઇ શકવાથી તેણે ખેદથી મસ્તક નીચે નમાવ્યું ! સ્વામી–સોહાગિની કમલિની, વૃદ્ધ પુરુષની યુવાન નવભાર્યા પતિપ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ દર્શાવવા ઉત્કંઠિત થઇ રહી હોય તેમ–મોતીનાં આભરણો પહેરી, સુંદર મુખ ઉપર પાઉડર નાખી, ગુલાબી વસ્ત્રથી અંગને આચ્છાદિત કરી, સૂર્યોદય પૂર્વેજ સરોવરરૂપી ઓરડામાંથી બહાર નીકળી સ્વામીની રાહ જોવા લાગી ! કમલિની બહાર નીકળી છે, એવા સમાચાર કુશળ પવને ભ્રમરગણને પહોંચાડવામાં વિલંબ કર્યો નહિ ભમરાઓ આનંદસમાચાર સાંભળી ગણગણાટની લલિત રાગિણીવડે કમળને રીઝવવા લાગ્યા કમલિનીએ વખત વિચારીને અને તક જોઇને ભ્રમર-ગણ ઉપર એક પ્રેમપૂર્ણ કટાક્ષ કર્યો. હજી સૂર્યનો ઉદય થયો નથી, એમ ધારીને ભમરાઓ કમલિની ચુંબન કરવા આગળ દોડયા, પણ બીજીજ ક્ષણે સૂર્યનો ઉદય થતો જોઇ દૂર નાસવા લાગ્યા ! આ પ્રેમલીલા કુદરતનાં અન્ય પ્રાણીઓથી સહન થઇ શકી નહિ. એક પક્ષી કે જે વૃક્ષની આડે રહી ભ્રમર અને કમલિની વચ્ચેનો ગુપ્ત પ્રેમ નિરખી રહ્યું હતું, તે હવે વિશેષ વાર શાંત રહી શક્યું નહિ. તેણે એક નણંદને છાજે તેવી રીતનો કોલાહલ કરી મૂકયો ! અને એ પક્ષીનો કોલાહલ જોઇ અન્ય પણ અનેક પક્ષીઓ, વાતને સમજ્યા વિનાજ કલેશપ્રિય હિંદવાસી-ઓની માફક કોલાહલ કરવા મંડી પડયા પક્ષિસમાજે આ પ્રમાણે કોલાહલ અને સૂર્યદેવની ખુશામત કરવામાં કસર રાખી નહિ; છતાં જ્યારે સૂર્યદેવે તેમના તરફ કિંચિત્ પણ લક્ષ ન આપ્યું, ત્યારે તેઓ નિરાશ થઇ ઉંચે આકાશમાં ઉડીને બની શકે તેટલા તીવ્ર સ્વરે પદ્મિનીની નિંદા કરવા લાગ્યો ! ભમરાઓ પણ હવે ગભ-રાવા લાગ્યા સૂર્યદેવનો તાપરૂપી ક્રોધ તેમનાથી સહન ન થઇ શકવાથી તેમણે કમલિનીની સલાહને માન આપી ચોરની પેઠે કમળ–નિવાસમાં છુપાઇ રહેવાનું યોગ્ય ધાર્યું હજારો પક્ષીઓને પોતાની પ્રિયતમાની નિંદા કરતા જોવાથી એમાં પણ કાંઇક સત્ય હશે એમ માની પ્રભાકરે લાલચોળ નેત્રોવડે ક્રોધ દર્શાવવાનો પ્રારંભ કર્યો અનુભવી કમલિનીએ એથી ભયભીત થવાને બદલે અપૂર્વ શોભા અને સૌંદર્યનો વિસ્તાર કરી પ્રભાકર પતિને મોહિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડયો. સૂર્ય પણ પોતાની પ્રિયાની મોહકતામાં લુબ્ધ થયો. તેણે વિચાર કર્યો કે કમળમાં કલંક અને કુસુમમાં કીટ હોવાના અનાદિકાળથી મૂકાતા આવતા આરોપમાં શું સત્ય હશે.? ના, ના, નહિજ. એવો છેલ્લો નિર્ણય કરીને વૃદ્ધ પતિ પોતાની યુવતી પત્ની પાસે પોતાનો પરાજય સ્વીકારે તેમ તેણે પણ પદ્મિનીના સૌંદર્ય પાસે પોતાનો પરાજય સ્વીકારી લીધો. પક્ષીઓ તો આ દૃશ્ય જોઇને દિઙ્મૂઢજ બની ગયાં ! તેમણે વિચાર કર્યો કે–"આપણે નિઃસ્વાર્થપણે સૂર્યનો ઉપકાર કરવા ગયા

તેનો બદલો એજ મળ્યો કે આપણે પોતે મિથ્યાવાદી ઠર્યા અને રૂપવતી કમલિની નિર્દોષ ઠરી !" છેવટે પક્ષીઓએ ઉદાસીનતા ધારણ કરીને મૂગેમોએ વૃક્ષની શાખાઓમાંજ ભરાઇ બેસવાનુ યોગ્ય ધાર્યું !

સમ્રાટે વિશેષ બારિક નિરીક્ષણ કર્યું. તેને જણાયુ કે કાશ્મીર પ્રદેશ હિમાલય પર્વત ઉપર આવેલો છે તેની ચોતરફ નાની મોટી ખીણો આવેલી છે સમુદ્રની સપાટીથી તે પાચ હજાર ફીટ ઉચાઇએ છે તેની લબાઇ ૧૬૦ માઇલ તથા પહોળાઇ ૬૦-૯૦ માઇલપર્યંતની છે પર્વતના ઉચ્ચ શિખરોપર નિરતર બરફ રહ્યા કરે છે, પરતુ કાશ્મીરમા તો બારે માસ વસતઋતુનુ જ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે ગિરિરાજ હિમાલય પરમ સ્નેહપૂર્વક કાશ્મીરને પોતાના ખોળામા લઇને બેઠેલો હોવાથી ગ્રીષ્મપ્રધાન ભારતની ઉષ્ણતા કે કલેશાગ્નિ, પ્રયત્ન કરવા છતા પણ કાશ્મીરમા પહોંચી શકતાં નથી ! વળી આસપાસના પર્વતો એટલા બધા ઉચ્ચ અને શૃખલા બદ્ધ છે કે હિમાલયની અતિશય શરદી પણ કાશ્મીરમાં પ્રવેશ કરવાનો માર્ગ મેળવી શકતી નથી ! વસ્તુત કાશ્મીર પ્રદેશમાં શરદી અને ગરમી વચ્ચેનો અનાદિકાળનો વૈરભાવ ત્યાંના નિવાસીઓને કશી હાનિ કરી શકતો નથી જાણે કે પ્રકૃતિ માતાએ પોતેજ તેમનો વિરોધ શાત કર્યો હોયને ! ગ્રીષ્મપ્રધાન દેશોમા વૃક્ષો વગેરે જેવાં પરિપુષ્ટ રહ્યા કરે છે, તેવીજ રીતે આ શીતપ્રધાન દેશમાં પણ તે ઉન્નત અને ભરાવાદાર જોવામા આવે છે કાશ્મીરની ગગનસ્પર્શી વૃક્ષાવલિઓ સૌદર્યરસિકોના મનને આશ્ચર્ય પમાડયા વિના રહેતી નથી વિવિધ વર્ણનાં કુસુમોના ઢગેઢગ પર્વતો અને કરાડોમાં અનાયાસે મળી આવે છે કોઇ કોઇ સ્થળે પુષ્પથી લચી પડતી લતિકા-સુદરીઓ વૃક્ષને દઢ આલિગન આપી રમણીય સૌંદર્યનો વિસ્તાર કરી રહી છે ! કોઇ કોઈ સ્થળે લતારૂપી બાલિકાઓ વૃક્ષની કાંધ ઉપર બેસી સમ્રાટ અકબરને વધાવવા માટે હાથમા ફૂલની છાબ લઇને ઉભી રહી છે ! મૃદુ મદ પવન પુષ્પોના પરિમલને વહન કરતો વહી રહ્યો છે ! પ્રત્યેક વૃક્ષ અને પ્રત્યેક પુષ્પની આસપાસ ભ્રમરોના ટોળેટોળાં ગુણગુણ શબ્દ કરતાં મધુર સગીત આલાપી રહ્યાં છે હજારો પક્ષીઓ અનત આકાશની ગભીરતાને ભેદવા સતત્ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે આ વિશાળશૂન્ય પ્રદેશમાં પ્રકૃતિ દેવીનાં નિર્દોષ બાળકો-પક્ષીઓ સિવાય કોઇનોજ નિવાસ નથી, એવો સમ્રાટના અતઃકરણમા વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો સુનીલ આકાશમા અનેક વાદળો આનદપૂર્વક તણાતાં વહી રહ્યા છે અનેક ઝરણાંઓ પર્વતની ગુફામાથી બહાર નીકળી નાનાં છોકરાંની પેઠે રમતા રમતાં આમતેમ વહી રહ્યાં છે એ બાળ ઝરણાંઓમાં સૂર્યનાં બાળકિરણો પડતા, કુલીનગૃહના બાળકો મળતાં પરસ્પરનો આનદ વધી જઇને તેમનામા જે સૌદર્ય અને આકર્ષકતા ઉભરાય છે, તેવી આકર્ષકતા અને સૌદર્યનુ દર્શન એ કિરણો અને ઝરણાંઓ કરાવી રહ્યાં છે સામાન્ય મનુષ્યને તો તે સૌદર્યની કલ્પનાજ આવી શકવી કઠિન

છે. ઝરણાંના નિર્મળ જળને સગ્રહી રાખનાર અનેક સરોવરો પણ સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે એ સરોવરોમા ઉગેલા વૃક્ષો તથા પુષ્પલતાઓ પ્રેક્ષકોના ચિત્તને વિમોહિત કરી રહ્યા છે. સુગધિત મનોહર પુષ્પોના ગુચ્છો ચોતરફ વિખરાએલા પડી રહ્યા છે. આવા પુષ્પો પૃથ્વીના અન્ય ભાગમા પ્રાપ્ત થવાં અશક્ય છે. આપણે આજે વીશમા સૈકાની મધ્યમા ઉભા છીએ પૃથ્વીપરના કેટલા દેશોએ ક્યારે અને કેવી રીતે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી અને ક્યા દેશના ક્યા ભાગમા કેવી આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓ આવેલી છે, તે આજે અજાણ્યુ રહ્યુ નથી, છતા પણ બુદ્ધિમાન નિષ્પક્ષપાત અગ્રેજ મુસાફરોને પણ કબૂલ કરવુ પડયુ છે કે કાશ્મીરના બગિચાની સરખામણી પૃથ્વીના અન્ય કોઇ પણ દેશની સાથે થઇ શકે તેમ નથી. કાશ્મીર એ જગતપરનો એક આશ્ચર્યજનક પ્રદેશ છે, એમ કહીએ તોપણ તે અયોગ્ય નથી. ઋતુરાજ વસતનો કાયમી નિવાસ આ મૃત્યુલોકમાં જો ક્યાય પણ હોય તો તે કાશ્મીરમાજ છે અને તેથી કાશ્મીર એ સ્વર્ગીય શોભાનુ નિવાસસ્થાન છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે લેશમાત્ર અસ્થાને નથી

કાશ્મીરમાં આવેલાં શ્રીનગર તથા હરિપર્વત આદિ નગરો અને તેમના સસ્કૃત નામો હિદના ભૂતકાળસબધી ગૌરવની સાક્ષી આપી રહ્યા છે બૌદ્ધયુગમાં કાશ્મીર ઉન્નતિના ઉચ્ચ શિખરે પહોચ્યુ હતુ બૌદ્ધ રાજા કનિષ્કના સમયમાં કાશ્મીરનું રાજ્ય એક તરફ કાબૂલ, કાશગર, યાર્કંડ, કોકણ તથા બીજી તરફ પજાબ, રાજસ્થાન, ગુજરાત તથા આગ્રાપર્યત વિસ્તર્યુ હતુ હુએનસગે લખ્યુ છે કે કનિષ્કની રાજસત્તા ચીનદેશના પણ અનેક ભાગોમા વિસ્તરી હતી કાશ્મીરના સૈન્યે એક વેળા બગાળામા પણ પ્રવેશ કર્યો હતો વિક્રમસવતની માફક શકરાજનો જે સવત કેટલાક ભાગોમા ચાલે છે તે કનિષ્કની રાજસત્તાનુજ સૂચન કરે છે

કાશ્મીરની સ્વતત્રતાનો ક્યારે આરભ થયો હતો, તેવિષે ઇતિહાસમાં કાઇ હકીકત મળી આવતી નથી. ચૌદમા સૈકાના આરભપર્યંત કાશ્મીરનુ રાજ્ય સ્વતત્ર હતુ ત્યારબાદ તે મુસલમાન રાજાઓના હાથમાં પડયુ, ત્યારથીજ તેની દુર્દશાનો આરભ થયો મુસલમાન નરપતિઓએ હિદુ પ્રજા ઉપર જુલમ ગુજારવામાં લેશ પણ સકોચ સેવ્યો નહોતો. કાશ્મીરમાંના સઘળાં મદિરો તથા મૂર્તિઓ મુસલમાન રાજાઓએ તોડી નાખી તે સ્થળે મસજીદો ઉભી કરી હતી ફીરીસ્તા લખે છે કે —"મુસલમાન રાજાઓનો જુલમ અને ત્રાસ સહન નહિ થઇ શકવાથી કાશ્મીરના અનેક હિદુ નિવાસીઓએ ઇસ્લામધર્મ અગીકાર કર્યો હતો આટલું છતા કાશ્મીર પ્રદેશ છેક અફઘાનીસ્તાન જેવો ન બની ગયો અને ત્યાંની હિદુ પ્રજા તથા હિદુધર્મ છેક વિનષ્ટ ન થયો, એજ એક ખરેખર આનદ અને આશ્ચર્યનો વિષય છે !" મહાત્મા અબુલ ફઝલે લખ્યું છે કે, "કાશ્મીરના સર્વોત્કૃષ્ટ શહેરીઓ કિવા નિવાસીઓ મોટે ભાગે બ્રાહ્મણોજ હતા. જો કે અત્યારે તેઓ પણ

અંધશ્રદ્ધા અને દેશાચારના પંજામાંથી મુક્ત રહી શક્યા નથી, તથાપિ તેમની ઈશ્વર-પૂજા હજીએ આડંબરવાળી કે કૃત્રિમતાવાળી બની નથી. તેઓ અન્ય ધર્માવલંબીઓની નિંદા કરતા નથી પૈસાની ખાતર ભિક્ષા માગવાનો તેમનામાં બીલકુલ રિવાજ નથી અને વસ્તુતઃ ધન મેળવવા માટે તેઓ બહુ આતુર હોય તેમ પણ જણાતું નથી. તેઓ વિવિધ પ્રકારનાં ફળવૃક્ષો વાવે છે અને પોતાના દેશબંધુઓના હિતાર્થે કર્તવ્યો કરવામાં આનંદ માને છે. તેઓ અનેક સ્ત્રીઓ કરતા નથી માંસભોજન પણ તેમનામાં નિષિદ્ધ છે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણોની સંખ્યા જ કાશ્મીરમાં લગભગ બે હજાર જેટલી હશે ! ”

કાશ્મીરના સૌંદર્યે અકબરના પૂર્વપુરુષોને પણ લોભાવ્યા હતા બાબરે એક નૃપતિને સહાયતા આપવાને બહાને એક મોટી સેના કાશ્મીરમાં ઉતારી હતી. ત્યારબાદ હુમાયુને દિલ્હીના સિંહાસન ઉપરથી હાંકી કહાડવામાં આવતાં તેણે લાહોરમાં આશ્રય લીધો, ત્યારે કાશ્મીરના કેટલાક આગેવાન શહેરીઓ કે જેઓ અંદર અંદર લડી મરતા હતા, તેમણે તેને કાશ્મીરની રાજસત્તા સ્વીકારવાની વિનતિ કરી હતી શહેરીઓની વિનતિને માન આપી હુમાયુએ પોતાના એક નજીકના સગાને તે તરફ મોકલતા તેણે કાશ્મીરના પ્રતિષ્ઠિત મુસલમાન રાજાને હરાવીને નસાડી મૂકીને કાશ્મીરનું સિંહાસન હસ્તગત કરી લીધું હતું તેણે હુમાયુના નામના અનેક મહોરના રૂપીઆ બહાર પાડયા હતા અને હુમાયુની સુખશાંતિ માટે ઉપાસના–મંદિરમાં પ્રભુ–પ્રાર્થના કરી હતી મતલબ કે કાશ્મીરના અધીશ્વરતરીકે હુમાયુને તેણે પ્રથમ માન આપ્યું હતું આ સમયે હુમાયુ પોતે રાજ્યહીનપણે તથા દીનભાવે દેશવિદેશમાં રખડતો હતો, એમ આગળ કહેવાઈ ગયું છે

અકબરના સમયમાં (ઇ૦ સ૦ ૧૫૬૮ માં) કાશ્મીરમાં હુસેનશા નામનો એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેના રાજ્યમાં શીઆ અને સુન્ની નામની બે મુખ્ય કોમો નિરંતર ક્લેશ–કંકાસ કર્યા કરતી હતી એક દિવસે એક શીઆ મતાવલંબીએ એક કબર પાસે એક વૃદ્ધ સુન્નીનું તલવારથી ખુન કર્યું રાજાએ ઉક્ત ખુનીને યોગ્ય સજા ફરમાવવા ત્રણ મૌલવીઓની એક સભા નિમી. સભાએ એકમત થઇ તે ખુનીને દેહાતદંડની સખ્ત સજા ફરમાવી. સજાનો અમલ પણ થઈ ગયો ત્યારબાદ કેટલેક દિવસે સમ્રાટ અકબરના એક બે દૂતો કાશ્મીર ખાતે આવ્યા તે દૂતો શીઆ મતાવલંબી હતા તેમણે જ્યારે સાંભળ્યું કે ત્રણ મૌલવીઓએ મળીને પોતાના એક સ્વધર્મી બન્ધુ–શીઆ કોમના એક મનુષ્યનો વધ કરવાનો હુકમ ફરમાવ્યો હતો ત્યારે તેઓ ક્રોધથી બહુજ ઉશ્કેરાઇ ગયા અને તેજ વખતે તે ત્રણે મૌલવીઓને પકડી કેદમાં ને કેદમાંજ મારી નાખ્યા ! કાશ્મીરના તે સમયના રાજાએ ઉક્ત દૂતોના અન્યાયી કાર્યની સામે વાંધો ઉઠાવવાને બદલે, ઉલટો તેને ટેકો આપીને તેઓ તેમ કરવામાં વાજબી હતા, એવો સ્વીકાર કર્યો. છેવટે તેણે સમ્રાટ અકબર-

ની તાબેદારી કબૂલ કરી અને તે દૂતોને અનેક બક્ષિસો આપી રવાના કર્યા. સમ્રાટ અકબરની સાથે પોતાની એક પુત્રીનાં લગ્ન કરવા સારૂ તે પુત્રીને પણ તેણે વિવાહાર્થે દિલ્હી ખાતે વિદાય કરી

પેલા બે દૂતો કાશ્મીરમાંથી પાછા ફરતા તેમણે કાશ્મીરમાં કરેલા અન્યાયસંબંધી હકીકત સમ્રાટના જાણવામાં આવી. સમ્રાટને એથી અતિશય ક્રોધ ચડયો. ન્યાયનો તે એવો પક્ષપાતી હતો કે પોતાના પ્રતિનિધિઓ અન્ય રાજ્યમા જઇ આવી રીતે પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ કરે, તે તેનાથી બીલકુલ સહન થઇ શકે તેમ નહોતુ રાજ્યનો એક પ્રતિષ્ઠિત અમલદાર ભૂલેચૂકે એકાદ અન્યાયી કાર્ય કરે તો છેવટે રાજ્યના ગૌરવ (પ્રેસ્ટીજ)ની ખાતર પણ તે નભાવવું જોઇએ, એવી રાજનીતિને અને પ્રેસ્ટીજને તે માનતો નહોતો અન્યાયી હોય તો અતઃકરણપૂર્વક ધિક્કારતો હતો અકબરે ઉકત બન્ને દૂતોને આમામા ખુલ્લી સભામાં બોલાવી તેમની આત્મકથા સાભળી અને છેવટે તે બન્ને અમલદારોને તેમણે કરેલા અપરાધ બદલ ખુલ્લી રીતે દેહાંતદડની સજા ફરમાવી દીધી તે સિવાય કાશ્મીરરાજ કે જેના રાજ્યમા જઇ ઉકત દૂતોએ અતિ નિંદનીય કાર્ય કર્યું હતું, તેમને તે રાજાએ અટકાવવાને બદલે ઉલટુ ઉત્તેજન આપ્યુ, તે માટે સમ્રાટે કાશ્મીરના અધિપતિ ઉપર અત્યત ક્રોધ દર્શાવ્યો અને તેની કન્યા સાથે વિવાહ કરવાની સાફ ના પાડી આથી તે રાજકન્યા પુન પોતાના પિતાના રાજ્યમા પાછી ગઈ કાશ્મીરની રમણીઓ કુદરતી રીતેજ અતિ સુદર હોય છે, તેમાં પણ એક રાજબાળા અપૂર્વ રૂપ-લાવણ્યસપન્ન હોય એમા તો પૂછવુ જ શુ ? છતાં સમ્રાટ અકબર તેનાથી મોહિત થયો નહિ અને એક અન્યાયી કાર્યપ્રત્યેનો તિરસ્કાર પ્રકટ કરવા તે રાજકન્યાનો પણ અસ્વીકાર કર્યો. અકબરના ક્રોધસબધી દુ ખદાયક સમાચાર હુસેનશાએ સાંભળ્યા ત્યારે તેને બહુજ ખેદ થયો અને એ ખેદના આઘાતથી તે ટુક સમયમાં મૃત્યુ પામ્યો ત્યારબાદ તેનો ભાઇ કાશ્મીરની રાજગાદીએ આવ્યો સમ્રાટ અકબરે તેના સમયમા પુન પોતાના રાજદૂતોને કાશ્મીર ખાતે મોકલ્યા અને નવીન રાજાને કાશ્મીરના નરપતિતરીકેની સઘળી સત્તા સુપ્રત કરી. મસ્જીદમાં તેના રાજ્યાભિષેક પ્રસગે પ્રાર્થના થઇ તે પ્રસગે પણ સમ્રાટના દૂતોએ હાજરી આપી હતી તેના મૃત્યુ પછી તેનો પુત્ર યુસુફસા અમાત્યોનાં કેટલાક કાવતરાંઓને લીધે કાશ્મીરમાંથી નાસી ગયો. સમ્રાટ અકબરે રાજવિદ્રોહી અમાત્યોને દાબી દઇ યુસુફસાને પુન. સિહાસને પ્રતિષ્ઠિત કર્યો. યુસુફસાને કાશ્મીરની ગાદી મળવામાં રાજા માનસિહ વગેરેએ પણ સમ્રાટ અકબરની આજ્ઞાને અનુસરીને આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. ત્યારબાદ યુસુફસાએ અનેક કિમતી ભેટો સાથે પોતાના બે પુત્રોને દિલ્હીની રાજસભામા મોકલી સમ્રાટની તાબેદારીનો નમ્રતાપૂર્વક અગીકાર કર્યો. ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૫ માં અકબર

જ્યારે પંજાબ પ્રદેશમાં ગયો (પૂર્વના અધ્યાયમાં તે સબંધી વર્ણન આપી ગયા છીએ) ત્યારે તેણે યુસુફ્સાને પોતાની સામે આવવાનુ કહેણુ મોકલ્યુ, પરંતુ યુસુફ્સાએ અકબરની આજ્ઞાને માન આપ્યુ નહિ અને સમ્રાટની સામે આવ્યો નહિ. સમ્રાટ અકબરે એથી બહુ ઉશ્કેરાઇ જઇને રાજા ભગવાનદાસ આદિની સરદારી નીચે પાંચ હજાર સૈનિકોનુ એક લશ્કર યુસુફ્સાની સામે લડવા માટે મોકલી દીધું. (ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૫)

ઉક્ત સૈન્ય બિબરના ઘાટોમાં થઇને કાશ્મીરમાં આગળ વધવા લાગ્યુ. આ ઘાટોવાળો પહાડી માર્ગ લેવાનુ સેનાધિપતિઓએ એટલા માટે યોગ્ય ધાર્યું કે તે માર્ગ બહુ વિશાળ હતો, તેમજ તે માર્ગમા રહેતા નિવાસીઓ પણ મોગલસેનાની-તરફેણવાળા હતા, પરંતુ તે સમયે માર્ગમા એટલો બધો બરફ પડયો હતો કે માર્ગનો ઘણો ખરો ભાગ જવા-આવવાને લગભગ નિરુપયોગી બની ગયો હતો સમ્રાટને આ સમાચાર પહોચાડવામાં આવ્યા. તેણે વિચાર કર્યો કે હવે એ લશ્કરને કાશ્મીર ખાતે પહોચવામા અણધાર્યો વિલબ થયા વિના રહેશે નહિ અને જો બહુ વિલબ થશે તો શત્રુપક્ષ યુદ્ધની વિશેષ તૈયારી કર્યા વિના રહેશે નહિ આમ બન્ને પક્ષો જો સરખી તૈયારી કરીને યુદ્ધમા ઉતરશે તો હાનિ બહુજ સહન કરવી પડશે આવો વિચાર કરી અકબરે મોગલસેનાને પાખલીનો અતિ ભયકર અને દુર્ગમ માર્ગ ગ્રહણ કરવાનો અને એ માર્ગે થઇને કાશ્મીર ઉપર હલ્લો કરવાનો આદેશ કર્યો જ્યારે મોગલસેના લગભગ કાશ્મીરની પાસે આવી પહોચી ત્યારેજ યુસુફ્સાની આંખ ઉઘડી ! તે પોતે મોગલસેનાપતિની છાવણી પાસે હાજર થયો અને સ્વય સમ્રાટ અકબર પાસે જઇ તેની તાબેદારી સ્વીકારવાનો મનોભાવ જણાવ્યો સમ્રાટે યુસુફ્સાની યાચનાનો ઉત્તર આપતાં જણાવ્યુ કે—"કાશ્મીરનો રાજા મારી પાસે હાજર થવાને તૈયાર થયો છે તે જાણી મને સતોષ થયો છે પણ તે શરણે આવે તે પહેલા તે પ્રદેશ ઉપર આપણે અધિકાર મેળવી લેવો જોઇએ હુ કાશ્મીરનુ રાજ્ય મારી અધીનતા નીચે રાખીશ અને તે વર્તમાન રાજાને (યુસુફ્સાને) એક ખડીઆ રાજાતરીકે સુપ્રત કરીશ" ત્યારબાદ મોગલસેનાપતિઓએ આગળ પ્રયાણ કર્યું કાશ્મીરવાસી સેના યુદ્ધાર્થે તૈયાર થઇ અને પાખલીના પહાડી માર્ગમા મોગલસેના સામે આવીને ઉભી રહી રાજા ભગવાનદાસના પુત્ર મધુસિંહે રાજપૂતસેનાને સાથે લઇને અત્યત બહાદુરીપૂર્વક શત્રુની સેનાને પાછી હાંકી કહાડી માર્ગમાનાં સઘળાં વિઘ્નો દૂર થયા કાશ્મીરનુ સૈન્ય મધુસિહનુ વીરત્વ અનુભવી ભયભીત બની ગયુ, જેથી છેવટે સધિ કરવા સિવાય અન્ય માર્ગ તેમને માટે રહ્યો નહિ. કાશ્મીરે પુન સમ્રાટની સત્તાનો સ્વીકાર કર્યો અને તેની મહોરવાળુ નાણુ દેશમાં પ્રચલિત કર્યું.

આ પ્રમાણે જો કે કાશ્મીરમા શાંતિની સ્થાપના તો થઇ, પરતુ તે વિશેષ વાર ટકી શકી નહિ કાશ્મીરના રહેવાસીઓ અંદર અંદર લડીને નબળા પડવા લાગ્યા. જ્યારે મનુષ્યો પોતેજ પોતાનુ સત્યાનાશ કહાડવા તૈયાર થાય, ત્યારે તેમનુ રક્ષણ કોઇ કરી શકે નહિ સમ્રાટે પુન એક મહાન સૈન્ય મોકલી કાશ્મીરમાં શાતિ પ્રસરાવી કાશ્મીરવાસીઓ આવા અ તરકલહથી બહુજ નબળા પડી ગયા હતા ત્યારબાદ અકબરે કાશ્મીરના રાજાની બિહારના શાસનકર્તાતરીકે નિમણૂક કરી

સમ્રાટે આજે કાશ્મીરનું અપૂર્વ સૌંદર્ય નિરખવા માટે કાશ્મીરમા પ્રવેશ કર્યો છે (ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૯) બિમરના ગિરિઘાટોમા થઇને તે કાશ્મીરમાં સહિસલામત પહોચ્યા ગયો છે તેની સાથે તેના કેટલાક બધુઓ તથા મિત્રો પણ આવેલા છે. સમ્રાટ અકબર પહાડી માર્ગમા કોઇ કોઈ વાર અશ્વપૃષ્ઠે તથા કોઇ કોઇ વાર પગે ચલીને મુસાફરી કરતો આસપાસના કુદરતી સૌંદર્યે તેના મનમા બહુજ ઉંડી અસર કરી હતી જેણે આવા અદ્ભુત સૌંદર્યવાળી સૃષ્ટિની રચના કરી છે, તે પ્રભુ પોતે કેવો સૌંદર્યસાગર હશે, તેનો વિચાર કરી તે પ્રભુની અત.-કરણપૂર્વક સ્તુતિ કરતો આગળ વધતો હતો અલકાર કઠમા હોય તોજ શોભે, એમ ધારી અમે આ અધ્યાયના આરભમાજ કાશ્મીરના સૌંદર્યનુ કિંચિત વર્ણન આપ્યુ છે

સમ્રાટ અકબરે જો કે કાશ્મીરમા બહુજ અલ્પ સમય વાસ કર્યો હતો છતાં પણ કાશ્મીરના પ્રજાજનો તેના પ્રત્યે અસાધારણ પ્રેમ દર્શાવવા લાગ્યા હતા. તેનુ સૌજન્ય, મધુર વાર્તાલાપ કરવાની શૈલી તથા દયા આદિ સદ્ગુણોનો અનુભવ કરવાથી, સમ્રાટ અકબર એક અસાધારણ મહાપુરુષ છે, એવી સર્વની ખાત્રી થઇ ગઇ હતી ઇસ્લામપદ અને શ્રીનગરના રાજમાર્ગ પાસે જે ઉન્નત, લાંબી અને સુદર વૃક્ષશ્રેણિ આજે પણ જોઈ શકાય છે અને જે વૃક્ષઘટા આજે પણ મુસાફરોના સતાપને હરી રહી છે, તે વૃક્ષાવલિ સમ્રાટના પોતાના હાથથીજ રોપાઇ હતી ખેતીવાડીની સગવડ અર્થે ત્યા જે નહેરો આવેલી હતી, તેનો પણ સમ્રાટે બહુ સારી રીતે પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો શ્રીનગરની ઉત્તરપૂર્વ દિશામા હરિપર્વત નામના એક ઉચ્ચ પહાડ ઉપર તેણે એક સુદૃઢ અને સુદર કિલ્લો બધાવ્યો હતો એ કિલ્લા પાછળ લગભગ અગિયાર લાખ રૂપિયાનુ ખર્ચ થયુ હતુ તે કિલ્લો આજે પણ દર્શનીય લેખાય છે. તે સિવાય તેણે ખાસ પોતાના નિવાસ અર્થે સાડા ત્રણ લાખ રૂપિયાના ખર્ચે એક મહેલ પણ બધાવ્યો હતો, એમ કહેવાય છે, પરંતુ આજે તે વિલુપ્ત થઇ ગયો છે. અકબરના આગમન પછી કાશ્મીરમા સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી. અત્યાર સુધી આંતરવિગ્રહોથી જે પ્રદેશ છેક અધ પતિત થવાની

સમ્રાટે યથાસમયે કાશ્મીરનો ત્યાગ કર્યો; પરંતુ કાશ્મીરમાં આવતી વેળા અંતઃકરણમાં જે આનંદ અને સંતોષને તે સાથે લાવ્યો હતો, તે આનંદ અને સંતોષ ત્યાંથી પાછા ફરતી વેળા પ્રાયઃ અદૃશ્ય થઇ ગયો હતો કાશ્મીરમાંથી પ્રયાણ કરવા પહેલાં તેના હૃદય ઉપર અનેક ગંભીર આઘાતો થયા હતા તેનો પ્રિય મિત્ર તથા વિશ્વાસુ નોકર અમીર ફત્તેઉલ્લા કાશ્મીરમાંજ અકાળે મૃત્યુ પામ્યો હતો. તે અમીર એક મહાપંડિત અને બુદ્ધિશાળી પુરુષ હતો અબુલ ફઝલ તેનાસબંધમાં લખે છે કે:–" મુસલમાન પ્રજાના સમસ્ત પ્રાચીન ગ્રંથો એકવાર નાશ પામે તોપણ ફ્તેઉલ્લા પોતાની સ્મરણશક્તિના પ્રતાપે તેનો ઉદ્ધાર કરી શકવાને સમર્થ હતો" અર્થાત્ તેની સ્મૃતિ એવી અપૂર્વ હતી કે તેણે મુસલમાન ધર્મના અનેક ગ્રંથો કંઠસ્થ કરી રાખ્યા હતા. સમ્રાટ અકબરની આજ્ઞાને માન આપી તેણે કેટલાક સંસ્કૃત ગ્રંથોના ફારસી ભાષામાં અનુવાદો કરવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો સમ્રાટ અકબર પોતે પણ તેના વિષયમા કહે છે કે –" તે જેમ મારો વિશ્વાસુ બંધુ હતો તેમ તે મારો એક દાર્શનિક, જ્યોતિષી તથા વૈદ્ય પણ હતો તે જો મારા કોઈ પણ શત્રુના હાથમાં સપડાયો હોત અને તેના છૂટકારા માટે મારે કદાચ મારી સમસ્ત વનસંપત્તિ આપવી પડી હોત તોપણ ફત્તેઉલ્લાની પ્રાપ્તિથી હું મને પોતાને વિશેષ ધનવાન માનત." અર્થાત્ ફત્તેઉલ્લાની ખાતર અકબર પોતાના સર્વસ્વનો ભોગ આપવાને સદા તત્પર રહેતો કાશ્મીરની સરહદ ઉપર અકબરનો બીજો પણ એક વિશ્વાસુ અને હૃદયપ્રિય બન્ધુ મરણને શરણ થયો હતો તેનું નામ હાકીમ અબુલફત્તે હતું તેણે સમ્રાટના નૂતન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો તે પણ એક મહા બુદ્ધિશાળી અને ડાહ્યો પુરુષ હતો સમ્રાટ તેને અંતઃકરણપૂર્વક ચાહતો હતો, એટલુંજ નહિ પણ રાજકીય ગુંચવાડાઓના પ્રસંગે તેનો અભિપ્રાય લેતો હતો. સમ્રાટ અકબરે કાશ્મીરની મુલાકાત લીધી તે પ્રસંગે રાજા ટોડરમલ કે જે પંજાબના શાસનકર્તાતરીકેનું સઘળું કામકાજ કરતો હતો, તે પણ ત્યાં પંચત્વ પામ્યો. (ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૯) રાજા ટોડરમલ એક નિષ્ઠાવાન અને શ્રદ્ધાળુ હિંદુ હતો, છતાં તેણે સિંધુ નદીને ઓળંગવામાં સંકોચ કર્યો ન હતો તે નિત્ય પ્રાતઃકાળે પ્રભુની મૂર્તિની પૂજા કરતો અને પૂજા થઇ રહ્યા પછી રાજકાર્યમાં મન પરોવતો એક દિવસે પંજાબ તરફ જતા મુસાફરીમાં પ્રભુની મૂર્તિ અને પૂજાની સમસ્ત સામગ્રી પાછળ રહી ગઇ, તેથી રાજા ટોડરમલે કેટલાક દિવસ સુધી ખાવાનું કે પાણી પીવાનું પણ માંડી વાળ્યું હતું છેવટે જ્યારે સમ્રાટ અકબરને સમાચાર મળ્યા કે પ્રભુની પૂજા નહિ થવાથી રાજાએ આહાર લીધો નથી, ત્યારે સમ્રાટે પોતે રાજાને સમજાવી આહાર કરાવ્યો. ટોડરમલની અંત્યેષ્ટિક્રિયાપ્રસંગે રાજા ભગવાનદાસ હાજર હતો. સ્મશાનમાંથી ઘેર આવતાંજ તે એકાએક માંદો પડ્યો અને બહુ આશ્ચર્ય

અતિ પ્રેમપાત્ર હતા, તેમજ રાજ્યના પણ શૃંગારરૂપ હતા બન્ને રાજાઓના આવી રીતના આકસ્મિક મૃત્યુથી બંધુવિયોગને લીધે અકબરને કેટલો ખેદ થયો હશે તેની કલ્પના થઇ શકતી નથી બંધુઓના મૃત્યુ પછી તેણે થોડાં વર્ષો કાશ્મીર ખાને-જ શાંતપણે વ્યતીત કર્યાં. એટલામાં કેટલાક બળવાખોરોએ સરહદ ઉપર મેંઢું રમખાણ મચાવ્યુ. (ઇ૦ સ૦ ૧૫૯૨) સમ્રાટે ગત વાતનો શોક વિસારી દઇ તરત-માંજ તે તરફ પ્રયાણ કર્યું બળવો અનાયાસેજ શાંત થઇ ગયો. કાશ્મીરના જે શહેરીઓએ ઉક્ત બળવા પ્રસંગે વિરૂદ્ધતા દર્શાવી હતી, તેમને સજા કરવાને બદલે સમ્રાટે તે બળવાખોરોના આગેવાનોને અતિ આદરપૂર્વક પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને સહૃદયતાપૂર્વક તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરી તેમને પોતાના પક્ષમા ભેળવી દીધા, એટલુંજ નહિ પણ ઉચ્ચ રાજકાર્યમાં તેમને નિયુક્ત કરી તેમની અસીમ શક્તિદ્વારા મોગલ સામ્રાજ્યને વિશેષ બળવાન બનાવ્યુ. સમ્રાટ અકબરે હવે તુલા-વ્રતનુ અનુષ્ઠાન આરંભ્યુ. અર્થાત્ ત્રાજવાના એક પલ્લામાં પોતે બેસી સામેના પલ્લામાં તેટલાજ વજનનાં કિંમતી દ્રવ્યો મૂકી, તે દ્રવ્યો ગરીબ મનુષ્યોમાં વહેંચી દેવાનો આરંભ કર્યો એમ કહેવાય છે કે એકમાત્ર અબુલ ફઝલના હાથથીજ ૧૪ હજાર મનુષ્યોને યોગ્ય વસ્તુનુ દાન મળ્યુ હતુ સમ્રાટ અકબરના ઉદારતા જોઇ કાશ્મીરની પ્રજા તેના તરફ અપૂર્વ ભક્તિભાવ દર્શાવવા લાગી કાશ્મીરનુ કેસર પૃથ્વીમા સુપ્રસિદ્ધ છે તેના જેવુ સુગંધી તથા સુંદરતાવાળુ કેસર અન્ય કોઇ સ્થળે ઉત્પન્ન થતુ નથી. સમ્રાટે એક દિવસે તે સુંદર કેસરના વનની મુલાકાત લેવાનો નિર્ણય કર્યો ઉક્ત વનની શોભા જોવા-થી તેને બહુજ આનંદ થયો હતો તે જ્યારે કેસરવનમા હતો ત્યારે ત્યાંના હિંદુ નિવાસીઓમા દીવાળીનુ પર્વ ચાલતુ હતું આથી હિંદુઓએ સમ્રાટને આનંદ આ-પવાની ખાતર દીવાળીનો ઉત્સવ મોટા ઠાઠમાઠપૂર્વક ઉજવવાની તૈયારીઓ કરી. શ્રીનગરના સરોવરમાં સંખ્યાબંધ વહાણો ઉપર દીપમાળાઓ પ્રકટાવીને તથા આસ-પાસની મહેલાતો તથા હિંદુગૃહો ઉપર પ્રકાશમાળા સુસજ્જિત કરીને હિંદુઓએ દીવાળીનો ઉત્સવ પરિસમાપ્ત કર્યો. એક તો કાશ્મીરનુ કુદરતી સૌંદર્ય અને તેમાં પણ મનુષ્યકૃત સૌંદર્યની વૃદ્ધિ થવાથી તે દિવસના અપૂર્વ દશ્યે અકબરને અતિશય મુગ્ધ કર્યો હિંદુઓ ઉત્સવના દિવસે પોતાના પ્રાચીન રિવાજ પ્રમાણે અનેક ઉત્કૃષ્ટ ગાયોને અતિશય શણગારતા હતા. આ સમયે પણ અનેક હિંદુઓએ તે પ્રમાણે કર્યું અને તેમાંના કેટલાક હિંદુ ગૃહસ્થો અકબરને આનંદિત કરવા માટે શણ-ગારેલી ગાયો લઇને સમ્રાટ પાસે હાજર થયા. સમ્રાટે તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આ-ભાર માન્યો અકબર જ્યારે દિલ્હી અને આગ્રા ખાતે રહેતો હતો, ત્યારે પણ કા-શ્મીરના હિંદુઓ તથા અન્ય દેશના હિંદુઓ દિવાળીના દિવસે શણગારેલી ગાયોને સાથે લઇ એ ગાયોનાં દર્શન કરાવવા સમ્રાટ અકબર પાસે ઉપસ્થિત થતા. હિંદુ પ્રજા સમ્રાટ અકબરને કેવા ભાવથી ચાહતી હતી, તેનુ આ ઉપરથી અમારા વાચકો

કિંચિત્ અનુમાન કરી શકશે.

કાશ્મીરવાસીઓને સ્નેહસૂત્રવડે બરાબર આબદ્ધ કરવાની ભાવનાથી સમ્રાટ અકબરે અને રાજકુમાર સલીમે તેજ દિવસે કેટલીક કાશ્મીરી કન્યાઓ સાથે વિવાહ કર્યો હતો. ત્યારબાદ એક મુસલમાન અમાત્યને કાશ્મીરના શાસનકર્તાતરીકે નિયુક્ત કરી સમ્રાટ પોતે શ્રીનગરમાંથી રાજધાની તરફ જવા વિદાય થયો. તેણે આ પ્રસંગે જળમાર્ગની મુસાફરીજ પસંદ કરી હતી સમ્રાટ એક સુંદર નાવમાં બેસી કુદરતના સૌંદર્યનું નિરીક્ષણ કરતો એક સુવિશાળ સરોવરમાં આવી પહોંચ્યો આ સરોવરનો પરિઘ ૬૦ માઇલનો હોવાનું જણાવવામાં આવે છે તેની ઉત્તર, દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ દિશામાં સુંદર પર્વતમાળાઓ આવી રહી છે વિતસ્તા નામની એક નદી એ સરોવરમાં થઇને આગળ ચાલી જાય છે તેનું પાણી પણ બહુજ સ્વચ્છ તેમજ આરોગ્યપ્રદ છે કાશ્મીરના એક રાજાએ પૂર્વે ઉક્ત સરોવરમાં એક મનોહર વિહારભવન તૈયાર કરાવ્યું હતું. તે વિહારભવનના સૌંદર્યે તથા સરોવરની ગંભીરતાએ સમ્રાટને આશ્ચર્યમુગ્ધ કર્યો હતો. મુસલમાન ઐતિહાસિક નિઝામુદ્દીન અહમદ તે સમયે સમ્રાટની સાથેજ હતો તે લખે છે કે—" આ સરોવર અને આ પ્રાસાદના જેવો મનમોહક દેખાવ ભારતવર્ષમાં બીજે ક્યાંય પણ નથી "

સમ્રાટે પુન. એક વાર કાશ્મીરના દર્શન કરવા પ્રયાણ કર્યું હતું, એમ જણાવવામાં આવે છે (ઇ૦ સ૦ ૧૫૯૭)

રાજા ભગવાનદાસનો ભાઇ રાજા જગન્નાથ પણ બહુ બહાદુર નર હતો તેણે કાશ્મીર ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવામાં અત્યંત સાહસિકતા દર્શાવી હતી તે ઉપરાંત મહારાણા પ્રતાપસિંહની વિરુદ્ધમાં લડતી વેળા પણ તેણે ભારે વીરત્વ પ્રદર્શિત કર્યું હતું તેનું યશસ્વી નામ પંજાબ, કાબુલ, માળવા તથા મહારાષ્ટ્ર દેશો પ્રત્યેનાં સુપ્રસિદ્ધ યુદ્ધો સાથે જોડાએલું છે તેને ત્રણ હજાર સેનાનું સેનાપતિપદ આપવામાં આવ્યું હતું. સમ્રાટ અકબરે કાશ્મીર ખાતે ભારતવર્ષના સમસ્ત ધાર્મિક સંપ્રદાયો નિમિત્તે એક મનોહર અસાધારણ ઉપાસના-મંદિર તૈયાર કરાવ્યું હતું.

ષોડશ અધ્યાય—રાણી ચાંદબીબી અને દક્ષિણ પ્રદેશ

"મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટતા તેની વિવેક બુદ્ધિની ઉત્કૃષ્ટતા ઉપર આધાર રાખે છે તેણે તેને ખીલવવાની અને તેની સૂચનાનુસાર કામ કરવાની ખંત રાખવી જોઇએ" અકબર

ભારતવર્ષનો દક્ષિણ પ્રદેશ એક વાર પોતાના વીરત્વ તથા હિંદુગૌરવવડે સંપૂર્ણ પ્રકાશિત હતો પાંડવોના વંશજો વહાણોમાં બેસી ગુજરાતમાંથી દક્ષિણ તરફ જતા હતા, ત્યારે તેમણે મથુરા નગરીમાં (વર્તમાન મદુરામાં) પાંડ્ય રા-

ચાંદનીની

Lakshmı Art Bombay, 8

જેમની સ્થાપના કરી હતી. ભારતની દક્ષિણમાં પૂર્વે અનેક હિંદુ રાજાઓએ પોતાની સત્તા વિસ્તારી હતી. પાડ્ય વંશના એક હિંદુ રાજાએ ઈ૦ સ૦ ના પહેલા સૈકામાં રોમના સમ્રાટ આગસ્ટસ સીઝરની પાસે પોતાનો એક દૂત મોકલ્યો હતો.

ફાહિયાને ઈ૦ સ૦ ના પાચમા સૈકામા "કાંચી" નામના દક્ષિણમાં આવેલા સ્વતત્ર હિંદુ રાજનગરની મુલાકાત લીધી હતી. તે આ નગરીનાં દર્શનથી એટલો તો વિમુગ્ધ થયો હતો કે " પૃથ્વીમા આના કરતા મહાન નગરી હોવી સભવિત નથી " એવો તેણે પોતાના વર્ણનમા ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેના મંદિરો આજે પણ પ્રવાસીઓને વિસ્મય પમાડે છે.

સમ્રાટ અકબર સિંહાસન ઉપર આવ્યો, ત્યારે ભારતના દક્ષિણ પ્રદેશના અનેક હિંદુ રાજાઓ સિવાય વિજયનગરનુ હિંદુ રાજ્ય પણ અત્યત શક્તિશાળી ગણાતું હતુ. વિજયનગરનો વિસ્તાર તે વેળા ૬૦ માઇલ જેટલો હતો અને તેમા યુદ્ધ કરી શકે એવા લાખો મનુષ્યો વસતા હતા. તેની આસપાસ ઉપરાઉપરિ સાત કિલ્લાઓ એવા તો સુદૃઢપણે અને ઉન્નતપણે ઉભેલા હતા, કે ગમે તેવો પ્રબળ શત્રુ પણ નગરીને કશી હાનિ કરી શકે તેમ નહોતુ છેલ્લા એક ગઢમા દાખલ થતાંજ વિશાળ મેદાન તથા સુદર ઉદ્યાનો દૃષ્ટિગોચર થતાં સમસ્ત ગઢોનો ભેદ કરીને આગળ જઈએ તોજ શહેરના મુખ્ય બજારમાં જઇ શકાય, એવી શહેરની મુખ્ય રચના તથા વ્યવસ્થા હતી રાજપ્રાસાદ પણ એ બજારની સાથેજ કિલ્લાઓમા આવેલો હતો. વેદનો ટીકાકાર સુપ્રસિદ્ધ માધવાચાર્ય એક દિવસે ઉક્ત રાજ્યનો પ્રધાન અમાત્ય હતો, એટલુજ નહિ પણ ત્યાનો પ્રધાન સેનાધિપતિ તથા પ્રધાન પડિત પણ તેજ લેખાતો હતો. ઉપર કહ્યા તે હિંદુરાજ્યે પ્રાય. બે સૈકાસુધી કિંવા તેથી પણ વિશેષ કાળપર્યંત હિંદુગૌરવનો વિસ્તાર કર્યો હતો. છેવટે વિજયનગરના પાસે આવેલા અહમદનગર, વિજાપુર તથા ગોવળકોંડાના મુસલમાન નૃપતિઓએ એકત્ર થઇ એક મહાન હલ્લો કરી ઉક્ત હિંદુરાજ્યનો ધ્વસ કર્યો હતો. (ઈ૦ સ૦ ૧૫૬૪) ત્યાર બાદ સમ્રાટ અકબરે ઉક્ત ત્રણ મુસલમાન રાજ્યના નાયકોને, વિનાવિચારે પોતાની સત્તા નીચે આવવાનું કહેણ મોકલ્યુ; પરતુ તેનુ પરિણામ સતોષકારક આવ્યુ નહિ. છેવટે અહમદનગરનો રાજા મૃત્યુ પામતાં તેના રાજ્યની પ્રજા મુખ્ય ચાર ભાગોમાં વહેચાઇ ગઈ અને ચારે પક્ષોએ પોતપોતાની પસદગીવાળો એક રાજા નિમવાની હઠ પકડી. આથી તેઓ પરસ્પરમાં લડવા લાગ્યા. ઉપર જે ચાર પક્ષો કહ્યા તેમાંના એક પક્ષના નેતાએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા બહુ સુદર યુક્તિ શોધી કહાડી ! અર્થાત્ તેણે મોગલ સમ્રાટને વિનતિ કરી બાકીના ત્રણ પક્ષો ઉપર વિજય મેળવવાનો પ્રપચ કર્યો. (ઈ૦ સ૦ ૧૫૯૫) અકબરે તે વિનતિને માન આપી કુમાર મુરાદ તથા ખાનેખાના અબ્દુલ રહીમને તે તરફ વિદાય કર્યા. તેમણે જૂદી જૂદી દિશામાંથી

દક્ષિણ પ્રદેશમા પ્રવેશ કર્યો દક્ષિણ દેશના લોકો જો કે આ કાળે સ્વાર્થ અને કલેશના પંજામાં પૂરેપૂરા સપડાઇ ગયા હતા તોપણ સ્વદેશની સ્વાધીનતાનુ રક્ષણ કરવા એ કાળે એક વીરરમણી બહાર પડી અને જન્મભૂમિની ખાતર આત્માનું બલિદાન આપવા સર્વથી મોખરે આવી ઉભી રહી ! આ રમણી અન્ય કોઇ નહિ પણ તે પ્રાતઃસ્મરણીય રાણી ચાંદબીબી હતી. એલ્ફીન્સ્ટન સાહેબે લખ્યુ છે કે—"ભારતવર્ષે તેણીના જેવા રમણીરત્નો બહુજ ઓછાં ઉત્પન્ન કર્યા છે" તે જેવી અસીમ સાહસિકતાવાળી હતી, તેવીજ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળી પણ હતી રાણી ચાંદબીબી ઉપલા પ્રસંગે અહમદનગરના સિંહાસન ઉપર એક બાળક રાજાને પ્રતિષ્ઠિત કરી પોતે પોતાના બાહુબળવડે રાજ્યની સર્વ વ્યવસ્થા કરતી હતી તેણીએ વિચાર કર્યો કે જો એક પ્રબળ મનુષ્ય દુર્બળ મનુષ્યના ઘરમા એકવાર માત્ર પ્રવેશ પણ કરે તો પછી તે ગૃહની બહાર નીકળવાનું તે કદિ પણ પસંદ કરે નહિ. કદાચ એક પ્રબળ મનુષ્ય બંધુભાવે પણ જો નિર્બળ મનુષ્યની કોટડીમા દાખલ થાય તો પછી વખત વીતતા તે પ્રબળ નર ગરીબની ઝુંપડીનો સ્વામી બન્યા વિના રહેજ નહિ રાણી ચાંદબીબીના ઉપદેશથી તથા તેની ઉશ્કેરણીથી રાજ્યના સમસ્ત વિરોધીઓ પરસ્પરનો દ્વેષ ભૂલી ગયા અને સર્વે સાથે મળીને ખરા અંતઃકરણપૂર્વક મોગલસેનાની સામે લડવાને તૈયાર થઇ ગયા

કુમાર મુરાદ નિમંત્રણ મેળવ્યા પછીજ દક્ષિણ તરફ આવ્યો હતો તેને હવે પોતાના મનોરથો પાર પાડયા વિના રાજ્યમાં પાછુ જવુ શરમભર્યું લાગ્યુ તેણે હવે પોતાના બાહુબળદ્વારા અહમદનગર ઉપર વિજય મેળવવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. ઉપરાછાપરિ હલ્લાઓ કરી તે ગઢના દ્વારો ભેદવાનો તેણે ભગીરથ પ્રયત્ન આરંભ્યો. અહમદનગરનો કિલ્લો કાળા પથ્થરોવતી બાંધેલો હતો તેની દિવાલ ૫૪ હાથ જેટલી ઉંચી હતી કિલ્લાની આસપાસ એક ઉંડી ખાઇ આવેલી હતી. તે ખાઇ ૬૦ થી ૮૦ હાથ પહોળી તથા ૧૪ હાથ ઉંડી હતી રાણી ચાંદબીબી આવા સુરક્ષિત અને સુદૃઢ કિલ્લામા રહી મોગલસેનાના હુમલાઓ તરફ ઉપહાસ્ય કરવા લાગી આ તરફ કુમાર મુરાદ પણ કિલ્લાની દિવાલોતળે મોટી સુરંગ ખોદી તેમા ખૂબ દારૂ ભરવા લાગ્યો રાણી ચાંદબીબી મોગલ લશ્કરની હીલચાલોથી છેક અજ્ઞાત રહે તેવી નહોતી તેણી મુરાદની હીલચાલ બરાબર સમજતી હતી અને પ્રસંગ આવ્યે મોગલોની સમસ્ત તૈયારીઓને એક ક્ષણવારમાં ધૂળધાણી કરી નાખતી હતી. એક દિવસે મોગલસેના પોતાના દાવપેચમા ફાવી ગઈ અને કિલ્લા નીચેની સુરંગમા દારૂ ભરીને સુરંગ ફોડવામાં ફતેહમંદ થઇ સુરંગ ફુટતાની સાથેજ એક મહા ભયંકર ધ્વનિ થયો ! પ્રલયકાળના જેવા ગંભીર અવાજે દિક્પાળને પણ થોડીવાર પ્રકંપતિ કરી દીધા ! કિલ્લાનો કેટલોક ભાગ આથી અચાનક તૂટી પડવાને લીધે રાણી ચાંદબીબીના અનેક કુશળ સૈનિકો પણ તેમાં દટાઈ ગયા !

બાકી રહેલા સૈનિકો ગઢ તૂટતાંની સાથેજ ગભરાઇને નાસી જવા લાગ્યા રાણી ચાંદબીબી તેજ વેળા એક યોદ્ધાને છાજે તેવો લશ્કરી પોશાક પહેરી, બખ્તરવડે અંગને સુરક્ષિત કરી હાથમા નગ્ન ખડ્ગ લઇને તે તૂટેલા કિલ્લા પાસે આવીને ઉભી રહી. તે બહાદુરીથી મોગલોના હલ્લાઓને પાછા વાળવા લાગી અને પોતાના અનુકરણીય વીરત્વ તથા ઉત્સાહવડે પોતાના સૈન્યને ઉત્સાહિત કરવા લાગી જેઓ નાસી જવાને તૈયાર થયા હતા, તેઓ આ રમણીનુ અદ્ભુત પરાક્રમ જોઇ પુનઃ લડવાને આગળ આવ્યા ! આ પ્રમાણે ભયકર યુદ્ધનો પ્રારભ થયો. મોગલસેના પેલા તૂટેલા ભાગમાં થઇને શહેરમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રબળ પ્રયત્ન કરવા લાગી; પરંતુ તે સેનાનો મોટો ભાગ આ વીર રમણીના વીરત્વને લીધે અણધારી રીતે નાશ પામવા લાગ્યો રાણી ચાદબીબીએ કિલ્લાની આસપાસ આવેલી ખાઇમાં ખૂબ દારૂ ભરી તેમાં આગ લગાડી અને એ રીતે અહમદનગરની આસપાસ અગ્નિની નદી પ્રવાહિત કરી ! હવે મોગલસેનાને માટે આગળ વધવાનો એક પણ માર્ગ બાકી રહ્યો નહિ તેઓ ચાંદબીબીની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ તથા વીરત્વ જોઇને, એટલુજ નહિ પણ તેનો કડવો અનુભવ મેળવીને દિઙ્મૂઢજ બની ગયા ! તેની વ્યવસ્થા-પદ્ધતિ પણ બહુ સુદર અને સુવ્યવસ્થિત હતી મોગલો રાણીને 'ચાંદ સુલતાન" તથા "ચાંદરાણી" ના ખિતાબો આપી તેની પ્રશસા કરવા લાગ્યા ધીમે ધીમે રાત્રિ પડી સૂર્યાસ્તની સાથેજ મહાન મોગલસેનાના પરાક્રમનો પણ અસ્ત થઇને તેઓએ નિસ્તેજવદને અને નિરાશહૃદયે રાણી ચાંદબીબીની સ્તુતિ કરતે કરતે પોતાની છાવણીનો આશ્રય લીધો.

આ તરફ, આકાશરૂપી રગમડપ (સ્ટેજ) ની અધ્યક્ષ સધ્યાદેવીએ રાણી ચાંદબીબીના વીરત્વ ઉપર વિમુગ્ધ થઈ, તેને મુબારકબાદી આપવાની ભાવનાથી શ્યામ વસ્રવાળો રગમડપનો પડદો ઉપાડી લીધો. નક્ષત્રરૂપી અપૂર્વ રૂપલાવણ્ય-વાળી અસખ્ય સુરસુંદરીઓએ રાણીનુ વીરત્વ નિહાળી, રાણીને થોડીવાર આનદ આપવાની ઇચ્છાથી, ચદ્રદેવને મધ્યમા રાખી નાચ-ગાન કરવાનો આરંભ કરી દીધો. જે સુરસુદરીઓ હજી તરુણ અને અત્યંત રૂપવાળી ગણાતી હતી તેમણે તો સર્વની આગળ વધી જઇને રાણી ચાંદબીબી ઉપર સુધાની વૃષ્ટિ કરવા માંડી ! સમસ્ત તારકાસુદરીઓએ આનંદોત્સવ રચી રાણીની નગરીને જ્યોતિર્મય બનાવી દીધી !

છતા રાણી ચાંદબીબી એક ક્ષણનો પણ વિશ્રામ નહિ લેતા અને ક્ષણવાર પણ આંખ નહિ મીચતા આખી રાત કિલ્લાની પાસે જાગતી ઉભી રહી અને સુરગ ફૂટવાને લીધે ગાબડુ પડ્યુ હતુ તે રાતમાં ને રાતમાં પૂરાવી દીધું ! પોતાના પક્ષવાળાઓને તેમજ સહાયકોને પણ આ યુદ્ધમાં સહાયતા આપવાના અને ક્ષણમાત્રનો વિલંબ નહિ કરતા હાજર થવાના પત્રો તેણે મોકલી આપ્યા.

આ પત્રો લઈ જનાર સવાર—કાસદ છુપીરીતે મોગલસેનામાંથી પસાર નહિ થઈ શકવાથી સર્વ પત્રો કુમાર મુરાદના હાથમાં આવ્યા આ પત્રો ફાડી નાખવાની, પત્રવાહકને મારી નાખવાની કે સવારને પુન કિલ્લામાં મોકલવાની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ મુરાદથી થઈ શકી નહિ પત્રની પ્રત્યેક પંક્તિમાં રાણી ચાંદબીબીનું જે વીરત્વ પ્રત્યક્ષ થતું હતું તે વીરત્વ નિહાળી, મુરાદે ઉલટો રાણીને સહાય આપવાનો સંકલ્પ કર્યો. તેણે તે પત્રોને મથાળે એટલા શબ્દો ઉમેર્યા કે:—" જેમ વહેલા આવશો તેમ વિશેષ લાભ થશે " ત્યારબાદ તે પત્રો તેણે યથાસ્થાને પહોંચાડવાની પેલા સવારને રજા આપી, એટલુંજ નહિ પણ પોતાની સામે થએલી એક અબળા દૂર અબળાને તૈયારી કરવાની બની શકે તેટલી તક આપી મુરાદે જો કે અહમદનગરના નિવાસીઓને ઉદારહૃદયે કેટલીક અનુકૂળતા કરી આપી હતી, તોપણ રાણી ચાંદબીબી જેવી એક સ્ત્રી, મહાપરાક્રમશાળી મોગલ સમ્રાટ સાથેના યુદ્ધમાં કયાંસુધી ટક્કર ઝીલી શકે ? રાણીએ પોતાથી બની શકે તેટલો જન્મભૂમિનો બચાવ કર્યો, પરંતુ છેવટે તેની યુદ્ધસામગ્રી નિઃશેષ થઇ અને ગોળાઓને બદલે તાંબાનાણું તથા અંતે રૂપાનાણું બંદુકોમાં ભરીને શત્રુનો સંહાર કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો કાફીખાં લખે છે કે—" ચાંદરાણીએ મોગલસૈન્યમાં રૂપાની ગોળીઓ ફેંકી હતી. " આમ યુદ્ધસામગ્રીની તંગી આવી પડવાથી નછૂટકે રાણીને અંતે સંધિ કરવાની જરૂર પડી મોગલસેનાએ અત્યાર પૂર્વે જે વરાડ પ્રદેશ જીતી લીધો હતો, તે પ્રદેશ ચાંદબીબીએ મોગલોને સોંપી દેવો અને હવે પછી મોગલોએ ચાંદબીબીના રાજ્ય ઉપર હલ્લો ન કરવો, એવી શરતો નક્કી થઇ આ પ્રમાણે મોગલસામ્રાજ્યને શરમાવે એવી સંધિ કરી મુરાદ અહમદનગરમાંથી રવાના થયો. (ઇ૦ સ૦ ૧૫૯૬)

તેજ વર્ષે અનાવૃષ્ટિને લીધે સમગ્ર ભારતવર્ષમાં ભયંકર દુષ્કાળે દેખાવ દીધો હતો અનાજની એટલી બધી તંગી થઇ ગઈ હતી કે મનુષ્યો મનુષ્યના માંસનો આહાર કરવા લાગ્યા હતા, દુષ્કાળ માંડમાંડ પૂરો થયો એટલામાં મહામારી આદિ વિવિધ રોગોનો ઉપદ્રવ શરૂ થયો. આથી અનેક મનુષ્યો એકાએક મૃત્યુના પંજામાં સપડાવા લાગ્યાં અનેક નગરીઓ નિર્જન અને વેરાન બની ગઇ. મુડદાઓના ઢગલાઓથી જવા—આવવાનો માર્ગ પણ રોકાઇ ગયો ! મનુષ્યના શબને દાટનાર કે બાળનાર પણ કોઇ રહ્યું નહિ ! સહૃદય સમ્રાટ અકબરે દરિદ્ર અને દુઃખીઓને મદદ આપવા ચોતરફ અનેક નોકરો મોકલી દીધા ! તેમણે ધર્મ કે જ્ઞાતિના ભેદભાવવિના જે કોઇ દરિદ્ર મનુષ્ય જોવામાં આવે તેમને સહાયતા આપવા માંડી. અકબરની સુવ્યવસ્થાને પ્રતાપે અન્નની તંગી દૂર થઇ, એટલુંજ નહિ પણ ઔષધ તથા શુશ્રૂષાદિનો પણ સારો બંદોબસ્ત થયો. આ પ્રમાણે અકબરે મૃત્યુના મુખમાં સપડાતા અનેક નિર્દોષ મનુષ્યોના

પ્રાણો ખર્ચાયા હતા.

ભૂતકાળના ઐતિહાસિક વૃત્તાંતો સાંભળીને પણ શિક્ષણ લેવાનું હતભાગી ભારતવાસીઓ હજી સમજી શકયા નહોતા. મોગલસેના સંધિ કરીને રવાના થઈ કે તરતજ અહમદનગરવાસીઓ પુનઃ આત્મકલેશ કરવા લાગ્યા અને પરસ્પરમાં લડી નબળા પડવા લાગ્યા! તેમાંના એક પક્ષે અહમદનગરનું રાજ્ય મોગલોના હાથમાં અર્પણ કરવાની વાસનાથી ખાનેખાના અબ્દુલ રહીમને આમંત્રણ મોકલ્યું તેણે આ આમંત્રણને માન આપવાનો ઢોંગ કરી, ખરૂ જોતાં પૂર્વે જે શરમભરેલી સંધિ સ્થપાઇ હતી તેને રદ કરવાની ભાવનાથી, દક્ષિણ તરફ સૈન્ય સહિત પ્રયાણ કર્યું રાણી ચાંદબીબી ફરીને પોતાના સૈન્ય સાથે વિજાપુર અને ગોવળકોંડાનું લશ્કર લઇ ગોદાવરી નદીના તીર ઉપર લડવાને આગળ આવી. બન્ને સેનાઓ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું આ યુદ્ધ બે દિવસ સુધી સતત ચાલ્યું હતું, એમ જણાવવામાં આવે છે. બીજે દિવસે કેટલાક મુસલમાન અમાત્યોએ અબ્દુલ રહિમને પૂછ્યું કે –" આજે જો આપણો પરાજય થાય તો પછી અમે તમને કયાં મળીએ ?" અબ્દુલ રહિમે જવાબ આપ્યો કે –"જો પરાજય થાય તો પછી મુડદાઓના ઢગમાથીજ મને ખોળી કહાડજો " આ શબ્દો ઉપરથી મોગલસેના કેવી ભીષણ પ્રતિજ્ઞા કરીને લડવા બહાર પડી હતી,તેનો આપણને કેટલોક ખ્યાલ મળી શકે તેમ છે અબ્દુલનો આવો દૃઢ ઉત્તર સાંભળી મોગલ અમાત્યોએ જણાવ્યું કે –" ત્યારે અમે પણ આજે હિંદુ યોદ્ધાઓની માફકજ લડીશું એકવાર મરવું તો છેજ !" હાય! હિંદુઓનું વીરત્વ એકવાર તેમના શત્રુઓ પણ વખાણતા હતા! હિંદુઓના વીરત્વનો ઉલ્લેખ કહેવતોમાં પણ થતો હતો! બીજે દિવસે ભયંકર યુદ્ધ થયું. છેવટે મોગલસેનાનો વિજય થયો અબ્દુલ રહિમે પોતાના બહાદુર સૈનિકોને ૭૫ લાખ મુદ્રાઓ વહેંચી આપી! (ઇ૦ સ૦ ૧૫૯૭) અકબરે પણ હવે દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ કર્યું; પરંતુ કુમાર મુરાદનાં પુન દર્શન થયાં નહિ; કારણકે મુરાદ બહુ દારૂડીયો હોવાથી દારૂના હદ ઉપરાંતના નીશામાં ને નીશામાંજ દક્ષિણ પ્રદેશમાં તેણે પ્રાણત્યાગ કર્યો હતો (ઇ૦ સ૦ ૧૫૯૯) સમ્રાટ અકબરને મુરાદના મૃત્યુથી ઘણોજ ખેદ થયો હતો.

નર્મદા નદી પાર કર્યા પછી ખાડવ નામનો પ્રદેશ શરૂ થાય છે. એ પ્રદેશના મુસલમાન રાજાએ મોગલ સૈન્યમાં મળી જઇ, છેલ્લા યુદ્ધમાં બહુ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો અને છેવટે તે યુદ્ધમાંજ મૃત્યુ પામ્યો હતો ત્યારબાદ તેનો પુત્ર બહાદુર ખાડવ પ્રદેશની ગાદીએ બેઠો હતો સમ્રાટ અકબર ખાડવમાં આવી પહોંચતા તેણે રાજા બહાદુરને મળવા આવવાનું કહેણ મોકલ્યું, પણ તે હાજર થયો નહિ, તેમ અકબરપ્રત્યે યોગ્ય માન પણ તેણે દર્શાવ્યું નહિ. સમ્રાટ તેને સમજાવવાને અને મોગલ સામ્રાજ્યની સત્તા સ્વીકારવાને ઉપરાઉપરિ દૂતો

મોકલી બહુ સમજુત આપી, પણ બહાદુર છેવટ સુધી સમજ્યો નહિ. આથી અબુલ ફઝલને ખાડવ પ્રદેશના શાસનકર્તાતરીકે નિયુક્ત કર્યો અને તેની રાજધાની અસીરદુર્ગ ઉપર હલ્લો કરવાની સેનાપતિ ફરીદને આજ્ઞા કરી તથા અહમદનગર ઉપર ઘેરો ઘાલવાનો ભાર કુમાર દાનીઆલ તથા ખાનેખાના અબ્દુલ રહિમ ઉપર નાખવામાં આવ્યો

પરંતુ અહમદનગરની રાજલક્ષ્મી અત્યાર પૂર્વે ક્યારનીએ અંતર્હિત થઇ ગઇ હતી રાણી ચાંદબીબીના કેટલાક વિશ્વાસુ સૈનિકોએ દુશ્મનની ઉશ્કેરણીથી ઉત્તેજિત થઇ રાણીના અંતપુરમાંજ અતિ નિષ્ઠુરપણે તેને મારી નાખી હતી; જેથી હવે નગરીનું રક્ષણ કરવાને આગળ આવે એવી કોઇજ વ્યક્તિ રહી નહોતી! જે વીર રમણી વીરવેષે હાથમા ખડ્ગ અને ઢાલ લઇ સૈનિકોને ઉત્સાહિત કરતી હતી અને જે વીરબાળા સ્વદેશની ખાતર પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવા પ્રસન્નવદને રણક્ષેત્રમા ઘૂમતી હતી, તે તો કૃતઘ્નીઓના હાથથી અંતપુરમાજ હણાઇ ગઇ હતી, એટલે હવે નગરીનું રક્ષણ કોણ કરે? મોગલસેનાએ અનાયાસે કિલ્લો પોતાના કબજામાં લીધો અહમદનગરના બાળરાજાને તથા તેના સગા-સંબંધીઓને મોગલોના કેદખાનામા મોકલી દેવામા આવ્યા આ સ્થળે મોગલસમ્રાટને બહુ કિંમતી હીરાઓ, મોતીઓ તથા રત્નખચિત તરવારો મળી આવી હતી તે સિવાય એક મહાન પુસ્તકાલય તથા ૨૫ હાથીઓ પણ તેમને પ્રાપ્ત થયા હતા. ઉક્ત પુસ્તકાલયને પાછળથી સમ્રાટ અકબરના પુસ્તકાલય સાથે મેળવી દેવામાં આવ્યુ હતુ (ઇ૦ સ૦ ૧૬૦૦)

આ તરફ સેનાપતિ ફરીદે આસીરના કિલ્લાનુ નિરીક્ષણ કરીને સમ્રાટને જણાવ્યુ કે —" આ કિલ્લા ઉપર ફતેહ મેળવવી અસંભવિત છે " આસીરનો કિલ્લો પર્વતની એક ઉચ્ચ ટેકરી ઉપર આવેલો છે. તે પૃથ્વીના સમતળ ક્ષેત્રથી ૮૦૦ ફીટ જેટલી ઉચાઇએ આવેલો છે રસ્તો પણ બહુ વિકટ અને ખાડાખડિયાવાળો છે. પર્વતની ઉપર જે કિલ્લો આવેલો છે, તે કિલ્લાની દિવાલોમાજ સૈનિકોને માટે ઓરડાઓ તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા કિલ્લો બહુ સુદૃઢ તથા વિશાળ હતો પર્વત ઉપર કિલ્લાની આડે રહી સૈનિકો બહુજ સલામતીપૂર્વક તથા અનાયાસે શત્રુપક્ષ ઉપર ગોળા કે ગોળીઓની વૃષ્ટિ વરસાવી શકતા હતા. રાત્રિના સમયમાં કે દિવસના સમયમાં શિયાળાની ઋતુમાં કે ઉનાળાની ઋતુમા કે ચોમાસાની ઋતુમા પણ તેઓ બહુ સુખથી અને હાડમારી વગર લડી શકવાને સમર્થ હતા કિલ્લાની મધ્યમાં પ્રવેશ કર્યા પછી એક વિશાળ મેદાન તથા મનોહર ઉદ્યાન દૃષ્ટિગોચર થતાં હતા. અનેક ધનિકો તથા ગૃહસ્થો આ કિલ્લામાં રહેતા હતા. પર્વત ઉપર એકકે ઝરો કે નદી નહોતી, તેથી ત્યાં બધાવેલા તળાવોમાં પાણી ભરાય એવી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી અને એ પાણી વાપરવાની

સર્વને અનુમતિ આપવામાં આવી હતી કિલ્લા ઉપર ચડવાને માત્ર એકજ માર્ગ હતો તે માર્ગની રક્ષામાટે કિલ્લાની બહાર—પણ પર્વત ઉપરજ—ઉપરાઉપરિ બે કિલ્લાઓ આવેલા હતા. જ્યાંસુધી શત્રુપક્ષ આ બહારના બે નાના કિલ્લાઓ ઉપર ફતેહ ન મેળવે ત્યાંસુધી અંદરના મહાન કિલ્લા સુધી તે પહોંચી શકે નહિ મુખ્ય કિલ્લા ઉપર ઉભા રહીને જો નીચે દૃષ્ટિ કરીએ તો પર્વત ઉપરના બીજા બે કિલ્લાઓ પણ જાણે કે પૃથ્વીની સપાટી ઉપરજ આવેલા છે, એમ લાગ્યા વિના રહે નહિ. પર્વતની તળેટીમા ઉભા રહીને જો ઉપર દૃષ્ટિ કરી હોય તો જાણે આકાશને અને કિલ્લાને માત્ર હાથ—વેંતનુજ અતર હોય, એમ જણાયા વિના રહે નહિ. પર્વત ઉપર એક નાનું સરખુ ગામડુ હતુ. તે પણ નગરી જેવુ જણાતુ હતું. કિલ્લામાં દાખલ થવાનો જે એક માર્ગ અમે ઉપર જણાવી ગયા તે સિવાય અન્ય પણ એક માર્ગ હતો. આ બીજો માર્ગ પર્વતને કોતરીને પર્વતની અદર થઇને ભોંયરાની માફક તૈયાર કરવામા આવ્યો હતો આવો માર્ગ કેવી રીતે તૈયાર થયો હશે તેનો વિચાર કરતાં આપણને આશ્ચર્ય થયા વિના રહે તેમ નથી પ્રસગોપાત કિલ્લામાં રહેલુ લશ્કર ઉક્ત ભોંયરામા થઇને અકસ્માત્ તળેટીમાં આવતુ અને દુશ્મનપક્ષની છાવણી ઉપર સખ્ત મારો ચલાવી પુનઃ તેજ ગુપ્તમાર્ગે પર્વત ઉપર હાજર થઈ જતુ ગુપ્તમાર્ગમાથી આવ—જા કરવામાં વિશેષ સમયનો વ્યય પણ થતો નહોતો અને ઇચ્છિત કાર્ય તરતમાજ સિદ્ધ થઇ જતું. ગુપ્તમાર્ગનું દ્વાર પણ ઉપરથીજ બધ થાય, એવી રચના કરવામાં આવી હતી ફિરિસ્તાએ લખ્યુ છે કે આશા આહિર નામના એક હિંદુરાજાએ ઉક્ત કિલ્લો બધાવ્યો હતો ફૈઝી શરહિંદી જણાવે છે કે:—" ગમે તેટલા લાંબા સમયપર્યંત ઉક્ત કિલ્લા ઉપર ઘેરો રાખવામા આવે તોપણ એ કિલ્લો સર કરવો અસભવિત છે" જેઓએ દુનિયાના દૂર દેશોમાં મુસાફરી કરી છે અને જેમણે એશીઆ તથા યૂરોપના અનેક પ્રસિદ્ધ કિલ્લાઓના દર્શન કર્યાં હતા તેઓએ પણ આટલી વાત તો ખુલ્લાહૃદયે સ્વીકારી છે કે આસીરના કિલ્લા જેવો અન્ય એક પણ કિલ્લો પૃથ્વીતળ ઉપર હોવો સભવતો નથી. આસીરના પર્વત પાસે બીજો પર્વત નથી તેથી તેની આસપાસ સમતળ પૃથ્વી સિવાય અન્ય કંઇ પણ જણાતું નથી. પર્વતની આસપાસ એવી ઝાડી કે વન પણ નથી કે જેમાં છુપાઇને દુશ્મનો કિલ્લા ઉપર ગોળીઓનો મારો ચલાવી શકે. પૃથ્વીપરની આશ્ચર્યકારક લેખાતી વસ્તુઓ પૈકી આ કિલ્લો પણ એક અદ્ભુત સ્થાન છે, એમ કહેવામાં હરકત નથી. જેમણે આ કિલ્લો એકવાર પ્રત્યક્ષ જોયો નથી, તેમને તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો વૃથા છે.

આસીર કિલ્લાના નૃપતિએ અર્થાત્ બહાદૂરે પોતાની સાથે થોડા યોદ્ધાઓને લઈ, પર્વત ઉપરથી નીચે આવી સમ્રાટના સેનાપતિ ફરિદની સાથે મુલાકાત

કરી. ફરિદે તેને બહુ આદર—સત્કારપૂર્વક આવકાર આપ્યો અને સમ્રાટ અકબરની તાબેદારી સ્વીકારવાનો વિવિધ પ્રકારે ઉપદેશ આપ્યો સમ્રાટની સત્તા નીચે રહેવાથી શું શું લાભો પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે; તે સર્વ વિગતવાર સમજાવ્યું. પણ બહાદૂરે મોગલ સમ્રાટની સત્તા સ્વીકારવાની સાફ ના પાડી રાજા પુનઃ ત્યાંથી પોતાના કિલ્લામા આવ્યો અકબર પોતે કદાપિ કોઇનો વિશ્વાસઘાત કરતો નહોતો, પ્રાણાંતે પણ તે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો નહોતો, એટલુ જ નહિ પણ પોતાના રાજ્યના જે અમલદારો એવો વિશ્વાસઘાત કરતા તેમને પણ તે સખ્ત સજા કર્યા વિના રહેતો નહિ મતલબ કે તેની સુનીતિ સર્વે સારી પેઠે સમજતા હતા, તેથી ફરિદે રાજાનો વિશ્વાસઘાત કર્યો નહિ ફરિદે જો ધાર્યું હોત તો કિલ્લાના અધિપતિને બહુ સહેલાઇથી કેદ કરી શકત, પણ વિશ્વાસનો ભંગ થાય તો સમ્રાટ પોતે ગુસ્સે થયા વિના રહે નહિ, એમ ધારી તેણે બહાદૂર ઉપર કોઇ પણ પ્રકારનો અન્યાય કર્યો નહિ. કેટલાક રાજનીતિજ્ઞો ફરિદની આવી ન્યાયપ્રિયતા માટે તેના પ્રતિ આક્ષેપ કરે છે અને તેણે બહાદૂરને કેદ ન કર્યો તે માટે તેને ઠપકો આપે છે, પણ તે આક્ષેપોનો ઉત્તર આપતા ફૈઝી શરહિંદી લખે છે કે —" જુલમ, વિશ્વાસઘાતકતા તથા પ્રતિજ્ઞાભંગનુ પરિણામ કોઇ પણ કાળે કોઈ પણ સ્થળે સારૂ આવ્યુ નથી" અનીતિનો આશ્રય લેવાથી જો કે કેટલીકવાર કેટલાક અયોગ્ય રાજનૈતિકો ફાવી પણ જાય છે, પરંતુ પરિણામે તેઓ પોતાની સત્તાને ભયંકર હાનિ પહોચાડયા વિના રહેતા નથી ફરિદથી કાંઇ થઇ શકે એમ રહ્યુ નહિ, તેથી છેવટે અબુલ ફઝલને ત્યા આવવુ પડયુ તેણે ખાડવ પ્રદેશમાં બાવીશ સ્થળે સૈન્યની સ્થાપના કરી અને ક્રમે ક્રમે સમસ્ત પ્રદેશ મોગલ-સામ્રાજ્યમા ભેળવી દીધો તેણે કોઈ ખાસ વ્યક્તિની મિલ્કત લૂટી લેવાનો જુલમ કર્યો નહોતો અબુલ ફઝલે મોગલ સમ્રાટના નામે દક્ષિણમા એવો તો સુંદર બંદોબસ્ત કર્યો કે નાનામોટા અનેક રાજ્યો ધીમે ધીમે તેની સત્તાતળે પોતાની રાજી—ખુશીથી આવવા લાગ્યા ખેડુતો નિર્ભયતાપૂર્વક પોતપોતાનુ કાર્ય બજાવવા લાગ્યા અને થોડાજ સમયમાં સમસ્ત પ્રદેશ શાંત અને ગંભીર બની ગયો માત્ર એક આસીરનો કિલ્લોજ એવો હતો કે જે મોગલોના હાથમા આવ્યો નહોતો.

અંતે સમ્રાટ અકબર પોતે એ કિલ્લાની પરિસ્થિતિ નિહાળવા હાજર થયો. કિલ્લાની આસપાસ સર્વત્ર બારીક નિરીક્ષણ કરવાથી તેને જણાયુ કે ચિતોડનો કબજો લેતી વેળા જે યુક્તિથી કામ લેવામાં આવ્યુ હતુ તે યુક્તિ આ વેળા કોઇ રીતે સાર્થક થાય તેમ નથી; છતાં તેમણે પર્વતની આસપાસ ચોતરફ સૈન્યની છાવણીઓ ગોઠવી દીધી અને કેવળ બાહુબળદ્વારા કિલ્લો ફતેહ કરવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. મહામહેનતે કિલ્લા ઉપર જવાનો જે માર્ગ હતો, તે માર્ગ-વાળી એક ટેકરી તેમના હાથમા આવી. આ ટેકરી ઉપર રહીને તેમણે સર્વથી

નીચેનો કિલ્લો પોતાના અધિકારમા લેવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડયો

બહાદૂરે આત્મરક્ષા અર્થે તથા આહારનિમિત્તે નાનકડા કિલ્લામાં પણ અનેક વસ્તુઓ, પશુઓ તથા મનુષ્યો આગળથીજ એકઠાં કરી રાખ્યા હતા, પરંતુ કમનસીબે તેજ સમયે કિલ્લામાં મહામારી આદિ રોગોનો ભયંકર ઉપદ્રવ ચાલુ થયો. થોડાજ દિવસોમા લગભગ ૨૫ હજાર પશુઓ કિલ્લામા મરી ગયા પશુઓના મૃત દેહોની યોગ્ય વ્યવસ્થા નહિ થવાથી ખરાબ હવા ફેલાઇ અને તેથી અનેક મનુષ્યોનો સંહાર થવા લાગ્યો સારા સારા સૈનિકો પણ શય્યાને અધીન થયા મહામારીનો વિશેષ પ્રસાર થતો અટકાવવા માટે એકાદ ઔષધાલયની સ્થાપના કરવાનુ પણ બહાદુરે યોગ્ય ધાર્યું નહિ, તેમજ મૃત દેહોની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાની પણ કશી કાળજી રાખી નહિ આથી તેના સૈન્યનો બાકી રહેલો ઘણોખરો ભાગ બહુ અસંતુષ્ટ બની ગયો. અસંતુષ્ટ સૈનિકોના એક ભાગે સ્વદેશશત્રુનુ કામ કરવામા પણ જીવરે સંકોચ ન કર્યો મતલબ કે કિલ્લામાંના થોડા સૈનિકોએ ગુપ્ત રીતે કિલ્લામાથી બહાર નીકળી, મોગલોની છાવણીમાં જઇ પર્વતના ગુપ્તમાર્ગસંબંધી સમસ્ત રહસ્ય તેમને કહી દીધુ.

વર્ષાઋતુની એક અંધારી રાત્રિએ ઝીણો ઝીણો વરસાદ વર્ષી રહ્યો હતો. પવનના સુસવાટા સિવાય બીજો કોઇ અવાજ કર્ણગોચર થતો નહોતો ધરણીમાતાએ શ્યામવસ્ત્રનો બુરખો પહેર્યો હતો મોગલસેના પણ આવા સમયે શાંતપણે સુમધુર નિદ્રા લઇ રહી હતી. કિલ્લામાં રહેલા વફાદાર સૈનિકો પણ આવુ કુદરતી તોફાન જોઇ નિશ્ચિંતપણે સૂઇ રહ્યા હતા સમસ્ત જગત નિદ્રાના ખોળામા વિશ્રામ લેતુ હતુ આવા સમયે મહા સાહસિક નરવર અબુલફઝલ કેટલાક વિશ્વાસુ અને સાહસી સૈનિકોને સાથે લઇ, શાંતપણે પોતાની છાવણીની બહાર નીકળી પડયો. વરસાદ અને પવનના તોફાન વચ્ચે તેમણે પેલા ગુપ્ત માર્ગે થઇને પર્વત ઉપર ચડવાનો આરંભ કર્યો જ્યારે સર્વથી નીચેના કિલ્લાના દરવાજાઓ એકાએક તૂટવા લાગ્યા ત્યારે કિલ્લામાં રહેલા સૈન્યની આંખો ઉઘડી ! તેમની અસાવધાનતાથી દુશ્મનો કેટલા બધા આગળ આવી ગયા છે, તેનો તેમને અનુભવ થયો બન્ને પક્ષો વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયુ. મોગલસેનાએ મહા પરાક્રમપૂર્વક કિલ્લા ઉપર વિજય મેળવ્યો આથી નીચેના કિલ્લાના સૈનિકોને માટે ત્યાંથી નાસી જવા સિવાય બીજો માર્ગ રહ્યો નહિ તેઓ ત્યાથી નાસી ગયા અને ઉપરના કિલ્લામા ભરાઇ પેઠા.

હવે, બહાદૂરના મનમા ફાળ પડી ! તે સમયે લોકોનો મોટો ભાગ વહેમી હતો. મોગલસમ્રાટ અકબર વિવિધ મંત્રો જાણે છે અને તંત્રમંત્રના બળથી કિલ્લાઓ સર કરી શકે છે, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના મંત્રબળથી ભયંકર રોગોને પણ ઉત્પન્ન કરી દેશો ઉજ્જડ કરી શકે છે, એમ તે સમયે ઘણા મનુષ્યો માનતા હતા. અકબરની ગણતરી એક સિદ્ધ પુરુષતરીકેજ થતી હતી, એમ કહીએ તો-

પણ ચાલે બહાદુરનો વહેમ હવે દઢ થયો. પોતાના કિલ્લામા જે ઉપદ્રવ વર્તતો હતો તે ઉપદ્રવ સમ્રાટ અકબરના મ ત્રબળનુજ પરિણામ છે, એમ માની તે હવે ભયથી ધ્રૂજવા લાગ્યો. છેવટે તે સ્વેચ્છાપૂર્વક સમ્રાટને શરણે ગયો અને પોતાનુ સર્વસ્વ અર્પણ કરીને તેણે અભયદાન પ્રાપ્ત કર્યું

આસીરના કિલ્લાની આસપાસ સમ્રાટને પ્રાય ૧૧ માસપર્યંત ઘેરો ચાલુ રાખવો પડયો હતો ત્યારબાદ તે કિલ્લાનાં દર્શન કરવા અ દર દાખલ થયો હતો. કિલ્લાની રચના જોઇ તેને બહુજ આશ્ચર્ય થયુ તેણે જોયુ તો જણાયુ કે હજાર બબ્બે હજાર મણના વજનવાળા મોટા પથરાઓ દૂર ઉભેલા શત્રુઓ ઉપર ફેંકી શકાય એવા સ ખ્યાબ ધ ય ત્રો ચોતરફ ગોઠવી દેવામાં આવ્યા હતા કિલ્લાના ઓ-રડામા મોટી મોટી કઢાઇઓ રાખવામા આવી હતી, જેમાં ૨૦-૩૦ મણ જેટલુ તેલ ગરમ કરી શત્રુની સેના ઉપર ફેંકી શકાય એવી વ્યવસ્થા રાખવામા આવી હતી ૧૩૦૦ જેટલી બ દુકો પણ ત્યાં હાજર રાખવામાં આવી હતી તે ઉપરાંત સર્વ પ્રકારની ભોજનસામગ્રી, અફીણ, મદ્ય, ઔષધ તથા મનુષ્યને નિત્ય જરૂર પડે એવી અનેકાનેક વસ્તુઓના ઢગલા પડયા હતા. હજારો સૈનિકો ૧૧ માસ-પર્યંત તેનો ઉપયોગ કરીને કિલ્લાનો બચાવ કરતા બેસી રહ્યા હતા છતા હજી પણ તે અનાજ અને તેલ વગેરેનો જથ્થો એટલા તો બહોળા પ્રમાણમાં પડી રહ્યો હતો, કે જાણે કોઇએ તેમાથી કશી વસ્તુનો ઉપયોગજ નહિ કર્યો હોય, એમ અકબરને લાગ્યાવિના રહ્યુ નહિ હજારો સૈનિકોદ્વારા ૧૧ માસપર્યંત રાત અને દિવસ સતત ગોળાઓ અને ગોળીઓ ફેંકવામા આવી હતી છતા હજી દારૂ આદિ યુદ્ધ-સામગ્રી એટલા તો બહોળા જથ્થામાં પડી રહી હતી કે તેનો પણ તેમણે ઉપયોગજ નહિ કર્યો હોય, એમ સમ્રાટને લાગ્યુ આવી સુ દર વ્યવસ્થા જોવાથી અકબર જેવા કદરદાન પુરુષને આશ્ચર્ય થાય તેમા કાંઇ નવાઇ નથી આ કિલ્લો સર કરવા માટે સમ્રાટે અબુલફઝલને પુષ્કળ માન આપ્યુ, મહાગૌરવસૂચક એક પતાકા અર્પણ કરી અને દક્ષિણનો બાકી રહેલો પ્રદેશ હસ્તગત કરવાનો ભાર પણ તેને સોપી દીધો.

આસીર જેવા સુદૃઢ કિલ્લાઓનુ પતન જોઇ તથા અહમદનગર જેવાં રાજ્યોનુ પરિણામ જોઇ વિજાપુર અને ગોવળકોંડાના નૃપતિઓએ સમ્રાટની સાથે શત્રુતા રાખવાના વિચારો માડી વાળ્યા સમ્રાટ અકબરના પ્રતાપ સામે થવા જેટલી હવે કોઇનામાં સાહસિકતા રહી નહિ ધીમે ધીમે દક્ષિણના સર્વ નૃપતિઓએ અકબરની સત્તાનો સ્વીકાર કર્યો.

આસાદ બેગે વિજાપુર નગરીનુ વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપ્યુ છે – "આ સ્થળે અનેક ઉચ્ચ મહેલાતો આવેલી છે વિશાળ મેદાનો અને ઉદ્યાનોની સ ખ્યા પણ ન્યૂન નથી અહીં ની બજાર ૬૦ હાથ જેટલી પહોળી અને ૪ માઇલ જેટલી લાંબી

છે. (આ સ્થળે અમારે એટલું જણાવવું જોઇએ કે ચાર માઇલ જેટલી દીર્ઘ બજાર હોવાનું જે જણાવવામા આવ્યું છે, તે માત્ર એવી રીતે કે રાજમાર્ગની બન્ને બાજુએ કેવળ એકેક દુકાનજ હોય. તે દુકાનની પાછળ ગામ કે વસ્તી જેવો ભાગ ન હોય) પ્રત્યેક દુકાનના આગલા ભાગમાં એક સુદર વૃક્ષ આવેલું છે. સમગ્ર બજાર સ્વચ્છ અને મનોહર જણાય છે તેમાં વિવિધ પ્રકારની અસખ્ય વસ્તુઓ મળી શકે છે વસ્ત્ર વેચનારાઓ, ઝવેરીઓ તથા યુદ્ધસામગ્રી વેચનારાઓની દુકાનો તો એટલી બધી છે કે તેની ગણત્રી પણ કરવી મુશ્કેલ થઇ પડે ઝવેરીઓ અને મણિકારોની દુકાને રત્નજડિત અનેક પ્રકારના અલકારો, સુદર મોતી જડેલી છરીઓ અરિસાઓ તથા કૃત્રિમ પક્ષીઓ વેચવાને માટે તૈયારજ રાખવામાં આવે છે કબાટનાં ખાનાંઓમાં ખુલ્લી રીતે તે વસ્તુઓ ગોઠવી રાખે છે કે જેથી પ્રજાવર્ગ તેને અનાયાસે જોઈ શકે વસ્ત્ર વેચનારાઓ પણ એવીજ રીતે પોતાના કિંમતી વસ્ત્રો ખુલ્લી રીતે ગોઠવે છે સુગધી દ્રવ્યો વેચનારાઓની દુકાને અનેક પ્રકારના વાસણો, કિંમતી સ્ફટિકપાત્રો તથા અતિ ઉત્કૃષ્ટ સુગધીદ્રવ્યો મળી શકે છે. ફળ વેચનારાઓની દુકાને ભારતવર્ષમા ઉત્પન્ન થતા તમામ પ્રકારનાં સુમિષ્ટ ફળો મળી શકે છે. દારૂ વેચનારાઓની દુકાને જુઓ તો નાચનારી સુદરીઓ અને મધુર ગીતોથી મનોરજન કરનારી ગાયિકાઓ તમારી આજ્ઞાપાલન કરવાને સદા તૈયારજ ઉભી હોય ! ટુકામાં કહુ તો સમસ્ત બજાર મહેલાતો, મણિમુક્તાઓ, ખાદ્ય વસ્તુઓ, સુગધીદ્રવ્યો, મદિરા તથા નાચનારી સુદરીઓથી પરિપૂર્ણ છે એક રાજમાર્ગ ઉપર એક હજાર મનુષ્યો દારૂ પીવાને એકત્ર થયા હોય અને નાચનારી ગણિકાઓ, પ્રેમી જોડાઓ તથા વિલાસી યુવકોના ટોળેટોળા નજરે પડતાં હોય, છતા આશ્ચર્ય જેવુ તો એજ છે કે તેઓ પરસ્પર કલેશ કે ટટો કરતાં નથી. મને તો એમજ લાગે છે કે આ સુવિશાળ પૃથ્વીના પડ ઉપર અન્ય કોઇ સ્થળે, અહીના જેવો આશ્ચર્યકારક દેખાવ પ્રવાસીની દૃષ્ટિએ પડવો અસભવિતજ છે " અમે પૂછીએ છીએ કે અધઃપતનનો આથી વિશેષ પ્રબળ હેતુ અન્ય શુ હોઇ શકે ?

દક્ષિણપ્રદેશ, વરાડ, ખાડવપ્રદેશ, માળવા તથા ગુજરાતના શાસનકર્તા-તરીકે કુમાર દાનીઆલની નિમણૂક કરવામા આવી સમ્રાટ અકબરે આ પ્રમાણે ભારતવર્ષના સઘળા અગ્રગણ્ય વિભાગોને પોતાના મોગલ સામ્રાજ્યમાં મેળવી દઇ, અતિ આનદ અને ઉત્સાહપૂર્વક આગ્રા તરફ પ્રયાણ કર્યું, જો કે તે સમયે પણ દક્ષિણની સીમા ઉપર સ્વતત્ર હિદુ રાજાઓ હિદુગૌરવની રક્ષા કરી રહ્યા હતા, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

सप्तदश अध्याय—सलीमनो बळवो अने अबुलफझलनी हत्या

"માણુસો પોતાની ખરી જરૂરીઆતોની વાત બાજુ મૂકીને વધુ પડતી ચિ તાઓમા પડે છે, એજ બધા ગુચવાડાનુ કારણુ છે" — અકબર

ભારતીય આકાશમાથી વાદળની ઘનઘોર ઘટા અદૃશ્ય થઈ છે, હવે અંધકારને બદલે ઉજ્જવળ ચદ્ર અને નક્ષત્રો ગગનમા પ્રકાશી રહ્યાં છે ! ભારતરૂપી ઉદ્યાનમાં વિવિધ મનોહર પુષ્પો કુજોમાં પ્રસ્ફુટિત થઈ રહ્યાં છે. વેલ, જુઈ, ચમેલી તથા રજનીગધા આદિ અસખ્ય કુસુમકામિનીઓ સ્વચ્છ અને નિર્મળ વસ્રો પહેરી, ચંદ્રપ્રભાવડે પોતાના મુખને સ્નિગ્ધ તથા ઉજ્જવળ કરી, જાણે કે મણિમુકતા પહેરી બહાર નીકળી હોય, તેમ નવા અકુરોને જ્યોત્સ્નાદ્વારા પ્રતિભાસિત કરી, મદ મદ હાસ્યપૂર્વક, શીતળ પવનની લહેરમા નૃત્ય કરતી પોતાની મનોહર સુદરતાનો વિસ્તાર કરી રહી છે ! સાંજનો મૃદુ પવન તેમના પરિમલને વહન કરતો સર્વની પાસે આવ–જા કરી રહ્યો છે રૂપકપ્રિય ભાટ–ચારણો સમ્રાટ અકબરની અપૂર્વ કીર્તિનો સર્વત્ર પ્રચાર કરી રહ્યા છે ! સમ્રાટના ઉપકારોને કુદરતી ઉપકારો સાથે સરખાવી તેનો મહિમા વર્ણવી રહ્યા છે. સરળ પ્રકૃતિવાળા હિદુઓ પણ અકબરના સદ્ગુણોથી મોહિત બનીને " **दिल्लीश्वरो वा जगदीश्वरो वा** " આદિ યશોગાન લલકારી રહ્યા છે

સમ્રાટ અકબર હવે ઉન્નતિના સર્વથી ઉચ્ચતમ શિખરે વિરાજવાને ભાગ્યશાળી થયો છે તેના લોકહિતકર કીર્તિકલાપોથી ભારતવર્ષ પરિપૂર્ણ થઇ ગયો છે તેની યશ સુરભિ ચારે દિશાઓમાં વ્યાપી રહી છે સુવિશાળ ભારતવર્ષમાં હવે એવુ કોઇ પણ રાજ્ય નથી કે જે અકબરની સાથે હરિફાઇ કરી શકે તેનુ સામ્રાજ્ય હિદુકુશ પર્વતથી લઇને બ્રહ્મપુત્રાપર્યત અને હિમાલયથી લઇને દક્ષિણપ્રદેશપર્યંત વિસ્તાર પામી ચૂકયુ છે તેણે પોતાના બાહુબળથી સમગ્ર દેશમાં શાંતિની સ્થાપના કરી છે પોતાનાજ બાહુબળથી પરદેશી શત્રુઓના હુમલાઓ હાંકી કઢાડયા છે દીર્ઘદૃષ્ટિવાળી સુયોગ્ય રાજનીતિદ્વારા તેણે હિદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે સદ્ભાવ અને સુલેહના મૂળ રોપ્યા છે સક્ષિપ્તમા કહીએ તો અકબરે સ્વદેશહિતૈષિતાની ઉગ્ર લાગણીવડે આ અધ પતિત ભારતવર્ષનો પુનરુદ્ધાર કર્યો છે અને તેની પવિત્ર કીર્તિનો પુન પ્રચાર કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન આરભ્યો છે

શેખ મુબારકે ધર્મસબધી સર્વ પ્રકારની સત્તા સમ્રાટ અકબરને અર્પણ કરી, સસારના કાર્યોમાંથી મુક્ત થઇ નિવૃત્તિ સ્વીકારી. તે રાજદરબારના તથા

રાજધાનીના કોલાહલોને પાછળ રહેવા દઇ, નિંદા અને સ્તુતિના પ્રસંગોમાંથી મુક્ત થઈ લાહોરમા રહેવા લાગ્યો અને ત્યાં પ્રભુપ્રાર્થનામાં પોતાનો સમય વીતાવવા લાગ્યો ઇ૦ સ૦ ૧૫૯૭ માં એજ સ્થળે તે શાંતિપૂર્વક મૃત્યુ પામ્યો. પિતાના મૃત્યુથી ફૈઝી તથા અબુલફઝલને અત્યંત ખેદ થયો બન્ને ભાઇઓએ હિંદુ રીત–રિવાજ પ્રમાણે મસ્તકાદિનું મુંડન કરાવ્યું સમ્રાટ અકબરે પણ ઉક્ત બંધુદ્વયના શોકમાં અંતઃકરણપૂર્વક ભાગ લીધો અને મરહુમ શેખ મુબારકના ગુણોનું મુક્તકંઠે સ્મરણ કર્યું. એમ કહેવાય છે કે તે પોતે કુરાનની એક વિશાળ અને ઉત્કૃષ્ટ વ્યાખ્યા લખી ગયો છે. બાદાઉની વગેરે પુરુષો જો કે શેખ મુબારકના ઉદાર ધર્મમતની ખાસ નિંદા કરવામાંજ પોતાની મહત્તા માનતા હતા, છતાં તેમને પણ એટલું તો સ્વીકારવુંજ પડયું છે કે મુબારક તે જમાનામાં એક મહાબુદ્ધિમાન અને સદાચારી નરવીર હતો

સમ્રાટ ફૈઝી તથા અબુલફઝલને હૃદયના સાચા પ્રેમથી ચાહતો હતો, એમ પૂર્વે અનેકવાર કહેવાઇ ગયુ છે સમ્રાટે જે ઉદારનીતિનો અમલ કરી ભારતવર્ષને મહા ઉપકાર કર્યો છે અને જેને માટે હિંદુઓ, મુસલમાનો, અંગ્રેજો તથા જર્મનો પણ એકઅવાજે તેને સર્વશ્રેષ્ઠ પંક્તિનો એક મહાન સમ્રાટ લેખી માન આપે છે, તે ઉદાર નીતિને ઉક્ત બંને સાધુઓએ સંપૂર્ણ ટેકો આપ્યો હતો. અકબરની ઉદાર નીતિને માટે તેને જેટલું માન આપવામાં આવે તેટલુંજ માન આપણે ફૈઝી તથા અબુલફઝલને પણ આપીએ તો તે અયોગ્ય નથી વળી જે સમયે સમસ્ત મુસલમાન પ્રજા અકબરની ઉદાર નીતિની વિરુદ્ધ હતી, તે પ્રસંગે એ બન્ને બંધુઓ તેને હૃદયથી વળગી રહ્યા હતા, એ વાત પણ વિસરી જવા યોગ્ય નથી.

રાત્રિના દ્વિતીય પ્રહરે કોઇએ આવીને સમ્રાટ અકબરને એવા સમાચાર આપ્યા કે ફૈઝી મૃત્યુની પથારીએ પડયો છે અને છેલ્લા શ્વાસોચ્છ્વાસ ખેંચી રહ્યો છે સમ્રાટ અકબરે એક ક્ષણમાત્રનો પણ વિલંબ નહિ કરતાં ઉતાવળે પગલે કવિવરના ભવનમા પ્રવેશ કર્યો. પ્રિય મિત્રની પાસે થોડીવાર બેસીને તપાસ કરી તો તે સમયે ફૈઝી બેભાન અવસ્થામા પડયો હતો સમ્રાટના નેત્રમાં અશ્રુજળ ભરાઇ આવ્યું. શોકથી સંતપ્ત થયેલું અંતઃકરણ વિશેષવાર સંયમમાં રહી શક્યુ નહિ તેની આંખમાથી અશ્રુનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. ભારતવર્ષનો એકાધિપતિ આજે એક બાળકની માફક, પોતાના પ્રિયતમ મિત્રની અવસ્થા નિરખી રડી રહ્યો છે, તે દેખાવ કોને દ્રવીભૂત ન કરે ? તેણે નિશ્વાસપૂર્ણ સ્વરે પૂછ્યુ કે –" મે વૈદ્યશિરોમણિ અલીને રવાના કર્યો છે તે શું હજી નથી આવ્યો ? "
સમ્રાટના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની કોઇનામાં શક્તિ રહી નહોતી તેને પોતાને શોકાતુર બનેલો જોઇ સર્વ નોકરો પણ ગમગીનીમા ઉંડા ડૂબી ગયા હતા. જે

સમર્થ પુરુષ આજપર્યંત વિશુદ્ધ અંતઃકરણથી સમ્રાટની સેવા કરતો હતો, તેજ પુરુષ સંસારમાંથી સદાને માટે વિદાય થવાની આજે તૈયારી કરી રહ્યો છે, તે આજે સંસારને ત્યજી દઇ સ્વર્ગમાં જવાનું અને સમ્રાટને ત્યજી દઇ સર્વશક્તિમાન પ્રભુના ચરણમાં આશ્રય લેવાનું વિશેષ પસંદ કરતો હોય, એમ જણાય છે. સમ્રાટના પ્રશ્નનો કોઇએ ઉત્તર આપ્યો નહિ અને કવિવરને પુનઃ પુનઃ બોલાવવા છતાં તે જાગૃત થયો નહિ, ત્યારે તેનો શોકાવેગ અત્યંત ઉગ્રભાવે બહાર ઉભરાઇ આવ્યો ! તેણે ઉપરાઉપરિ નિઃશ્વાસો મૂકવા માંડયા અને મસ્તક ઉપર રહેલો રાજમુકુટ પૃથ્વી ઉપર દૂર ફેંકી દીધો થોડીવાર સુધી આ પ્રમાણે વિલાપ કર્યા પછી તે અબુલફઝલની પાસે ગયો. અબુલફઝલ પણ આ વેળા એક ઓરડામાં જઇ, બંધુવિયોગની શંકાથી રુદન કરતો બેસી રહ્યો હતો સમ્રાટે ત્યાં જઇ થોડી વાર વાતચીત કરી અને ત્યાર પછી ત્યાંથી રવાના થઇ તે પોતાના મહેલમાં આવ્યો. મહેલમાં આવવા છતાં તેની આંખમાંનાં અશ્રુ હજી સૂકાયાં નહોતાં. ભારતવર્ષનાં એ પણ કમનસીબ કે ફૈઝી જેવો એક ઉદાર નીતિમાન મહાપુરુષ માત્ર ૫૦ વર્ષની વયે ઇ૦ સ૦ ૧૫૯૫ માં માનવલીલાને સંકેલી લઇ સંસારમાંથી ચાલી નીકળ્યો ! સમ્રાટે જૂની દિલ્હીમાં ભારે ધામધૂમપૂર્વક તેનો મૃત દેહ સમાધિસ્થ કરાવ્યો હતો * તેના પુસ્તકાલયમાં લગભગ ૪૩૦૦ પુસ્તકો હતાં તે પાછળથી સમ્રાટ અકબરના પુસ્તકાલયમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યાં હતાં ફૈઝીના રચેલાં કાવ્યો સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ભારે આદરપૂર્વક ગવાય છે એક અમીર ખુશરૂને જો બાદ કરવામાં આવે તો મુસલમાન વંશમાં ફૈઝીના જેવો અન્ય કવિ ભારતવર્ષમાં બીજો કોઇ હજીસુધી જન્મ્યો નથી એમ કહી શકાય ફૈઝી બહુ સંતોષી, પરોપકારી તથા ઉદાર હૃદયનો હતો શત્રુ તથા મિત્ર અને પરિચિત તથા અપરિચિત એ સર્વને તે અંતઃકરણપૂર્વક આવકાર આપતો અને પોતાના ભવનમાં આશ્રય આપતો હતો ગરીબ અને દરિદ્ર મનુષ્યોનો તો તે એક સગો ભાઇજ હતો, એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી દરિદ્ર મનુષ્યોને ખાનપાનની, વસ્ત્ર આદિની તથા ઔષધની સહાયતા આપવી, એ પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે, એમ તે માનતો હતો સમ્રાટ અકબર, બાદાઉનીપ્રત્યે બહુજ અસંતુષ્ટ રહેતો હતો અને તેથી તેને રાજદરબારમાં આવવાનો તેણે નિષેધ કર્યો હતો છેવટે બાદાઉની સમ્રાટની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાને અને રાજસભામાં હાજર થવાની અનુમતિ મેળવવા ને ફૈઝીપાસે હાજર થયો ફૈઝીએ અંતે સમ્રાટને વિવિધ પ્રકારે સમજાવી બાદાઉનીને દરબારમાં આવવાની રજા અપાવી અને એ રીતે બાદાઉની ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો; છતાં બાદાઉની જેવા સંકુચિત વિચારવાળા મુસલમાનો ફૈઝીપ્રત્યે કેવી તિરસ્કારપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોતા તેનો કિંચિત્ આભાસ આપવા માટે

* તપાસ કરવા છતાં અમે તેનો પત્તો મેળવી શક્યા નથી

અમે આ સ્થળે માત્ર એકજ વાકય રજુ કરીએ છીએ બાદાઉની લખે છે કે– "શેખ ફૈઝીએ ખાનગીમા તથા જાહેરમાં નિરંતર મુસલમાન ધર્મની તથા મુસલમાન કોમની નિંદાજ કરી છે જે ક્રિયા કરવાનું ઇસ્લામધર્મ ફરમાન કરે છે તેવી ક્રિયા તેણે કદાપિ કરી નથી, એટલુંજ નહિ પણ જે વિધિઓનો ઇસ્લામધર્મ નિષેધ કરે છે, તે વિધિઓને માન આપવામાંજ તે પોતાની મહત્તા માનતો હતો તેનો સ્વભાવ પણ એટલો બધો નિન્દાપાત્ર હતો કે તેના કરતા હિંદુઓ, યાહુદીઓ તથા ખ્રિસ્તીઓ હજાર દરજ્જે સારા છે, એમ કહી શકાય તેણે ૪૦ વર્ષપર્યંત કાવ્યોજ લખ્યાં છે, પરંતુ તેમા ન મળે સૌંદર્ય કે ન મળે કળા. ધાર્મિક ભાવનાઓનો તો તેમાં છાંટો પણ નથી " સંકુચિત દૃષ્ટિવાળા અને ક્ષુદ્ર મતિવાળા મુસલમાનો તે સમયે ફૈઝીના મૃત્યુથી પરમ આનંદિત થયા હતા

આ પ્રમાણે જેઓ પોતે ઉદાર વિચારના હતા અને જેઓ સમ્રાટની ઉદાર ધર્મનીતિ તથા રાજનીતિને માન આપતા હતા, તેમના પ્રત્યે એવા ક્ષુદ્ર–હૃદયના મુસલમાન આગેવાનો તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોતા હતા. અનુદાર મુસલમાન લહેરીઓ સમ્રાટ અકબરને, પણ ધિક્કારતા અને તેની વિરુદ્ધમા બળવો ઉઠાવવા મૂર્ખ મુસલમાનોને ઉશ્કેરતા અને તેનું શુ પરિણામ આવ્યુ હતુ, એ વાત અમે પૂર્વે એકવાર જણાવી ગયા છીએ તેઓ પોતાના પ્રપંચમા નિષ્ફળ નિવડવાથી ઢંકાઇ રહેલા અગ્નિની પેઠે મનમાં ને મનમાં બળ્યા કરતા હતા હવે તેમણે કુમાર સલીમને પોતાના પક્ષમા મેળવી સમ્રાટ અકબરની વિરુદ્ધ બળવો ઉઠાવવાની ઉશ્કેરણી ફેલાવવા માડી મૌલવીઓ સલીમની પાસે આવીને તેની પોતાની સ્તુતિ તથા તેના પિતાની મુક્તકંઠે નિંદા કરવા લાગ્યા વખત વિચારીને તથા લાગ જોઇને તેઓ સલીમના કાનમા અયોગ્ય સલાહોરૂપી વિષ દાખલ કરવાનું પણ ભૂલતા નહિ પરિણામ એ આવ્યુ કે સલીમની સુબુદ્ધિનો થોડાજ સમયમાં લોપ થયો સમ્રાટે સલીમને સુધારવા અનેક ઉપાયો અજમાવ્યા પણ તે વ્યર્થ થયા. સલીમને મૂળથીજ વિલાસિતામા ઉછેરવામાં આવેલો હોવાથી તે મોજશોખને સુખનુ સાધન માનતો હતો તેની આસપાસ હિંદુવિદ્વેષી મુસલમાનો નિરંતર વીંટાયલાજ રહેતા ખુશામતીઆઓના પંજામાંથી તે ક્ષણવાર પણ મુક્ત થઇ શકતો નહિ અને તેઓ રાતદિવસ તેને ઉશ્કેર્યાજ કરતા. પરિણામે સલીમના અંતઃકરણમાં હિંદુઓપ્રત્યે દ્વેષ વધવા લાગ્યો અફસોસ ! અકબરની સઘળી આશા ઉપર પાણી ફરી વળ્યુ ! તેણે ધાર્યું હતુ કે ભવિષ્યના મોગલસમ્રાટોના શરીરમા હિંદુ લોહી પ્રવાહિત કરવાથી તેઓ હિંદુઓના પક્ષપાતી થશે અને તેથી હિંદુ–મુસલમાનોમાં સુલેહ–સંપ થયા વિના રહેશે નહિ, તે આશા હવે નિષ્ફળ થઇ. કુમાર સલીમ મુસલમાનોને પોતાના પક્ષમા ખેંચવાને હિંદુઓ ઉપર ત્રાસ વર્તાવવા લાગ્યો. મૌલવીઓને સારૂ લગાડવાની ઇચ્છાથી તેણે પોતાના પિતાની સુંદર

રાજનીતિનો તિરસ્કાર કરી ખુલ્લી રીતે જણાવી દીધું કે –" પિતાજી ! મૂર્તિ-પૂજક હિંદુઓનાં મંદિરો તોડી નાખવામાં આપ શામાટે વાંધો ઉઠાવો છો ? " સમ્રાટ અકબર મોગલસામ્રાજ્યને હિંદુમુસલમાનોના સંમિશ્રિત મહારાજ્યરૂપે પરિણત કરવા માગતો હતો, તેથીજ તે આટલો બધો પ્રયત્ન કરતો હતો, એ ગંભીર રહસ્ય સલીમ જેવો વિલાસી કેવી રીતે સમજી શકે ? સલીમનો હિંદુઓ-પ્રત્યેનો તિરસ્કાર તથા ઇસ્લામધર્મપ્રત્યેનો અનુરાગ જોઇ મૌલવીઓ આનંદઘેલા થઈ ગયા. તેઓ સલીમને વિશેષ ઉશ્કેરીને, સમ્રાટ અકબરને સિંહાસન ઉપરથી ઉઠાડી મૂકી તેને બદલે સલીમને ગાદીએ બેસાડવાના દાવ–પેચો રચવા લાગ્યા. સલીમ આ પ્રપંચજાળમાં ફસાયો તે દુષ્ટ ચારિત્ર્યવાળો, દારૂડીઓ તથા તદ્દન નાસ્તિક હતો, એમ પૂર્વે અમે કહી ગયા છીએ તેણે મૌલવીઓની બૂરી સલાહપર કશોજ વિચાર કર્યો નહિ અને ગમે તે રીતે અકબરને પદભ્રષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો આમ કરવામાં તે ખુદ પોતાને કેટલું નુકશાન કરે છે, તે વાત પણ તે સમજ્યો નહિ.

પિતાએ પુત્રને ક્ષમા આપવી, એજ કર્તવ્ય છે, એમ સમ્રાટ માનતો હતો. તે સલીમને કેવળ સ્નેહદ્વારાજ સુનીતિના માર્ગે વાળવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, પરંતુ કૃતઘ્ની પુત્ર ઉપર તે સ્નેહની કશીજ અસર થઈ નહિ ઉલટો પિતાના સ્નેહ-ને તે વિષસમાન માનવા લાગ્યો. તે મોહાંધ અને સ્વાર્થાંધજ બની ગયો હતો. રાજગાદીનો વારસ પોતેજ છે, એમ માનવા છતાં તે ધૈર્ય ધારણ કરી શક્યો નહિ પિતાને સિંહાસન ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવાનાં અને મુસલમાન રૈયતને ઉશ્કેરવાનાં કાવતરાંઓ તે રચવા લાગ્યો. અનુદાર મુસલમાન અમાત્યો સલીમને બહુજ ચાહતા હોવાથી, તેઓ પોતાને સહાય આપ્યા વિના રહેશે નહિ એમ તે માનતો હતો. જો તે અમાત્યો સલીમને સહાયતા આપવાને તૈયાર ન થયા હોત તો સલીમ કે-વળ પોતાનાજ બાહુબળ ઉપર મહાશક્તિશાળી સમ્રાટની વિરુદ્ધ યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉત-રવા સમર્થ નહોતો

સમ્રાટે તેને અનેક સદુપદેશો આપ્યા હતા એકવાર તો એટલે સુધી કહ્યું હતું કે – "મારો સદુપદેશ એ તારો એક રીતે સગો ભાઇ છે, એમજ સમજજે. ભાઇ, ભાઇનું જેવી રીતે પાલન કરે એવી રીતે તારે મારા સદુપદેશનું પાલન કરવું જોઇએ " આ સદુ-પદેશનું છેવટ એજ પરિણામ આવ્યું કે સલીમ પિતાનો કટ્ટો શત્રુ બનીને તેની સામે ઉભો રહ્યો સમ્રાટ અકબર જે સમયે દક્ષિણ પ્રદેશઉપર વિજય મેળવવાની હિલચાલો કરી રહ્યો હતો, તે સમયે તેણે સલીમને રાજા માનસિંહની સાથે મેવાડ જીતવાને મોકલ્યો, પરંતુ સલીમ તેને બદલે આગ્રાનો કબજો લેવા દોડી ગયો ! તેણે યમુનાને ઓળંગી આગ્રાના મુખ્ય દરવાજા પાસે આવીને ત્યાંના શાસનકર્તાને આગ્રા નગરી પોતાને સ્વાધીન કરવાની આજ્ઞા કરી. તે સમયે ખરૂ જોતાં આગ્રાજ

યથાર્થ રાજધાની હતી અસંખ્ય રત્નો તથા જવાહીરો ત્યાંજ રાખવામાં આવતા હતાં. આગ્રાનો શાસનકર્તા સલીમને આગ્રા સોંપવાને કોઈ રીતે તૈયાર થયો નહિ; તેથી છેવટે સલીમે ત્યાંથી નિરાશ થઇને અલાહાબાદ ઉપર અધિકાર મેળવવા પ્રયાણ કર્યું.

તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા રાજા માનસિંહ સલીમનો દાવપેચ આગળથીજ સમજી ગયો હતો. તેથી તેણે તે સમાચાર સમ્રાટ અકબરને વિદિત કર્યા હતા, પરંતુ ઉદારહૃદય સમ્રાટે તે સમાચારની ઉપેક્ષા કરી હતી તેણે ધાર્યું હતું કે મારા જેવા નિરપરાધી અને સ્નેહી પિતાની સામે મારો પોતાનોજ પુત્ર શત્રુતા દાખવે એ સંભવિત નથી છેવટે જ્યારે સમાચાર મળ્યા કે સલીમ પોતાનું મેવાડવિજયનું કામ પડતું મૂકી, રાજા માનસિંહથી જૂદો પડીને આગ્રાનો કબજો લેવા દોડી ગયો છે, ત્યારેજ સમ્રાટ તેનું કાવતરૂ કંઇક અંશે સમજી શક્યો. આમ છતાં પોતે તેની દુષ્ટ વાસના સમજી ગયો છે, કિંવા આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થવાથી પોતાને અસંતોષ થયો છે, એવો લેશ પણ ઉલ્લેખ સમ્રાટે પોતાના પત્રમાં કર્યો નહિ. પુન. તેણે સલીમને રાજા માનસિંહની સાથે રહેવાની અને તેની સાથે રહી બંગાળનો બળવો શમાવવાની સૂચના અતિ સ્નેહપૂર્વક લખી મોકલી.

કુમારને મન પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું એ કાંઇ મહત્ત્વની વાત નહોતી તેણે પૂર્વે જેમ પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું હતું તેમ આ પ્રસંગે પણ કર્યું. સમ્રાટ અકબરની માતાએ પૌત્ર—સલીમને મળી તેને યોગ્ય સલાહ આપી સન્માર્ગે વાળવાની ભાવનાથી સલીમની પાસે જવાની તૈયારી કરી; પરંતુ પોતાની વૃદ્ધ પિતામહી પોતાને મળવા આવે છે એવા સમાચાર સાંભળતાંજ તે એક ઉતાવળી ચાલવાળી નૌકામાં બેસી દૂર નાસી ગયો પિતામહીનો યોગ્ય આદર—સત્કાર સલીમ તરફથી થવાની આશા વૃથા હતી સમ્રાટની માતા આ વાત સમજતી હોવાથી તે દીલગીર ન થતાં પોતાના નિવાસસ્થાને પાછી ફરી

આ તરફ સલીમે અલાહાબાદ ઉપર અધિકાર મેળવ્યો ત્યાં તેને ૩૦ લાખ મુદ્રા પ્રાપ્ત થઇ હવે, તેને એટલો બધો ગર્વ આવી ગયો કે તેણે પિતાની હૈયાતીમાંજ "સમ્રાટ" ની ઉપાધિ લીધી અને પિતાની સાથે ખુલ્લી રીતે હરિફાઇ કરવાને બહાર પડયો જો કે તે કેવળ પોતાના સ્વાર્થ અર્થેજ સઘળાં કાવતરાં રચતો હતો, તોપણ મુસલમાન પ્રજાને પોતાની તરફ ખેંચવાને માટે તે એમજ કહેતો કે "મારો પિતા વિધર્મીઓને રક્ષણ આપતો હોવાથી, કેવળ ઇસ્લામધર્મના સંરક્ષણાર્થેજ હું બળવાખોરતરીકે બહાર પડયો છું" મુસલમાન પ્રજાને સમ્રાટ અકબરની શક્તિ અને પ્રતાપનો બહુજ સારી રીતે પરિચય થઇ ચૂકયો હતો, તેથી તેઓ સલીમને જો કે ખુલ્લી રીતે મદદ આપવાને બહાર આવ્યા નહિ તોપણ તેમણે ગુપ્તરીતે સલીમને બનતી સહાય આપવાનું સ્વીકાર્યું હતું. સલીમે સમ્રાટને

પોતાની સત્તા દર્શાવવાની વાસનાથી પોતાની મહોરવાળી સોના-રૂપાની કેટલીક મુદ્રાઓ તેની પાસે મોકલી આપી પુત્રની સાથે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થવું, એ યોગ્ય ન ગણાય એમ ધારી અકબરે સ્નેહામૃતદ્વારા પુત્રને વશીભૂત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પ્રેમપૂર્ણ અને સ્નેહસૂચક પત્રો લખી તેને શાંત કરવાને સમ્રાટે પોતાથી બનતું કર્યું, પણ સ્નેહ કે પ્રેમવડે સર્પ શું વશીભૂત થાય? સલીમ એક ઝેરી સર્પ હતો, તેથી સમ્રાટની સઘળી સહૃદયતા નિષ્ફળજ નિવડી! તેના સઘળા પ્રયત્નો વ્યર્થજ થયા!

જે પુરુષો પોતાની સ્વાભાવિક ઉદારતાવડે સમ્રાટની શાસનનીતિને અને ધર્મનીતિને અંતઃકરણપૂર્વક ટેકો આપતા હતા, તેઓમાંનો મોટો ભાગ અત્યારપૂર્વેજ આ ફાની દુનિયાનો ત્યાગ કરી ચૂક્યો હતો. સમ્રાટના અનુદાર મુખ્ય મુસલમાન અમાત્યોએ વિચાર કર્યો કે હવે જો એકમાત્ર અબુલફઝલ, અકબરની પાસેથી કેમે કરતાં દૂર થાય, તો સમ્રાટ અકબર પોતાના સઘળા વિચારો ફેરવ્યા વિના રહે નહિ. સંકુચિત વિચારના અમાત્યો અબુલફઝલને અંતઃકરણપૂર્વક તિરસ્કારતા હતા. તેથી તેમણે ગમે તે રીતે તેનું ખૂન કરવાનું કાવતરૂં રચ્યું.

અકબર અબુલફઝલને અંતઃકરણપૂર્વક ચાહતો હતો, તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખતો હતો અને તેની સલાહને માન આપતો હતો. અબુલફઝલ પોતે પણ સમ્રાટને એક દેવની માફક સમજતો અને તેના પ્રત્યે શ્રદ્ધા અને માનની દૃષ્ટિથી જોઈ, તેની આજ્ઞાનું તન-મન-ધનના ભોગે પાલન કરતો હતો. અબુલફઝલ મહાબુદ્ધિશાળી પુરુષ હતો. તેનું હૃદય પણ તેટલુંજ ઉદાર હતું. સર્વ ધર્મપ્રત્યે તે સમાનભાવ રાખતો હતો. તેણે કદાપિ હિંદુધર્મનો તિરસ્કાર કર્યો ન હતો, કે હિંદુઓને ત્રાસ આપ્યો ન હતો. તેનામાં અનેક ગુણો હતા તેથીજ સમ્રાટનો તેના ઉપર અપાર પ્રેમ હતો. ગુણોદ્વારા કોણ પરાજિત થતું નથી? ખરૂં જોતાં આપણે સર્વ ગુણોનાજ પૂજારી છીએ. અતિ સામાન્ય અવસ્થામાંથી વિશાળ મોગલ સામ્રાજ્યના સર્વપ્રધાન અમાત્યના પદે અબુલફઝલ પહોંચ્યો અને રાજ્યનો અતિ માનનીય આગેવાન થયો, તેમાં કેવળ તેના સદ્‌ગુણોજ એકમાત્ર હેતુરૂપ હતા. સમ્રાટે એકવાર આનંદમાં આવી જઈ અબુલફઝલને ૫૦ હજાર મુદ્રાનું ઈનામ આપ્યું હતું. તેની દાનશીલતા પણ એટલી બધી હતી કે તેનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. એમ કહેવાય છે કે તેના રસોડામાં અનેક રસોઇયાઓ હતા. તેનો પુત્ર અબ્દુલ રહેમાન અબુલફઝલના રસોડાનો મુખ્ય અધ્યક્ષ હતો. તે દક્ષિણ પ્રદેશમાં રહેતો ત્યારે પણ રોજ નવાં નવાં વિવિધ પકવાન્નો તૈયાર કરી રાજ્યના અમલદારોને વહેંચી આપતો હતો. હરકોઇ ગરીબ મનુષ્ય પ્રાતઃકાળથી લઇને રાત્રિના બે પહોર વીતવા સુધીમાં અબુલફઝલના રસોડામાં આવી સંતોષપૂર્વક ખીચડીનો આહાર કરી શકતો હતો. દરિદ્રોને ધનદાન આપવામાં અને દુઃખીઓના દુઃખ દૂર કરવામાં તેણે કદાપિ પાછી

પાની કરી નહોતી. તે પોતે પણ પુષ્કળ પ્રમાણમા ભોજન કરી શકતો હતો.એક લેખક જણાવે છે કે પાણીના વજન ઉપરાત તે રોજ બાવીશ શેર જેટલુ ભોજન લેતો અને તે સહેલાઇથી પચાવી શકતો તેણે પોતે તો શું પણ તેના કોઇ સગા–સબધીએ પણ કોઈના પ્રત્યે કોઇ સમયે સખ્ત શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો નહોતો કદાચ કોઇ નોકર ભૂલ કરે તોપણ તેને ઠપકો આપવાને બદલે યુક્તિથી સમજાવવાની તેના કુટુબમાં ચાલ પડી ગઇ હતી. દાખલાતરીકે કોઇ સમય રસોઇમાં કાંઇ બગાડો થતો, ત્યારે અબુલફઝલ રસોઇયાની નિદા કરવાને બદલે કે તેને સીધી રીતે ઠપકો આપવાને બદલે, પેલી બગડેલી રસોઇ પોતાના પુત્રને જમવાની ભલામણ કરતો પુત્ર અર્થાત્ ભોજનખાનાનો અધ્યક્ષ તે રસોઇને ચાખીને અબુલફઝલનો મનોભાવ સમજી જતો. ત્યારબાદ તે પોતે પણ રસોઇયાને ઠપકો આપવાને બદલે પેલી બગડેલી રસોઇ રસોઇયાને જમવાની આજ્ઞા કરતો આ પ્રમાણે મધુરભાવે એક નોકરની ભૂલ તેને જણાવવામા આવતી અબુલફઝલ તથા તેનુ કુટુબ કેવા મધુર સ્વભાવનુ હશે, તેનો કિચિત્ આભાસ આપવાને ઉપલુ એક ઉદાહરણ બસ થઇ પડશે અબુલફઝલે કદાપિ કોઇ નોકરને નોકરીમાથી કાયમને માટે દૂર કર્યો નહોતો. કોઇ નોકર ગભીર ગુન્હો કરતો ત્યારે તેને રજા આપવાને બદલે તેની સાથે રહીને કામ કરે એવો એક બીજો નોકર તે નિમી દેતો આ પ્રમાણે અબુલફઝલને ત્યા ઘણાખરા નોકરો તો બેઠા બેઠા મફતનોજ પગાર ખાતા હતા મુસલમાન ઇતિહાસલેખકોમાં તો અબુલફઝલ અપૂર્વ અને અતુલનીયજ હતો. અન્ય ધર્માવલબીઓ સાથે ધર્મચર્ચા કરવાની જરૂર પડતી ત્યારે સમ્રાટ અબુલફઝલને આગળ કરતો શાસ્ત્રાર્થ કરવા આવનારા પંડિતો અબુલફઝલનુ પાડિત્ય તથા યુક્તિકુશળતા અનુભવીને દિઙ્મૂઢજ થઇ જતા હતા દેશાચાર કે કુળાચારસબધી અધશ્રદ્ધા નહિ રાખતાં કેવળ યુક્તિથી અને વિવેકબુદ્ધિથી પ્રશ્નોના નિર્ણયો કરવાની અબુલફઝલને ટેવ હતી આથી મુસલમાનો અબુલફઝલ પ્રત્યે સદા ધિક્કાર દર્શાવતા, અને સમ્રાટની ઉદાર ધર્મનીતિનુ સમર્થન કરવા માટે તેને દોષપાત્ર લેખતા હતા. અબુલફઝલ મુસલમાનધર્મનો વિરોધી છે, એવા પણ આક્ષેપો તેના ઉપર મૂકવામાં આવતા હતા. તે પોતે મહાશક્તિશાળી તેમજ સમ્રાટનો પરમ પ્રેમપાત્ર હોવાથી તેના મુસલમાન દુશ્મનો તેને કશીજ હાનિ કરી શકતા ન હતા, પરતુ લાગ આવતા અબુલફઝલને યોગ્ય દડ આપવાની વૈરવૃત્તિ અનેકોના મનમાં ધુંધવાતી હતી. ઘણા લાંબા સમયે હવે તેમને તક મળી અમે જે સમયની આ સ્થળે વાત કરીએ છીએ, તે સમયે અબુલફઝલ દક્ષિણ પ્રદેશમા રહેતો હતો અને ત્યાં સધિવિગ્રહોની હિલચાલો કરી રહ્યો હતો. સમ્રાટે તેને એક પત્ર લખીને જણાવ્યુ કે એક ગભીર કાર્યના સબધમા મારે તમારી સલાહ લેવાની ખાસ જરૂર હોવાથી બની શકે તેટલી ત્વરાથી આગ્રા તરફ રવાના થશો આ સમયે કુમાર સલીમ અને સમ્રાટ વચ્ચે

સદ્દભાવ રહ્યો નહોતો સલીમ તે વેળા એક બળવાખોરરૂપે અલાહાબાદમાં રહેતો હતો સમ્રાટના મુસલમાન અમાત્યોએ અબુલફઝલ ઉપરના પત્રનો સારાંશ સલીમને ગુપ્ત રીતે જણાવી દીધો સલીમ જાણતો હતો કે અબુલફઝલ મને મારા કુકર્મનો બદલો, તેમજ સમ્રાટને પણ તેવીજ સલાહ આપ્યા વિના રહેશે નહિ અબુલફઝલ અનીતિને અને વિલાસિતાને ધિક્કારતો હતો, એ વાત પણ સલીમ સમજતો હતો, તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે અબુલફઝલને માર્ગમાંજ મારી નખાવ્યો હોય, તો મારી વિરુદ્ધ સમ્રાટને ઉશ્કેરે એવો કોઇ પણ અમલદાર રાજ્યમા રહે નહિ. દક્ષિણમાંથી આગ્રા જવાના માર્ગમાં વીરસિંહ નામનો એક લૂટારો રહેતો હતો તેણે લૂટફાટો તથા ખૂનામરકીદ્વારા અનેક સ્થળે ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. આગ્રા જવા માટે અબુલફઝલ પોતાની સાથે થોડા સૈનિકોને લઇ ક્રમે ક્રમે ઉક્ત પાપાત્માના પાપક્ષેત્રની નજીકમાં આવી પહોંચ્યો આગ્રા ખાતે પહોંચવાની ઉતાવળ હોવાથી તેણે વિશેષ લશ્કર પોતાની સાથે રાખ્યુ ન હતુ થોડા ઘણા જે સૈનિકો તેણે સાથે લીધા હતા, તેમાંથી પણ અનેકોને પાછળ રાખી એક દિવસે તે પેલા દુષ્ટ લૂટારાની સીમામાં આવી પહોંચ્યો. ગણ્યાગાંઠયા નોકરોને સાથે લઇને તે વેગપૂર્વક આગળ ચાલતો હતો, એટલામાજ તેમને એક ફકીર સામે મળ્યો ફકીરે અબુલફઝલને ઘડીવાર ઉભો રાખીને કહ્યુ કે:–" વીરસિંહના હાથથી કાલે તમારૂં ખૂન થશે." અબુલફઝલે તેનો ઉત્તર આપતાં કહ્યુ –" હુ મૃત્યુથી ડરતો નથી. મૃત્યુને રોકવાને જગતમા કોણ સમર્થ છે ?" છેવટે તે પોતાના સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે પેલા ફકીરને અમુક દાન આપી મધુર વચનોવડે સતોષીને મૃત્યુના પજામાં સપડાવાને આગળ ચાલ્યો આવતી કાલે શુક્રવાર હતો પ્રાત:કાળે તે વહેલો ઉઠયો અને ઉપાસના વગેરેમાથી નિવૃત્ત થઇ નિર્મળ સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરી પોતાના તબુમાથી બહાર નીકળ્યો તે વેળા તે પ્રદેશના સબ્બાબધ જાગીરદારો તથા રાજના નોકરો તેમજ ૨૦૦ જેટલા ઘોડેસ્વારો અબુલફઝલને વિદાયગીરીનુ માન આપવાને તેના તબુ પાસે હાજર થયા હતા. અબુલફઝલે તે સર્વેને મધુર વાર્તાલાપદ્વારા સતુષ્ટ કરી સ્વસ્થાને જવાની આજ્ઞા આપી જમીનદારો વગેરે ગયા એટલે તેણે પોતે પણ આગ્રાભણી જવાની તૈયારી કરી, પરતુ અબુલફઝલનો તબુ હજી ઉપડયો નહોતો તેમ તેના નોકરો પણ જવાને તૈયાર થયા ન હતા, એટલામાંજ અકસ્માત્ વીરસિંહે અબુલફઝલ ઉપર હલ્લો કર્યો હલ્લો થતાની સાથેજ અબુલફઝલના સૈનિકોમા ગભરાટ ફેલાયો. હલ્લો કોણે કર્યો તથા ક્યાથી કર્યો તેનો સમજવા જેટલો, તેમ શસ્ત્રઅસ્ત્રો ધારણ કરવા જેટલો પણ વખત તેમને મળ્યો નહોતો એક બહાદુર સૈનિક અબુલફઝલની પાસે દોડી જઇને સવિનય વિનતિ કરી કે –' આ પ્રસગે આપે ગમે તે રીતે નાસી છૂટવુ જોઇએ." અબુલફઝલે તેને તીવ્ર સ્વરે ઉત્તર આપ્યો કે:–" શુ તમે મને પીઠ બતાવવાની સલાહ આપો છો ?" એટલુ કહીને તે પોતાનુ

આત્મરક્ષણ કરવા લાગ્યો શત્રુઓની સંખ્યા ૫૦૦ જેટલી હતી, તેમજ તેઓ સર્વે અશ્વારૂઢ હતા તેમણે આંખો મીંચીને જે આવે તેની હત્યા કરવા માંડી તથા શરણે આવે તેમને કેદ કરવા માંડયા યુદ્ધ ચાલતું હતું એવે સમયે એક સાહસી નોકરે અબુલફઝલના અશ્વની લગામ પકડીને કહ્યું કે:–"આપે આ પ્રસંગે અહીં રહેવું યોગ્ય નથી. મહેરબાની કરીને આપ અહીંથી સહિસલામત નાસી જાઓ, એજ અમારી એકમાત્ર પ્રાર્થના છે આપ જે કાર્ય અહીં બજાવી શકશો તે કાર્ય અમે પણ બજાવી શકીશું" છતાં અબુલફઝલે ત્યાંથી પલાયન કર્યું નહિ, એટલામાં એક શત્રુએ પાછળથી ધસી આવીને અબુલફઝલના વાંસામાં એક તીવ્ર ભાલો માર્યો ભાલાની અણી અબુલફઝલના શરીરનો ભેદ કરી છાતીમા થઇને બહાર નીકળી ! મહાત્મા અશ્વ ઉપરથી નીચે ઢળી પડયો. તેજ ક્ષણે બીજા એક શત્રુએ આગળ આવી મહાત્માના મસ્તકને તરવારના એક ઝટકાવડે શરીરથી જુદું કરી નાખ્યું ત્યારબાદ કેદીઓને છૂટા મૂકી તેઓ ત્યાંથી નાસી ગયા વીરસિંહના માણસોએ અબુલફઝલની કોઈ પણ વસ્તુનો સ્પર્શ કર્યો નહિ, તેમજ તેની છાવણીમાં પણ પ્રવેશ કર્યો નહિ. તેઓ માત્ર અબુલફઝલનું મસ્તકજ લઇને ચાલ્યા ગયા આસાદબેગ પોતે લખે છે કે:–"હું ફક્ત ખૂનના ખેદકારક સમાચાર સાંભળી તે સ્થાને હાજર થયો હતો અને અબુલફઝલની રત્નપૂર્ણ કિંમતી પેટીઓ તથા ૪–૫ લાખ રૂપિયાની કિંમતવાળી અન્ય સામગ્રી, વિનાજોખમે ત્યાંથી આગ્રાખાતે લઈ ગયો હતો."

સલીમે લખ્યું છે કે અબુલફઝલનું ખૂન કરવાનો તેણે પોતેજ વીરસિંહને હુકમ કર્યો હતો. વીરસિંહે કેવળ પુષ્કળ ઇનામની લાલચથીજ સલીમના હુકમને માન આપી તેનું ખૂન કર્યું હતું અને તેનું મસ્તક સલીમની પાસે અલાહાબાદ મોકલી દીધું હતું

આ રીતે એક મહાત્મા પુરુષે સંસારમાંથી સદાને માટે વિદાયગીરી લીધી ! એક સ્વદેશહિતૈષી પુરુષ સ્વદેશીઓનાજ કાવતરાનો ભોગ થઇ પડયો ! ખરેખર, આ બનાવ હતભાગી ભારતભૂમિનું યથાર્થ હતભાગ્યજ સૂચવે છે. જો તેમ ન હોત તો જે મહાપુરુષો ભારતવર્ષને ઉન્નત બનાવવાના ભગીરથ પ્રયત્નો કરતા હતા તેઓ આમ એક પછી એક શામાટે ચાલી નીકળે ? આસાદબેગે યથાર્થજ કહ્યું છે કે – "અબુલફઝલ તેના સમયના પ્રતિભાશાળી પુરુષોમા એક મહાન પ્રતિભાશાળી પુરુષ મનાતો હતો તે જમાનામા તે એક દુર્લભ રત્નસ્વરૂપજ હતો."

અબુલફઝલનું ખૂન થયું, પણ તે ખૂનસંબંધી સમાચાર અકબરને કેવી રીતે પહોંચાડવા તે એક ગંભીર પ્રશ્ન થઈ પડયો સમ્રાટ તેને અંતઃકરણપૂર્વક ચાહતો હતો અને હૃદયના સાચા ભાવથી તેનાપ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખતો હતો. તે સમયે એવો રિવાજ હતો કે જ્યારે કોઇ રાજકુમાર મૃત્યુ પામે ત્યારે તેના અમાત્યો શોકસૂચક શ્યામ વસ્ત્ર કેડે વીંટાળી દીનભાવે–અવનત મસ્તકે સમ્રાટ પાસે હાજર થતા રાજ-

કુમારના મૃત્યુસંબંધે જે રિવાજ હતો તેજ રિવાજને અનુસરી અબુલફઝલનો વિશ્વાસુ પ્રધાન સમ્રાટ અકબર પાસે હાજર થયો. અબુલફઝલના અકાળમૃત્યુસંબંધી સમાચાર સાંભળતાની સાથેજ સમ્રાટ અકબરના નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહી નીકળી ! પ્રેમ મિત્રનો સદાનો વિયોગ થયો જાણી તેનુ હૃદય ચીરાવા લાગ્યુ તેનો પોતાનો પુત્ર ગુજરી જવા છતા પણ સમ્રાટે આટલો બધો ખેદ અને વિલાપ કર્યો નહોતો અકબરે ત્યારપછી કેટલાક દિવસ સુધી કોઈની સાથે વાર્તાલાપ કર્યો નહિ કે કોઈની મુલાકાત પણ કરી નહિ કોઇપણ પ્રકારનુ રાજકાર્ય કરવાનુ પણ માંડી વાળ્યું ! પ્રિયમિત્ર અબુલફઝલના વિયોગદુ:ખથી તે નિરંતર ગમગીન રહેવા લાગ્યો જે મુસલમાન અમાત્યોએ અબુલફઝલનુ આવુ કરપીણ ખૂન કરવામા સલીમને સહાયતા આપી હતી, તેઓ સમ્રાટનો હદ ઉપરાતનો ખેદ જોઇ ભયથી મૂંજવા લાગ્યા તેમણે વિચાર કર્યો કે જો અકબરને આપણા કાવતરાંની જરા પણ બાતમી મળશે તો તે જડમૂળમાંથી આપણું નિકંદન કર્યા વગર રહેશે નહિ આથી તેઓ પોતાના પ્રાણનો બચાવ કરવા જાહેરમા કહેવા લાગ્યા કે કેવળ સિંહાસનના લોભથીજ સલીમે અબુલફઝલનુ ખૂન કરેલુ હોવુ જોઇએ સમ્રાટે તેમનો બચાવ સાભળી, આંખમાથી અશ્રુધારા વહેવડાવતા કહ્યુ કે –" સલીમને સમ્રાટપદજ જોઇતુ હતુ, તો પછી તેણે મારૂ ખૂન કરવાને બદલે મારા પરમ પ્રિયમિત્ર અબુલફઝલનુ શામાટે ખૂન કર્યું ? મારા મિત્રને બદલે હુજ મરાયો હોત તો કેવુ સારૂ !" હા ! બંધુસ્નેહ !

અનુદાર મુસલમાનો એમજ સમજતા કે અકબરની ઉદાર રાજનીતિ અને ધર્મનીતિ એ કેવળ અબુલફઝલનીજ અયોગ્ય સલાહનુ પરિણામ છે અને તેથીજ તેઓ અબુલફઝલના ખૂનના કાવતરામાં જોડાયા હતા તેમને જ્યારે તે ખૂનવિષેના સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેઓ હર્ષઘેલા થઇ ગયા સલીમે અબુલફઝલ જેવો રાજ્યનો એક મહાન કાંટો દૂર કર્યો, એમ માની તેઓ સલીમની ખુશામત કરવા લાગ્યા ચતુર સલીમ પણ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની વાસનાથી તે ખુશામતીઆઓને ઉશ્કેરવા લાગ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે અબુલફઝલજ મારા પિતાને અયોગ્ય સલાહો આપી ઇસ્લામધર્મની વિરુદ્ધ વર્તાવતો હતો; એટલા માટેજ મે તેનુ ખૂન કરાવ્યુ છે. સલીમના ઉક્ત શબ્દો સાભળી સંકુચિત મતિના મુસલમાનો બહુજ ખુશી થયા અને તેમણે સલીમને બબ્બે હાથ પ્રસારી આશીર્વાદ આપ્યા અને સલીમની ઉન્નતિમાટે ઇશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરી. આ પ્રમાણે સલીમ પોતાના એક દુષ્કાર્યદ્વારા અનુદાર મુસલમાનોને પોતાના તરફ અધિક આકર્ષી શકયો

પોતાના પ્રિય મિત્રનુ ખૂન કરનાર કુપુત્રને મોગલસામ્રાજ્યનુ અધિપતિપણુ ન આપવુ એવો સમ્રાટે નિશ્ચય કર્યો; તેમજ વીરસિંહ જેવા નરાધમને તેના કૃત્યનો બદલો આપવાની પણ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી. તેણે વીરસિંહની વિરુદ્ધ લડવાને

માટે અબુલફઝલના પુત્રને, રાજા રાજસિંહને, રાજા પત્રદાસને તથા રાયરાયણને એક પ્રબળ સેના આપી રવાના કર્યાં ઉક્ત સરદારોને સમ્રાટે પોતે એવી ખાસ આજ્ઞા કરી કે ગમે તે ભોગે પણ વીરસિંહનું મસ્તક મારી આગળ આવવું જોઈએ. જ્યાંસુધી હું તેનું છિન્નમુંડ મારી દૃષ્ટિએ નહિ નિહાળું ત્યાંસુધી મારો મિત્રવિયોગી આત્મા કદિ પણ શાંત થશે નહિ વીરસિંહ જેવો એક લૂટારો મોગલ પરાક્રમની સામે ક્યાંસુધી ટક્કર ઝીલી શકે ? તે આત્મરક્ષા કરવા એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે, એમ નાસભાગ કરવા લાગ્યો મોગલસૈન્યે પણ તેનો પીછો પકડ્યો અને તેની પાછળ હલ્લાઓ કરવા માંડ્યા છેવટે વીરસિંહે નછૂટકે ૪૦૦ સૈનિકોની સાથે એક કિલ્લાનો આશ્રય લીધો. મોગલસેનાએ પણ વિનાવિલંબે તે કિલ્લાની આસપાસ ઘેરો ઘાલી પડાવ નાખ્યો. કિલ્લાની પાસેજ એક નદી આવેલી હતી જ્યારે રાત્રિ પડી અને દિશાઓમાં ગાઢ અંધકાર ફેલાવા લાગ્યો ત્યારે સર્વ સૈનિકો શાંતરીતે નિદ્રા લેવાની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યા વીરસિંહ મોગલસેનાની સ્થિતિ સમજી ગયો તેણે મોગલોના વિશ્વાસનો લાભ લઇ કિલ્લામાંથી બહાર છટકી જવાનો વિચાર કર્યો, અને રાત્રે મોગલ લશ્કર મીઠી ઊંઘ લઇ રહ્યું હતું, તે સમયે વીરસિંહ નદીકિનારા ઉપર આવેલા ભાગમાં એક મોટું ગાબડું પાડી તેમાં થઇને અશ્વની સાથે નદીમાં કૂદી પડ્યો ! તુરતજ મોગલોમાં ગભરાટ ફેલાયો, પરંતુ તેઓ તૈયાર થાય તેટલામાં તો વીરસિંહ નદી ઉતરીને ક્યાંનો ક્યાંય નાસી ગયો ! મોગલસેનાપતિઓ વીરસિંહના પલાયન માટે પરસ્પરને દોષ આપવા લાગ્યા "પોતાની ભૂલ થઇ છે" એમ કોઇ સેનાપતિએ કબૂલ કર્યું નહિ. વીરસિંહના પલાયનના સમાચાર સમ્રાટને પહોંચાડવામાં આવ્યા, પરંતુ કયા સેનાપતિની ગફલતથી વીરસિંહ છટકવા પામ્યો તેનો નિર્ણય થઇ શક્યો નહિ સમ્રાટને આથી બહુ ક્રોધ ચડ્યો. તેણે કયા સેનાપતિની અસાવધાનીથી દુશ્મન નાસી ગયો તેનો નિર્ણય કરવા સારૂ આસાદબેગને રવાના કર્યો આસાદબેગે એક વિશાળ વસ્ત્ર ઉપર કિલ્લાનો અને નદીનો આબેહુબ નકશો તૈયાર કર્યો, અને વીરસિંહ જે સ્થળેથી ગાબડું પાડીને નાસી ગયો હતો તે ભાગ પણ તેમાં ચીતર્યો કિલ્લાની આસપાસ જે જે સેનાપતિઓની જે જે સ્થળે છાવણીઓ આવેલી હતી તે તે છાવણીઓનું પણ તેમાં ચિત્ર કહાડ્યું. ત્યારબાદ તેના ઉપર પ્રત્યેક સેનાપતિની સહી તથા મહોર લઈ તે નકશો સમ્રાટ અકબર પાસે પોતે જાતે હાજર કર્યો. આસાદબેગ જેવો સમ્રાટ પાસે હાજર થયો કે તુરતજ સમ્રાટે પ્રશ્ન કર્યો કે કોની ગફલતથી તે નાસી જવા પામ્યો ? આસાદે મસ્તક નમાવી સવિનય ઉત્તર આપ્યો કે "એ સર્વ વૃત્તાંત હું આપની પાસે રજુ કરૂં છું." સમ્રાટ અકબર પોતાના પ્રિય મિત્રનું ખૂન કરનાર વીરસિંહને સજા આપવા એટલો બધો આતુર થઇ રહ્યો હતો કે આસાદબેગનું વૃત્તાંત

સાંભળવા જેટલુ ધૈર્ય રાખવુ પણ તેને માટે મહા કઠિન કાર્ય થઇ પડયું હતું. અંતે આસાફનું ચિત્ર તથા તેનું વર્ણન સમ્રાટે સંપૂર્ણ લક્ષમા લીધુ ઉપસંહારમા આસાફબેગે કહ્યુ કે.—" કોઇ પણ સેનાપતિએ ઇરાદાપૂર્વક વીરસિંહને નાસી જવા દીધો હોય, એમ મને લાગતું નથી ખરૂ કહીએ તો આ ભૂલમાં સઘળા સૈનિકો વધતે–ઓછે અંશે જવાબદાર છે " એટલામા રાજસભાનો એક સભાસદ બોલી ઉઠયો કે –" એ બચાવ નહિ ચાલે, અસાવધાનતા કિંવા ભૂલ એજ અપરાધ છે અને તેને માટે સેનાપતિઓને યોગ્ય સજા થવી જોઇએ " આસાફે જણાવ્યુ કે —" જો કોઇ પણ મનુષ્યે ઇરાદાપૂર્વક કોઇ દુષ્ટ કાર્ય કર્યું હોય, તોજ તેને અપરાધી ગણવો ઉચિત છે અસાવધાનતાને ગંભીર અપરાધ માની લેવો, એ ઠીક ન ગણાય." સમ્રાટે છેવટે એ ચર્ચાનો અંત આણતાં કહ્યું કે, "આસાફનુ કહેવુ હુ માન્ય રાખુ છુ " આવી રીતે આસાફબેગના ન્યાયી બચાવને પ્રતાપે સઘળા સૈનિકો ગંભીર સજામાથી બચી ગયા વીરસિંહ જો કે નાસી જવામા ફતેહમંદ નિવડયો હતો, તોપણ નાસતાં નાસતા કેટલાક આઘાતો તેને સહન કરવા પડયા હતા અને તેની સમસ્ત મિલ્કત લૂટી લેવામા આવી હતી આ તરફ સમ્રાટ અકબરના દહાડા પણ ભરાઈ આવ્યા હતા, તે જો વધારે દિવસ જીવતો રહી શકયો હોત તો વીરસિંહ જેવા નરાધમનો પ્રાણ લીધા વિના રહેત નહિ.

ગ્વાલિયરથી ૧૫ માઇલ ઉપર, દક્ષિણ–પૂર્વ ખૂણામા અંત્રિનામક સ્થાને મહાત્મા અબુલફઝલનુ સમાધિમંદિર ભાંગીતૂટી અવસ્થામા આજે પણ જોઇ શકાય છે હવે તેની સંભાળ લેવાની કે તેને સન્માન આપવાની ભારતવાસીઓને શુ જરૂર છે ?

अष्टादश अध्याय–शासननीति

"રાજાઓનો ન્યાય અને સારો રાજ્યકારભાર એજ તેમની પ્રભુતા છે " અકબર

સમ્રાટ અકબરના મનોહર જીવનબાગમા ફરતા ફરતા હવે આપણે તેના એક ઉત્કૃષ્ટ વિભાગમાં આવી પહોચ્યા છીએ. યુરોપની સભ્ય પ્રજા પણ કહે છે કે જે રાજા પોતાની પ્રજાના હિતાર્થે પોતાના તન–મન–ધનનો ભોગ આપવાને તૈયાર ન થાય, તે રાજા રાજગાદીને યોગ્ય નથી આ નિયમથી જોતાં પણ આટલું તો સિદ્ધ થશેજ કે અકબર રાજસિંહાસનને માટે યોગ્ય હતો, એટલુજ નહિ પણ તેણે એક રાજાતરીકેનુ સિંહાસન અપૂર્વરીતે શોભાવ્યુ હતુ. અકબરના જીવનરૂપી કુંજમાં પ્રજાહિતકારક કૃત્યોરૂપી કુસુમો સુંદરરૂપે ખીલી નીકળેલાં જણાઈ રહે છે

શાસનનીતિ—સમ્રાટની રાજનીતિ ઘણીજ ઉચ્ચ પ્રકારની, ઉદારતાપૂર્ણ તથા લોકહિતકર હતી તેણે રાજાઓનાં કર્તવ્યોનો નર્ણય કરતા એક સ્થળે જણાવ્યુ છે કે, " પ્રજાના સર્વ પ્રકારના કલ્યાણમા રાજા એજ મુખ્ય કારણરૂપ છે, અર્થાત્ રાજાની ઉપરજ પ્રજાની ઉન્નતિ–અવનતિનો મુખ્ય આધાર છે. ગુણોની કદર કરીને તથા ન્યાયપૂર્વક રાજનીતિને વળગી રહીને ઇશ્વરનો આભાર માનવો, એ રાજાઓનું પ્રધાન કર્તવ્ય છે ગુણાનુરાગ તથા ન્યાયપ્રિયતાદ્વારા ઇશ્વરની પૂજા કરવી એજ રાજાઓને માટે બસ છે જુલમી થવુ એ પ્રત્યેક માણસને માટે નહિ ઇચ્છવાયોગ્ય છે અને તેમાં પણ રાજા એ પૃથ્વીનો રક્ષક હોવાથી તેણે જુલમી બનવું, એ તો અત્યત તિરસ્કારપાત્ર છે અસત્ય બોલવાનો દુર્ગુણ સર્વથા સર્વને માટે નિદનીય છે. રાજાઓને માટે તો તે સર્વથી અધિક નિદનીય છે. જગતનાં પ્રાણીઓ જેટલા દયાથી વશીભૂત થાય છે, તેટલા અન્ય કોઇ ઉપાયથી થતાં નથી. એટલા માટે દરેક પ્રાણી તરફ દયા રાખવી, એ આપણું કર્તવ્ય છે દયા અને પરોપકારના મૂળમા સમાજનું સુખ તથા કલ્યાણ રહેલુ છે. ભારતવર્ષને જૂદી જૂદી કોમોમાં તથા જૂદા જૂદા ધર્મોમા વહેચાઇ ગયેલુ જોવાથી, મને કોઇ રીતે શાતિ થતી નથી, છતાં ધર્મની ખાતર કોઇનાપ્રત્યે જુલમ કરવો અથવા કોઇને હેરાન કરવો એ ઠીક નથી. વસ્તુત તો સર્વ કોઇને ાતપોતાની સ્વતત્ર વિવેકશકિતને અનુસરી ચાલવાનો એકસરખો અધિકાર છે. જેઓ પોતાની વર્તમાન અવસ્થા સમજતા નથી તથા પોતાની જરૂરિયાતો અને ઉદ્દેશોને જાણુતા નથી, તેઓજ એક નજીવી બીનાને ખાતર લડે છે અને ભયકર કલેશનાં મૂળ રોપે છે. રાજ્યસબંધી જે કાર્યો પ્રજા પોતે કરી શકે તેમ હોય, તેવાં કાર્યો રાજાએ કરવાં એ ઉચિત નથી; કારણ કે પ્રજા જો ભૂલ કરે તો રાજા તેમની ભૂલ સુધારી શકે, પણ જો રાજા પોતેજ ભૂલ કરે તો તે ભૂલ કોઇ સુધારી શકે નહિ. દીનતા કિવા દરિદ્રતા એ સમાજના મહાન શત્રુરૂપ છે. મારા રાજ્યમાથી ગરીબાઇને સદાને મટે હાકી કહાડવી, એ મારો દઢ સકલ્પ હતો. પ્રજાકીય દારિદ્ર દૂર કરવાનો ભાર મે મારા રાજ્યના અમલદારોના શિરે નાખ્યો હતો અને તેઓ તે અર્થે પોતાથી બનતું કરતા હતા, પરતુ ભારે ખેદની બીના એ છે કે તેઓ લાચ અને લોભમાં પડવાથી, જેવુ જોઇએ તેવુ સામાજિક કલ્યાણ કરી શક્યા નથી. જ્ઞાનનો અભ્યાસ તથા અનુશીલન ચાલુ રાખવુ, એ પ્રત્યેકનુ અત્યાવશ્યક કર્તવ્ય છે. હિદુશાસ્ત્રમાં તો એટલે સુધી લખ્યુ છે કે મનુષ્યે પોતાને અજર–અમર માનીનેજ અસીમ પરિશ્રમપૂર્વક વિદ્યાભ્યાસ કરવો જોઇએ. આ વાત સત્ય છે વિદ્યા અને ધનની પ્રાપ્તિ વેળા મનુષ્યે નિરાશાના વિચારો કરવા અનુચિત છે. વહેલુ–મોડુ મરવુ છે, માટે શામાટે મહેનત કરવી ? એવા દુષ્ટ વિચારો તો વિલાસી મનુષ્યોના મગજમાજ

આવે છે મારી ખાસ માન્યતા તો એવા પ્રકારની છે કે આવતી કાલેજ આપણે મરી જવાનુ છે, એમ ધારી જેટલુ બની શકે તેટલુ જ્ઞાન તથા ધન આજે ને આજેજ ઉપાર્જન કરી લેવુ જોઇએ પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનનો જો સદુપયોગ ન થાય તો તે જ્ઞાનની શુ કિમત છે? એવા આચારહીન જ્ઞાન કરતાં તો મૂર્ખતા એજ શ્રેષ્ઠ છે."

એમ જણાવવામા આવે છે કે સમ્રાટ અકબર નિત્ય પ્રાતઃકાળે વહેલો ઉઠી ગભીર વિચાર કરવા એકાંતમાં બેસતો. કોઇ પૂછશે કે તે નિત્ય શુ વિચાર કરતો હશે? તો તેના ઉત્તરમા અમારે જણાવવુ જોઇએ કે તે નિત્ય પોતાના જીવન-કર્તવ્યવિષેજ વિચાર કરતો હતો; અર્થાત્ "મારે મારા પૂર્વજ મુસલમાન બાદશાહોની નીતિને અનુસરવુ કે ભારતવર્ષમાં છેક નૂતન નીતિનો પ્રચાર કરી, હિદુ–મુસલમાનોને સમિલિત કરવા? જ્યાસુધી હિદુ–મુસલમાનોમા ધર્મા–વિદ્વેષનો અગ્નિ પ્રજ્વળ્યા કરશે ત્યાંસુધી કોઇ પણ કોમ પોતાનુ સ્થાયી કલ્યાણ સાધી શકશે નહિ, એટલુ જ નહિ પણ ભારતવર્ષ જેવો જોઇએ તેવો શક્તિશાળી થઈ શકશે નહિ." આવા પ્રકારના નિત્ય સકલ્પો કરવાથી અતે સમ્રાટ અકબરે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, "હુ મારા સામ્રાજ્યને ગમે તે ભોગે હિદુ–મુસલમાનોના સમિલિત સામ્રાજ્યરૂપે પરિણત કર્યા વગર રહીશ નહિ." એ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા અર્થેજ તેણે સર્વપ્રથમ અનેક ગુણગણાલકૃત રાજા ટોડરમલની ઉચ્ચ રાજવિભાગમા નિમણૂક કરી હતી આ નિમણૂકસબધી સમાચાર ફેલાતાંની સાથેજ મુસલમાન અમાત્યોમા મોટો ખળભળાટ થયો હતો તેમણે એ નિમણૂક સામે વિરોધ અને વાંધો દર્શાવવામા લેશમાત્ર સકોચ કર્યો નહોતો મુસલમાન મુખ્ય અમાત્યો એકત્ર થઇ સમ્રાટ અકબર પાસે હાજર થયા હતા અને એક મુસલમાનસામ્રાજ્યમાં હિંદુ રાજાને શામાટે નિમવો તેનુ કારણ માગ્યું હતુ સમ્રાટે તેમને મધુરભાવે ઉત્તર આપી સતુષ્ટ કર્યા હતા દિવસે દિવસે સમ્રાટ હિદુઓને તેમની શક્તિ અને ગુણ પ્રમાણે ઉચ્ચ રાજકાર્યમાં નિયુક્ત કરવા લાગ્યો આથી અનેક મુસલમાનોએ હિદુની આજ્ઞામા રહેવું શરમભર્યું માની રાજીનામા આપ્યા તથા પ્રજામાં પણ એ સબધી ઉશ્કેરણી ફેલાવવા લાગ્યા; છતા સમ્રાટ ગભરાયો નહિ ભારતના હિતાર્થે જે અખડ કર્તવ્ય કરવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો હતો તેમા સકોચ કર્યો નહિ હિદુઓને સમ્રાટ અકબરે બહુજ વિશાળ તથા સમૃદ્ધિશાળી પ્રદેશના શાસનકર્તાતરીકેનુ અતિ ગૌરવપૂર્ણ પદ આપ્યું હતું હિદુઓને સમ્રાટે એક મહાન મોગલસૈન્યના મુખ્ય સેનાધિપતિ તરીકે નિમી દીધા હતા. ખરેખર તે હિદુઓને અતઃકરણપૂર્વક ચાહતો હતો, તેમના ઉપર વિશ્વાસ રાખતો હતો અને એટલાજ માટે સર્વપ્રધાન મિત્ર, સર્વ-પ્રધાન સેનાધિપતિ તથા સર્વપ્રધાન રાજરાણીની ચૂટણી પણ તેણે હિંદુસમાજમા

માંથીજ કરી હતી. હિંદુસમાજની ઉન્નતિઅર્થે સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નો કરવામાં તે સર્વદા મુખ્ય ભાગ લેતો હતો. આ સર્વ બીના સંકુચિત દૃષ્ટિવાળા તથા ક્ષુદ્રહૃદયના મુસલમાન અમાત્યોથી કેવી રીતે સહન થઇ શકે ? તેઓ સમ્રાટ અકબરની ઉપર કહી તેવી હીલચાલો જોઇ બહુ ખેદ પામતા. ચાલુ રાજનીતિને ઉથલાવી નાખી તેને બદલે પૂર્વની પક્ષપાતવાળી રાજનીતિ-પુન પ્રવર્તિત કરવા ઉપરાઉપરિ વિનતિઓ તથા આજીજીઓ કરતા આટલું છતાં પણ જ્યારે અકબરે તે તરફ મુદ્દલ લક્ષ ન આપ્યું ત્યારે તેમણે હિંદુઓ ઉપર સખ્ત જુલમ ગુજારવાની મુસલમાનોમાં પ્રબળ ઉશ્કેરણી પ્રવર્તાવવા માંડી કુમાર સલીમ જેવો રાજપુત્ર પોતાના પ્રેમી પિતાની સામે આવીને જે એમ બોલ્યો હતો કે, "પિતાજી ! આપ આ મૂર્તિપૂજકોના મંદિરો તોડી નખાવવામા સહાયતા આપવાને બદલે શામાટે ઉલટી હરકત કરો છો ?" એ માત્ર ઉક્ત મુસલમાનોની ઉશ્કેરણીનુંજ એક પરિણામ હતુ, તથાપિ એટલા એટલા પ્રપંચો અને કાવતરાનો ભય માથે વહોરીને પણ તે પોતાની સર્વોત્તમ રાજનીતિથી વિચલિત થયો નહોતો. શૂરો લડવૈયો યુદ્ધપ્રસંગે જેમ અનેક આઘાતોથી કટાળવાને બદલે ઉલટો વિશેષ ઉત્સાહિત થાય છે, તેમ સમ્રાટ અકબર પણ આવી આવી અનેક ઉશ્કેરણીઓથી સવિશેષ ઉત્સાહિત થઇ હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચેના ક્ષુદ્ર ભેદો દૂર કરવાનો સતત પ્રયત્ન કરતો હતો

ઉપર કહી તેવી ઉદાર રાજનીતિદ્વારા સમ્રાટ અકબર ભારતવર્ષનું કેવું મહાન કલ્યાણ સાધવાની ઉચ્ચ આશા રાખતો હતો, તે શું વિસ્તારથી કહેવાની જરૂર છે ? તે સમયે મુસલમાનો હિંદુઓને અત્યંત તિરસ્કારપાત્ર માનતા હતા. એને માટે એકજ દાખલો આપવો બસ થઇ પડશે કે રાજા ટોડરમલ તથા રાજા બીરબલ જેવા હિંદુરત્નોને બાદાઉની જેવા એક સામાન્ય મુસલમાને "કૂતરા"નું ઉપનામ આપવામા સંકોચ કર્યો નથી તે એક સ્થળે લખે છે કે-" એક બહુજ પ્રસિદ્ધ મુસલમાન ફકીરનુ સ્વાગત કરવા અમે સઘળા તેની પાસે ગયા, પરન્તુ જ્યારે અમે તેની પાસે પહોંચ્યા ત્યારે તે ફકીરે ઉભા થઇને પેલા હિંદુઓને મધુર વચને આવકાર આપ્યો આથી અમારી (મુસલમાનોની) ફકીરપ્રત્યેની ભક્તિ તથા શ્રદ્ધા તેજ ક્ષણે દૂર થઇ ગઇ અને આવા એક ફકીરને સન્માન આપવુ એ અયોગ્ય છે, એમ ધારી અમે પાછા ફર્યા " વિશેષ ઉદાહરણો આપવાની અગત્ય નથી. હિંદુઓ રાજભક્તિ દર્શાવવા મુસલમાનોની સાથે રહી લશ્કરમાં કામ કરતા અને આ પ્રમાણે હિંદુઓ તથા મુસલમાનો મોગલસામ્રાજ્યના શત્રુનો વિનાશ સાધતા; છતાં આશ્ચર્ય જેવુ છે કે મોગલસૈન્યના મુસલમાનો પોતેજ પોતાના પક્ષના પરમોપકારી હિંદુ સૈનિકોનો ધ્વંસ કરવામાં પોતાનું મહત્ત્વ લેખતા હતા. આ સંબંધી એક દૃષ્ટાંત અમે પૂર્વે [illegible]

જાય. હિંદુઓનું વિનાઅપરાધે ખૂન કરવું, તેને તેઓ મહા પવિત્ર કાર્ય લેખતા હતા ગમે તે પ્રકારે હિંદુની હત્યા કરનારને " ધર્મવીર " ની અતિ મહત્ત્વપૂર્ણ પદવી આપવામાં આવતી હતી. સમ્રાટના સમયની તથા તેની પહેલાંની પરિસ્થિતિ કેવી હતી, તેનો ખ્યાલ અમારા વાચકોને એટલા ઉપરથી આવી શકશે.

જે ભારતવર્ષમા હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચેના વિવાદમાં અપરાધી મુસલમાનને માનપૂર્વક છોડી દેવામા આવતો અને નિરપરાધી હિંદુને સખ્ત સજા કરવામાં આવતી, જે ભારતવર્ષના ધનવાન અને ગરીબ વચ્ચેના ક્લેશ-કંકાસનો નિર્ણય, નિત્ય ધનવાન પક્ષની તરફેણમાજ કરવામાં આવતો—એક ધનવાન પુરૂષનો ગમે તેવો ભારે અપરાધ પણ જતો કરવામાં આવતો અને જે ભારતવર્ષમા જનસમાજનો મોટો ભાગ નિરંતર દુઃખ અને ત્રાસમાજ જીવન પૂરૂં કરતો, તે ભારતવર્ષમા સમ્રાટ અકબરે નીતિ, ધર્મ અને પદવીના ભેદભાવ વગર સર્વને એકસરખો ન્યાય આપવાનો પ્રબળ પ્રયત્ન આરંભ્યો હતો. ન્યાયાધીશોમાં હિંદુ અને મુસલમાન તથા ધનવાન અને દરિદ્ર એવો ભિન્નભાવ રહેવા દીધો નહોતો. જનસમાજની સ્વાભાવિક સ્વતંત્રતામાં વચ્ચે પડવાનો કોઇ પણ અમલદારને કે ધર્મગુરુને અધિકાર નથી, એમ સમ્રાટે ખુલ્લી રીતે જાહેર કર્યું હતું ભારતવર્ષ જેવા વિશાળ દેશમા જે કાળે દિલ્હીશ્વરો સ્વેચ્છાચારી થવામાંજ પોતાનું મહત્ત્વ સમજતા હતા અને મોજશોખનેજ સર્વસ્વ માનતા હતા, તે દેશમાં સમ્રાટ અકબરે જનસમાજની ઇચ્છા પ્રમાણે રાજ્યના ધારા-ધોરણો નક્કી કરવાનુ પવિત્ર કામ આરંભ્યુ હતુ રાત્રિ અને દિવસ કેવળ પ્રજાના કલ્યાણાર્થેજ વિવિધ યોજનાઓ બહાર પાડવા માંડી હતી જે ભારતવર્ષમા એક પ્રાંતના રહેવાસીઓ અન્ય પ્રાંતના રહેવાસીઓ સાથે યુદ્ધ કરવામાંજ પોતાના બળની સાર્થકતા સમજતા હતા, મુસલમાનો નિરંતર હિંદુઓને કચડી નાખવામજ પોતાની સત્તાની ઉપયોગિતા માનતા હતા અને હિંદુઓનુ સત્યાનાશ કહાડવુ તેને ધાર્મિક—પવિત્ર કાર્ય લેખતા હતા, તે દેશમા સમ્રાટ અકબરે શાંતિ અને મૈત્રી સ્થાપવાના ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા હતા હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે લગ્નની પ્રથા પણ તેણે ચાલુ કરી હતી ભારતવર્ષના વિવિધ ધર્મો વચ્ચેના ક્લેશો શાંત કરી, સર્વ ધર્મોમા એકવાક્યતા રહેલી છે, એમ સિદ્ધ કરી, સમગ્ર ભારતને માટે એક નૂતન ધર્મની પ્રતિષ્ઠા કરવાની હીલચાલ કરી હતી. ભારતની જૂદી જૂદી જાતિઓને એકત્ર કરી એક પ્રબળ રાજનૈતિક જાતિ ઉત્પન્ન કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. જે દેશમાં હિંદુ અને મુસલમાનને ધર્મની અમુક આજ્ઞાનુ, વિચાર કર્યા વગર પાલન કરવાની ફરજ પાડવામા આવતી હતી, તે દેશમા સમ્રાટ અકબરે પ્રત્યેકને ધર્મસંબંધી એકસરખી સ્વતંત્રતા અર્પી હતી જે દેશમાં મુસલમાનો કુરાનની અમુક આજ્ઞાનું કિંચિત્ પણ ઉલ્લંઘન કરવા કે ધર્મસંબંધે અમુક નવીન વિચાર

બહાર પાડતા તો તેમને પ્રાણાંતદંડની ક્રૂરતાભરેલી સજા કરવામાં આવતી; તેમજ સ્વતંત્ર વિચાર કે વિવેકયુક્ત વાણીને ઉચ્છૃંખલતા કિંવા વ્યભિચારની માતા લેખવામાં આવતી અને તેથી સ્વતંત્ર વિચાર કિંવા વિવેકયુક્ત વાણીનો સર્વદા તિરસ્કાર તથા નિષેધજ કરવામાં આવતો હતો; તે દેશમાં સમ્રાટ અકબરે સ્વતંત્રબુદ્ધિએ વિચાર કરવાની સર્વને સત્તા આપી હતી અને પોતાની વિવેકશક્તિ જે માર્ગ પસંદ કરે તે માર્ગે જવાની સગવડ કરી આપી હતી જે ભારતમા એક પ્રદેશની વસ્તી અન્ય પ્રદેશની ભાષા બરાબર સમજી શકતી નહોતી અને પોતાનું સુખ–દુઃખ કે સુખની દીલસોજી અન્યની પાસે પ્રકટ કરી શકતી નહોતી, તેમને માટે સમ્રાટે એક નૂતન ભાષા પ્રચલિત કરી હતી આ કૃષિપ્રધાન દેશમા ખેતીવાડીને પૂરતુ ઉત્તેજન મળે, શિલ્પકળાનો વિસ્તાર થાય, વેપારઉદ્યોગમા સવિશેષ વૃદ્ધિ થાય, દેશની ઋદ્ધિ–સમૃદ્ધિમા વધારો થાય અને ભારતવર્ષીય પ્રજા સુખ તથા આનંદમાં રહી જીવનનો સદુપયોગ કરે તે માટે તેણે પોતાનાથી બનતા પ્રયત્નો કર્યા હતા. જે દેશમા જે કાળે પ્રજાનો ઘણોખરો ભાગ જ્ઞાનના અભ્યાસને નિરર્થક શ્રમ માનવા લાગ્યો હતો અને ગુણોને બદલે ધનને કિંવા વિલાસનેજ માન આપતો હતો તે દેશમા અર્થાત્ આ ભારતવર્ષમા તે અધાધુંધીના સમયે સમ્રાટ અકબરે જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરી, ગુણોને માન આપવાની નીતિનો પ્રચાર કરી, પ્રજાકીય ઉન્નતિની સાધના કરવા માંડી હતી જે દેશમા યુક્તિદેવીને માન આપવાનુ કોઈ સમજતા નહોતા, સ્વતંત્ર વિચાર કે વિવેકયુક્ત વાણીને સન્માન આપવુ તેને અપરાધ માનતા હતા, તે દેશમા તેણે યુક્તિની ઉપયોગિતાને પ્રધાનપદ આપ્યુ હતું, વિચાર—સ્વાતંત્ર્યને અપૂર્વ ઉત્તેજન આપ્યુ હતુ અને સર્વ પ્રકારના ગુણી પુરુષોને ઉત્સાહ આપવાનુ મહત્ કાર્ય આરંભ્યુ હતુ જે દેશમાં સામાજિક નિયમો સમાજનુ હિત કરવાને બદલે ઉલટુ અહિત કરતા હતા અને ધર્મની શક્તિ લોકોને અનુકૂળ થવાને બદલે પ્રતિકૂળ બની હતી, તે દેશમા તેણે સામાજિક નિયમોમાં અનેક સુધારાવધારા કર્યા હતા અને ધર્મશક્તિને સાનુકૂળ બનાવી હતી. કેળવણીનો ફેલાવો કરવો તેને તેણે જીવનનું એક મહાવ્રત લેખ્યું હતું. ભારતવર્ષમાં સમાનતા, મૈત્રી તથા સ્વાધીનતાની પૂજાનો તેણેજ એકવાર પુનઃ પ્રચાર કર્યો હતો. વિદેશી લૂંટારાઓના ઉપરાઉપરિ હલ્લાઓથી જે દેશની પ્રજાને શિરે નિર્બળતાનુ અને કાયરતાનુ ગંભીર કલંક આવ્યુ હતુ તે દેશની પ્રજાનુ—અર્થાત્ હિંદુ અને મુસલમાનોનું એક એવું એકત્રિત બળવાન સૈન્ય તેણે તૈયાર કર્યુ હતુ કે ભારતવર્ષનાં પાડોશી રાજ્યો પણ અકબરની શક્તિથી ડરી ડરીને સર્વદા દૂરજ રહેવાનો પ્રયત્ન કરતાં હતા જે દેશમા નૌકાયુદ્ધના મુદ્દલ સાધનો નહોતાં તે દેશમાં અનેક નૌકાઓ તૈયાર કરાવી સમ્રાટે યૂરોપખંડને પણ એકવાર ચકિત કર્યો હતો. ભારતવર્ષની પ્રજા જો એકત્ર થઈ અમુક ઉદ્દેશ સિદ્ધ

કરવા માગે તો તે કેટલે અંશે વિજયી થઈ શકે, તેનો મનોહર ઉત્તર સમ્રાટ અકબરના ઉત્તમ જીવનચરિત્રમાંથી બહુ સારી રીતે મળી આવે છે સમ્રાટનાં સમસ્ત કાર્યોનો અને સમસ્ત સાધનાઓનો કેવળ એકજ ઉદ્દેશ હતો અને તે એજ કે ગમે તે રીતે જન્મભૂમિને મહાન કીર્તિશાળી કરી, જગતમાં તેને અનુપમ કિંવા અતુલનીય બનાવવી આવો મહાન ઉદ્દેશ અને આવો પવિત્ર સંકલ્પ લઈને જે મહાપુરુષ સંસારના કર્મક્ષેત્રમાં બહાર આવે તેની પૂજા કરવાનું કોને મન ન થાય ?

સમગ્ર ભારતવર્ષને પોતાના રાજછત્ર નીચે લાવવા માટે સમ્રાટને બરાબર વીસ વર્ષપર્યંત યુદ્ધ કરવું પડયું હતું. આટલો લાંબો સમય યુદ્ધમાં પસાર થવા છતાં પ્રજાકીય મંગળ કરવામાં તેણે ઉદાસીનતા દાખવી નહોતી. તેણે રાજ્યનો કારભાર પોતાના હાથમાં લીધા પછી તરતજ વિવિધ દેશહિતકર કાર્યોનો આરંભ કરી દીધો હતો. અકબરના પ્રત્યેક જીવનપ્રસંગમાં તેની સ્વદેશહિતૈષિતાની લાગણી પ્રકટ થઈ આવે છે

વકીલ તથા વજીર—સમ્રાટ અકબર એવો તો પ્રતિભાશાળી તથા બુદ્ધિશાળી હતો કે તેને રાજકારભાર ચલાવવાને માટે કોઈ મદદનીશની સહાયતાની કે કોઈ મંત્રીની સલાહ લેવાની જરૂર પડતી નહોતી બીજી રીતે કહીએ તો અકબરની અગાધ જ્ઞાનશક્તિને અનુસરીનેજ રાજ્યના વકીલો, અમીરો, ઉમરાવો તથા નોકરો વગેરે પોતાનાં કર્તવ્યો કર્યે જતા હતા બની શકે તેટલાં કાર્યો પોતાના હાથથીજ કરવાની અને બાકીનાં કાર્યો ઉપર પોતાની સીધી દેખરેખ રાખવાની તેને ટેવ હતી તેના નોકરોને તો કેવળ અકબરની આજ્ઞાનું જ મુખ્યત્વે પાલન કરવાનું હતું અબુલ ફઝલ લખે છે કે—"રાજ્યના જેટલા નોકરો હતા તેમાં વકીલો સર્વના ઉપરિ ગણાતા હતા. વકીલોની ઉન્નતિ તથા અવનતિ, નિમણૂક તથા રજા, એ સર્વ સંપૂર્ણરીતે સમ્રાટ અકબરદ્વારાજ નિશ્ચિત થતું જેના અગાધ જ્ઞાનદ્વારા મંત્રણાભવન (જે સ્થળે રાજ્યના મુખ્ય અમલદારો એકત્ર થઈ રાજ્યવ્યવસ્થાનો વિચાર કરતા તે સ્થળ) સર્વદા ઉજ્જવળ રહ્યા કરે, જે પુરુષની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ તથા પ્રાજ્ઞતા ગમે તેવા કઠિન વિષયમાં છેક તળભાગપર્યંત પહોંચી જાય અને અમુક પ્રશ્નનો છેલ્લો નિર્ણય કરવાને સદા તત્પરજ રહે, જે પુરુષનો વિશાળ અનુભવ તથા દીર્ઘદૃષ્ટિ રાજસભામાં અસાધારણ ગણાય, જેના સ્થિર સિદ્ધાંતો ફેરવવાને કોઈ શક્તિમાન ન થાય, જેની વાણી ગંભીર વિચારના પરિણામેજ મુખમાંથી બહાર નીકળે, જે પુરુષ સુશિક્ષિત હોવાની સાથે અતિ ઉદાર, અતિ મહાન, સ્નેહપરાયણ, નિષ્કપટ, કાર્યદક્ષ, શાંત તથા દૃઢ મનવાળો હોય, એટલુંજ નહિ પણ જે અતિ વિશ્વાસુ હોય, અનેક કામના બોજાતળે પણ અવિચલિત હોય, સગાં-સંબંધીઓ તથા અપરિચિત મનુષ્યો-

પ્રત્યે સમાનભાવ રાખી શકે તેમ હોય, શત્રુ તથા મિત્રને પક્ષપાત વગર ન્યાય આપી શકે તેમ હોય, સર્વ ધાર્મિક સંપ્રદાયોની સાથે સહૃદયતાથી વર્તી શકે તેમ હોય અને ટુંકામાં સર્વ પ્રજાજનોનો જે સ્નેહપાત્ર હોય તેને સમ્રાટ વકીલનુ મહાનપદ અર્પણ કરતો. હરકોઇ પ્રકારે રાજ્યનુ તથા પ્રજાનુ હિત કરવું એ વકીલનુ મુખ્ય કર્તવ્ય–કર્મ ગણાતુ હતુ. કર ખાતાનો ઉપરી પ્રધાન વઝીર તથા દીવાનના નામથી ઓળખાતો હતો. જે પુરુષ ગણિતશાસ્ત્રમાં બહુજ કુશળ હોય, નિર્લોભી હોય તેની સાથે સાવધાન, સુદક્ષ, સત્યવાદી તથા સાધુચરિત હોય અને જેની લેખનશૈલી બહુજ સ્વચ્છ તથા મનોહર હોય તેને સમ્રાટ અકબર વઝીર તથા દીવાનના પદે નિયુક્ત કરતો. રાજ્યની ત્રિજોરીની તપાસ રાખવી અને રાજ્યના સઘળા હિસાબો તપાસી જવા એ તેનુ મુખ્ય કર્તવ્ય ગણાતુ હતું. જેઓ પોતાની બુદ્ધિશક્તિ, તીક્ષ્ણ વિવેકશક્તિ તથા મનુષ્યસ્વભાવસંબંધી ઉંડા જ્ઞાનદ્વારા દરબારગૃહને દીપાવી શકે તેમ હોય અને જેઓ પોતાની નિઃસ્વાર્થતા, અકપટતા, મધુર ભાષા તથા સૌજન્યદ્વારા જનસમાજમા ઉંડી અસર કરી શકતા હોય તેમને સમ્રાટ અકબર સભાસદતરીકે રાજસભામા નિયુક્ત કરતો આ સભાસદોમાં દાર્શનિકો (ફીલસુફો) ને અગ્રપદ આપવામા આવતુ હતુ તેઓ પોતાના દૃષ્ટાંતદ્વારા સમાજની કુરીતિઓ તથા દુરાચારો દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા કવિઓ, વૈદ્યો તથા ન્યાયાધીશો પણ સભાસદોતરીકે રાજસભામા વિરાજતા હતા. ”

સુબા—સમ્રાટે પોતાના સુવિશાળ મોગલ સામ્રાજ્યને અઢાર (પરગણા) સુબાઓમા વહેંચી દીધુ હતુ. આ અઢાર સ્થળોના નામો નીચે પ્રમાણે છે.— (૧) દિલ્હી, (૨) આગ્રા, (૩) અલાહાબાદ, (૪) અયોધ્યા, (૫) બિહાર, (૬) બંગાળ, (૭) લાહોર, (૮) મુલતાન, (૯) કાબુલ, (૧૦) અજમેર, (૧૧) માળવા, (૧૨) બીરાર, (૧૩) ખાનદેશ પ્રદેશ, (૧૪) અહમદનગર, (૧૫) ગુજરાત, (૧૬) વિદર્ભ, (૧૭) હૈદ્રાબાદ, (૧૮) વિજાપુર.

ઉડીસા પ્રાંતનો સમાવેશ બંગાળામા અને કાશ્મીર પ્રદેશનો સમાવેશ કાબુલ–પરગણામાં કરવામાં આવ્યો હતો

સુબેદાર—સુબેદારો મોગલ રાજ્યના પ્રતિનિધિતરીકે પોતપોતાના પ્રાંતની વ્યવસ્થા કરતા હતા, તેમજ પ્રજાનું રક્ષણ કરી પ્રસંગ આવ્યે યુદ્ધમા પણ જતા હતા. સુબેદારોની જ્યારે નિમણૂક થતી ત્યારે તે નિમણૂકસંબંધી આજ્ઞાપત્રમા ખુલ્લી રીતે એમ જણાવવામાં આવતુ કે, “ તમારી સત્તા નીચેની પ્રજા જે પ્રકારે સુખી અને નિરોગ રહે તે પ્રકારે તમારે તમારી રાજ્યવ્યવસ્થા કરવી. બળવાન મનુષ્યો દુર્બળ મનુષ્યોને હેરાન કરે નહિ અને જે જગ્યાનો ભોગવટો અનેક વર્ષોથી મનુષ્યો કરતા આવ્યા હોય તેમા કોઇ દખલ કરે નહિ, અર્થાત્ અન્યાયથી કોઇ મનુષ્ય ફાવી જાય નહિ તે માટે તમારે ખાસ ધ્યાન રાખવાનું

છે." સમ્રાટની જે મુખ્ય આજ્ઞાઓને સુબેદારો માન આપતા હતા તેમાંની કેટલીક આજ્ઞાઓનો અમે આ સ્થળે ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય ધારીએ છીએ –" તમારે એવી તો નીતિ અને ન્યાયપૂર્વક રાજ્યવ્યવસ્થા કરવી કે તેથી રાજ્યનું તેમજ સાધારણ જનસમાજનુ પણ કલ્યાણ થયા વિના રહે નહિ સૈનિક પુરુષોની આવશ્યકતાઓ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપજો જનસમાજની અગવડો દૂર કરવામાં ક્ષણમાત્રનો પણ વિલબ કરશો નહિ, ખેતીવાડીમાં જો તમે સુધારા–વધારા કરશો, ખેડુતોને સહાય આપશો, દેશની ઉન્નતિ અર્થે સર્વદા પ્રયત્નો કરશો તથા તમારાં કર્તવ્યો તમે આળસવિના બજાવ્યા કરશો તો પ્રજા સદાને માટે તમારી આભારી થઇ રહેશે ખેડુતો ઉપર ઉપકાર કરવો એ ઇશ્વરને સતુષ્ટ કરવાનોજ એક ઉત્તમ માર્ગ છે, એટલી વાત લક્ષમાં રાખજો. તળાવ, કૂવા, નહેરો, બગિચાઓ તથા ધર્મશાળાઓ આદિ જનસમાજને ઉપકારક થાય તેવી સસ્થાઓના બાધકામો ચાલુ રાખશો અને સસ્થાઓ અતિ જીર્ણ થઇ ગ હોય તેનો ઉદ્ધાર કરાવજો. રાજ્યના ખજાનામાંથી ગરીબ મનુષ્યોને માટે ખર્ચ કરવો પડે તો તે ખુશીથી કરજો જેઓ દરિદ્ર હોવા છતાં ભિખારીની માફક હાથ લાબો કરી શકે તેમ ન હોય, તેમને ખોળી કહાડી સહાય આપવાનુ લક્ષમા રાખજો રાજ્યના કરો ઉઘરાવવાને લાંચ કે રૂશ્વત ન લે એવા પ્રમાણિક મનુષ્યોની નિમણૂક કરજો. રાજમાર્ગ ઉપર પ્રવાસીઓનું રક્ષણ થાય તે માટે ચોકીદારોની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરજો બળવાખોરોને શાંત કરવા હોય તો સર્વપ્રથમ તમારી મધુર ભાષાનો ઉપયોગ કરજો અને એટલુ છતાં જો તેઓ તમારી આજ્ઞા ન માને તો દડ આપીને તેમને વશીભૂત કરજો ધાર્મિક વિચારો કે આચારો માટે કોઇના ઉપર જુલમ ન ગુજરે તેનુ ધ્યાન રાખજો સર્વ પ્રજાજનો પ્રત્યે સહૃદયતાપૂર્વક અને સજ્જનતાપૂર્વક વર્તજો કયારેય પણ કોઇના પ્રત્યે કઠોર વાણીનો પ્રયોગ કરશો નહિ તમારો ક્રોધ, તમારી ચપળતા તથા તમારા વિકારો નિરતર તમારા કાબૂમાજ રહે, એવો પ્રયત્ન કરજો વાતચિત કરતી વેળા સમ ખાવાની ટેવ હોય તો તે દૂર કરજો સરા કાર્યોનો આરભ કર્યા પછી ઉત્સાહ ત્યજી દેશો નહિ. તમારી આવક કરતા ખર્ચ વિશેષ ન થઇ જાય તેનુ લક્ષ રાખજો અવકાશના સમયમા તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ ચાલુ રાખજો ભાષા તરફ બહુ લક્ષ ન આપતાં ભાષામાં જે ઉદ્દેશ સમાયલો હોય તેજ ગ્રહણ કરજો દેશની સર્વ પ્રકારની બાતમીઓ નિત્ય મળ્યા કરે તે માટે સત્યવાદી અને સજ્જન પુરુષોની ખાનગીમાં નિમણૂક કરજો અમલદારોમાં તમને વિશ્વાસ ન હોય તો તમારા વિશ્વાસુ અને પ્રમાણિક મનુષ્યોને ગુપ્તચર (ડીટેકટીવ) રૂપે નિમી દેજો; પણ એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખજો કે તમારા ગુપ્તચરોના નામની, મુખ્ય અમલદારોને લેશ પણ માહિતી મળે નહિ અમલદારો તરફથી જે અહેવાલો તમને મળે તેની તુલના

ગુપ્તચરોના અહેવાલો સાથે કરજો અને એ રીતે સત્ય વાતનો નિર્ણય કરજો. જે મનુષ્યો ડાહ્યા અને અનુભવી ગણાતા હોય, તેમની પ્રસંગોપાત સલાહ લેવામાં સંકોચ રાખશો નહિ, તથાપિ જેની તેની પાસે સલાહો માગવી એ ઠીક નથી, કારણ કે ડાહ્યા પુરુષોની સંખ્યા અલ્પજ હોય છે સ્વાર્થી મનુષ્યો ઘણીવાર એવા ગંભીર ગુંચવાડાઓ ઉભા કરે છે કે તેનું સમાધાન કરતાં ઘણો સમય નિષ્ફળ ચાલ્યો જાય છે, માટે એવી પ્રપંચજાળમાં ન ફસાવાનું લક્ષ રાખજો. તમારા પોતાના કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખી શકે એવા કોઇ એક વિશ્વાસુ અને બુદ્ધિમાન મિત્રને તમે શોધી કહાડજો અને તેની પાસે તમારાં કાર્યોની પરીક્ષા કરાવજો, તમારી કાર્યપદ્ધતિમાં જો કયાય દોષ અથવા ભૂલ હશે તો તે તમને ખાનગીમાં બતાવશે અને તેથી તમને સુધરવાની તક પ્રાપ્ત થશે તમે તમારા હાથથી હત્યા કરીને માંસાહાર કરશો નહિ તમારી વર્ષગાંઠ પછી એક માસપર્યંત માંસાહાર કરશો નહિ તમારી વર્ષગાંઠને દિવસે તથા તમારાં મૃત સગાવહાલાઓની વર્ષીના દિવસે બની શકે તેટલા ગરીબોને ભોજન કરાવજો. ટુંકામાં જ્યાંસુધી જીવતા રહો ત્યાંસુધી પરકાળને માટે સ્વર્ગનું ભાથું તૈયાર કરશો; નહિતર મૃત્યુ પછી તમારાથી કાંઇ બની શકશે નહિ ”

સુબેદારોને પોતપોતાના પરગણાનો અમુક ભાગ જાગીરરૂપે આપવામાં આવતો તે ભાગની ઉપજનો તથા આવકનો સુબેદારો ઉપભોગ કરતા અને તે બદલ તેમને કરરૂપે કાંઇ ભરવું પડતું નહોતું તે ઉપરાંત સુબેદારો પોતાના પરગણામાંથી જે મહેસુલ એકઠી કરતા તેમાંથી પણ અમુક ભાગ તેમને રાજ્ય તરફથી આપવામાં આવતો. સુબેદારો બહુ બળવાન બની જાય નહિ તે માટે સમ્રાટ ત્રણ ત્રણ વર્ષે તેમની બદલી કરતો. સુબેદારની આજ્ઞામાં રહી ફોજદારો અમુક ભાગની રાજ્યવ્યવસ્થા કરતા આથી સુબેદારોને શિરે હદ ઉપરાંત કામનો બોજો પડતો નહિ

ન્યાય—મીર આદિલ અને કાજી મળીને લોકોને અદલ ઇન્સાફ આપવાનું કાર્ય બજાવતા જ્યારે વાદી અને પ્રતિવાદી બન્ને જણા હિંદુ હોય ત્યારે તેમના મુકદ્દમાનો નિર્ણય કરવા એક બ્રાહ્મણ ન્યાયાધીશ રાજ્ય તરફથી નિમાતો હતો. ન્યાય ખાતામાં જે સિક્કો વાપરવામાં આવતો તેમાં નીચેના શબ્દો કોતરવામાં આવ્યા હતા—“ ઇશ્વરને સંતુષ્ટ કરવાને સદાચાર જેવો અન્ય એકકે ઉત્તમ માર્ગ નથી. નીતિના માર્ગે ચાલવાથી કોઇનું અધઃપતન થયું હોય એમ કદાપિ સાંભળવામાં આવ્યું નથી ” સમ્રાટે નીચેની ઉદાર અને લોકહિતકર આજ્ઞા સર્વ પ્રજાજનોને સંભળાવી દીધી હતી—“ કાયદાની દૃષ્ટિએ ન્યાયાધીશો પાસે હિંદુ અને મુસલમાન તથા પૈસાદાર અને ગરીબ એવા ભેદો રહેશે નહિ સઘળા ન્યાયાધીશો ન્યાય, દયા અને ઉદારતાની સાથે પોતપોતાના કર્તવ્યો બજાવશે ન્યાયાધીશો મુક-

હમો સાભળતી વેળા કેવળ સાક્ષીઓની સખ્યા જોઇને અથવા તેમની પ્રતિજ્ઞા સાભળીનેજ બેસી રહેશે નહિ, પરન્તુ સાક્ષીઓની આકૃતિ નિહાળીને અને તેમને અનેકાનેક પ્રશ્નો પૂછીને પોતાની સ્વતત્ર વિચારશક્તિથી સત્ય વાતનો નિર્ણય કરશે. ધાર્મિક વિચારો કે સપ્રદાયોની ખાતર કોઈ મનુષ્ય ઉપર અન્યાય ગુજારવામાં આવશે નહિ. પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતપોતાની વિવેકશક્તિને અનુસરી ધર્મના મર્ગે ચાલવાનો એકસરખો અધિકાર છે " સમ્રાટે ગુજરાતના શાસનકર્તાપ્રત્યે જે એક આજ્ઞાપત્ર મોકલ્યો હતો, તે પત્ર સદ્ભાગ્યે કાળના વિકરાળ પજામાંથી બચી ગયો છે. એ પત્રમાના શબ્દો સમ્રાટની સહૃદયતા સિદ્ધ કરવાને બહુ ઉપયોગી થઇ પડશે, એમ ધારી અમે આ સ્થળે તેનો સક્ષિપ્ત સાર આપીએ છીએ અકબર પોતાના શાસનકર્તાઓને ફટકા મારવાની, કેદમા પૂરવાની તથા પ્રાણાતદડ કરવાની સત્તા આપતાં પોતાના પત્રમા લખે છે કે—' પ્રાણાતદડની સજાનો (ફાસી અથવા શૂળીની સજાનો) ઉપયોગ તો કવચિતજ કરવો. ભયકર રાજદ્રોહના અપરાધ સિવાય, મારી રજા લીધા વગર કોઇને દેહાતદડની સજા કરશો નહિ, તેમજ અપરાધી મનુષ્યનો પ્રાણ લેતાં પહેલા તેના હાથ–પગ આદિ અવયવો કાપી લેવાની જે ત્રાસદાયક અને ઘાતકી રીતો પ્રવર્તે છે, તેને તમારે વળગી રહેવાની જરૂર નથી. " અકબર ગાદીએ આવ્યો તે પહેલા, રોમાચ ઉભા કરે તેવી ક્રૂર સજાઓ કરવામાં આવતી હતી, એ ઇતિહાસવાચકોને જણાવવાની જરૂર નથી સમ્રાટ અકબર કેટલીકવાર સિહાસનની પાસે ઉભો રહી દયા અને ઉદારતાપૂર્વક ન્યાયના કાર્યમાં સહાય આપતો.

પોલિસ—મુખ્ય મુખ્ય શહેરોની પોલિસ કોટવાળોને અધીન રહેતી અને નાનાં નાના ગામડાની પોલિસ મુખ્ય અધિકારીઓના તાબામા રહેતી જે નિયમોને માન આપી કોટવાળો વર્તવાને બધાયેલા હતા તેમાના થોડા નિયમો અમે આપીએ છીએ —" પ્રજાજનો પરસ્પરને સહાય કરે, પરસ્પરના સુખ–દુખમા ભાગ લે અને સર્વ કોઇ હળીમળને રહે તે માટે કોટવાળોએ પેતાથી બના શકે તેટલા પ્રયત્નો કરવા રાત્રિવેળાએ સવચેત રહી, એક પ્રહરીનીજ માફક ફરતા રહી શહેરમાની ચોરીઓ અટકાવવાનો કોટવાળે સપૂર્ણ બદોબસ્ત કરવો કોઇની ચોરાયેલી ધન–સપત્તિ પુન પ્રાપ્ત ન થાય તો કોટવાળોએ તે ભરી આપવી ઉદ્યોગી અને ઉત્સાહી મનુષ્યોનેજ પોલિસખાતામાં નિમવા લોકોને જાનમાલના રક્ષણમા પૂરતી સહાયતા આપવી કોઇની સ્વતત્રતા ઉપર અન્ય કોઇ ત્રાપ મારે નહિ, ગુલામો વેચવાનો અને ખરીદવાનો ધધો ચાલે નહિ, કોઇ વિધવાને જોરજુલમપૂર્વક પોતાના સ્વર્ગસ્થ પતિના શબ સાથે બળી મરવાની ફરજ પાડે નહિ બાર વર્ષની ઉમર થયા પહેલાં કોઇ મુસલમાન બાળકની સુન્નત (ત્વક્છેદ) ક્રિયા ન થાય, બાળલગ્નનો કુરિવાજ પ્રચલિત ન થાય, કોઇ દુષ્ટ પુરુષ કોઇ નિર્દોષ રમણીને દુરાચાર-

ના માર્ગે ઘસડી ન જાય; ગાયો, ભેંસો, ઘોડા તથા ઊંટોની હત્યા ન થાય, વેપારી વણિકવર્ગ પુષ્કળ અનાજ પોતાના કોઠારોમાં એકત્ર કરી ખાનપાનની ચીજોના ભાવો બહુ ચડાવી દે નહિ, રાજમાર્ગ ઉપર તથા ગૃહસ્થોના દ્વાર પાસે ગંદકી થાય નહિ તથા સ્મશાનની જગ્યા અને કબરની જગ્યા શહેરની બહાર પશ્ચિમ દિશાએ-જ રહે ઇત્યાદિ બાબતોની ખાસ કાળજી રાખવી કોટવાળની સર્વપ્રથમ નિમણૂક વેળા તેમને સમ્રાટ તરફથી લખવામાં આવતું કે:-" પ્રજાવર્ગ મારી રાજ્યવ્યવસ્થા-થી સંતુષ્ટ થાય, મને આશીર્વાદ આપે અને મારું રાજ્ય દીર્ઘકાળપર્યંત ટકી રહે તે માટે ઇશ્વરને અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના કરે, એવી રીતે તમારે તમારાં કર્તવ્યો બજાવવાં. "

ખબરપત્રીઓ—સમ્રાટના સમયમાં વર્તમાનપત્રો નહોતાં તેથી સુવિશાળ મોગલસામ્રાજ્યના એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જઇ ઉપયોગી સમાચાર મેળ-વવાનું કામ સંભવિત નહોતું. છતાં સમ્રાટે વિવિધ દેશની અવસ્થા તથા દેશની આવશ્યકતાઓસંબંધી અને એવીજ પ્રકારની બીજી બાતમીઓ મેળવવા એક " સમાચારવિભાગ " ની સ્થાપના કરી હતી. સમાચારવિભાગના નોકરો નિય-મિતપણે પોતાના હેવાલો સમ્રાટને લખી મોકલતા હતા. આ વિભાગના નોકરો પણ વિશ્વાસુ વર્ગમાંથીજ પસંદ કરવામાં આવતા હતા તેઓ સામ્રાજ્યના વિવિધ પ્રદેશોમાં રહેતા અને ત્યાંથી તાજા તથા ઉપયોગી સમાચાર રવાના કરતા. સાધારણ જનસમાજને તે સમાચારોસંબંધી કશી માહીતી મળતી નહોતી.

કલેકટર—મહેસુલખાતાના કલેકટરો નીચેના નિયમોને માન આપી પોતાનાં કર્તવ્યોનું પાલન કરતા હતા -"પ્રત્યેક કલેકટરે સત્યવાદી તથા ઉત્સાહી બનવાનું સદા લક્ષમાં રાખવું પ્રજાજનો ગમે ત્યારે તમારી પાસે આવી શકે અને તેમની ફરિયાદો વિનાસંકોચે તમને જણાવી શકે એવા સ્થાનમાં તમારે રહેવું; એટલુંજ નહિ પણ ફરિયાદીઓ પોતાની સઘળી હકીકત તમારી પાસે રજુ કરી શકે, એવી સગવડ પણ તમારે તેમને કરી આપવી દેશમાં કિંમતી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય તેને માટે સર્વદા પ્રયત્નશીલ રહેવું જેઓ ઉપયોગી અને કિંમતી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવા માટે અંતઃકરણપૂર્વક પરિશ્રમ કરતા હોય તેમને ઉત્સાહિત કરવા તેમની પાસેથી જે મહેસુલ વસુલ કરવાની હોય તેમાંથી અમુક ભાગ ઉત્તેજનાર્થે માફ કરવો. પડતર જમીન આબાદ થાય અને આબાદ જમીન પુનઃ પડતર ન રહે તેનું ખાસ ધ્યાન આપજો. રાજ્યની તિજોરીમાંથી ગરીબ ખેડુતોને નાણાંની યથાયોગ્ય સહાય આપજો અને ધીમે ધીમે તે નાણું વસુલ કરી લેજો. તમે ગામના મુખીઓ તથા નોકરોની વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખી બેસી રહેશો નહિ; પણ તમે જાતે જઇ ન્યાયપૂર્વક જમીન માપી જોશો અને કર ભરનારા ગરીબ ખેડુતોને મળી, તેમના પોતાના મુખથી તેમની ફરિયાદ સાંભળી કેટલો કર લેવો અને કેટલો કર તેમને માફ

ઉધારવો તેનો સહૃદયતાપૂર્વક નિર્ણય કરશો કેવળ રોકડા રૂપિયાદ્વારાજ મહેસુલ ભરી શકાય એવો નિયમ કરશો નહિ. દુકાળના કે એવા બીજા ભયકર પ્રસંગોમાં કરને માટે લોકોને હેરાન કરશો નહિ. નિયમિત કર ઉપરાંત જો કોઇ તમને ભેટ આપે તો તેનો સ્વીકાર કરશો નહિ લોકોની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે, બજારના ભાવોમાં કેટલી તેજી–મદી થઇ છે, મહેસુલતરીકે કેટલુ નાણું એકત્ર થયુ છે તથા ગરીબ મનુષ્યોની કેવી અવસ્થા છે વગેરે બાબતોનો માસિક હેવાલ લખી મોકલશો પ્રત્યેક વર્ષે ખેડુતોની અવસ્થા સુધરતી જાય તેવો ગમે તે ભોગે પ્રયત્ન કરશો તેમને સર્વદા સંતુષ્ટ રાખશો. તેમના તમે મિત્રજ છો એવી તેમને ખાત્રી કરી આપશો પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા હોય તો ખેડુતોનેજ પ્રસન્ન કરશો ખેડુતો જો આપણા ઉપર સતુષ્ટ થાય તોજ ઇશ્વર સતુષ્ટ થાય, એ વાત કદાપિ ભૂલી જશો નહિ ”

ખેતીવાડી—સમ્રાટે રાજ્યની રસકસવાળી સમસ્ત ભૂમિની માપણી કરાવી હતી અને ભૂમિની રમાળતાને અનુસરી તેને જૂદા જૂદા ભાગોમાં વહેચી નાખી હતી, અર્થાત્ ભૂમિના વર્ગ પાડી કયી ભૂમિ ખેતીને માટે વિશેષ યોગ્ય છે અને કયી ભૂમિ ખેતીને માટે વિશેષ યોગ્ય બનાવવાની છે તેનો નિર્ણય કરાવ્યો હતો. ખેડુતો એક વીઘા જેટલી જમીનમા જેટલુ ધાન્ય ઉત્પન્ન કરે તેનો એક તૃતીયાંશ ભાગ રાજ્યમા મહેસુલરૂપે ભરે તેવો તેણે નિયમ કર્યો હતો ખેડુતો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ધાન્ય આપીને કે રોકડા પૈસા આપીને રાજ્યનો કર ભરી આપતા હતા. પહેલા ઉક્ત કર પ્રત્યેક વર્ષે આપવાની ખેડુતોને ફરજ પાડવામાં આવતી, પણ પાછળથી તે કર દશ દશ વર્ષે ઉઘરાવવાનો નિયમ ચાલુ કર્યો હતો પડતર જમીનને આબાદ બનાવવા માટે સમ્રાટે ખાસ પ્રયત્ન કર્યો હતો એમ કહેવાય છે કે તેણે કોરી નામના એક અમલદારને, ૨॥ લાખ રૂપિયા (એક કરોડ ડયામ) મહેસુલ આપી શકે તેટલી વિશાળ પડતર ભૂમિ સોંપી હતી અને તને એવી આજ્ઞા કરી હતી કે ત્રણ વર્ષમાં ઉક્ત પડતર ભૂમિ આબાદ થઇ જવી જોઇએ આ પ્રમાણે જે જમીન ઘણા લાંબા કાળથી નિર્જન અને ઉજ્જડ જગલરૂપે પડી રહી હતી, તેનો સમ્રાટ અકબરે રાજ્યના ખર્ચે ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. સમ્રાટની કાળજીને લીધે ભારતવર્ષનો મોટો ભાગ ટુંક સમયમાં લીલા મેદાનો તથા ધાન્યથી પરિપૂર્ણ સુદર ક્ષેત્રોથી ખીલી નીકળ્યા હતો સમ્રાટના સમયની ભારતવર્ષની સ્થિતિનું પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ કરી અબુલફઝલ લખે છે કે—“ જો કે ભારતવર્ષ એક બહુજ વિશાળ મહાદેશ છે, તોપણ તેના સમસ્ત પ્રદેશો ખેડાયા વગર પડયા રહેતા નથી. ગમે ત્યા તમે બે માઇલ જેટલે દૂર જશો તો ત્યાં મનુષ્યોથી ઉભરાતું અને ઐશ્વર્યવાળુ એકાદ ગામડુ, નિર્મળ પાણી, આનદદાયક ધાન્યક્ષેત્રો તથા લીલા મનોહર મેદાનો તમને મુગ્ધ કર્યા વિના રહેશે નહિ. સમ્રાટે તુર્કસ્તાન તથા ઇરાન જેવા બહુ દૂર દેશાવરોમાંથી ભારે મહેનતે અને ભારે ખર્ચે કુશળ ખેડુતોને

ભારતવર્ષમા બોલાવ્યા હતા અને તેમના મારફતે ભારતવર્ષમાં દ્રાક્ષ આદિ અનેક પ્રકારનાં સુમધુર ફળોની ખેતી કરાવી હતી. પંજાબમાં આવેલાં આંબાનાં વનોમાં પણ તેણે ઘણોજ સુધારોવધારો કરાવ્યો હતો ખેતીવાડીની ઉન્નતિ માટે અનેક તળાવો, નહેરો તથા કૂવાઓ પણ ખોદાવ્યા હતા

કોઠાર—સમ્રાટે પ્રત્યેક જીલ્લામા એક રાજકીય કોઠારની સ્થાપના કરી હતી. જે ખેતરોમા ધાન્ય ઉત્પન્ન થતુ, તે ખેતરોમાંથી એક વીઘે દશ શેર જેટલું ધાન્ય કરરૂપે લેવામા આવતુ અને તે ધાન્ય ફક્ત કોઠારોમાં સગ્રહવામાં આવતું. આ કોઠારોમાથી ખેડુતોને બીજને માટે ધાન્ય આપવામાં આવતુ. દુષ્કાળ જેવા પ્રસગે પ્રજાવર્ગને અલ્પ કિંમતે ધાન્ય વેચવામાં આવતુ રાજ્યનાં અનાથ શ્રમોમા પણ ફક્ત કોઠારોમાથીજ ધાન્ય પહોચાડવામાં આવતું રાજ્યનાં પશુઓને પણ ત્યાંથીજ આહાર પૂરો પાડવામાં આવતો હતો આવી રીતની વ્યવસ્થાવડે સમ્રાટ અકબરે તે કાળે પોતાની પ્રજા ઉપર તથા ખાસ કરીને ખેડુતવર્ગ ઉપર ભારે ઉપકાર કર્યો હતો, એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી.

શિલ્પ—શિલ્પની ઉન્નતિ માટે પણ સમ્રાટે સારો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ભારતવર્ષની સવ પ્રકારની શિલ્પકળાને ઉત્તેજન આપવાને તે સર્વદા તત્પરજ રહેતો. ગાલીચાઓ તૈયાર કરાવવા તેણે અનેક સ્થાને રાજકીય શિલ્પશાળાઓ ખુલ્લી મૂકી હતી. ઇરાન, મગોલિયા તથા યૂરોપ જેવા દૂરના દેશાન્તરોમાથી તેણે ગાલીચા માટેની સામગ્રી એકઠી કરી હતી રાજકીય શિલ્પશાળાઓમાં ગાલીચાઓ ઉપરાંત બંદુકો તથા તોપો પણ એટલી બધી સુદર તૈયાર થતી કે વિદેશી મુસાફરો તેની મુક્તકંઠે પ્રશસા કર્યા વગર રહેતા નહિ અકબરે રેશમ તથા રેશમનાં સર્વ પ્રકારનાં વસ્ત્રો ભારતવર્ષમા તૈયાર કરાવવા કારીગરોને પુષ્કળ ઉત્તેજન આપ્યુ હતું. કાશ્મીર અને લાહોરમા જે શાલો તૈયાર થતી તેની બહોળી ખપત થાય તેવા ઇલાજો તેણે લીધા હતા અને એ રીતે શિલ્પીઓને ઉત્સાહિત કર્યા હતા સેંકડો રાજકીય શિલ્પશાળાઓમાં અનેક પ્રકારની સામગ્રી, રાજ્યના ખર્ચે તથા રાજ્યની દેખરેખ નીચે તૈયાર થઇ બહાર પડતી

ચિત્રકળાની ઉન્નતિ માટે પણ સમ્રાટે અનેક ચિત્રકારોને સહાયતા આપી પોતાના રાજ્યમાં રાખ્યા હતા. સખ્યાબંધ ચિત્રકારો એક અઠવાડીઆ સુધી પોતપોતાની કલ્પના પ્રમાણે ચિત્રો તૈયાર કરી, એક દિવસે સમ્રાટ પાસે રજુ કરતા. સમ્રાટ તે સર્વે ચિત્રોની બારિકાઇથી પરીક્ષા કરતો અને જેનું ચિત્ર સર્વોત્તમ ઠરે તેને પુષ્કળ ઇનામ આપીને કે પગારમા વધારો કરીને યોગ્ય ઉત્તેજન આપતો. અકબરની રાજસભાના સેંકડો ચિત્રકારો પણ આજે ઇતિહાસમા અમર રહી ગયા છે. ફક્ત સર્વ ચિત્રકારોમાં સર્વોત્તમ ચિત્રકાર એક હિંદુ હતો, એમ જણાવવામાં આવે છે. તેણે સમ્રાટના તથા મુખ્ય અમાત્યોનાં ચિત્રો તૈયાર કર્યાં હતાં.

પ્રસિદ્ધ મુસાફર બર્નીયર સાહેબે પણ ભારતની પ્રાય તે સમયની ચિત્રકળા માટે બહુજ ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપ્યો છે.

વેપાર— સમ્રાટે સર્વે પ્રકારના વેપારોને પણ ઉત્તેજન આપ્યુ હતું. વિદેશી વ્યાપારીઓને હિંદમા બોલાવવામાટે તેણે પોતાથી બનતુ કર્યું હતુ. જો કોઇ વિદેશી વ્યાપારી ભારતવર્ષમા આવતો તો સમ્રાટ તેની મુલાકાત લઇ, અતિ સહૃદયતાપૂર્વક તેની સાથે વાર્તાલાપ કરતો અને તેની પાસે જે વસ્તુ હોય તે વસ્તુની કિંમત ઉપરાંત અમુક દ્રવ્ય ભેટતરીકે આપી તે ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ પોતાની પાસે રાખતો. તે ઘણીવાર એમ કહેતો પણ ખરો કે—"જો આપણે વિદેશી વેપારીઓને યોગ્ય ઉત્તેજન ન આપીએ, તો વિદેશીઓ આપણા દેશમાં આવે નહિ અને જો તેઓ ન આવે તો તેમના જેવી ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુઓ તૈયાર કરવાની આપણને કલ્પના પણ ન થાય"

સમ્રાટના સમયમા સુરત તથા ગોવા આદિ દરિયાને કિનારે આવેલાં બંદરોમાં યૂરોપના અનેક વેપારીઓ રહેતા હતા અને ત્યાં પોતાનો વેપાર કરતા હતા. યૂરોપ, આફ્રિકા, ઇરાન, અરબસ્તાન, ચીન, જાપાન તથા હિંદી મહાસાગરમા આવેલા ટાપુઓમાં ભારતવર્ષનો વેપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો વિદેશી વેપારીઓ ભારતની દ્રવ્યસામગ્રી સાથે પોતપોતાના દેશમા તૈયાર થયેલી વસ્તુઓની અદલા બદલી કરતા. ભારતવાસીઓ પણ અતિદૂરના દેશોમાં જઇ વાણિજ્ય કરતા હતા.

મહેસુલ—અબુલફઝલે લખ્યુ છે કે—"શેરશાહના સમય કરતા સમ્રાટ અકબરના સમયમા પ્રજાને બહુ અલ્પ મહેસુલ ભરવુ પડતુ હતુ દિલ્હી, આગ્રા, અલાહાબાદ, અયોધ્યા, અજમેર, માળવા, અમદાવાદ, કાબૂલ (કાશ્મીરનો સમાવેશ કાબૂલમાંજ થઇ જાય છે), લાહોર, મુલતાન, બિહાર તથા બંગાળા (ઓડીસાનો સમાવેશ બંગાળામાંજ થાય છે) ઇત્યાદિ બાર પ્રાંતોમાંથી નવ કરોડ રૂપિયાથી કિંચિત્ વધારે મહેસુલની આવક થતી હતી" ટૉમસ સાહેબના અભિપ્રાય પ્રમાણે અકબરની સર્વ પ્રકારની આવક ૩૨ કરોડ રૂપિયાની થતી હતી. અકબરના સમયમાં મનુષ્યોને અન્ન—વસ્ત્ર સબધી તંગીઓ વેઠવી પડતી નહોતી, તેમજ અમુક વર્ષે ભયંકર દુષ્કાળ આવીને ઉભોજ રહે, તેમ પણ બનતું નહોતું.

બીજા કરો—સમ્રાટે જજીયાવેરો, તીર્થવેરો, બંદરનો વેરો, મીઠા ઉપરનો કર, વૃક્ષો ઉપરનો કર, બળદો ઉપરનો કર, ચુલાવેરો, માથાવેરો, (માથાદીઠ જે કર લેવાયતે માથાવેરો), હાટ ઉપરનો કર, ગૃહના વેચાણ તથા ખરીદ ઉપરનો કર, પશુવિક્રયસબંધી કર, તેલ તથા ચામડાં ઉપરનો કર તેમજ સલામી વેરો અને એવા બીજા અનેક નાના—મોટા કરો માફ કર્યા હતા જમીનનુ માપ કરાવતી વેળા જે કર આપવો પડતો તથા રાજ્યના ઉચ્ચ હોદ્દેદારોને જે ફરજીયાત વેરો ભરવો પડતો, તે સર્વ કરોમાંથી સમ્રાટે હિંદી પ્રજાને મુક્ત કરી હતી. સમ્રાટ અકબરે

ફરવા માટે બહાર નીકળતો ત્યારે ભાગ્યયોગે જો કોઇને ત્યાં વિશ્રામ લેતો, તો તે ઘરવાળા પાસેથી તેની જમીનસંબંધે કોઇ પણ પ્રકારનો કર કદાપિ લેવામાં આવતો નહિ.

તાંબૂલ, શેરડી તથા ગળી ઇત્યાદિ વસ્તુઓ ઉપર સમ્રાટના સમયમાં કર લેવાતો હતો. નૌકાદ્વારા નદી ઓળંગતી વેળા અશ્વ તથા ગાય-ભેંસ દીઠ એક આનો તથા ૧૦ માણસો વચ્ચે માત્ર એક પૈસો ભરવો પડતો હતો આ પ્રમાણે જે આવક થતી તેમાંનો ાા ભાગ રાજ્યની ત્રિજોરીમાં જતો અને બાકીનો ભાગ નૌકાવાળાની પાસે રહેતો તે ઉપરાંત વિવાહપ્રસંગે પણ રાજ્યની તરફથી કર લેવાનો કાયદો હતો. મનસબદારો પોતાના ગજા પ્રમાણે ૪ રૂપિયાથી લઇ ૧૦ સુવર્ણમુદ્રાપર્યંત રાજ્યની ત્રિજોરીમાં કર આપતા. ધનવાન ગૃહસ્થો ૪ રૂપિયા, સામાન્ય સ્થિતિના મનુષ્યો ૧ રૂપિયો તથા સાધારણ જનસમાજ એ પૈસાથી કિંચિત ન્યૂન રકમ વિવાહપ્રસંગે રાજ્યના ખજાનામાં આપતા હતા. કાબૂલ, કંદહાર અને ઇરાન આદિ દેશોમાંથી જે ઉત્તમ અશ્વો ભારતમાં વેચવા માટે લાવવામાં આવતા પ્રત્યેક અશ્વદીઠ ૨–૩ રૂપિયા કરતરીકે લેવામાં આવતા.

ટંકશાળ—અકબરે પોતાના રાજ્યમાં જૂદે જૂદે સ્થળે ૪૨ ટંકશાળોની સ્થાપના કરી હતી. ઉક્ત ટંકશાળોમાં સોનારૂપાના તથા ત્રાંબાના સિક્કાઓ તૈયાર થતા, જેમાં છેક વિશુદ્ધ ધાતુનોજ ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો

ધનભંડાર—સમ્રાટ અકબરના સમયમાં બાર ધનભંડારો હતા તેમાંના ત્રણ ભંડારોમાં રોકડ નાણું, એકમાં કિંમતી મણિમુક્તાઓ, એકમાં કેવળ સોનું તથા એકમાં સુવર્ણ અને મણિમુક્તાવાળા અલંકારો રહેતા હતા. તે સિવાયના ભંડારોમાં અસંખ્ય મણિહારો તથા હીરાના હારો સંગ્રહવામાં આવતા ઉક્ત ભંડારોમાંથી જાગીરદારોને તથા સેનાપતિઓને ઉછીનું નાણું આપવામાં આવતું. સમ્રાટના પોતાના લિખિતહુકમ સિવાય રાજ્યભંડારમાંથી કોઇને કાંઇ વસ્તુ મળી શકતી નહિ

સિંહાસન—સમ્રાટની પાસે જૂદી જૂદી જાતના અનેક સિંહાસનો હતાં. તેને કિંમતી મણિઓ, મુક્તાઓ અને જવાહીરોથી શણગારવામાં આવતા. સિંહાસનોમાં સોનાનોજ મુખ્યત્વે ઉપયોગ થતો તેની ઉપર જે રાજછત્રો વિરાજતાં તે પણ મણિ મુક્તાવડે શણગારવામાં આવતા હતા.

કેળવણી—વિશાળ ભારતવર્ષમાં તે વેળા પણ અનેક ભાષાઓ પ્રચલિત હતી. સમ્રાટે સમગ્ર ભારતમાં એક ભાષાનો પ્રચાર કરવા અર્થે સંસ્કૃત, હિંદુસ્તાની અને ફારસી ભાષાના અમુક અમુક શબ્દો લઇ " ઉર્દૂ " નામની એક નૂતન ભાષા તૈયાર કરાવી હતી. ફારસી લિપિના મૂળાક્ષરોની સહાયતા લીધી હોવાથી થોડા સમયમાં થોડી જગ્યામાં ગંભીર અર્થવાળાં અનેક વાક્યો લખી શકાય-

એમ ધારી નૂતન ભાષાના મૂળાક્ષરો તેણે ફારસી લિપિમાંથીજ પસંદ કર્યા હતા. તેમાંના અનેક શબ્દો હિંદુસ્તાની હોવાથી સઘળા મનુષ્યો બહુજ સહેલાઇથી તેનો ઉપયોગ કરી શકતાં હતાં રાજા ટોડરમલ " ઉર્દુ " ભાષાનો પિતા હોવાનું માન ધરાવે છે

સમ્રાટે સર્વ પ્રકારની કેળવણીને યોગ્ય ઉત્તેજન આપ્યુ હતું. તેણે અનેક વિદ્યાલયોની પણ સ્થાપના કરી હતી. તે વિદ્યાલયોમા હિંદુઓ તથા મુસલમાનો કેળવણી લઇ શકતા હતા. સમ્રાટે વિદ્યાલયસંબંધે નીચે પ્રમાણે ધારાઓ બહાર પાડયા હતા. "પ્રત્યેક બાળકને ઈશ્વરસ્તુતિસબંધી તથા સદાચારસબંધી સુંદર કવિતાઓ કંઠસ્થ કરવી પડશે પ્રત્યેક બાળકને ધીમે ધીમે નીચેના વિષયો શીખવા પડશે—નીતગ્રંથ, પાટિગણિત, ખેતીવાડી વિદ્યા, ભૂમિતિ, જ્યોતિ શાસ્ત્ર, આકૃતિ જોઇને પ્રકૃતિ પારખી કહાડવાની વિદ્યા, ગૃહસ્થાશ્રમસંબંધી ઉપયોગી શિક્ષણ, કાનુન, વૈદ્યક, ન્યાય, વિજ્ઞાન તથા ઇતિહાસ. જેઓ સસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતા હોય તેમને વ્યાકરણ, ન્યાય, વદાંત તથા પાતંજલ દર્શનનુ ખાસ કરીને અધ્યયન (અભ્યાસ) કરવુ પડશે " સમ્રાટની કેળવણીસબંધી પદ્ધતિ ભારતને માટે કેટલી હિતકર હતી, તેનો નિર્ણય કરવાને કોણ સમર્થ છે ?

સમ્રાટે સ્ત્રીકેળવણીને પણ ઉત્તેજન આપ્યુ હતુ. તેના અંતપુરમાં એક પુસ્તકાલય હતું. અંતપુરની સ્ત્રીઓ તેમાંથી પુસ્તકો લઈ સમ્રાટ પાસે બેસીને વાચન તથા મનન કરતી બહેરામખાની વિધવા પત્ની બહુ ઉત્તમ પ્રકારની કવિતાઓ રચી શકતી હતી સમ્રાટના અંતપુરનો આવક-ખર્ચ સબંધી હિસાબ અંતપુરની સ્ત્રી-નોકરોજ રાખતી હતી, એ વાત પૂર્વે કહેવાઇ ગઇ છે રાણી રૂપમતી પણ એક સુશિક્ષિતા રમણી હતી ભારતવર્ષમા એક કાળે સુશિક્ષિતા સ્ત્રીઓનો અભાવ નહોતો.

ગુણાનુરાગ—સમ્રાટે સર્વ પ્રકારની કળાઓને તથા વિદ્યાઓને ઉત્તેજન આપ્યું હતું સારા કવિઓને તથા જ્ઞાનની શોધમા તલ્લીન રહેતા અભ્યાસીઓને તે નિયમિતપણે પૈસાસંબંધી સહાય આપતો હતો તે કેટલીકવાર કહેતો કે:—' જો એવા કળાવાન અને બુદ્ધિમાન અભ્યાસીઓને આપણે ખાનપાન માટે યોગ્ય મદદ ન આપીએ, તો તેમને ભરણપોષણમાટે મહેનત કરવી પડે અને એમાં જે સમય જાય તે વિદ્યાવૃદ્ધિમાં એકદરે ગંભીર હાનિ કર્યા વગર રહે નહિ " સમ્રાટના દરબારમાં ૫૯ કવિઓ હતા. તે સર્વને અકબર દ્રવ્યસબંધી મદદ આપતો. ઉક્ત કવિઓમાં કવિવર ફૈઝી સર્વોત્તમ ગણાતો હતો. રાજા મનોહર ફારસીમા બહુ મનોહર કાવ્યો રચી શકતો હતો તેથી સભાસદો તેને " મહમદ મનોહર "નુ નામ આપી તેની પ્રશંસા કરતા હતા તે ઉપરાંત ૧૫ કવિઓ રાજ્યના જૂદાં જૂદા સ્થાનોમાં રહી કવિતાઓ રચીને સમ્રાટની પાસે મોકલી આપતા હતા. તેમને પણ

સમ્રાટ ઇનામો આપી સંતોષતો હતો. કવિઓ સિવાય સમ્રાટના દરબારમાં ૧૪૨ પંડિતો તથા વૈદ્યો પણ હતા તેમાં ૬૫ જણ હિંદુ હતા. તેમાંના ત્રણ જણ તો ભટ્ટાચાર્ય હતા ચંદ્રસેન નામનો એક વૈદ્ય વાઢકાપમાં બહુજ કુશળ ગણાતો હતો. આ સિવાય કેટલાએ ઐતિહાસિકોએ તથા કેટલાએ સાહિત્યસેવકોએ સમ્રાટની રાજસભા તથા સમ્રાટનો રાજ્યકાળ શોભાવ્યો હતો, તેની ગણત્રી કરવી સહજ વાત નથી અબુલફઝલ જેવો ગદ્યલેખક ભારતવર્ષમાં મુસલમાન સમાજમાં હજીસુધી કોઇ જન્મ્યો નથી ફૈઝી પોતે મુસલમાન હોવા છતાં પણ તેણે સંસ્કૃતભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો સમ્રાટે એક ઇતિહાસવિભાગની સ્થાપના કરી હતી તે વિભાગમાં ચૌદ પ્રવીણ લેખકો નિરંતર ઇતિહાસ શોધવાનું તથા ઇતિહાસ લખવાનુંજ કાર્ય કર્યા કરતા હતા તે સિવાય સમ્રાટે એક અનુવાદવિભાગ પણ સ્થાપ્યો હતો તે વિભાગમા અનેક વિદ્વાનો, વિવિધ ભાષાના ગ્રંથોના અનુવાદો કરવાનુંજ કાર્ય કરતા હતા એક વિદ્વાનને કેવળ એક ગ્રંથના ભાષાંતર બદલ જે દ્રવ્ય તથા ઇનામ આપવામાં આવતુ, તેનો વિચાર કરીએ તો આપણને અત્યારે આશ્ચર્ય થયા વિના રહે નહિ તેની સાથે જ્ઞાન અને સાહિત્યની ઉન્નતિને માટે અકબર ઉદાર હાથે જે ખર્ચ કરતો તેને માટે પણ આપણને આનંદાશ્ચર્ય થયા વિના રહે નહિ અમે હવે પછી એ વિષયનું વર્ણન કરીશુ.

સમ્રાટની પાસે અમુક વર્ણ, કોમ કે ધર્મ કરતાં ગુણોને વિશેષ માન મળતું. અમુક વ્યક્તિમા ગુણો છે, એમ જાણ્યા પછી તે કયી કોમનો કે કયા ધર્મનો છે તેની તપાસ કર્યા વગરજ તેને તે પુષ્કળ ઇનામ આપતો ગુણી પુરુષોના ગણોની કદર કરવા દર રવિવારે ઇનામો વહેંચવામાં આવતાં હતાં. તે સમયે હાથી, ઘોડા, પોષાકો, રોકડ રકમ તથા કિંમતી આભૂષણોદ્વારા ગુણી મહાજનોને નવાજવામાં આવતા. જો કોઇ મનુષ્ય સાધારણરીતે વિશેષ ગુણો ધરાવતો હોય તો તેને સમ્રાટ અકબર ભૂસંપત્તિ કિંવા જાગીર આપવામાં પણ સંકોચ કરતો નહિ. માત્ર મુલાકાતોના બે-ચાર શબ્દોથી ઉત્તમ પુરુષોને સંતોષવાનો રિવાજ તે કાળે ભારતવર્ષમાં પ્રચલિત નહોતો અત્યારે તેવા ગુણી પુરુષો પણ કોઈ વિરલજ હશે અને તેથી સામાન્ય ગુણી મનુષ્યોને મુલાકાતોના અમુક શબ્દો મળે તો તેમા કાંઈ ખેદ કરવો યોગ્ય પણ નથી.

સમ્રાટે અનેક પ્રયત્નો કરી સામ્રાજ્યના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોમાથી ગુણવાન પુરુષોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા હતા અને તેમને ખૂબ સન્માન આપી તથા સહૃદયતાપૂર્વક દ્રવ્યસબંધી ભેટો આપી સંતુષ્ટ કર્યા હતા. અકબરે ફૈઝી, અબુલફઝલ તથા તાનસેન જેવા સમર્થ પુરુષોને કેવી રીતે પોતાની રાજસભામાં બોલાવ્યા હતા, તેનુ વર્ણન અમે પૂર્વે આપી ચૂકયા છીએ. તાનસેન સિવાય પણ અન્ય અનેક સંગીતશાસ્ત્રીઓ સમ્રાટના દરબારમાં સમ્રાટના ગુણોથી આકર્ષાઇને આવ્યા હતા. તાનસેનથી

ઉતરતે નબરે બાબા રામદાસનુ નામ આવતુ. રામદાસ પણ તે કાળે પ્રસિદ્ધ સગીતશાસ્ત્રી ગણાતો હતો. એકવાર પોતાના અદ્ભુત સગીતવડે બહેરામખાનને મુગ્ધ કરી તેણે એક લાખ રૂપયાનુ ઇનામ પ્રાપ્ત કર્યું હતુ સમ્રાટ અકબર પોતે સગીતને અત.કરણપૂર્વક ચાહતો એટલુજ નહિ પણ ખુદ પોતે પણ સગીતવિદ્યામાં બહુ સારી કુશળતા ધરાવતો હતો સમ્રાટની રાજસભામા સગીતશાસ્ત્રીઓના સાત વિભાગો હતા. પ્રાત કાળ પૂર્વે રાત્રિના શાંત સમયે સમ્રાટ નિત્ય એક એક વિભાગનુ સગીત સાંભળવા બેસતો સગીત એ મુસલમાન ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, એમ ધારી ઔરગઝેબે સગીતશાસ્ત્રીઓને પોતાની રાજસભામાંથી કહાડી મૂકયા હતા. કાફીખાં લખે છે કે –" આથી સગીતશાસ્ત્રીઓને ખરેખર બહુજ લાગી આવ્યુ તેમણે સઘળાએ એકત્ર થઇ, એક કૃત્રિમ મુડદુ ઉપાડી, મોટેથી વિલાપ કરતા કરતાં ઔરંગઝેબના મહેલની પાસે થઇને એક દિવસે ચાલવા માડયું વિલાપનો કરુણ સ્વર સાંભળીને ઔરગઝેબ મહેલની બારી પાસે આવીને ઉભો રહ્યો અને આટલા બધા માણસો કોના મૃત્યુથી વિલાપ કરે છે, તે જાણવા માગ્યુ પેલા સગીતવેત્તાઓએ ઔરગઝેબને ઉત્તર આપ્યો કે: " નામદાર ! રાગિણીરૂપી સુદરી મૃત્યુ પામી છે, તેથી અમે તેને રોતા રોતા કબરમા દાટવા માટે લઇ જઇએ છીએ " ઔરગઝેબે કહ્યુ કે –" બહુ ઠીક થયુ, પણ એ રાગિણીસુદરીને જમીનમા એટલી તો ઉડી દાટજો કે ફરીથી તેનો સ્વર પણ બહાર આવવા ન પામે અને તે અમારે કાને પણ ન પડે " માત્ર રાગિણીસુંદરીનેજ નહિ, પણ મોગલસામ્રાજ્યની રાજ્યલક્ષ્મીને પણ ઔરગઝેબે એવી તો રસાતળે મોકલી દીધી હતી કે ફરીથી એ રાજ્યલક્ષ્મી યુગોના યુગો પસાર થવા છતા ઉઠીજ શકીશ નહિ, એટલુજ નહિ પણ ભવિષ્યમા ઉઠી શકે એવો સભવ પણ રહેવા દીધો નહિ.

સમ્રાટનો મત્રીભાવ—સમ્રાટ અકબર રાજ્યની પ્રજાનો એક ખરેખરો અને યથાર્થ મિત્ર હતો તે મહાન અમીરો, ઉમરાવો કે શ્રીમતો કરતા પણ સામાન્ય જનસમાજમા ભળવાનુ વિશેષ પસદ કરતો હતો. પ્રજાગણની સાથે દયા તથા પ્રેમપૂર્વક વાર્તાલાપ કરવાનો તેનામાં એક દૈવી ગુણ હતો ગમે તેવો પણ દીન અને દરિદ્ર મનુષ્ય સમ્રાટ પાસે આવી શકે અને પોતાનુ સુખદુ ખ જણાવી શકે એવો તેણે બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો ઘણીવાર સમ્રાટ કૃત્રિમ વેષ પહેરી જનસમાજની અગવડો તપાસવાને બહાર નીકળી પડતો કૃત્રિમવેષે તે ગરીબ મનુષ્યોની ઝુપડીમાં દાખલ થતો અને થોડો સમય ત્યાં બેસી તેમનાં દુ:ખો જાણી લઇ, તે દુ:ખો દૂર કરવાને પોતાથી બનતુ કરતો કેટલીકવાર તો તે પોતાના અમાત્યોને કોઇ પણ પ્રકારની બાતમી આપ્યા વગર રાજધાનીમાંથી છાનોમાનો બહાર નાકળી જતો અને દેશની અવસ્થાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેળવવા ચોતરફ છૂટથી ભ્રમણ કરતો. તે ભ્રમણ દરમિયાન ગરીબ મનુષ્યોની તગીઓ દૂર થતી, જનસમાજપ્રત્યેના અન્યાયો તથા અનાચારો દૂર થતા અને દુરાચારી તથા જુલમી મનુષ્યોને સખ્ત સજાઓ થતી.

ઇરાનના બાદશાહનો એક ભત્રીજો ભારતવર્ષમાં આવ્યો ત્યારે સમ્રાટે બહુ આદર–સત્કારપૂર્વક તેનું સ્વાગત કર્યું હતુ અને તેને " ફર્ઝંદ " અથવ પુત્રની ઉપાધિ, પાચ હજાર સેનાનું મનસબદાર–પદ તથા સબલ પ્રદેશની જાગી અર્પણ કરી હતી કંદહાર કરતા પણ સબલનો પ્રદેશ અતિ વિશાળ હતો પેલ મનસબદારને જાગીર મળી, એટલે તેણે તરતજ હિંદી પ્રજા ઉપર વિવિધ જુલમ ગુજારવા માંડયા આથી સબલની પ્રજાએ સમ્રાટ અકબર પાસે આવીને ફરિયા કરી. જો કોઇ અમલદાર પ્રજા ઉપર જુલમ ગુજારતો તો તેથી સમ્રાટને એટલે બધો ક્રોધ થતો કે તે અમલદારને સખ્તમા સખ્ત સજા કર્યા વિના તે શાંત થતે નહિ અકબરનો આવો સ્વભાવ મનસબદાર બહુ સારી રીતે જાણતો હતો તેથ તેણે અકબર પાસે આવીને તીર્થયાત્રા અર્થે મક્કા ખાતે જવાની અભિલાષા પ્રક કરી તેણે ધાર્યુ હતુ કે મક્કા ખાતે જવાનુ બહાનુ સાંભળી સમ્રાટ માર ઉપર પ્રસન્ન થશે અને મને યાત્રાર્થે જવાનો નિષેધ કરશે, પરંતુ તેના પ્રજા વર્ગ ઉપરના જુલમથી સમ્રાટ અકબર એવો તો ગુસ્સે થયો હતો કે તેં આજે ને આજેજ મક્કા ખાતે જવાની આજ્ઞા આપી દીધી મનસબદારન ધારણા નિષ્ફળ ગઇ તેથી તેણે પસ્તાવો કરતા કરતાં સમ્રાટ પાસે ક્ષમા માગી છેવટે સમ્રાટે તેની મર્યાદા અને પદવીનો વિચાર કરી પ્રથમ અપરાધ બદલ મુક્તિ આપી અને હવે પછી પ્રજા ઉપર જુલમ ન કરવાની સાવચેતી આપી છતા તેની જુલમ ગુજારવાની ટેવ દૂર થઇ નહિ પુનઃ તે પ્રજા ઉપર ત્રાસ વર્તા વવા લાગ્યો સમ્રાટને આ વાતની જેવી બાતમી મળી કે તરતજ તેણે તે જાગી મનસબદાર પાસેથી ખુચવી લીધી પોતાનો પિતા એકવાર ઇરાનના શાહ પાસેથ સહાયતા પામ્યો હતો,તથાપિ એટલા ખાતર ઇરાનના એક જુલમી રાજપુત્રન અપરાધ માટે આંખમીચામણાં કરવાનુ સમ્રાટે યોગ્ય ધાર્યું નહિ. અને મનસબદારને અમુક રકમની આજીવિકા બાંધી આપી.

મહેસુલ ખાતાના કેટલાક નોકરો સમ્રાટના સમયમા ખાનગી રીતે પ્રજા ઉપ અણુઘટતો જુલમ ગુજારતા હતા. સમ્રાટને એ વાતની ખબર મળી એટલે તેં ટોડરમલને તપાસ કરવાની અને સત્ય વાતનો નિર્ણય કરવાની આજ્ઞા આપી રાજાની તપાસના પરિણામે રાજના નોકરોના દોષો સિદ્ધ થયા ત્યારબાદ સમ્રાટ ની આજ્ઞાને અનુસરીને રાજા ટોડરમલે ઉક્ત અપરાધી નોકરોને એવી તો સખ્ત સજા કરી હતી કે, બાદાઉનીના કહેવા પ્રમાણે એ સજાના પરિણામે અનેક મનુ ષ્યો અકાળે મરણને શરણ થયા હતા. રાજપુરુષો અથવા અમલદારોના ત્રાસ સમ્રાટ કેવી દઢતાથી દાબી દેતો હતો તેનાં અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે પ્રજાની હિતચિંતકતા સમ્રાટના હૃદયમાં કેવી બળવાનપણે વર્તતી હતી, તેનો પણ ઉક્ત દષ્ટાંતોથી સારો ખ્યાલ આવી શકશે.

સમ્રાટે પ્રજાહિતનાં કર્તવ્યો કરવામા કદાપિ આળસ કર્યું નથી. એક દિવસે દરબારમાં આવીને કોઇએ સમાચાર આપ્યા કે અમુક સ્થળે અનેક બહારવટીઆઓ વસ્તી ઉપર ત્રાસ વર્તાવી રહ્યા છે તેજ ક્ષણે સમ્રાટે પોતાના બહાદુર સૈનિકોને રવાના કર્યા, પરંતુ તેઓ પણ બહારવટીઆઓની સામે ફાવી શકે તેમ નથી, એમ સમ્રાટના જાણવામાં આવતા તે પોતે શસ્ત્ર-અસ્ત્ર ધારણ કરી લડવાને બહાર પડયો લૂટારાઓ ને સમ્રાટ વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયુ. છેવટે સમ્રાટે એ લડાઈમાં અનેક બહારવટીઆઓનો નાશ કરીને તથા બાકીનાઓને કેદ કરીને પ્રજા ઉપરનો ઉપદ્રવ સદાને માટે શાંત કર્યો હતો પ્રજાના સુખ-દુઃખને સમ્રાટ પોતાનુજ સુખ-દુઃખ સમજતો હતો

દયા—સમ્રાટની દયાસબધે એકવાર આ દેશમાં કહેવતો પ્રચલિત થઇ હતી, અર્થાત્ વાર્તાલાપપ્રસંગે પણ અકબરની દયાના દૃષ્ટાંતો આપવામા આવતાં હતાં. જર્મન રાજકુમાર નોવર લખે છે કે—"સામ્રાજ્યના સંરક્ષણ અર્થે જોઇએ તે કરતાં વિશેષ રક્તપાત સમ્રાટે કર્યો નથી" બાદાઉની કહે છે કેઃ—" સમ્રાટમાં એટલી બધી દયાવૃત્તિ હતી કે તે દયા છેવટે દોષરૂપે ગણાવા લાગી હતી " મતલબ કે સમ્રાટના વિવિધ કર્તવ્યો તેના હૃદયની ઉદારતાની તથા મહત્તાની આજે પણ ગંભીરસ્વરે ઘોષણા કરી રહ્યા છે સમ્રાટ જ્યારે દરબારમાં આવીને બેસતો ત્યારે એકાદ ખજાનચી સોના-રૂપાની અસંખ્ય મહોરો લઇને સમ્રાટની પાસે ઉભો રહેતો અને અકબરની આજ્ઞા પ્રમાણે હાજર થયેલાં દીન-દરિદ્રી મનુષ્યોને તે વહેચી આપતો સમ્રાટ જ્યારે રાજમાર્ગ ઉપર ફરવા નીકળતો ત્યારે પણ તેની સાથે એકાદ ખજાનચી હાજર રહેતો અને સમ્રાટની આજ્ઞાનુસાર દરિદ્રીઓને ધનદાન આપતો તેણે ફત્તેપુર-સીક્રી ખાતે એક નાનીસરખી તળાવડી ખોદાવી હતી અને તે વિવિધ મુદ્રાઓથી સર્વદા પરિપૂર્ણજ રાખવામા આવતી હતી પ્રાતઃકાળથી લઇને રાત્રિના બીજા પહોર સુધી ઉક્ત સ્થળે ગરીબો યોગ્ય પ્રમાણમા મદદો મેળવી શકતાં હતા. સમ્રાટના સમયમાં ધર્મ કે જ્ઞાતિના ભેદો નહોતા, એ વાત અમે પૂર્વે અનેક વાર જણાવી ગયા છીએ સહાય આપતી વેળા પણ ગરીબ, મુર્ખ, પંડિત કે ધર્મ કિંવા જાતિનો લેશ પણ ભેદ રાખવામાં આવતો નહોતો જેઓ ખાનદાન કુળમા જન્મ્યાં હોય, પરંતુ યોગ્ય કેળવણીના અભાવે પોતાનુ ભરણ-પોષણ ચલાવી શકતાં ન હોય, અથવા જેઓ ભયંકર રોગો અને વ્યાધિઓ કિંવા વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે શ્રમ કરી શકે તેમ ન હોય તેમને સમ્રાટ તરફથી વિનાસંકોચે બહોળા પ્રમાણમા ધનદાન આપવામા આવતું કોઇ કોઈ વાર લાખો દીન-દરિદ્રી મનુષ્યોને બોલાવી સમ્રાટ મુક્તહસ્તે લાખો સ્વર્ણ-મુદ્રાઓ (સોનામહોરો) વહેચી દેતો

સામ્રાજ્યના અનેક ભાગોમાં સમ્રાટે દરિદ્ર-આશ્રમો, અનાથાશ્રમો તથા ઔષ-

ધાલયોની સ્થાપના કરી હતી. અનાથાશ્રમોમા ગરીબ માણુસોને પેટપૂરતું ભોજન નિત્ય આપવામા આવતુ ફત્તેપુર–સીક્રીની સીમા ઉપર તેણે એક આશ્રમમંદિર બંધાવ્યુ હતુ. તે આશ્રમમાં એક વિશાળ હૉલ કેવળ હિંદુઓ માટે તથા અન્ય એક વિશાળ હૉલ કેવળ મુસલમાનો માટે અલગ રાખવામાં આવ્યો હતો હિંદુઓના હૉલને તે સમયે ' ધર્મપુર " એવુ નામ તથા મુસલમાનોના હૉલને " ખેરપુર " નામ આપવામાં આવ્યુ હતુ જે ગૃહમાં હિંદુયોગીઓ રહેતા હતા તે ગૃહને લોકો " યોગીપુર " ના નામથી ઓળખતા હતા ઉકત ગૃહોમા નિરંતર સેંકડો અતિથિઓ આવતા અને રાજ્યના ખર્ચે આહારાદિ કરી પોતાના માર્ગે ચાલ્યા જતા સમ્રાટની ઉદારતાનુ જો પુરેપૂરૂ વર્ણન આપવા બેસીએ તો એક મોટો ગ્રંથ લખાય અમે એ લોભ આ સ્થળે જતો કરીએ છીએ.

પોતાના તાબાના નોકરોને જો જખમો લાગ્યા હોય તો કેટલીકવાર સમ્રાટ પોતે તેમને પોતાના હાથથી મલમપાટા બંધવા લાગી જતો સુવિશાળ ભારતવર્ષનો મહાન સમ્રાટ સામાન્ય સૈનિકોની શુશ્રૂષા કરવામા પણુ માનહાનિ સમજતો નહોતો રાજ્યના હિંદુ તથા મુસલમાન અમાત્યોને ત્યાં જઇ તેમને સન્માન આપવામા પણુ તે કશો સંકોચ રાખતો નહોતો વસ્તુત તે એવો તો સાદો અને નિરભિમાન હતો કે તેને જોવાથી તે ભારતવર્ષનો મહાન સમ્રાટ હશે, એવો કોઇને ખ્યાલ પણુ આવે નહિ બળવાખોરો સમ્રાટની સામેના યુદ્ધમા જખમી થયા ત્યારે પણુ સમ્રાટ અકબર તેમની કાળજીપૂર્વક સેવાશુશ્રૂષા કરતો. પુન પુન. બળવા ઉઠાવનારાઓને પણુ તેણે ઉદારતાપૂર્વક ક્ષમા આપી છોડી દીધા હતા.

દેશમાં દુકાળ પડતાં સમ્રાટ પોતાના વિશ્વાસુ નોકરોને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી, જૂદા જૂદા વિભાગોમાં મોકલી આપતો અને એ રીતે દુકાળપીડિત પ્રજાનુ સંપૂર્ણ રક્ષણુ કરતો. દુકાળના સમયમાં મહેસુલની ઉઘરાણી મુલતવી રાખવામા આવતી. હદ ઉપરાતની વૃષ્ટિને લીધે કિંવા રેલ ફરી વળવાને લીધે જો ખેડુતો મોટી મુશ્કેલીમા આવી પડતા, તો સમ્રાટ તે વર્ષે પણુ તેમની પાસેથી મહેસુલ વગેરે કાંઇ લેતો નહિ, પણુ સારાં વર્ષોમા તે લહેણી રકમ ધીરે ધીરે વસુલ કરી લેતો.

યુદ્ધખર્ચ—યુદ્ધમાં જોર–જુલમ તથા ઘાતકીપણુ ગુજારી યુદ્ધનો ખર્ચ વસુલ કરી લેવો, એવી સમ્રાટ અકબરની રાજનીતિ નહોતી મોગલ લશ્કર એક સ્થળેથી અન્ય સ્થળે કૂચ કરી જતુ, ત્યારે પણુ કોઇ પ્રજાજનની ધન–સંપત્તિને કોઇ સૈનિક હાથ લગાડતો નહિ. જોર–જુલમ ગુજારવાનો કે મનુષ્યોને ત્રાસ આપવાનો સમ્રાટે પોતાના સૈનિકોને ખાસ નિષેધ કર્યો હતો. અકબરે એવી વ્યવસ્થા રાખી હતી કે સૈન્યની સાથે અમુક દુકાનદારો પણુ કૂચ કરે અને જે સ્થળે સૈન્ય પડાવ નાખે તે સ્થળે દુકાનદારો નિયમિત રીતે હાટ માંડી, સૈનિકોની પાસેથી મૂલ્ય લઇ જરૂરી વસ્તુઓ પૂરી પાડે. કદાચિત્ ધાન્યનાં ક્ષેત્રો કાપીને છાવણી

નાખવાની સેનાધિપતિને જરૂર પડે તો તે ઉગેલા ધાન્યની કિંમત રાજ્ય તરફથી ખેડુતને ભરી આપે એવો સમ્રાટે લશ્કરના અમલદારોને હુકમ કર્યો હતો લશ્કરી છાવણીની આસપાસ પહેરેગીરો સર્વદા ઉભા રહેતા અને સૈનિકો તથા સૈનિકોના હાથી-ઘોડા આદિ જાનવરો, પાસેના ધાન્યક્ષેત્રોમાં કાંઇ બગાડ ન કરે તે માટે કાળજી રાખતા હતા મુસલમાન સૈન્ય જો એક દેશ ઉપર હલ્લો કરે અને ત્યાં વિજય પ્રાપ્ત કરે તો તેઓ ત્યાના નિવાસીઓને, તેમનાં સ્ત્રી-પુત્રોને તથા સગા-વહાલાંઓને કેદ કરી શકે, એટલુજ નહિ પણ તેમને કાયમને માટે ગુલામ બનાવી, મરજી પડે તે સ્થળે મરજીમા આવે તેટલી કિંમત લઇ વેચી દઇ શકે, એવો સૈનિકોને અકબરના રાજ્ય પહેલાં અધિકાર આપવામા આવતો મનુષ્ય-માત્રને કમકમાટ ઉપજાવે એવા આ દુષ્ટ ધોરણને લીધે મુસલમાનો કરતા કમ નસીબ હિંદુઓનેજ અનેકગણો ત્રાસ ખમવો પડતો, એમ કહેવાની જરૂર નથી સમ્રાટ અકબરે સિંહાસન ઉપર આવ્યા પછી સાતમે વર્ષે ઉક્ત તિરસ્કારપાત્ર તથા નિષ્ઠુર ધોરણ રદ કર્યું હતુ "પિતાના અપરાધ માટે પુત્રને સજા કરવી, એ ઉચિત નથી, તેમજ સ્વામીના દોષમાટે સ્ત્રીને અપરાધી ગણવી એ ન્યાય નથી," એમ જણાવી સમ્રાટે ઉદારતાપૂર્વક એક એવી આજ્ઞા બહાર પાડી હતી કે-"હવે પછી રાજકીય સેના કોઇપણ કારણે કોઇને કેદ કરી શકશે નહિ, તેમજ ગુલામતરીકે વેચી પણ શકશે નહિ" જે બળવાખોરો વારવાર બળવો ઉઠાવી સામ્રાજ્યને મોટી મુશ્કેલીમાં ઉતારતા હતા અને સૈન્ય તથા દ્રવ્યનો નિરર્થક નાશ કરતા હતા, તેઓ પણ જ્યારે સમ્રાટના શરણે આવી ક્ષમા યાચતા ત્યારે સમ્રાટ તેમને ક્ષમા આપ્યા વગર રહી શકતો નહિ, એટલુજ નહિ પણ એકવાર ખુચવી લીધેલી જાગીર પણ પુન પાછી સોપી દેતો. શત્રુ રાજાની નગરી ઉપર વિજય મેળવ્યા પછી ત્યાંના કોઇ ધનિકની ધન-સંપત્તિનો સમ્રાટે સ્પર્શ પણ કર્યો નહોતો તેથી ઉલટું તેણે પોતે પોતાના સૈનિકોને નગરીના જૂદા જૂદા લત્તા-મા ગોઠવી દઇ શહેરની પ્રજાને દુષ્ટ મનુષ્યોના પંજામાથી બચાવવાને પૂરતા પ્રયત્નો કર્યા હતા. વૈર લેવાની વૃત્તિ તો સમ્રાટના હૃદયમાં હતીજ નહિ, એમ કહીએ તો અસત્ય નથી ગમે તેવો શત્રુ સમ્રાટની પાસે હાજર થઇ ક્ષમા માગતો, તો દયાળુ સમ્રાટ તે આપ્યા વગર રહેતો નહિ બળવાખોરો શરણે આવ્યા પછી સમ્રાટ તેમને પોતાના મિત્રસમાનજ લેખતો શત્રુરાજાની રાજધાની તાબે કર્યા પછી, સમ્રાટ જનસમાજના અપરાધોને માફ કરતો અને પોતાની તરફનો સ્વા-ભાવિક ઉદારતાપૂર્ણ ઢંઢેરો બહાર પાડતો.

તોપ-બંદુક—સમ્રાટે જે સેંકડો શિલ્પશાળાઓની સ્થાપના કરી હતી, તે શાળાઓમાં ઉત્કૃષ્ટ તોપ, બંદુક, દારુગોળો, છરાઓ, તરવારો, બખ્તરો તથા ઢાલો આદિ યુદ્ધોપયોગી સામગ્રી તૈયાર થતી હતી. સમ્રાટે પોતાની શિલ્પશાળાઓ

એવી મહાન તોપો તૈયાર કરાવી હતી કે તેદ્વારા ૧૨ મણનો ગોળો સહેલાઇથી દૂર ફેંકી શકાતો હતો અનેક હાથીઓ તથા બળદો જોડવામાં આવતા ત્યારેજ એક તોપ એક સ્થળેથી અન્ય સ્થળે પહોચી શકતી હતી કેટલાક ઐતિહાસિકો એમ પણ જણાવે છે કે તે કાળે ભારતવર્ષમાં એવી મહાન તોપો તૈયાર થતી હતી કે એક એક તોપ ૩૦ મણનો લોઢાનો ગોળો સહેલાઇથી બહુ દૂરપર્યંત ફેંકી શકતી હતી. ડાવ સાહેબ લખે છે કે—"જો ઢાકામા અને આરકોટમાં મહાન મજબૂત તોપો આપણને દૃષ્ટિગોચર ન થતી હોત તો આપણે અકબરના સમયની અતિ મહાન તોપોના વર્ણનસબધે સદા શંકાશીલજ રહી જાત "પ્રસિદ્ધ મુસાફર બર્નીયર સાહેબ કે જે અકબરની પછી ૫૦ વર્ષે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો, તે ભારતવર્ષમાં તૈયાર થતી બહુજ મજબૂત તોપોનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી એટલે સુધી લખી ગયો છે કે—"ભારતના જેવી તોપો અને બંદુકો હજી યૂરોપમાં પણ તૈયાર થાય છે કે નહિ તેનોજ મને તો શક છે" પોતાની શિલ્પશાળામાં ઉત્તમ તોપો વગેરે તૈયાર કરાવવા માટે સમ્રાટ પોતે જાતે જે પરિશ્રમ તથા ઉત્સાહ લેતો તે ખરેખર આપણને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે તેમ છે તેની શાળામાં એવાં બખ્નરો તૈયાર થતા કે બંદુકની ગોળીઓ તે બખ્નરને ભેદી શકવાને સમર્થ થઇ શકતી નહોતી. સમ્રાટ પોતે તેમજ તેના સૈનિકો પણ એજ બખ્તરો પહેરીને યુદ્ધાર્થે સજ્જ થતા સમ્રાટે પોતેજ પોતાના બુદ્ધિબળથી તોપ અને બંદુક આદિ યુદ્ધસામગ્રીમા સુધારો વધારો કર્યો હતો તે તોપો ગાડા તથા ગાડીઓદ્વારા લઇ જવામાં આવતી. તેણે એક એવા પ્રકારની તોપ પણ તૈયાર કરાવી હતી કે જે સગવડની ખાતર છૂટી પડી શકે અને યુદ્ધસમયે થોડીજ વારમાં સયુકત પણ થઇ શકે તેણે એક એવુ યત્ર પણ તૈયાર કરાવ્યુ હતુ કે જેની સહાયથી એકીસાથે સત્તર તોપોને અગ્નિ લાગે અને તેજ ક્ષણે ગોળાઓ તથા ગોળીઓની વૃષ્ટિ શત્રુપક્ષ ઉપર થવા લાગે ! એકીવેળા એક મનુષ્ય ૧૬ બંદુકો સાફ કરી શકે એવુ પણ એક યત્ર સમ્રાટે તૈયાર કરાવ્યુ હતુ. ખેતીવાડીને માટે ઉપયોગી થઇ શકે એવાં પણ અનેક યત્રો સમ્રાટે પોતાના બુદ્ધિબળથી તૈયાર કરાવ્યાં હતાં.

જહાજ—જે સમયનુ અમે આ સ્થળે વર્ણન કરીએ છીએ તે સમયે ભારત-સમુદ્રમાં યૂરોપની પ્રજાએ પ્રબળ સત્તા ફેલાવવા માડી હતી યૂરોપી પ્રજાના જહાજો ભારતની બન્ને બાજુએ નિર્ભયપણે વિહરતાં હતા જો કે યૂરોપિયનોને ભારતવર્ષ તથા મક્કાની સાથે લાંબો સબધ નહોતો, તોપણ તેમની રજા સિવાય તથા તેમની મહેરબાની સિવાય ભારતીય મુસલમાનો સમુદ્રમાર્ગે મક્કાપર્યંત જઇ શકતા નહોતા પોર્ટુગીઝના અમલદારો સતુષ્ટ થાય તોજ તેઓ મુસલમાનોને મક્કા સુધી જવાનો પરવાનો આપતા. આ પરવાના ઉપર મથાળે ઇસુખ્રિસ્તની

તથા તેની માતાની મૂર્તિ છાપવામાં આવતી. મુસલમાન પ્રજાને નછૂટકે આવા ચિત્રવાળો પરવાનો લેવો પડતો.

સમ્રાટ અકબરથી એ વાત સહન થઇ શકી નહિ તેણે પોર્ટુગીઝોની હરિફાઇ કરવાની ઇચ્છાથી, તેમના જેવાજ મહાન જહાજો પોતાના રાજ્યમા તૈયાર કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડયો ભારતના વિવિધ બંદરો ઉપર જહાજો બના વવાનું કામ તડામાર ચાલવા લાગ્યુ. સમુદ્રકિનારા સિવાય અલાહાબાદ અને લાહોર જેવાં સ્થળોએ પણ બહુજ મોટાં અને મજબૂત જહાજો તૈયાર થવા લાગ્યા અને તે તૈયાર થઇ રહ્યા પછી વર્ષાઋતુમા નદીમા તરતાં તરતા સમ્રાટની પસંદગીવાળા બંદરોએ પહોંચવા લાગ્યાં. એક એક જહાજમા કેટલી જાતના કેટલા નોકરો રહેતા હતા, તેનુ અમે નીચે વર્ણન આપીએ છીએ તે ઉપરથી જહાજોની ઉપયોગિતા તથા વિશાળતાનુ અનુમાન અમારા પાઠકો કરી શકશે.

પ્રત્યેક જહાજમા બાર પંક્તિના નોકરો રહેતા જે નાવિકો સમુદ્રની ભરતી ઓટસબંધે ઉત્તમ પ્રકારનુ જ્ઞાન ધરાવતા હોય, કયે સ્થળે પાણી કેટલુ ઉંડુ છે, તેનો નિર્ણય કરવાને જેઓ સમર્થ હોય, કયે સમયે કયી દિશામાથી કેવા પ્રકારનો વાયુ આવવો જોઇએ, તેનો જેઓ અનુભવ ધરાવતા હોય, એટલુંજ નહિ પણ જેઓનુ શરીર તદ્દન તંદુરસ્ત હોય, તરવામાં કુશળ હોય અને જેઓ પરિશ્રમી, ક્લેશ સહન કરવાની શક્તિવાળા તેમજ દયાળુ હોય તેઓજ માત્ર જહાજખાતામા નોકરી મેળવવાને યોગ્ય ગણાતા હતા ઉપર જે બાર પંક્તિના નોકરો કહ્યા તેની સવિસ્તર વિગત આ પ્રમાણે મળી આવે છેઃ—(૧) જહાજનો અધ્યક્ષ જહાજની ગતિસબંધી નિર્ણય કરવાની જવાબદારી તેને શિરે રહેતી (૨) કમાન. જહાજને હંકારવાનુ કામ તેના હાથમાં રહેતું (૩) આસી૦ કમાન. મુખ્ય કમાનને તે સહાય આપતો અને જહાજ ઉપડતી વેળા તથા કાંઠે પહોચતી વેળા સમય—પત્રક પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરતો (૪) જહાજમા રહેલી સામગ્રી ઉપર દેખરેખ રાખનારો એક અમલદાર (૫) જહાજમાં રહેલા મનુષ્યોને રસોઇ કરવાને ઉપયોગી ચીજો પૂરી પાડનાર તથા જહાજમાનો સામાન નીચે ઉતારવામા તથા લઇ જવામાં સહાયતા આપનાર (૬) જહાજસબંધી ખર્ચનો સઘળો હિસાબ રાખનાર તથા પીવા યોગ્ય પાણીની તપાસ રાખનાર અને યોગ્ય પ્રમાણુમાં પાણી વાપરવાની રજા આપનાર (૭) સહાયકો કે જેઓની સંખ્યા કોઇ કોઇ વહાણુમાં વીશ જેટલી હોવાનુ પણ જણાવવામા આવે છે (૮) અમુક મનુષ્યો કે જેઓ સમુદ્રના વાતાવરણની નિરંતર તપાસ રાખતા અને કિનારાની તથા તોફાનની આશંકા જણાતાં તરતજ અધ્યક્ષને કે કમાનને સમાચાર આપતા. (૯) જહાજમાં પાણી ભરાઇ જાય તો તે બહાર કાઢી નાખનાર (૧૦) તોપ ફોડવામા કુશળ ગણાતા લશ્કરીઓ. જળયુદ્ધસમયે તેઓ પોતાના જહાજનો

બચાવ કરતા જહાજના આકાર પ્રમાણે તોપખાનાના માણસો પ્રત્યેક જહાજમાં વધતા-ઓછા પ્રમાણમાં રહેતા (૧૧) મુખ્ય ખલાસી (૧૨) સાધારણ ખલાસી. ઉપર જણાવેલા નોકરોનો પગાર ભિન્ન ભિન્ન બદરે ભિન્ન ભિન્નરૂપે આપવામા આવતો. હુગલી પાસે આવેલા સસગ્રામ બદરે અધ્યક્ષને રૂ ૪૦૦, કમાનને રૂ. ૨૦૦, મુખ્ય ખલાસીને રૂ. ૧૨૦, પ્રત્યેક સાધારણ ખલાસીને રૂ ૪૦ તથા પ્રત્યેક સૈનિકને રૂ ૧૨ નો માસિક પગાર આપવામા આવતો પ્રત્યેક જહાજમાં વિવિધ ગૃહો હતાં કોઇ ગૃહમાં મુસાફરોને રહેવાની તથા કોઇ ગૃહમા કેવળ વાણિજ્યની સામગ્રીજ રાખવાની પરવાનગી આપવામા આવતી જહાજના મુખ્ય નોકરોને ઉકત પગાર ઉપરાત રહેવાને અમુક ગૃહો પણ મુફત મળતાં તેમા તેઓ પોતાના વ્યાપારની વસ્તુઓ ભરતા અને પરદેશમા તે વેચી દઇ પગાર ઉપરાંત બીજો પણ ઘણો લાભ મેળવી શકતા હતા સમ્રાટ અકબરના સમયમા સસગ્રામ ખભાત, લાહાડી આદિ સમુદ્રકિનારે આવેલા સ્થાનો બદરતરીકે સુપ્રસિદ્ધ થયા હતા લાહાડી બદર વર્તમાન કરાચીની પાસેજ આવેલુ હતું સમ્રાટના જહાજો પોર્ટુગાલ, મલાકકા તથા સુમાત્રાના ટાપુઓ અને પેગુ આદિ સ્થાનોપર્યંત આવ-જા કરી શકતા હતા સમ્રાટની પાસે જહાજોની મોટી સખ્યા હતી વિવિધ બદરોની પણ તેના સમયમા બહુ સારી ઉન્નતિ થઇ હતી.

કિલ્લાઓ ઇત્યાદિ—સમ્રાટે અનેક સ્થળે મજબૂત કિલ્લાઓ બધાવ્યા હતા. કિલ્લાઓની આસપાસ ઉડી ખાઇઓ પણ ખોદાવી હતી. આ કિલ્લાઓમાં અટક, આગ્રા તથા અલાહાબાદનો કિલ્લો આપણુ ખાસ ધ્યાન આકર્ષે તેમ છે. તે સિવાય ગ્વાલિયર, અજમેર, ચિતોડ, આસીરગઢ, સુરત, ચુનાર, રોતાસગઢ તથા પુરાતન દિલ્હી વગેરે શહેરોના અસખ્ય કિલ્લાઓ સમ્રાટના તાબામા હતા. તેણે કેટલીક નૂતન નગરીઓની પણ સ્થાપના કરી હતી અનેક રાજમાર્ગો પણ તૈયાર કરાવ્યા હતા અનેક ધર્મશાળાઓ, નહેરો, તળાવો તથા કૂવાઓ પણ પ્રજાહિતાર્થે બધાવ્યા હતા. કેટલીએ જાતના મહેલો, ઉદ્યાનો તથા પ્રાસાદોવડે ભારતવર્ષ જેવા વિશાળ મહાદેશને તેણે અલકૃત કર્યો હતો તેનો તો નિર્ણય પણ અત્યારે થઈ શકતો નથી.

સૈન્ય—સમ્રાટે કુમાર સલીમને દસ હજાર, કુમાર મુરાદને આઠ હજાર, કુમાર દાનીઆલને સાત હજાર તથા સલીમના પુત્ર ખુશરૂને પાચ હજાર સેનાનું મનસબદારપદ કિવા સેનાપતિપદ આપ્યુ હતુ. રાજ્યના મુખ્ય અને પ્રધાન પુરુષો પાંચ હજાર સેનાનુ સેનાપતિપદ પ્રાપ્ત કરી શકતા હતા તેથી અધિક સેનાનું સેનાપતિપદ ખાસ કારણ સિવાય કોઇને આપવામાં આવતુ નહોતુ. છતાં હિદુ અને મુસલમાનોમા એક માત્ર રાજા માનસિહજ સર્વ પહેલાં સાત હજાર સેનાનુ સેનાપતિપદ મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયો હતો. ઉપર કહ્યાં તે પદો

કેવળ સન્મમાનસૂચકજ હતા, એમ અમે પૂર્વે જણાવી ગયા છીએ. આવશ્યકતા પ્રમાણે એક સેનાપતિ પાંચ–સાત હજારથી અધિક સેનાનું સેનાપતિપદ પણ ધારણ કરી શકતો હતો.

અબુલ ફઝલ લખે છે કે, "સમ્રાટ પાસે ૪૪ લાખ સૈનિકો હતા તેમાંનો મોટો ભાગ જાગીરદારો તરફથીજ સમ્રાટને મળ્યો હતો સમ્રાટના પોતાના અધ્યક્ષપણા નીચે ૫ હજાર હાથીઓનુ સૈન્ય, ૪૦ હજાર ઘોડેસ્વારોની સેના તથા અનેક પાયદળસૈન્ય પણ હતુ."

સમ્રાટે ઉચ્ચ વર્ગના મનુષ્યોનુ એક સૈન્યદળ તૈયાર કર્યું હતુ તેમા દરબારના નોકરો, ચિત્રકારો તથા શિલ્પશાળાના અધ્યક્ષો વગેરેને ખાસ કરીને દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા ઉક્ત માનનીય સૈનિકોમાંના અનેકોને રૂા ૫૦૦ સુધીનો માસિક પગાર આપવામા આવતો આ ઉચ્ચ વર્ગના સૈન્ય ઉપર એક પ્રધાન અમાત્ય નાયકતરીકે નિમાતો અને તે નાયક ઉપર સમ્રાટ પોતે સેનાપતિતરીકે રહી, સઘળી વ્યવસ્થાઓ સભાળતો આ પ્રકારના સૈન્યને વર્તમાન કાળની વૉલટિયરોની ટુકડી સાથે સરખાવી શકાય

મનસબદારોને જ્યારે જાગીર આપવામાં આવતી, ત્યારે તેઓ પોતાના રાજ્યમાં સૈન્યની અમુક સખ્યા રાખવાનુ કબૂલ કરતા, પરતુ તેઓ તેમ કરતા નહિ અને સમ્રાટના અમલદારો તેમના સૈન્યની તપાસ કરવાને આવતા ત્યારે બીજાના અશ્વો માગી લાવીને હાજર કરતા પાયદળ સૈનિકોને બદલે તેઓ પોતાના ગામમાથી અમુક વાણિયાઓને કે મજુરોને પકડીને સૈનિક જેવો વેષ પહેરાવીને રજુ કરતા. જાગીરદારોની આવી લુચ્ચાઇની સમ્રાટને ખબર પડતા તેણે મનસબદારોના હાથીઓ, અશ્વો ઇત્યાદિ પશુઓની પીઠ ઉપર અમુક પ્રકારની છાપ મારવાનુ ચાલુ કર્યું અને જાગીરદારોની પાસેથી જાગીર લઇ, તેને બદલે અમુક પગાર આપવા માંડયો પાંચ હજાર સેનાનુ સેનાપતિપદ ધરાવનારા મનસબદારોને ૨૮૦૦૦–૩૦૦૦૦ રૂા નો માસિક પગાર આપવામા આવતો અને તેઓ પોતાના ખર્ચે ૩૪૦ અશ્વો, ૫૦ હાથીઓ, ૧૦૦ બળદો જેવા ભારવાહક પશુઓ તથા ૧૬૦ ગાડીઓ રાખતા એક હજાર સેનાનુ સેનાપતિપદ ધરાવનારા મનસબદારોને ૮૦૦૦–૮૨૦૦ રૂપીયાનો માસિક પગાર આપવામા આવતો અને તેઓ પોતાને ખર્ચે ૧૦૪ અશ્વો, ૩૧ હાથીઓ, ભારવાહક ૨૫ પશુઓ તથા ૪૨ ગાડીઓ રાખતા. સમ્રાટના સમયમાં સઘળા મળીને ૪૧૫ મનસબદારો હતા. તેમા હિદુઓની સખ્યા માત્ર ૫૦નીજ હતી મુસલમાન મનસબદારો કરતાં હિદુ મનસબદારોની સખ્યા ન્યૂન હતી, એટલા માટે સમ્રાટ મુસલમાનો પ્રત્યે વિશેષ પક્ષપાત ધરાવતો હશે, એવી કલ્પના કરવાની જરૂર નથી. હિદુઓપ્રત્યે દ્વેષવૃત્તિ ધરાવનાર બાદાઉની જેવો ઐતિહાસકલેખક એક સ્થાને લખી ગયો છે

કે –" હિંદુ મનસબદારોની સંખ્યા વધારવાને માટે સમ્રાટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા; પરંતુ હિંદુઓની સંખ્યામાં કેમે કરતા હજી વૃદ્ધિ થઇ નથી છતાં થોડાજ સમયમાં સેનાપતિઓ અને તેવાજ બીજા ઉચ્ચ હોદ્દેદારોની જગ્યાઓ હિંદુ ગૃહસ્થોવતી તે ભરી દેશે એમાં શક નથી " વસ્તુત તે કાળે હિંદુઓ અત્યારની માફક રાજ્યની નોકરીઓ કે રાજકાર્યો પ્રાપ્ત કરવાની એટલી બધી લોલુપતા ધરાવતા નહોતા તેમજ દૂર દેશોમાંથી દિલ્હી અને આગ્રા જેવી રાજધાનીમાં વારંવાર જવું–આવવું તે પણ તેમને માટે સહજ નહોતુ. આ સઘળા કારણોને લીધે હિંદુઓ સમ્રાટની સેવામાં જોડાયા ન હોય તો તેમાં અકબર ઉપર આક્ષેપ કરવાની જરૂર નથી મનસબદારોના લીસ્ટમાં ઉડીસાના કેટલાક જમીનદારોનાં નામો મળી આવે છે; પરંતુ કોઇ પણ બંગાળી જમીનદારનું નામ તેમાં જણાતું નથી તે ગમે તેમ હો પણ એટલુ તો ચોક્કસ છે કે સમ્રાટના સમયમાં અનેક હિંદુઓ રાજ્યની સર્વથી ઉચ્ચ પદવીઓ અને અધિકારો ધરાવતા હતા ત્યારબાદ તેના પૌત્ર શાહજહાનના સમયમા પ્રથમ અને દ્વિતીય વર્ગના ઉચ્ચ અધિકારો હિંદુઓ પાસેથી લઇ લેવામા આવ્યા હતા અને પછી અકબરના પ્રપાત્ર ઔરંગઝેબના સમયમા સામ્રાજ્યના સઘળા વિભાગોમાંથી હિંદુઓને હાંકી કહાડવામાં આવ્યા હતા અને તેમની જગ્યાઓ મુસલમાનોથી ભરવામાં આવી હતી.

જેઓ સૈનિક વિભાગમા પ્રવેશવાની ઉમેદવારી કરતા, તેમની પરીક્ષા સમ્રાટ અકબર પોતે કરતો અને તેમની આકૃતિ ઉપરથી તેમની પ્રકૃતિની અતિ સૂક્ષ્મ કસોટી કર્યા પછીજ તેમને સૈન્યમાં દાખલ કરતો એક સ્થળે એમ પણ જણાવવામાં આવ્યુ છે કે અમુક વ્યક્તિ વસ્તુત સૈનિક છે કે સૈનિકના વેષવાળો કોઇ વણિક છે, તે માત્ર તેનો ચહેરો જોયા પછી સમ્રાટ તરતજ કહી દેતો

વર્તમાન સમયની યુદ્ધપદ્ધતિ એવા પ્રકારની છે કે અમુક ઘોડેસ્વારો સર્વપ્રથમ આગળ ચાલે છે અને વિશાળ સૈન્યને પાછળ આવવા દઇ, દુશ્મનોના આકસ્મિક હલ્લાઓનુ પોતે નિવારણ કરે છે; અથવા તો શત્રુની સંખ્યા અમુક સ્થળે છે, એવો પત્તો મેળવી પોતાની પાછળ આવતા સૈન્યને યોગ્ય સમયે સાવચેત બનાવે છે સમ્રાટે પણ પોતાના સૈન્યમા એ પદ્ધતિ દાખલ કરી હતી. કોઇ કોઇ સ્થળે મોટા જંગલો કપાવીને, તેણે મોટા રાજમાર્ગો તૈયાર કરાવ્યા હતા અને એ નવીન રાજમાર્ગે પોતાના મોગલ સૈન્યને લડવા માટે રવાના કર્યું હતું સૈન્યની સગવડ માટે સમ્રાટ કેટલી કાળજી રાખતો, તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય તેમ છે

સમ્રાટના સમયમાં હાથીઓ બહુ ઉપયોગી લેખાતા હતા. તેઓ મહાન તોપો રણક્ષેત્રમા ઉપાડી જતા. બહાદૂર સૈનિકો હાથમાં બંદુક લઇ, હાથી ઉપર બેસી શત્રુસેનાનો સંહાર કરતા. નાની નાની તોપો તો હાથીની પીઠ ઉપર

રાખીને પણ ફોડી શકાતી હતી હાથીઓની સૂંઢ ઉપર બખ્તરો જડી લેવામાં આવતાં અને એ કેળવાયેલા હાથીઓ સૂંઢમાં મોટી તરવારો લઇ શત્રુસેનામાં ધસી જઇ મનુષ્યોનો સંહાર કરતા. તોપોના મહાન ધ્વનિઓથી અને અગ્નિના ભયંકર ભડકાઓથી હાથીઓ ગભરાઇને નાસી ન જાય, એટલુંજ નહિ પણ તેઓ પોતે સૂંઢમાંની તરવારદ્વારા શત્રુનો નાશ કરે, એવું સમ્રાટે હાથીઓને શિક્ષણ આપ્યું હતું

પશુ—સમ્રાટની સુવિશાળ હસ્તીશાળામા નિરંતર ૫૦૦૦ હાથીઓ રાખવામાં આવતા અકબરને હાથીઓનો બહુ શોખ હતો તેથી જૂના જૂના દેશોમાથી ગમે તેટલા ખર્ચે તથા ગમે તેટલા પરિશ્રમે અતિ ઉત્કૃષ્ટ હાથીઓ પોતાના રાજ્યને માટે તે મંગાવતો. એકાદ ઉત્તમ હાથીને માટે લાખ રૂપિયા આપવા પડે તોપણ તે વિનાસંકોચે આપતો

સમ્રાટની અશ્વશાળામાં ૫૦૦૦–૬૦૦૦ અતિ ઉત્કૃષ્ટ અશ્વો કાયમને માટે રાખવામા આવતા અરબસ્તાન, ઇરાન, તુર્કસ્તાન તથા કાબુલ અને કાશ્મીરમાથી ખાસ અશ્વો સમ્રાટની અશ્વશાળા માટે મંગાવવામા આવતા હતા એકાદ સર્વોત્તમ અશ્વને માટે સમ્રાટે ૫૦૦ સોના મહોર જેટલી કિંમત પણ ભરી આપી હતી

સમ્રાટ જે અશ્વ અથવા જે હાથી ઉપર આરોહણ કરતો તે અશ્વ તથા હાથીને વિવિધ મણિમુક્તાઓ તથા સ્વર્ણાલંકારોથી શણગારવામા આવતો. સમ્રાટને માટે અશ્વ ઉપર નાખવાનું જીન ખાસ સોનાનું જ બનાવવામા આવ્યું હતું અને તેની ઉપર મણિમુક્તા આદિ કિંમતી જવાહીરો જડી લેવામાં આવ્યા હતાં. અકબર જ્યારે હાથી કે અશ્વ ઉપર સ્વારી કરતો ત્યારે તેજ ક્ષણે તેના પાલકને અમુક ઇનામથી સંતોષવામા આવતો કોઇ પણ અશ્વ ભારતવર્ષમાથી બહાર દેશાવરો ખાતે ન જાય તે માટે સમ્રાટે ખાસ કાયદો કર્યો હતો અને એ કાયદાનો પૂરેપૂરો અમલ થાય તે સારૂ તેણે કોટવાળો વગેરેને ખાસ સાવચેતી આપી હતી

સમ્રાટની પશુશાળામાં ઉંટોનો પણ ટોટો નહોતો સૈનિકો ઘણીવાર ઉંટો ઉપર બેસીને હાથમા બંદુક લઇને શત્રુઓનો વિનાશ કરતા એક ઉત્કૃષ્ટ ઉંટને માટે સમ્રાટે ૧૨ સોના મહોરોની કિંમત આપી હતી

તે સમયે ગુજરાતની ગાયો સર્વોત્તમ ગણાતી હતી બંગાળમાં અને દક્ષિણ-પ્રદેશમાં પણ ઉત્તમ ગાયો મળી આવતી હતી એક એક ગાય તે સમયે રોજ અર્ધો મણ જેટલું દૂધ આપતી. ગાયના રક્ષણ તથા પોષણ માટે સમ્રાટે ખાસ કાયદાઓ ઘડી અને ઇનામો આપી લોકોને ઉત્તેજન આપ્યું હતું સમ્રાટે પોતે એકવાર ૫૦૦૦ રૂપિયા આપી બે ગાયો વેચાતી લીધી હતી. પોતાની પશુશાળાના હાથીઓ તથા અશ્વો ચોક્કસ સમયે ચોક્કસ પ્રકારનો આહાર મેળવે છે કે નહિ,

તેની પણ તે બરાબર તપાસ રાખતો.

જે વાત હિંદુઓ પોતાના ભાગ્યદોષને લીધે સમજી શકયા નહોતા અને ડાર્વીને પણ જે વિધિ બહુ લાંબા કાળે શોધી કહાડી હતી, તે વાત અકબરે એ અંધાધુંધીવાળા યુગમાં પણ શોધી કહાડી હતી—અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ જીવોના સંયોગદ્વારા અતિ ઉત્કૃષ્ટ જીવો ઉત્પન્ન કરી શકાય છે, એ કુદરતી નિયમ અકબરે શોધી કહાડી તે પ્રમાણે પશુજાતિની ઉન્નતિ કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો ઉકત શોધના પરિણામે અકબરે ભારતવર્ષની અશ્વજાતિ, ઉષ્ટ્રજાતિ તથા કબુતરો આદિ પ્રાણીઓની જાતિમાં પણ ઘણો સુધારો કર્યો હતો.

ખાદ્ય સામગ્રીના ભાવો—સમ્રાટના સમયમાં ખાદ્ય સામગ્રીના કેવા ભાવો હતા, તે નીચે દષ્ટિપાત કર્યાથી જણાઈ આવશે—એક મણ ઘઉંના ૦–૪–૦, જવના ૦–૩–૩, ચોખાના ૦–૮–૦ થી ૨–૧૨–૦ સુધી, મગની દાળના ૦–૭–૦, તેલના ૨–૦–૦ લવણના ૦–૬–૦, સાકરના ૧–૬–૦, દૂધના ૦–૧૦–૦, ઘીના રૂ ૨–૧૦–૦, તે ઉપરાત બાંધકામને માટે જે ઇંટોની જરૂર પડતી તે ઇંટો બાર આનાની હજાર લેખે મળતી હતી એક ઇંટ ત્રણ શેર વજનની થતી. (આ વજન તથા માપ બંગાળીજ સમજવાનું છે)

મજુરીનો દર—તે સમયે મજુરીનો દર કેવો હતો, તે પણ નીચે દષ્ટિ કરવાથી જણાઇ આવશે મીસ્રીઓને ૧–૮–૦ થી લઇ ૫–૪–૦ સુધી, સાધારણ સુથારને ૨–૪–૦, સાધારણ મજુરોને ૧–૮–૦, હાથીના માવતોને ૫–૦–૦, બંદુકવાળા સૈનિકોને ૨–૧૨–૦ થી લઇ ૬–૪–૦ સુધીનો માસિક પગાર આપવામાં આવતો દશ બંદુકધારી સિપાઈઓ ઉપર એક જમાદાર રહેતો તેને ૬–૮–૦ થી ૭–૮–૦ સુધીનો, પાયદળ સૈનિકને ૨–૮–૦ નો તથા ઘરના સામાન્ય નોકરોને ૪–૧૨–૦ નો માસિક પગાર મળતો

ઉત્તરાધિકારી—જો કોઇ મનુષ્ય મૃત્યુ પામે અને તે રાજ્યનો દેવાદાર ન હોય તો તેની ધન–સંપત્તિ તેના ઉત્તરાધિકારીને પ્રાપ્ત થતી હકદાર વારસની ગેરહાજરીમાં તેની મિલકત રાજ્યની મિલ્કતમાં મળી જતી

જાહેર નીતિ—વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓને અથવા વેશ્યાઓને નગરમાં કોઇ પણ સ્થળે સ્થાન આપવામાં આવતું નહિ. તેવી સ્ત્રીઓ નગર બહાર અમુક લત્તામાં રહેતી સમ્રાટ અકબરે તે લત્તાને શૈતાનપુર નામ આપ્યું હતું શૈતાનપુરમાં એક ઑફીસ પણ રાજ્ય તરફથી ખોલવામાં આવી હતી જે પુરુષો શૈતાનપુરની મુલાકાત લે અથવા શૈતાનપુરની વેશ્યાને નગરમાં પોતાને ત્યાં લઇ જાય તેની સમસ્ત નોંધ નામ—ઠામ સાથે ઉકત ઑફીસના નોકરો પોતાના દફતરમાં રાખતા. આથી સારા કુળના ગૃહસ્થો દુરાચારના માર્ગે ચડી શકતા નહિ.

સુગંધ—સમ્રાટને સુગંધી વસ્તુઓનો ભારે શોખ હતો. તેનો રાજમહેલ

તથા રાજદરબાર, તાજાં ખીલેલાં સુગંધી કુસુમો તથા કુસુમમાળાઓવડે નિરંતર સુશોભિત તથા આમોદિતજ રહ્યા કરતો. સોનાની ધૂપદાનીમાં ચંદન તથા અગરૂ આદિના ધૂપો નિરંતર સળગ્યા કરતા હતા સમ્રાટ પોતે પણ સુગંધી દ્રવ્યો તૈયાર કરી શકતો હતો. આ વિષે અમે આગળ બોલી ગયા છીએ

અભિપ્રાયો—સમ્રાટ એક તરફ પોતાના સુવિશાળ મોગલ સામ્રાજ્યની સુવ્યવસ્થા તથા દૃઢતા માટે જેમ રાજનીતિમા સુધારા–વધારા કરવાને સર્વદા ચિંતાતુર રહેતો, તેવીજ રીતે બીજી તરફ પશુશાળામા ક્યા પશુને ક્યારે કેવો આહાર આપવો તેનો નિર્ણય પણ ઘણું કરીને તે પોતેજ કરતો, અર્થાત્ એક સામાન્ય કાર્યથી લઇ રાજ્યનાં ગંભીર કાર્યો પણ તે પોતાની જાતેજ સંભાળવાને મથતો હતો પોતે બહાર પાડેલી રાજ્ય—આજ્ઞાને અમલદારો માન આપે છે કે નહિ, તેની પણ તે પોતે કસોટી કરી જોતો ત્યારેજ તેનો આત્મા શાંત થતો. એક બંદુક શિલ્પશાળામાં તૈયાર થઇને બહાર પડે તે પહેલાં સમ્રાટ એક કે બે વાર નહિ પણ પાંચવાર તેની પરીક્ષા કરી જોતો તે સમયના હિંદના સમ્રાટોમાં અકબરના જેવો પરિશ્રમ કે તેના જેવી કાળજી અન્ય કોઇ સમ્રાટે લીધી નથી. બ્લૉકમૅન સાહેબ લખે છે કે—" અકબર એકીસાથે અનેક કાર્યો ઉપર લક્ષ આપી શકતો તેનાજ પરિણામે તેની રાજનીતિ એટલી બધી ફતેહમંદ નિવડી હતી." મેલસેન સાહેબ લખે છે કે—" જો કે અકબર યુદ્ધસંબંધી કાર્યોમા ઉત્સાહ લેતો, તોપણ તેમાં તેને આનંદ પડતો નહિ, કારણ કે તે પોતે એમ માનતો હતો કે યુદ્ધ એ એક અનિવાર્ય અપકૃત્ય છે યુદ્ધને બદલે સુંદર રાજનીતિદ્વારા જનસમાજની ઉન્નતિ કરવી, એને તે હજારગણું વિશેષ પસંદ કરતો હતો એટલા માટે પોતાની રાજનીતિ જેમ બને તેમ સવિશેષ સુંદર અને ઉપકારક બનાવવાનો પ્રયત્ન તે અહોનિશ કર્યાં કરતો હતો રાજાની શકિતનુ યથાર્થ માપ યુદ્ધદ્વારા નહિ પણ સુંદર રાજનીતિદ્વારાજ નીકળી શકે છે, એમ તે માનતો હતો. તેણે પોતાના બાહુબળથી જે સામ્રાજ્ય જીતી લીધુ હતુ તે સામ્રાજ્યને તેણે પ્રજાતંત્ર-દ્વારા સુદૃઢ કર્યું હતુ લોકોની ઇચ્છાને માન આપવુ તે પોતાનુ કર્તવ્ય છે એમજ તે માનતો હતો" તેણે જે જે પ્રદેશો જીતી લીધા હતા, તે તે પ્રદેશોમાં તેણે સુવ્યવસ્થાની સ્થાપના કરી હતી સુયોગ્ય રાજનીતિ પ્રવર્તાવી હતી, વિચાર, ઉચ્ચાર અને કાર્યમાં તેમજ ધર્મમાં પણ લોકોને એકસરખી સ્વતંત્રતા આપી હતી. વસ્તુત એવી રીતે દેશનુ ભલું કરવા માટેજ કિંવા દેશમાં ન્યાય અને નીતિનો પ્રચાર કરવા માટેજ સમ્રાટે અનેક પ્રદેશો ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો પ્રત્યેક મનુષ્યને તે પોતાનો બંધુજ સમજતો હતો તેની દૃષ્ટિમાં જ્ઞાતિ–ધર્મ કે ઉચ્ચ–નીચ એવા ભેદો પ્રવેશીજ શકતા નહોતા તેણે સર્વત્ર એવી રાજ્યાજ્ઞા ફેલાવી દીધી હતી કે કાયદાની પાસે પ્રત્યેક મનુષ્ય સમાન છે; માટે ન્યાયાધીશોએ પણ હિંદુ—

મુસલમાનોના ભેદો ભૂલી જવા. તેણે સાધારણ જનસમાજના હિતાર્થે એક-સરખા હકકવાળી રાજનીતિ પ્રવર્તાવી હતી, અને પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતપોતાની વિવેકબુદ્ધિ પ્રમાણે વર્તવાને સ્વતંત્ર છે, એમ જણાવી ભારતવર્ષમાં નવયુગનાં તેજસ્વી કિરણો પ્રસાર્યાં હતાં. રક્તપાત પ્રત્યે તે અત્યંત તિરસ્કાર દર્શાવતો હતો. દયાની સાથે લોકોને ન્યાય આપવો, એ તેનું મુખ્ય સૂત્ર હતું. વૈરનો બદલો વૈરથી લેવાને બદલે વૈરનો બદલો ક્ષમાથી લેવાનું તે અધિક પસંદ કરતો હતો; છતાં જરૂર પડે તે પ્રસંગે હૃદયની સ્વાભાવિક કરુણાને દાબી દઇ કઠોરતા દર્શાવવાને પણ તે ભૂલતો નહિ. જ્યાંસુધી અમુક મનુષ્ય ભવિષ્યમાં સુધરી શકે એમ છે, એવો સંભવ જણાય ત્યાંસુધી સમ્રાટ તેને સખ્ત સજા ફરમાવતો નહિ. "જાઓ, હવે પછી એવું પાપ—કર્મ કરશો નહિ," એમ કહી સામાન્ય અપરાધીઓને છોડી મૂકવા એ તેના ચારિત્ર્યની મૂળ નીતિ હતી. તેનો ઉપદેશ પણ ઉપર કહ્યું તે એકજ વાક્યમાં સમાઇ જતો. તે ખરેખરો સ્નેહશીલ તથા બંધુ-વત્સલ હતો. અન્યને પોતાની તરફ કેવી રીતે ખેંચવા, એ કળા તે બહુ સારી રીતે જાણતો હતો. લોકોને સ્નેહદ્વારા મુગ્ધ કરવાનું તેનામાં અપાર સામર્થ્ય હતું. તેણે શત્રુઓને સન્માન આપી તથા તેમના પ્રત્યે સહૃદયતા દર્શાવી પોતાના પક્ષમાં મેળવી દીધા હતા. "સંમિલન કરવું—સંપ સ્થાપવો" એજ તેનું મૂળ લક્ષ હતું. અકબરના કરતાં વિશેષ સહૃદય, પ્રજાહિતાકાંક્ષી, ઉત્સાહી તથા કદરદાન સમ્રાટ ભારતવર્ષમાં અન્ય કોઇ જન્મ્યો નથી. તેણે મોગલ વંશની વંશાવલીમાં અગાધ સુખશાંતિ તથા સમૃદ્ધિ આણ્યાં હતાં, એ વાતનો કોઇ અસ્વીકાર કરી શકે તેમ નથી.

બર્નીયર સાહેબે પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેળવ્યા પછી લખ્યું છે કે—"ભારતવર્ષ-માં એવી ઉત્કૃષ્ટ બંદુકો તૈયાર થાય છે કે તેના કરતાં એઇ બંદુકો યૂરોપમાં તૈયાર થતી હશે કે નહિ તે શંકા છે." હટર સાહેબ લખે છે કે—"યૂરોપના વેપારીઓ સોળમા સૈકામાં સર્વથી પ્રથમ ભારતીય સમુદ્રકિનારે પહોંચ્યા ત્યારે તેમણે હિંદુ—મુસલમાનોની સભ્યતા ઉત્તમ પ્રકારની જોઇ હતી. પોતાના દેશની સભ્યતા કરતાં ભારતવર્ષની સભ્યતા કોઇ રીતે પછાત હોય તેમ તેને લાગ્યું નહોતું. તે સમયે પૃથ્વીની કોઇ પણ જાતિ સ્થાપત્યવિદ્યામાં, સૂત્ર તથા રેશમનાં વસ્ત્રો તૈયાર કરવામાં અને સુવર્ણ તથા મણિમુક્તાના અલંકારો તૈયાર કરવામાં ભારતવાસીઓ કરતાં ચડી જાય તેવી નહોતી, પરંતુ ત્યારપછી ભારતવર્ષની કળા આગળ વધવાને બદલે એકજ સ્થાને જડવત્ પડી હતી. બીજી તરફ યૂરોપે એટલી બધી ત્વરાથી ઉન્નતિ કરવા માંડી કે ભારતવર્ષ કરતાં તે ઘણું આગળ વધી ગયું! ભારતવર્ષ તથા યૂરોપ એક કાળે સમાન સ્થિતિમાંજ હતાં, પરંતુ સતત્ આગ્રહ અને પ્રયત્નના પરિણામે યૂરોપ ઉન્નતિના ઉચ્ચ શિખરે પહોંચ્યો

અને ભારતવર્ષ જ્યાંનો ત્યાંજ પડી રહ્યો !

સમ્રાટ અકબરે ભારતવર્ષને રસાતળની ઉંડી ખાઇમાંથી ઉન્નતિના ઉચ્ચ શિખરે લઇ જવાનો એકવાર ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો સમ્રાટના સમયનો આ આર્યદેશ પ્રત્યેક વિષયમાં યૂરોપની સાથે સ્પર્ધા કરવાને સમર્થ હતો, પરંતુ આજે ભારતમા અને યૂરોપમા કેટલો બધો ભેદ પડી ગયો છે ? યૂરોપે આપણાથી કેટલી વિશેષ ગતિ કરી છે, તેનો વિચાર કરવો એ પણ અત્યારે ઉપહાસાસ્પદ ગણાય ભારતવર્ષે અકબરના બતાવેલા માર્ગથી ભ્રષ્ટ થઇ પુનઃ અવનતિના અંધકારમા પ્રવેશ કર્યો છે ભારતવાસીઓએ જો અકબરની નીતિનો પરિત્યાગ કર્યો ન હોત તો આજે આર્યપ્રજા પણ જગતની એક મહાશકિતવાન પ્રજા લેખાતી હોત એમાં શંકા નથી. અકબરરૂપી ચંદ્રે ભારતવર્ષરૂપી–અંધકાર–આકાશમા પ્રકાશિત થઇને માર્ગભ્રષ્ટ, દિગ્મૂઢ તથા આત્મકલેશમાંજ તલ્લીન રહેનારા ભારતવાસીઓને એકવાર ઉન્નતિનો સીધો અને સરળ માર્ગ દર્શાવી આપ્યો હતો અકબરે–ચંદ્રે, અંધકારમા આથડી આથડીને કંટાળી ગયેલી ભારતીય પ્રજાને જે નિર્મળ અમીરસ પાઇને નવુ જીવન આપ્યુ હતુ, તેનો બદલો કોઇરીતે વળી શકે તેમ નથી હાય ! ભારતભૂમિ ખરેખરજ હતભાગિની છે જો તેમ ના હોત તો અકબરના દૃષ્ટાંતોની તથા તેના ઉપદેશોની આ દેશમા આટલી બધી ઉપેક્ષા ન થાત !

ऊनविंश अध्याय–धर्मनीति

"વિવેકબુદ્ધિ, એજ ધર્મનો એકમાત્ર પાયો છે" — અકબર

ધર્મનો ઉદ્દેશ શું ? સમ્રાટ અકબર તેનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે મનુષ્યસમાજનું કલ્યાણ કરવુ, એજ ધર્મનો ઉદ્દેશ છે ધર્મનું મૂળ શું ? તેનો ઉત્તર આપતાં તે કહે છે કે જ્ઞાન અને યુક્તિ એ ધર્મનુ મૂળ છે જો આમ છે તો પછી ઇસ્લામધર્મ અને ક્રિશ્ચિયનધર્મ એ ઉભય ધર્મો "અમે તો ઇશ્વરદ્વારાજ પ્રત્યક્ષભાવે (સીધી રીતે) ઉત્પન્ન થયા છીએ" એવા અહંકારપૂર્વક, એક ધર્મ તરવારના બળથી તથા દ્વિતીય ધર્મ કૂટનીતિના પ્રાબલ્યથી પૃથ્વીનુ અકલ્યાણ શામાટે સાધી રહ્યા હશે ? જો કોઇ એક ધર્મ સાક્ષાત્ ઇશ્વરદ્વારાજ સીધી રીતે ઉત્પન્ન થયો હોય તો પૃથ્વીના સમસ્ત ધર્મો તે ઇશ્વરીધર્મની સામે હરિફાઇ કરવાને શું શક્તિમાન થઇ શકે ? વસ્તુત ઇશ્વરની ઇચ્છા સામે કોણ ટકી રહે ? જો ઇશ્વરને પોતાને કોઇ એક ધર્મની ઉત્પત્તિ કરવી હોત તો તે હજારો અને લાખો વર્ષ પૂર્વે-જ્યારે મનુષ્યસમાજની ઉત્પત્તિ થઇ તેજ સમયે–એક ધર્મનો પ્રચાર કેમ ન કરત ?

તેમ નહિ કરતાં હજારો અને લાખો વર્ષપર્યંત મૌનભાવે બેસી રહી, જગતમા જે લાખો અને કરોડો મનુષ્યો જન્મ–જરા– મૃત્યુના માર્ગે સતત ગતિ કરી રહ્યા હતા, તેમના પ્રત્યે ઉદાસીનતા દર્શાવી ઇશ્વર કેવળ આધુનિક સમયેજ ધર્મનુ પ્રેરણ કરવાને તૈયાર થયો તેનુ શુ કારણ ? વળી આ બહુભાષા તથા બહુજાતિમય સુવિશાળ પૃથ્વીના માત્ર એક ક્ષુદ્ર અ શમાજ શુ તે ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો ઇશ્વરનો હેતુ હશે ? મનુષ્યજાતિની સભ્યતા તથા ધર્મનો ઇતિહાસ વાચવાથી તથા વિચારવાથી એવી પ્રતીતિ થાય છે કે જેવી રીતે ધર્મભાવવગરની સ્વાભાવિક અવસ્થામાથી મનુષ્યો ધીમે ધીમે સુધરેલી અવસ્થામા આવે છે, અથવા જેવી રીતે અજ્ઞાનતાની વનભૂમિમાથી મનુષ્યો જ્ઞાનના રાજ્યમાં પ્રવેશે છે, તેવીજ રીતે ધર્મની પણ મનુષ્યોદ્વારાજ ઉત્પત્તિ થઇ છે મનુષ્યોની યુક્તિઓ જેમ જેમ વિશુદ્ધ બનતી ગઇ, તેમ તેમ તેમની ધર્મભાવના પણ વિશુદ્ધ બનવા લાગી અકબરે પોતાની અસાધારણ પ્રતિભાના બળથી ઉક્ત સત્ય શોધી કહાડ્યુ હતુ તે કહેતો કે –"કેવળ જ્ઞાન અને યુક્તિદ્વારાજ ધર્મની ઉત્પત્તિ થઇ છે. મનુષ્યોએજ ધર્મ ઉત્પન્ન કર્યો છે " અકબરે વિચાર કર્યો કે –"ભારતવર્ષમાના અસખ્ય પથો એજ રીતે ઉત્પન્ન થઇને આજે ભારતવાસીઓમાં પરસ્પરમા ઇર્ષ્યા–ક્લેશ–કકાસ કરાવી રહ્યા છે અને સમસ્ત ભારતવર્ષને સમિલિત કરવામા અતરાયરૂપ થઇ પડ્યા છે એ પ્રત્યેક ધર્મનિમિત્તે ઉદ્ભવેલા પર્વત સરખા અતરાયો દૂર કરવા માટે પ્રત્યેક વિચારશીલ ભારતસતાને બની શકે તેટલો સમયનો તથા શક્તિનો ભોગ આપવો જોઇએ જ્યાં સુધી એવા પ્રબળ પ્રયત્નો કરવામા નહિ આવે, ત્યાસુધી ભારતની ભિન્ન ભિન્ન પેટા જાતિઓ સમિલિત થઇ શકશે નહિ અને જ્યાસુધી એવું સમેલન નહિ થાય, ત્યાસુધી ભારતવર્ષીય જાતિ જગતમા એક પ્રબળ પ્રજાતરીકે પોતાનુ માથુ ઉચુ કરી શકશે નહિ અને પોતાના સ્વાભાવિક ગૌરવવડે દિશાઓનાં મુખ ઉજ્જવલ કરી શકશે નહિ મારા જીવનનો માત્ર એકજ ઉદ્દેશ છે અને તે એજ કે ભારતવર્ષને અવિભક્ત–અખડ પ્રજાકીય પ્રદેશ બનાવવો અને જનસમાજનુ શ્રેય સાધવું. મને બીજુ કાંઇજ જોઇતુ નથી. આ હતભાગ્ય ભારતની મહા ઉન્નતિ હુ પ્રત્યક્ષ જોઇ શકુ, એજ એકમાત્ર મારી વાઞ્છના છે તે વાઞ્છના ફલીભૂત કરવા, ભૂતકાળમા જે જ્ઞાન અને જે યુક્તિના પ્રતાપે ધર્મની ઉત્પત્તિ થઇ હતી, તેજ જ્ઞાન અને તેજ યુક્તિનો આધાર લઇ, ભારતની વર્તમાન શોચનાય સ્થિતિ સુધારવાનો કિવા ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓને સમિલિત કરવાનો અને વિવિધ ધર્મોની એકવાક્યતા સાધવાનો પ્રયત્ન કરૂં તો તેમાં શુ અયોગ્ય છે ? અખડ ભારતવર્ષના મગલાર્થે એકજ ધર્મનો પ્રચાર કરૂ તો કેમ ? " ખરેખર ! સમ્રાટ અકબર એક વિચારશીલ તથા સ્વદેશહિતૈષી પુરુષ હતો તે ઘણીવાર કહેતો કે –" જ્યાંસુધી ભારતમા અનેક જાતિઓ તથા ધર્મો રહેશે ત્યાસુધી મારૂ મન શાંત નહિ થાય "

ભારતનો વર્તમાન શિક્ષિત સમાજ પણ તેને માટે વિલાપ કરે છે, પરંતુ અકબરના વિલાપમાં અને વર્તમાન સુશિક્ષિત સમાજના વિલાપમા મહત્ત્વનો ભેદ માત્ર એટલો-જ છે કે અકબર આપણા અત્યારના સમાજ જેવો નિષ્ક્રિય નહોતો માત્ર વિલાપ મા કે વાક્યમાજ તે અટકી રહે તેવો નહોતો ભારતમાતાના દુખો જોઈને તેનુ હૃદય વલોવાતુ હતુ. તે દુખો દૂર કરવાને માટે બની શકે તેટલા ઉપાયો લીધા વગર તે શાંત થતો નહોતો. સમ્રાટ કહેતો કે –" ધર્મો ગમે તેટલા હોય અને ગમે તેટલી ભિન્નતાવાળા હોય તોપણ જો તેમને સત્યના સુદૃઢ મૂળ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરવામા આવે, તો તેમની વચ્ચે એકવાક્યતા કિંવા યથાયોગ્ય સંમિલન થયા વગર રહેજ નહિ" સમ્રાટ પોતે જાતીય જીવનના મહત્તા તથા ઉપયોગિતા સમજી શક્યો હતો. તે એમ પણ જાણતો હતો કે જાતીય જીવન તૈયાર કરવામાં ધર્મ જેવુ અન્ય એક પણ ઉપયોગી સાધન નથી એટલા માટે તેણે રાજનીતિને આગળ કરી, શક્તિનો સંચય કરવાની ભાવનાપૂર્વક હિંદુ તથા મુસલમાનોને એક ધર્મદ્વારા સંમિલિત કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો ભારતવર્ષીય પ્રજાને એક મહાબળ શાળી તથા પરાક્રમી રાજનૈતિક જાતિરૂપે તૈયાર કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો અમે અકબરના જીવનચરિત્રવિષે જેમ જેમ વિચારો કરીએ છીએ, તેમ તેમ અમને એવો દૃઢ વિશ્વાસ થતો જાય છે કે ભારતવર્ષના રાજનૈતિક આકાશમાં અકબરના જેવુ અતિ ઉજ્જવલ નક્ષત્ર અન્ય કોઈ હજીસુધી પ્રકાશ્યુ નથી

ભારતવર્ષના અનેક ધર્મો તથા જાતિઓને સંમિલિત કરવાના પ્રયાસો પૂર્વે કેટલા મહાત્માઓએ કર્યા હતા, તેનુ એકવાર મનન કરી જુઓ તે મહાત્માઓના અંતઃકરણમા આવી વિભિન્નતાને લીધે કેટલુ દુખ થયુ હશે, તેનો પણ વિચાર કરી જુઓ. ઈ૦ સ૦ પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં બુદ્ધદેવે ભિન્ન ભિન્ન હિંદુ જાતિઓને એકત્ર કરવાની પવિત્ર ઇચ્છાથી બૌદ્ધધર્મનો ફેલાવો કર્યો હતો ત્યાર બાદ તેરમા કિંવા ચૌદમા સૈકામા મહાત્મા રામાનંદે વિભિન્ન હિંદુજાતિને એકજાતિરૂપે તૈયાર કરવાની શુભેચ્છાથી એક સ્વતંત્ર ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો હતો. ઈ૦ સ૦ ના પંદરમા સૈકામા કબીરે તથા નાનકે હિંદુમુસલમાનને સંમિલિન કરવા નવનવા ધર્મમતોનો પ્રચાર કર્યો હતો ઈ૦ સ૦ ના સોળમા સૈકામાં મહાપ્રભુ ગૌરાંગે સમસ્ત જાતિઓને સંમિ-લિત કરી પ્રેમ તથા ભક્તિપ્રધાન ધર્મનો ભારતવર્ષમાં પ્રચાર કર્યો હતો ભારતના બીજા એક નરરત્ને–ગુરુ ગોવિંદસિંહે હિંદુ તથા મુસલમાન પ્રજામા મૈત્રીભાવ સ્થાપી શીખ જાતિ નામની જે એક મહા બળવાળી તથા સાહસી જાતિ તૈયાર કરી હતી, તેનુ વીરત્વ તથા સાહસ જગતમા આજે પણ અદ્વિતીય ગણાય છે. રાજા રામમોહનરાયના પ્રયત્નો પણ સર્વને વિદિતજ છે

ઉપર કહી તેવીજ ઉચ્ચ આશા સમ્રાટ અકબરના અંતઃકરણમા પણ હતી.

વેગવાળી નદી જેમ કોઇએ આગળથી તૈયાર કરી રાખેલા માર્ગે વહેવાને બદલે પોતે પોતાની મેળેજ પોતાનો માર્ગ તૈયાર કરી લે છે, તેમ મહાજનો પણ પોતાની પ્રતિભાના બળથી પોતાનો માર્ગ કરી લે છે સમ્રાટ અકબરે પણ તેજ પ્રમાણે કરવાના હેતુથી જ્ઞાન અને યુક્તિની આરાધના કરવા માડી હતી

સમ્રાટે સઘળી ભાષાઓના તથા સઘળા ધર્મના ગ્રંથોમાથી જ્ઞાનરસનુ પાન કરવા માંડયુ હતુ તે કહેતો કે:–"જો મારો મત વિશુદ્ધ હોય તો પછી પ્રતિકૂળ યુક્તિઓનો મારે શામાટે ભય રાખવો? અને જો મારો મત વિશુદ્ધ ન હોય તો પછી વિરુદ્ધ પક્ષની યુક્તિઓ સાંભળી મારે મારો મત શામાટે ન સુધારવો?" એટલા માટે તેણે સસ્કૃત, હિંદી, કાસ્મીરી, પર્શીઅન, આરબી તથા ગ્રીક આદિ ભાષાના અમૂલ્ય સાહિત્યભડારમાથી ઉત્તમોત્તમ ગ્રથરત્નોનો સગ્રહ કરવાનો પ્રારભ કર્યો હતો વિવિધ ભાષાના ગ્રથોના ભાષાંતરો તૈયાર કરાવવા માટે તેણે વિદ્વાન પુરુષોની એક સભા નિમી હતી આ ભાષાતર–વિભાગના વિદ્વાનો નિરતર વિવિધ ગ્રથોના અનુવાદો કરવામાજ તન્મય રહ્યા કરતા પ્રસગોપાત સમ્રાટ પોતે એ ભાષાંતરોની પરીક્ષા કરતો અને જ્યા ભૂલ જેવુ હોય કે કઠિન ભાગ હોય ત્યાં યથામતિ સૂચના આપી સહાય પણ કરતો ગ્રીક ભાષાના પુસ્તકોનુ ભાષાતર કરાવવા સારૂ સમ્રાટે ગોવા નગરીમાંથી ગ્રીક ભાષાના એક વિદ્વાનને પોતાની રાજસભામા બોલાવ્યો હતો પોર્ટુગીઝ વિદ્વાન પાસે રાજ્યના અમુક નોકરો ગ્રીક ભાષાનુ શિક્ષણ મેળવે, એવી ખાસ આજ્ઞા સમ્રાટે ફરમાવી હતી સસ્કૃતજ્ઞ કવિવર ફૈઝીએ મહાભારતનો પર્શીઅન ભાષામા અનુવાદ કરવાનુ કામ માથે લીધુ હતુ. અબુલફઝલ પણ તેમા તેને યથાયોગ્ય સહાય આપતો સમ્રાટ અકબર મહાભારતનુ ભાષાંતર વાંચીને બહુજ આનદિત થયો હતો અને તે ગ્રથની ભારે પ્રશસા કરી મુસલમાન અમીર–ઉમરાવોને ઉક્ત ગ્રથનો (મહાભારતનો) એક એક ભાગ વાચવાની ભલામણ કરી હતી હિદુઓનો દ્વેષી અનુદાર બાદાઉની તે સબધે લખે છે કે– "આ ગ્રથમા એટલી બધી અનાવશ્યક અને અસંગત વાતો છે કે તેના વાચનથી આવી અઢાર પૃથ્વીઓ છેક ઘેલી બની ગયા વગર રહે નહિ. જેઓ તેવા ગ્રથનુ અનુવાદરૂપ અપકર્મ કરવાથી દૂર રહ્યા છે, તેમના ઉપર ઇશ્વર પ્રસન્ન રહેશે" કવિવર ફૈઝીએ નળ–દમયતીની કથાનો આધાર લઇ પર્શીઅન ભાષામાં એક મનોહર કાવ્ય રચ્યુ હતુ અને તે સમ્રાટને સમર્પણ કર્યુ હતુ. તે સિવાય સમ્રાટની આજ્ઞાથી સમ્રાટના પોતાના ખર્ચે કેટલાક મુખ્ય ઉપનિષદો, કથાસરિત્સાગર, રામાયણ, હરિવંશ, અથર્વવેદ, બત્રિશ સિંહાસન, બીજગણિત, લીલાવતી, કાસ્મીરનો ઇતિહાસ તથા રાજતરંગિણી આદિ અનેકાનેક સસ્કૃત ગ્રથોના ભાષાતરો પર્શીઅન ભાષામા થયાં હતાં. સમ્રાટે છેલ્લાં સહસ્ર વર્ષોનો ઇતિહાસ તૈયાર કરાવવા અનેક વિચક્ષણ વિદ્વાનોને નિયુક્ત કર્યા હતા આવી રીતની તેની જ્ઞાનભક્તિવિષે અમે

જેટલો વિસ્તાર કરીએ તેટલો ઓછોજ હોય, એમ અમને લાગે છે બાદાઉની લખે છે કે—" "એક રાત્રિએ સમ્રાટ પોતાના શયનમંદિરમા સૂતા હતા ત્યા કોઇને જવાની આજ્ઞા નહોતી અકસ્માત સમ્રાટે મને સાદ કર્યો હુ ત્યા હાજર થયો. સમ્રાટે મને પોતાની શય્યા પાસે બેસવાનુ કહ્યુ હુ બરાબર સ્વસ્થચિત્તે બેઠો એટલે સમ્રાટે પૂછ્યુ કે—'કેમ? રાજતરંગિણીનુ ભાષાતર પૂરૂ થયુ કે નહિ?' મે અતિવિનયપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો કે 'હાજી, પૂરૂ થઇ ગયુ છે' ત્યાર બાદ સમ્રાટે તે મહાન પુસ્તકના પ્રત્યેક અધ્યાયનો સારાશ સાભળવાની ઇચ્છા દર્શાવી, તેથી હુ ધીમે ધીમે તેનો સાર બોલવા લાગ્યો. આવી રીતે આખી રાત્રિ પસાર થઇ ગઇ સમ્રાટે ભાષાતરથી સતુષ્ટ થઇ મને દશ હજાર રૂપિયા તથા એક અશ્વ પુરસ્કારરૂપે અર્પણ કર્યો." બાદાઉનીએ રામાયણનુ પણ ભાષાતર કર્યું હતુ અને તે બદલ તેને ૧૫૦ સોનામહોરો તથા દશ હજાર રૂપિયા મળ્યા હતા આ ઉપરથી સમ્રાટના અનુવાદવિભાગમા કેટલુ ખર્ચ થતુ હશે, તેનુ અમારા પાઠકો અનુમાન કરી શકશે; તેમજ સમસ્ત દિવસના સખ્ત પરિશ્રમ પછી પણ સમ્રાટ અકબર રાત્રિના સમયે જ્ઞાનપ્રાપ્તિઅર્થે કેટલો રસ લેતો, તે પણ જણાઇ આવશે મોટા મોટા હલ્લાઓમાં તથા યુદ્ધોમા પણ રાત્રિના સમયે સમ્રાટ અકબર જ્ઞાનસગ્રહ કરવામા આળસ કરતો નહિ, એ વાત પૂર્વે કહેવાઇ ગઇ છે સમ્રાટે પોતાને માટે એક ખાસ પુસ્તકાલય તૈયાર કરાવ્યુ હતુ તેમાં ઉપર કહી તે સઘળી ભાષાના અનેક વિષયના ગ્રથો સુવ્યવસ્થિતપણે ગોઠવી દેવામા આવ્યા હતા એક ભાષાના પુસ્તકો એકજ કબાટમાં રહે, એવી વ્યવસ્થા રાખી હતી પુસ્તકોના વિષયવાર વિભાગો પાડવામાં આવ્યા હતા, તેથી જે જે વિષયના પુસ્તકો જોઇતા હોય તે તે તરત મળી આવતા હતાં સમ્રાટને ભારતવર્ષમા જો કોઇપણ સ્થળે પુસ્તકાલય કે છૂટક પુસ્તકો પ્રાપ્ત થતા, તો તે સઘળાં પુસ્તકો અતિ આદરપૂર્વક પોતાના પુસ્તકાલયમા લઇ આવતો અને વિષયવાર ગોઠવી દેતો અમે આગળ કહીજ ગયા છીએ કે અકબરને લખતા—વાચતા આવડતુ નહોતુ, તેથી રાત્રીના સમયે ઘણુ કરીને નિયમિતપણે સમ્રાટની પાસે ગ્રથનુ વાચન થતુ ગ્રથ વાચતાં વાચતાં જ્યા અપૂર્ણ રહી જતો ત્યા સમ્રાટ પોતે પોતાના હાથથી ચિન્હ કરતો અને બીજે દિવસે ત્યાંથી આગળ વાચન ચલાવવાની આજ્ઞા કરતો આવી રીતે એક ગ્રથનુ વાચન પૂરૂ થયા પછીજ અન્ય ગ્રથ હાથમા લેવામાં આવતો એમ કહેવાય છે કે ભારતવર્ષમા એવો ભાગ્યેજ કોઇ સુપ્રસિદ્ધ ગ્રથ હશે કે જે સમ્રાટ અકબર પાસે વાંચવામા નહિ આવ્યો હોય અને એવો ઇતિહાસ પણ નહિ હોય કે જેણે સમ્રાટને અમુક સદુપદેશ આપી યોગ્ય પ્રસંગે સાવચેત નહિ કર્યો હોય સમ્રાટ જ્યારે વાંચનાલયમા બેસતો ત્યારે તેની પાસે એક સોનાનો થાળ અને તેમા સુવર્ણમુદ્રાઓ મૂકવામાં આવતી વાચનનુ કામ સમાપ્ત થયા પછી સમ્રાટ પોતે વાંચનારને પોતાના હાથથી

પુષ્કળ સુવર્ણમુદ્રાઓ અર્પણ કરતો તેના અંત પુરમા પણ અનેક પુસ્તકો રાખવામા આવતા હતા અત પુરમાં જેટલો સમય રહેવાનુ થાય તેટલો સમય પણ નિરર્થક નહિ ગુમાવતા વાચન તથા મનનમાંજ તે પસાર કરતો ત્યા તેની બેગમો ગ્રથનુ વાચન કરતી અને સમ્રાટ સાભળતો અકબરને દર્શનશાસ્ત્રના અભ્યાસમા બહુજ આનદ મળતો હતો તે કહેતો કે:-" દર્શનશાસ્ત્ર મને એટલુ બધુ પ્રિય છે કે મને અન્ય સેકડો કાર્યો ત્યજીને પણ તે સાભળવાનુ મન થાય છે, પણ બીજા અવશ્ય કરવા યોગ્ય કર્મો રહી ન જાય એટલા માટે નિરુપાયે મારે દર્શનશાસ્ત્રનુ વાચન બધ રખાવવુ પડે છે "

સમ્રાટ જેમ વિવિધ ગ્રથોનું શ્રવણ કરીને પોતાના જ્ઞાનમા ઉમેરો કરતો તેજ પ્રમાણે તે પંડિતોની સાથે વાર્તાલાપ તથા શાસ્ત્રચર્ચા કરીને પણ તેમની પાસેથી આવશ્યક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતો ગમે તે ધર્મનો ગમે તે પડિત પુરુષ સમ્રાટ અકબરના દરબારમાં હાજર થઇ શકતો હતો સમ્રાટ સર્વ વિદ્વાન પુરુષોને યથા-યોગ્ય માન તથા આદર આપતો અમુક પંડિત અમુક ધર્મ માને છે, એટલાજ માટે તેની ઉપેક્ષા કરવી, એવી રાજનીતિ અકબરે સ્વીકારી નહોતી પ્રતિકૂળ યુક્તિ દ્વારા સમ્રાટના વિચારોનુ કોઇ ખડન કરતુ, તો સમ્રાટ તેમના પ્રત્યે ક્રોધ કે અપ્રસન્નતા દર્શાવતો નહોતો પ્રત્યેક વિષયની પરીક્ષા કેવળ યુક્તિ અને વિવેક-બુદ્ધિદ્વારાજ થવી જોઇએ, એમ તે માનતો હતો તેના જેવો યુક્તિ અને વિવેક-બુદ્ધિનો સેવક આધુનિક કાળમા કોઈ જન્મ્યો હોય, એમ અમારા જાણવામા નથી સમ્રાટ ઘણીવાર કહ્યા કરતો હતો કે -"પ્રત્યેક સપ્રદાય પોતાના ધર્મમતને એટલો બધો સત્ય માની લે છે અને એ અધશ્રદ્ધામા એવો તો ઉન્મત્ત બની જાય છે, કે અન્ય સર્વ મતોનો સહાર કરવાની અને પૃથ્વીને મનુષ્યના રક્તથી કલકિત કરવાની દુષ્ટ ભાવનાને તે દૂર કરી શકતો નથી તેમા પણ વધારે આશ્ચર્ય પામવા જેવુ તો એજ છે કે ધર્મનિમિત્તે મનુષ્યોના ખૂનો કરવાં તેને પણ એક મહા પવિત્ર કર્મ માની લેવામા આવે છે મનુષ્યો જો એકમાત્ર યુક્તિનો કિવા પોતાની વિવેકબુદ્ધિનો આશ્રય ગ્રહણ કરતા હોત તો તેઓ પોતાની ભૂલો પોતાનીજ મેળે સમજી શકયા હોત, અન્યની ધાર્મિક લાગણીઓને દુભવવાને બદલે માન આપતાં શીખ્યાં હોત અને એ રીતે જગતમાથી શત્રુતા તથા વિવાદ જડમૂળમાંથી નષ્ટ થઇ ગયા હોત" મનુષ્યો અમુક પ્રકારનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવુ, તેમાંજ પોતાની સંપૂર્ણતા માની લે છે, પણ વસ્તુત તેમાં તેમની ભૂલ છે વસ્તુત જે જ્ઞાન આપણે પ્રાપ્ત કરીએ તે જ્ઞાનને જો આપણે આચારમાં ઉતારી ન શકીએ, તો એ જ્ઞાનની કિંમતજ શુ છે? એવા નિષ્ક્રિય જ્ઞાન કરતા તો મૂર્ખતાજ ઉત્તમ છે. મનુષ્ય એક શ્રેષ્ઠ પ્રાણી ગણાય છે, તેનુ કારણ એજ છે કે તેનામાં વિવેકશક્તિ—તુલનાશક્તિ રહેલી છે. આ શક્તિની ઉન્નતિ કરવી તથા તેનો સદુપયોગ કરવો,

એ પ્રત્યેક મનુષ્યનુ ખાસ આવશ્યક કર્તવ્ય છે પોતાનુ હિત અથવા અહિત શેમાં રહેલુ છે, તેનો વિચાર કર્યા વગર એકાદ ગુલામની માફકજ બીજાની પાછળ ઘસડાવુ, એ કોઇ રીતે ઇચ્છવાયોગ્ય નથી અધશ્રદ્ધાપૂર્વક પૂર્વના વિચારોને અનુસરવુ એને જો શાસ્ત્રકારો ઉચિત માનતા હોત, તો પ્રત્યેક ધર્મપ્રવર્તકે જે નૂતન ધર્મમત પ્રવર્તાવ્યો છે, તે પ્રવર્તાવત નહિ જો કોઇ વિદ્વાને પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી વિચારો ન કર્યા હોત, તો નવા અર્થોનો તથા નવા વિચારોનો પણ આપણુને લાભ મળત નહિ. કેટલાક મનુષ્યો દેશાચારમાજ જાણે સત્ત્વળી કર્તવ્યતા સમાઇ જતી હોય, તેમ માની લઇને અહકારપૂર્વક બેસી રહે છે આવા લોકો વિવેકબુદ્ધિનુ યથાર્થ મહત્ત્વ જોઇ તથા વિચારી શકતા નથી જેઓ વિવેકી હોય છે તેઓ પ્રત્યેક કાર્યમાં ન્યાય, દયા અને સાધુતા આદિ દૈવી સદ્‌ગુણો દર્શાવ્યા વિના રહેતા નથી. લોકોમા ઘણીવાર મતભેદ પડે છે, ગેરસમજુતી ફેલાય છે તથા વિવાદો થાય છે તેનુ કારણુ માત્ર એકજ હોય છે કે તેઓ પોતાની વર્તમાન અવસ્થા, વર્તમાન આવશ્યકતા તથા મૂળ સાધ્ય વસ્તુનો વિચાર કરી શકતા નથી અને તેથી તેઓ મૂળ વિષયને વિસારી દઇને બાહ્ય તથા સામાન્ય વિષયમાજ સર્વસ્વ માની લે છે, જ્યારે ડાહ્યા પુરુષો સર્વદા સારા પરિણામ તરફજ લક્ષ રાખી પોતાના કર્તવ્યનો નિર્ણય કરે છે.

સમ્રાટે બગાળા ઉપરની સવારીમાથી પુન રાજધાની તરફ આવતી વેળા ભારતની વિભિન્ન જાતિઓને એકત્ર કરવાનો અને સર્વ ધર્મોની એકવાક્યતા સિદ્ધ કરવાનો સકલ્પ કર્યો હતો (ઇ० સ० ૧૫૭૫) સર્વ ધર્મોની જાહેરમા સમાલોચના થઇ શકે, એટલા માટે તેણે ફત્તેપુરસીક્રી ખાતે "એબાદતખાના" ની સ્થાપના કરી હતી આ ધર્મમદિર ઘણુ મનોહર અને સુદર હતુ તેમા સભાસદોને બેસવા એક ઉચો માચડો તૈયાર કરાવવામા આવ્યો હતો અમે એ ગૃહનો પત્તો મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તપાસ ઉપરથી અમને એમ જણાયુ કે ભોમીઆઓ (પ્રદર્શકો) જેને દિવાનેખાસનુ નામ આપે છે, તેજ ગૃહ ઘણુ કરીને આ ધર્મમદિર હોવુ જોઇએ તેને એકે માળ નથી છતાં તે બે માળ જેટલુ ઉચુ છે. ગૃહની અદર દિવાલોની લગોલગ ચોતરફ ગોળાકાર માંચડો છે માચડાની નીચે તમે ઉભા રહો અને હાથ લાબો કરો તોપણ તે માંચડાનો તમે સ્પર્શ કરી શકો નહિ, એટલી ઉચાઇએ તે આવેલો છે ગૃહની બરાબર મધ્યમા તેટલીજ ઉચાઇવાળો એક સુદર સ્તભ છે તે સ્તભનો છેવટનો (મથાળાનો) ભાગ વિસ્તારવાળો છે તેના ઉપર આરામપૂર્વક બેસી શકાય એવી વ્યવસ્થા છે આસપાસ અળીયા (રેલીગ) જડી લેવામા આવ્યા છે તે સ્તભ ઉપરની બેઠકની સાથે ચાર પૂલ સયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે માચડા ઉપરથી કોઇને આ મધ્યની બેઠકમા આવવુ હોય, તો આ પૂલ ઉપર થઇને આવી શકે એવી ગોઠવણુ રાખવામા આવી છે. સમ્રાટ અકબર તે સ્તભ ઉપરની બેઠકમા વિરાજતો અને તેની આસપાસ માચડા

ઉપર વિવિધ વિષયના વિદ્વાનો બેસતા માચડાની નીચે-ભોયતળીએ પ્રેક્ષકો તથા શ્રોતાઓ બેસીને ધર્મચર્ચા સાંભળી શકતા હતા સમ્રાટ હિંદુ તથા મુસલમાન આદિ સર્વ ધર્મવાળા મહા પંડિત પુરુષોને ઉકત ધર્મસભામાં આવવાનુ નિમંત્રણ કરતો હતો. ભારતવર્ષના અનેક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો તે ધર્મચર્ચામા ભાગ લેવાને પધારતા હતા. સમ્રાટે ઇરાન જેવા દૂર દેશમાથી અગ્નિ-ઉપાસક પારસી પુરોહિતોને, બારસેં માઇલથી અધિક દૂર આવેલી ગોવા નગરીમાંથી ક્રિશ્ચિયન ધર્માચાર્યને તથા ટિબેટ જેવા દૂર દેશમાંથી બૌદ્ધધર્માવલબી મહાત્માઓને ભારે આદરસત્કારપૂર્વક પોતાના રાજ્યમા તેડાવ્યા હતા તેમા તેને પુષ્કળ દ્રવ્યનો વ્યય પણ કરવો પડ્યો હતો ઉકત ધર્મમંદિરમા બ્રાહ્મણો, બૌદ્ધો, દાર્શનિકો, નાસ્તિકો, ક્રિશ્ચિયનો તથા મુસલમાનો એ સર્વ પોતપોતાના ધર્મવિચારોનુ મહત્ત્વ તથા અન્ય ધર્મોની ખામીઓ બતાવવાનો નિડરતાપૂર્વક પ્રયત્ન કરતા હતા આ પ્રમાણે નિત્ય ધર્મસબધી ચર્ચા થવાથી અને સર્વ કોઇને સપૂર્ણ સ્વતત્રતાપૂર્વક બોલવાની છૂટ મળવાથી વિભિન્ન ધર્મોની તથા ધર્માચારોની ખુલ્લીરીતે સમાલોચના થવા લાગી, અને એ રીતે જિજ્ઞાસુઓને માટે સત્યનો માર્ગ ક્રમે ક્રમે સ્પષ્ટ અને સરળ બનવા લાગ્યો સમ્રાટ અકબર ઉકત નૈયાયિકો અને વિદ્વાનોની મધ્યમા યોગાસન વાળીને શાંતભાવે બેસતો અને ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોની, ભિન્ન ભિન્ન મતોની તથા ભિન્ન ભિન્ન આચારો અને અનુષ્ઠાનોની સમાલોચના ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો. ધર્મસભામા આવનારા સઘળા વિદ્વાન અને મહાત્મા પુરુષોને સમ્રાટ યોગ્ય સન્માન આપતો, એટલુજ નહિ પણ પ્રસગોપાત તેમને તેમના ગુણો પ્રમાણે પુરસ્કાર વગેરે આપી ઉત્તેજન પણ આપતો સમ્રાટના આવા વ્યવહારથી પ્રજાજનોને અત્યત આનદ થાય એ સ્વાભાવિક છે

જે ધર્મસભાનુ અમે ઉપર વર્ણન કર્યું તેમાં મૌલવીઓ ઇસ્લામધર્મનુ સમર્થન કરતા અને અબુલફ્ઝલ તેમની સામે ઇસ્લામધર્મની વિરુદ્ધમાં ઉભો રહેતો અબુલફ્ઝલની યુકિતઓ તથા વિદ્વત્તાસામે મૌલવીઓ વિશેષવાર ટક્કર ઝીલી શકયા નહિ તેમણે હવે સમ્રાટની હાજરીમાંજ અપશબ્દો તથા ધમકીઓ આપવાનો આરભ કર્યો મૌલવીઓનુ ક્ષુદ્ર જ્ઞાન તથા અસાધારણ અભિમાન ધર્મસભામાં પ્રકટ થવા લાગ્યુ. આથી ગુણાનુરાગી સમ્રાટ અકબરની મૌલવીઓ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા શિથિલ થવા લાગી તેઓ પોતેજ પોતાની અદર કલેશો અને કકાસો કરવા લાગ્યા કુરાનનો અમુક વાકયનો એક મૌલવી અમુક અર્થ કરે, તો અન્ય મૌલવી તેનાથી છેક વિરુદ્ધજ અર્થ કરવા લાગ્યો બાદાઉની લખે છે કે—"સમ્રાટ પોતાનો ઘણોખરો સમય એબાદતખાનામાંજ જ્ઞાનીઓની સાથે વાર્તાલાપ કરવામાં પસાર કરતો ખાસ કરીને શુક્રવારે તો તે સમસ્ત રાત્રિ જાગ્રત રહીને ધર્મચર્ચા કરતો ધર્મની ચર્ચામા કેટલીકવાર મૌલવીઓ અપશબ્દો

પણ વાપરતા અને પોતપોતામાંજ આત્મકલહ કરવા મંડી પડતા હતા. એક મુસલમાને હજરત મહમદ સાહેબની નિંદા કરી હતી તેથી તથા બીજા એકે શીઆ મત ગ્રહણ કર્યો હતો એવા શક ઉપરથી અબ્દુલનબીએ ઉક્ત ઉભય મનુષ્યોને મારી નખાવ્યા હતા આવી રીતે સંદેહમાત્રથી મનુષ્યોનો પ્રાણ લેવો, એ બહુજ અનુચિત કર્મ છે, એમ સિદ્ધ કરવા એક મુસલમાને એક પુસ્તક પ્રકટ કર્યું આથી મૌલવીઓ મુખ્ય બે ભાગમાં વહેંચાઇ ગયા અને એક-બીજાને નિંદવા લાગ્યા. કેટલાક મૌલવીઓ અન્યાયને ન્યાયનું રૂપ આપી તથા અસત્ય વાતને સત્યનો સુંદર પોષાક પહેરાવી સમ્રાટને છેતરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. એક મૌલવી જે વાતને ધર્મસંગત ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કરતો, તેજ વાતને અન્ય મૌલવી ધર્મવિરુદ્ધ ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કરતો. આવી રીતે મુખ્ય મૌલવીઓમાંજ ફાટફુટ થવાથી સાધારણ મુસલમાન-સમાજ ઇસ્લામધર્મપ્રત્યે શંકાશીલ બનતો ગયો. સમ્રાટનું અંતઃકરણ બહુજ ઉદાર અને ઉન્નત હતું સત્ય વાતનું ગ્રહણ કરવાને તે સર્વદા તૈયાર હતો; પરંતુ તેનામાં જેવી જોઇએ તેવી પરિપકવ વિચારશક્તિ નહિ હોવાથી, તેમજ તે સર્વદા નીચ અને અવિશ્વાસી મનુષ્યોદ્વારા ઘેરાયલો રહેતો હતો તેથી, તેના મન ઉપર શંકાના આવરણો ચડવા લાગ્યા પરિણામ એ આવ્યું કે ઇસ્લામધર્મની મજબૂત દિવાલમાં સેંકડો તડો અને ચીરાઓ પડવા લાગ્યાં. બાદાઉની પોતે પણ સમ્રાટ અકબરના સમયમાં એક મૌલવી તરીકેનું કામ કરતો હતો, પરંતુ તે પણ પોતાની બુદ્ધિશક્તિ તથા યુક્તિશક્તિદ્વારા સમ્રાટને ઇસ્લામધર્મનું યથાર્થ માહાત્મ્ય સમજાવી શક્યો નહોતો અને તેથીજ તેને સમ્રાટની વિદ્વત્તા ઉપર આક્ષેપ કરવો પડયો હોય એમ લાગે છે

મૌલવીઓને રાજ્યની તીજોરીમાંથી પૈસાસંબંધી મદદ આપવામાં આવતી હતી તેઓ એટલા બધા સત્તાધારી બની ગયા હતા કે ધર્મને નામે લોકો ઉપર જુલમ ગુજારવો એ તેમના મનને રમત વાત થઇ પડી હતી કોઇ મુસલમાને કુરાનની અમુક આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે, કે અમુકે ધર્મની આજ્ઞાસંબંધી નવો અભિપ્રાય બહાર પાડયો છે, એમ સાંભળતાંની સાથેજ તેઓ પોતાની મરજી પ્રમાણે તેને મારી નખાવતા હતા આ બાબતની માહિતી મળતાં અત્યંત ખેદ પામીને સમ્રાટે એવા જુલમી મૌલવીઓના હાથમાંથી ધર્મસંબંધી અધિકાર પડાવી લેવાનો વિચાર કર્યો હતો અબુલફ્ઝલ વગેરેને પણ એમજ લાગ્યું કે ધર્મસંબંધી સઘળા અધિકારો મૌલવીઓ પાસેથી લઇને સમ્રાટના હાથમાં સોંપવામાં આવે, તોજ દેશનું કલ્યાણ થાય અને બહુ ધર્મોને સંમિલિત કરવાનો પ્રયત્ન પણ તોજ સફળ થાય છેવટે શેખ મુબારક અને અબુલફ્ઝલ આદિના પ્રયત્ન અને પરિશ્રમથી ધર્માધિકારસંબંધી ધારેલો ફેરફાર થયો એક જાહેર ઢંઢેરો બહાર પાડી તેમાં જણાવવામાં આવ્યું કે.—" × × × અમે એમ ઠરાવી-

એ છીએ કે ભવિષ્યમા ધર્મસબંધી મતભેદો ઉત્પન્ન થતાં સમ્રાટ અકબર પોતે-જ રાજનીતિને અનુસરીને જનસમાજના હિતાર્થે જે છેવટનો નિર્ણય કરશે, તે આપણે સઘળાએ-સઘળી કોમોએ પાલન કરવો પડશે, વળી સમ્રાટ ધર્મસબંધે કોઈ નવો નિયમ પ્રવર્તાવે તે પણ જો સાધારણ જનસમાજને માટે હિતકર હશે અને કુરાનની આજ્ઞાને અનુસરતો હશે, તો તે પણ આપણે સઘળાએ-સઘળી કોમોએ માન્ય કરવો પડશે × × × " આ સુપ્રસિદ્ધ હઠેરા ઉપર મહાત્મા મુબારકે, અબુલફૈઝીએ તથા અબુલફઝલ જેવા સમ્રાટના અંતરગ મિત્રોએ આનંદપૂર્વક સહીઓ કરી આપી હતી મૌલવીઓ ખુલ્લીરીતે સમ્રાટની સામે પ્રતિકૂળતા દર્શાવી શકે તેમ નહોતુ, તેથી તેમણે પણ અનિચ્છા છતા પોતપોતા-ની સહીઓ કરી આપી હતી આથી ધર્મસબધી મુખ્ય સત્તા સમ્રાટના હાથમા આવી હતી. તેણે રાજનીતિની હદમા રહીને, આ અનેક ધર્મ અને કોમોવાળા ભારતવર્ષમા, સાધારણ જનસમાજના મગલાર્થે, પોતાને યોગ્ય અને આવ-શ્યક જણાય તેવા અને કુરાનની આજ્ઞાને પણ અનુકૂળ થઈ પડે તેવા નિયમો ધીમે ધીમે પ્રવર્તિત કરવાની સત્તા પોતાના હાથમા લીધી

ત્યારબાદ અકબરે અનેક દિવસો અને રાત્રીઓપર્યંત સતત શાતભાવે તથા સ્થિરપણે, મૌલવીઓના મુખથી ઇસ્લામધર્મની સઘળી યુક્તિઓ સાભળી-ને તેનુ ગભીરતાથી મનન કર્યું હતુ મૌલવીઓની દલીલો સાભળી રહ્યા પછી સમ્રાટે તે ધર્મની કેટલીક બાબતોની વિરુદ્ધમા પોતાનો અભિપ્રાય પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો

સમ્રાટ મહમદીય ધર્મને માનતો નહોતો તોપણ મહમદ પોતે એક મહાન પ્રતિભાવાળા પુરુષ હતા, એમ માની તેમનાપ્રત્યે સન્માનબુદ્ધિ ધરાવતો હતો. સમ્રાટે નૂતન ધર્મનો પ્રચાર કર્યા પછી થોડાજ દિવસમાં એક મુસલમાન અમાત્ય મક્કાથી હજ કરીને મહમદના પગલાની આકૃતિવાળો એક પથ્થર લઈને હિદુ-સ્તાન આવતો હતો આ વાત સમ્રાટના જાણવામા આવી એટલે તે આઠ માઈલ સુધી સામો ગયો હતો અને પેલા અમાત્યની પાસેથી મહમદના પગલા અતિ માનપૂર્વક પોતાને ત્યા લઈ આવ્યો હતો સમ્રાટનાં સગા-વહાલાઓ મક્કા ખાતે જવાની ઇચ્છા દર્શાવતાં ત્યારે તે પોતાની રાજી-ખુશીથી તેમને ત્યાં મોકલી દેતો સામ્રાજ્યનો કોઈ નોકર જ્યારે મક્કા ખાતે યાત્રાર્થે જતો ત્યારે સમ્રાટ તેને યોગ્ય ધનસહાય આપી રવાના કરતો અને મક્કામાં વસતાં ગરીબ-ગુરબાઓને વહેચી આપવા યોગ્ય ભેટો પણ મોકલી દેતો સમ્રાટે પોતાની સમસ્ત જીદગીમા કોઈ પણ યથાર્થ સાધુ પુરુષપ્રત્યે અપમાન, અભક્તિ કે અશ્રદ્ધા દર્શાવી નથી

ક્રિશ્ચિયનધર્માનુયાયી પોર્ટુગીઝો ગોવામાંથી સમ્રાટની પાસે આવ્યા ત્યારે સમ્રાટે તેમને સારો આવકાર આપ્યો હતો યૂરોપની પરિસ્થિતિ, યૂરોપની રાજ-

નીતિ, સમાજનીતિ તથા ધર્મનીતિસબધી અનેક ઉપયોગી વિગતો તેણે ગોવાવાસી ક્રિશ્ચિયનો પાસેથી પ્રસગોપાત મેળવી લીધી હતી સમ્રાટે ગોવાના શાસન કર્તાને જે એક પત્ર લખી મોકલ્યો હતો, તે પત્ર સમ્રાટના હૃદયની ઉદારતાની આજે પણ સાક્ષી આપી રહ્યો છે ઉક્ત પત્રમા અકબરે લખ્યુ હતુ કે —" ક્રિશ્ચિયન ધર્મનો અભ્યાસ કરવાની મને બહુ પ્રબળ અભિલાષા છે આપ જો એક—બે ધર્માચાર્યોને મારા રાજ્યમા મોકલશો તો મારા ઉપર મોટી મહેરબાની થશે તેઓ અહીં આવે ત્યારે તેમની સાથે બાઈબલ તથા ધર્મસબધી બીજા પુસ્તકો પણ રવાના કરશો. તે ધર્માચાર્યોને સપૂર્ણ સન્માનપૂર્વક મારા રાજ્યમા રાખીશ. મને તેમના દર્શનથી બહુજ આનદ થશે જ્યારે તેઓ અહીથી જવાની ઇચ્છા દર્શાવશે ત્યારે હુ તેમને કેટલાક માનપૂર્વક રવાના કરીશ અહીઆ પધારવામા કોઇએ કોઇ પણ પ્રકારનો ભય રાખવાની જરૂર નથી હુ પોતે તે ધર્માધ્યક્ષોની પૂરેપૂરી સભાળ લઇશ. " સુવિશાળ ભારતવર્ષના અધીશ્વરને ક્રિશ્ચિયન ધર્મની દીક્ષા આપવાની આશાથી, અતિ ચતુર ત્રણ પોર્ટુગીઝ ધર્માધ્યક્ષો સમ્રાટની પાસે હાજર થવાને રવાના થયા તેઓ ૪૩ દિવસની મુસાફરી પૂરી કરી છેવટે ફતેપુર—સીક્રી ખાતે આવી પહોંચ્યા સમ્રાટે તેમને અતિ સહૃદયતાપૂર્વક આવકાર આપ્યો ધર્માધ્યક્ષોએ પણ સમ્રાટની પાસે અનેકાનેક ભેટો પ્રેમ પૂર્વક રજુ કરી. ઉક્ત ભેટોમાં બાઇબલનુ એક પુસ્તક તથા ઇસુ—ક્રાઇસ્ટ અને તેની માતાની એક મૂર્તિ પણ હતી ક્રિશ્ચિયન પાદરીઓ ઉપર કોઇ પણ મુસલમાન જુલમ ન કરે, તે માટે તેમને પોતાના દરબારના કિલ્લાની અદરજ એક મહેલમા રાખવામા આવ્યા તે ઉપરાત એક આજ્ઞાપત્ર બહાર પાડી સમ્રાટે પોતાની પ્રજાને જણાવી દીધુ કે " નવા આવેલા ક્રિશ્ચિયન ધર્માધ્યક્ષોનુ કોઇએ પણ અપમાન કરવુ નહિ, તેમજ તેમની ઉપાસના—પદ્ધતિની તથા ક્રાઇસ્ટ અને મેરીની મૂર્તિની પણ કોઇએ અવજ્ઞા કરવી નહિ. " પ્રત્યેક શુક્રવારે રાત્રિએ ધર્મચર્ચાના મદિરમાં ઉક્ત પાદરીઓ હાજર થતા અને સમ્રાટની સામે ક્રિશ્ચિયનધર્મનો મહિમા તથા અન્ય ધર્મોની ખામીઓ મુક્તકંઠે વર્ણવતા હતા બાઇબલ ગ્રથનુ ભાષાંતર કરાવવા માટે સમ્રાટે અબુલફઝલની નિમણુક કરી હતી સમ્રાટને પર્શીઅન ભાષામા ધર્મોપદેશ આપવો ઠીક પડે, એમ ધારી એક પાદરીએ પર્શીઅન ભાષાનો અભ્યાસ પણ કરવા માડ્યો હતો ફતેપુરસીક્રી ખાતે પાદરીઓએ એક ધર્માદા દવાખાનુ ખુલ્લુ મૂક્યુ હતું અને પ્રત્યેક દીન—દરિદ્રી બિમારને તેમણે છૂટથી દવા આપવાની શરૂઆત કરી હતી. આવી રીતે એ પાદરીઓએ પોતાના પવિત્ર અને પરોપકારી ચારિત્ર્યદ્વારા હિંદુ—મુસલમાનોનાં અતઃકરણ ઉપર બહુ ઉડી અસર કરી હતી ધીરે ધીરે હિંદુ અને મુસલમાનોનો મોટો ભાગ પાદરીઓ તરફ પ્રેમ અને માન રાખવા લાગ્યો હતો. છેવટે તે પાદરીઓએ જ્યારે

ક્રિશ્ચિયનધર્મનો ફેલાવો કરવાની સમ્રાટ પાસે રજા માગી ત્યારે તે પાદરીઓ ઉપર કોઇ અજ્ઞાન મનુષ્ય જુલમ ગુજારે એવા ભયથી સમ્રાટે તેમને શાંત કર્યા. પોતાની મહેરબાનીવાળા પાદરીઓ પ્રજાવર્ગ ઉપર ધર્મપ્રચારઅર્થે ત્રાસ વર્તાવે તો તે પણ અસંભવિત નથી, એમ ધારીને પણ સમ્રાટે પાદરીઓને ધર્મપ્રચારની પરવાનગી ન આપી હોય, તો તે પણ બનવાયોગ્ય છે, છતા અકબરે એમ જાહેર કરી દીધુ કે—"જો કોઇ વ્યક્તિ પોતાની ઇચ્છાથી ક્રિશ્ચિયનધર્મનો સ્વીકાર કરશે, તો તેને રાજ્ય તરફથી કોઇ પણ પ્રકારનો ત્રાસ આપવામા આવશે નહિ, તેમજ જો કોઇ મનુષ્ય ક્રિશ્ચિયનધર્માવલંબી ઉપર જોર–જુલમ ગુજારશે, તો તે રાજ્યની દૃષ્ટિમા ગુન્હેગાર થશે." સમ્રાટે પોતાના પુત્ર મુરાદને પોર્ટુગીઝ ભાષાનો અભ્યાસ કરાવવા તથા ક્રિશ્ચિયનધર્મનું રહસ્ય સમજાવવા પાદરીઓની સ્વાધીનતામા અર્પણ કર્યો હતો સમ્રાટે તેમને માટે આગ્રામા એક ક્રિશ્ચિયન દેવળ પણ બંધાવી આપ્યુ હતુ એટલુજ નહિ પણ એક દિવસે તે દેવળમા જઇ, ક્રિશ્ચિયનપદ્ધતિ પ્રમાણે પોતાનો મુકુટ અળગો કરી, ઢીંચણભર પડી તથા મુસલમાન વિધિ પ્રમાણે થોડીવાર બેસીને અને થોડીવાર ઉભા રહીને ઇશ્વરની ઉપાસના પણ કરી હતી. કૅથૉલિક ક્રિશ્ચિયનોનુ ઉક્ત દેવળ હજી પણ આગ્રામા જોઇ શકાય છે એક દિવસે પેલા પાદરીઓએ ધર્મસભામા ક્રાઇસ્ટનુ ઇશ્વરત્વ સિદ્ધ કરવા ઉપરાઉપરિ યુક્તિઓ આપવા માડી, ત્યારે સભાસદોને બહુજ આશ્ચર્ય થયુ. સમ્રાટે સભાસદોને આશ્ચર્યમુગ્ધ થયેલા જોઇ જણાવ્યુ કે—"ક્રિશ્ચિયન લોકો પોતાની બાલ્યાવસ્થામાથીજ ઇસુ–ક્રાઇસ્ટપ્રત્યે પ્રેમ ધરાવતા હોય છે, તેથી તેઓ તેનામાં ઇશ્વરત્વનો આરોપ કરે, તો તેમા આશ્ચર્ય પામવા જેવુ કશુજ નથી. આપણા હિંદુસ્તાનમા પણ શુ અનેક મનુષ્યો સિદ્ધિવાળા યોગી–સંન્યાસીઓને અતિ પવિત્ર તેમજ ઇશ્વરાવતાર નથી માની લેતા?" એક દિવસે પાદરીઓ અને ઇસ્લામીઓ પોતપોતાના ધર્મનુ મહત્ત્વ સિદ્ધ કરતા ધર્મસભામા બેઠા હતા છેવટે એક પાદરી બોલી ઉઠયો કે—"હુ બાઇબલને હાથમા રાખી અગ્નિમા પ્રવેશ કરવાને તૈયાર છુ તમે પણ કુરાનને હાથમા રાખી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા તૈયાર થાઓ આપણા બેમાંથી જે મનુષ્ય બળ્યા વગર કે દાઝયા વગર બહાર નીકળે તેનો ધર્મ સત્ય છે, એમ પ્રત્યેકે સ્વીકાર કરવો" મૌલવીઓ પાદરીઓને શુ જવાબ આપવો, તે વિચારી શકયા નહિ અને તર્કયુદ્ધ પોતાની મેળેજ શાંત થઈ ગયુ! પાદરીઓએ આ તકનો લાભ લઇ સમ્રાટને ક્રિશ્ચિયનધર્મ અંગીકાર કરવા આગ્રહ કર્યો સમ્રાટે તેને ખુલ્લી રીતે જણાવી દીધુ કે—"હું આપનુ સંપૂર્ણ માન રાખુ છુ, આપના ધર્મના અમુક અંશની હું મુક્તકંઠે પ્રશંસા પણ કરૂં છુ, છતા ઇશ્વરને એક પુત્ર હતો અને તે મનુષ્યરૂપે આ જગતમાં અવતર્યો હતો, એ વાત હુ માની શકતો નથી. ઇસુખ્રિસ્ત મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર

કરવા માટેજ જન્મ્યો હતો, એ વાત ઉપર હું વિશ્વાસ ધરાવી શકતો નથી" હવે પાદરીઓ સમજી ગયા કે સમ્રાટને ક્રિશ્ચિયનધર્મની દીક્ષા આપવી, એ સહેજ વાત નથી. ત્યારબાદ તેમણે પોતાના મૂળ સ્થાને જવાની સમ્રાટ પાસે રજા માગી. સમ્રાટે તેને ભારે ઇનામો તથા ભેટો અર્પણ કરી, પરંતુ ઉકત પાદરીઓમાંનો મુખ્ય પાદરી સમ્રાટ તરફની ભેટ સ્વીકારવાને કોઈ રીતે તૈયાર થયો નહિ તેણે કહ્યુ કે—" ધર્મનો પ્રચાર કરવો, એ મારા જીવનનુ એક મહાવ્રત છે. ધર્મપ્રચાર એજ મારૂ કર્તવ્ય તથા લક્ષ્ય છે " ધર્મને નામે લોકો પાસેથી પૈસા પડાવનારા હિંદુ તથા મુસલમાન ધર્માચાર્યો પાદરીઓનો આવો નિસ્વાર્થભાવ જોઇ બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા તથા પોતાની વાસનાઓમાટે શરમાયા પણ ખરા સમ્રાટની માતુશ્રીની સેવામા કેટલીક રશીઅન રમણીઓની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી તે રમણીઓને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવાની પેલા નિસ્વાર્થ પાદરીએ સમ્રાટને પ્રાર્થના કરી સમ્રાટે ભારે આનંદ અને સંતોષ સાથે પાદરીની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો. ત્યારબાદ એકવાર સમ્રાટના નિમંત્રણને ખાસ માન આપી કેટલાક પાદરીઓ ગોવામાંથી લાહોર ખાતે આવ્યા હતા અને ત્યાં પણ અકબરે તેમને માટે એક ક્રિશ્ચિયન દેવળ બંધાવી આપ્યુ હતુ સમ્રાટ જો કે ઇસુખ્રિસ્તને ઉદ્ધારક રૂપે માનતો નહોતો, તોપણ તે એક અસાધારણ પુરુષ હતો, એમ સ્વીકારતો હતો અને તેની મૂર્તિપ્રત્યે યોગ્ય સન્માન દર્શાવતો હતો

સમ્રાટની ધર્મસભામાં પારસી ધર્માચાર્યો, બૌદ્ધ શ્રમણો તથા સુજ્ઞ બ્રાહ્મણ પંડિતો એ સર્વ પોતપોતાના ધર્મપંથનો મહિમા વર્ણવતા હતા તે સમયે બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોએ સમ્રાટને હિંદુધર્મમા દીક્ષિત કરવાની ઇચ્છાથી જે જે પ્રયત્નો કર્યા હતા, તે આપણને અત્યારે પણ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવા છે એટલુ તો ચોક્કસ છે કે આપણા પૂર્વજો આપણા જેવા સંકુચિત વિચારના તો નહોતાજ બાદાઉનીએ લખ્યુ છે કે " સમ્રાટ અન્ય વિદ્વાનો કરતાં બ્રાહ્મણ તથા બૌદ્ધ સાધુઓની વધારે મુલાકાત લેતો, તેમજ તેમની સાથે વિશેષ સમય વાર્તાલાપ કરતો " આ બ્રાહ્મણપંડિતોમાં મહાત્મા પુરુષોત્તમ તથા દેવીદાસના નામો ખાસ કરીને અમર રહી ગયા છે સમ્રાટ ઉકત ઉભય પંડિતોપ્રત્યે બહુજ ભકિતભાવ ધરાવતો હતો કેવળ દિવસના સમયમા તેમનો પવિત્ર ધર્મોપદેશ સાંભળવાથી સમ્રાટને પરિતૃપ્તિ થતી નહોતી, તેથી રાત્રીના સમયે તે તેમને પોતાના અંતઃપુરમા લઇ જતો અને ત્યાં શાન્ત એકાન્ત ગૃહમાં મહારાણી સાથે બેસી તે મહાત્માઓના પવિત્ર મુખમાથી ઝરતુ ઉપદેશામૃત આનંદપૂર્વક પીતો હતો દેવીદાસનુ માન કેટલુ બધુ સાચવવામા આવતુ તેને માટે એકજ ઉદાહરણ બસ થઇ પડશે સમ્રાટ જ્યારે રાજમહેલના બીજા માળ ઉપર મહારાણીઓ સાથે બેસતો, ત્યારે દેવીદાસની હાજરીની જરૂર પડતી તો દેવીદાસને પહેલા માળની

બારી નીચે એક ખાટ ઉપર બેસાડવામાં આવતો અને એ ખાટ દોરડાંવડે ધીમે ધીમે સમ્રાટના મહેલ પાસે ખેંચી લેવામાં આવતી દેવીદાસ સર્વ પ્રથમ ૐકાર મંત્રનો ઉચ્ચાર કરી, અતિ ઉદાર હિંદુધર્મનું માહાત્મ્ય વિસ્તારથી પ્રકટ કરતો અને તે સાથે સમ્રાટને હિંદુધર્મની દીક્ષા આપવા વિવિધ યુક્તિઓ રજુ કરતો. દેવીદાસનો આવો મધુર, કોમળ તથા પ્રિય ઉપદેશ સાંભળી સમ્રાટ ઘણીવાર રોમાંચિત પણ થતો તેણે પોતાના એક પૌત્રને ભણાવવાગણાવવાનો સઘળો ભાર એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ ઉપર મૂક્યો હતો હિંદુ યોગીઓ પણ સમ્રાટને દીક્ષિત કરવાની શુભ ભાવનાથી સતત તેની પાસે આવ–જા કર્યા કરતા હતા તેઓ તેને હિંદુધર્મનું રહસ્ય સમજાવવા વિવિધ પ્રયાસો કરતા હતા પ્રત્યેક વર્ષે શિવરાત્રીએ હિંદુ યોગીસંન્યાસીઓની મોટી સંખ્યા સમ્રાટની આસપાસ એકત્ર થતી અને ગંભીરતાથી ધર્મચર્ચા કરતી સંન્યાસીઓ અને યોગીઓ જો કે હિંદુ હતા તોપણ તેઓ સમ્રાટનું નિર્દોષ વર્તન તથા તેનો નિર્મળ સ્વભાવ અનુભવી સમ્રાટપ્રત્યે અત્યંત પ્રેમ ધરાવતા હતા, એટલુંજ નહિ પણ તેની સાથે બેસીને ખાન–પાન કરવામાં પણ વાંધો લેતા નહોતા બાદાઉની લખે છે કે.— " મનુષ્યની આકૃતિ જોઇ પ્રકૃતિની પરીક્ષા કરી લેવાની જે શક્તિ સમ્રાટે પ્રાપ્ત કરી હતી, તે હિંદુ યોગીઓનેજ આભારી હતી, કારણ કે હિંદુ યોગીઓએજ તેને એવું શિક્ષણ આપ્યું હતું." વસ્તુત ઉપર કહેલી શક્તિ સમ્રાટે પોતાના વિશાળ અનુભવના પરિણામે પ્રાપ્ત કરી હતી, તોપણ હિંદુ યોગીઓ સમ્રાટને અંતઃકરણપૂર્વક ચાહતા હતા, એ વાતને સિદ્ધ કરવા ઉક્ત કથન બહુ ઉપયોગી થઇ પડે તેમ છે.

સમ્રાટે વિવિધ ધર્મોનાં રહસ્યો સમજી લઇ ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૯ માં "ઇશ્વરનો ધર્મ" નામનો એક નૂતન ધર્મ પ્રચલિત કર્યો હતો આ ધર્મ એક પ્રકારનો સુધરેલો હિંદુધર્મજ હતો, એમ અમે પૂર્વે એકવાર કહી ગયા છીએ જેઓ પોતાની ઇચ્છાથી નિસ્વાર્થભાવે ઉક્ત ધર્મ સ્વીકારવાને તૈયાર થતા, તેમનેજ સમ્રાટ તે ધર્મની દીક્ષા આપતો હતો તેઓ રવિવારના દિવસે બપોરે ઉઘાડે માથે, હાથમાં પાઘડી લઇ સમ્રાટની પાસે આવીને ઉભા રહેતા અને ત્યારબાદ સમ્રાટના ચરણો સાથે પોતાના મસ્તકનો સ્પર્શ કરતા સમ્રાટ અકબર તેમને પોતાના હાથથી ઉભા કરતો અને તેમના હાથમાં રહેલી પાઘડી તેમના શિર ઉપર સ્થાપતો. તેણે પોતાના શિષ્યોને ઇશ્વરના નામવાળો એક ચાંદ પણ અર્પણ કર્યો હતો. અબુલફઝલ લખે છે કે—" સમ્રાટ એમ કહેતો કે માત્ર ઇશ્વર સિવાય મનુષ્યોનો સ્વામી અન્ય કોઇ હોઇ શકે નહિ, એટલા માટે શિષ્યોને "સેવક" નું ઉપનામ આપવાને બદલે 'ચેલા"નું ઉપનામ આપવાનું તે વિશેષ પસંદ કરતો હતો. " શેખ મુબારક અબુલફઝલ, ફૈઝી, આઝીજ કોકા તથા

રાજા બીરબલ વગેરેએ ઉક્ત ધર્મનો અંગીકાર કર્યો હતો આ નૂતન ધર્મના અનુયાયીઓમાંનો મોટો ભાગ સુશિક્ષિત તથા કેળવાયલો હતો તેમાં કોઇ સારો દાર્શનિક, કોઇ મુખ્ય પ્રધાન, કોઇ કવિ, કોઇ ઐતિહાસિક, કોઇ સાહિત્યસેવક, કોઇ અધ્યાપક તો કોઈ પ્રધાન સેનાપતિ પણ હતો વસ્તુત કેળવાયેલા મનુષ્યો સિવાય ભારતમાતાની જરૂરિયાતો અન્ય કોણ સમજી શકે ? રાજનૈતિક જાતની આ દેશમા કેટલી અગત્ય છે, તેનો અન્ય કોઇને ખ્યાલ પણ કેવી રીતે આવી શકે ? કેળવાયલા વર્ગ સિવાય દેશોન્નતિ અર્થે અમુક આત્મભોગ આપવાને બહાર પણ કોણ આવે ? અબુલફઝલ લખે છે કે – સઘળા સંપ્રદાયોમાંથી હજારો માણસોએ ઉક્ત નવીન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો " બાદાઉનીએ લખ્યુ છે કે:–" માત્ર ૫–૬ વર્ષમાંજ ઇસ્લામધર્મનુ નામ–નિશાન પણ ભૂસાઇ ગયુ હતું અને સર્વત્ર એક પ્રકારનુ વિચિત્ર દશ્યજ નજરે પડતુ હતુ " આ ઉપરથી એટલુ તો અનાયાસે સિદ્ધ થઇ શકે છે કે ભારતવર્ષમાંથી ઇસ્લામધર્મે એક વેળા એક પ્રકારની વિજયગીરી લીધી હતી બાદાઉનીના કહેવા પ્રમાણે સમ્રાટ અકબરે પોતાના સામ્રાજ્યમાં ધર્મસબંધી સુધારાઓ કરવા એક મોટી સભા પણ બોલાવી હતી અને તેમાં સખ્યાબધ હિંદુઓ તથા મુસલમાનોએ ભાગ લીધો હતો સમ્રાટે કોઇને પણ બળાત્કારપૂર્વક કે જોરજુલમથી નૂતન ધર્મની દીક્ષા આપી નહોતી વસ્તુત જ્યાસુધી કોઇપણ મનુષ્ય ખાસ આગ્રહપૂર્વક પ્રાર્થના ન કરે ત્યાસુધી સમ્રાટ તેને નૂતન ધર્માનુયાયીની પંક્તિમાં દાખલ કરતો નહિ જો કે અકબરે એક નવોજ ધર્મ ઉત્પન્ન કરવાનું સાહસ કર્યું હતુ, તોપણ તેણે અભિમાનના આવેશમા આવી જઇ એમ તો કદાપિ કહ્યુ નથી કે –" હુ જ માત્ર ઇશ્વર–પ્રેરિત અથવા સપૂર્ણ જ્ઞાની છુ' " કેટલીકવાર તે આવા મરળતાભર્યા વાક્યો પણ બોલી નાખતો કે –" હુ પોતેજ આંધળો છુ તો પછી બીજાઓને સત્યમાર્ગે કેવી રીતે દોરી શકુ ? " "સત્ય તો મને એકલાનેજ પ્રાપ્ત થયુ છે અને હુ જ માત્ર સત્યને અનુસરૂ છુ, એમ છાતી ઠોકીને કોણ કહી શકે તેમ છે ? ' તે સ્પષ્ટપણે કહેતો પણ ખરો કે –"ભારતવર્ષના કલ્યાણાર્થે મને જે યોગ્ય લાગ્યુ છે તે મે આપની પાસે રજુ કર્યું છે તમને પોતાને જો તે આ અખંડ ભારતવર્ષના હિતાર્થે વાજબી જણાય તો તેને માન આપો બાકી કોઇના પ્રત્યે આગ્રહ નથી " બાદાઉની લખે છે કે –" કોઇ કોઇ નીચ વ્યક્તિએ તલવારના બળથી નૂતન ધર્મનો પ્રચાર કરવાની સમ્રાટને સલાહ આપી હતી, પરતુ તેણે તેમ નહિ કરતા માત્ર સમય અને સદુપદેશ ઉપરજ ધર્મપ્રચારનો સઘળો ભાર મૂક્યો હતો તેણે જો પોતાના નવા ધર્મનો બહોળો ફેલાવો કરવા થોડોઘણો પૈસો ખર્ચ્યો હોત તોપણ અમીર–ઉમરાવોનો મોટો ભાગ તથા સાધારણ જનસમાજનો પણ મોટો ભાગ તેની પૈસાની જાળમા ફસાયા વિના રહેત નહિ " બીજી તરફ

સમ્રાટે એમ પણ જાહેર કરી દીધુ હતુ કે—" પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતપોતાની વિવેકબુદ્ધિને અનુસરવામાં સ્વતંત્ર છે ધર્મમતની ખાતર કોઇને હેરાન કરવામા આવશે નહિ. જેની ઇચ્છા હોય તે ખુશીથી ક્રિશ્ચિયનદેવળ, યાહુદિમંદિર, અગ્નિમંદિર તથા હિંદુદેવાલય ચણાવી શકશે ધાર્મિક વિધિઓ માટે કોઇ પણ મનુષ્ય કોઇને દુભાવી શકશે નહિ " જે સમયે યૂરોપખંડમા ક્ષુદ્ર ધર્મમતોને લીધે મનુષ્યોના લોહીની નદીઓ વહેવા લાગી હતી, નરરક્તથી યૂરોપની પૃથ્વી કલંકિત થઇ રહી હતી, અને ક્રિશ્ચિયન ધર્મની જૂદી જૂદી શાખાઓ એક–બીજાને વિનષ્ટ કરવાની વાસનાથી પાશ્ચાત્યભૂમિને રક્તવર્ણથી (મનુષ્યના લોહીથી) રંગી રહી હતી, તેજ મમયે ભારતવર્ષમા ઉદાર ધમની પતાકા પ્રબળવેગે ફરકી રહી હતી ! પાશ્ચાત્ય દેશમા જે સમયે અંધશ્રદ્ધાનુ પૂરેપૂરૂ પ્રાબલ્ય હતુ, તે સમયે આ દેશમાં ઉદાર ધર્મની શીતળ લહરીઓ વહી રહી હતી !

સમ્રાટ જો હિંદુધર્મનેજ આગ્રહપૂર્વક વળગી રહ્યો હોત તો મુસલમાનો તેને કોઇ પણ પ્રકારે સંમત થાત નહિ અને જો મુસલમાન ધર્મનેજ દૃઢતાપૂર્વક વળગી રહ્યો હોત તો હિંદુઓ કિંચિત્ માત્ર તેને અનુકૂળ થાત નહિ, એટલાજ માટે હિંદુઓ અને મુસલમાનોના સંમિલનાર્થે ક્રિશ્ચિયનધર્મ, મુસલમાનધર્મ બૌદ્ધધર્મ તથા પારસીધર્મમાંથી કિંચિત્ અને હિંદુધર્મમાથી બહુજ સારાંશ ગ્રહણ કરી એક નવો ધર્મ સમ્રાટે તૈયાર કર્યો હતો સઘળા ધર્મોમાથી સહેજ સહેજ ઉપયોગી અંશ લેવાથી જે એક નૂતન ધર્મ તૈયાર થાય, તેને સમ્રાટે હિંદુધર્મનો મનોહર પોષાક પહેરાવી સુસજ્જિત કર્યો હતો, એમ કહીએ તોપણ ખોટુ નથી સમ્રાટનો નૂતન ધર્મ સર્વથા હિંદુધર્મનેજ મળતો આવતો માત્ર તેમા કેટલોક સુધારો—વધારોજ કરવામા આવ્યો હતો. આ હિંદુપ્રધાન ભારતવર્ષમા સમ્રાટની ઉક્ત રાજનીતિ સંપૂર્ણ ધન્યવાદને પાત્ર છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી સમ્રાટના નૂતન ધર્મે હિંદુ તથા મુસલમાનને જ્ઞાતિ કે ધર્મના ભેદભાવ વગર પોતાના ખોળામાં પ્રેમપૂર્વક બેસાડવા હસ્ત પ્રસાર્યા હતા નૂતન ધર્મનો ઉદ્દેશજ એ હતો કે ભારતવર્ષને વિવિધ ધર્મો તથા કોમોના પરસ્પરના ક્લેશોમાથી છેક મુક્ત કરી તેને એક અવિભક્ત તથા મહા બળવાન દેશ બનાવવો સમ્રાટ કહેતો કે—" એક માત્ર પરમેશ્વરજ સઘળા મનુષ્યોનો સ્વામી છે તે એક સર્વશક્તિમાન, સર્વત્ર સતત વ્યાપી રહેલો તથા પરમ દયામય છે વિચાર કે ભાવનાદ્વારાજ તેની ઉપાસના થઇ શકે છે મનુષ્યોએ પોતાના સમાજની તથા દેશની દુર્ગતિ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો અને તેને ઉન્નત બનાવવાને બની શકે તેટલો ભોગ આપવો, એજ ઇશ્વરપૂજાનો સર્વોત્તમ ઉપાય છે અમુક મનુષ્યનુ બૂરૂ કરો અને મારૂ એકલાનુ કલ્યાણ કરો એવી ઇશ્વરની પાસે પ્રાર્થના કરવી, તે છેક અનુચિત છે. મનુષ્યનું જ્ઞાન જ્યારે અપક્વ તથા અપૂર્ણ હોય છે, ત્યારેજ તે સુખ–દુઃખના પ્રસંગોમાં

મુઝાઇ જાય છે અને નિરર્થક હાયવોય કરવા લાગે છે જ્યારે તેની જ્ઞાનદૃષ્ટિ ખુલે છે ત્યારેજ તે સુખ–દુઃખના પ્રસંગમા પર્વતની માફક અચળ તથા અડગ-પણે ઉભો રહી શકે છે હિંદુ સ્ત્રીઓ જ્યારે પાણી ભરીને સ્વગૃહે આવતી હોય છે, ત્યારે તેઓ પોતાના માથા ઉપર રહેલા બેડાંના ભારને ભૂલી જાય, પોતાની સખીઓ સાથે કેવી આનંદ તથા વિનોદ કરતી હોય છે ! તેમને આનંદ–વિનોદ-ની એટલી બધી મઝા પડે છે કે ગમે તેટલો લાંબો માર્ગ કે મસ્તક ઉપરનો પાણીનો ભાર તેમને કષ્ટકર થતો નથી, તેવીજ રીતે મનુષ્યો પણ જો પોતપોતા-ની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓને પોતાના મસ્તક ઉપર રાખી, સર્વ માનવબંધુઓ સાથે અભેદભાવે હાસ્યવિનોદ કરતા સમાનભાવે જીવનયાત્રા નિર્વહવા લાગે તો સંસાર નાં સુખ–દુઃખો તેમને મુઝવી શકે નહિ ઇશ્વર અને સંસારપ્રત્યે સમદૃષ્ટિથી નિહાળવુ, એ પ્રત્યેક મનુષ્યનુ મુખ્ય કર્તવ્ય છે ”

ઇશ્વરની ઉપાસના તથા પૂજા માટે પ્રભાતનો તથા મધ્યરાત્રિનો સમયજ પસંદ કરવાયોગ્ય છે, એવો સમ્રાટે નિર્ણય કર્યો હતો બાદાઉની લખે છે કે–"કોઇ કોઇ દિવસ સમ્રાટ સમસ્ત રાત્રિપર્યંત જાગ્રત રહીને ઇશ્વરનુ ધ્યાન કરતો કેટલીકવાર તે પ્રાતઃકાળે બહુજ વહેલો ઉઠીને મહેલથી થોડે દૂર જઇ એક નિર્જન સ્થાનમા એક પથ્થર ઉપર એકલો બેસી રહેતો અને પોતાના મસ્તકને છાતી ઉપર ઝુલતુ રાખી ઇશ્વરપૂજાનુ નિર્મળ સુખ ભોગવતો હતો" સમ્રાટ કહેતો કે–"માત્ર ભાવનાદ્વારાજ ઇશ્વરની ઉપાસના કરવી ઉચિત છે ઇશ્વરપૂજાના જે બાહ્ય ક્રિયાકાંડો છે, તે તો કેવળ નિદ્રિત મનુષ્યને જાગ્રત બનાવવા માટેજ છે બાહ્ય ક્રિયાઓનો બોજો જો મનુષ્યના શિરે ન હોય તો તે ઇશ્વરસ્તુતિ અર્થે સર્વદા તૈયાર રહી શકે નહિ, તેમજ બાહ્યસાધનો મનુષ્યને એકાગ્ર બનાવવા માટે પણ બહુ ઉપયોગી છે ઇશ્વરપૂજા અર્થે જો કોઇ પ્રત્યક્ષ વસ્તુનુ અવલંબન લેવાની જરૂર પડે તો સૂર્ય, અગ્નિ કે ગ્રહ–ઉપગ્રહને દૃષ્ટિમાં રાખી લેવા ”

રાજા બીરબલની પાસેથી સમ્રાટે સૂર્યની આરાધના કરવાનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતુ. બીરબલ કહેતો કે–" સૂર્યના પ્રતાપેજ મનુષ્યની નિત્યની આવશ્યક વસ્તુઓ તૈયાર થાય છે. ફળ–ફૂલ તથા ધાન્ય વગેરેને પકવનાર તથા ખાવા-યોગ્ય બનાવનાર માત્ર સૂર્યજ છે મનુષ્યોને પ્રકાશ તથા જીવન આપનાર પણ સૂર્યજ છે " બ્રાહ્મણોની માફક સમ્રાટ પણ પ્રાતઃકાળે પૂર્વ દિશા તરફ મુખ રાખી ઉભો રહેતો અને સૂર્યની આરાધના કરતો, તેમજ તેનાં સહસ્ર નામો-નો પણ સંસ્કૃત ભાષામાંજ ઉચ્ચાર કરતો જ્યારે તે સહસ્ર નામનો જપ કરતો ત્યારે એક બ્રાહ્મણ પંડિત તેની પાસે ઉભો રહેતો અને તેને ઉચ્ચારમાં સહાય આપતો વળી વર્ષના જે દિવસે દિવસ અને રાત્રિ સમાન થાય તે દિવસે, સૂર્ય-કાંતમણિનો સૂર્યનાં કિરણો સાથે સંયોગ કરી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરતો અને તે

અગ્નિ એક ખાસ મંદિરમાં બહુ કાળજીપૂર્વક સંગ્રહી રાખતો આ અગ્નિગૃહસંબંધી સઘળી દેખરેખ રાખવાની જવાબદારી અબુલફઝલના શિરે મૂકવામા આવી હતી. સંધ્યાસમયે સમ્રાટના નોકરો ઉક્ત અગ્નિના સંયોગવડે બાર સ્વચ્છ મીણબત્તીઓ સળગાવતા અને તે બત્તીઓ મનોહર સોના–રૂપાના ફાનસમાં ગોઠવીને સમ્રાટના ઓરડામાં મૂકી દેતા મધુર સ્વરે સંગીત લલકારનારા ઉસ્તાદો, તે બાર દીપકો પૈકીનો એક દીપક હાથમાં લઇ સુલલિત સ્વરે ઇશ્વરનું સ્તોત્ર ગાતા હતા સંગીતના અરંભસમયે તથા પૂર્ણાહુતિસમયે સમ્રાટ અકબરની દીર્ઘાયુ તથા તેના રાજત્વકાળની વૃદ્ધિ માટે ખાસ પ્રાર્થના કરવામાં આવતી સમ્રાટને માટે જે રસોઈ થતી તે રસોઇ પણ ઉક્ત અગ્નિગૃહની એક ચીણગારીવડે સળગાવેલા અગ્નિવડે તૈયાર કરવામાં આવતી સમ્રાટે અગ્નિની પૂજા કરવાનું શિક્ષણ અગ્નિપૂજક પારસીઓ, હિંદુ સંન્યાસીઓ તથા હિંદુ મહારાણીઓ પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યું હતુ તે હિંદુઓની માફક હોમ વગેરે પણ કરતો હતો

હિંદુઓની માફક, સમ્રાટ પણ મૃત્યુની પછી આત્મા એક શરીરમાથી બહાર નીકળી અન્ય શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે એવો વિશ્વાસ ધરાવતો હતો; પરંતુ આ ભવમાં આપેલા દાનનો બદલો પરકાળે સહસ્રગણો વધારે મળે છે, એ વાત ઉપર તેને શ્રદ્ધા નહોતી હિંદુના અનેક આચાર–વ્યવહારોનું પણ તે અનુષ્ઠાન કરતો હિંદુઓને લેશ પણ દુઃખ થાય કિંવા તેમની લાગણીઓ દુભાય એવી એક પણ ક્રિયા તે કરતો નહોતો બીજી રીતે કહીએ તો હિંદુઓ તેના પ્રત્યે પ્રેમ તથા ભક્તિ રાખવા લાગે તેવું તે વર્તન રાખતો સમ્રાટ અકબર પોતે દાઢી રાખતો નહોતો અને જે મુસલમાનો દાઢી રખાવતા નહોતા તેમના ઉપર પણ સ્વાભાવિકરીતેજ પ્રસન્નતા દર્શાવતો, એટલા માટે દાઢી મુંડાવી નાખવાનો મુસલમાનોમાં એક રિવાજજ થઇ પડયો હતો. હિંદુઓની માફક તે હાથે રાખડી બંધાવતો અને લલાટમા ચંદનનું તિલક કરતો હિંદુરિવાજ પ્રમાણે મસ્તકના અર્ધ ભાગપર્યંત સમ્રાટ હજામત કરાવતો અને પાછળ તથા બે કાન પાસે કેશ રખાવતો રાજ્યદરબારમા પણ અનેક હિંદુરીત–રિવાજોને માન આપવામા આવતુ

અબુલફઝલ લખે છે કે –" સમ્રાટ બ્રાહ્મણોની માફક દિવસમા માત્ર એકજ વાર આહાર કરતો હતો " બાદાઉની લખે છે કેઃ–" તેણે ખાન–પાનનું પ્રમાણ બહુજ ન્યૂન કરી નાખ્યુ હતુ ડુંગળી, લસણ કે ગોમાંસ જેવી વસ્તુઓ તે મુદ્દલ વાપરતોજ નહોતો " માંસાહાર કરતાં શુદ્ધ વનસ્પતિનો આહાર કરવો સમ્રાટ વિશેષ પસંદ કરતો હતો તે કહેતો કે " જીવ–જંતુઓનો વધ કરી ઉદરમાં તેની કબર બાંધવી, એ મનુષ્યોને માટે યોગ્ય નથી મારૂં શરીર જો એટલું બધું મોટું હોત કે મારા શરીરનો અમુક અંશ ભક્ષણરૂપે વપરાયા પછી અન્ય જીવોની હત્યા કરવાની મનુષ્યોને જરૂર ન રહેતી હોત તો હું તેમ કર-

વાને આનંદપૂર્વક તૈયાર થાત, અથવા મારા શરીરનો અમુક અંશ કાપીને મનુષ્યોને આહારાર્થે આપી શકતો હોત અને એ અંશ મને પુનઃ મળતો હોત તો-પણ હું મારાં અંગોપાંગને કાપી આપવામાં સંકોચ કરત નહિ મારા એકના શરીર–માંસથી જો અનેકોને સદાને માટે તૃપ્તિ થતી હોત તો કેવું સારૂં થાત !" સમ્રાટ રવિવારના દિવસે, ચંદ્રગ્રહણ અને સૂર્યગ્રહણના દિવસે તથા બીજા તહેવારોના દિવસે કોઇ પણ પ્રકારનો માંસાહાર કરતો નહોતો. રવિવારે તથા તહેવારોને દિવસે પશુની હત્યા નહિ કરવાના ખાસ હુકમો પણ બહાર પાડવામાં આવ્યા હતા.

કોઇ કોઇ વાર સમ્રાટ ઉપવાસ પણ કરતો તે કહેતો કેઃ–" વચમાં એકાદ દિવસ ઉપવાસ કરી નાખવો એ બહુ ઇચ્છવાયોગ્ય છે; તેથી ઇંદ્રિયો ઉપર અંકુશ રહે છે અને આત્માની સ્થિતિ પણ ઉન્નત પ્રકારની બનતી જાય છે " બાદાઉનીએ લખ્યું છે કે " લાંબું આયુષ્ય ભોગવવાની ઇચ્છાથી, બૌદ્ધ લામાઓની સલાહને માન આપી સમ્રાટ સ્ત્રી–સહવાસ બહુજ અલ્પ પ્રમાણમાં રાખતો હતો તે અંતઃપુરમાં વિશેષ સમય પડયા રહેવાનું પસંદજ કરતો નહોતો "

સમ્રાટ ગંગાજળ સિવાય બીજું પાણી પીતો નહોતો તેના રસોડામાં પણ ગંગાજળનોજ મુખ્યત્વે ઉપયોગ કરવામાં આવતો ગંગા નદી જો કે દિલ્હી અને આગ્રાથી બહુ દૂર આવેલી હતી, તોપણ ત્યાંથી ગંગાનું પાણી મંગાવવામાં આવતું અને કાળજીપૂર્વક તેનો ઉપયોગ કરવામા આવતો. મોટા મોટા અમલદારો ગંગાજળના ઘડાઓ ભરી, તે ઉપર રાજ્યનો સીલ મારી સમ્રાટ અકબર તરફ રવાના કરતા સમ્રાટ જ્યારે પંજાબ જેવા દૂર દેશોમાં રહેતો ત્યારે પણ નોકરો તેને માટે ગંગાજળ નિયમિતપણે મોકલી દેતા હતા ગંગાજળ અધવચમાં ખૂટી જાય એવો સંભવ જણાય તો બીજું પાણી તેમા નાખવામાં આવતું અને એ પાણી ગંગાજળ જેટલુંજ પવિત્ર લેખાતું અબુલફઝલ લખે છે કે –" ગંગાજળ મધુર, હલકું તથા આરોગ્ય આપનારૂં છે ઘડામા તેને બરાબર સાચવી રાખવામાં આવે તો તે કેટલાક વર્ષોપર્યંત બગડયા વગર પડયું રહે છે "

સમ્રાટના આવાસ–સ્થળમાં રોજ ધૂપ વગેરે સુગંધી દ્રવ્યો સોના–રૂપાનાં પાત્રોમા સળગ્યા કરતા હતાં

વચમાં વચમા સમ્રાટ મહાન ઉત્સવો કરાવતો, તે ઉત્સવો ઘણા લાંબા સમય પર્યંત ચાલતા. તે વેળા મોટો મેળો પણ ભરાતો. જે વિચિત્ર વિવિધ વસ્તુઓ મેળામાં ગોઠવી દેવામાં આવતી તે પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન ખેંચતી જનસમાજનો મોટો ભાગ એ મેળામાં ભાગ લેતો સમ્રાટ અકબર મેળાવાળા સ્થાનની મધ્યમાં એક કિંમતી–મનોહર તંબુ નખાવી ત્યા પડાવ કરતો તંબુમાં રેશમના અને જરિયાનના બહુ ભારે ગાલીચાઓ બિછાવવામાં આવતા મણિમુક્તાવાળા જરિયાનના મનો-

હર પડદાઓ તબુના દ્વાર પાસે ઝુલતા અને તબુની સ્વાભાવિક શોભામાં અનેકગણો વધારો કરતા હતા. સદ્‌ગૃહસ્થો તથા નાગરિકોની મોટી સખ્યા પણ પોતપોતાના અતિ ઉત્કૃષ્ટ તબુઓ ઉક્ત સ્થાનમા ખડા કરતી સમ્રાટ તેમને પોતાના તરફથી મનોહર પોષાકો, કિમતી રત્નો, ઉત્કૃષ્ટ હાથીઓ તથા અશ્વો વગેરેની ભેટો આપતો ઉત્સવ–આમોદના દિવસોમા સમ્રાટ અકબર સુદર પોષાક પહેરી સિહાસન ઉપર બિરાજતો અને તેની આસપાસ તેના મિત્રો, અમાત્યો, અમીરો, ઉમરાવો વગેરે માનનીય ગૃહસ્થો ઉત્તમોત્તમ પોષાકોમાં સુસજ્જીત થઈ, મણિ–મુક્તાના હારો પહેરી તથા વિવિધ અલંકારોથી દેહને શણુગારી માનપૂર્વક ઉભા રહેતા. આકાશમાના નક્ષત્રો રાત્રિના સમયે જેવી રીતે પ્રકાશિત રહ્યા કરે છે તેવી રીતે અમીર–ઉમરાવોના અગ ઉપર રહેલા અલકારો પણ પ્રકાશી રહેતા હતા. જ્યારે તેઓ સઘળા રાજસભામાથી બહાર નીકળતા ત્યારે તેઓ શણુગારેલા હસ્તીઓ ઉપર બેસી, વ્યવસ્થિત ક્રમ પ્રમાણે ધીમે ધીમે આગળ ચાલતા ઉત્સવસબધી સ્વારીમા સર્વથી પ્રથમ એક હાથી ચાલતો તેનો વિશાળ દેહ જરિયાની વસ્રો તથા કિમતી જવાહીરોથી ઢાકી દેવામા આવતો, એમ કહીએ તો ખોટુ નથી ત્યારબાદ સુશોભિત અશ્વો તથા સિંહ–વાઘ–ચિત્તા વગેરે જગલી પશુઓની સ્વારી ધીમે ધીમે યથાક્રમે આગળ ચાલતી સ્વારીના અતે ઘોડેસ્વારો મહા તોફાની અશ્વો ઉપર સ્વારી કરી નિયમિતભાવે આગળ ચાલતા.

સમ્રાટ પ્રત્યેક વર્ષે હિદુઓની માફક તુલાવતનુ પણ અનુષ્ઠાન કરતો, અર્થાત્ પોતાના વજનથી બાર ગણુા વજનનુ સોનુ, રૂપુ, તાબુ, લોઢુ, પારદ, રેશમ, સુગધી દ્રવ્યો, દૂધ, ઘી, લવણુ તથા ચોખા વગેરે વસ્તુઓનુ બ્રાહ્મણોને કિવા ગરીબ મનુષ્યોને દાન કરતો ઉપર ગણુાવી તે વસ્તુઓ ઉપરાત બીજી અનેક કિમતી વસ્તુઓનો પણુ સમાવેશ તુલા (ત્રાજવા) મા કરવામાં આવતો રાજકુમારોને તોળીને તેમના વજન જેટલું સોનુ–રૂપુ પણુ દરવર્ષે તે દાનમા વાપરતો આવા ઉત્સવો સમયે રાજ્યના પ્રધાન કવિઓ સુદર કવિતાઓ રચી મોકલતા અને તે કવિતાઓ સમ્રાટને અર્પણુ કરતા સમ્રાટ તેમને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે ઇનામો આપી સતુષ્ટ કરતો તે ઉપરાંત સઘળા સપ્રદાયોના ગુણી પુરુષોને સમ્રાટ પોતાની પાસે બોલાવી યોગ્ય ઉપહાર તથા પદવી અર્પણુ કરતો. સમ્રાટ અકબરની માફક અન્ય કોઇ પણુ નૃપતિએ સર્વ પ્રકારના ગુણોને એટલુ બધુ ઉત્તેજન આપ્યુ નથી. ઉત્સવ–આમોદના દિવસોમાં અનેક કેદીઓને પણુ કેદખાનામાથી મુક્ત કરવામા આવતા

સમ્રાટ અકબર એક યથાર્થ ઋષિ–મુનિ છે, તેના ઉપર ઇશ્વરની પૂરેપૂરી મહેરબાની છે તથા તે એક દૈવીશક્તિવાળો મનુષ્ય છે, એમ હિંદુઓ તથા મુસલમાનો પણુ માનવા લાગ્યા હતા સમ્રાટ એક સિદ્ધ પુરુષ કિવા પરમ ધાર્મિક મહાપુરુષ

એવો પણ અનેકોને વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો સમ્રાટ પોતે ધારે તો પોતાની દૈવીશક્તિના પ્રતાપે દુર્જય્ય કિલ્લાઓ રમતવાતમા સર કરી શકે છે, અને શત્રુની સેનામા મહા ભયંકર રોગો ઉત્પન્ન કરી શકે છે, એમ તેના કેટલાક શત્રુઓ ધારતા હતા સમ્રાટ જે સ્થળે પડાવ નાખતો તે સ્થળે નિત્ય હજારો મનુષ્યો તેના દર્શને આવતા કેટલાક રોગીઓ હાથમાં પાણીનુ પાત્ર લઇ અકબરની પાસે તે મંત્રાવા આવતા અકબર તે પાણીને માત્ર એક ફુક મારતો, આથી પાણીમા અદ્દ્ભુત સામર્થ્ય આવી જતું અને ગમે તેવા રોગીના કઠિન રોગને દૂર કરી શકતું, એમ અજ્ઞાન મનુષ્યો માની લેતા મનુષ્યના સઘળા પ્રકારના મનોરથો સિદ્ધ કરવાને માત્ર એક સમ્રાટ અકબરજ સમર્થ છે, એમ અનેકો માનવા લાગ્યા હતા એને લીધે સખ્યાબધ મનુષ્યો ખાનગીમા તથા જાહેરમા સમ્રાટની પાસે સફળતા અર્થે પ્રાર્થનાઓ કરતા પુત્રપ્રાપ્તિની કામનાવાળા કેટલાક કુટુબો સમ્રાટની માનતા રાખતાં અને તેની કૃપા પ્રાપ્ત થાય એવી ઇશ્વરસ્તુતિ કરતા કેટલીકવાર તેમની પ્રાર્થનાઓ સફળ થતી અને તેથી અનેક પ્રકારની ભેટો સમ્રાટના ચરણુમા અણુધારી આવી પડતી

સમ્રાટ હિંદુ-મુસલમાનોને સમિલિત કરી ઉભયનુ મહા કલ્યાણુ કરવા ઇચ્છતો હતો ભારતવર્ષને તે મહાશક્તિશાળી દેશ બનાવવા માગતો હતો તેનો એવો ગભીર ઉદ્દેશ સકુચિત વિચારવાળા અનુદાર મૌલવીઓ સમજી શકે એવી આશા રાખવી નિષ્ફળ હતી તેમના હૃદયમાં સ્વદેશહિતૈષિતાને સ્થાન નહોતુ, તેથી તેઓ સમ્રાટનુ યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી શકયા નહોતા તેમણે સમ્રાટની સામે પ્રતિકૂળતાવાળુ વર્તન ચલાવવા માડયુ હતુ સમ્રાટને ગમે તે પ્રકારે હેરાન કરવો એવો તે મૌલવીઓએ નિશ્ચય કર્યો હતો સમ્રાટે કેટલાક મૌલવીઓને મક્કા ખાતે મોકલી દીધા હતા કેટલાક મૌલવીઓ રાજદ્રોહી બની સમ્રાટની સામે બળવો ઉઠાવવાને તૈયાર થઇ રહ્યા હતા, એટલુંજ નહિ પણ સમ્રાટ અકબર જેવા વિધર્મીઓની સામે બળવો ઉઠાવવો એ ધર્મસગત અને ઇશ્વરની ઇચ્છાને અનુકૂળ છે, એવા ભાવનો તેમણે સાધારણ મુસલમાનસમાજને ઉપદેશ આપ્યો હતો આથી કેટલાક મુસલમાનોએ એકત્ર થઇ બળવાની જે હોળી સળગાવી હતી તેનુ પરિણામ શુ આવ્યુ એ વાત અમે પાછલા પ્રકરણોમાં કહી ગયા છીએ. સમ્રાટ એવા બળવાઓથી લેશ પણ ગભરાયો નહોતો ભારતવર્ષના કલ્યાણ અર્થે તેણે જે યોજના ઘડી કહાડી હતી તેનો અમલ કરવામા તે નિર્બળ બન્યો નહોતો. બળવો શાત કરતી વેળા સમ્રાટ પોતાના દુશ્મનોને પરમ મિત્રભાવે જાણે નીચેના શબ્દો કહી રહ્યો હોય, અને એ શબ્દો સીધા અમારા કાનમાં પ્રવેશતા હોય, એવો અમને ક્ષણુભર ભાસ થઇ આવે છે ! સમ્રાટ કહેતો કે:–" તમારે આ પ્રમાણે સદાને માટે દુર્ગતિમા પડયા રહી, કલેશકુસપમાં અને પરસ્પરની કતલોમાંજ

જીવન વીતાવવું છે કે જગતમાં તમે પણ એક મહાશક્તિસંપન્ન મહાપ્રજા છો, એમ જાહેર કરવા તમારે તમારું મસ્તક ઉંચું કરવું છે ? તમારા સ્વાભાવિક ગૌરવથી દિશાઓને અજવાળવાની શું તમને મહત્ત્વાકાંક્ષા નથી ઉદ્‌ભવતી ? જો તમારા હૃદયમાં એવી મહત્ત્વાકાંક્ષા અને ઉચ્ચ અભિલાષા હોય તો બની શકે તેટલો આત્મભોગ આપવાને–સ્વદેશ અર્થે તન–મન–ધનનો ત્યાગ કરવાને તૈયાર થાઓ વિભિન્ન ધર્મો અને નિરનિરાળાં રીતિ–રિવાજોની એકવાક્યતા સિદ્ધ કરી સંમિલિત થવાનો પ્રયત્ન કરો ભારતવાસીઓને એક મહા પ્રજાકીય જાતિ બનાવો અને મન–વચન–કાયાવડે એકત્ર થવાની કોશીશ કરો એમ નહિ થાય ત્યાંસુધી ભારતનો ઉદ્ધાર થાય એ સંભવિત નથી.

અનુદાર બાદાઉની લખે છે કે –"સમ્રાટે ઇસ્લામધર્મનો પરિત્યાગ કર્યો હતો તેના અનેક કારણો હતાં જૂદા જૂદા દેશોમાંથી જૂદા જૂદા ધર્મવાળા અસંખ્ય વિદ્વાનો સમ્રાટના રાજદરબારમાં છૂટથી આવ–જા કરી શકતા સમ્રાટ સર્વની સાથે પરમ સહૃદયતાપૂર્વક વાર્તાલાપ કરતો ધર્મસંબંધી વિચારો કર્યા કરવા અને તેનું યથાર્થ મૂળ શોધી કહાડવું, તે સિવાય બીજા કોઇ કાર્યપ્રત્યે મુદ્દલ લક્ષજ આપતો નહોતો દર્શનશાસ્ત્રના ન સમજી શકાય તેવા તર્કો, ઇશ્વરદ્વારા ધર્મની સીધી રીતે ઉત્પત્તિ થવી સંભવિત છે કે નહિ, ઇતિહાસ તથા વિજ્ઞાન ધાર્મિક વિધિઓને ટેકો આપે છે કે નહિ, ઇત્યાદિ વિષયોની સમ્રાટ પાસે નિરંતર ચર્ચાઓ થયા કરતી હતી હાજર રહેલા સભાસદોમાંના પ્રત્યેક પાસેથી સમ્રાટ ઉપયોગી વાતોનો સંગ્રહ કરતો કોઇ વાત તેને પ્રીતિકર થતી તો તેનો તે નિખાલસ પણે સ્વીકાર કરતો અને કોઇ વાત અપ્રીતિકર થતી તો જાણે એ વાત કોઇ બોલ્યુંજ નથી, એમ ધારી ઉપેક્ષા કરતો આવા પ્રકારની ચર્ચાઓથી તથા સંવાદોથી અકબરને ધીમે ધીમે એવી ખાત્રી થઇ ચૂકી હતી કે સઘળા ધાર્મિક સંપ્રદાયોમાં સુજ્ઞ અને વિદ્વાન મનુષ્યો હોય છેજ, સઘળા ધર્મોમાં સત્યનો અંશ પણ હોય છેજ, અને પ્રત્યેક સંપ્રદાય સત્ય વગર ટકી શકે પણ નહિ, તો પછી ઇસ્લામ ધર્મનેજ શામાટે વધારે મહત્ત્વ આપી દેવું ? સમ્રાટ અન્ય સંપ્રદાયના વિદ્વાનો કરતા બૌદ્ધ સાધુઓ અને બ્રાહ્મણ પંડિતોની સાથે એકાંતમાં બેસી વિશેષવાર વાર્તાલાપ કરતો, અને બની શકે તેટલો તેમની સાથે વધારે સહવાસ રાખવાનો પ્રયત્ન કરતો. તેઓ પોતાના સાંપ્રદાયિક વિષયોમાં એવા તો પ્રવીણ હતા, ધર્મતત્ત્વ તથા નીતિશાસ્ત્રમાં તેઓ એવા તો કુશળ હતા, ભવિષ્યનો નિર્ણય કરવાની તેઓ એવી તો અદ્‌ભુત શક્તિ ધરાવતા, તેમજ ધાર્મિક વિચારોમાં તેઓ એટલા બધા આગળ વધેલા અને મનુષ્યજીવનની સફળતા સાધવામાં એટલા બધા વિજયી નિવડેલા હતા કે અન્ય કોઈ સંપ્રદાયનો વિદ્વાન કોઈ પણ વાતમાં તેમનાથી આગળ વધી જવાની હિંમત કરી શકતો નહિ. તેઓ પોતાના અભિ-

ધર્મને પ્રમાણિક ઠરાવવા તથા અન્ય મતના દોષો સિદ્ધ કરવા એવી પ્રબળ યુક્તિઓ રજુ કરતા, એવાં પ્રબળ પ્રમાણો હાજર કરતા અને એવી તો દૃઢતાથી તથા બુદ્ધિમત્તાથી ચર્ચા કરતા કે તેમનુ કહેવુ ખરેખર સત્યજ હશે, એમ કોઈ-ને પણ લાગ્યા વગર રહે નહિ ગમે તેવા શ્રદ્ધાળુ મનુષ્યને પણ તેઓ અન્ય ધર્મસબંધે શકાશીલ બનાવાને સપૂર્ણ સમર્થ હતા આનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે ઉક્ત વિદ્વાનોના વિચારો ભૂલભર્યા છે તથા આડે માર્ગે દોરનારા છે, એમ સમ્રાટને કહેવા જેટલુ કોઈથી સાહસ થઈ શકતુ નહિ પર્વતના ચૂરેચૂરા થઇ જાય, આકાશમા સેકડો ચીરાઓ પડી જાય અને જમીનઆસમાન એક થઇ જાય, તોપણ સમ્રાટના મનમા સદેહનો પ્રવેશજ થઈ શકતો નહોતો ઉપર કહ્યાં તે સઘળા કારણોને લીધે સમ્રાટને ઇસ્લામ ધર્મસંબધી અનેક વિષયોમાં બહુજ અશ્રદ્ધા થઇ ગઈ હતી જો કોઇ મનુષ્ય દરબારમાં પોતાના સુપવિત્ર, મહિમાયુક્ત તથા અનાયાસે પાળી શકાય એવા ધર્મની નિદા કરતો તો તેને યોગ્ય શિક્ષા કરવાને બદલે સમ્રાટ ઉલટુ ઉત્તેજન આપતો " હિદુ વિદ્વાનોની અપૂર્વ શક્તિની યથાર્થ પ્રશસા કર્યા પછી ભારે બળાપો કરતા બાદાઉની લખે છે કે –" તે સર્વ કાફરો પોતાના અસખ્ય ધર્મગ્રથોના અપવિત્ર તથા તિરસ્કારપાત્ર વાતો સમ્રાટ-ને સભળાવતા આનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે સમ્રાટનો એક દિવસ પણ એવો ખાલી ન જતો કે જે દિવસે વિષવૃક્ષ નવુ વિષફળ ઉત્પન્ન કર્યા વગર રહ્યુ હોય "

બાદાઉની જેને વિષવૃક્ષની ઉપમા આપે છે તેજ વૃક્ષને બાદાઉનીના સમ-યનોજ મહાત્મા અબુલફઝલ સુદર અમૃતવૃક્ષની ઉપમા આપે છે અને એ વૃક્ષના ફળોની તુલના અમૃતફળની સાથે કરે છે અબુલફઝલની દૃષ્ટિમાં અને બાદાઉનીની દૃષ્ટિમા કેટલો ભેદ છે, તે નાચેના વાક્યની સાથે બાદાઉનીના વાક્ય ની તુલના કરવાથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવશે. અબુલફઝલ સમ્રાટ અકબરની ધર્મશોધક બુદ્ધિના સબધમાં આ પ્રમાણે લખે છે –"સઘળા પ્રકારના ધર્માવલબીઓ સમ્રાટની પાસે હાજર થતા. સઘળા ધર્મોના સત્યાંશોની સમ્રાટ પાસે પ્રશસા તથા અનુમોદના થતી. સત્ય વાતનો વિનાસ કોચે સ્વીકાર પણ થતો કોઇ એક ધર્મમા કદાચ નિકૃષ્ટ અશ હોય તો તે એક અશને લીધે અન્ય શ્રેષ્ઠ અશને પણ દૂષિત તથા અસ્વીકારને પાત્ર માની લેવામા આવતાજ નહોતા નીચ મનવાળા મનુષ્યો સમ્રાટની આવી ગુણાનુરાગવૃત્તિ જોઇ તથા તેની આવી નિસ્વાર્થતા અને હિતજનક ભાવનાઓ જોઇ, મનમા તે મનમા બળી મરતા હતા "

સમ્રાટે કાશ્મીર ખાતે સઘળા ધર્માનુયાયીઓ માટે એક સાધારણ ધર્મમદિર બંધાવ્યુ હતુ. અબુલફઝલે એક લાબી કવિતા રચી તે કવિતા એ મદિરની દિવાલ ઉપર કોતરાવી હતી ઉક્ત કવિતાના વાચનથી તેમના બન્નેના (સમ્રાટ અને અબુલફઝલના) ધર્મમતોના સબધમાં વિશેષ પ્રકાશ પડશે, એમ ધારી એ

કવિતાનો આશય અમે આ સ્થળે ઉતારી લઇએ છીએ

" હે પિતા ! પરમેશ્વર ! દેવાલયોમાં, મસ્જીદોમા અને પાદરીઓના દેવળોમાં સર્વત્ર માત્ર તારી એકનીજ શોધ થાય છે જગતની સઘળી ભાષાઓ પણ માત્ર તારૂ એકલાનુંજ યશોગાન ગાઇ રહી છે હિંદુધર્મ અને મુસલમાનધર્મ પણ કેવળ તારી ખાતરજ આકુળ-વ્યાકુળ રહ્યા કરે છે તુ ખરેખર "**एकमेवाद्वि-तीयम्** " છે, એ વાતનો ઉક્ત ઉભય ધર્મો મુક્તકંઠે સ્વીકાર કરી રહ્યા છે મસ્જીદ-મા આવતા તારા ભક્તો અતિ ઉચ્ચકંઠે માત્ર તારાજ પવિત્ર નામનું સ્મરણ કરે છે પાદરીઓના દેવળમાં જતા સાધકો પણ મધુર મંગળ ઘંટ વગાડી કેવળ તારા ઉદાર પ્રેમનુંજ સ્તોત્ર ગાય છે હું મસ્જીદમાં પણ ગયો છુ અને ક્રિશ્ચિયન દેવળોમા પણ ગયો છુ, પરંતુ સર્વત્ર તારા એકનાંજ દર્શન મને તો થયા છે તારી એકલાનીજ શોધમા હુ સર્વ સ્થળે ભમુ છુ. તારૂ યથાર્થ સ્વરૂપ જે મનુષ્ય સમજી શકે છે તેની પાસે હિંદુ અને મુસલમાનો એવા ભેદો રહેતા નથી. એવો અભેદભાવવાળો મનુષ્ય, ગમે ત્યાંથી સત્યનુ ગ્રહણ કરી શકે છે અત્તર કહાડનારા વ્યવસાયીઓ જેવી રીતે ગુલાબ પુષ્પનુ સત્ત્વ સમજી જાય છે, તેવી રીતે તારા સ્વરૂપના જ્ઞાનવાળા મનુષ્યો તારૂ યથાર્થ રહસ્ય સમજી જાય છે સમ્રાટ અકબરની આજ્ઞાને માન આપી, ભારતવર્ષના એકેશ્વરવાદીઓમાં સર્વદા સંપ, સુલેહ તથા ઐક્ય રહે એવી શુભ ભાવનાપૂર્વક, ખાસ કરીને કાસ્મીરના ઇશ્વર-ઉપાસકોને માટે આ પવિત્ર મંદિર બંધાવવામાં આવ્યુ છે જો કોઇ ધર્માવલંબી આ મંદિર તોડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરશે તો તે પોતાનુંજ ધર્મમંદિર તોડી નાખે છે, એમ ગણવામા આવશે. જો જગતના સઘળાં મનુષ્યો અંતઃકરણપૂર્વક પોતપોતાની વિવેક બુદ્ધિને અનુસરી ધર્મના માર્ગે ગતિ કરવાનુ લક્ષમા રાખે તો ધર્મસંબંધી ક્લેશો પોતાની મેળેજ શાંત થયા વગર રહે નહિ બાહ્યવસ્તુ ઉપર લક્ષ રાખવાથીજ કિંવા અંતર્ગત આશય નહિ સમજાયાથીજ ક્લેશો વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે અજ્ઞાનતા એજ સર્વ અનર્થોનુ મૂળ છે હે ન્યાયવાન પરમેશ્વર ! તમે માત્ર મનુષ્યોની ભાવના અને ઉદ્દેશ જોઇનેજ તેના પાપ-પુણ્યનો નિર્ણય કરો છો અમુક મનુષ્યનો ઉદ્દેશ સારો છે કે નરસો છે તે તમે એકજ યથાર્થરૂપે સમજી શકો છો. સમ્રાટ અકબરના હૃદયમા શુભાશયને પ્રેરનાર પણ આપજ છો."

અબુલફઝલે રચેલુ નીચેનુ ઈશ્વર-સ્તોત્ર કેટલું બધુ સુંદર છે ! " હે પ્રભુ ! હે પરમેશ્વર ! તમારૂ સ્વરૂપ, તમારૂ રહસ્ય ચિરકાળને માટે મનુષ્યોથી સમજી શકાય તેમ નથી વસ્તુતઃ તુ સર્વ ગુણોના આધારરૂપ છે. તુજ સંપૂર્ણ છે તુજ અનાદિ તેમજ અનંત છે તારા આ વિશાળ વિશ્વરાજ્યનો પણ આરંભ તેમજ અંત નથી. તારી માફક તારી સૃષ્ટિ પણ આદિ અને અંતરહિત છે મનુષ્યપ્રાણીના નિર્બળ શબ્દો તારા મહિમાને વર્ણવવા સર્વથા અસમર્થ છે અમારી જીહ્વા તારા યશોગાનને

સંપૂર્ણરીતે ગાઈ શકે તેમ નથી, અમારાં સર્વ અંગોપાંગો પણ શક્તિહીન છે અમારા પગમાં એવી શક્તિ નથી કે જેથી આ અનંત અંતરને ભેદી અમે તારી પાસે પહોંચવાને ભાગ્યશાળી થઈ શકીએ અમારી બુદ્ધિ પણ તારા સ્વરૂપની ધારણા કરવામાં છેક અસમર્થ છે કેવળ માત્ર યોગીઓજ સમાધિસમયે તારી કિંચિત્ ઝાંખી કરી શકે છે ખરેખર, તારૂં વિચિત્ર માહાત્મ્ય વર્ણવવું એ અમારી શક્તિથી બહાર છે."

મહાન્ પરમેશ્વર! આ હતભાગ્ય ભારત ઉપર હવે તો પ્રસન્ન થાઓ!

विंशतितमः अध्याय—समाजनीति

ભારતવર્ષમાં અત્યારે મહાઘોર રાત્રિ પડી ચુકી છે આકાશ વાદળાઓથી છવાઈ ગયું છે દિશાઓ ગંભીર અંધકારથી પૂરાઈ ગઈ છે મહાસમુદ્રમાં જેવાં મહાન અને ઉન્નત મોજાંઓ ઉછળે, તેવાં કુરીતિ અને કુરિવાજોના ભયંકર મોજાંઓ આજે ચોતરફ ઉછળી રહ્યાં છે! ભિન્ન ભિન્ન કોમો અને જાતિઓના વહાણો એકત્ર થવાના પ્રયત્નો કરવા છતાં તેમાં ફતેહમંદ થઈ શકતા નથી યૂરોપ, અમેરિકા અને જાપાનમાંથી જ્ઞાનરત્નો લઇ આવવામાં અને આત્મોન્નતિનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવામાં આ દેશના કુરિવાજો ક્ષણે ક્ષણે વિઘ્ન નાખી રહ્યા છે! ભારતવાસીઓના કલ્યાણના મહામાર્ગમાં સેંકડો દેશાચારો અને કુરિવાજો કાંટાઓ વેરી રહ્યા છે! ભારતવાસીઓનો નિર્બળ જનસમાજ પોતાનીજ ઉન્નતિના માર્ગમાં પ્રતિકૂળતા દાખવી રહ્યો છે!

આ સઘળા સામાજિક નિયમો ક્યાંથી આવ્યા? કોણે તે ઉત્પન્ન કર્યા? તે નિયમોનો ઉદ્દેશ શું હોવો જોઇએ? આનો સંક્ષિપ્ત ઉત્તર માત્ર એટલોજ આપી શકાય કે મનુષ્યોએજ તે સામાજિક નિયમો ઘડી કહાડયા છે, પ્રત્યેક કોમે પોતાના હિતાર્થેજ તે ઉત્પન્ન કર્યા છે, મનુષ્યસમાજની ઉન્નતિ કરવી અને તેમનું સર્વદા રક્ષણ કરવું એજ એ સામાજિક નિયમોનો ઉદ્દેશ હતો અને છે ભારતવર્ષના વર્તમાન અસંખ્ય સામાજિક નિયમો, અગણિત રીતિ—નીતિઓ ભારતવર્ષને માટે અત્યારે મંગળકર છે કે નહિ, એ એક મહા પ્રશ્ન થઇ પડયો છે

જે દેશમાં અનેક કોમો રહેતી હોય, પ્રત્યેક કોમની રીતિ—નીતિ તથા સામાજિક વિધિ પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની રહ્યા કરતી હોય અને જે દેશની પ્રત્યેક કોમ પોતાનાં રીત—રિવાજને અથવા સામાજિક નિયમને અતિ ઉત્કૃષ્ટ માની અન્ય કોમના આચાર—વ્યવહારોની નિંદા કરતી હોય, પોતપોતાના ભિન્નત્વનું રક્ષણ કરવામાંજ સર્વ જાતિઓ પોતપોતાનું મહત્ત્વ સમજતી હોય, એટલુંજ નહિ પણ ભિન્ન ભિન્ન રીત—રીવાજોની એકવાક્યતા સિદ્ધ કરવાની અને

દેશની સઘળી પ્રજાઓને સમ્મિલિત કરી, મહા શક્તિમાન બનાવવાની હિલચાલ કરવાની વિરુદ્ધમાં રહેતી હોય તે પ્રજા અથવા જાતિ એકવાર ગમે તેટલી પ્રબળ હોય તોપણ કાળક્રમે તેનું અધઃપતન થયા વગર રહેતું નથી. બીજી તરફ જોઇએ તો જે દેશમાં અનેક જાતિઓ વસતી હોય, છતાં જો તેઓ દેશના કલ્યાણાર્થે સ્વાર્થનો ભોગ આપવાને તથા સમ્મિલિત થવાને સર્વદા તૈયાર રહ્યા કરતી હોય તો તે જાતિ એક કાળે ગમે તેટલી અવનત હોય, ગમે તેટલી જ ગલી અવસ્થામાં હોય તોપણ કાળક્રમે અતિ ઉન્નત થાય અને અન્ય સર્વ ઉન્નત દેશની પ્રજાઓ કરતાં આગળ વધી જાય, તેમાં કાંઇજ આશ્ચર્ય નથી. એમાં પ્રથમ પ્રકારનું દૃષ્ટાંત જોઇતું હોય તો ભારતવર્ષ તરફ અને બીજા પ્રકારનું દૃષ્ટાંત જોઇતું હોય તો મહા બળવાન ગ્રેટબ્રીટન તરફ દૃષ્ટિપાત કરો ગ્રેટબ્રીટનમાં સર્વથી પ્રથમ પિક્ટસ, સ્કોટસ, વેલ્શ વગેરે જાતિઓ રહેતી હતી ઉક્ત સઘળી જાતિઓ અનેકવાર કેલ્ટસ, રોમન્સ, જુટસ, સૅક્સન્સ, ડેન્સ, નૅારમન્સ આદિ જાતિઓદ્વારા ઉપરાઉપરિ પરાજીત થઇ હતી; પરંતુ નવી આવનારી જાતિઓમાં મળી જવાના અપૂર્વ ગુણને પ્રતાપે આજે ઉક્ત સમસ્ત જાતિઓના સમ્મિલનરૂપે અંગ્રેજ નામની કેવી એક મહા બળવાળી તથા મહા પરાક્રમવાળી જાતિ તૈયાર થઇ છે ? જો તેમણે પ્રથમથીજ ભિન્ન ભિન્ન પડયા રહેવાનું પસંદ કર્યું હોત અને એક બીજી જાતિ સાથે મળી જવામાં અપમાન માન્યું હોત તો આજે જે અંગ્રેજ જાતિ પૃથ્વીના મોટા ભાગમાં જે સત્તા વર્તાવી રહી છે તે સત્તા કદાપિ તે પ્રાપ્ત કરી શકત નહિ. એટલુંજ નહિ પણ ગ્રેટબ્રીટનની મૂળ જાતિ પણ ક્યારે ક્યાંગઇ ગઇ હોત, તેનો પણ ઇતિહાસ હિસાબ રાખત નહિ !

જેના પ્રત્યેક કાર્યમાં સ્વદેશહિતની ભાવના સ્પષ્ટપણે પ્રતીત થતી હોય તેજ યથાર્થ સ્વદેશહિતૈષી છે, એમ સમજવું અકબર પણ એજ પ્રકારનો એક મહા સ્વદેશહિતૈષી મહાપુરુષ હતો તેની પ્રત્યેક ક્રિયા તેના સ્વદેશપ્રેમને સૂચવી રહી છે. તે કહેતો કે –" ભારતવર્ષમાં આટલી ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ જોવાથી મને કોઇ રીતે શાંતિ થતી નથી " તેણે પરસ્પર ઈર્ષ્યા–વિદ્વેષ કરનારી હિંદુ–મુસલમાન જાતિઓને સમ્મિલિત કરી, એક જાતિરૂપે સમાજને તૈયાર કરવાનો અને એ રીતે ભારતવર્ષને મહાશક્તિવાળો મહાદેશ બનાવવાનો પ્રત્યેક પ્રયત્ન કર્યો હતો સામાજિક નીતિ–નિયમોમાં સુધારાઓ કરવા તેણે પોતાનાથી બની શકે તેટલું કર્યું હતું. તે ઘણીવાર એમ કહેતો કે:–" મનુષ્યમાત્રે યુક્તિને માન આપીને વ્યવહારમાં ચાલવું જોઇએ. યુક્તિ કિંવા વિવેકબુદ્ધિનો આશ્રય ગ્રહણ નહિ કરનાર મનુષ્ય કોઇ કામમાં સફળતા મેળવી શકતો નથી " તેણે પોતાની વિવેકબુદ્ધિને અનુસરી ભારતવર્ષના કલ્યાણાર્થે હિંદુમુસલમાનોને એકત્ર કરવાની ભગીરથ હિલચાલ કરી હતી. કમનસીબે તેની હિલચાલ જેવી જોઇએ તેવી સફળ

થઇ શકી નહિ, તેથી તેની હિલચાલનુ પૂરેપૂરૂ મહત્ત્વ પણુ દેશવાસીઓ સમજી શક્યા નહિ ગુરુ ગોવિંદસિંહની તેવાજ પ્રકારની હિલચાલ આ દેશમા એક કાળે સંપૂર્ણ સફળ થઇ હતી, તેથી આજે ભારતનાં સેંકડો સુસ તાનો સહસ્ર કંઠે તેના ઉપકારનું કીર્તન કરી રહ્યા છે સમ્રાટ અકબરે પણ એક કાળે એવોજ પ્રયત્ન કર્યો હતો, એ વાત આ પ્રકરણના વાચકોને ધીમે ધીમે સ્પષ્ટ થતી જશે

હિંદુ–મુસલમાનોને એકત્ર કરવાની શુભ ભાવનાથી, સર્વથી પ્રથમ સમ્રાટ અકબરે એ ઉભય જાતિઓમા વિવાહપ્રથા પ્રવર્તાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેણે વિચાર કર્યો કે જો પ્રથમ સર્વોત્તમ કુળમાજ એ પ્રથાનો પ્રારંભ કરવામાં આવે તો પછી સાધારણ જનસમાજ તેને અનુસર્યા વગર રહેશે નહિ એમ ધારી તેણે પહેલવહેલાં ઉચ્ચ રાજવંશીઓની સાથે કન્યાની આપ–લે કરવાની શરૂઆત કરી સમ્રાટે પોતે અંબરરાજ બિહારીમલની પુત્રી સાથે વિવાહ કરવાનુ સર્વથી પ્રથમ કહેણુ મોકલ્યુ હતુ, તે ઉક્ત ભાવનાનેજ આભારી હતુ, એમ કહેવાની જરૂર નથી કેટલાકો અકબર ઉપર એવો આક્ષેપ મૂકે છે કે જોધબાઇ સાથે લગ્ન કરવામાં સમ્રાટનો ઉદ્દેશ પોતાની વિષયવાસનાઓનેજ પરિતૃપ્ત કરવાનો હતો; પરંતુ આ આક્ષેપ ટકી શકે તેવો નથી ખરેખરજ, જો તે રમણીના રૂપમાં મોહિત થયો હોત તો રૂપમાધુરીની લીલાભૂમિ સમાન ગણાતી કાસ્મીરવાસી રમણીઓની રૂપમાધુરીમાં ન ફસાતાં રાજપૂતકુળકન્યાના સૌંદર્યમા મુગ્ધ થવાનુ તેને શુ કારણ હતુ? સમ્રાટને ઉક્ત લગ્નના પરિણામે એક સંતાન પ્રાપ્ત થયુ હતુ અને તે કુમાર સલીમ તથા સમ્રાટ જહાંગીરતરીકે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે.

તે સમયે ચિતોડના મહારાણાથી બીજેજ નંબરે જોધપુરનો મહારાણો આવતો હતો. તે ઘણો પ્રબળ નરપતિ હતો, છતાં સમ્રાટની સામે ટકી શકવા જેટલુ સામર્થ્ય નહિ હોવાથી તેણે અકબરની તાબેદારીમા રહેવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો ત્યારબાદ જોધપુરનુ રાજ્ય વિશાળ મોગલસામ્રાજ્યમા ભળી ગયુ સમ્રાટે તેની કન્યા સાથે પોતાના પુત્ર સલીમનો વિવાહ કરવાનુ કહેણુ મોકલ્યુ જોધપુરનરેશે પોતાના કુળગૌરવનો વિચાર કરી, યવનભૂપતિના કુમાર સાથે પોતાની કન્યાનુ લગ્ન નહિ કરવાનો નિર્ણય સમ્રાટને ખુલ્લીરીતે જાહેર કર્યો સમ્રાટ અકબર જો ધારત તો પોતાના બાહુબળથી જોધપુરનરેશને ઠેકાણે લાવી શકત, કારણકે તે તેની અધીનતામાંજ હતો, એ વાત પૂર્વે કહેવાઇ ગઇ છે, છતાં અકબરે વિચાર કર્યો કે જોર–જુલમથી કે સત્તાથી કદાચ રાજપૂતકન્યા પ્રાપ્ત થઈ શકશે પણ એમ કરવાનો જે પવિત્ર ઉદ્દેશ છે તે સિદ્ધ થઇ શકશે નહિ આમ ધારી પોતાને ગમે તેટલી હાનિ સહન કરવી પડે તોપણ તે સહી લેવી એવો ઠરાવ કરી તેણે હિંદુ–મુસલમાન વચ્ચે સગપણનો સંબંધ સ્થાપવાનો યત્ન કર્યો, અર્થાત્ જોધપુરનરેશ–મહારાજા ઉદયસિંહ જો પોતાની કન્યા કુમાર સલીમની સાથે

પરણાવશે તો વાર્ષિક ૨૦ લાખ રૂપિયાની આવકવાળાં ચાર વિશાળ પરગણાં તેને અર્પણ કરવામાં આવશે, એમ સમ્રાટે કહાવી મોકલ્યું આથી મહારાજા ઉદયસિંહ અતિ આનંદપૂર્વક પોતાની કન્યાને કુમાર સલીમ સાથે પરણાવવાને તૈયાર થયો અને એમ કરવામાં પોતે પોતાનું ગૌરવ માને છે, એમ પણ જણાવી દીધું. જે કામ સમ્રાટની પોતાની સત્તાના અથવા બાહુબળના પ્રતાપે થઇ શકે તેમ હતું તેજ કામ તે પવિત્ર ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે તન–મન–ધનના ભોગે પણ કરવાનું ચૂકતો નહિ, એ વાત ઉપલા એકજ પ્રસંગથી સ્પષ્ટ થવા યોગ્ય છે સમ્રાટની ઉદારતા તથા સહૃદયતાને સિદ્ધ કરનારા, ઉપર કહ્યા તેવા સેંકડો પ્રસંગો ઇતિહાસના પૃષ્ઠોમાં મળી આવે છે રાજપૂતકન્યા સાથેના સલીમના લગ્નનું પરિણામ સમ્રાટ શાહજહાનરૂપે ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે

તે ઉપરાંત અબરદેશાધિપતિ રાજા ભગવાનદાસે, બિકાનેરના રાજા રાયસિંહે, તેના ભત્રીજાએ (રાજા કેશુદાસે), રાજા માનસિંહના પુત્ર રાજા જગતસિંહે, જેસલમીરના રાજા રાવળ ભીમે, તથા બુંદેલખંડના રાજા રામચંદ્ર વાઘેલા વગેરેએ આનંદપૂર્વક પોતપોતાની પુત્રીઓનું લગ્ન કુમાર સલીમની સાથે કર્યું હતુ.

કુરાનની આજ્ઞા પ્રમાણે અન્ય ધર્માવલંબી રમણીએ મુસલમાન યુવકની સાથે લગ્ન કરવા પહેલાં ઇસ્લામધર્મની દીક્ષા લેવી જોઇએ સમ્રાટે વિચાર કર્યો કે જો ઇસ્લામધર્મની દીક્ષા લેવાની હિંદુ રમણીઓને ફરજ પાડવામાં આવશે, તો કોઇ હિંદુ પોતાની કન્યાના લગ્ન મુસલમાન યુવક સાથે કરવાને તૈયાર થશે નહિ અને જો એ ભિન્ન જાતિઓ વચ્ચે લગ્નની પ્રથા ચાલુ થશે નહિ, તો ભારતવર્ષમાં સંમિલન કે સંપ જેવું કાંઇ બની શકશે નહિ, આથી તેણે કુરાનની ઉક્ત આજ્ઞાને માન આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહિ તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે હિંદુકન્યાઓ હિંદુરીતરિવાજ પ્રમાણેજ મુસલમાન યુવકો સાથે વિવાહ કરવા લાગી રાજા ભગવાનદાસની કન્યાનો વિવાહ, કુમાર સલીમની સાથે કેવા વિધિથી થયો હતો, તેનું વર્ણન બાદાઉનીના ઇતિહાસમાં મળી આવે છે અમારા પાઠકોની જાણ માટે અમે તે આ સ્થળે ઉતારી લઇએ છીએ—"સમ્રાટ અકબરે હિંદુઓ સાથે જે કન્યાવ્યવહાર ચાલુ કર્યો હતો, તે વ્યવહારને અનુસરી રાજા ભગવાનદાસે પોતાની કન્યાનો વિવાહ કુમાર સલીમ સાથે કર્યો હતો અકબર પોતે રાજાને ત્યાં લગ્નપ્રસંગે ગયો હતો અને હિંદુ તથા મુસલમાનવંશના કુલીન ગૃહસ્થોની હાજરીમાં લગ્નવિધિ કરવામાં આવ્યો હતો હિંદુઓ સ્વાભાવિકરીતે લગ્નપ્રસંગે જે જે વિધિઓ તથા અનુષ્ઠાનો કરે છે, તેજ વિધિઓ તથા અનુષ્ઠાનો સલીમના લગ્નસમયે પણ કરવામાં આવ્યા હતાં અગ્નિ સળગાવવાની ક્રિયા પણ તે સમયે થઇ હતી સમ્રાટે બે કરોડ રૂપીઆ તથા રાજા ભગવાનદાસે અનેક પ્રકારના રત્નો, રત્નખચિત અનંત પ્રકારના સુવર્ણપાત્રો, સોના–રૂપાનાં વાસણો, જેની સંખ્યા પણ ન થઇ શકે તેટલાં પહેરવાના વસ્ત્રો, સેંકડો હાથી, અસંખ્ય

અશ્વો તથા ભારતવર્ષ અને આબીસીનિયા વગેરે દેશના ગુલામ-બાળકો અને ગુલામ-બાલિકાઓ દાયજાતરીકે અર્પણ કર્યા હતાં વિવાહપ્રસંગે જે જે સદ્‌ગૃહસ્થોએ હાજરી આપી હતી તેમને પણ રાજા ભગવાનદાસે તેમની પદવી પ્રમાણે સુવર્ણના જીનથી શોભતા તુર્કી તથા આરબી અશ્વો ઉલ્લાસપૂર્વક અર્પણ કર્યા હતા. પિતાને ત્યાથી રાજબાળાને સાસરે લઇ જવામાં આવી, ત્યારે માર્ગમાં તેણીની પાલખી ઉપરથી અસખ્ય સોનામહોરોની વૃષ્ટિ કરવાનો સમ્રાટે હુકમ કર્યો હતો આ પ્રસગે સોનાની અને મણિ-માણેકની એવી તો છૂટથી વૃષ્ટિ કરવામા આવી હતી કે લોકો સોનાનો અને રત્નોનો સગ્રહ કરતા કરતા ધરાઇ ગયા હતા ”

વિવાહ પતી ગયા પછી અને સમ્રાટના મહેલમા આવ્યા પછી પણ હિંદુ બાળાઓ સમસ્ત જીવનપર્યત હિદુધર્મ તથા હિદુરીતરિવાજને વળગી રહેતી હતી હિદુબાળાઓ મોગલભવનમાં પણ હોમ વગેરે કરતી સમ્રાટ અકબરે હોમ કરવાનુ શિક્ષણ હિદુરમણી પાસેથીજ પ્રાપ્ત કર્યું હતુ. ફતેપુર-સીક્રી ખાતે આવેલો સમ્રાટ અકબરની મહારાણી જોધબાઇનો મહેલ, રુદ્રાક્ષમાળાવડે શોભતા એક હિદુ ગૃહસ્થની માફક આજે પણ શોભી રહ્યો છે જોધબાઇના મહેલ ઉપર રહેલા હિદુચિન્હો વર્તમાનકાળે પણ પ્રવાસીઓને આનદમુગ્ધ કરે છે હિદુ સ્ત્રીઓ ઇસ્લામધર્મ સ્વીકારતી નહોતી છતા તેમના પુત્રોને દિલ્હીની રાજગાદી વંશપરંપરાના હક્ક પ્રમાણે આપવામાં આવતી સમ્રાટ જહાગીરે જોધબાઇના પેટે જન્મ લીધો હતો અને જોધબાઇ જો કે હિદુધર્મનેજ વળગી રહી હતી, તોપણ જહાગીર દિલ્હીની ગાદીએ બેસી શકયો હતો, એ વાત ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ માટે નવી નથી મુસલમાન ઇતિહાસલેખકો લખે છે કે-“ જોધબાઇ જો કે હિદુ હતી તોપણ પ્રભુ તેણીની ઉપર દયા કરશે, કારણ કે સમ્રાટ જહાગીરે ભારતવર્ષમાં મુસલમાનધર્મની એકવાર પુન પ્રતિષ્ઠા કરી હતી જહાગીર જેવા ધર્મવીરની માતા, ભલે તે હિદુ હોય તોપણ નરકમા જવાને યોગ્ય નથી.” જોધબાઇએ વિવાહ કર્યા પછી જો ઇસ્લામધર્મ સ્વીકાર્યો હોત તો તેણીને માટે મુસલમાન ઐતિહાસિક લેખકોને જે ચિતા કરવી પડી છે તેવી ચિતા કરવાનો પ્રસગ આવત નહિ

હિદના સમ્રાટોમા એકમાત્ર અકબરેજ હિદુ-મુસલમાનોને પરસ્પર મિત્રતાના અને સમપણુના સબધથી જોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે પોતે પણ પોતાના કુટુબની એક કન્યાને એક હિદુ રાજા સાથે પરણાવવાને તૈયાર થયો હતો; પરતુ આથી કોઇએ આશ્ચર્ય પામવાનુ નથી મગધના અધિપતિ હિદુ મહારાજા ચદ્રગુપ્તે ગ્રીક સેલ્યુકસની કન્યાનુ એક કાળે પાણિગ્રહણ કર્યું હતુ ઇરાન દેશના એક યવન અધિપતિને જ્યારે તેની પ્રજાએ સિહાસન ઉપરથી ઉઠાડીને નસાડી મૂક્યો ત્યારે તેણે ભારતવર્ષમા આવી, કાન્યકુબ્જના એક હિદુરાજાની સાથે પોતાની

પુત્રીનો વિવાહ કરી આપ્યો હતો પૂર્વે ભારતવર્ષના હિંદુ નરપતિઓને જ્યારે યવનરમણી ભેટરૂપે અર્પણ કરવામાં આવતી ત્યારે તેઓ બહુજ સંતુષ્ટ થતા હતા, એવા ઉલ્લેખો મળી આવે છે હિંદુરાજાઓ પાસે યવન-લલનાઓ હજુરિયા-તરીકેનું સઘળું કામ કરતી એવાં વર્ણનો સંસ્કૃત નાટકમાં પણ મળી આવે છે પ્રથમના હિંદુઓ આપણા જેવા સંકુચિત વિચાર કે ક્ષુદ્રના હૃદયના નહોતા. અન્ય કોઇ જાતિની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાથી પૂર્વે કોઇને જ્ઞાતિબહાર રહેવું પડ્યું હોય, એવો ઉલ્લેખ હજીસુધી ક્યાંય પણ મળી આવ્યો નથી. પૂર્વે ઉચ્ચ વર્ણની સાથે નીચ વર્ણના મનુષ્યો લગ્નની ગાઠથી જોડાઇ શકતા હતા વળી અશોકના પિતાએ એક બ્રાહ્મણકન્યાનું પાણિગ્રહણ કર્યું હતું અને એ બ્રાહ્મણબાળાએ ભારતવર્ષના ગૌરવસ્વરૂપ સમ્રાટ અશોકને જન્મ આપ્યો હતો, એ વાત કોઇથી છુપી નથી. બંગાળના રાજા વિગ્રહપાલે એક રાજપૂતકન્યાનું પાણિગ્રહણ કર્યું હતું મહારાજા વિક્રમાદિત્યે એક ભિલ્લબાળાની સાથે તથા બંગાળની રાજકુમારી સાથે પણ લગ્ન કર્યું હતું કાશ્મીરના એક મહારાજાએ બંગાળની એક રાજકુમારી સાથે વિવાહ કર્યો હતો રાજા માનસિંહે કુચબિહારના રાજા લક્ષ્મીનારાયણની એક બહેન સાથે લગ્ન કર્યું હતું પ્રિય પાઠક ! આ સ્થળે અમે તમને પૂછવાની રજા લઇએ છીએ કે જે સમયે ભારતમાં લગ્નસંબંધનું ક્ષેત્ર વિશાળ હતું, તે સમયે ભારતનું ગૌરવ વિશેષ હતું કે વર્તમાન કાળે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરની અમે આશા રાખતા નથી; કારણ કે ભારતવાસીઓને એ વિષે વિચાર કરવાનોજ અવકાશ નથી એ વાત અમે બહુ સારી પેઠે સમજી શક્યા છીએ.

હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે એકતા સ્થાપવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન સમ્રાટ અકબરના સમયમા ઘણે અંશે ફળીભૂત થયો હતો, એમા સંદેહ નથી. તેના સમય-મા કેટલા હિંદુઓએ તથા મુસલમાનોએ પરસ્પરમા કન્યાની આપ-લેનો વ્યવહાર કર્યો હતો, તેનો નિર્ણય કરવાનું અત્યારે એકકે સાધન આપણી પાસે નથી; છતાં એટલું તો ઇતિહાસમા મળી આવે છે કે સમ્રાટ અને તેના કુમારો ઉપરાત સમ્રાટના મુખ્ય અમાત્યોએ તથા તેના પ્રિયતમ મિત્ર અબુલફઝલે હિંદુ × × × લલના સાથે વિવાહસંબંધ બાંધ્યો હતો. તે ઉપરાત એક મુસલમાન મનસબદારે એક બ્રાહ્મણકન્યાનું પાણિગ્રહણ કર્યાનો ઉલ્લેખ પણ મળી આવે છે આ ઉપરથી એટલું તો જોઇ શકાશે કે હિંદુઓએ મુસલમાન કન્યાઓ સાથે તથા મુસલમાનોએ હિંદુકન્યાઓ સાથે લગ્નવ્યવહાર ચાલુ કરી દીધેલો હોવો જોઇએ. જહાંગીરના જીવન-ચરિત્રમાં એક સ્થળે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે અનેક મુસલમાનો પોતાની કન્યાઓને હિંદુઓ સાથે પરણાવતા જોઈ તેણે એક એવો હુકમ બહાર પાડ્યો કે મુસલમાનોએ હિંદુને કન્યાદાન આપવું એ બહુ શરમભરેલું અને તિરસ્કાર-પાત્ર કાર્ય છે. હવેથી ભવિષ્યમાં જો કોઇ મુસલમાન હિંદુની સાથે પોતાની કન્યાનો

વિવાહ કરશે તો તેને પ્રાણદંડની સખ્ત સજા કરવામાં આવશે અત્યારે પણ બિહારમાં, ઉત્તર-પશ્ચિમમા તથા પંજાબમાં હિંદુઓ મુસલમાનની સાથે એક આસન ઉપર બેસીને પાન-સોપારી ખાય છે અને પાણીવાળો હુક્કો પીએ છે. કેટલેક સ્થળે હિંદુ અને મુસલમાન એકજ ઘરમા વસે છે, એકજ ઘરમાં રસોઇ તથા ભોજન પણ કરે છે "લાલા" વગેરે અનેક હિંદુઓ મુસલમાનધર્મના રીત-રિવાજોને માન આપે છે. હિંદુઓ મુસલમાનના મહોરમના ઉત્સવમાં ભાગ લેતા ઘણીવાર નજરે પડે છે. અનેક હિંદુઓ પ્રસિદ્ધ કબરોની માનતા રાખે છે અને પોતાની ઇષ્ટસિદ્ધિ થયેથી માનતા ચડાવવા જાય છે પીરની, ગાઝીની તથા બીજા પ્રસિદ્ધ મુસલમાન મહાત્માઓની પૂજા કરતા હિંદુઓને અમે જોયા છે. બીજી તરફ કેટલાક મુસલમાનો પણ કાશીની યાત્રાએ જાય છે અને ત્યા દશાશ્વમેધઘાટ ઉપર તથા શીતલાદેવીના મંદિરમાં કુકડાનો ભોગ આપે છે હિંદુએ માનેલી લક્ષ્મીદેવીની પણ કેટલાક મુસલમાનો પૂજા કરે છે હોળીના દિવસોમા પણ મુસલમાનો આનંદપૂર્વક ભાગ લે છે આવી રીતે અનેક સ્થળે વધતા—ઓછા પ્રમાણમા હિંદુઓએ મુસલમાનરિવાજોનો તથા મુસલમાનોએ હિંદુરિવાજોને સ્વીકાર કર્યો છે અતિ નિકટની કોઇ સગી કન્યા સાથે લગ્ન કરવાનુ મુસલમાનોએ બંધ કર્યું છે તથા પુત્ર વારસદાર હોય ત્યાંસુધી કન્યાને કે સ્ત્રીને વારસો નહિ આપવાનુ મુસલમાનોએ શરૂ કર્યું છે, એ સઘળો પ્રતાપ હિંદુના રિવાજોનો છે એમ કહેવાની જરૂર નથી ભારતવર્ષના કેટલાક મુસલમાનો પરમ ભક્તિભાવપૂર્વક રાધા-કૃષ્ણનાં સ્તોત્રો ગાય છે

ભારતવાસીઓની શારીરિક સ્થિતિવિષે તમે કદાપિ વિચાર કર્યો છે ? આ દેશની તરુણીઓ બાલ્યાવસ્થામાજ માતા બની બેસે છે અને યૌવનાવસ્થા ભોગવ્યા પહેલાજ વૃદ્ધાસમાન બની જાય છે, તેનુ શુ કારણ ? યૌવનની સીમામા હજી પગ મૂકે તે પહેલાજ આપણી કન્યાઓ એક ઘરડી સ્ત્રી કરતાં પણ વિશેષ નિર્બળ બની જાય છે તેનુ શુ કારણ ? આ દેશની સ્ત્રીઓનો મોટો ભાગ બાલ્યાવસ્થામાંજ મરણને શરણ થાય છે અને નાની ઉમરમાં પ્રસવની વેદના અનુભવી અકાળે મૃત્યુ પામે છે, તેનુ શુ કારણ હોવુ જોઇએ, તેનો તમે કદિ વિચાર કરી જોયો છે ? ભાગ્યયોગે કોઈ અલ્પવયની બાળા સુવાવડમાથી સહિસલામત બચી જાય છે તોપણ તે સબળ કે દીર્ઘાયુ થઇ શકતી નથી, તેનુ શુ કારણ હશે ? અમે અમારી બાલ્યવસ્થામાં જેવા બળવાન અને કદાવર મનુષ્યો જોયા છે તેવા બળવાન અને મજબૂત મનુષ્યોના દર્શન વર્તમાનકાળે દુર્લભ થઇ પડયા છે ! તે મહા બળવાળા પિતાના પુત્રો પણ આજે નિર્બળ અને કાયર બની ગયા છે તેનુ શુ કારણ હશે ? આટલો બધો ફેરફાર અકસ્માત કેવી રીતે થઇ ગયો ! તમે કદાચ કહેશો કે મેલેરીઆ આદિ રોગોને લીધે અમે પૂછીએ છીએ કે જે દેશમાં

પૂર્વે મેલેરીઆનું નામ-નિશાન પણ નહોતું તે દેશમાં એવા રોગો ઘર કરી બેઠા તેનું શું કારણ ? વળી જે ગૃહમાં કદાપિ મેલેરીઆ પ્રવેશ પણ કરી શકતો નથી તે ગૃહની પ્રજા પણ દિવસે દિવસે નિર્બળ બનતી જાય છે, તેનું શું કારણ ? અમને જો સંપૂર્ણ સત્ય ઉત્તર આપવાની રજા આપવામાં આવે તો અમે કહીશું કે, બાળલગ્ન એજ માત્ર આપણી શારીરિક અવનતિનું એક મુખ્ય કારણ છે જો તમને આ વાતમાં કાંઇ શંકા જેવું લાગતું હોય તો જેઓ શરીરવિદ્યાના અભ્યાસ પાછળ સમસ્ત જીવન પૂરૂં કરે છે તે અભ્યાસીઓ પાસે જાઓ અને તેમની સલાહ લ્યો. શારીરિક ઉન્નતિના અને અવનતિના વિષય ઉપર જેઓ રાત-દિવસ ગંભીરતાથી વિચાર કર્યા કરે છે તેમની પાસે જાઓ અને તેમને પૂછો. જેવા તેવા માણસોની સલાહ લીધાથી તમને યથાર્થ સત્ય પ્રાપ્ત થાય એવી આશા સ્વપ્નામાં પણ રાખશો નહિ. અનેક જળચર પ્રાણીઓ કમળની પાસે થઇને આવ-જા કરે છે, પરંતુ શું કમળનું યથાર્થ રહસ્ય તેઓ કદાપિ સમજી શકે છે ? ખરૂં પૂછો તો તમે શું ઓછા વ્યવહારકુશળ છો ? તમે ઘણી મહેનત કરી દૂરથી એક આંબાની ડાળ તમારા ગૃહના આગણામાં લાવો છો અને આમ્રફળની આશાથી તેને યોગ્ય સ્થાને રોપી દો છો રોજ તમે તેની સારસંભાર લો છો, રોજ પાણી પાઓ છો, રોજ ખાતર વગેરે નાખો છો. આ પ્રમાણે આમ્રની આશાથી તમે પરિશ્રમ કરવામાં કશી કચાસ રાખતા નથી. તમારી સ્ત્રી તમને આ પ્રમાણે મહેનત કરતા જોઇને પૂછે છે કે:-" કોણ જાણે ક્યારેય ફળ આવશે, નકામી માથાકૂટ શીદને કરો છો ? " તમારો પુત્ર કહે છે -"પિતાજી ! આમાં ક્યારે ફળ આવશે ? " ભાગ્યયોગે થોડા સમયમાંજ જો પેલી નવી ડાળને મંજરી (મ્હોર) બેસી જાય છે તો પુત્ર તથા સ્ત્રીના હૃદયમાં આનંદ સમાતો નથી, પરંતુ તમે તમારા અજ્ઞાન સ્ત્રી-પુત્રના આનંદથી છેતરાતા નથી તમે જાણો છો કે અપક્વ અવસ્થામાં આવેલી મંજરી જેવા જોઇએ તેવાં સુંદર ફળો ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી; તેથી તમે તમારા પરિશ્રમનો કે મહેનતનો લેશમાત્ર પણ વિચાર નહિ કરતાં અતિ નિષ્ઠુરતાપૂર્વક પેલી મંજરી ભાંગી-તોડીને નાખી દો છો. એક વૃક્ષ ઉપર અપક્વ અવસ્થામાં ફળ બેસવાની તૈયારી થાય તો તેનું કેવું ખૂરૂં પરિણામ આવે તે તમે જાણી શકો છો, પરંતુ મનુષ્યપ્રાણી અપક્વ અવસ્થામાં ગર્ભધારણ કરે અને પુત્રરૂપી ફળ પ્રસવ કરે તો તેનું કેવું ભયંકર પરિણામ આવે તેની તમે કલ્પના સરખી પણ કરી શકતા નથી ! તમારી બાહ્યદૃષ્ટિને તમે અંતરમાં ક્યારે ઉતારશો ?

બાળલગ્નમાં અનેક લાભો રહેલા છે, એમ તકરારની ખાતર માની લેવાને તૈયાર છીએ; પરંતુ આ પતિત દેશની પ્રજા બળવાન અને દીર્ઘાયુષી થાય, તે માટે પ્રયત્ન કરવાની શું જરૂર નથી ? પ્રત્યેક મનુષ્યની શારીરિક અને માનસિક

શકિત ઉપરજ પ્રજાકીય કલ્યાણનો મુખ્ય આધાર છે, એ વાત તમારે સર્વદા સ્મરણમા રાખવી ઘટે છે બાળલગ્નના ગેરફાયદા વર્ણવવામા આવે છે, તે અગ્રેજી શિક્ષણનુ એક વિકૃત પરિણામ છે, એમ કોઇએ માની લેવુ જોઇતુ નથી નિરક્ષર સમ્રાટ અકબર પણ બાળલગ્નથી થતી હાનિઓનો એક વાર સ્વીકાર કરી ચૂકયો હતો હિંદુઓમાં એક એવુ શાસ્ત્ર-વાકય પ્રચલિત છે કે " **पुत्रार्थे क्रियते भार्या,** " અર્થાત્ પુત્રપ્રાપ્તિ માટેજ મનુષ્યે વિવાહ કરવો જોઇએ. સમ્રાટ અકબર પણ એજ પ્રમાણે કહેતો કે –" પુત્રોત્પત્તિ કરવી એ વિવાહનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, અને પુત્રની આરોગ્યતા ઉપર પ્રજાકીય કલ્યાણનો આધાર છે, એટલા માટે પુત્રો બળવાન અને શકિતવાન બને તેવા પ્રત્યેક પ્રયત્ન આપણે કરવા જોઇએ બાળલગ્નના પરિણામે જે સતતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે બહુજ નિર્બળ અને કમતાકાત હોય છે, એટલુ જ નહિ પણ એ નિર્બળતા ધીમે ધીમે વધતીજ જાય છે બાળલગ્નની ખરાબીઓ વિવાહિત થએલા પુત્ર-પુત્રીના દેખાવ ઉપરથીજ જણાઇ આવે છે " એટલા માટે સમ્રાટે એવો હુકમ બહાર પાડયો હતો કે, "જ્યાસુધી બાળક સોળ વર્ષનો અને બાલિકા ચાદ વર્ષની ન થાય ત્યાંસુધી માબાપોએ પોતાના સતાનોનો વિવાહ કરવો નહિ "

પ્રજામાં બાળલગ્નનો ચેપી રોગ ફેલાવા ન પામે તે માટે વિવાહ પહેલા માબાપોએ પોતાનાં પુત્ર તથા પુત્રીને શહેરના કોટવાળ પાસે લઇ જવાની અને ઉમરનો નિર્ણય કરાવવાની સમ્રાટે ફરજ પાડી હતી કોટવાળ બાલક-બાલિકાઓની ઉમરનો નિર્ણય કરતો અને જો કાયદામા બાધેલી હદ કરતા ઓછી ઉમરનાં પાત્રો તેને જણાય તો તેમના નામો પત્રકમા લખી લેતો અને યોગ્ય ઉંમર થયે લગ્ન કરવાની સમતિ આપતો આ ઉપરથી એટલુ સિદ્ધ થાય છે કે સમ્રાટે બાળલગ્ન અટકાવવા માટે પોતાથી બની શકતો પ્રત્યેક પ્રયત્ન કર્યો હતો આજથી ત્રણસે વર્ષ ઉપર જે સમયે ભારતવર્ષીય પ્રજા સુખ-સ્વાધીનતામા દિવસો વીતાવતી હતી, તે સમયે પણ બાળલગ્નનો કુરિવાજ અટકાવવાને જો આટલો પ્રબળ પ્રયત્ન કરવો પડયો હતો, તો પછી વર્તમાનકાળે કે જે સમયે એ કુરિવાજ હજારગણો પ્રબળ બનવા પામ્યો છે, તે સમયે આપણે ભારતવાસીઓએ શુ કરવુ જોઇએ, તેનો કાંઇ ખ્યાલ તમે કરી શકશો ? વર્તમાનકાળની આપણી શોચનીય સ્થિતિનો વિચાર કરવાથી અમને લાગે છે કે જયાસુધી આ ભારતમાતાના સેકડો અને હજારો પુત્રો દૂર દૂરના દેશોમાં હુન્નર-ઉદ્યોગ અર્થે નહિ ઉતરી પડે ત્યાંસુધી ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર થવો શકય નથી. સ્ત્રી-પુત્રના પ્રેમરૂપી પિંજરમાં જો હિંદુ-યુવકના સુકોમળ હૃદયને બાલ્યાવસ્થામાથીજ ગોંધી રાખવામાં આવે તો દેશ—વિદેશમા પ્રવાસ કરવાનુ અને એ રીતે ભારતમાતાનું દારિદ્રય દૂર કરવાનું સાહસ જોઇએ તેટલુ થઇ શકે નહિ. બાળલગ્નના પંજામાં

ઉપજાવેલી સંતતિ સાહસ, હિંમત કે ત્યાગબળ દર્શાવી શકતી નથી. આ વિષે શું વિસ્તારથી કહેવાની જરૂર છે ? નિત્ય તમારી દૃષ્ટિ પાસે જે સેંકડો પ્રસંગો બની રહ્યા છે, તે તરફ એકવાર દૃષ્ટિપાત કરો. સુધરેલા અને કેળવાયેલા હિંદી યુવકો નોકરીને માટે કેટલા પ્રહારો—તિરસ્કારો સહન કરી રહ્યા છે ! વર્તમાન યુવકવર્ગને સેવા સિવાય અન્ય માર્ગજ સૂઝતો નથી ! કેટલા ડાહ્યા અને શક્તિ-વાળા યુવકો નોકરીમાં પોતાનું આયુષ ગુમાવી રહ્યા છે, તે તરફ એકવાર નજર કરો. આ સઘળી દુર્ગતિના મૂળમાં બાળલગ્નજન્ય નિર્બળતા પણ કાંઇ જેવું તેવું કારણ નથી. હિંદી યુવકોને જો નાનપણથીજ લગ્નની બેડીમાં પૂરવામાં ન આવતા હોત તો તેઓએ હિંદના કલ્યાણ માટે આજે સેંકડો નવા નવા હુન્નર—ઉદ્યોગો શોધી કહાડયા હોત અને પેટ ભરવા માટે જે અઘટિત દાસત્વ સ્વીકારવું પડે છે, તે પણ ક્યારનુંએ દૂર થઇ ગયું હોત.

અમે જે સમયની આ વાત કરીએ છીએ તે સમયે આ દેશમાં વર—વધૂને પરસ્પરના દર્શન કર્યા વગર અથવા પરસ્પરને ઓળખ્યા વગરજ લગ્નની ગાંઠથી જોડાવું પડતું હતું હિંદુ તથા મુસલમાન યુવકો પોતાના લગ્નના સંબંધમાં પોતાના વિચારો દર્શાવી શકતા નહિ. કન્યાઓના સંબંધમાં પણ તેવીજ સ્થિતિ હતી વર—વધૂ પરણતાં પહેલાં એક—બીજાને જોઇ શકે તથા પરસ્પરના રૂપ—ગુણ-નો પરિચય મેળવી શકે તે માટે સમ્રાટ અકબરે એવો હુકમ બહાર પાડયો હતો કે પ્રત્યેક લગ્નમાં જેવી રીતે માતા—પિતાની સંમતિની જરૂર છે તેવીજ રીતે વર—વધૂની સંમતિ પણ જરૂરની છે. વર—વધૂની સંમતિ સિવાય લગ્નની ક્રિયા થઇ શકશે નહિ.

પુરુષોના આરોગ્યને હાનિ ન પહોંચે એટલા માટે સમ્રાટે એક એવી આજ્ઞા બહાર પાડી હતી કે કોઇ પણ વૃદ્ધા સ્ત્રી યુવકપતિ સાથે લગ્ન કરી શકશે નહિ. મુસલમાનસમાજમાં પૂર્વે એવી કુરીતિ પ્રવર્તતી હતી.

તે સમયે હિંદુઓમાં અને મુસલમાનોમાં એક કરતા વધારે સ્ત્રીઓ પરણ-વાનો રિવાજ હતો. વસ્તુત: એક પુરુષને અનેક સ્ત્રીઓ હોવી તે, એ કાળે બહુ નિંદાપાત્ર કાર્ય ગણાતું નહોતું. સમ્રાટ અકબરને જો કે રાજપદ્ધતિને ખાતર અનેક રાણીઓ કરવી પડી હતી અને કુમાર સલીમનો પણ તેણે અનેક રાજબાળાઓ સાથે વિવાહ કર્યો હતો; છતાં સાધારણ જનસમાજની આરોગ્યતા સુરક્ષિત રાખવા, એકથી અધિક સ્ત્રીઓ પરણવાનો તેણે પુરુષવર્ગને નિષેધ કર્યો હતો. તે સતત કહેતો કે:—"જેઓ એક કરતાં અધિક સ્ત્રીઓનું પાણિગ્રહણ કરે છે તે હાથે કરીને પોતેજ પોતાનો વિનાશ કરે છે. અલબત્ત, પુત્રપ્રાપ્તિ માટે અન્ય કોઇનું પાણિગ્રહણ કરવું પડે તો તે બહુ નિંદનીય નથી."

મુસલમાનસમાજમાં પોતાના કોઇ નિકટના સગાની કન્યા સાથે લગ્ન

વિવાહ કરવાનો ચાલ છે સમ્રાટે હિંદુરીત-રિવાજને માન આપી એક એવો હુકમ બહાર પાડ્યો કે –"નજીકના કોઇ સંબંધીની પુત્રી સાથે પોતાના પુત્રનો વિવાહ કરવો એ ઇચ્છવાયોગ્ય નથી. ભવિષ્યમાં કોઈ મુસલમાન એવા પ્રકારનો વિવાહ કરી શકશે નહિ"

કન્યાના માબાપે વિવાહ પૂર્વે કેટલુંક નાણું વરનાં માબાપને કે વરનાં માબાપે કન્યાનાં માબાપને આપવું પડે છે, અર્થાત્ કન્યાવિક્રયના તથા વરવિક્રયના કુરિવાજો દેશના જુદા જુદા ભાગમાં વર્તમાનકાળે પણ ચાલી રહ્યા છે સમ્રાટે આ કુરિવાજને દાબી દેવા પણ હુકમો બહાર પાડ્યા હતા હજી પણ આ દેશમાંથી એવા ખોટા રિવાજો છેક નાશ પામ્યા નથી, પરંતુ અમને લાગે છે કે જ્યાં સુધી નાના પ્રકારના જ્ઞાતિભેદો દૂર નહિ થાય અને કન્યાની આપ-લેનું ક્ષેત્ર વિશેષ વિસ્તારવાળું નહિ બને ત્યાંસુધી કન્યાવિક્રય અને વરવિક્રય જેવા રાક્ષસી રિવાજો અટકે એવી આશા નથી.

જેઓ મોટા શહેરોમાં સુંદર મકાનની ચાર દિવાલોની મધ્યમાંજ બેસી રહી જીવનપર્યંત અભ્યાસજ કર્યા કરે છે અને નાનાં નાનાં ગામડાંમાં કેવા હૃદયદ્રાવક બનાવો બને છે, તે જોવાની કે સાંભળવાની પરવા રાખતા નથી, તેઓ વિધવા-વિવાહની સામે થાય તેમાં કાંઇ નવાઇ જેવું નથી જેઓને પરમાત્માએ નેત્રો આપ્યાં છે તેઓ ખુલ્લી રીતે જોઇ શકે છે કે જેઓને હૃદય મળ્યું છે તેઓ પણ આટલી વાત સ્વીકારે છે, અને જેઓ આ દેશની યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિથી પરિચિત છે તેઓ પણ અમારા કંઠસ્વરમાં પોતાનો સ્વર મેળવીને આટલું તો કહે છે કે –"હિંદુસંસારમાં વિધવાઓજેટલું દુઃખ કે દૌર્ભાગ્ય અન્ય કોઇ પણ મનુષ્યપ્રાણીના શિરે હોવું સંભવતું નથી." વર્તમાનકાળે વિધવા જેવી અભાગિની અને દુઃખી જાતિ અન્ય કોઇ નથી પૂર્વના સમયમાં વિધવા સ્ત્રીને ખાન-પાન તથા વસ્ત્રસંબંધી સઘળો ખર્ચ તેણીના સગા-સંબંધીઓ તરફથી વિનાસંકોચે આપવામાં આવતો. પોતાના કોઇ સગા-સંબંધીની વિધવાને પોતાને ત્યાં સ્થાન આપવું, એ પ્રથમના દિવસોમાં બહુ માનભર્યું ગણાતું હતું આજે તે ભૂતકાળનો સુખમય પ્રવાહ વર્તમાનકાળના દુઃખમય સાગરમાં ભળી ગયો છે આજે જીવનનો બોજો કેટલો બધો વધી પડ્યો છે! પોતાનું એકલાનું પેટ કેવી રીતે ભરવું, એ પણ વર્તમાનકાળે એક મહા પ્રશ્ન થઇ પડ્યો છે! પરોપકારની સુંદર પ્રવૃત્તિ કેવળ જીભ આગળ આવીનેજ અટકી ગઇ છે! અર્થાત્ રસનાઇંદ્રિયને સંતોષવા સિવાય અન્ય કોઇ પરોપકારનું કાર્ય જગતમાં હોય એમ હવે પ્રાયઃ મનાતું નથી. આવા સંયોગોને લીધે આશ્રય વગરની વિધવા સ્ત્રીને કેટલાં દુઃખો તથા ક્લેશો વેઠવા પડતા હશે તેની ગણત્રી થઇ શકતી નથી હતભાગિની બિચારી વિધવાને પ્રાતઃકાળથી લઇને તે રાત્રીના બીજા પહોરપર્યંત એક ગુલામડીની માફક વૈતરું કરવું

પડે છે અને તેમા પણ જો કદાચિત સહેજ-સાજ ભૂલ થઇ જાય તો તેણીને શિરે તિરસ્કારની અને ગાળોની કાંઇ અવધિ રહેતી નથી. આ દેશની વિધવાઓ કરતાં સુધરેલા દેશની ગુલામડીઓ પણ વધારે સુખી છે સુખ અને લાડમાં ઉછરેલી એક બાળા જ્યારે દુર્ભાગ્યે વિધવા થાય છે અને પોતાના એક ભાઇને ત્યાં જઇને જ્યારે આશ્રય લે છે, ત્યારે તે બિચારી બહેનને પોતાની ભોજાઇ તરફથી જે અસહ્ય દુખો સહન કરવાં પડે છે, તેનુ વર્ણન થઇ શકે તેમ નથી એક વિધવા સ્રીને તેણીના દિયર-જેઠ તથા સાસુ-સસરા તરફથી પણ કેવા અમર્યાદિત આક્ષેપો સહન કરવા પડે છે, તે તો અનુભવી સિવાય અન્ય કોઇથી સમજી શકાય તેમ નથી. તે સિવાય બળવાન ઇંદ્રિયોના વેગને કાબૂમાં રાખવા એ પણ શુ જેવી તેવી વાત છે? આ દેશમાં કેટલી ગર્ભહત્યાઓ થાય છે, તેની તમે કદિ તપાસ કરી છે? અલબત્ત, વિધવા સ્રીઓમા અનેક સ્રીઓ આદર્શ સતીનારીના તથા આદર્શ બ્રહ્મચારિણીના સુદર સ્થાનને શોભાવે તેવી હોય છે, તેની અમે ના કહેતા નથી, પણ બીજી તરફ પતિત નારીઓની સખ્યામા હજારગણો વધારો થતો જાય છે, તે તરફ તમે કદાપિ દ્રષ્ટિપાત કર્યો છે? દેશમા વેશ્યાઓની કિવા વ્યભિચારિણી સ્રીઓની સખ્યા શામાટે વધતી જાય છે, તેનો નિર્ણય કર્યો છે? પુનર્લગ્ન કરનારી જ્ઞાતિઓ કરતાં પુનર્લગ્ન નહિ કરનારી જ્ઞાતિઓમા દુરાચાર વધતો જાય છે, તે અટકાવવા માટે તમે શુ કાંઇ પ્રયત્ન કર્યો છે? અસ્તુ

એક હિદુવિધવાના દુખો જોવા અથવા સાંભળવા છતા આપણા સુશિક્ષિત ગણાતા હિદુસમાજના મનુષ્યોની આખમા આજે આસુનુ ટીપુ પણ પડતું નથી, પરતુ આજથી ત્રણસો વર્ષ ઉપરનો એક નિરક્ષર યવન ભૂપતિ વિધવાઓની આવી શોચનીય સ્થિતિ જોઇ ભારે ખેદ પામ્યો હતો! તેના હૃદયનેત્રોમાથી અશ્રુધારા વહી નીકળી હતી! મહાત્મા અબુલફ્રઝલ લખે છે કે-" સમ્રાટ ઘણીવાર ભારે ખેદ અને સતાપપૂર્વક નીચેના શબ્દો ઉચ્ચારતો, કે:-"જે સમાજમા વિધવાવિવાહ પ્રચલિત નથી તે સમાજમાં વિધવાનાં દુખોનો પાર રહેતો નથી." વીસમા સૈકાનો નેત્રહીન-હૃદયહીન શિક્ષિતસમાજ જ્યારે વિધવા-વિવાહની વિરુદ્ધમાં કમર કસીને ઉભા રહેવામા પોતાની બહાદૂરી માને છે; ત્યારે સોળમા સૈકાનો અશિક્ષિત અને અનક્ષર સમ્રાટ અકબર, હિદુસમાજમાં વિધવા-વિવાહનો પ્રચાર કરવા, વિધવા-વિવાહની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરવા તૈયાર થયો હતો અને એનો કેટલેક અશે તેણે અમલ પણ કરાવ્યો હતો

આજે કેટલાક કેળવાયલા મનુષ્યો મોટા માચડા ઉપર ચઢીને અને હાથ પહોળા કરીને સતી થવાના રિવાજની મુક્તકઠે પ્રશસા કરે છે. સતી થવાનો કમકમાટભરેલો રિવાજ જો આજે ભારતવર્ષમાં પ્રવર્તતો હોત તો એ રિવાજ કેટલો બધો ભયકર છે, તે અમે પ્રત્યક્ષ બતાવી આપત; પણ સહૃદય અગ્રેજોના પ્રતાપે તે

રિવાજ આજે દૂર થયો છે. વિદ્વાન વક્તાઓ તથા લેખકો માત્ર વાણીવડે તે રિવાજની માત્ર પ્રશંસા કર્યા કરે, એટલુંજ હવે તેમના હાથમાં રહ્યું છે આવા ક્રૂરતાભર્યાં રીત–રિવાજોમાં પણ ભારતવાસીઓ શું મહત્ત્વ જોઇ શકતા હશે, તે અમારાથી સમજાતું નથી. સમ્રાટ અકબરે અંગ્રેજોની બહુ પહેલાં ૪૦ સં૦ ૧૫૮૩ માં એક એવો લોકહિતકર તથા સહૃદયતાપૂર્ણ આદેશ બહાર પાડયો હતો કે:–"હવેથી કોઇ પણ મનુષ્ય કોઇ પણ વિધવાને જોર–જુલમપૂર્વક મૃતસ્વામીની ચિતામાં બાળી શકશે નહિ."

સમ્રાટ માત્ર વાતો કરીનેજ અથવા આજ્ઞા બહાર પાડીનેજ બેસી રહ્યો નહોતો. કોઇ પણ વિધવાને તેનાં સગા–સંબંધીઓ બળાત્કારપૂર્વક અગ્નિચિતામાં હોમી ન દે એટલા માટે તેણે કોટવાળ વગેરેને સખ્ત હુકમો આપી સાવધ કર્યાં હતા સતીદાહ અટકાવવો એ પણ કોટવાળોનું તે કાળે એક મુખ્ય કર્તવ્ય ગણાતું હતું અબુલફઝલ લખે છે કે–"સતીદાહ અટકાવવા માટે સમ્રાટે પ્રત્યેક પ્રગણામાં તથા મોટાં મોટાં શહેરોમાં ખાસ નોકરો નિમી દીધા હતા અંબરરાજ જયમલ મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે તેની વિધવા રાણી–જોધપુરરાજબાળા પતિ સાથે બળી મરવાને તૈયાર થઇ નહિ જયમલનો પુત્ર લોકનિંદાને તાબે થઇ પોતાની માતાને બળપૂર્વક અગ્નિની હોળીમાં હોમવાને તૈયાર થયો સમ્રાટ અકબરને આ સમાચાર મળતા હૃદયમાં ભારે સંતાપ થયો બની શકે તેટલી ત્વરાથી એક દૂતને મોકલી જોધપુરની રાજબાળાને બચાવી લેવાનો તેણે વિચાર કર્યો; પરંતુ બીજીજ ક્ષણે તે વિચાર બદલાઇ ગયો. ગંભીર વિચાર કરતાં સમ્રાટને જણાયું કે મારા હુકમની સામે થઈ પરાક્રમી રાજપૂત રાજાઓ જ્યારે આ દુષ્કાર્ય કરવાને તૈયાર થયા છે તેવે પ્રસંગે એક સાધારણ દૂતનું કહેણું તેઓ માને અને એક નિરપરાધી અબળાને બળતી બચાવે એ સંભવિત લાગતું નથી, માટે દૂત નહિ મોકલતાં હું પોતેજ ત્યાં જઉં તો કાર્યની સિદ્ધિ થાય તરતજ સમ્રાટે પોતાનો અશ્વ તૈયાર કરવાની નોકરને આજ્ઞા કરી અને પોતાની સાથે થોડા–ઘણા અંગરક્ષકોને લઈ વાયુવેગે રાજધાનીમાંથી રવાના થયો જે સ્થળે પેલી રાજપૂતબાળા સતી થવાની હતી તે સ્થળે સમ્રાટ પહોંચ્યો અને ત્યાંનો દેખાવ જોયો કે તરતજ તેનું હૃદય ધ્રૂજી ઉઠયું ! તેણે જોયું તો ચિતાની આસપાસ સેંકડો બળવાન રાજપૂતો એકત્ર થઇ ગયા છે અને તેમની વચમાં ચિતાનાં લાકડાંનો એક મોટો ઢગલો પડયો છે. ચિતા સળગાવવાની શરૂઆત થઇ ચૂકી છે સતી થનારી રાજપૂતબાળાને ઉક્ત ચિતા સાથે સખ્ત બંધનોવડે બાંધી લેવામાં આવી છે ! આ દૃશ્ય કયાં સહૃદય મનુષ્યોને રોમાંચિત ન કરે ? સમ્રાટ અકબરને અંબર પ્રદેશનાં રાજપૂતો બરાબર ઓળખી શક્યા નહિ, તેમજ સમ્રાટ આવી અવસ્થામાં એકાએક આવી પહોંચે, એવી કલ્પના પણ કોઇએ કરી નહોતી; તેથી તેઓ અકબરને જોતા જતાં

પણ સંપૂર્ણરીતે પિછાની શક્યા નહિ સમ્રાટ એકદમ ટોળામાંથી આગળ જઈ પેલી રાજપૂતબાળાને મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો આથી એકત્ર થએલા રાજપૂત વીરો સમ્રાટની સામે થયા, પરંતુ આવી વિરુદ્ધતાથી અકબર નિરાશ-નિરુત્સાહ બની જાય તેવો નહોતો તેણે આ નિર્દોષ વિધવા સ્ત્રીને આવી ક્રૂરતાપૂર્વક બાળી નાખવા માટે સખ્ત વાંધો લીધો અને પોતાના તન-મનના ભોગે પણ તે બાળાને બચાવી લેવાની હિંમત દર્શાવી એટલામાં અંબરનો અન્ય રાજા જગન્નાથ સમ્રાટને ઓળખી ગયો, તેણે તેજ ક્ષણે ટોળાની મધ્યમાંથી બહાર નીકળી સમ્રાટને નમન કર્યું સતીદાહના દુષ્કાર્યમાં આગળ પડતો ભાગ લેનારા આગેવાનો, સમ્રાટ અકબર પોતે આ સતીદાહ અટકાવવા આટલે દૂર આવ્યો છે, એ વાત સમજી ગયા, તેથી તેમણે પણ તેની સામે વાંધો લેવાનું માંડી વાળ્યું ત્યારબાદ અનેક રાજપૂતોએ સમ્રાટ પાસે હાજર થઈ, પોતે જે અન્યાય કાર્ય કરવાને તૈયાર થયા હતા તેને માટે અંતઃકરણના પશ્ચાત્તાપપૂર્વક ક્ષમા માગી સતીદાહ બંધ થયો અને હતભાગિની રાજપૂતબાળા મોતના પંજામાંથી બચી ગઈ, છતાં સમ્રાટે પેલા ક્ષમાપ્રાર્થી રાજપૂતોને ક્ષમા આપવાની તત્પરતા દર્શાવી નહિ, તેમજ આવું ક્રૂર કર્મ કરનારા રાજપૂત આગેવાનોને ઠપકો આપીને કે અમુક દંડ લઈને જતા કરવા એ પણ તેને યોગ્ય લાગ્યું નહિ છેવટે તેણે તેમને કેદ કર્યા અને સતીદાહ કરનારાઓને સમ્રાટ કેવી સખ્ત સજા કરે છે તેનો દાખલો બેસાડયો. સમ્રાટે જે રાજપૂતોને કેદ કર્યા હતા તેમાં અંબરપ્રદેશ જેવા વિશાળ રાજ્યનો અધીશ્વર પણ હતો અને તે સમ્રાટની સાથે અતિ નિકટનો સ્નેહ-સંબંધ પણ ધરાવતો હતો, છતાં સમ્રાટે તેને કેદમાં નાખતાં કિંચિત્‌માત્ર આંચકો ખાધો નહોતો. એક ભયંકર ગુન્હા માટે તે પોતાના ગમે તેવા સંબંધીને પણ યોગ્ય સજા કરવાને તૈયાર છે, એમ તેણે આવા અનેક ઉદાહરણોથી પ્રજાને બતાવી આપ્યું હતું " અકબર જેવો સહૃદય સમ્રાટ વસુંધરાજનની પુનઃ ક્યારે ઉત્પન્ન કરશે ?

બિકાનેરના રાજા રાયસિંહની કન્યા સાથે કાલંજરના રાજા રામચંદ્ર વાઘેલાના પુત્રનો વિવાહ થયો હતો. તેના મૃત્યુ પછી સમ્રાટે તેની સ્ત્રીને સતી થતી અટકાવી હતી તે સમયે રાજપૂતો બહુ પ્રબળ પ્રતાપી લડવૈયાઓ ગણાતા હતા, છતાં સતી થવાનો રિવાજ અટકાવતા કદાચ તેમનો કોપ વહોરી લેવો પડે તો તે પણ સ્વીકારવો, એવો સમ્રાટે નિશ્ચય કર્યો હતો. અકબર એકવાર કર્તવ્યનો નિર્ણય કર્યા પછી તેનું પાલન કર્યા વગર રહેતો નહિ અને કદાચ તે માટે મહાન ભોગ આપવો પડે તો તે પણ આનંદપૂર્વક આપતો.

હિંદુઓ તે સમયે બલિદાનનિમિત્તે અનેક જીવોની હત્યા કરતા હતા. જીવહિંસા કરવી એ બહુ અન્યાયી કાર્ય છે, એમ જણાવી સમ્રાટે હિંદુઓને હિંસા કરતા અટકાવ્યા હતા.

હિંદુઓ જન્મતાની સાથેજ ગાયના દૂધવડે પોતાની ક્ષુધાતૃષા શાંત કરે છે, અને જેમ જેમ વયોવૃદ્ધિ થતી જાય છે તેમ તેમ દૂધ, ઘી, મલાઇ, માખણ વગેરે પૌષ્ટિક દ્રવ્યોવડે પોતાના દેહને પરિપુષ્ટ કરે છે તે સિવાય પણ ગાયના છાણ-દ્વારા દુર્ગંધનુ નિવારણ થઇ શકે છે, ગાયના મળમૂત્રનુ ખાતર જો જમીનમાં પૂરવામાં આવે તો ખેતરમાં સર્વોત્તમ પાક તૈયાર થઇ શકે છે, ગાયના છાણનાં છાણા બળતણતરીકે વાપરી શકાય છે, ગાયમાતાની સતતિ કૃષિકાર્યમા મુખ્ય સહાયતા આપે છે, ગમે તેવા મદવાડના સમયમાં તથા છેવટે મૃત્યુશય્યા ઉપર પણ ગાયનુ દૂધ ઉપકાર કરે છે; ટુકામાં ગાય જેવુ બીજુ એકે ઉપયોગી પ્રાણી નથી, એમ કહીએ તો હરકત નથી હિંદુઓ ગાયનુ આટલું બધુ સન્માન કરે છે તેનુ પણ ઘણું કરીને ઉપર કહ્યુ તેજ કારણ હોવુ જોઇએ હિંદુઓ જેને મહાન ઉપકારી પ્રાણી માને તેને મુસલમાનો જો કેવળ મોજ ખાતર મારી નાખે તો એ બે કોમો વચ્ચે કદાપિ સુલેહ-સપ થાય નહિ એટલા માટે સમ્રાટે ગોવધ અટકાવવાના હુકમો બહાર પાડયા તેમાં તેણે સ્પષ્ટરીતે જણાવી દીધુ કે—હવેથી મુસલમાનો ગોવધ કરી શકશે નહિ, તેમજ ગોમાંસનુ ભક્ષણ કરી શકશે નહિ. તે ઉપરાંત અશ્વ, ઉંટ, પાડા, ભેસો વગેરે પણ મનુષ્યસમાજને ઉપયોગી છે, એમ ધારી તે તે પ્રાણીઓના માસનો આહાર કરવાનો પણ સમ્રાટે નિષેધ કર્યો આ પ્રમાણે વિવિધ જીવોની હિસા થતી અટકાવવા માટે સમ્રાટે રાજ્યના કોટવાળોને ખાસ સૂચનાઓ મોકલી દીધી

તે સિવાય રવિવારે તથા બીજા તહેવારોના દિવસોમા કોઇ પણ પ્રકારની જીવહિસા ન થાય તે માટે ખાસ મનાઇના હુકમો સમ્રાટે બહાર પાડયા હતા. હજી પણ કેટલાક મુસલમાનો રવિવારના દિવસે જીવહિસા કરતા નથી.

મુસલમાન-સમાજમા સુન્નતની ક્રિયા ઉપર બહુજ વજન મૂકવામા આવે છે, અર્થાત્ ઇસ્લામધર્મમા સુન્નત-ક્રિયા એ એક સર્વપ્રધાન નિયમ ગણાય છે આ ક્રિયા બાલ્યાવસ્થામાંજ કરવામા આવે છે, તેથી બાળકોને ભારે વેદના અનુભવવી પડે છે સમ્રાટે જણાવ્યુ કે—"જે બાળકો બાલ્યાવસ્થાને લીધે, ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોને અનુસરવાને માટે અયોગ્ય છે, તેમની ઉપર આવું ગંભીર અને ત્રાસદાયક અનુષ્ઠાન કરવાની ફરજ પાડવી એ કોઇ રીતે ઇચ્છવાયોગ્ય નથી." ત્યારબાદ સમ્રાટે એવો હુકમ બહાર પાડયો કે જ્યાસુધી બાળકોની ઉમર બાર વર્ષની ન થાય ત્યાંસુધી તેમને સુન્નતની ક્રિયા કરવાની કોઇએ ફરજ પાડવી નહિ. નાની વયના બાળકો ઉપર બળાત્કારપૂર્વક ઉક્ત અનુષ્ઠાન કરનારને રાજ્ય તરફથી યોગ્ય શિક્ષા કરવામાં આવશે.

મુસલમાનોમાં દાઢી રાખવાનો રિવાજ બહુ જરૂરનો ગણાય છે. હિંદુઓ દાઢીથી પ્રાય. વિરુદ્ધ વિચારો ધરાવતા હોય છે સમ્રાટે દાઢીસબધે પોતાનો અભિ-

પ્રાય બહાર પાડતાં જણાવ્યું હતું કે જેવી રીતે માત્ર દાઢી રાખવાથીજ કોઇ મનુષ્ય યથાર્થ મુસલમાન બની શકતો નથી, તેમ માત્ર દાઢી કાઢી નાખવાથી કોઇ મનુષ્ય મુસલમાનધર્મથી ભ્રષ્ટ પણ થઇ શકતો નથી બાદાઉનીએ લખ્યું છે કે અનેક મુસલમાનોએ સમ્રાટના સમયમાં દાઢી મુડાવી નાખી હતી, કારણ કે સમ્રાટ પોતે દાઢી તરફ મુદ્દલ પક્ષપાત ધરાવતો નહોતો. એલ્ફીન્સ્ટન સાહેબ લખે છે કે જ્યાંસુધી મુસલમાનો દાઢી મુડાવી નાખતા નહિ ત્યાંસુધી સમ્રાટ તેમને પોતાના દરબારમાં દાખલ થવાની ભાગ્યેજ રજા આપતો

મુસલમાનો ઉપાસનાસમયે રેશમી વસ્ત્રો કે અલંકારો વગેરે રાખતા નહિ. આથી સમ્રાટે જાહેર કર્યું કે ઉપાસનામાં સુંદર વસ્ત્રો વગેરે પહેરવામાં કાંઈ હરકત નથી.

ઇસ્લામધર્મમાં દારૂ પીવાની મનાઇ છે સમ્રાટે કહ્યું કે –"વૈદ્યોની સલાહને અનુસરીને અલ્પ પ્રમાણમાં દારૂનો વ્યવહાર કરવામાં આવે તો દોષ નથી, કારણ કે તેમ કરવાથી રોગીને કિંચિત્ આરામ મળી શકવાનો સંભવ છે" તેણે ફતેહપુર ખાતે દારૂની એક દુકાન ખુલ્લી મૂકાવી હતી અને ત્યાં માત્ર ઔષધ અર્થે, અમુક કિંમતે દારૂ મળી શકે એવો નિયમ બાંધ્યો હતો તે સિવાય દારૂ ખરીદનારનું, તેના પિતાનું તથા તેના રહેવાના સ્થળનું નામ વગેરે તે દુકાનમાં નોંધી રાખવામાં આવતું હતું. બાદાઉની લખે છે કે –"દારૂ ખરીદનારાઓ ખોટું નામ ધારણ કરી પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યારે ઔષધનું ખોટું બહાનું કહાડી ઉક્ત દુકાનમાંથી દારૂ લઇ આવતા હતા, અને એવી રીતે સમ્રાટના સમયમાં દારૂડીઆઓને બહુ ઉત્તેજન મળતું હતું લોકોમાં એવી પણ અફવાઓ ચાલતી હતી કે દારૂમાં ડુક્કરનું માંસ ભેળવવામાં આવતું આ વાત સત્ય હશે કે નહિ તે તો પ્રભુ જાણે સમ્રાટ અકબર જો કે બહુ સાવચેતી રાખતો તોપણ દારૂની ખાતર ઉક્ત દુકાનમાં નિત્ય કલેશો તથા વિવાદો થયા વગર રહેતા નહિ અનેકોનો તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો અને અનેકોને સખ્ત ઠપકો પણ મળ્યો હતો, છતાં તેનું કશું સંતોષકારક પરિણામ આવ્યું નહોતું" આવા કલેશજનક દારૂથી સર્વેએ ખૂબ સાવચેત રહેવું જોઇએ, એજ અમારી આ પ્રસંગે એકમાત્ર ભલામણ છે

અકબરે હિંદુ અને મુસલમાનોના કલ્યાણાર્થે તેમના સામાજીક નિયમોમાં સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. આજે હિંદુઓ તથા મુસલમાનો ભારે દુર્દશામાં આવી પડયા છે, છતાં પણ અકબરના પગલે ચાલવાની સદ્બુદ્ધિ મેળવી શકતા નથી. હાય ! જગતની પ્રત્યેક જાતિને કંઇક ને કંઇક આશા, વિશ્વાસ કે લક્ષ હોય છેજ; માત્ર ભારતવર્ષની પ્રજાજ એવી છે કે જેને આશા કે લક્ષ જેવું કાંઇજ ન મળે !

एकविंश अध्याय–अस्ताचळे

આપણે હવે આપણા ચરિત્રનાયકના જીવનરૂપી મહા નદી પાર કરીને દુઃખના સાગર–સંગમમાં આવી પહોંચ્યા છીએ.

જે નાનીમોટી નદીઓ ભારતવર્ષના કલ્યાણાર્થે વિવિધ દિશામાંથી વહેતી વહેતી અકબરરૂપી મહાનદી સાથે સંમિલિત થઇ ગઇ હતી તે નદીઓ હવે પ્રાયઃ સુકાઇ ગઇ છે! શેખ મુબારક, અબુલફઝલ, બીરબલ તથા ફૈઝી વગેરે નરવીરો કે જેમણે ભારતવર્ષમાં નૂતન યુગના કિરણો પ્રકટાવવાની આશાથી સમ્રાટને પ્રત્યેક પ્રકારની સહાયતા આપી હતી, તેઓ એક પછી એક પરલોકમાં જઇ વસ્યા છે! રાજા ટોડરમલ્લ કે જે રાજ્યની સુવ્યવસ્થા રાખવામાં મહા પ્રતાપી ગણાતો હતો તે સંસારમાંથી ચાલી નીકળ્યો છે! રાજા ભગવાનદાસ કે જે હિંદુ તથા મુસલમાન સૈનિકોને મહાગૌરવના માર્ગે લઇ જવાને સમર્થ હતો, તે પણ સદાને માટે મહાનિદ્રામાં પડ્યો છે! સમ્રાટના મિત્રોનો મોટો ભાગ પ્રભાતના નક્ષત્રોની માફક ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થઇ ગયો છે! જે સમ્રાટે મુસલમાનોની ઉન્નતિ માટે ભારે પ્રયત્નો કર્યા હતા, ભારે શ્રમ વેઠ્યો હતો, અને જેમના હિતાર્થે હિંદુઓની સાથે તેમને સંમિલિત કરવાનો ભગીરથ પ્રયાસ કર્યો હતો, તેજ મુસલમાનો હવે તેને નાસ્તિક તથા પાખંડી કહી સહસ્ર જિહ્વાઓવડે સહસ્ર પ્રકારે તેની નિંદા કરવા લાગી ગયા છે! જે પુત્રને તે પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ અધિક ચાહતો હતો, તેજ પુત્ર અંતે હવે કૃતઘ્ન થઇ બેઠો છે! પોતાના પરમપ્રિય મિત્રનું તે પુત્રે ખૂન કર્યું છે અને ભયંકર બળવો ઉઠાવવાને પણ તૈયાર થઇ ગયો છે! વિશાળ ભારતવર્ષની ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ પોતપોતાના ક્ષુદ્ર સ્વાર્થોને એક બાજુએ પડ્યા રહેવા દઇ, ક્લેશ કંકાસનો પરિત્યાગ કરી દેશની ઉન્નતિઅર્થે અંતઃકરણપૂર્વક એકત્ર થાય, સ્નેહસંબંધને વશીભૂત થાય તથા ભારતમાતાનો પ્રત્યેક સંતાન પોતાની વિવેકબુદ્ધિને અનુસરી વર્તવા લાગે, ઇત્યાદિ સમ્રાટના હૃદયની સઘળી શુભાશાઓ ક્રમે ક્રમે અંતર્હિત થતી ગઇ છે. તેની તબીઅત પણ હવે બગડી ગઇ છે તે હવે ઔષધિનો આશ્રય લઇ કાળના પ્રવાહમાં પોતાની જીર્ણ નૌકા ગમે તે પ્રકારે હંકાર્યે જાય છે!

પોતાના પરમપ્રિય મિત્રનું ખૂન કરનાર કુપુત્રને પ્રિય રાજ્ય અર્પણ ન કરવું, એવો સમ્રાટે નિશ્ચય કર્યો હતો, પરંતુ આ સુવિશાળ સામ્રાજ્ય બીજા કોને સોંપતા જવું, એ પ્રશ્ન સમ્રાટને માટે મહા કઠિન થઇ પડ્યો. તેણે જે સુંદર અમૃતવૃક્ષો ભારતવર્ષમાં રોપ્યાં હતાં, તેને હૃદયનું પાણી પાઇ કોણ ઉછેરશે તથા કોણ તેને ફળ–ફૂલવાળાં બનાવશે, એનો નિર્ણય કરવા તેણે ઘણા ઘણા વિચારો કર્યા સલીમસિવાય અન્ય એક દાનીઆલ નામનો પુત્ર છે, પણ તે બહુ દારૂડી-

ઓ તથા ખરાબ ચારિત્ર્યનો છે છેવટે સમ્રાટની દૃષ્ટિ સલીમના પુત્ર ખુશરૂ ભણી આકર્ષાઈ; પરંતુ તે નિર્ણયને ટેકો આપી શકે એવો કોઈ પ્રબળ મિત્ર આ કાળે સમ્રાટ પાસે રહ્યો નહોતો મુસલમાનોએ વિચાર કર્યો કે જો સલીમને રાજગાદી મળે તો ભારતમાં મુસલમાનધર્મની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા થયા વગર રહે નહિ સમ્રાટની મહિષી સલીમાબેગમ પણ ઘણું કરીને તેવીજ આશા અત્યારપર્યંત રાખી રહી હતી. તેણીએ અલાહાબાદ ખાતે જઈને પોતાની શોકયના પુત્રની મુલાકાત લીધી અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે યોગ્ય હિતવચનો કહી, આજ સુધીની ઉદ્ધતાઈને માટે સમ્રાટ પાસે જઈને ક્ષમા માગવાની સલીમને ભલામણ કરી સલીમે વિચાર કર્યો કે મે આજપર્યંત બળવાઓ ઉઠાવવામા કશી કચાશ રાખી નથી, છતાં મુસલમાનો મને ખુલ્લીરીતે મદદ આપવાને બહાર આવ્યા નથી, તેમજ હવે પછી બહાર પડવાનું સાહસ કરે એમ પણ લાગતું નથી; આવી સ્થિતિમાં જો અકબર પોતે મારી વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવા બહાર પડશે તો હું કોઈ રીતે ફાવી શકીશ નહિ. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને સલીમે પોતાની વિમાતાની સલાહને અનુસરવાનું યોગ્ય ધાર્યું. સલીમાબેગમનો શ્રમ સાર્થક થયો. જે સલીમના દ્વાર પાસે તેની પિતામહી પણ એકવાર આવીને નિરાશાપૂર્વક પાછી ફરી હતી, જેણે પોતાની વૃદ્ધ માતાની મુલાકાત લેવાનું પણ યોગ્ય ધાર્યું નહોતું, તેજ કુમાર સલીમ એક વિમાતાની સલાહને માન આપી, તેણીની સાથેજ રવાના થઈ પોતાની વૃદ્ધ પિતામહીના આગ્રાના મહેલમાં હાજર થયો સમ્રાટની માતાએ અકબર તથા સલીમને અનેક રીતે સમજાવી ઉભય વચ્ચે સુલેહ—શાંતિ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ભાગ્યયોગે તે પ્રયત્ન ફળીભૂત પણ થયો. સમ્રાટે પુત્રના અપરાધો માફ કર્યા. સલીમે સમ્રાટની પાસે અનેક પ્રકારના ઉપહારો પ્રેમચિન્હસ્વરૂપે રજુ કર્યા સમ્રાટે પોતાનો સંતોષ સૂચવવા સલીમને કેટલાક સર્વોત્કૃષ્ટ હીરાઓ તથા સર્વોત્કૃષ્ટ હાથીઓ અર્પણ કર્યા. સલીમે પુનઃ અલાહાબાદ ભણી પ્રયાણ કરવાની તૈયારી કરી. સમ્રાટે સલીમને જતીવેળા કહ્યું કે—"જાઓ હવે જ્યારે પુનઃ આ તરફ આવવાની ઇચ્છા થાય, ત્યારે ખુશીથી મારી પાસે આવવું." હાય પુત્રસ્નેહ ! સંસારમાં અનેક પ્રકારના સ્નેહો છે, પણ ખરેખર પુત્રસ્નેહ તો માતૃસ્નેહ, પિતૃસ્નેહ તથા બંધુસ્નેહ કરતાં પણ કેટલીક વાર ચઢી જાય છે !

સમ્રાટે રાજકુમારોને કેળવવા માટે પ્રયત્નો કરવામાં કશી કચાશ રાખી નહોતી; પરંતુ તેમા તે સફળ થયો નહિ. સલીમની દુર્નીતિ તથા દુરાચારનું અમે પૂર્વે વર્ણન કરી ગયા છીએ. મુરાદ હદ ઉપરાત દારૂ પીવાના પરિણામે પ્રાણ ગુમાવી બેઠો છે ! દાનીઆલ પણ હવે એટલો બધો દારૂડીઓ અને દુરાચારી બની ગયો છે, કે તેનું શરીર લગભગ જીર્ણ થઈ ગયું છે ! સમ્રાટે તેને પોતાની પાસેજ રાખવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યા, કેટલોએ હિતોપદેશ આપ્યો, પણ તેનું

કશું સંતોષકારક પરિણામ આવ્યું નહિ. છેવટ સુધી દાનીઆલ પિતા પાસે આગ્રા ખાતે હાજર થયો નહિ; પરંતુ જે સ્થળે રહીને સ્વેચ્છાચારપૂર્વક વર્તી શકાય તેજ સ્થળે મોજમજામાં દિવસો વીતાવવા લાગ્યો અને સમ્રાટે રાજ્યના સઘળા નોકરોને એવી આજ્ઞા કરી કે જે કોઇ દાનીઆલને દારૂ લાવી આપશે તેને દેહાત-દંડની સખ્ત સજા કરવામા આવશે, પરંતુ આથી પણ દાનીઆલનો સ્વભાવ સુધર્યો નહિ. દંડનો ભય આવા સંજોગોમાં ક્યાંસુધી કૃતકાર્ય થઇ શકે ? દાની-આલે બહુજ આજીજી અને કાલાવાલાપૂર્વક, પુષ્કળ ઇનામની લાલચ આપી એક નોકરને નિત્ય દારૂ લાવવાના કામમાં નિયુક્ત કર્યો તે પોતાની પાઘડીમા દારૂનું પાત્ર છુપાવીને દાનીઆલ પાસે હાજર થવા લાગ્યો આ હકીકત સહેજસાજ જાહેરમાં આવી કે તરતજ તેણે પાઘડીમાં દારૂ છુપાવવાનું મૂકી દઈ, દાનીઆલની એક પ્રિય બંદુકમાં દારૂ ભરીને તે બંદુક દાનીઆલ પાસે લઇ જવાનું શરૂ કર્યું. કુમાર તે બંદુકને બહુજ ચાહતો હતો દાનીઆલ આ બંદુક વગર મૃગયા રમવા-નું કદાપિ પસંદ કરતો નહિ, તેથી તેણે આ બંદુકનું "મૃત્યુ" નામ રાખ્યું હતું અને સર્વદા તે પોતાની સાથેજ રાખતો બંદુક ઉપર તેણે એવા આશયની એક કવિતા પણ કોતરાવી હતી કે –" મૃગયા રમતીવેળા આ બંદુક મારી પાસે હોય છે, ત્યારે મને કેટલો બધો આનંદ થાય છે ! પરંતુ હે મૃત્યુ નામની બંદુક ! તારા કાર્યની સફળતા સાથે એક પ્રાણીનો પ્રાણનાશ સર્વદા જોડાયેલોજ રહે છે તું જેના ઉપર સફળતા મેળવે છે, તેને બિચારાને યમપુરીમાં પ્રયાણ કરવું પડે છે " કુમારે જ્યારે આ કવિતા બંદુક ઉપર કોતરાવી હશે, ત્યારે તેને એવો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ આવ્યો હોય, અરે ! એવી કલ્પના પણ નહિ થઇ હોય કે એ કવિતાની સાર્થકતા તેના પોતાના મૃત્યુદ્વારાજ સિદ્ધ થશે ! "મૃત્યુ " બંદુકમાં નિત્ય દારુ લાવવામાં આવે છે અને દાનીઆલ તેનું નિત્ય પાન કરે છે, એ વાત ઘણા લાંબા સમય સુધી પ્રકટ થઇ નહિ. સમ્રાટ અકબર-ની આજ્ઞા એક બાજુએજ પડી રહી ! કુમાર દારૂની લતમા દિવસે દિવસે ખુવાર થવા લાગ્યો છેવટે બંદુકમાંના દારૂએ કુમારનું શરીર છેક નિર્બળ અને નિસ્તેજ કરી દીધું ! કાળક્રમે દારૂના હદ ઉપરાંતના ભારને લીધે દાનીઆલનું દેહરૂપી નાવ કાળરૂપી મહાસાગરમાં ડુબી ગયું !

સમ્રાટ અકબરની તબીયત હવે જેવી જોઇએ તેવી ઠીક રહેતી નહોતી, તેવામાં કુમાર દાનીઆલના મૃત્યુસંબંધી સમાચાર મળતા તેના આરોગ્યને ભયં-કર આઘાત થયો. પુત્રશોકથી તેનું હૃદય ચીરાઇ જવા લાગ્યું સલીમ સિવાય અન્ય પુત્ર હવે રહ્યો નહિ દાનીઆલ સુધરશે એવી આશા રાખી હતી તે પણ ઉડી ગઇ ! દાનીઆલ જીવતો હતો, ત્યારે સલીમને રાજગાદીમાટે કિંચિત્ શંકા રહ્યા કરતી હતી; પણ હવે તો તે શંકા પણ દૂર થઇ. સલીમે વિચાર કર્યો કે

ભારતનું સિંહાસન હવે મનેજ મળશે એમાં શંકા રહી નથી દાનીઆલરૂપી જે વિઘ્ન હતું તે પણ ઈશ્વરકૃપાએ ટળી ગયું છે વળી સમ્રાટ અકબરની શારીરિક સ્થિતિ એવી છે કે હવે તે લાંબો કાળ જીવી શકશે નહિ, તેથી મને રાજગાદી મળવામાં વિશેષ વિલંબ થાય એમ પણ લાગતું નથી આવો વિચાર કરી અલ્લાહાબાદમાં રહી નિશંકપણે સુરા અને સુંદરીની અગ્નિજ્વાળામાં પોતાના તન—મન—ધનની આહુતિઓ આપવા લાગ્યો હવે તો તેણે હદ ઉપરાંત દારૂ અને અફીણનું સેવન ચાલુ કર્યું તેનું આવાસગૃહ ગુલાબ—ચંપો આદિ પુષ્પોની સુગંધીવડે તથા સુંદરીઓની સુંદરતાવડે રાત—દિવસ આમોદિત રહેવા લાગ્યું. વિહ્વળા રમણીઓની મધ્યમાં તે પોતાનું ભાન ભૂલી ગયો ! હાથે કરીને પોતાના તન—મન—ધનની ખુવારી કરવા લાગ્યો ! ધીમે ધીમે તે એવો તો ચીડીઓ અને ક્રોધી બની ગયો કે એકાદ નોકરના સહેજસાજ અપરાધ બદલ તેને જીવથી મારી નાખવા લાગ્યો ! સલીમના દુરાચારથી સર્વત્ર ત્રાસ વર્તી રહ્યો ! પ્રજાની ઉપરાઉપરિ અનેક ફરિયાદો સમ્રાટ અકબર પાસે આવવા લાગી અકબરને આથી કેટલો સંતાપ થયો હશે, તેનું વર્ણન અમારાથી થઈ શકતું નથી સમ્રાટે પોતે જાતે અલાહાબાદ જઈ પુત્રને શિખામણ આપી સન્માર્ગે વાળવાનો સંકલ્પ કર્યો જો કે આ સમયે તેનું શરીર બહુજ ખરાબ હતું, છતાં સલીમને સુધારવાની શુભેચ્છાથી જળમાર્ગે અલ્લાહાબાદ ખાતે પ્રયાણ કર્યું આગ્રાથી થોડે દૂર ગયો હશે એટલામાં સમ્રાટને એવા સમાચાર મળ્યા કે તેની સ્નેહમયી માતા મૃત્યુના બિછાને પડી છે અને વૈદ્યો તથા હકીમો વગેરેએ તેણીના જીવનની આશા મૂકી દીધી છે ! સમ્રાટ અકબરને આથી ભારે ખેદ થયો ઉપરાઉપરિ ગંભીર આઘાતો લાગવાથી સમ્રાટની તબિયત વિશેષ ખરાબ થઈ તે અર્ધે માર્ગે ગયા પછી અતિ દુઃખિત અંતઃકરણે આગ્રા ખાતે પાછો ફર્યો. જ્યારે તે પોતાની કરુણામયી માતાની પાસે આવીને હાજર થયો ત્યારે તેણીની વાચા બંધ થઈ ગઈ હતી. ભારતવર્ષનો ચક્રવર્તી સમ્રાટ આ દેખાવ જોઈ માતાના પડખે બેસી રુદન કરવા લાગ્યો ! અત્યારે તેના સંતાપનું માપ થઈ શકે તેમ નહોતું થોડીવારે તે માતાના શયનગૃહને ત્યજી પોતાના દિવાનખાનામાં આવ્યો. ત્યાં સ્વસ્થચિત્તે માતાની સદ્‌ગતિ માટે કરુણાનિધાન ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરવા બેઠો બીજી તરફ સમ્રાટની માતા રત્નપ્રસવિની દેવી સંસારનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગમાં જઈ વસી !

માતૃવિયોગને લીધે સમ્રાટને અત્યંત ખેદ થયો તેણે શોકસૂચક પોશાક ધારણ કર્યો. સર્વ પ્રકારનાં આભૂષણોનો અને ભોગવિલાસની વસ્તુઓનો પરિત્યાગ કર્યો. હિંદુરિવાજ પ્રમાણે મસ્તકાદિનું મુંડન પણ કરાવ્યું. દરબારના સઘળા અમાત્યોએ તથા સભાસદોએ પણ કેશ ઉતરાવ્યા. રાજમાતાનો મૃતદેહ ભારે ધામધૂમપૂર્વક દિલ્હી ખાતે લઈ જવામાં આવ્યો. સમ્રાટ પોતે તે શબદેહ પોતાની

કાંધે ઉચકીને થોડે દૂર સુધી ગયો હતો. ત્યારબાદ રાજ્યના મુખ્ય મુખ્ય અમાત્યોએ સમ્રાટનું અનુકરણ કર્યું અને રાજમાતાનું શબ ઉચકી સ્વર્ગસ્થ આત્માપ્રત્યે સન્માન દર્શાવ્યું દિલ્હી નગરીમાં જે સ્થળે અકબરના પિતાનું સમાધિમંદિર તૈયાર થયું હતું, તેજ મંદિરની પાસે સમ્રાટે પોતાની માતાનું સમાધિ-મંદિર તૈયાર કરાવ્યું.

અકબર તેની માતુશ્રીપ્રત્યે અત્યંત શ્રદ્ધા તથા ભક્તિભાવ દર્શાવતો હતો, તેણીની પ્રત્યેક આજ્ઞાને અંતઃકરણપૂર્વક માન આપતો હતો ખરેખર તે એક માતૃભક્તનરેશ હતો, એમ કહીએ તોપણ અયોગ્ય નથી રાજમાતા પોતાના હાથવતી ગરીબ અને દરિદ્ર મનુષ્યોને અન્નવસ્ત્રનું દાન આપી શકે તેટલા માટે સમ્રાટ પોતાની માતુશ્રીને પુષ્કળ ધન વગેરે આપતો. અન્ય સગાં-વહાલાઓને પણ સમ્રાટ યથાયોગ્ય સહાયતા આપવામાં કદાપિ સંકોચ ધરતો ન હતો. એક દિવસ બાદાઉનીએ મક્કા ખાતે યાત્રાર્થે જવાની સમ્રાટ અકબર પાસે રજા માગી. સમ્રાટે કહ્યું કે—"મને પોતાને કશો વાંધો નથી; પરંતુ મક્કા ખાતે જવું જ હોય તો સર્વપ્રથમ તમારે તમારી માતુશ્રીની અનુમતિ પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ જ્યાંસુધી તમારી માતા તમને અનુમતિ ન આપે, ત્યાંસુધી તમારાથી જઇ શકાશે નહિ." સમ્રાટ સામાન્ય માતાઓ તરફ પણ કેવી માનદૃષ્ટિથી નિહાળતો, તે આ એક દૃષ્ટાંતદ્વારા સિદ્ધ થઇ શકશે

દુઃખના ઉપરાઉપરિ હલ્લાઓથી સમ્રાટની તબિયત દિવસે દિવસે બગડતી ચાલી. સમયરૂપી સમુદ્રમાં રહેલી આ દીવાદાંડી ઉપરાઉપરિ પ્રબળ તરંગોને લીધે હવે ડોલવા લાગી. ધીમે ધીમે અકબરનો જીવનદીપક નિસ્તેજ થવા લાગ્યો હવે વહેલો-મોડો પણ જોત-જોતામાં એ દીપક ઓલવાઇ જવે. જોઈએ, એમ સર્વને ખાત્રી થવા લાગી અકબરની આવી અંતિમ અવસ્થા નિહાળી સલીમ અને તેનો પુત્ર ખુશરૂ સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાની વાસનાથી આગ્રા તરફ રવાના થયા. બન્ને જણાએ રાજ્ય પચાવી પાડવા જૂદી જૂદી જાતના કાવતરાંઓ રચવા માંડયાં.

અકબરને ધીમે ધીમે બહુ દસ્ત થવા લાગ્યા અર્થાત્ તેને અતિસારનો રોગ લાગુ પડયો. વૈદ્યો વગેરેએ એક અઠવાડિયાપર્યંત કોઇ પણ પ્રકારની દવા આપવાની તૈયારી કરી નહિ. છેવટે વૈદ્યોએ એક દવા આપવાની વ્યવસ્થા કરી, પણ તે દવા આરામ કરવાને બદલે ઉલટી નુકશાનકર્તા થઇ પડી, અર્થાત્ અતિસારમાંથી તાવ અને પેશાબની બળતરાનો વ્યાધિ લાગુ પડયો વૈદ્યોએ પુનઃ ઔષધ આપ્યું. તાવ અને પ્રમેહ બંધ થયો, પણ અતિસારે ફરીથી ઉથલો માર્યો.

સમ્રાટની માંદગીમાં તેનો એક ધાત્રીપુત્ર સર્વપ્રધાન સેનાપતિ ખાને આજમ આઝીજ કોકા રાજ્યસબંધી સઘળી વ્યવસ્થાઓ કરતો હતો રાજ્યના સર્વ નોકરોમાં તે અગ્રપદ ધરાવતો હતો. કુમાર ખુશરૂનો તે સસરો થતો હતો અને રાજ્ય

માનસિંહ પણ ખુશરૂનો મામો થતો હતો. તેઓ બંને જણા સલીમના દુરાચારથી બહુ સારી રીતે વાકેફ હતા. સમ્રાટ પોતે પણ સલીમને ચાહતો નથી, એ વાત પણ તેઓ બહુ લાંબાકાળ પૂર્વે જાણી ચૂક્યા હતા; આથી તેમણે બની શકે તો ખુશરૂનેજ અકબરની રાજગાદી આપવાનો સંકલ્પ કર્યો. આજીજકોકાએ અમાત્યોની સભામાં ખુશરૂની તરફેણ કરનારો એક ઠરાવ રજુ કર્યો, પણ મુખ્ય મુસલમાન અમાત્યો તેની વિરુદ્ધ પડયા. સલીમ હિંદુઓપ્રત્યે વિદ્વેષ દર્શાવી તથા અકબરની ઉદાર નીતિનું ઉલ્લંઘન કરી, મુસલમાન સમાજમાં બહુ પ્રશંસાપાત્ર તથા ભક્તિપાત્ર થઇ પડયો હતો, એ વાત અમે પૂર્વે કહી ગયા છીએ. તેમાં પણ જ્યારે તેણે અબુલફઝલનું ખૂન કર્યું ત્યારે ઉક્ત મુસલમાન સરદારોની ભક્તિમાં ઓર વધારો થયો. તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે જો સલીમ મોગલસામ્રાજ્યનો અધિપતિ બને તો મુસલમાનોની સત્તા પુન ભારતવર્ષમા સ્થાપિત થયા વગર રહે નહિ. સલીમ પણ પોતાના પિતાની રાજનીતિને ઉથલાવી નાખવાનો ઉત્સાહ પ્રદર્શિત કરી ચૂક્યો હતો આ સઘળાં કારણોને લીધે મુસલમાન અમીરોનોએ સલીમની તરફેણમાં પોતાની સત્તાનો અમલ કરવા માંડયો. આજીજ કોકા તથા રાજા માનસિંહ વાયુની ગતિની વિપરીતતા સમજી ગયા, તેથી તેમણે પોતાની સંકલ્પરૂપી નૌકાના સઢો પાછા ખેંચી લીધા, છળ—પ્રપંચ કે દાવ—પેચથી પોતાના મનોરથો સિદ્ધ કરવાની તેમણે પ્રવૃત્તિ ન કરી

સમ્રાટ અકબર મોતને બિછાને પડયો છે, એમ સાભળી પ્રાય સઘળા અમાત્યો સલીમના વાસભવનમા એકઠા થયા અને સલીમને સમ્રાટનું નામ આપી પોતાના તરફની મુબારકબાદી આપવા લાગી ગયા. હવે પછી સલીમનેજ રાજગાદી મળશે, એમ માની તેઓ આમોદઉત્સવ કરવા મંડી પડયા ! રાજા માનસિંહ તથા આજીજકોકાએ પોતાની વિરુદ્ધ હિલચાલ કરી હતી, એ વાતની સલીમને ખબર મળી ગઇ હતી, છતા આજીજકોકા જ્યારે સલીમની પાસે હાજર થયો ત્યારે સલીમે ઉભા થઇને ભારે આદર—સત્કારપૂર્વક તેને આવકાર આપ્યો આ આમોદઉત્સવમા એક માત્ર રાજા માનસિંહજ હાજર થયો નહોતો. આથી સલીમે રાજાને બોલાવી લાવવા એક અમાત્યને રવાના કર્યો રાજા જ્યારે ત્યા હાજર થયો ત્યારે સલીમે તેને પણ પુષ્કળ માન આપ્યુ અને તેના સદ્‌ગુણની તથા વીરત્વની ખૂબ પ્રશંસા કરી તેની પ્રીતિ મેળવી લીધી.

આજે ઇ૦ સ૦ ૧૬૦૫ ના અકટોબર માસની ૧૫ મી તારીખ છે. રાજમહેલ શોક અને વિષાદની છાયાવડે આચ્છાદિત થઇ ગયો છે. સમ્રાટના વ્યાધિએ ગંભીર રૂપ પકડયુ છે, એવા સમાચાર સાંભળી અસંખ્ય પ્રજાજનો બહાર આંગણામાં લાગણીવડે ચિંતાતુરપણે બેસી રહ્યાં છે. જે મહાવૃક્ષની સુશીતળ છાયાનો તેઓ અનંત સુખ તથા શાંતિનો ઉપભોગ કરી રહ્યા હતા, તે મહાવૃક્ષને કાળના

આઘાતથી શિથિલ થતુ જોઇ, રોદન ન કરે તો બીજુ શુ કરે ? હજારો મનુષ્યો બહાર આંગણામાં રહ્યાં રહ્યાં આંખમાંથી આંસુની ધારા વહેવડાવી રહ્યાં છે દિન-મણિ સૂર્ય પણ સમ્રાટની શોચનીય સ્થિતિ નિહાળી અથવા તો ભારતવર્ષની ભવિષ્યત્ શોચનીય સ્થિતિની કલ્પના કરી ગમગીનીમાં ગરક થઇ ગયો છે તે પણ જલદી જલદી પોતાનો પ્રવાસ પૂરો કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે ! સાંજ પડી પશ્ચિમ આકાશમા રક્તવર્ણી પ્રભા પ્રકટ થઇ ભારતભૂમિ જાણે સમ્રાટ અકબરનો વિયોગ થશે, એમ ધારી શોકથી વિહ્વલ થઇ પોતાનાં કંકણોવતી કપાળને કૂટી રહી હોય અને લલાટમાંથી લોહીની ધારા વહેવડાવી રહી હોય, તેમજ સહસ્ર પક્ષીઓના કંઠદ્વારા પોતાના અંતઃકરણનું દુઃખ દર્શાવી રહી હોય, તેવો ભાસ થવા લાગ્યો ધીમે ધીમે ભયંકર અંધકારમયી રાત્રીએ પ્રબળ રૂપ ધારણ કર્યું ભારતભૂમિએ દુઃખના ભારથી છેક હતાશ થઇ ઘોર શ્યામ વસ્ત્રવડે પોતાનુ શરીર ઢાંકી દીધુ. તેણીની આંખમાંથી ઝાકળરૂપી અશ્રુબિંદુઓ ટપકવા લાગ્યાં ચોતરફ શ્મશાન જેવી શાંતિ પ્રસરી ગઇ આજે સમસ્ત આગ્રા નગરી શોક અને ખેદથી છવાઇ ગઇ છે ! સલીમ, પિતાના અમાત્યોને સાથે લઇ અકબરના ચરણતળે અંતે હાજર થયો. સમ્રાટની અંતિમ અવસ્થા નિહાળી સલીમનું પાષાણમય હૃદય પીગળી ગયુ ! તેના કઠોર હૃદયમાં કરુણાનો અને ભક્તિનો સંચાર થયો તે પોતાના પિતાનાં ચરણોને પકડી પિતૃવિયોગની આશંકાથી રુદન કરવા લાગ્યો સમ્રાટની આજ્ઞાને માન આપી એક રાજપુરુષે સમ્રાટની તલવાર, રાજકીય પોષાક તથા રાજમુકુટ વગેરે સલીમને અર્પણ કર્યા છેવટે અકબરે ત્યાં એકત્ર થયેલા સઘળા અમાત્યો તથા સભાસદોને સલીમના ભૂતકાળના સમસ્ત અપરાધો માફ કરવાની ભલામણ કરી છેવટની વિદાયગીરી લીધી ત્યારબાદ સમ્રાટે લાંબા શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવા માંડયા અને એ પ્રમાણે તેનો જીવનદીપ બુઝાવા લાગ્યો સમ્રાટ અકબરે ૬૭ વર્ષની વયે, પ્રાય ૫૦ વર્ષપર્યંત રાજ્ય ભોગવી પ્રાણત્યાગ કર્યો હતભાગિની ભારતભૂમિએ પુન ઘોર અંધકારમા પોતાનુ મુખ છુપાવ્યુ !

બીજે દિવસે સમ્રાટનો મૃતદેહ શણગારવામા આવ્યો અને સમારોહપૂર્વક સીકંદ્રાખાતે પહોંચતો કરવામા આવ્યો. સલીમ પણ પિતાની પાલખી ઉચકીને થોડે દૂર ગયો અને બાકીનો માર્ગ અમાત્યોએ પૂરો કર્યો. અસંખ્ય હિંદુ-મુસલમાનો ઉઘાડે મસ્તકે તથા ઉઘાડે પગે, દુઃખિત અંતઃકરણપૂર્વક રોદન કરતા કરતા પોતાના પ્રિય સમ્રાટની પાછળ સમાધિમંદિરપર્યંત ગયા હતા. સીકંદ્રા ખાતે એક રમણીય ઉદ્યાનમાં બહુ સન્માનપૂર્વક સમ્રાટના દેહને સમાધિસ્થ કરવા-માં આવ્યો. ભારતવર્ષની ઉન્નતિની આશા તથા ઇચ્છા અને સ્વદેશહિતૈષિતાને પણ તેજ પ્રસંગે અકબરના દેહની સાથે ઉંડી દાટી દેવામાં આવી, એમ કહીએ

તો ખોટુ નથી !

આ પ્રમાણે ભારતના એક પુરુષરત્ને હિંદુ–મુસલમાનને સંમિલિત કરતાં અને જગતમાં પોતાની જન્મભૂમિને મહાશક્તિશાલિની બનાવતાં બનાવતાં દેહત્યાગ કર્યો. અકબરમાં કોઇ પણ પ્રકારનો દોષજ નહોતો, એમ અમે કહેવા માગતા નથી અને કહી શકાય પણ નહિ. મનુષ્ય ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે તોપણ તે સર્વ પ્રકારે મનુષ્ય મટીને દેવ બની શકતોજ નથી, છતાં અમે એટલુ તો કહીએ છીએ કે અકબરના દોષો સાથે જો તેના સદ્‌ગુણોની તુલના કરવામાં આવે તો તે ભારતવર્ષનુ એક મહાઉજ્જવળ નરરત્ન હતુ. તેની સત્પ્રવૃત્તિઓનો વિચાર કરવાથી સ્વાભાવિકરીતેજ આપણુ મસ્તક પરમ માન અને ભક્તિપૂર્વક નમ્યા વગર રહેતુ નથી કેટલાકો કહે છે કે અકબર તો મનુષ્યરૂપે એક રાક્ષસ હતો અમે આવા આક્ષેપો ભારે ખેદપૂર્વક સાંભળ્યા છે, પણ એમા બહુ આશ્ચર્ય પામવા જેવુ નથી, કારણકે જગતમા આજપર્યંત જેટલા મહાપુરુષોએ જન્મ લીધો છે તેમની કોઇ ને કોઇ વ્યક્તિ કે કોઇ ને કોઇ પ્રજા નિંદા કર્યા વગર રહી નથી મહાપુરુષોને સમાજ કે જાતિ તરફથી થોડી વા ઘણી નિંદા કે આક્ષેપો સહન કર્યા વગર ચાલતુજ નથી. જેથી અકબર એક મહાપુરુષ હતો એમ માન્યા પછી તેના શિરે આવેલા આક્ષેપો અમને બહુ આશ્ચર્યકારક લાગતા નથી તેણે જ્યારે એક મહાપુરુષને છાજતી સત્કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે, તોપછી એક મહાપુરુષને છાજતી અપકીર્તિ પણ શામાટે ન કહેવી જોઇએ ! છેલ્લાં કેટલાક વર્ષો થયા અમે (બંગાળી મૂળ લેખક) અકબરના જીવનચરિત્રવિષે અભ્યાસ, મનન અને અવલોકન કરતા આવ્યા છીએ, જે સર્વના પરિણામે અમને એવો વિશ્વાસ બંધાયો છે કે અકબરની ઉપર જે આક્ષેપો મૂકવામા આવે છે તેમા સત્યાંશ નથી અમે ધીમે ધીમે હવે એજ વાત સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશુ

કોઇ એક ગ્રંથમા અમુક પ્રકારની હકીકત મળી આવતી હોય તો તે વિનાવિચાર્યે સ્વીકારી લેવી, એ બુદ્ધિમાનોને માટે યોગ્ય નથી. બાદાઉની લખે છે કે – "બહેરામખાંએ ટાર્ડિબેગનુ ખૂન કરવા પહેલાં અકબરની એક પ્રકારે મંજુરી મેળવી લીધી હતી " ફિરિસ્તા લખે છે કે –" બહેરામખાંએ અકબરને કહ્યું કે તમે અત્યંત દયાળુ છો, તેથી કદાચ તમે ટાર્ડિબેગને ક્ષમા આપત, એમ ધારી મે આપને જણાવ્યા વગરજ એનુ ખૂન કરી નાખ્યુ છે" આ વાત સાંભળી અકબર એકાએક ધ્રુજી ઉઠયો, તેનુ શરીર કંપવા લાગ્યુ. અહમદ યાદગાર લખે છે કે –" અકબરે બહેરામખાંની આજ્ઞાને માન આપી, એક ઝટકો મારી હેમુનું મસ્તક તેના અપવિત્ર શરીર ઉપરથી ઉડાડી મૂક્યુ " અબુલફઝલ, ફૈઝી, સરહિંદી તથા બાદાઉની વગેરેએ લખ્યુ કે અકબરે હેમુના શરીર ઉપર અસ્ત્રાઘાત કરવાની અનિચ્છા જણાવી, તેથી બહેરામે પોતેજ હેમુનું મસ્તક છેદી નાખ્યું. કોઇ કોઇએ

એમ પણ લખ્યું છે કેઃ—" અકબરને ક્રિશ્ચિયન ધર્માવલમ્બી એક સ્રી હતી, તેથી તેણીને રાજી રાખવા તે ક્રિશ્ચિયનધર્મને ટેકો આપતો " કિન સાહેબ લખે છે—આ વાત છેક અસત્ય છે. અકબરને ક્રિશ્ચિયનધર્માવલમ્બી એકકે સ્રી નહોતી. ફિરિસ્તા લખે છે કે—" કેટલાક રાજપૂત લૂટારાઓએ એકત્ર થઇને માત્ર પૈસાના લોભથીજ અબુલફઝલનુ ખૂન કર્યું હતું કોઇ કોઇ લેખક સલીમપ્રત્યેના દ્વેષભાવથી જે એમ કહે છે કે સલીમેજ રાજપૂત લૂટારાઓને પૈસાનો લોભ આપી તેમની દ્વારા અબુલફઝલનુ ખૂન કરાવ્યુ હતું, તે વાત અસત્ય છે " ફિરિસ્તાએ સલીમનો બચાવ કરવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે નિરર્થક નિવડ્યો છે, એ વાત અમે પૂર્વે જણાવી ગયા છીએ અબુલફઝલનુ ખૂન કરનારાઓએ અબુલફઝલની ધન—સંપત્તિને સ્પર્શ સરખો પણ કર્યો નહોતો. ફિરિસ્તા કહે છે, તેમ જો તેમણે ધનની ખાતર અબુલફઝલનુ ખૂન કર્યું હોય, તો તેઓ તેની કિંમતી સંપત્તિને શામાટે લૂટી ન જાય? એ પ્રશ્નનો સંતોષકારક ઉત્તર મળતો નથી. વળી બીજી તરફ જોતા સલીમે પોતે પોતાના જીવનચરિત્રમાં એ વાતનો ખુલ્લી રીતે સ્વીકાર કર્યો છે કે—" વીરસિંહે મારી આજ્ઞા પ્રમાણેજ અબુલફઝલને મારી નાખ્યો હતો અને તેનુ મસ્તક મારી પાસે અલાહાબાદ ખાતે મોકલી દીધુ હતુ " આવી આવી અનેક બાબતો છે કે જેનુ વર્ણન કરવા બેસીએ તો બહુ લબાણ થઇ જાય નિઝામુદ્દીન અહમદ કૃત " તબકાતે અકબરી " નામના પુસ્તકની એક હસ્તલિખિત પ્રતમાં જે વાત નથી મળતી, તે અન્ય હસ્તલિખિત પ્રતમાં મળી આવે છે અને અન્ય હસ્તલિખિત પ્રતમા નથી હોતી, તે વાત પ્રથમ પ્રતમાં મળી આવે છે. " તવારિખ માસૂમી " નામના ગ્રંથ સબંધે પણ એવોજ ગોટાળો છે. આવા ઐતિહાસિક ભ્રમોના સબધમાં એક વાત અમારા વાચકોને આનંદ સાથે ઉપદેશ આપનારી થઇ પડશે, એમ ધારી અમે તે અત્ર ઉતારી લઇએ છીએ ઇલિયટ સાહેબ મુસલમાન ઐતિહાસિકોની સમાલોચના કરતા પોતના ગ્રથની ભૂમિકામાં આ પ્રમાણે લખે છે—" કેટલાક વર્ષો પહેલાં આગ્રા શહેરમાં મોગલસમ્રાટસબધી એક પુસ્તક પ્રકટ થયુ હતું ઉક્ત પુસ્તકકારે જે જે અન્ય પુસ્તકોમાથી પ્રમાણસ્વરૂપ વિષયો પ્રાપ્ત કર્યા હતા, તે તે પુસ્તકોનો ઉલ્લેખ પણ તેણે પોતાના પુસ્તકમા કર્યો હતો મે તે ગ્રથકારને પૂછ્યુ કે જે જે પુસ્તકોના આધારે તમે આ ગ્રથ તૈયાર કર્યો છે, તે પુસ્તકો મને અવલોકનાર્થે મળી શકશે? તેણે ઉત્તરમાં જણાવ્યુ કે તેમાંના કેટલાક પુસ્તકો મારી પાસે હતાં પણ પાછળથી મે મારા એક મિત્રને આપી દીધાં છે; બાકીના કેટલાક ગ્રથો હું મારા મિત્રો અને સબધીઓ પાસેથી લાવ્યો હતો, તે તેમને પાછા સોંપી દીધા છે, કેટલાક પુસ્તકો તો ખોવાઇ પણ ગયા છે." ત્યારબાદ તેણે ક્યા ક્યા ગૃહસ્થને ગ્રથો પાછા સોંપી દીધા હતા તે તે ગૃહસ્થોનાં નામો

મેં તેની પાસેથી મેળવી લીધાં. પછી હું તે ગૃહસ્થોને મળ્યો અને ઉક્ત ગ્રંથો માટે માગણી કરી બહુ આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે કે તેમણે તે ગ્રંથોનાં નામો પણ પૂર્વે કદાપિ સાંભળ્યાં નહોતાં; અર્થાત્ તેમની પાસે ઉક્ત ગ્રંથોમાંનો એક પણ ગ્રંથ નહોતો અને નથી, એમ તેમણે કબૂલ કર્યું. તે સિવાય જેટલાં પુસ્તકો મને મળી આવ્યાં તેમાં ઉક્ત ગ્રંથકારે જે જે વાત જણાવી હતી તેને ટેકો આપે એવી એક પણ વાત મને મળી નહિ; અર્થાત મૂળ પુસ્તકનો આધાર લઇ જે વાત સિદ્ધ કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે પૈકીની એક પણ વાત મૂળ પુસ્તકમાં નહોતી." આવા સંયોગોમાં એક મહાપુરુષનું જીવન કલંકોથી છવાયેલું રહે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

અકબર પોતાની બાલ્યાવસ્થામાંથીજ અતિ દયાળુ તથા સઘળા ધર્મોપ્રત્યે સમદૃષ્ટિ રાખનારો હતો, એ વાત અમે આ ગ્રંથમાં એકથી અધિકવાર કહી ચૂક્યા છીએ. બાદાઉનીએ જો કે અકબરની નિંદા કરવામાં બાકી રાખી નથી, છતાં તેને પણ લખવું પડ્યું છે કે.—" કોઈ પણ મનુષ્યને ધર્મની ખાતર હેરાન કરવામાં ન આવે, એવો તેણે નિયમ કર્યો હતો. જેની મરજીમાં આવે તે ગમે તે ધર્મ સ્વીકારી તથા ત્યજી શકતો હતો. અકબરના સમયમાં સઘળાં મનુષ્યો પોતપોતાની ઇચ્છાનુસાર મસ્જીદમાં, મંદિરમાં કે દેવળમાં જઇ શકતાં હતાં. ગમે તેને મસ્જીદ, દેવળ કે અગ્નિમંદિર તૈયાર કરવાનો સમાન હક્ક હતો." અબુલફઝલે આ એકની એક વાત પુનઃ પુનઃ પોતાના ગ્રંથમાં રજુ કરી છે. મુસલમાન ઐતિહાસિકો લખે છે કે.—" એક મુસલમાન નોકરે એક હિંદુ-મંદિર તોડાવી નાખ્યું હતું, તેથી સમ્રાટે તેનાપ્રત્યે સખ્ત ક્રોધ કર્યો હતો." તેજ લેખકો જણાવે છે કે—" પ્રથમના સમયમાં મુસલમાનો તરવારના બળથી પોતાના ધર્મનો ફેલાવો કરતા હતા, એટલા માટે અકબર પ્રસંગોપાત તેમની નિંદા કરતો અને કહેતો કે ધર્માર્થે તરવારનો ઉપયોગ કરવો, એ બહુજ નિષ્ઠુર કાર્ય છે " બ્લૉકમેન સાહેબ લખે છે કે.—"નાનપણથીજ સમ્રાટ અકબર સર્વ ધર્મોપ્રત્યે સમાનભાવ દર્શાવતો હતો." એલ્ફીન્સ્ટન સાહેબ લખે છે કે.—" અકબરે રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી ત્યારથીજ તેણે સર્વ ધર્મોપ્રત્યે સમદર્શિતા બતાવવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો. તેનાં પ્રત્યેક કર્તવ્યમાં ધર્મપ્રત્યેની સમાનભાવના સ્પષ્ટ થઇ આવે છે." પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિકોના એકમતથી વિરુદ્ધ પડી ટૉડ સાહેબ જે એમ જણાવે છે કે:—"અકબરે શિવમંદિરમાં પણ કુરાન વાંચવાનો હુકમ કર્યો હતો," અને વ્હીલર સાહેબ જે એમ જણાવે છે કે:—"અકબરે અનેક મસ્જીદો તોડી નખાવી હતી અને કેટલીક મસ્જીદોને અશ્વશાળારૂપે વાપરવા માંડી હતી " એ વાતો કેટલે અંશે સત્ય હોવી જોઇએ, તેનો નિર્ણય પાઠકોએજ કરી લેવો.

બાદાઉની લખે છે કે:—"સમ્રાટને મહુતમાં વેદના થવા લાગી હતી. વૈદ્યો તેનું

કારણનો નિર્ણય કરી શકયા નહિ, તેથી નિંદકોએ સલીમ ઉપર આક્ષેપો મૂકયા અને સમ્રાટને ઝેર આપવામાં આવ્યું છે, એવી અફવા ઉડાડવા માંડી." વળી અન્ય સ્થળે તેજ લેખક લખે છે કે:-"સલીમ કદાચ મને પોતાને ઝેર આપે, એવી શંકા સમ્રાટના હૃદયમાં નિરંતર રહ્યા કરતી હતી." વ્હીલર સાહેબ લખે છે કે -"સલીમની ઉશ્કેરણીથીજ વૈદ્યોએ અકબરને ઝેરની ગોળી આપી હતી, એવી શંકા કોઈ રીતે દૂર થઇ શકતી નથી" ટૉડ સાહેબ અકબરના મૃત્યુનું જૂદુંજ કારણ દર્શાવે છે. તે લખે છે કે-"અકબર માનસિંહની પ્રબળતા જોઇ મનમાં બળ્યા કરતો હતો. આથી તેણે માનસિંહને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ખાણામાં ઝેર મેળવ્યું, પરંતુ એ ઝેરવાળું ભોજન માનસિંહને ન આપતાં પોતેજ ભૂલથી ખાઈ ગયો, આથી તે અકાળે મરણને શરણ થયો." હવે આમાંથી કોની વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખવો? કાઉન્ટ ઑફ્ નોવર લખે છે કે "ટૉડે અકબરના મૃત્યુનું જે કારણ શોધી કહાડયું છે, તેની સામે વાંધો લઇ શકાય તેમ નથી."

વળી ટૉડ સાહેબ લખે છે કે:—"સમ્રાટે ખુશરોજના મેળામાં અનેક સારા કુળની રાજપૂત રમણીઓનું સતીત્વ નષ્ટ કર્યું હતું" વધારામાં તે જણાવે છે કે.— "ખુશરોજના ઉત્સવસમયે અંતઃપુરની પાસેજ એક મેળો ભરવામાં આવતો અને ત્યાં માત્ર સ્ત્રીઓજ પ્રવેશ કરી શકે એવો બંદોબસ્ત રાખવામાં આવતો. વણિક ગૃહસ્થોની સ્ત્રીઓ પોતપોતાના દેશની વેચવાયોગ્ય વસ્તુઓ લઇને ત્યાં હાજર થતી અને સમ્રાટના અંતઃપુરમાં રહેતી દાસીઓ વગેરે તે વસ્તુઓ ખરીદ કરતી." અબુલફ્ઝલ કહે છે કે —"સમ્રાટ તે મેળામાં કૃત્રિમ વેશ ધારણ કરી પ્રવેશ કરતો અને ત્યાં વેચવાયોગ્ય વસ્તુઓની કિંમત જાણી લેવાનો પ્રયત્ન કરતો; તેમજ પોતાના સામ્રાજ્યમાં કેવી વ્યવસ્થા ચાલે છે, તથા રાજ્યના નોકરોસંબંધે કેવા પ્રકારની નગરચર્ચા ચાલે છે, તે જાણી લેતો હતો" અબુલફ્ઝલે ખુશરોજના મેળાનું જે વર્ણન કર્યું છે, તેના વાચનથી એમ ચોક્કસ લાગે છે કે ટૉડ સાહેબે ખુશરોજસંબંધી જે હકીકત પોતાના ગ્રંથમાં લખી છે, તે હકીકત તેણે અબુલફ્ઝલના ગ્રંથમાંથીજ પ્રાપ્ત કરેલી હોવી જોઇએ, પરંતુ સમ્રાટ અકબર કૃત્રિમ વેશ ધારણ કરી રમણીવર્ગમાં પ્રવેશ કરતો, એવા આશયની વાત મૂળ ગ્રંથમાં સુદ્ધાં જણાતીજ નથી. વળી ટૉડ સાહેબ લખે છે કે -"ઉક્ત મેળામાં સમ્રાટે પૃથ્વીરાજની સ્ત્રીનું સતીત્વ નષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ નિવડયો હતો; તેમજ પૃથ્વીરાજના વડીલ ભાઇ રાયસિંહની સ્ત્રીનું સતીત્વ લૂટવાનો પણ સમ્રાટે પ્રયત્ન કર્યો હતો અને તેમાં તે સફળ નિવડયો હતો." અમને આ વાતમાં લેશ પણ વિશ્વાસ નથી. ટૉડના મત પ્રમાણે પૃથ્વીરાજ એ સમ્રાટનો એક મિત્ર તથા પાર્શ્વચર (સાથે રહેનાર-કંપેનિયન) હતો. રાયસિંહ બીકાનેરનો એક મહાશક્તિશાળી નૃપતિ હતો, સમ્રાટનો પરમ મિત્ર હતો, મોગલસામ્રાજ્યનો એક મુખ્ય

સેનાપતિ ગણાતો હતો અને તે ઉપરાંત સલીમનો સસરો પણ થયો હતો. ટૉડે કહેલી ઉપલી વાત જો સત્ય હોત તો તેઓ તેનો બદલો લીધા વગર રહેત નહિ.

ખુશરોજ સાધારણ ઉત્સવનો દિવસ ગણાતો હતો અંતઃપુરમાં ગોંધાઇ રહેલી રમણીઓ બિચારી બહાર નીકળીને છૂટથી હરી-ફરી શકતી નહોતી, તેમજ સમાજના આનંદ-ઉત્સવમાં પણ ભાગ લઇ શકતી નહોતી, તેથી પોતાના મિત્રોની પત્નીઓ તથા રાજ્યના પ્રધાન પુરુષોની પત્નીઓ, સમ્રાટની રાણીઓ તથા પુત્રીઓ અને પુત્રવધૂઓ સાથે છૂટથી હળી-મળી શકે, કુલીન વંશની હિંદુ લલનાઓ ઉચ્ચ કુળની મુસલમાન લલનાઓ સાથે મૈત્રીભાવ ધરાવતી થાય તથા એકબીજાના સુખ-દુ:ખમાં ભાગ લેવા લાગે તો ઉભય જાતિઓમાં સુલેહ-સંપની વૃદ્ધિ થાય અને એ રીતે હિંદુ-મુસલમાનમય ભારતવર્ષનું કલ્યાણ થાય, એટલા માટે દીર્ઘદર્શી સમ્રાટે ખુશરોજના દિને અંતઃપુરની પાસેજ કેવળ રમણીવર્ગને માટે એક મેળો ભરવાની વ્યવસ્થા કરાવી હતી આ મેળામાં પહેરેગીરતરીકેનું કામ પણ લગભગ સ્ત્રીઓજ કરતી હતી. તે સ્ત્રીઓ રમણી સિવાય કોઇ પણ મનુષ્યને અંદર હાજર થવા દેતી નહોતી સમ્રાટની માતા, સમ્રાટની ધાત્રીઓ, સમ્રાટની અનેક સ્ત્રીઓ, કેટલીક પુત્રીઓ, કેટલીક પુત્રવધૂઓ તથા બીજી અનેક સગી-સંબંધી સ્ત્રીઓ તેમજ તેમની અગણિત દાસીઓ વગેરે ત્યાં હાજર રહેતી. રાજ્યના મુસલમાન-પ્રધાન પુરુષોની સ્ત્રીઓ તથા કન્યાઓના ટોળેટોળાં ત્યાં હાજર થતા. રાજપૂત લલનાઓ પણ અનેક સખીઓની સાથે ઉક્ત મેળામાં આવતી, એમ જણાવવામાં આવે છે. આ સ્થળે સ્ત્રીઓજ માત્ર દુકાનોમાંનો સામાન વેચવા બેસતી અને અન્ય સ્ત્રીઓ પોતાની ઇચ્છાનુસાર તે ખરીદ કરતી. સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓ આ મેળામાં પુષ્કળ ખર્ચ કરતી. કેટલીક રમણીઓ આ સ્થળે એકત્ર થઇને પરસ્પરમાં વાર્તાલાપ કરી પુત્રી કે કન્યા વગેરેના લગ્નો કે વેવિશાળો માટે નિર્ણયો પણ કરી લેતી, અર્થાત્ માતાઓને પોતાના પુત્રો કે કન્યાઓના સગપણ કરવા માટે આ સ્થળે બહુ સારો પ્રસંગ મળતો. હવે આ સ્થળે આપણે એટલુંજ વિચારવાનું છે કે જે મેળામાં સમ્રાટની પોતાની પુત્રવધૂઓ, પોતાનીજ પુત્રીઓ તથા પોતાના મિત્રોની અને સગા-સંબંધીઓની પત્નીઓ હાજર થતી હોય, તેમજ જે મેળામાં પોતાની તીર્થસ્વરૂપ માતુશ્રી પણ હાજર રહેતી હોય, તે મેળામાં દિલ્હીશ્વર જેવો નરપતિ કૃત્રિમ વેશ ધારણ કરીને પ્રવેશ કરે, એ વાત શું માનવામાં આવી શકે તેવી છે? ધારો કે એકવાર તેણે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો હોય અને કોઇ રમણી ઉપર બળાત્કાર કર્યો હોય, તો શું હિંદુ તથા મુસલમાન ગૃહસ્થો પોતાની પ્રાણપ્રિય સ્ત્રીઓ તથા કન્યાઓને બીજીવાર ત્યાં મોકલવાને તૈયાર થાય ખરા? ખરેખરજ, જો સમ્રાટ અકબર આ મેળાનો દુરુપયોગ કરતો હોય તો એ મેળો દરવર્ષે ભરાય અને કોઇ પણ પ્રકારના વિઘ્ન વગર ફતેહમંદીથી સમાપ્ત થાય,

એ શું તે સમયની પરિસ્થિતિ જોતાં બનવાયોગ્ય લાગે છે ? રાજપૂતો તથા મુસલમાન અમાત્યો આવો ભયંકર અન્યાય મૂંગેમોઢે જોયા કરે, એ શું વિશ્વાસયોગ્ય લાગે છે ? ખરી વાત તો એજ છે કે, અંતઃપુરમાં રહેતી સ્ત્રીઓ આવા મેળામાં આટલી છૂટથી હરે-ફરે એ વાત તે સમયના થોડા-ઘણા અનુદાર હિંદુઓ તથા મુસલમાનોથી સહન થઇ શકી નહોતી અને તેથીજ તેમણે આ મેળાને ભયંકર રૂપ આપ્યું હોય, તો તેમાં નવાઈ નથી. વર્તમાનકાળે પણ હિંદુ સ્ત્રીઓને રાજમાર્ગ ઉપર પસાર થતી જોઇ તથા તેણીના પગમાં રહેલા જોડા વગેરેને જોઇ શું કેટલાક કૂપમંડૂકો તેમની મશ્કરી નથી કરતા ? સ્ત્રીઓને સ્વાધીનતા આપનારી અંગ્રેજી-સભ્યતાની શું હજી પણ જૂના વિચારવાળાઓ નિંદા નથી કરતા ? અકબરના ઉક્ત મેળાસંબંધે પણ તે સમયે તેમજ બન્યું હોય એમ અમને લાગે છે. બાદાઉની જેવા અનુદાર મુસલમાન ઐતિહાસિકને પણ ભારે ખેદપૂર્વક લખવુ પડ્યુ છે કે.—"સમ્રાટે ઇસ્લામધર્મનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથીજ અંતઃપુરના અંધારા ખૂણામાં પડી રહેતી મુસલમાન કુળવધૂઓને આ મેળામાં એકત્ર કરવાનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો." બાદાઉની જેવાના ઉપર કહ્યા તેવા આક્ષેપોમાં લોકો મીઠુ મરચું ભભરાવે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે ? હિંદુઓ પોતાની સ્ત્રીઓને મુસલમાન સ્ત્રીઓ સાથે પરિચિત કરવા ઇચ્છતા ન હોય અને એટલા માટેજ તેમણે અકબરને શ્યામરૂપે ચીતર્યો હોય, તો તે શું અસંભવિત છે ? અકબરના જેમ અનેક મિત્રો હતા, તેમ દુશ્મનો પણ અનેક હતા. તેઓ સમ્રાટની આવી સુધારક પ્રવૃત્તિને તિરસ્કારી કહાડવા નવી નવી મૂળવગરની અફવાઓ ફેલાવે તો શું તે સંભવિત નથી ? આપણે અત્યારસુધી જોતા આવ્યા છીએ કે બાદાઉનીએ અકબરની નિંદા કરવાનો એક પણ પ્રસંગ હાથમાંથી જવા દીધો નથી જો તેને આ મેળાસંબંધે વિશેષ મહત્ત્વની વાત માલુમ પડી હોત, તો તે જરૂર પોતાના ઇતિહાસમાં મોટા-કાળા અક્ષરે લખ્યા વગર રહેત નહિ. તેને તો "આવા મેળાવડે સમ્રાટ ઇસ્લામધર્મનો નાશ કરવા ઇચ્છતો હતો," એવો આક્ષેપ કરીનેજ સંતોષ પકડવો પડ્યો છે.

બાદાઉની લખે છે કે —"હિંદુ સંન્યાસીઓએ સમ્રાટને બહુજ અલ્પ પ્રમાણમાં સ્ત્રીસહવાસ રાખવાની ભલામણ કરી હતી; એટલા માટે તે અંતઃપુરમાં બહુજ થોડું રહ્યા કરતો હતો." અબુલફઝલ લખે છે કે:—સમ્રાટ કહેતો કે "જે જ્ઞાન મને હમણાં મળ્યું તેજ જ્ઞાન જો મને લાંબા સમય પહેલા મળ્યું હોત તો હું આ મારા સામ્રાજ્યમાંની કોઇ કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરત નહિ; કારણ કે સામ્રાજ્યમાંની સઘળી સ્ત્રીઓ રાજાની પુત્રીવતજ ગણાય છે, રાજા સર્વનો પિતા છે, રાજાએ પોતાની પુત્રીવત્ કન્યા સાથે લગ્ન કરવું ન જોઇએ, એ ઉપદેશ મને બહુ મોડો મળ્યો." સમ્રાટે દેશની દુર્નીતિ દૂર કરવા વેશ્યાઓને માટે એક જૂદુંજ સ્થાન રખાવ્યું હતું અને તે સ્થાનનું નામ સમ્રાટે

"શેતાનપુર" રાખ્યું હતું. જે કોઇ વ્યક્તિ ત્યાં જાય-આવે તથા શેતાનપુરની કોઇ વેશ્યાને પોતાના આવાસમાં લઇ જાય તેનું નામ-ઠામ દફતરમાં રહે, એટલા માટે સમ્રાટે ત્યાં એક ખાસ ઓફીસ રાખી હતી. આ વાત અમે પૂર્વે કહી ગયા છીએ; છતાં વ્યભિચાર સામે સમ્રાટ કેવો સખ્ત અણગમો ધરાવતો તે દર્શાવવા અમે પુન તે વાત અત્ર રજુ કરી છે. એક દિવસે સમ્રાટે રાજ્યની મુખ્ય મુખ્ય વેશ્યાઓને બોલાવીને પૂછ્યુ હતું કે-" તમને આવા દુરાચારના માર્ગે ચડાવવામાં સર્વથી પ્રથમ કોણે સહાયતા આપી હતી ?" આ તપાસના પરિણામે રાજ્યના કેટલાક ઉચ્ચ હોદ્દેદારો, પ્રસિદ્ધ સદ્ગૃહસ્થો તથા પોતાના વિશ્વાસુ નોકરોનાં નામો સમ્રાટ પાસે ખુલ્લાં થયાં હતાં. છેવટે સમ્રાટે તેમને સખ્ત શબ્દોમા ઠપકો આપી, દંડની સજા ફરમાવી હતી તથા કેટલાકોને લાંબા સમયપર્યંત કેદખાનામાં પૂરી રાખવાની આજ્ઞા કરી હતી. સમ્રાટ અકબર એક ત્યાગી વૈરાગી મહાયોગીની માફક ઘણીવાર એમ કહેતો કે-"આ સુવિશાળ સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થા સાચવી શકે એવો કોઇ યોગ્ય નર મને મળી આવ્યો હોત, તો હુ તેના હાથમા રાજ્ય સમર્પી ક્યારનોયે નિવૃત્તિનિવાસમાં ચાલ્યો ગયો હોત." તે ઘણીવાર એમ પણ કહેતો કે-" ઇશ્વરપ્રત્યે મારી તો નિરંતર એજ એક પ્રાર્થના છે કે, જ્યારે પણ મારી કાયાથી કે વાણીથી એકાદ અપકાર્ય થઇ જાય ત્યારે, હે પ્રભુ ! આ જીવનનો અંત આણજે; કારણ કે તું અપ્રસન્ન થાય તેવું કાર્ય કરીને હુ મારા પાપનો ભાર વધારવા ઇચ્છતો નથી પાપમય જીવન સ્વીકારી જીવતા રહેવું તેના કરતાં મરી જવું, એજ વિશેષ ઇચ્છવાયોગ્ય છે." તે સમયના હિંદુઓ તથા મુસલમાનો સમ્રાટને એક મહર્ષિ જેટલુ જ માન આપતા હતા. અકબરના આશીર્વાદથી ગમે તેવા ભયંકર રોગો મટી જાય છે, પુત્રપ્રાપ્તિની કે કન્યાપ્રાપ્તિની કામના સફળ થાય છે તથા મનના મનોરથો સિદ્ધ થાય છે, એવો જનસમાજના મોટા ભાગનો વિશ્વાસ બંધાઇ ગયો હતો. અનેક મનુષ્ય નિત્ય સમ્રાટની પાસે આવતા અને તેનો માત્ર એક આશીર્વાદ મેળવવા પ્રાર્થના કરતા. સમ્રાટ અકબર સમયના પ્રવાહમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો છે, તેના ઉપર થઇને અનેક સૈકાઓ પસાર થઈ ગયાં છે; છતાં આજે પણ કેટલાક હિંદુઓ તથા મુસલમાનો તેની કબર પાસે મસ્તક ઝુકાવી ઉભા રહે છે અને પોતાની અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરવા એકાગ્ર મન-વાણીથી તેની પ્રાર્થના કરે છે ! આવો એક મહાન પુરુષ મનુષ્યના વેષમા એક રાક્ષસ હતો, એમ કવી રીતે માની શકાય ?

ફિરિસ્તા લખે છે કે:-" અકબર અનેક સદ્ગુણોથી વિભૂષિત હતો. તેણે કેળવણીનો ફેલાવો કરવા ભારે મહેનત લીધી હતી. તેને ઇતિહાસનો બહુ શોખ હતો. તેના હૃદયમાં દયા અને દાક્ષિણ્ય પણ બહુ હતાં. ટુંકામાં તેના સદ્ગુણો એવી તો ઊંચી સીમાએ પહોંચ્યા હતા કે એજ સદ્ગુણો દુર્ગુણોરૂપે ગણાવા લાગ્યા હતા.

એક મહાન નરપતિને ન શોભે એવું કોઈ કર્તવ્ય કદાચ અકબરે કર્યું હોય, તો તેની અમે ના પાડતા નથી; પણ એટલું તો ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય તેમ છે કે, એક સજ્જન પુરુષને ન શોભે એવું એક પણ કર્તવ્ય તેણે કર્યું નથી." ફિરિસ્તાની આ વાત બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સમ્રાટ અકબર, એ એક મહાન રાજા કદાચ ન હોય તોપણ તે એક સજ્જન પુરુષ હતો, એમાં તો શંકા રાખી શકાય તેમ નથી. ટૉડ સાહેબ ફિરિસ્તાની છેલ્લી લીટી ઉતારી લઈ, પોતે તેમાં ઉમેરે છે કે —"મેવાડના કવિએ પણ અકબરની ભારે પ્રશંસા કરી હતી અને એ રીતે ફિરિસ્તાના કથનને સંપૂર્ણ અનુમોદન આપ્યું હતું. તે કવિએ કાવ્યમાં એવા પ્રકારનો ભાવ મૂક્યો હતો કે પૃથ્વીમાં પ્રતાપની સાથે સરખાવી શકાય એવો માત્ર એકજ નર છે, અને તે અન્ય કોઈ નહિ પણ અકબરજ છે" અકબરની આથી વિશેષ પ્રશંસા શી રીતે થઇ શકે? અકબરે મેવાડ, ચિતોડ અને પ્રતાપની ખુવારી કરવામાં કશી કચાશ રાખી નહોતી. પ્રતાપે એવી ખુવારી કરનાર પુરુષની સામે ઉભા રહી મેવાડની—માતૃભૂમિની સર્વસ્વના ભોગે સેવા કરી હતી પ્રતાપની વીરત્વપૂર્ણ ગાથા આજે પણ હિંદુઓ સહસ્ર પ્રકારે ગાઇને પોતાની જીહ્વાને અને હૃદયને પવિત્ર કરી રહ્યા છે વસ્તુતઃ અકબરે અને પ્રતાપે છેક જુદી જુદી દિશામાંજ પ્રયત્નો કર્યા હતા; છતાં પ્રતાપ જેવા મેવાડના સૂર્ય સરખા નરવીરની સાથે મેવાડનોજ એક કવિ અકબરની સરખામણી કરે, એમા શું અકબરની મહત્તા સવિશેષપણે સ્પષ્ટ નથી થતી? અમે કહીએ છીએ કે મેવાડના કવિની માત્ર એકજ પંક્તિ અકબરના ચરિત્રને અતિ ઉજ્જવળ બનાવી શકે છે અકબરના પરમ શત્રુનો કવિ જો અકબરને પશુરૂપે માની શક્યો હોત, તો તે કદાપિ પોતાના દેવતાની સાથે (પ્રતાપની સાથે) તેની (સમ્રાટ અકબરની) તુલના કરત નહિ વળી પ્રતાપનો એક સુયોગ્ય વંશધર, મેવાડનો મહારાણો રાજસિંહ લખે છે કે: "સમ્રાટ અકબરે નીતિ અને ન્યાયને અનુસરીને સામ્રાજ્યમા સર્વત્ર સુવ્યવસ્થા કરી હતી તેણે સમસ્ત પ્રજાના જાન—માલનું રક્ષણ કરવામાં બહુ સારી કાળજી દર્શાવી હતી. વળી હિંદુ, ક્રિશ્ચિયન અને મુસલમાનોને પણ તેણે બની શકે તેટલી સગવડતા તથા સુખ આપ્યું હતુ તે પ્રત્યેકને સમાનભાવથી ચાહતો હતો તેની દૃષ્ટિમાં ધર્મ કે જાતિનો ભેદ નહોતો, એટલા માટે અકબરનો પ્રજાવર્ગ તેને અતિ કૃતજ્ઞહૃદયે "જગદ્‌ગુરુ" નું ઉપનામ પણ આપતો હતો." જો અકબર ખરેખરજ રાક્ષસ હોય તો શું પ્રજાવર્ગ તેને જગદ્‌ગુરુનું ઉપનામ આપે ખરો? અકબરે જો એક પણ સ્ત્રીનું સતીત્વપણું નષ્ટ કર્યું હોત તો શું મહારાણા રાજસિંહ અકબરની "જગદ્‌ગુરુ" ની ઉપાધિને આ પ્રમાણે અંતઃકરણપૂર્વક અનુમોદન આપે ખરો?

ટૉડ સાહેબ કે જેણે અકબરની કેટલીએ નિંદા કરી છે, તેને પણ એમ તો

લખવું પડ્યું છે કે—"અકબરની મહત્ત્વાકાંક્ષાને લીધે રાજપૂતોનાં શરીરો ઉપર જે આઘાતો લાગ્યા હતા, તે આઘાતો છેવટે તેણે સાજા કરી દીધા હતા. રાજપૂતો અકબરના પ્રથમના જુલમને ભૂલી ગયા હતા, એટલુંજ નહિ પણ લાખો મનુષ્યો સમ્રાટની એવી તો પ્રશંસા કરતાં હતાં કે સમ્રાટની જાતિનો કોઇ પણ મનુષ્ય પૂર્વે એવી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાને ભાગ્યશાળી થયો નહોતો. તેણે માત્ર પોતાના ગુણોદ્વારાજ રાજપૂતોને વશીભૂત કર્યાં હતા. જે પરાધીનતાને રાજપૂતો પ્રથમ લોહની સાંકળ માનતા હતા, તેજ પરાધીનતાને તેઓ અકબરના સમયમાં સુવર્ણની સાંકળ માનવા લાગ્યા હતા." જો અકબર રાજપૂતલલનાઓનું સતીત્વ નષ્ટ કરતો હોત તો શું તે રાજપૂતોના અંગ ઉપરના આઘાતો સાજા કરી શકત ? વ્યભિચારી મનુષ્ય શું રાજપૂત જેવી નીડર અને નીતિપરાયણ જાતિને પોતાના ગુણોદ્વારા વશીભૂત કરવાને કદાપિ સમર્થ થાય ? મનુષ્યરૂપે જે રાક્ષસ હોય તે શું આટલી બધી પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી શકે ?

વ્હીલર સાહેબે અકબરની નિંદા કરવામાં કશી કચાશ રાખી નથી, છતાં તે પણ એટલું તો લખ્યા વગર રહી શક્યો નથી કે—" અકબર જો નિર્દય અને લોહીનો તરસ્યો હોત તો તે ખુના—મરકી તથા જોરજુલમવડે બળવાઓ શાંત કરવામાં વિજયી થઇ શક્યો હોત; પણ તેણે તેમ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી. કદાચ તેણે તેમ કર્યું હોત તો ઇતિહાસના પૃષ્ઠો તેના નામથી આટલા ઉજ્જવળ બનત નહિ અને અકબરનું જીવનચરિત્ર રાજવંશીઓને માટે જે અનુકરણીય તથા ઉપદેશાત્મક ગણાય છે, તે પણ ગણાત નહિ. અકબર જે ઉત્કૃષ્ટ રાજનૈતિક શિક્ષણ પોતાની પાછળ મૂકતો ગયો છે, તેનો આજે કોઇ ભાવ પણ પૂછત નહિ. ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં જેવી રીતે આલફ્રેડ આદર્શ નરપતિતરીકે શોભા પામે છે, તેવી રીતે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં સમ્રાટ અકબર આદર્શ રાજારૂપે પ્રકાશી રહ્યો છે." બ્લૉકમૅન સાહેબ લખે છે કે—" સઘળા મોગલ—સમ્રાટોમાં પ્રજાવર્ગ માત્ર અકબરનેજ આદર્શ પિતાસ્વરૂપ લેખતો હતો " માલેસન સાહેબનો અભિપ્રાય એકવાર પુનઃ અત્ર રજુ કરવાનો લોભ અમે અંકુશમાં રાખી શકતા નથી. તે લખે છે કે.—"મનુષ્યજાતિ જે સમયે ભયંકર દુઃખ અને દુર્દશામાં આવી પડે છે, તે સમયે મનુષ્યજાતિના ઉદ્ધારમાટે તથા તેમને સુખી તથા શાંતિશીલ બનાવી નીતિના માર્ગે દોરી જવા માટે, પરમાત્મા પ્રસંગોપાત દયા કરીને જે અતિ પ્રતિભાશાળી તથા ઉન્નત મહાપુરુષોને જગતમાં મોકલે છે, તેવા પુરુષોમાંનો સમ્રાટ અકબર પણ એક હતો. "

હવે પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે, મનુષ્ય નિષ્ઠુર બનીને બળાત્કારપૂર્વક સતી નારીઓનું સતીત્વ નષ્ટ કરે, તેને શું વિચારશીલ મનુષ્યો આદર્શ સમ્રાટ, આદર્શ પિતા, ઇશ્વરપ્રેરિત મનુષ્ય, ધાર્મિક પુરુષ તથા જગદ્‌ગુરુતરીકેનું અસાધારણ

માન આપવાને તૈયાર થાવ ! જો રાજપૂતલલનાઓ સતીત્વની રક્ષા કરવા સળગતી ચિતામાં પ્રવેશ કરી શકતી ન હોત, જો તે વીરરમણીઓ છરાનો સદુપયોગ કેમ કરી શકાય છે તે વાત ન જાણતી હોત, જો રાજપૂતજાતિ ગમે તે લોગે વૈર લેવાની વૃત્તિ ધરાવતી ન હોત અને જો રાજપૂતોની કેસરિયાં કરવાની રીતિ કોઇ નવલકથાકારના ફળદ્રુપ મગજની એકમાત્ર કલ્પનાજ હોત, તો અમને ટૉડ સાહેબના આક્ષેપો ઉપર વિશ્વાસ મૂકવા સિવાય ચાલત નહિ. ટુંકામાં જો અકબરે ઉપર કહ્યાં તેવાં દુષ્કર્મો કરવાની પ્રવૃત્તિ આદરી હોત, તો અમને ખાત્રી છે કે સતીત્વને માટે તથા વીરત્વને માટે જગતના ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ બનેલી રાજસ્થાનની ભૂમિએ એક મોટી આગ સળગાવી તેમાં અકબરને ક્યારનોએ બાળી નાખ્યો હોત ! સમ્રાટ અકબર જો ખરેખરજ દુરાચારી તથા વિષયી હોત તો રાજપૂતો તેનું સ્નેહબંધન સ્વપ્ને પણ સ્વીકારવાને તૈયાર થાત નહિ અને તેની ખાતર આનંદપૂર્વક જે આત્મભોગ આપ્યો છે, તે પણ આપત નહિ.

જગતના બીજા પણ પ્રસિદ્ધ અને પ્રમાણિક પુરુષો અકબરની પ્રશંસા કર્યા વગર રહી શકયા નથી, એ વાત નીચેની થોડી પંક્તિઓથી સ્પષ્ટ થશે મહમદ આમિન લખે છે કે.—" અકબરે ન્યાય અને દૃઢતાપૂર્વક મોગલ-સામ્રાજ્યની સુંદર રાજ્યવ્યવસ્થા કરી હતી. ભારતવર્ષની જૂદી જૂદી કોમોમાં તે સંપૂર્ણ શાંત સ્થાપી શકયો હતો. "

ઇસ્ટ-ઇંડિયા રેલવેના ટાઇમટેબલમાં પણ અંગ્રેજોએ લખ્યું છે કે-" મહાન અકબર પૂર્વ તરફનો એક નેપોલિયન હતો. " વસ્તુતઃ ઉક્ત ઉભય પુરુષોમાં કેટલી બધી સુંદર સમાનતા જોવાય છે!

અમેરિકાનો એક અંગ્રેજ જણાવે છે કે—" જે જે પુરુષોએ રાજદંડો ધારણ કર્યાં હતા, તેમાં સમ્રાટ અકબર એક સર્વોત્કૃષ્ટ પુરુષ હતો. "

ભારતનો પુત્રરત્ન રમેશચંદ્ર દત્ત લખે છે કે —"અકબરના જેવા મહાજ્ઞાની તથા પવિત્ર હૃદયના સમ્રાટનાં દર્શન પૃથ્વીએ ભાગ્યેજ કદાપિ કર્યાં હશે. "

એલ્ફીન્સ્ટન સાહેબ લખે છે કે.—"અકબરની સર્વોત્કૃષ્ટ રાજનીતિનો જો વિચાર કરીએ તો સર્વોત્તમ રાજાઓમાંનો તે એક હતો, એમ સ્વીકાર્યા વિના નહિ ચાલે. તેના રાજત્વકાળમાં મનુષ્યસમાજને અનેક પ્રકારનાં સુખો મળ્યાં હતાં. "

લેનપૂલ સાહેબ લખે છે કે —"અકબરે બહુજાતિમય તથા બહુસ્વાર્થમય ભારતવર્ષમાં એવી સુંદરરીતે રાજ્ય ચલાવ્યું હતું કે તે પૂર્વ દેશના સઘળા નરપતિઓ કરતાં પણ ઘણો આગળ નીકળી જાય છે; અર્થાત્ પૂર્વ જગતના રાજાઓમાં સમ્રાટ અકબર શીર્ષસ્થાનીય હતો. તેથી પણ આગળ વધીને કહું તો યૂરોપના સર્વપ્રધાન તથા સર્વોત્કૃષ્ટ નરપતિઓની સાથે પણ અકબરની તુલના કરી શકાય. "

ટૉડ સાહેબ કહે છે કે.—"અબુલફઝલના ગ્રંથના વાચનથી, અકબર એક પ્રતિભાશાળી તથા સહૃદય પુરૂષ હતો, એવા નિર્ણય ઉપર આવવામાં કશી પણ શંકા રહેતી નથી. આપણે તેને ફ્રાંસના ચોથા હેન્રી, જર્મની તથા સ્પેનના અધિપતિ પાંચમા ચાર્લ્સ અથવા મહા મહિમાવાળી બ્રીટનેશ્વરી રાણી ઇલીઝાબેથ સાથે ખુશીથી સરખાવી શકીએ. અકબર જે સમયે ભારતવર્ષમાં રાજ્ય કરતો તે સમયે યૂરોપમાં જે નરપતિઓ રાજ્ય કરતા, તેમની સાથે અકબરની તુલના કરવામાં આવે તો તે લેશ પણ ઝાંખો પડે નહિ."

અતિ પ્રાચીન સમયથી લઈને તે વર્તમાન સમયપર્યંત જે જે પ્રસિદ્ધ નરો આ ભૂમંડળમાં અવતર્યા છે, તેમનાં જીવનચરિત્રો "બાયોગ્રાફીકલ ટ્રેઝરી" નામના ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યા છે એમાં સમ્રાટ અકબરનું જીવનવૃત્તાંત પણ છે. તેમા આ પ્રમાણે લખવામાં આવ્યુ છેઃ—" ન્યાય, દયા સાહસ અને વિદ્યાનુરાગ આદિ સદ્ગુણોને લીધે સમ્રાટ અકબર પોતાની પાછળ એવી સત્કીર્તિ મૂકતો ગયો છે કે, પૃથ્વીના કોઇ પણ દેશનો તથા કોઈ પણ ધર્મનો કોઇ સમ્રાટ ભાગ્યેજ તેનાથી આગળ વધી જઇ શકે."

સ્મિથ સાહેબ લખે છે કેઃ—"અકબર અને તેના અમાત્ય અબુલફઝલની સરખામણી જ્યારે આપણે ઇંગ્લાંડની મહારાણી ઇલીઝાબેથ તથા તે સમયના યૂરોપીય અન્ય સમ્રાટો અને પ્રધાનોની સાથે કરીએ છીએ, ત્યારે આપણુને આશ્ચર્ય થયા વગર રહેતું નથી, કે જે સમયે ક્રિશ્ચિયનધર્મની વિશુદ્ધ નીતિનું સમર્થન તથા અનુકરણ યૂરોપમાં થઇ રહ્યું હતુ, તેજ સમયે અકબરે તથા અબુલફઝલેં પણ તેવાજ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ આદરી હતી! અકબરના જીવનચરિત્રનું જેમ જેમ વિશેષ મનન કરીશું, તેમ તેમ તેની મહત્તા આપણુને સવિશેષ પ્રત્યક્ષ થયા વગર રહેશે નહિ." કવિવર વર્ડ્ઝવર્થે લખેલી નીચેની અલ્પપંક્તિઓ એકમાત્ર અકબરનેજ લાગુ પડી શકે છે —" અંધકારમય આકાશમાં તે જો કે ક્ષણસ્થાયી પ્રકાશ આપ્યો હતો, છતાં સમયના અનંત આકાશમાં એક ઉજ્જવળ નક્ષત્રની માફક તું સ્થિર, ઉજ્જવળ અને જ્વલતપણે પ્રકાશી રહ્યો છે."

મહાત્મા અબુલફઝલે યથાર્થજ લખ્યુ છે કે.—" આ આશ્ચર્યકારક પૃથ્વીને સમ્રાટે નવાં નવાં આભૂષણોવતી સુસજ્જિત કરી હતી. મહાન ઇશ્વરની સુંદર સૃષ્ટિમાં અકબર એક રત્નસમાન હતો." ભારતવર્ષમાં એવા સ્વદેશપ્રેમી પુરુષો હવે ક્યારે ઉત્પન્ન થશે અને સત્પુત્રની રાહ જોતી બેસી રહેલી આ ભારતમાતાને પુનઃ ક્યારે ઉન્નતિના માર્ગે લઇ જશે!

द्वाविंश अध्याय–पडदो पड्यो ! (खेल खलास !)

"આરંગઝેબને અનુભવથી ખાત્રી થઇ કે શાંતિમય અમલને અથવા યુદ્ધ માટેની ઉંચામાં ઉંચી બુદ્ધિને ભલેને અસંખ્ય સાધનોની મદદ હોય, છતા પણ પ્રજાના પ્રેમપૂર્ણ ટેકા સિવાય તે પોતાની સત્તા ટકાવી રાખી શકે નહિ" ટૉડ

સંધ્યાસમયે જે નાની નાની નૌકાઓ વિવિધ પ્રકારની રોશનીવડે સુસજ્જિત થઇ નદીના જળમાં વિહરતી હતી અને નદીની કુદરતી સુંદરતામાં અનેકગણી વૃદ્ધિ કરી રહી હતી, તે નૌકાઓ હવે અદૃશ્ય થઇ ગઇ છે. તેની સાથે પેલી મનોહર અને આકર્ષક શોભા પણ ચાલી ગઇ છે! નદીનુ પાણી શોકાઇ ગયું છે અને તેથી નદીએ ભયંકર સ્મશાનનુ રૂપ ધારણ કર્યું છે! ક્ષુધાતુર ગીધ પક્ષીઓ અને કાગડાઓ ચોતરફ કલરવ કરી રહ્યા છે!

કુમાર સલીમે "સમ્રાટ જહાંગીર" નામ ગ્રહણ કરી, અબુલફઝલના રુધિરથી ખરડાયેલું કલંકમય તાજ મસ્તક ઉપર મૂકી, સિંહાસન ઉપર આરોહણ કર્યું. સલીમની સામે તેનો પુત્ર ખુશરૂ પણ સિંહાસન મેળવવાની ખટપટ કરી રહ્યો હતો. સલીમે તેને પકડીને કેદ કર્યો અને તેના ૭૦૦ નોકરોને શૂળીએ ચડાવી દીધા! એક રૂપવતી લલનાના સ્વામીને મારી નાખી, સલીમે તેણીનુ પાણિગ્રહણ કર્યું ત્યારબાદ તે રૂપવતી લલના, અર્થાત્ બેગમ નૂરજહાનજ સામ્રાજ્યની સર્વ શક્તિમાન ધણીઅણી થઇ પડી! સમ્રાટ અકબરે ભારતની ઉન્નતિઅર્થે જે યોજનાઓ કરી હતી, તે યોજનાઓ એક બાજુએજ પડી રહી! હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે સંપ સ્થાપિત થાય એવાં જે થોડાં ઘણાં શુભ ચિન્હો જણાવા લાગ્યાં હતા, તે પણ અકબરની સાથેજ અદૃશ્ય થઇ ગયાં! અકબરના સમયમા જે સામ્રાજ્ય હિંદુ–મુસલમાનોના સંમિશ્રિત સામ્રાજ્યરૂપે ગણાવા લાગ્યુ હતું, તેજ સામ્રાજ્યને જહાંગીરે હવે એકમાત્ર મોગલ–સામ્રાજ્યરૂપે ખીલવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડયો તે હિંદુઓનો હવે સખ્ત તિરસ્કાર કરવા લાગ્યો તથા પોતે એક હિંદુ માતાને પેટે જન્મ્યો હતો તે માટે બહુ શરમાવા લાગ્યો જો કે કોઇ પણ ધર્મમાં તેને બહુ શ્રદ્ધા નહોતી, તોપણ મુસલમાન પ્રજાને પોતાની તરફ આકર્ષવાની વાસનાથી ઇસ્લામધર્મને ભારતવર્ષમાં પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો રાજ્યમા મુસલમાનોની મુખ્ય સત્તા પ્રસારવા માંડી હવે પછી જો કોઇ મુસલમાન, હિંદુ ગૃહસ્થને કન્યાદાન આપશે તો તેનો વધ કરવામાં આવશે, એવી આજ્ઞાઓ તેણે બહાર પાડી. પઠાણોને ભારતમાંથી હાંકી કહાડવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો; પણ તેટલુ સાહસ નહિ હોવાથી તે સંકલ્પ સફળ થઇ શક્યો નહિ. સલીમ મૂળથીજ દારૂડીઓ હતો. હવે પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા મળવાથી રાતદિવસ દારૂમાં ને દારૂમાજ તે ચકચૂર રહેવા લાગ્યો.

તેના ત્રાસથી તથા જુલમથી પ્રજામાં ચોતરફ હાહાકાર વર્તવા લાગ્યો અકબરના સમયની સુવ્યવસ્થિત રાજપદ્ધતિ તદ્દન અસ્ત-વ્યસ્ત અને ઢગ-ધડા વગરની થઈ પડી. રાજ્યના મુખ્ય અમલદારો પ્રજાને પીડવા લાગ્યા અને મોટી મોટી લાંચો લઇ ન્યાય-નીતિને પગતળે ખુંદવા લાગ્યા આથી મોગલ-સામ્રાજ્યનો પાયો મૂળમાંથી ખવાતો ચાલ્યો; છતાં અકબરે જે ઉદાર રાજનીતિનાં ઉત્તમ બીજો રોપ્યાં હતાં, તેને લઇને મોગલ-સામ્રાજ્ય ટકી રહ્યું હતું સલીમના પુત્ર શાહજહાને સિંહાસન પડાવી લેવાની લાલસાથી મહાન બળવો ઉઠાવ્યો. જહાંગીરને શાહજહાનના એક સેનાપતિએ પકડયો અને કેદમાં પૂર્યો. જો કે સલીમને પાછળથી મુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો, તોપણ તે વધારે દિવસ જીવતો રહી શકયો નહિ. બાવીશ વર્ષ રાજ્ય ભોગવી ઈ૦ સ૦ ૧૬૨૭ માં તેણે દેહત્યાગ કર્યો.

શાહજહાન અનેક સગાં-સબંધીઓના પ્રાણ લઈ દિલ્હીનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવામાં વિજયી નિવડયો. તે વિષય-વાસનાઓમાં લગભગ અંધ જેવોજ બની ગયો હતો, એમ કહીએ તો ખોટું નથી. એક રાજપૂત કવિ કહે છે કે:-" તે સ્ત્રીઓનો ગુલામ હતો " તેના જુલમને લીધે આ દેશ લગભગ પાયમાલ થઇ ગયો હતો. તેના સમયમાં ઈ૦ સ૦ ૧૬૨૯-૩૦ માં દક્ષિણ પ્રદેશખાતે એક ભયંકર દુષ્કાળ પડયો હતો તેણે લાહોરના ક્રિશ્ચિયન-દેવળનો નાશ કર્યો હતો અને આગ્રાના ક્રિશ્ચિયન દેવળનો કેટલોક ભાગ તોડી નખાવ્યો હતો ફિરિસ્તા લખે છે કે -"તેણે હિંદુઓનાં અનેક દેવાલયો અને મૂર્તિઓના ચૂરેચૂરા કરાવી નાખ્યા હતા અને જે હિંદુઓ તેની સામે થયા હતા, તેમને તેણે ક્રૂરપણે મારી નખાવ્યા હતા તેણે ઇસ્લામધર્મની ભારતવર્ષમાં પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી હતી." એક ઇરાની રાજદૂતે શાહજહાનની રાજ્યસબંધી પરિસ્થિતિ નિહાળી, સમ્રાટને ૨૫૯ શબ્દોમાં કહી દીધું હતું કે-'હવે મોગલસામ્રાજ્યની પડતીનો પ્રારંભ થઇ ચુકયો છે.' બ્લીઅર સાહેબ કહે છે કે.-"જહાંગીર અને શાહજહાન જેવા જુલમી અને નિર્લજ્જ સમ્રાટોએ ભાગ્યેજ પૃથ્વીના કોઇ ભાગનું સિંહાસન કલંકિત કર્યું હશે, પરંતુ તેના તાજમહેલ, મોતિમસ્જીદ, દિવાનેખાસ તથા દિલ્હી અને આગ્રાખાતેના અસાધારણ-અપૂર્વ પ્રાસાદો હજી પણ તેને અજરામર રાખી રહ્યા છે"

શાહજહાનને ચાર પુત્રો હતા. દારા, સુજા, ઔરંગઝેબ અને મુરાદ. ઔરંગઝેબ ભારે દગાબાજ, નિષ્ઠુર તથા હિંદુઓનો પરમ શત્રુ હતો પિતાની વિદ્યમાનતામાંજ શાહજહાનના પુત્રોએ સિંહાસન અર્થે દાવપેચ ખેલવા માંડયા. મુરાદને ઔરંગઝેબે કહ્યું કે મારે તો ફકીર બની જવું છે, પણ તે પહેલાં પિતાશ્રીનું આ રાજ્ય તને મળે તો હું નિશ્ચિતપણે ઇશ્વરભજન કરી શકું, એટલા માટે હું મારાથી બનતી મહેનત કરું છું મુરાદ ઔરંગઝેબની વચન-માધુરીમાં પૂરેપૂરો ફસાયો. ઔરંગઝેબે પોતાની જાળ ફેલાવવા માંડી. તેણે દારાને પરાજિત કર્યો, સુજાને ન-

સાડી મૂક્યો તથા મુરાદને ખૂબ દારૂ પાઈ ગાંડા જેવો બનાવી મૂક્યો અને તેને પગની ઠોકરો મારી કેદમાં પૂરી દીધો. દારા અને મુરાદના પુત્રોને તેણે ઘાતકીરીતે મારી નાખ્યા અને પિતાને કેદમાં પૂરી મોગલ-સામ્રાજ્યનો અધીશ્વર બની ગયો. (ઇ૦ સ૦ ૧૬૫૮)મુરાદને ઇન્સાફ આપવાનું બહાનું કહાડી કેદમાંથી મુક્ત કર્યો, પણ ઇન્સાફમાં તેને ગુન્હેગાર ઠરાવી મારી નખાવ્યો. દારા પોતે જૂદોજ ધર્મ માને છે, એવો તેના ઉપર આરોપ મૂકી તેનો પણ શિરચ્છેદ કરાવ્યો; પણ જાણે પોતાના ભાઇના મૃત્યુથી બહુ દિલગીર થયો હોય તેમ બતાવવા કૃત્રિમપણે રુદન કરવા લાગ્યો. ત્યારબાદ દારાનું મસ્તક એક મનોહર રકાબીમાં મૂકી પોતાના પિતા પાસે મોકલી આપ્યું શાહજહાને પેલી રકાબી ઉપરનું વસ્ત્ર જેવું ઉંચક્યું કે તુરતજ તેના મુખમાંથી અચાનક એક ચીસ નીકળી ગઇ અને તેજ વખતે તે મૂર્છા ખાઇને પડયો. પુત્રના અકાળમૃત્યુથી તે સમયે તેનું હૃદય ચીરાઇ જવા લાગ્યું ! શાહજહાન ૩૦ વર્ષ રાજગાદી ભોગવી તથા સાત વર્ષ કમનસીબ કેદીતરીકેનું જીવન ગાળી, ઇ૦ સ૦ ૧૬૬૬માં મરી ગયો.

ઔરંગઝેબે હિંદુઓ ઉપર રૂંવાડાં ઉભાં કરે તેવો જુલમ ગુજારવા માંડયો. હિંદુની મૂર્તિઓ ભાંગીને તેના ચૂરેચૂરા કરાવવા માંડયા. અસંખ્ય હિંદુ-મંદિરોનો નાશ કરાવ્યો અને મંદિરોને બદલે ત્યાં મસ્જીદો ઉભી કરાવી તરવારની ધારના બળથી તેણે હિંદુઓને મુસલમાન બનાવવા માંડયા. બર્નિયર સાહેબ લખે છે કે.—"ચંદ્રગ્રહણ કે સૂર્યગ્રહણ સમયે હિંદુઓ જ્યાંસુધી ઔરંગઝેબને એક લાખ રૂપિયા ન આપે ત્યાંસુધી યમુનાના જળમા ડૂબકી સુદ્ધા મારી શકતા નહિ. તેણે હિંદુઓ ઉપર જજિયાવેરો નાખ્યો. આથી હિંદુઓ ઉક્ત કરમાંથી કદાચ પોતાને મુક્તિ મળે એવી આશાથી, અતિ વિનયપૂર્વક ઔરંગઝેબની પાસે પ્રાર્થના કરવા ગયા. પ્રાર્થના સાંભળવી તો બાજુએ રહી, પણ ઉલટું ઔરંગઝેબે તેમને હાથી તથા અશ્વના પગતળે ચગદાવી મારી નખાવ્યા. ભારતવર્ષમાં મુસલમાનધર્મનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. હિંદુઓને રાજકાર્યમાંથી રજા આપવામાં આવી અને તેમને બદલે મુસલમાનોને નિમવાના હુકમો બહાર પાડયા. હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચેનો વેર અને ઇર્ષ્યાનો અગ્નિ પ્રબળપણે ભભુકી નીકળ્યો "

બર્નિયર સાહેબ તે સમયની ભારતવર્ષની સ્થિતિ નજરોનજર નિહાળી આ પ્રમાણે લખે છે:—" સમ્રાટો અત્યંત સ્વચ્છંદી અને દુરાચારી છે. તેમના વાક્યો અને કાર્યોની સામે વાંધો લે, એવો કોઇ મનુષ્ય રહ્યો નથી. રાજપુરુષો પોતાનાથી હલકી પંક્તિનાં માણસો ઉપર અત્યંત જુલમ અને ત્રાસ વર્તાવે છે. કોઇ મનુષ્ય મહામહેનતે થોડો-ઘણો પૈસો પેદા કરે છે કે તરતજ રાજપુરુષો જોરજુલમથી તે પડાવી લે છે. સાધારણ જનસમાજ ગુલામ જેવીજ અવસ્થા ગુજારે છે. આથી દેશના હુન્નર-ઉદ્યોગને પણ ભારે ધક્કો પહોંચ્યો છે. લોકો અતિ દીન-

અને દરિદ્રીપણે પોતાનું જીવન વીતાવી રહ્યા છે. ભાગ્યયોગે કોઈ મનુષ્ય થોડો ઘણો પૈસો પેદા કરી શકે છે તો પોતાના સુખ-સગવડ માટે તેનો ખર્ચ નહિ કરતાં, રાજપુરુષોના ભયને લીધે જમીનમાં ઉંડો દાટી દે છે. અતિ ત્રાસને લીધે ખેડુતો તથા મજુરો બિચારા પૂરેપૂરો ઉદરનિર્વાહ પણ કરી શકતા નથી. ખેડુતોને જ્યાંસુધી ફરજ પાડવામાં આવતી નથી ત્યાંસુધી તેઓ જમીન ખેડવાને, નહેર ખોદવાને કે સુધારવાને બહાર નીકળતા નથી. સંખ્યાબંધ ગૃહો જીર્ણ થઇ ગયાં છે. કોઇ તેનો ઉદ્ધાર કરાવતું નથી, તો પછી નવું ઘર તો બંધાવેજ કોણ? ન્યાયાધીશતરીકેનું કર્તવ્ય બજાવનારા કાજીઓ અદલ ઇન્સાફ આપવાને બદલે ઇન્સાફ વેચે છે, એમ કહીએ તો અયોગ્ય નથી. ટુંકામાં આ દેશ છેક દરિદ્રતા અને દુર્દશામાં આવી પડયો છે. રાજ્યના સઘળા ઉચ્ચ હોદ્દેદારોનો વારસો સમ્રાટ પોતેજ પચાવી પાડે છે. કોઇ ધનિક ગૃહસ્થ મૃત્યુ પામે છે કે સમ્રાટ તરતજ તેની સઘળી સંપત્તિ લઇ લે છે. આથી રાજ્યના ઉચ્ચ હોદ્દેદારોના પુત્રોને ભિખ માગવા સિવાય અન્ય કોઇ ઉપાય રહેતો નથી. આવી નિષ્ઠુરતાવાળી રાજનીતિ શાહજહાન બાદશાહના સમયમાં પણ હતી. સમગ્ર દેશ ગંભીર અંધકારમાં ડુબી ગયો છે."

ઔરંગઝેબના અન્યાય અને જુલમ સામે સખ્ત વાંધો દર્શાવનારો જે એક પત્ર મેવાડના મહારાણા રાજસિંહે ઔરંગઝેબ ઉપર મોકલી આપ્યો હતો, તે પત્ર ઉપરથી પણ તે સમયની દેશની વસ્તુસ્થિતિનું ચિત્ર આપણે પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ છીએ. મહારાણા રાજસિંહે લખ્યું હતું કે—"આપના રાજ્યમાં દેશ નિરંતર લૂંટાયા કરે છે. પ્રજાની દુર્દશાની સીમા રહી નથી. જનસમાજને અમલદારો પોતાના પગતળે ખુંદી નાખે છે. ગામડાં અને શહેરો ઉજ્જડ થઇ ગયાં છે. પ્રત્યેક પ્રદેશ કંગાળ અવસ્થામાં આવી પડયો છે. સામ્રાજ્યનું મૂળ પણ દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતું ચાલ્યું છે. જ્યારે સમ્રાટને પોતાનેજ પૈસાની તંગી રહ્યા કરે છે, ત્યારે પ્રજાવર્ગને પૈસા વગર કેટલું હેરાન થવું પડતું હશે, તેનો આપે વિચાર કરવો ઘટે છે સૈનિક પુરુષોની પણ હવે રાજ્ય ઉપર શ્રદ્ધા રહી નથી. વણિકસમાજ અસંતુષ્ટ બની ગયો છે. હિંદુઓને ઉદરાર્થે અન્ન તથા પહેરવાને પૂરતાં વસ્ત્રો પણ મળવાં મુશ્કેલ થઇ પડયાં છે. પ્રજાવર્ગ અત્યારે એવી દુર્દશામાં આવી પડયો છે કે રાત અને દિવસના ચોવીશ કલાક દરમિયાન તે માત્ર એકજવાર ગમે તેમ કરીને પેટ ભરે છે; અને આખો દિવસ ક્રોધ તથા નિરાશાને લીધે કપાળ કૂટયા કરે છે. આવી કંગાળ અવસ્થામાં પણ જો સમ્રાટ પ્રજા પાસેથી હદ ઉપરાંતનો કર લેવા પોતાની પ્રત્યેક સત્તાનો ઉપયોગ કરે, તો શું તેનું સામ્રાજ્ય વિશેષવાર ટકી શકે, એમ તમે ધારો છો? ઇશ્વરના બનાવેલા તથા ઈશ્વરે મોકલેલા કોઇ પુસ્તકમાં જો તમને શ્રદ્ધા હોય તો એકવાર તે વાંચી

જુઓ, તેના વાચનથી તમે જાણી શકશો કે ઈશ્વર એકમાત્ર મુસલમાનોનોજ નથી, પણ તે સમસ્ત મનુષ્યજાતિનો ઇશ્વર છે. તેણેજ હિંદુ અને મુસલમાનોને ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે ઉક્ત ઉભય કોમો પ્રત્યે સર્વદા સમાનભાવથીજ નિહાળી રહ્યો છે. મસ્જીદમાં જે બાંગ પુકારવામાં આવે છે, તે ઉક્ત ઇશ્વરના નામનીજ બાંગ હોય છે અને દેવાલયમાં જે ઘટનો ધ્વનિ ઇશ્વરની પૂજાર્થે થાય છે, તે પણ ઉક્ત ઇશ્વરનીજ પૂજા કરતો હોય છે આપે હિંદુઓ પાસેથી જજિયાવેરો લેવાનો નવો ધારો બાંધ્યો છે, પણ તે અન્યાયી અને રાજનીતિથી વિરુદ્ધ છે. એ કરથી દેશ અધિક દુર્દશામાં આવી પડશે હિંદુઓ જે સ્વતંત્રતા ભોગવતા આવ્યા છે, તે સ્વતંત્રતા ઉપર તે કાયદો ત્રાપ મારશે આપે જો આપના પોતાના ધર્મના રક્ષણાર્થે તે વેરો લેવાનો નિર્ણય કર્યો હોય, તો સર્વથી પ્રથમ રાજા રામસિંહ પાસેથી અને મારી પોતાની પાસેથી વસુલ કરો એમ નહિ કરતાં બિચારી કીડીઓ અને માખીઓપ્રત્યે જુલમ ગુજારવો, એ સજ્જનોને માટે ઉચિત નથી. આપના અમાત્યો પણ આપને સુયોગ્ય રાજનીતિનો સહિસલામત માર્ગ દર્શાવતા નથી, તે જોઇ ખરેખર મને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે."

મિથ્યાભિમાની રાજાઓને જ્યારે કોઇ સદુપદેશ આપે છે, ત્યારે તે સદુપદેશ તેમને શાંત કરવાને બદલે ઉલટો વિશેષ ક્રોધાંધ બનાવે છે અને તે પોતાના મનમા એવો ઠરાવ કરી બેસે છે કે આપણા પગતળે ખુંદાતી બીકણ અને બાયલી પ્રજા કોઈ કાળે પણ આપણું અનિષ્ટ કરવાને સમર્થ થઇ શકતી નથી આથી તેઓ દિનપ્રતિદિન વિશેષ વિશેષ સ્વચ્છંદી અને જુલમી બનતા જાય છે, પણ અગ્નિની માત્ર એકજ ચીણગારી પહાડ જેટલા લાકડાંઓને બાળીને ભસ્મીભૂત કરવાને સમર્થ છે, એ વાત તેઓ અભિમાનના આવેશમા છેક ભૂલી જાય છે. ઔરંગઝેબના જુલમને લીધે ભારતવર્ષની હિંદુશક્તિ પ્રબળપણે ભભુકી નીકળી અને ચોતરફ અગ્નિજ્વાળા ફેલાવતી સુવિશાળ મોગલ–સામ્રાજ્યને બાળી ભસ્મીભૂત કરવાને તૈયાર થઇ ગઇ !

ઔરંગઝેબની વિરુદ્ધમા રાજસ્થાને માથું ઉંચુ કર્યું. ઔરંગઝેબે પણ રાજસ્થાનનાં કિંમતી સુંદર વૃક્ષોને જમીનદોસ્ત કરવા માડયાં ગામનાં ગામો બાળીને ભસ્મીભૂત કરવા માંડયાં. મોગલોનાં ઉપરાઉપરિ ધાડાંઓ મોકલી ત્રાસ ફેલાવવા માંડયો રાજસ્થાનના અનેક બાળકો, બાલિકાઓ તથા અબળાઓને તેણે કેદમાં પૂરવા માંડયાં ! તથાપિ રાજપૂતપરાક્રમે દિવસે દિવસે વિશેષ ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરવા માંડયું બીજી તરફ દક્ષિણમા મહારાજા શિવાજીએ આગળ આવી મહારાષ્ટ્રીય શક્તિને ખીલવવા માંડી અને તેદ્વારા મોગલ—સામ્રાજ્યનો વિનાશ સાધવા માંડયો. અંતે શિવાજી જ્યારે મૃત્યુ પામ્યો, ત્યારે ઔરંગઝેબ સાહસ અને ધૈર્ય ધારણ કરી પોતે જાતે રણક્ષેત્રમાં હાજર થવા લાગ્યો, પરંતુ

મહાપ્રબળપણે સળગી ઉઠેલી હિંદુશક્તિરૂપી અગ્નિશિખાને તે ક્રમે કરતાં શાંત કરી શકયો નહિ મરાઠાઓના અસાધારણ પ્રતાપ પાસે મોગલોનુ લશ્કર પુનઃ પુન. પરાજિત થઇ નાસી જવા લાગ્યુ ! અનેક સારા અને શૂરવીર મોગલ સેનાપતિઓ તેમા નાશ પામ્યા છેવટે ઔરગઝેબ મહામહેનતે બાકી રહેલુ લશ્કર પોતાની સાથે લઇ રણક્ષેત્રમાથી નાસી ગયો અને તેણે અહમદનગરના કિલ્લામાં આશ્રય લીધો. હવે તેને પોતાના દુરાચારનો કઇક ખ્યાલ આવ્યો ! પોતાની સંકુચિત રાજનીતિને લીધે મોગલ—સામ્રાજ્યને કેટલુ સોસવું પડયુ તે હવે સ્પષ્ટરીતે તે જોઇ શકયો આથી તેને ઘણો પસ્તાવો થવા લાગ્યો, પણ તે હવે નિષ્ફળ હતા. છેવટે તેણે પોતાના પુત્રોને પત્રદ્વારા જણાવી દીધુ કે —"મે મારા જીવનમાં અનેક પાપકર્મો કર્યા છે તે બદલ મને કેવી સખ્ત સજા સહવી પડશે, તેનો હુ ખ્યાલ કરી શકતો નથી. હું આ વિશાળ સામ્રાજ્યનુ રક્ષણ કરવા શક્તિમાન થઇ શકયો નથી. મે મારો અમૂલ્ય સમય નિરર્થકજ ગુમાવ્યો છે મારૂં સૈન્ય પારદની માફક નિત્ય અસ્થિર અને ભયથી વિહ્વલ રહ્યા કરે છે મારી પણ તેવીજ સ્થિતિ છે હવે તો જે બનવાનું હોય તે ભલે બને, મે મારૂ નાવ તણાતું મૂકી દીધુ છે. બસ, હવે રજા લઉં છુ છેલ્લી સલામ !" સમ્રાટ—કુલકલક ઔરગઝેબ ૪૯ વર્ષ રાજ્ય કરી, ૮૯ વર્ષની વયે ઇ૦ સ૦ ૧૭૦૭માં ઉક્ત સ્થળેજ પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો.

સમ્રાટ અકબરે જે નીતિને અનુસરી ભારતવર્ષને ઉન્નત કર્યો હતો અને તેને મહાશક્તિશાળી વિશાળ સામ્રાજ્યરૂપે પરિણત કર્યો હતો, તે નીતિનુ તેના વંશજોમાના કોઇએ અનુકરણ કર્યું નહિ અકબરના અનુગામીઓ યુક્તિ અને વિવેક-બુદ્ધિને તુચ્છવત્ ગણી, ઉદ્દેશને તિલાંજલિ આપી, એકમાત્ર પક્ષપાતમાંજ અધ બની ગયા અને એ રીતે ભારતવર્ષને અધોગતિના ઉડા અધકારમાં ધસડી જવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. અકબરની આજસુધીની સઘળી મહેનત તથા યોજનાઓ ઉપર પાણી ફર્યું ! મેલેસન સાહેબ લખે છે કે.—"અકબર જે નીતિને વળગી રહ્યો હતો તેજ નીતિનું જો તેના વંશજોએ અનુકરણ કર્યું હોત, તો મોગલ-સામ્રાજ્યનું પતન કદાપિ થાત નહિ " લેનપૂલ સાહેબ તથા ટૉડ સાહેબ પણ કહે છે કે—"ઔરગઝેબના મૃત્યુ પૂર્વેજ લાબા કાળથી મોગલસામ્રાજ્ય એવું તો હચમચી રહ્યુ હતુ કે તેને પડવામાં વધારે વિલબ રહ્યો નહોતો; અર્થાત્ મોગલસામ્રાજ્ય પડુ પડુજ થઇ રહ્યું હતું."

ઔરગઝેબની પછી જેમણે "સમ્રાટ"નુ પદ ધારણ કર્યું હતું, તેઓ એક રીતે મુસલમાન અમાત્યોના હાથમાં રમકડાંની પેઠેજ નાચતા હતા, એમ કહીએ તો ખોટુ નથી; કારણ કે તે સમ્રાટોનું અસ્તિત્વ, તેમનો વૈભવ તથા તેમનું મૃત્યુ પણ ફક્ત અમાત્યોના સ્વાર્થ ઉપરજ આધાર રાખી રહ્યું હતું. મતલબ

કે હવે તો અમાત્યોજ રાજ્યના કર્તા–હર્તા થઇ બેઠા હતા, સમ્રાટો તો માત્ર નામ-નાજ હતા. રાજ્યના નોકરોમાંજ, હદ ઉપરાંતની સ્વાર્થી ખેંચતાણને લીધે અસં-તોષ ફેલાવા લાગ્યો. છેવટે તેમણે પણ રાજ્યની સામે બળવો ઉઠાવ્યો અને ઇરાન-રાજ નાદીરશાને ભારતવર્ષ ઉપર ચડાઇ લઈ આવવાને લલચાવ્યો ! તેણે ઇ૦ સ૦ ૧૭૩૯માં દિલ્હી ઉપર હલ્લો કર્યો અને દોઢ લાખ રહેવાસીઓનો–સ્ત્રીપુરુષો તથા બાળકોનો–પણ ક્રૂરતાપૂર્વક વધ કર્યો. નાદીરશાની સામે યદ્ધ થાય એવું સામર્થ્ય તે સમયે કોઇનામાં રહ્યું નહોતું સુપ્રસિદ્ધ મયૂરાસન આદિ કરોડો રૂપિયા-ની કિંમતી વસ્તુઓ તે અનાયાસે પોતાના દેશમાં લઇ જઇ શક્યો. નાદીરનો એક સેનાપતિ–અહમદશા દુરાની કે જે અફઘાનીસ્તાનનો અધિપતિ બની બેઠો હતો, તેણે પણ વારવાર ભારતવર્ષ ઉપર ચડાઇઓ કરવા માંડી હતી. ઇ૦ સ૦ ૧૭૫૬ માં તે ત્રીજીવાર સવારી લઇ આવ્યો અને દિલ્હી તથા મથુરાનગરી લૂંટી લઇ અસંખ્ય ભારતવાસીઓને પકડી તથા મારી નાખી પોતાના મૂળ સ્થાને ચાલ્યો ગયો. એક તરફ આ પ્રમાણેના ઉપરા–ઉપરિ હલ્લાઓને લીધે મુસલમાન શક્તિ નબળી પડવા લાગી અને બીજી તરફ તેજ અરસામાં અંગ્રેજોએ મીરજાફરની સહાયતાથી દાવ–પેચ લડાવીને પ્લાસીના ક્ષેત્રમાંથી સિરાજ–ઉદ્–દૌલાને નસાડી મૂક્યો; અને એ રીતે બંગાળ, બિહાર તથા ઉડીસામાંથી મુસલમાન શક્તિનો પ્રતાપ દૂર કર્યો. ત્યાર પછી ભારતમાં અયોધ્યા અને હૈદ્રાબાદ એ બે સ્થળોમાંજ મુસલમાન રાજ્ય ટકી રહ્યું. ઇ૦ સ૦ ૧૭૬૦ મા મહીસુરનુ હિંદુનું રાજ્ય જો કે મુસલમાનોના હાથ માં ગયુ હતુ તોપણ ભારતવર્ષમાં હિંદુશક્તિની સામે થવા જેટલું બળ કોઇમાં રહ્યુ નહોતુ. સમગ્ર ભારતમાં હિંદુઓનો પ્રતાપ પ્રકાશી રહ્યો હતો હિંદુઓના પરાક્રમથીજ મુસલમાનગૌરવે ભારતમાંથી સદાને માટે વિદાયગીરી લીધી હતી.

ઔરંગઝેબના સમયમાં બર્નિયર સાહેબે લખ્યુ છે કે.–"ભારતમાં હજી એવા સેંકડો નરપતિઓ રાજ કરે છે કે જેઓ સમ્રાટને કોઈ પણ પ્રકારનો કર આપતા નથી. તેમાં પણ ૧૫–૧૬ રાજાઓ તો અત્યંત સત્તાધારી તથા વૈભવશાળી છે મેવાડનો મહારાણો સર્વથી અધિક બળવાન અને પ્રતાપવાન છે. એ મહારાણાની સાથે જો જયપુરનો અધિપતિ રાજા જયસિંહ તથા જોધપુરનો અધિપતિ રાજા યશવંતસિંહ મળી જાય તો માત્ર આ ત્રણ હિંદુ રાજાઓજ મોગલસામ્રાજ્યને સંપૂર્ણ મુશ્કેલીમાં ઉતારી શકે અને ધારે તો પાયમાલ પણ કરી શકે ઉક્ત ત્રણ રાજાઓમાનો પ્રત્યેક રાજા મોગલો કરતાં વિશેષ બળવાન છે એક એક રાજા ૨૦ હજાર ઘોડેસ્વારોનું સૈન્ય રણ-ક્ષેત્રમાં ઉતારી શકે તેમ છે. રાજા જયસિંહ જેવો કાર્યકુશળ પુરુષ સમસ્ત મોગલ સામ્રાજ્યમાં અન્ય કોઇ નથી, એમ કહીએ તો ચાલે. તે સિવાય મુસલમાનોની સંખ્યા પણ એટલી બધી નજીવી છે કે સો હિંદુઓ પાછળ માત્ર એકજ મુસ-લમાનની સરેરાશ નીકળી શકે છે." ટૉડ સાહેબે લખ્યુ છે કે:–"ઔરંગઝેબના

સમયમાં રાજસ્થાનનો પ્રત્યેક રાજા નૈતિકબળમાં તથા સાહસમા અસાધારણ ગણાતો હતો " તે ઉપરાંત પંજાબમાં પુરુષસિંહ-ગુરુ ગોવિંદસિંહે જન્મ લઇ હિંદુ-મુસલમાનને સંમિલિત કરી શીખ નામની એક એવી પરાક્રમી તથા સાહસી જાતિ તૈયાર કરી કે જેણે હિંદુકુશના બરફવાળા શિખરોમાં તથા સહરા જેવા સખ્ત તાપવાળા રણમાં એકસરખું અદ્દભુત વીરત્વ દર્શાવી, જગતને આશ્ચર્યમુગ્ધ કર્યું છે. તે જાતિનો વીરત્વરૂપી સૂર્ય આજની અંધકારમયી અવસ્થામાં પણ આંજી નાખે તેવો પ્રકાશ આપી રહ્યો છે પંજાબમા આ પ્રમાણે જ્યારે એક લશ્કરી જાતિ તૈયાર થઇ રહી હતી, ત્યારે બીજી તરફ મધ્ય સ્થળમા-ભરતપુરમાં જાટ નામની એક અન્ય હિંદુશક્તિ પ્રબળ બનતી જતી હતી જાટ લોકોના પ્રતાપથી પણ દિશાઓ કંપવા લાગી હતી

ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પછી ઉક્ત હિંદુશક્તિઓએ પોતાનો પ્રતાપ વિસ્તારવા માંડયો અગ્નિની શિખા જેવી રીતે આસપાસનાં કાષ્ઠને બાળતી આગળ વધે, તેવી રીતે હિંદુશક્તિ પણ આગળ વધવા લાગી ઔરંગઝેબ મૃત્યુ પામ્યો છે હવે તે હિંદુશક્તિઓની સામે ટક્કર ઝીલે એવો કોઇ પુરુષ રહ્યો નહોતો વસ્તુત તેમની સામે આવીને ઉભુ રહેવુ, એ પણ કંઇ નાનીસૂની વાત નહોતી. મધ્યસ્થળમાથી રાજપૂતો કિંવા જાટ લોકો, દક્ષિણમાંથી મરાઠાઓ તથા પશ્ચિમમાંથી શીખ લોકો આગળ ધસી સુવિશાળ મોગલ—સામ્રાજ્યને ગળી જવા લાગ્યા તે સિવાય નેપાળમા હિંદુશક્તિનુ ચૈતન્ય જાગૃત થયુ. કુચબિહાર, ત્રિપુરા તથા મણિપુર આદિ રાજ્યોએ પણ હિંદુશક્તિનો સ્વાદ ચખાડવા માંડયો બંગ-બિહાર તથા ઉડીસાના હિંદુ જમીનદારો પણ ક્રમે ક્રમે શક્તિવાન બનવા લાગ્યા. આ રીતે સમસ્ત ભારતવર્ષમા હિંદુગૌરવનો પ્રકાશ ઝળહળવા લાગ્યો હિંદુશક્તિનુ ચૈતન્ય ભારતવર્ષની નસોમા વહેવા લાગ્યુ સર્વ કોઇને એવી ખાત્રી થઈ ગઇ કે હવે હિન્દુઓના દુઃખના દિવસો ચાલ્યા ગયા; પરંતુ હાય ! સ્વાર્થાધતાના પંજામાથી હિંદુઓ આ પ્રસંગે પણ છૂટા થઈ શક્યા નહિ. શીખ લોકોએ પ્રથમ જે આશા આપી હતી, તે નિરાશામાં બદલાઇ ગઇ તેમણે પંજાબ પ્રાંત પોતાના હાથમાં લઇ લીધો અને નાનામોટા શહેરો તથા ગામડાંઓ લૂટી લઇ અસંખ્ય નિરપરાધી સ્રી-પુરુષોને મારી નાખ્યા. તે સિવાય કુસંપે પણ તેમનામાં પ્રવેશ કર્યો અર્થાત્ રણજીતસિંહના સમયસુધી તેઓ જુદા જુદા પક્ષોમાં ભળી જઇ પોતાનો વિનાશ પોતેજ સાધવા લાગ્યા. સમસ્ત રાજસ્થાને જો કે પુન એકવાર સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી; તોપણ તેમણે પોતાના ભૂતકાળનાં દુઃખોનો વિચાર કરી, પાછલી સ્થિતિનુ સ્મરણ કરી, અન્ય હિંદુશક્તિ સાથે મળી જવાનુ, કિંવા સમસ્ત રાજસ્થાનને એક પ્રબળ હિંદુરાજ્યતરીકે સ્થાપિત કરવાનુ તથા સુદૃઢ કરવાનુ યોગ્ય ધાર્યું નહિ. જાટ લોકો પણ જો કે મહાશક્તિવાળા બની ગયા હતા

તોપણ તેમણે સમસ્ત દેશની ઉન્નતિઅર્થે પ્રયત્ન નહિ કરતાં ચોતરફ લૂંટફાટો કરવામાંજ પોતાની સાર્થકતા માની લીધી મરાઠાઓએ પણ આશાના પ્રમાણમાં મોટી નિરાશા ઉપજાવી ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પછી જો કે ભારતવર્ષમાં તેઓ અસાધારણ વીરત્વ તથા શૂરત્વવાળા ગણાતા હતા, તેમની શક્તિ તથા પ્રતાપની છાપ સર્વ કોઈના અંતઃકરણમાં ચોંટી ગઇ હતી, છતાં તેઓ પણ પોતપોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવામાં ભારતભૂમિનું હિત વિસરી ગયા પેશ્વાઓએ પૂનામાં, ભોંસલાઓએ નાગપુરમાં, સિંધિયાએ ગ્વાલિયરમાં, હોલ્કરે ઇન્દોરમાં તથા ગાયકવાડે વડોદરામાં ભિન્ન ભિન્ન મહારાષ્ટ્રીય ગણપોની સ્થાપના કરી અને એ રીતે મહારાષ્ટ્રીય શક્તિનો ક્ષય કર્યો. છતાં મરાઠાઓ ભારતવર્ષમાં એટલા બધા બળવાન રહ્યા કે તેમણે મદમાં આવી જઇ, ભારતસમ્રાટ બની બેસવાના વિચારથી થોડા જાટ લોકો અને થોડા રાજપૂતોની સાથે દિલ્હી ઉપર ચડાઈ કરી. દિલ્હીનો કબજો તો મેળવ્યો પણ તરતજ અહંકારમાં અંધ બનેલા મરાઠાઓ જાટ લોકો સાથે ક્લેશ-કંકાસ કરવા લાગી ગયા આથી અભિમાની મરાઠાઓનો ત્યાગ કરી જાટ લોકો પોતપોતાના સ્થાને ચાલ્યા ગયા મરાઠાઓએ ભારતની સમસ્ત હિંદુશક્તિને સંમિલિત કરવાનો લેશમાત્ર પણ પ્રયાસ કર્યો નહિ, એક ચતુર્થાંશ હિંદુઓની સાથે પણ સુલેહ-સંપથી કામ લેવાનું તેમને સૂઝ્યું નહિ બીજી તરફ અયોધ્યાનો નવાબ તથા રોહીલખંડ વગેરે પ્રદેશોના મુસલમાન રાજાઓએ અફઘાનીસ્તાનના અધિપતિ અહમદશા દુરાની સાથે મળી જઇ, મરાઠાઓની શક્તિનો વિનાશ કરવા માંડયો છેવટે કુરુક્ષેત્રના ભયંકર મેદાનમાં દારુણ યુદ્ધ થયું, તેમાં હોલ્કરના વિશ્વાસઘાતથી મરાઠાઓ પરાજિત થયા તેમની બે લાખની સૈન્યસંખ્યા આ યુદ્ધમાં હણાઇ ગઇ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૬૦)

આટલું છતાં હિંદુઓની આંખ ઉઘડી નહિ સંપની આવશ્યકતા તથા ઐક્યની ઉપકારકતા તેઓ સમજી શક્યા નહિ મરાઠાઓ અભિમાનના આવેશમાં યોગ્ય માર્ગ જોઈ શક્યા નહિ તેમણે સ્વાર્થાંધ બની રાજસ્થાન, પંજાબ, બંગાળા, ઉડીસા તથા ભારતવર્ષના અન્ય અન્ય પ્રાંતોમાં ધાડાંઓ પાડવા માડયાં અને લૂંટફાટ કરી તથા નિરપરાધી હિંદુઓને મારી નાખી સર્વત્ર ત્રાસ વર્તાવવા માડયો લૂંટમાં મળેલા દ્રવ્યની ખાતર પણ તેઓ ભાગ વહેંચતી વખતે પરસ્પરમાં લડીને નબળા પડવા લાગ્યા જો તેઓના અંતઃકરણમાં સ્વદેશભક્તિનો સંચાર થયો હોત તો ભારતની સમસ્ત હિંદુશક્તિને તેઓ સંમિલિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા વગર રહેત નહિ અને જો તેમણે તે પ્રસંગે એવો પ્રયત્ન કર્યો હોત, તો હિમાલયથી લઈ ઠેઠ રામેશ્વરપર્યંત એક મહાબળશાળી હિંદુસામ્રાજ્ય સ્થાપિત થયા વગર રહે . પૃથ્વીમાં હિંદુગૌરવનો રવિ પુન એકવાર પ્રકાશ્યા વગર રહેત નહિ; પરંતુ ભારતના ભાગ્યમાં એવો સુભાગી દિન નહોતો એટલાજ માટે મરાઠાઓએ તથા રાજપૂતોએ અને શીખ

તથા જાટ લોકોએ ભારતની રંગભૂમિ ઉપરથી મુસલમાનોને કહાડી મૂક્યા અને ભારતની રાજશક્તિ પોતાના હાથમા લીધી તો ખરી, પણ સ્વાર્થવૃત્તિના ઝેરી હથીઆરો લઇ, યાદવકુળની માફક અંદર અંદરજ કપાઇ મરવા લાગ્યા. તેમની આત્મહત્યાઓથી તથા સાહસ અને પરાક્રમના દુરુપયોગથી ભારતવર્ષમા અશાંતિ અને ક્લેશની નવીજ હોળી સળગી ! ભારતની ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ પરસ્પરના દુરાચારો જોઇ પરસ્પરનો નાશ કરવાને તૈયાર થઇ ગઇ! હિંદુઓ પોતાની શક્તિનો તથા સમયનો અયોગ્ય ઉપયોગ કરે છે, એમ જોઇ તથા હિંદુઓ છેલ્લાં સેંકડો વર્ષોનો કડવો અનુભવ પણ ભૂલી ગયા છે, એમ ધારી ભારતવર્ષની રાજલક્ષ્મી હિંદુઓ ઉપરની આશા તથા વિશ્વાસને ત્યજી દઇ અંગ્રેજ વ્યાપારીઓની પાસે હાજર થઇ હિંદની રાજલક્ષ્મીની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરી અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ શાંતિના સ્વચ્છ-સુંદર પોષાકમાં હાજર થયા આત્મદ્રોહ કરવાને તત્પર થયેલા હિંદીવાનોના એક પક્ષને મદદ આપવાને તેઓ મદ્રાસ, કલકત્તા તથા મુંબઇમાથી બહાર નીકળવા લાગ્યા, અને એક પછી એક હિંદુશક્તિને તાબે કરવા લાગ્યા મરાઠાઓ, રાજપૂતો, શીખો તથા જાટ લોકોએ છેવટસુધી એકત્ર થવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ,એટલુંજ નહિ પણ આત્મક્લેશનો પણ પરિત્યાગ કર્યો નહિ. હિંદુઓની આ સ્વાર્થાંધતાનું, આત્મદ્રોહનું, વિવેકહીનતાનુ તથા નિર્બળતાનુ પરિણામ જે આવવું જોઇએ તેજ આવ્યું. થોડી સંખ્યાવાળા છતા કુશળ અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ અનંત સંખ્યા તથા અપાર બળવાળા છતાં સંપ અને કુશળતાવિનાના હિંદુઓના હાથમાથી તેમનાજ ધનબળ અને બાહુબળવડે ભારતવર્ષને પોતાના સ્વાધીનમા લીધો અને પ્રબળ પ્રતાપી મરાઠાઓ તથા રાજપૂતો, શીખો તથા જાટલોકોના પરાક્રમો માત્ર દશ્ય કાવ્યરૂપેજ રહી ગયાં !

સહૃદય અંગ્રેજ પ્રજાએ ભારતને પુનઃ ઉન્નતિના માર્ગે લઇ જવાનો આરંભ કર્યો ભારતની ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓએ આત્મકલહનો પરિત્યાગ કર્યો અંગ્રેજના શાંતિમય રાજ્યમા અનેક જંગલી પ્રજાઓ સુધારાના માર્ગમાં ગતિ કરવા લાગી વિદેશી લૂટારાઓના હલ્લાઓ શાંત થયા હજારો કોસો જેટલી જમીન કે જે અત્યારપર્યંત ખેડાયા વગર પડી રહી હતી, તેમાથી પાક લેવાય તેવા પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. ગળી અને ચ્હાની ઉત્પત્તિવડે દેશની સંપત્તિમા ઉમેરો થવા લાગ્યો કલકત્તા, મુંબઇ તથા મદ્રાસ જેવી મહાનગરીઓએ માથા ઉંચા કર્યા અનેક વહાણો તથા સ્ટીમરોના બાંધકામો થવા લાગ્યા અનેકાનેક ખાણોની નવી નવી શોધો થઇ. કળ-કારખાનાઓથી દેશ ઉભરાઇ જવા લાગ્યો લોકોના જાન-માલનું સંપૂર્ણ રક્ષણ થવા લાગ્યુ. કોઇને કોઇ પણ પ્રકારનો ત્રાસ રહ્યો નહિ પ્રત્યેક નગરમાં દવાખાનાંઓ, ન્યાયની અદાલતો તથા વિદ્યાલયોની સ્થાપના થવા લાગી. કાયદાકાનુનો તૈયાર થયા. દેશી સાહિત્યમાં નવું જીવન વહેવા લાગ્યું છાપખાનાંઓનો તથા

વર્તમાનપત્રોનો ફેલાવો થવા માંડ્યો ધર્મ તથા સમાજમાં સુધારાઓ કરવાની ચોતરફ હિલચાલો થવા લાગી સ્વતંત્રતા અને પરતંત્રતાના વિચારો થવા લાગ્યા રેલ્વે, તાર, પોસ્ટ ઑફીસ, સ્ટીમર, નહેરો તથા પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનના સંસ્કારોવડે દેશઉપર મહાન ઉપકાર થયો સુધારાનાં સઘળાં સાધનો ભારતવર્ષને સંમિલિત કરવાની તરફેણ કરવા લાગ્યાં ભારતવર્ષમાં નવા યુગનો સૂર્ય પ્રકાશવા લાગ્યો નવીન ભારતની ઉત્પત્તિ થઈ આ પ્રમાણે આ વિવિધરંગી ભારતવર્ષીય નાટકમાં આ એક અંક એવો આવ્યો કે જેના બાહ્યદર્શનથી આપણને સંતોષ થયા વગર રહે નહિ, પણ દેશની આંતરસ્થિતિ તો જૂદોજ ખ્યાલ આપનારી થઇ પડી !

ભારતવાસીઓ દિવસે દિવસે ક્ષીણ અને કાયર બનવા લાગ્યા અંગ્રેજી રાજસત્તાને લીધે વિદેશમાં ઉત્પન્ન થતો માલ ભારતનાં દરેક નાનાં ગામડાંમાં પણ દાખલ થવા લાગ્યો અને એ રીતે દેશી ઉદ્યોગ–હુન્નર તથા શિલ્પકળાનો નાશ થતો ગયો, જેથી દેશમા દરિદ્રતા વધવા લાગી ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૨ મા પ્રત્યેક ભારતવાસી દીઠ સરાસરી વાર્ષિક આવક ૨૭–૦–૦ રૂપિયાની નક્કી થઈ હતી. દેશમાના જે લોકોને એથી જેટલી પણ વધુ આવક હોય તેટલાજ પ્રમાણમાં બાકીના મનુષ્યોને ભૂખમરો વેઠવો પડે એ વાત સ્પષ્ટજ છે સહૃદય ડિગ્બી સાહેબ લખે છે કે –" ઉક્ત વાર્ષિક આવક ૧૮૯૮–૯૯ જેવા સાધારણ વર્ષમાં પ્રત્યેક મનુષ્યદીઠ માત્ર રૂ ૧૭–૭–૬ જેટલીજ રહી હતી અને ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૦ ના દુકાળના વરસમા તો માત્ર રૂ. ૧૨–૬–૦ જેટલીજ સરેરાશ નીકળી હતી " બીજા દેશોની વાર્ષિક આવક સાથે જ્યારે આપણે આપણી આવકની તુલના કરીએ, ત્યારેજ ભારતની યથાર્થ ગરીબીનો ખ્યાલ આપણે કરી શકીએ તેમ છીએ. સ્વતંત્ર ઇંગ્લાડ દેશમાં પ્રત્યેક મનુષ્યની વાર્ષિક આવક રૂ ૬૧૫ ની, સ્વાધીન અમેરિકામાં રૂ ૪૦૮ ની, સ્વાધીન ફ્રાંસમા રૂ ૩૮૫ ની, સ્વાધીન જર્મનીમા રૂ ૨૮૦ ની, અંગ્રેજોની સત્તા નીચે રહેલ ઑસ્ટ્રેલિયામાં રૂ ૬૫૧ ની, કેનેડામાં રૂ ૪૦૩ ની તથા આયર્લેંડમા રૂ ૨૪૦ ની હોવાનુ જણાવવામાં આવે છે + હંટર સાહેબ ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૦ માં લખે છે કે –"આ દેશમા દુષ્કાળ જેવુ કંઇજ ન હોય તોપણ ૪ કરોડ ભારતવાસીઓ પોતાનુ પેટ સંપૂર્ણરીતે ભરી શકતા નથી " ડિગ્બી સાહેબ કહે છે કે –" વીશમા સૈકાના પ્રારંભમાં, અંગ્રેજ સત્તાતળેના ભારતવર્ષમા નવ કરોડ માણસો બરાબર (નિયમિતરૂપે) ભૂખ્યા રહ્યા કરે છે " સુકાળના સમયમા પણ જ્યારે આ દેશના રહેવાસીઓની આવી કંગાળ અવસ્થા ચાલુ રહ્યા કરે છે, તો પછી દુકાળના સમયમા તેમની કેટલી પાયમાલી થતી હશે, તેનો વિચાર આવતાં કમકમાટી ઉપજ્યા વગર રહેતી નથી. ડિગ્બી સાહેબ કહે છે કે –" ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૪ થી ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૧

+ આ આકડાઓ મૂળ બંગાળી પુસ્તક લખાયું તે સમયના સમજવા સં'શો. સ૦ સા૦

સુધીમાં, ગવર્નમેંટના હિસાબ પ્રમાણે દુકાળ અને તેના જેવા અન્ય ઉપદ્રવોને લીધે પ્રત્યેક વર્ષે સરેરાશ ૫ લાખ મનુષ્યો મરણ પામી ગયા છે. (મૃત્યુ પામ્યા છે.)" જો આ હિસાબ પ્રમાણિક હોય તો છેલ્લા ૪૭ વર્ષમાં ૨ કરોડ ૩૫ લાખ મનુષ્યો ભૂખમરાને લીધે મુએલા હોવા જોઇએ. ડિગ્બી સાહેબ વધારામાં જણાવે છે કે.—"ઉપર જે મૃત્યુસંખ્યા ગણાવી તેમાં વર્તમાન સમયે તો ઘણોજ વધારો થયો છે." તેમના મત પ્રમાણે છેલ્લા એક દસકામા દોઢ કરોડ માણસો અન્ન—વસ્ત્રના અભાવે તથા તેના જેવા બીજા ઉપદ્રવોને લીધે મૃત્યુને આધીન થયા છે. આ હિસાબ પ્રમાણે જોઇએ તો વર્તમાન સમયે પ્રત્યેક વર્ષે સરાસરી ૧૫ લાખ માણસો ઉપર કહેલાં કારણોને લીધે પંચત્વ પામતા હોય તેમા નવાઇ નથી !

બીજી તરફ ઇ૦ સ૦ ૧૮૩૪–૩૫ થી લઇ ઇ૦ સ૦ ૧૮૯૮ સુધીમા એક હજાર કરોડથી પણ અધિક રૂપિયા ભારતવર્ષમાથી ખેંચાઇ ગયા હતા. અંગ્રેજી રાજ્યની શીતળ છાયા નીચે હજીપણ પ્રત્યેક વર્ષે ૪૫ કરોડથી અધિક રૂપિયા ભારતવર્ષમાથી બહાર ખેંચાઇ જાય છે યૂરોપિયનોએ આ દેશમા પગ મૂકયો ત્યારથી લઇને તે આજપર્યંત કેટલુ નાણુ ભારત-વર્ષમાથી, ઉપર કહ્યુ તે પ્રમાણે ચાલ્યુ ગયુ હશે, તેનો એકવાર વિચાર કરો ભારતની કંગાલિયતનુ કિંવા દરિદ્રતાનુ એ પણ એક કારણ છે, એમ અનેક અંગ્રેજો કબૂલ કરે છે એ એક પર્યંત જેટલુ હિંદનુ નાણુ જો હિંદના હુન્નર ઉદ્યોગોને ખીલવવા માટેજ વપરાયુ હોત, તો આ દેશની આર્થિક અવસ્થા કેટલી બધી ઉન્નત થઈ શકી હોત ? તેમ નહિ થવાથી આજે ભારતવર્ષની મૂળ સ્થિતિ-મા કેટલો બધો ફેરફાર થઈ ગયો છે !

મુસલમાન રાજાઓ પૂર્વે જે નાણુ ભારતવાસીઓ પાસેથી એકઠુ કરતા તે નાણુ પુન ભારતવર્ષની અંદરજ ખર્ચાઇ જતુ હતુ; તેથી હિંદનુ ધન હિંદની બહાર જઇ શકતુ નહિ, અર્થાત્ પૂર્વે હિંદનુ ધન હિંદમાજ રહેતુ આ સર્વ બાબતોનો વિચાર કરવાથી કોઇ પણ સહૃદય હિંદીનુ અંતઃકરણ ઉકળ્યા વગર રહેશે નહિ, અસ્તુ આસપાસની સઘળી સ્થિતિનો વિચાર તથા તુલના કર-વાથી એટલુ તો કહી શકાશેજ કે વર્તમાન સમય કરતા સમ્રાટ અકબરના સમય-માં ભારતવાસીઓને અન્ન—વસ્ત્રનુ બહુજ અલ્પ કષ્ટ હતુ.

સ્વજાતિને પ્રસંગોપાત સાવધ બનાવવાની ભાવનાથી ટૉડ સાહેબ પોતાના ગ્રંથમા લખે છે કે—" મોગલસામ્રાજ્યનુ પતન શામાટે થયુ તેના ઉત્તરમાં અનેક કારણો રજુ કરી શકાય તેમ છે આ કારણોવિષે વિચાર કરવાથી આપણ-ને ઘણો કિંમતી રાજનૈતિક ઉપદેશ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે પ્રથમ ઉપદેશ તો તેમાં-થી એજ મળે છે કે, નૈતિકબળ અદૃશ્ય થવા છતાં તેની અસર લાંબા સમય-

પર્યંત ટકી રહે છે. બીજો એ કે, નૈતિકબળ વગરનો કેવળ પશુઓનેજ છાજે તેવો બળાત્કાર કિંવા જોરજુલમ લાભને બદલે હાનિ કર્યા વિના રહેતો નથી જુલમ કિંવા ત્રાસ કેટલો બધો અનર્થકારી છે, તેસબધી, મોગલસામ્રાજ્ય આપણને બહુ સારો બોધ આપે છે ઔરંગઝેબ જ્યારે રાજપૂતોની ઉપર અવિશ્વાસ અને અશ્રદ્ધા પ્રદર્શિત કરતો હતો, તેજ વખતે તે પોતાની શકિતનો મૂળ પાયો જડમૂળમાંથી ખોદી રહ્યો હતો, એમ કહીએ તો ખોટુ નથી. જ્યારે તે જનસમાજના વિચારોને ગુંગળાવી નાખવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો, તેજ વખતે અકબરે પોતાના બળદ્વારા જે મોગલસામ્રાજ્યરૂપી સુવિશાળ મહેલની સ્થાપના કરી હતી, તેજ મહેલનો પાયો ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પહેલાંજ ડોલી રહ્યો હતો મોગલરાજ્યનો સૂર્યાસ્ત એમ પણ સ્પષ્ટરૂપે સૂચવી રહ્યો છે કે, જે રાજ્ય સાધારણ **જનસમાજની પ્રીતિનો આશ્રય મેળવી શકતું નથી, તે રાજ્ય ગમે તેટલી ઉચ્ચ રાજનીતિ–કુશળતા ધરાવતું હોય, તે રાજ્ય ગમે તેટલી સર્વોત્તમ સૈનિકવ્યવસ્થા ધરાવતું હોય, તેમજ તે રાજ્યની પાસે ગમે તેટલું ધન બળ કે જનબળ હોય તોપણ તે વિશેષ સમયપર્યંત ટકી શકતું નથી.**"

મોગલસામ્રાજ્યનો જે અસ્ત થયો, પઠાણસામ્રાજ્યનુ જે પતન થઇ અને હિંદુસામ્રાજ્યનો જે અંત આવ્યો તેમાં ઉપર કહ્યુ તે માત્ર એકજ કારણ હતુ, એમ ઇતિહાસ મુક્તકંઠે સ્વીકારે છે એક સાધારણ વણિક વેપારી જેવી રીતે સમસ્ત દિવસના સખ્ત પરિશ્રમ પછી રાત્રીના સમયે દીવો સળગાવી પોતાના નફા-ટોટાનો હિસાબ કહાડે છે, તેવી રીતે અમે પણ આ ગ્રંથની જીવનસંધ્યા સમયે શામાટે હિંદુઓનુ પતન થયુ અને શામાટે હિંદુઓ અધપતિત અવસ્થામાં રહ્યા કરે છે, તેવિષે એકવાર વિચાર કરી જવાની અમારી ફરજ સમજીએ છીએ

મહત્ત્વનો પ્રશ્ન એ છે કે દેશની શકિતનો મૂળ આધાર અમીરઉમરાવો ઉપર છે, કે સાધારણ જનસમાજ ઉપર ? શ્રીમંતવર્ગની સંખ્યા દેશમાં હમેશ આંગળીના વેઢા ઉપર ગણી શકાય તેટલી સીમાબદ્ધજ હોય છે, ત્યારે સાધારણ જનસમાજ મહાસમુદ્રના મોજાઓની માફક અસંખ્ય હોય છે સામાન્ય પ્રજાવર્ગ ધારે તેજ ક્ષણે એક પર્વત જેટલુ દ્રવ્ય ગમે ત્યાંથી પેદા કરી શકે છે, બળવો જગાડવાની જરૂર પડે ત્યારે સર્વથી પ્રથમ બહાર ધસી આવે છે અને ટુંકામાં સાધારણ જનસમાજ જો અમુક પ્રકારનો દૃઢ સંકલ્પ કરે, તો તે સંકલ્પ ગમે તેટલો અસાધ્ય હોય તોપણ તે સિદ્ધ કર્યા વગર રહેતો નથી સામાન્ય જનસમાજને એકમાત્ર પોતાનુ માથુ ગુમાવવા સિવાય બીજુ કાંઇ ગુમાવવાપણુ હોતું નથી તેથી તેમનામાં સાહસ પણ પાર વગરનુ હોય છે અને તેઓ આત્મભોગ આપવાને પણ ગમે તે ક્ષણે બહાર પડી શકે છે. બીજી તરફ જોઇએ તો અમીરવર્ગને પોતાના મસ્તક સિવાય સુખ–વિલાસ–વૈભવ–માન–કીર્તિ વગેરેના નાશનો પણ ભય

હોય છે. ખરૂં કહીએ તો સામાન્ય જનસમાજને પોતાના પ્રાણની જેટલી પરવા નથી હોતી, તેટલી પરવા અમીરોને પોતાના વૈભવ-વિલાસની હોય છે, એટલાજ માટે અમીરો ગમે તેવા મહાન આપત્તિના સમયમા પણ ઉન્નતિના માર્ગે ગતિ કરી શકતા નથી, તેમજ ખુલ્લી રીતે બહાર પડી શકતા નથી આ સઘળા કારણોવિષે વિચાર કરવાથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે, અસખ્ય સાધારણ જનસમાજની ઉપરજ કોઇ પણ દેશની જાતીય શક્તિનો આધાર રહેલો છે વસ્તુત અમીરવર્ગ એ દેશરૂપી શરીરનો વર્ણ કિંવા બાહ્ય શોભામાત્રજ છે, જ્યારે સામાન્ય સમાજ એ દેશરૂપી શરીરના હાડ-માસરૂપ હોય છે. આવો હિતકર અને આવો અતિ અગત્ય ધરાવનારો અગણિત સાધારણ જનસમાજ ઘણા લાબા સમયથી ભારતવર્ષમાં અમીરવર્ગ તરફથી તિરસ્કાર તથા અપમાન પામતો રહ્યો છે, રાજ્યસબધી વ્યવસ્થામા તેમનો મુદ્દલજ અવાજ રહેવા દીધો નથી, રાજકીય વ્યવસ્થા સાથે જાણે કે તેમને કોઇ પણ પ્રકારનો સબધજ નથી એમ મનાઇ ગયુ છે! જે દેશમાં રાજ્યવ્યવસ્થાનો ભાર સાધારણ જનવર્ગ ઉપર રહેલો હોય છે, તે દેશમાં સઘળાઓ સાથે મળીને કામ કરવા લાગી જાય છે. તેમાનો થોડો ભાગ કદાચ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની વાસના રાખે તોપણ પ્રજાવર્ગના મહાન સમૂહનુ બીલકુલ અનિષ્ટ થઇ શકતુ નથી જે સ્થળે રાજ્યવ્યવસ્થાનો ભાર માત્ર રાજા અથવા અમુક અમીરો કે ઉમરાવો ઉપરજ રહેતો હોય છે, તે સ્થળે સમસ્ત દેશના કલ્યાણનો આધાર અમુક ગણ્યા-ગાંઠયા મનુષ્યોની શુભાશુભ ઇચ્છા ઉપરજ રહે છે ત્યાં અમીરો જો પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તૈયાર થાય તો તેથી સમગ્ર દેશનુ સત્યાનાશ નીકળ્યા વગર રહે નહિ.

પ્રાચીન ભારતમા પરોપકારમય જીવન ગુજારનારા તથા નિ સ્વાર્થી મહર્ષિઓ સમાજના અગ્રભાગે વિરાજતા અને રામ તથા યુધિષ્ઠિર જેવા નૃપતિઓને શ્રેય-સ્કર માર્ગે લઇ જતા હતા, એટલા માટે તે યુગમાં સાધારણ જન સમાજ જો કે રાજનૈતિક વિષયમા માથુ મારતો નહોતો છતા તેમને કોઇ પણ પ્રકારની અગવડ વેઠવી પડતી નહોતી બૌદ્ધયુગમા ભારતવાસીઓ એટલા બધા સકુચિત વિચાર-ના કે સ્વાર્થી નહોતા સાધારણ જનસમાજ તે સમયે એટલો બધો તિરસ્કારપાત્ર કે ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય ગણાતો નહોતો બૌદ્ધયુગમા અજ્ઞાન-અધકાર અનેક અંશે દૂર થયો હતો અને અમીરો તથા શ્રીમતો પણ મોજશોખ કે વિલાસ-વૈભવોના એટલા બધા ગુલામ બન્યા નહોતા આ સર્વ કારણોને લીધે તે સમયે પણ ભા-રતવર્ષ પોતાનુ ગૌરવ સપૂર્ણ પ્રકારે સુરક્ષિત રાખી શકયો હતો ત્યારબ ધીમે ધીમે હિંદની સ્થિતિમા ફેરફાર થતો ગયો. અમુક રાજાઓ તથા તેમના અમાત્યો અને પ્રધાનો એકમાત્ર પોતાના સ્વાર્થભણી દૃષ્ટિ રાખી રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગ્યા. એમ થવાને લીધે મુસલમાનોના જુલમ સમયે અથવા અગ્રેજોના હુમલા સમયે ભા-રતના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશના હિદુ રાજાઓ, ભાવી આફતની ભયકરતા સમજવા

છતાં એકત્ર થઈ એક પરાક્રમશાળી હિંદુરાજ્ય સ્થાપવા તૈયાર થઈ શક્યા નહિ એમ બનવાનુ કારણ પણ સ્પષ્ટજ હતુ અને તે એજ કે પ્રત્યેક રાજાએ, એકત્ર થતી વેળા થોડો ઘણો જે આત્મભોગ આપવો જોઇએ, તે આત્મભોગ આપવાને કવા સ્વાર્થને ત્યાગ કરવાને તેઓ તૈયાર નહોતા ત્યાગ સ્વીકાર્યા વિના અથવા અમુક સ્વાર્થની આહુતિ આપ્યા વિના સપ કે એકતા થઇ શકતી નથી સ્વાર્થી રાજાઓ અને તેમના અમીર–ઉમરાવો આવો આત્મભોગ આપી શક્યા નહિ, એટલુંજ નહિ પણ એવા અણીના પ્રસગે તેઓ પોતપોતાની સત્તા વિસ્તારવાના તથા પોતાનો અગત રાજલોભ સાધી લેવાના અયોગ્ય પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા આનુ પરિણામ શુ આવ્યુ તે આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવતા હોવાથી તેનુ વર્ણન આપવાની જરૂર નથી

સ્વાર્થાંધતાને લીધે હિંદુ રાજાઓ સમ્મિલિત થઇને એક પ્રબળ હિંદુ રાજ્ય સ્થાપી ન શક્યા તો ખેર, પરન્તુ આપત્તિના સમયમાં પણ તેઓ પરસ્પરને યોગ્ય સહાયતા આપવાને શામાટે બહાર ન પડયા ? એવો જો કોઇ આ સ્થળે અમને પ્રશ્ન કરે તો અમે તેનો માત્ર એટલોજ ઉત્તર આપી શકીએ કે વર્તમાન સમયે એક સુશિક્ષિત હિંદુનુ અપમાન થતું જોઇ અન્ય હિંદુબધુઓ તેની પાસે હાજર હોવા છતાં જે કારણે સહાય આપવાને આગળ વધતા નથી, તેજ કારણે પ્રથમના હિંદુ રાજાઓ એક હિંદુ રાજાને–પોતાના પાડોશી રાજાને પણ ઘેરાયેલો જોવા છતાં સહાયતા આપવાને બહાર પડતા નહિ, અર્થાત્ એવી ઉદાસીનતા કિંવા ઉપેક્ષા-વૃત્તિનુ એકમાત્ર કારણ સ્વાર્થાંધતા સિવાય અન્ય કઇ હોવુ સભવતુ નથી. તે સમયે હિંદુ રાજાઓની શક્તિ તથા સન્માન અસાધારણ હતા. તેમને કોઇ પણ પ્રકારનો અભાવ નહોતો. વસ્તુત તેમની પાસે શક્તિ, સન્માન, કીર્તિ તથા વૈભવ–વિલાસો વગેરે પુષ્કળ હોવાને લીધે તેઓને લાભ–હાનિનો બહુ બહુ વિચાર કરવો પડતો હતો એક હિંદુ રાજા ઉપર જ્યારે કોઇ એક મુસલમાન કે અગ્રેજ સરદાર હુમલો લઇ જતો, ત્યારે તેનો પાડોશી વિલાસપ્રિય હિંદુરાજા વિચારતો કે:–
"બચાવ કરનારની સાથે જોડાવાથી મને કોઇ પણ પ્રકારનો અગત લાભ નથી કદાચ મારો પાડોશી હિંદુરાજા જીતે તોપણુ મને શુ લાભ ? અને કદાચ હું હારૂ તો મારા સુખોપભોગોનુ શું થાય ? હાથે કરીને મારે મારો રાજવૈભવ શામાટે ગુમાવી દેવો ? મારે વચમા પડવાની જરૂરજ શુ છે ?" આવો વિચાર કરી કેટલાક હિંદુ રાજાઓ પોતાના અન્ય રાજા–મિત્રોને સહાય આપવાનુ સાહસ દાખવી શકતા નહિ, એટલુજ નહિ પણ અમને એમ કહેતા ભારે દિલગીરી થાય છે કે કેટલાક રાજાઓએ તો અન્ય હિંદુ રાજાઓની સામેના પક્ષમા દાખલ થઇ પોતેજ પોતાના હિંદુસામ્રાજ્યનો વિનાશ કર્યો હતો

હિંદુ રાજાઓ પોતે પોતાની મેળે સત્કર્તવ્યના માર્ગે ન ચાલ્યા તો ભલે;

પણ સામાન્ય હિંદુસમાજે તેમને કર્તવ્યના માર્ગે દોરી જવાનું શામાટે યોગ્ય ન ધાર્યું ? જો હિંદુ જનસમાજે પ્રથમથીજ રાજ્યસબંધી વ્યવસ્થાનો બરાબર અભ્યાસ કર્યો હોત, રાજનૈતિક કેળવણી જો તેમને આપવામાં આવતી હોત અને સર્વથી અગત્યની વાત એજ છે કે જો તેઓ અણીના પ્રસગે એકસપ થઇ શકતા હોત, તો તેઓ પોતાના રાજાને કર્તવ્યના માર્ગે ખેચી જવામા સમર્થ થઇ શકયા હોત કોઇ કહેશે કે તેઓ શામાટે એકસપ થઇ શકયા નહિ ? શામાટે તેઓ અમેરિકાની માફક સમિલિત થઇને અતિ શ્રેયસ્કર માર્ગે પ્રવર્ત્યા નહિ ? યૂરોપ-માથી રશિયાનો પ્રદેશ બાદ કરવામા આવે અને બાકી જેટલો ભૂભાગ (જમીન) રહે, તેટલાજ વિસ્તારવાળો આ ભારતવર્ષ છે. વર્તમાન સમયે અતિ ઉદાર તથા સુશિક્ષિત ગણાતી અગ્રેજ પ્રજા, ફ્રેંચ પ્રજા તથા જર્મન પ્રજા અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં જે કારણે સમિલિત થઇ શકતી નથી, તેજ કારણે ભૂતકાળમા ભારતવર્ષની વિવિધ પ્રદેશવાસી પ્રજા સમિલિત થઇ શકી નહોતી. ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યો, ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓ, ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ, ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો તથા ભિન્ન ભિન્ન નીતિ–રીતિઓ એ સર્વ સપમા–સમિલનમા મહા અતરાયરૂપ થઇ પડયા હતા તે ઉપરાત કેટલાક અલ્પમતિના મનુષ્યો એક પ્રાતની પ્રજાને પોતાના કરતાં છેક અધમ ગણી કહાડતા હતા અને તેમના ધર્મ તથા આચારની ખુલ્લેખુલ્લી નિંદા કરતા હતા હજી પણ અનેક પ્રદેશોમાં થોડેઘણે અશે એવી સ્થિતિ વર્તમાન છે પ્રત્યેક પ્રાતના મનુષ્યો પોતાના ધર્મ તથા આચારને ઉત્તમ માની બેસી રહેતા હોત તો તેથી દેશને કાઇ હાનિ થાત નહિ, પણ ખેદની વાત તો એટલીજ છે કે તેઓ અન્યને પોતના કરતા બહુજ નીચ અને દુરાચારી માનવાને દોરાઇ ગયા હતા. વળી તે સમયે ભારતના એક પ્રદેશમાથી બીજા પ્રદેશમા આવ–જા કરવાનું કામ અત્યારના જેવું સરળ તથા સહીસલામત નહોતું એક પ્રદેશના અસખ્ય મનુષ્યોને અન્ય પ્રદેશવાસીઓ સાથે મળવાનો તથા વિચારોની અદલાબદલી કરવાનો પ્રસગજ મળતો નહોતો, એમ કહીએ તોપણ અયોગ્ય નથી મતલબ કે તેમને એક પ્રજાકીય જાતિ-તરીકેનો તે સમયે કશો ખ્યાલ નહોતો આ સઘળા કારણોને લીધે ભારતવર્ષની ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશવાસી પ્રજા સમિલિત થઇ શકી નહોતી સપના સત્રથી બરાબર આબદ્ધ થઇ શકી નહોતી

અમુક અમુક પ્રદેશના હિંદુઓજ પોતપોતામા એકસપ કેમ ન કરી શકયા ? વર્તમાનકાળે બજારમાં કે મેળામા જ્યારે એકાદ હિંદુ કોઇ મુસલમાન ઉપર હલો કરે છે,. ત્યારે સમસ્ત મુસલમાનો પોતાના એક જાતિબંધુને સહાયતા આપવા કેવા આગળ દોડી જાય છે ? પણ જ્યારે સખ્યાબધ મુસલમાનો એકાદ હિંદુ ઉપર ધસી આવે છે, ત્યારે શું આસપાસ ઉભેલા હિંદુઓ પોતાના જાતિબધુને સહાય આપવાની આવશ્યક્તા વિચારે છે ? નહિજ. જો નહિ, તો તે શામાટે ? જાતિઓના

અતિશય વધી ગયેલા ભેદોજ હિંદુઓને સંમિલિત થતા અટકાવે છે. જ્યાં સંમિલનજ ન હોય ત્યાં સહૃદયતા કે સહાનુભૂતિની આશા પણ કેવી રીતે રાખી શકાય ? આજે આપણે જોઈએ છીએ કે પ્રત્યેક હિંદુ પોતાને મૂળ બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિયતરીકે સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે આમ થવાનું કારણ શું ? અમે તેનો એજ ઉત્તર આપીએ છીએ કે જગતમાં કોઈ પણ મનુષ્ય અન્ય મનુષ્યથી નીચ ગણાવાનું કદાપિ પસંદ કરતો નથી એકાદ સામાજિક નિયમદ્વારા કોઈ એક જાતિને તમે ગમે તેટલી નીચ માની લીધી હોય અને નીચજ રાખી હોય, તોપણ છેવટે તે જાતિ તમારા અપમાનનો કે તિરસ્કારનો બદલો લીધા વગર રહેશે નહિ. અમુકને નીચ ગણવાથી અને પોતાને મહાન માની લેવાથી ઇર્ષ્યા–દ્વેષની ભયંકર હોળી સળગ્યા વિના રહેતીજ નથી સમાનતાવિના સદ્ભાવ કે મિત્રતા સ્થપાતી નથી. અમે જે વખતનું વર્ણન કરવા માગીએ છીએ તે વખતે અમીરવર્ગ સાધારણ જનસમાજને મૂર્ખ તથા નિર્ધન માની તેમનો તિરસ્કાર કરતો હતો, તેમની અગવડોમાટે તેમનું હાસ્ય કરવામાં આવતું હતું અને તેમની સરળતાને નિંદનીય માની લેવામાં આવતી હતી સાધારણ જનસમાજ એ શ્રીમંતો અને અમલદારોના દાસતરીકે રહેવાનેજ સરજાએલો છે એમ મનાતું હતું આનું પરિણામ એ આવ્યું કે, જ્યારે કોઈ એક હિંદુ અમીરના ગૃહ ઉપર અમુક લુંટારાઓ ધાડ પાડતા ત્યારે તેના સેવકો આસપાસ હાજર હોવા છતાં પેલા અમીરને સહાય આપવાને બહાર આવવાની આવશ્યકતા વિચારતા નહિ તેઓ તે સમયે પરસ્પરમાં એમ કહેતા પણ ખરા કે –" અમુક શ્રીમંતનો ખજાનો કે ઘરબાર લૂટાય એમાં આપણને વચ્ચે પડવાની શું જરૂર છે ? તેની માલ–મિલકત સાથે આપણને સંબંધજ શું છે ? આ લૂટારાઓ લૂટી જાય એથી આપણને કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ સહન કરવી પડે તેમ નથી, પણ જો એ લૂટારાઓની સામે ઉભા રહીશું અને લડીશું તો એકંદરે આપણનેજ ભયંકર આઘાતો સહન કરવા પડશે " આ સર્વ કારણોને લીધે સ્વદેશ ઉપર અનેક પ્રકારની આપત્તિઓ આવવા છતાં સામાન્ય હિંદુવર્ગે એકત્ર થવાની તત્પરતા દર્શાવી નહિ વર્તમાન સમયે ટ્રાન્સવાલમાં હિંદુ રાજા કે સેનાપતિની ગેરહાજરીમાં પણ સમસ્ત હિંદુઓ અંતઃકરણપૂર્વક એકત્ર થઈ હૃદયના યથાર્થ આવેગને અનુસરી, જથ્થાબંધ વિભાગોમાં વહેંચાઇ જઈ, પોતાની સર્વ સંપત્તિનો ભોગ આપી પ્રતિપક્ષને હંફાવવાનો પ્રબળ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે અને ત્યાંનો પ્રત્યેક હિંદુ પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવી રાખવા અંતઃકરણની પ્રેરણાથી સંગ્રામ કરવા બહાર નીકળે છે. સામાજિક નિયમોની ખામીને લીધે ભારતવર્ષમાં આવો કોઈ પ્રસંગ બનવા પામ્યો નથી ભારતના લશ્કરે રણક્ષેત્રમાં પોતાનું સ્વાભાવિક અપૂર્વ વીરત્વ દર્શાવવામાં પાછી પાની કરી નથી, પરંતુ સૈન્યનો રાજા કે આગેવાન મરાતો કે અદૃશ્ય થતો એટલે તેજ ક્ષણે સૈન્ય નાસી જતું. સેનાધિ-

પતિ મરાયો એટલે જાણે કે સર્વ કર્તવ્ય પૂરું થયું ! આમ બનવાનું કારણ શું ? અમે તેનો ઉત્તર આપતાં કહીએ છીએ કે પૂર્વે ઘણું કરીને સાધારણ હિંદુ જનસમાજ રાજાના ભયને લીધે અથવા દ્રવ્યના લોભને લીધેજ રણક્ષેત્રમાં ઉતરતો હતો. હૃદયના યથાર્થ આવેગથી કે અંતઃપ્રેરણાથી નહિ. આ સ્થળે કોઈ એવો પ્રશ્ન કરશે કે ટ્રાન્સવાલમાં પણ જાતિભેદ તો છેજ ત્યાં પણ સુતાર, લુવાર તથા ધનિક અને ગરીબ એવા ભેદો છે, છતાં ત્યાં સંમિલન સહજ થઇ ગયું તેનું શું કારણ? અમે કહીએ છીએ કે એવા ભેદો તો જગતમાં કાયમને માટે રહેવાનાજ; પણ તે લોહીની સાથે જોડાયેલા નહિ હોવાથી ઇર્ષ્યા-દ્વેષ વગેરે ઉત્પન્ન થતાં નથી. અમુક માણસને તેના ધંધાના અંગે ગમે તે શ્રેણિમાં મૂકો, પણ તેને લોહીની સાથે કિંવા વંશની સાથે જડી લેવાની જરૂર નથી. ગુણના તારતમ્ય પ્રમાણે જે ભેદો પડે છે, તે ભયંકર હોઈ શકતા નથી. સમાજની ચોક્કસ અવસ્થામાં એવા ભેદો પડે છે, પણ તેને વંશ સાથે મેળવી દીધાથી અયોગ્ય પરિણામો આવે છે, એ વાત ખાસ કરીને સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે. એક ઉદાહરણ આપીએ –ધારો કે આજે હજારો હિંદુ ગ્રેજ્યુએટો ભારતવર્ષમાંથી બહાર નીકળી એકાદ કોઇ ટાપુમાં જઈ નવું સંસ્થાન સ્થાપન કરે, તો ત્યાં પોતાની સર્વ પ્રકારની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે અમુક અમુક વિભાગો કે જાતિઓ તેમને નક્કી કરવીજ પડે. જૂદા જૂદા પ્રકારની વસ્તુઓ તૈયાર કરવા તેમનામાંના કોઇને સુતાર કે લુવાર થયા વગર ચાલેજ નહિ. જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા મનુષ્યો અમુક અમુક પ્રકારના હુન્નર-ઉદ્યોગો કરવા લાગી જાય, તેમાં કાંઇ વાંધા જેવું પણ નથી. ભારતવર્ષના જાતિભેદો પણ પ્રથમ એજ નિયમને અનુસરીને બંધાયા હતા. કમનસીબે છેવટે તે ભેદો લોહીની સાથે મળી ગયા અને અમુક જાતિવાળો હલકોજ ગણાય, એમ મનાવા લાગ્યું અને મનુષ્યની ઉત્તમતા કે નીચતાનો જાતિ ઉપરથીજ નિર્ણય થવા લાગ્યો. આ રીતે હિંદુઓની અંદર અંદરજ કલેશ-કંકાસ અને ઇર્ષ્યા-વિદ્વેષનાં ઝેરી બીજો પોષણ પામતાં ગયાં. સમાજરૂપી શરીરના હાથ-પગ મૂળ શરીરથી ભિન્ન ગણાવા લાગ્યા, તેનું પરિણામ એજ આવ્યું કે હાથ-પગની સંપૂર્ણ સહાય વગર મૂળ શરીરજ નિર્બળ બનતું ગયું.

જાતિભેદે ભારતવર્ષનું મહા અનિષ્ટ કર્યું છે. જે સાધારણ જનસમાજ શ્રીમંતોની ચરણસેવાજ કર્યા કરતો હોય, વંશપરંપરાથી જેમને ગુલામગીરી કરવાનોજ અભ્યાસ થઇ ગયો હોય અને ગમે તેવા કઠોર રીત-રિવાજોને કે જ્ઞાતિના અસંખ્ય ધારા-ધોરણોને મૂંગેમોઢે માન આપવામાંજ પોતાનું અહોભાગ્ય માનતો હોય, તે સમાજના હૃદયમાં સ્વતંત્ર વિચાર કે ઉચ્ચાર કરવાનું સામર્થ્યજ કેવી રીતે પ્રવેશી શકે? એમને એવી તે મૂળ સ્વતંત્રતાજ શું હોય કે જેનું રક્ષણ કરવા માટે તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક તૈયાર થાય? એમને એવું સન્માન જેવું પણ શું હોય

કે તેઓ પોતાની કીર્તિ કે વંશગૌરવની ખાતર કમર કસીને સજ્જ થાય ?

વળી પૌષ્ટિક ખાન–પાનવિના જેમ હાડ–માંસ પરિપુષ્ટ થતાં નથી, તેમ દેશરૂપી શરીરનાં હાડમાંસરૂપી સાધારણ જનસમાજ પણ જ્ઞાનવિના પરિપુષ્ટ થતો નથી. અજ્ઞાન રહેલો સાધારણ જનવર્ગ તો માત્ર આંધળા સૈનિકોના જેવુંજ કામ કરી શકે છે. ચડતો વર્ગ એમજ સમજતો કે જો જનસમૂહ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે તો પછી તે આપણી સેવા બરાબર કરશે નહિ અને તેથી કરીને "અમુક જ્ઞાતવાળાઓનેજ ભણવાનો અધિકાર છે" એમ તેઓએ ખુલ્લીરીતે જાહેર કર્યું હતું આનું પરિણામ એ આવ્યું કે દેશની આપત્તિના સમયમાં સાધારણ જનસમૂહ પોતાનાં કર્તવ્યોનો નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ દેશરૂપી શરીરનું શ્રીમંત વર્ગરૂપ માથું જ્યારે દુખવા આવતું ત્યારે શરીર એમજ સમજતું કે આ માથુંજ જો કપાઇ જાય તો પછી માથાનું દર્દ રહે નહિ

હાય ! હિંદુપ્રજાને પૂર્વે કોઇ પણ પ્રકારનો અભાવ નહોતો સર્વોત્તમ પંક્તિના રાજનૈતિક પુરુષો, સર્વોત્તમ વર્ગના સૈનિકો તથા અનંત દ્રવ્ય અને અસંખ્ય શૂરવીરો ભારતવર્ષમાં વિદ્યમાન હતા. માત્ર એકજ વસ્તુનો અભાવ હતો અને તે એજ કે નિ:સ્વાર્થતા આ એક અભાવને લીધે સાધારણ જનસમાજની પ્રીતિ ઉપર હિંદુ રાજાઓએ પોતાના હિંદુસામ્રાજ્યનો મૂળ પાયો પ્રતિષ્ઠિત કર્યો નહિ જો તેમણે તેમ કર્યું હોત, અર્થાત્ સાધારણ જનસમાજે પોતાના હિંદુરાજ્યને સુખ–સન્માન તથા સ્વતંત્રતાનું સંરક્ષક માન્યું હોત, તો તેઓ અંત:કરણના સંપૂર્ણ આવેગપૂર્વક, જીવજાનના ભોગે પણ હિંદુરાજ્યની સ્વતંત્રતા જાળવ્યા વગર રહેત નહિ. અમારો કહેવાનો આશય માત્ર એટલોજ છે કે, એકમાત્ર સ્વાર્થબુદ્ધિને લીધેજ હિંદુ પ્રજાનું અધ:પતન થયું છે, એમાં અમને કોઇ જાતની શંકા નથી જે સ્વાર્થબુદ્ધિએ હિંદુઓને આવા ભયંકર આઘાતો કર્યા છે, તે સ્વાર્થાંધતાના પંજામાંથી હિંદુઓ શું હજી પણ મુક્તિ મેળવી શક્યા છે ? અમે જે તરફ દૃષ્ટિ કરીએ છીએ તે તરફ કેવળ સ્વાર્થાંધતાનાજ ખેલો ભજવાઇ રહેલા જણાય છે ! ચોતરફ કેવળ સ્વાર્થપરાયણતાનાજ દશ્યો દષ્ટિગોચર થાય છે ! આટલી ઠોકરો ખાવા પછી પણ જો હિંદુઓ સ્વાર્થબુદ્ધિને તિલાંજલિ આપી શક્યા હોત અને આત્મોન્નતિ અર્થે સ્વાર્થત્યાગ સ્વીકારવાને તત્પર થઇ શક્યા હોત, તો પુન: પોતાનું ગત ગૌરવ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હોત રાજા સર ટી માધવરાવ કહે છે કે –"હું વયોવૃદ્ધિની સાથે જેમ જેમ ઉંડા વિચારો કરૂં છું, જેમ જેમ ઉંડા અનુભવો મેળવતો જાઉં છું, તેમ તેમ મારા અંત:કરણમાં એવો સુસ્પષ્ટ નિશ્ચય થતો જાય છે કે, રાજનૈતિક દુ:ખો કરતા પણ હિંદુ જાતિએ પોતેજ ઉત્પન્ન કરેલા અને પોતે જાતેજ સ્વીકારી લીધેલાં દુ:ખોથી તે એટલી બધી પરાભૂત થઇ ગઇ છે, કે તેના જેવી દુઃખી અને વળી ધારે તો તે દુ:ખો પોતાની મેળેજ દૂર કરી શકે એવી જાતિ પૃથ્વીતળ ઉપર અન્ય કોઇ નથી "

અફીણી ચીનાઓની માફક હિંદુઓ પોતાના ભૂતકાળના સુંદર સ્મરણરૂપી ફાટયા-તૂટયા તકિયાને અઢેલી, શુષ્ક અને ફીક્કા શરીરને ગમે તે પ્રકારે જાળવી રાખી, મોજશોખરૂપી હુક્કો હાથમાં લઇ, ખેદરૂપી અફીણનું ધૂમ્રપાન કરી, દીર્ઘદૃષ્ટિ ગુમાવી બેસી અને કર્તવ્યાકર્તવ્યને એક બાજુએ મૂકી રાખીને વર્તમાન સુખની ગુલાબી નિદ્રામાં પડયા પડયા વિચાર કરે છે કે, અધ:પતિત પ્રજાઓ તો હમેશાં પડી પડીજ આગળ વધે છે ! તેમને પ્રયત્ન કે પરિશ્રમ કરવાની જરૂર રહેતી નથી ! હિંદુઓ જોસભેર ચાલી જતી આગગાડી સામે દૃષ્ટિ કરી વિચારે છે કે, આ આગગાડી તો જ્યાં ઉભી હતી, ત્યાંજ ઉભી રહી છે ! વસ્તુત: આપણેજ દોડીએ છીએ ! આગગાડી દોડી રહી છે, એ વાત તેમને પુન: પુન: સમજાવવા છતાં તેઓ સમજતા નથી ! જાગૃત થવા સંબંધી તથા ઉઠીને કામ કરવા સંબંધી અપાતો પ્રત્યેક ઉપદેશ નિષ્ફળ થાય છે ! આસપાસના દેશો કેટલી ત્વરાથી ઉન્નતિ કરતા જાય છે, તેની તેઓ પરવા રાખતા નથી !

યૂરોપના પરિવર્તનરૂપી ઉદ્દામ અશ્વ ઉપર સ્વાર થઇ, યુક્તિની લગામ પકડી, અશ્વને વશીભૂત કરી, માત્ર પચાશ વર્ષમાંજ જાપાને ઉન્નતિના શિખરે કેવી રીતે આરોહણ કર્યું અને આજે તે યૂરોપની સાથે હરિફાઇ કરવાને કેવી રીતે તૈયાર થયું, એ વાત તો હિંદુઓના સમજવામાંજ હજીસુધી આવી શકી નથી દેવ અને દાનવોની ઉત્પત્તિ થઇ ચૂકી છે તપસ્વીઓના સુંદર તથા શાંતિમય તપોવનમાંથી હાહાકારના શબ્દો નીકળી રહ્યા છે ઋષિ વિશ્વામિત્ર આતુર દૃષ્ટિથી વીરવર રામની રાહ નિહાળી રહ્યા છે ધર્મ તથા સ્વદેશહિતૈષિતા, પાશ્ચાત્ય જ્ઞાન તથા પૌર્વાત્ય સભ્યતા અને પરિવર્તન તથા યુક્તિની આંતરિક મૈત્રીવિના તેમજ સ્વાર્થપરાયણતાના ત્યાગવિના હજી પણ આત્મોન્નતિ થાય એવી આશા રાખવી નિષ્ફળ છે. હવે હાથ ઉંચા રાખીને બેસી રહેવાથી, નગ્નદેહે ધૂણી તાપવાથી તથા ઉદાસીનપણે વિહરવાથી દેશનું મંગળ થઈ શકે તેમ નથી. અનુકૂળતારૂપી સમયપ્રવાહમાં આપણી નૌકા તણાવા લાગી છે. હવે બેસી રહેવાથી લાભ નથી, નૌકાને લક્ષ્યસ્થળે લઇ જવાનો પ્રયત્ન કરો, આત્મબળદ્વારા આત્મોન્નતિ સાધવાનો પ્રયત્ન કરો. પ્રયત્ન નહિ કરો તો નૌકા તણાવા લાગી છે તે તો તણાયેજ જશે; પણ જે સ્થળે પહોંચવાની ભાવના છે, તે ભાવના સફળ થશે નહિ કદાચ સફળ થવાનું ભાગ્યમાં લખાયેલું હશે, તોપણ બહુ લાંબો કાળ પસાર થઇ જશે. પ્રયત્ન કરો. કોણ જાણે પાછળથી ભારતના ગ્રીષ્મ-આકાશમાં ઘનઘોર વાદળ ચડી આવે અને તોફાની વાયુ વહેવા લાગે તો પછી આપણી નૌકાનું શું થાય ? નૂતન આપત્તિના ભય વગર નૌકા જ્યારે ચાલી રહી છે તો પછી પ્રમાદ શામાટે કરવો ? આ સમયે જો પ્રમાદ કરવામાં આવશે તો પછી ભારતની આશા તથા શ્રદ્ધા, કાળના મહાસાગરના તળીયે નહિ પહોંચે તેની શું ખાત્રી ?

त्रयविंश अध्याय–समाधिमंदिर

અમે ઈ૦ સ૦ ૧૮૯૯ ના ઓકટોબર માસની તા ૧૦મીએ મહાત્મા અકબરની પવિત્ર સમાધિભૂમિનાં દર્શન કરવા રવાના થયા આગ્રાથી સિકંદ્રા પાંચ માઈલ ઉપર ઉત્તર–પશ્ચિમ દિશામાં આવેલું છે, જે રાજમાર્ગ આગ્રાથી સિકંદ્રા, મથુરા, વૃંદાવન તથા દિલ્હી થઈને લાહોરસુધી ચાલ્યો જાય છે તે માર્ગે અમે આગળ ચાલવા માંડ્યું. ધીમે ધીમે આગ્રાના પ્રાચીન કિલ્લાનો દિલ્હી દરવાજો કે જે હાલ જીર્ણ થઈ ગયો છે, તેને વટાવીને અમે આગળ ગયા. માર્ગનું અંતર નક્કી કરવા પ્રથમના સમ્રાટોએ જે વિચિત્ર પ્રકારના થાંભલાઓ રસ્તાની બાજુએ ઉભા કરી રાખ્યા છે, તે જોઈને અમને બહુ આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું અમે જેમ જેમ આગળ ચાલવા લાગ્યા તેમ તેમ રસ્તાની બન્ને બાજુએ આવેલી કબરો, કે જેમાંની કેટલીક છેક જીર્ણ થઈ ગઈ હતી અને કેટલીક પડવાની અણી ઉપર આવી રહી હતી, તે સઘળી કબરો અમારી દૃષ્ટિને આકર્ષવા લાગી

ત્યારબાદ અમે સમ્રાટ અકબરના સમાધિબાગના દ્વાર પાસે આવી પહોંચ્યા સર્વથી પ્રથમ આવતો આર્કોવાળો દરવાજો ૭૦ ફીટથી અધિક ઉંચાઈવાળો છે. તેમાં જે પથ્થર વાપરવામાં આવ્યો છે તે રાતા રંગનો છે દરવાજા ઉપર સફેદ કાળા તથા પીળા રંગના પથરાઓમાંથી તૈયાર કરેલી ફૂલવેલીઓ શોભી રહી છે. અમે તેમાં પ્રવેશ કરીને જોયું તો જણાયું કે દરવાજાનો હૉલ સાધારણ પંક્તિનો નહોતો. ખરેખર તે એક અતિ સુંદર તથા વિશાળ હૉલ છે. કાઉન્ટ ઑફ નોવરે યથાર્થજ લખ્યું છે કે–“ આ દરવાજાવાળો હૉલ એટલો બધો ઉંચો અને એટલો બધો સુંદર છે કે તે એક રાજમહેલજ છે, એવો ભ્રમ થયા વગર રહે નહિ. ” આ હૉલની ચોતરફ નાની ઓરડીઓ આવેલી છે અને તેમાં ઉપર ચડવાની પથ્થરની નિસરણીઓ છે પહેરેદારો આ સ્થળે રહે છે આ અતિ ઉચ્ચ ગૃહને મથાળે ચાર ખૂણે શ્વેતમર્મરના બનાવેલા આકાશને ભેદી શકે તેટલી ઉંચાઈવાળાં શિખરો એક કાળે ગૌરવપૂર્વક વિરાજી રહ્યાં હતાં અત્યારે તો તે ગૌરવ પણ નથી, તેમજ પૂર્વના જેવું ઉચ્ચ શિખર પણ નથી શિખરો સઘળાં ભાગી ગયાં છે ફરીથી તેનો ઉદ્ધાર કરવાનો કોઈને ખ્યાલ પણ આવતો નથી. ઉક્ત ગૃહની ટોચ ઉપરથી પૂર્વે શોકસંગીતવાળો નોબતનો ધ્વનિ દર્શકોના પ્રાણને આકુળ–વ્યાકુળ બનાવતો. મહા વિદ્વાન કાઉન્ટ ઑફ નોવર ઈ૦ સ૦ ૧૮૬૮ માં ઉક્ત સમાધિમંદિરનાં દર્શને આવ્યો હતો તે વખતે ઉપર કહેલી નોબત વાગતી હતી અને મૃત મહાત્મા અકબરનું સન્માન વિસ્તારતી હતી; પરંતુ અત્યારે તો એ નોબત પણ મુંગી બની ગઈ છે ! એ નોબત કાયમને માટે મૂંગી બની

ગઇ છે કે માત્ર અમુક સમયને માટે, તે તો અમે કહી શકતા નથી, પરતુ વર્ત-માન કાળે તો ફક્ત મંદિરોમાં ચામાચીડિયા વગેરે આનંદ કરી રહ્યા છે!

તે મનોહર ગૃહ ઓળંગીને સુંદર દિવાલથી ઘેરાયેલા એક વિશાળ બાગમાં અમે પ્રવેશ કર્યો. પૂર્વે નહેરવડે યમુનાનુ પાણી બહુ દૂરથી આ બાગમાં આવતું. આમ્રવૃક્ષ આદિ ફૂલઝાડો તથા વિવિધ પુષ્પની લતાઓ પોતાના ફળો તથા પુષ્પોદ્વારા, તેમજ સૌંદર્ય, સુગંધ અને શીતળતાદ્વારા મુસાફરોને વિમુગ્ધ કરતાં આજે તે ઉદ્યાનની કોઇ સરસભાળ લેતું નથી તેની પૂર્વની શોભા તથા આકર્ષકતા અદ્રશ્ય થઇ ગઇ છે. બાગની આસપાસની દિવાલ પણ કેટલેક સ્થળે પડી ગઇ છે, પશ્ચિમ દિશાનુ દ્વાર બંધ કરવામાં આવ્યુ છે અને ઉત્તર તથા પૂર્વ તરફનું દ્વાર ભોંયભેગુ થઇ ગયુ છે આ પ્રમાણે સઘળી વસ્તુઓએ દીન-હીન તથા કંગાલ વેશ ધારણ કર્યો છે ભારતના મહાન પુરુષોની પણ છેવટે કેવી દશા થાય છે, તેનુ જાણે કે સર્વત્ર સૂચન થઇ રહ્યુ હોયને!

અમે ઉપર કહેલુ દક્ષિણ તરફનુ દ્વાર-ગૃહ ઓળંગીને ઉત્તર તરફ આગળ ચાલવા માંડયું દ્વાર-ગૃહથી લઇને તે ઠેઠ સમાધિ-મંદિરના દ્વાર સુધી એક અતિ વિશાળ રાજમાર્ગ આવેલો છે તે માર્ગ, બન્ને બાજુએ આવી રહેલ ઉદ્યાન કરતાં ઘણો ઉંચો છે અને તેના ઉપર પથ્થરો જડવામા આવ્યા છે માર્ગની બન્ને બાજુએ વિવિધ પુષ્પવૃક્ષોની હારો આવેલી છે તેની ઉપર ધૂળના થર બાઝી ગયા છે. ડાળીઓ ભારને લીધે આડીઅવળી વધી ગઇ છે જાણે કે ગંભીર શોકને લીધે વૃક્ષોએ તથા લતાઓએ પણ શૃંગાર સજવાનુ માડી વાળ્યુ હોયને! વચ્ચે વચ્ચે ગંભીર પત્રગુચ્છોને ભેદી લીલાંપીળાં ફૂલો બહાર નીકળી આવ્યાં છે. જાણે કે શોક અને સંતાપનુ પરિણામ પણ મંગળમય આવે છે, એમ એ ફૂલો કહી રહ્યાં હોય એવો ભાસ કરાવે છે! રાજમાર્ગની અધવચ્ચે પહોચ્યા બાદ એક વિશાળ હોજ આવે છે આ હોજ પથ્થરનો બાંધેલો છે એક સમયે આ હોજ યમુનાના પાણીથી છલકાતો અને તેની અંદરના નીરવ ફુવારાઓ અતિ ઉત્સાહપૂર્વક સુશીતળ પાણીનો પ્રસાર કરતા બાકીનો માર્ગ પૂરો કર્યા પછી પણ એક હોજ તથા ફુવારાનુ અમે દર્શન કર્યું ત્યારબાદ સમાધિ-મંદિરનો આરંભ થાય છે આ મંદિરની શોભાનુ કેવી રીતે વર્ણન કરવું તે અમારાથી સમજાતુ નથી.

પ્રાય ૪૦૦ ફીટ ચતુષ્કોણ પથ્થરની વેદી ઉપર બરાબર મધ્યસ્થળમા ૩૦૦ ફીટથી અધિક ચતુષ્કોણ મંદિર આવેલુ છે તે લગભગ ૧૦૦ ફીટ જેટલું ઉચુ હોય તેમ જણાય છે વિવિધ પ્રકારના થાંભલાઓ મંદિરની શોભામા અપૂર્વ વૃદ્ધિ કરી રહ્યા છે. મંદિરને મથાળે સમ્રાટની કૃત્રિમ સમાધિ આવેલી છે વસ્તુત તો ભોંયરામાં છેક છેલ્લા પડમાં સમ્રાટ અકબરનુ શરીર મહાનિદ્રા લઇ રહ્યું છે. અમે તેનાં દર્શન કરવા પ્રથમ સ્વર્ણગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. તેની અંદરનો

ભાગ સોનેરી—રૂપેરી તથા લાલ—પીળા રંગોની વેલો તથા ફૂલોવતી સુશોભિત દેખાય છે. તેની દિવાલો ઉપર સોનેરી અક્ષરે કુરાનના શ્લોકો કોતરી કહાડવામાં આવ્યા છે. તે ગૃહની અનુપમ શોભા આજે લગભગ સઘળી નાશ પામી છે કહેવાય છે કે, જાટ તથા મરાઠા લોકો આગ્રા ઉપર ચડી આવ્યા અને આગ્રાનો કબજો મેળવ્યો તે વેળા તેમણે આ ગૃહમાં રસોઇ કરી હતી, તેથી ગભીર ધૂમાડાને લીધે દિવાલો કાળી થઇ ગઇ છે વર્તમાન ભારતેશ્વર આ કબરનાં દર્શને આવ્યા હતા, ત્યારે આ ગૃહનો કેટલેક અંશે ઉદ્ધાર થયો હતો દ્રવ્યના અભાવે સમસ્ત મંદિરગૃહનું સમારકામ થઇ શકયું નહોતું, અથવા તો હિંદુઓના હાથમાં સત્તા આવ્યા પછી તેઓ પોતાની સત્તાનો કેવો દુરુપયોગ કરે છે, તે દર્શાવવા માટેજ આ સુંદર સમાધિમંદિરની આવી ને આવી કંગાળ સ્થિતિ રાખવામાં આવી હોય તોપણ કોણ જાણે ?

એક નિસરણીનો આધાર લઇ અમે ધીમે ધીમે ભોંયરામાં ઉતર્યા કેટલાક પહેરેગીરો હાથમાં દીપક લઇ આગળ ચાલતા હતા ધીમે ધીમે પગલાં ભરતા અમે સમ્રાટની મૂળ સમાધિ પાસે પહોંચ્યા સમ્રાટનો દેહ આ સ્થળેજ દાટવામાં આવ્યો છે તેની ઉપર શ્વેત પથ્થરની એક મનોહર વેદિકા વિરાજી રહી છે અને તેમાં "અકબર" એવા શબ્દો પણ કોતરી કહાડવામાં આવ્યા છે એક સુંદર જરિયાની વસ્ત્રવડે સમાધિને ઢાંકી રાખવામાં આવી છે પેલા પ્રહરીઓએ અમને કહ્યું કે—" હિંદુઓ અને મુસલમાનો સમ્રાટને એક ઋષિ જેટલુંજ માન આપે છે અને તેથી તેઓ અહીંઆં ઇષ્ટસિદ્ધિ અર્થે પ્રાર્થના કરવા ઘણીવાર આવે છે પ્રાર્થના સફળ થયે તેઓ સુંદર વસ્ત્રો વગેરે સમાધિ ઉપર ચડાવી જાય છે પ્રત્યેક વર્ષે અહીં એક મોટો મેળો પણ થાય છે અને તે સમયે સખ્યાબંધ મનુષ્યો અહીં આવે છે અનેક લોકો વિવિધ માનતાઓ કરે છે અને ઘણે ભાગે તે સફળ પણ થાય છે " ફીંક સાહેબ સમ્રાટ અકબરના મૃત્યુ પછી ત્રીજે વર્ષે આ સ્થળે આવ્યો હતો. તે લખે છે કે—" હિંદુઓ અને મુસલમાનો અકબરને એક ઋષિ—મુનિજ માને છે અને તેટલાજ ભક્તિભાવથી તેની પૂજા વગેરે કરે છે" ભારતવર્ષના માજી ગવર્નર—જનરલ લૉર્ડ નોર્થબ્રુકે એક મનોહર વસ્ત્ર સમાધિ ઉપર પાથર્યું હતુ અને તેદ્વારા મૃત મહાત્માપ્રતિ પોતાનું સન્માન દર્શાવ્યુ હતુ

અમારા પરાજિત થયેલા હસ્તે તે મહાપુરુષની પવિત્ર સમાધિ ઉપર થોડાં કુસુમો વેર્યાં આંખો પણ અંધકારમાં અશ્રુજળવડે જાણે કે સમાધિને અભિષેક કરી રહી હોય એમ લાગ્યું ! અમારો કઠોર પ્રાણ પણ ક્ષણવારને માટે ઓગળી ગયો ! સ્વાભાવિકરીતેજ અમારા કંઠમાંથી એવા ઉચ્ચારો બહાર નીકળી ગયા કે —" હે મહાત્મન્ ! ભારતસંતાનો આપના જેવી ઉદારતા તથા નિઃસ્વાર્થતા પ્રાપ્ત કરો, આપનીજ માફક યુક્તિને અનુસરો, આપનીજ માફક એક ઉદ્દેશને

દષ્ટિસન્મુખ રાખી કાર્ય કરો તથા આપે સંમિલનઅર્થે જે જે પ્રયત્નો કર્યાં હતા તેનું મહત્ત્વ સમજી શકે એવી સદ્બુદ્ધિ તેઓમાં જાગૃત થાઓ !" ત્યાં થોડીવાર માનપૂર્વક અમે ઉભા રહ્યા અને સમાધિની એક પ્રદક્ષિણા ફરી અતિ અનિચ્છાપૂર્વક તથા અતૃપ્ત હૃદયે તે મહાપુરુષના પવિત્ર સંસર્ગનો ત્યાગ કરી બહાર આવ્યા.

પૂર્વે એજ ગૃહમાં સમ્રાટનું બખ્તર, વસ્ત્રો તથા પ્રિય પુસ્તકો વગેરે રાખવામાં આવ્યાં હતાં; પણ જાટ લોકો પાછળથી તે સર્વ લઈ ગયા હોય તેમ જણાય છે. આ સમાધિમંદિરના બીજા ઓરડામા મોગલરમણીઓની સમાધિઓ આવેલી છે.

સમ્રાટના સમાધિમંદિરમાં બૌદ્ધ તથા મુસલમાન મંદિરની કારીગરી સંમિલિત થયેલી છે, સમ્રાટે પોતેજ આ સમાધિ–મંદિરની યોજના કરી હતી. પાછળથી જહાંગીરે તે અપૂર્ણ રહેલી યોજના પાર પાડી હતી. ત્રણ હજાર માણસોએ વીશ વર્ષપર્યંત કામ કરીને આ મંદિર તૈયાર કર્યું હતુ તે કાળે ૧૫ લાખ રૂપિયા આ મકાન માટે ખર્ચાયા હતા. ટેલર સાહેબે આ સમાધિમંદિરની ટોચે ચડીને પૂર્વ દિશામાં આવેલો પૂર્ણચંદ્રની માફક પ્રકાશતો તાજમહેલ જોયો હતો. તે લખે છે કેઃ– " મે મોગલસમ્રાટોના જે વૈભવો મારી દષ્ટિએ નિરખ્યા હતા અને અત્યારે નિરખી રહ્યો હતો, તેથી ખરેખર મને બહુ આશ્ચર્ય થયુ. હું જાણે કોઇ મનોહર સ્વપ્નનું દર્શન કરી રહ્યો હોઉં એમજ મને તે વેળાએ લાગી આવ્યુ." કાઉન્ટ ઑફ નોવર લખે છે કે.– "સમ્રાટ અકબરની સમાધિએ મને જેવી અસર કરી હતી, તેવી અસર અન્ય કોઇ સમાધિએ કરી નહોતી. આ સમાધિમંદિર એટલુ બધું મનોહર છે કે પ્રાચીન દંતકથાઓમાં જે અપ્સરાઓના નિવાસસ્થાનો સબંધે ઉલ્લેખ મળી આવે છે, તે સ્થાનની પાસેજ આ સમાધિમંદિર જાણે કે ઉભુ કરવામાં આવ્યુ હોયની કેમ ! આ સમાધિનાં દર્શનસમયે જાણે હું કોઇ સ્વપ્ન નિહાળી રહ્યો હોઉંની, એવો મને આભાસ થયો. હું જ્યારે તે મંદિરમાંથી આગ્રા ખાતે પાછો આવ્યો ત્યારે મે એવોજ નિશ્ચય કર્યો કે, અકબરને તથા જે સમયે તેણે જન્મ લીધો હતો તે કાળને હુ મારા હૃદયમાથી કદાપિ દૂર કરીશ નહિ." મેજર જનરલ સ્લીમેન સાહેબ લખે છે કેઃ–" અકબરે જે દેશમા અને જે કાળમાં જન્મ લીધો હતો, તેવિષે વિચાર કરવાથી એમજ લાગે છે કે કવિઓમા જેવી રીતે શેક્સપિયર સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે તેવીજ રીતે અકબર પણ સમ્રાટોમા મહાશ્રેષ્ઠ અને અનુપમ ગણાવો જોઇએ. અકબરે જે પૃથ્વીને પવિત્ર કરી હતી, તે પૃથ્વીના એક સામાન્ય અધિવાસીતરીકે મેં તેની સમાધિ પ્રત્યે એટલુ બધુ માન પ્રદર્શિત કર્યું હતું કે, પૃથ્વીના અન્ય સમ્રાટો કે જેમના ઇતિહાસથી હું માહીતગાર છુ, તેમનામાં કોઇપ્રત્યે હું એટલું માન પ્રદર્શિત

કરૂં નહિ. ” ત્યારબાદ અમે અકબરબાગનો પરિત્યાગ કરી અંધકારમાં આગળ ચાલવા લાગ્યા. ચાલતા ચાલતાં પણ અમને એજ વિચાર આવવા લાગ્યો કેઃ– “ભારતમાં શું હવે અકબર પુનર્જન્મ નહિ લે? આ અંધકાર શું દૂર નહિ થાય?”

મા ! હવે તમે પધારો. પુન એકવાર આપની હાસ્યોજ્જવલ આકૃતિનાં દર્શન આપો આ પ્રાર્થનાના ઉત્તરમાં જાણે કોઇ અતિ ક્ષીણ શોકસ્વરોમાં કહી રહ્યું હોય કેઃ–“ મારી શક્તિનું યથાર્થ મૂળ જનસમાજ છે; તેને ઉન્નત, શિક્ષિત તથા જાગૃત કરો. સાધારણ જનસમાજની સેવા કરો, જનસમાજની સેવા વગર મારી સેવા થઇ શકશે નહિ. સ્વાર્થી પ્રજા મારી સેવા કરી શકતી નથી પ્રજાકિય ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવી, એ સહજ વાત નથી આત્મપ્રયત્ન કરતાં શીખો, આત્મભોગ આપતાં શીખો. ” બહાર નજર કરી તો અમને જણાયું કે પ્રભાતને હજી વિલંબ છે; આકાશમાં બે–ચાર ક્ષીણ નક્ષત્રો પ્રકાશી રહ્યાં છે, નીચે ચોતરફ અંધકાર પ્રસરી ગયો છે, ક્યાંય કોઇનો શબ્દ સંભળાતો નથી ! અતિ દીનહીન અને કંગાળ વેશધારી માતા ધૂળમાં આળોટી રહી છે ! મા ! હવે આંખમાંના અશ્રુનો ત્યાગ કર ! ઉઠ મા–ભારતમાતા–હવે જાગૃત થા !

સમાપ્ત

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૩	૨૪	પ્રાસદાનાં	પ્રાસાદનાં
૨૨	૧૧	પોતના	પોતાના
૨૭	છેલ્લી	એવે	એવો
૩૦	૪	ચાદમા	ચૌદમા
૩૧	૨૩	ણે	તેણે
૪૩	૨	તથહૈદર અલી	તથા હૈદરઅલી
૪૬	૩	ચાદ	ચૌદ
૪૭	છેલ્લી	ઘણે ઘણો	ઘણો ઘણો
૫૧	૨૩	આવ્યા છે	આવ્યા છો
૫૩	૬	કયુ	કર્યું
૬૨	૧૨	બાદ્ધ	બૌદ્ધ
૭૧	૧૯	આશ્રર્ય	આશ્ચર્ય
૭૫	૫	થયે	થયો
૮૭	૨	માગે	માર્ગે
૯૮	૯	કહી શકાય	શકાય
૯૮	૧૨	ગારવપૂર્ણ	ગૌરવપૂર્ણ
૯૮	૩૦	સાંદર્યનુ	સૌંદર્યનુ
૧૧૩	૩	સમ્રાટે	સમ્રાટે
૧૧૩	૬	કરી	કરી તેના
૧૧૪	૩૦	ઉભે	ઉભો
૧૧૬	૧૨	ગારવની	ગૌરવની
૧૧૯	૩૨	પરવાર	પરવા
૧૨૩	છેલ્લી	સમાન	સંમાન
૧૨૪	૧૧	સામ્રાજ્ય	સામ્રાજ્ય
૧૨૪	૩૩	પાત્ર	પૌત્ર
૧૩૮	૩	બેલાવવા	બોલાવવા
૧૩૯	૩૧	તે	તોપો
૧૫૨	૨	હાથમ	હાથમાં
૧૬૮	૭	દર વાજા	દરવાજા
૧૭૬	૧૮	અશ્ર	અશ્રુ
૧૭૭	૧૯	કર્યો	કર્યાં

૧૮૦	૧૭	સાટની	સમ્રાટની
૧૮૩	૧૯	વના	કવિના
૧૮૯	૨૭	તે લેતી.	લેતી. તે
૧૯૧	૩૩	આદૃશ્ય	આ દૃશ્ય
૨૧૬	૧૮	સ્વર્થાધજ	સ્વાર્થાધજ
૨૩૧	૫	પ્રકાર	પ્રકારે
૨૩૮	૫	બેલાવવા	બોલાવવા
૨૪૨	૨૩	મત્રીભાવ	મૈત્રીભાવ
૨૬૪	૧૦	માળવી	મૌળવી
૨૭૫	છેલ્લી	મહાપુરુષ	મહાપુરુષ છે,
૨૮૫	૫	આવ	આવે
૨૮૫	૬	ક્ષુદ્રના	ક્ષુદ્ર
૨૮૮	૧૫	ચાદ	ચૌદ
૨૮૯	૧	શાસન	સમાજ
૨૯૧	૧	શાસન	સમાજ
૨૯૩	૧	શાસન	સમાજ
૨૯૫	૧	શાસન	સમાજ
૨૯૫	૧૯	આષધનુ	ઔષધનુ
૩૨૦	૨૦	ભારતવર્ષંમાં	ભારતવર્ષંમા
૩૨૬	૯	સાાજ્યરૂપી	સામ્રાજ્યરૂપી